

ТӨЛӨПБЕРГЕН КАИЫПБЕРГЕНОВ

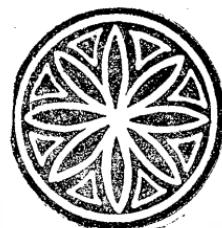

ТӨЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ

ШЫГАРМАЛАРЫ

Бес томлық

4-ТОМ

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚЫЗЫ

РОМАН

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАСЫ

НӨКИС 1980

ТУЛЕПБЕРГЕН НАИПБЕРГЕНОВ

СОЧИНЕНИЯ

В пяти томах

ТОМ 4

ДОЧЬ КАРАКАЛПАКИИ

РОМАН

ИЗДАТЕЛЬСТВО „КАРАКАЛПАКСТАН“
НУКУС 1980

Қарақалпакстан халық жазыўшысы Т. Қайыпбергеновтың бес томлығының бул төртінші томы „Қарақалпак кызы“ романынан ибарат. Усы романға 1967-жылы Бердәк атындағы республикалық сыйлық берилген.

Романда қарақалпак кызының революцияға келиў тағдийри арқалы оның халқының тағдийри көркем образлар менен көз алдыңыздан өтеди.

45902
K M-357-(04)-80 49-80. 4702250000.

© „Қарақалпакстан“ баспасы 1963, 1965, 1975.

© „Қарақалпакстан“ баспасы 1980.

Биринши китап

1

Минези қәпелимде өзгеретуғын Зәрипбай бүгін ҳәр қашанғысынан да ашыўлы кейінде ас үйдеги ҳаялы Сәнемге келип:

— Үйди босатасан ба? Жоқ па?—деди бирден.

— Ағасы, қоя қойса енді! Үстиме-ақ әкел. Қаршадай қызым менен қайда бараман?..

— Сен албаслы турғанда, бул үйге ким келеди? Ким?!—

— Сол әкелетуғын қызыңа өзүм-ақ бараіын, мени қанғыртпасан болар, шабазым!..

— Қойсанда! Сенин менен балтамтап айтысып отырыға ўақтым жоқ!—деп бай ергенектин қапталында сүйеўли турған белсапты алды...

Далада ойнап жүрген он бир, он еки жаслардағы қызы Жумагұл үйдеги пәстек сабағандай сартылдыға қосыла «ағасы, өлтиридің ғой, үх-х-х... Ақ Жұмагг..г...» деп бөлиніп-бөлиніп, созыла семген сеске жаны титиркенип, асығып жуўырып кирип киятыр еди, көк ғазна мақпал тақыясының ернегинен ашылған көкиардың қызыл гүліндегі пәпегинен қара үйдин өттей сары ың басқан манлайшасы илип қалды. Қыз тақыясына қарамастаң, басы есик бетке қарап сулап, аўзы-мурнынан зирек-зирек қан жосып атырған анасын көріп, зәрреси ушыўы менен бара кушақлады. Дәрриў үстіндеги қызыл ала шатыраш көйлегинин етегин айырып жиберип, анасының еки езиүинен сорғалап атырған қаиды сыйырып, басын танды. Сейтти де өш алатуғын адамдай үлкен отаўға кирди. Әкеси жұдә бир инабатлы ис пи-тиргендей мардыйып, бирақ бетинен қаны қашып ҳаплықтаң түринде отаўға келип жанбаслап атыр еди.

— Апамды өлтирипсөн ғой, аға! — деп үстине сүрине жығыл-
рай қызыны ири қоллары менен есик бетке түйип жиберди:

— Қаранды батырсан-ә! Көрдин бе, муштай болып мынаўсы-
ның бийхаясын! — Ол тымсырайыұы менен гүбирленип тикейди.
— Атана сыйламай, жалаңбас журиүине қара, ешкимардың!...

Зәрипбай сөйленип-сөйленип шығып кеткен сон. Жумагүл
қайтадан турып, аласы жатырған ас үйге жуўырды. Сәнем, ким-
шиң келип, кимнин кеткенин билиў түүе, аяқ-қолын жыйнаўға
да ҳәлсиз. Өли шырай енип, шалқасынан жатыр. Жумагул оны
қушақлап, төрге жатқызбақшы болып көрген менен, жаңсыз де-
не жас қызға аўырлық етти.

— Апам өлди!!!

Шыңғырған ашы дауысқа қоңсы-қобалар ҳә демей-ақ жый-
налды. Олар ес-түссиз жатырған Сәнемге аянышлы түрлер ме-
нен көз жасларын сыйырып, байдын сыртынан сөгинип атыр
еди. сонын арасында аўылдағы мектеп молланы ертип келген
Зәрипбайдың өзин көрип, тым-тырыс болды. Адырайысын
қалғанларға молла кеүил аўдармай, кирген пәти менен мелле
шапанының жырмышынан услап, аяқ-қолын жөнлестирип, бе-
тине ақ жаўылған ҳаялды желпий берди:

— Сүф-сүф! Қаш пәлекет. Қаш!...

— Ҳеш қандай әрўақ жоқ, таяқтан болған. — деди турған-
лардың биреүі оны жақтырмай. Молла сөйлеместен жүресине
отырып, Сәнемнин бетин сәлпәл ашып көрип, және «түф-түф»
деп дем сала берди. Онын тиссиз аўызынан шыққан насыбай-
дың суұы аралас сары түпірік көзине тамды ма, Сәнем кирпик-
лерин қыбырлатып, қасын керди. Ишинен: Өлип қалып қуны
түспесе болар еди» деп зәрреси ушып турған байдың түсine аз-
ғантай қан жуўырып, қаптал бетке шығып отырды:

— Қәнекей, моллеке, бизлерди ажырастыр, Басқа нәрсе ке-
рек емес.

Әкеси анда-санда дүзден пәтленип келип, үйге зобалан тур-
ғызып «сен қашан қаранды батырасан!» деп Сәнемге кийлик-
кен менен ата-анасы ажырасады деп Жумагүл ҳаслан ойла-
маған. Өйткени, бил олар арасындағы бир күнлик саўда емес,
Жумагүл есин билгели усы қыйқаңшылық бердә бар. Усындай
жағдайда ол әсте-ақырын үйден шығып кетип, жәнжел басыл-
ғаннан соң келетуғын еди. Ал бүгинги ўақыя онын үмитин үз-
ген сыйқы! Бул не деген сумлық! Жаман әке жездеден де жа-
ман деген усы шығар!.. Жаңа ғана бой тиклеп, ата-ана қәдириң
билетуғын болып киятырған қыздың босасып турған жас жүре-
гин әке сөзи сенге тиреди:

— Аға, ырасын ба, сёниң? Бүйтсөң апам менен мен де кете-
мен, онда!—деди қыз жыламсырап.

— Хо, ҳо! Мынаұсы да айбат ететуғын болып киятыр маған.
Көрдин бе, халайық! Барсан-ә!—деп бай қолын бир силтеди.—
Мениң қыз кеселим жоқ! Бар, кетсөн атамның аяқ ушына, жо-
ғал! Қаранызды батырын!—Байдың қабабы үйилген менен
жыйналғанларға сыр бермеў мақсетинде күлди.—Ұа-ха-ха...

— Ерли-зайылтың арасына еси кеткен түседи деген, Зәрип-
бай иним,—деді молла оған.—Мен ҳәзір айырып жиберсем,
сизлер бир-бириңизди қымай және қосылсаңыз!

— Моллеke, айырын!

— Ес-ақылын жыйнаған соң Сәнемди тыңлап көрейик, не
дер екен,—деди және биреү.

— Айыра бер, айыра бер. Сөзим сөз. Енди анасына да, қызы-
на да рейимим келсе атамның төли емеспен!—деп ол жыйнал-
ғанларға бурылды.—Қәне сизлер үйди босатылар. Хожалығы-
ма араласып не жумысының бар!

— Онда үш талақ ҳарам де!—деди молла байға.

— Үш талақ түүе, үш жұз талақ ҳарам!—деди бай орнынан
турғыўы менен және қолын сермен.

— Болды, болды. Үш талақ десен жеткилики.

Молла қойнынан қатты қаплы сары китап алғып, ҳәр жерине
бир үңилди де Зәрипбайға усынды;

— Мине, мынаны услап, үш талақ ҳарам де!

Китапты байдан қайтып алған соң, еки қолы илажсыз жайы-
лып атырған ҳаялдың алақаңын молланың өзи ашып, гүбирле-
нип китаптын мухабасын үш рет тийгизи:

— Питти енди—деди де еки алақаңын бетине апарып, өў-
мийин етти ҳәм бир қолы менен жер таянып орнынан турды.

Үақыя түс мезгилинде болған еди. Құн аўмай-ақ байдын
есигинде жүрген бир дийхан өгиз жегилген арбаны үйдің ал-
дана кесе тартты.

Бай ҳәммесин жәмлеп, бурышаш таярлап қойса керек. Жу-
магүлдин ықтывына қарамастаң еки жигит Сәнемди көтериз
арбаға салды ҳәм аўылдың күп шығар шетиндеги бир ылашық-
қа апарып түсирди. Өмиришин ишинде өли көрмеген қыз ана-
сын өлген екен, енді әүлийеге аппаратуғын шығар деп пәмлекев
еди. ғөне ылашыққа әкелингенин көрип «апамды ағамның тас-
лағаны усы екен»—деп, ылашықтың төрине еплеп жатқарылған
анасының бас ушында, өксип-өксип жылаў менен отырып қал-
ды. Әллен үақытта барып солығын басып, исип кеткен көзлерин
үүқалап «түсім емеспекен? Түсінде жылаған, оцинда қуўана-
ды дейтуғын еди, түсім болғай» деп, бирмезгилде пайдада болған

оілқанға исенбей, жән-жағына қарап еди, ылашықта қазан-табақ, құмған, бир қабақ бар. Тандыр ошақтың ылайы кеппеген, бүгін салдырыған усайды. Құн бираз желемик аяз еди. Анасын тоңып қалар деген ой менен ол от жағып, қуманды отқа қойды.

Құн батқанша ҳеш ким хабар алмады. Кешке қарай аўылдың арасы улы-шууда құм-қуұыт болып кетти. Қай жер болса сол жерде ұақаңаласқан даүыслар, бир-бираған атын айтЫп шақырысыўлар еситиледи. Балалық жүрек далаға қарай алыш ушады. Эттен анасын таслап кетиүге қорқынышлы.

Геүгимлете бағанағы молла кирип келди. Құни менен жалғыз өзи не қыларын билмей, албырап отырған қызыға оның келиүи сүйеў көринип, моллаға болған ашыўын умытты. Орнынан тура сала даладан отын әкелди.

— Қызыым, апаң қалай?

— Билмеймен, өзиң көр, ата.

— Жүргеги соғып атыр. Ишшалла ҳеш гәп болмас, қызыым...
Бүгін сизлерди шығарып жиберип, әкең мақсетин орынлады...

— Не мақсети бар екен?

— Эй, қызыым, сен билмейсен бе? Өзиндей ғана қыз әкелди.

Жумагұлдин бети сурланып кетти. Анасын еситип қоймады ма екен деген қәүіп пенен бетине үцилип еди, ол түк сезбейди, узынына түскен баяғы қәлпинде.

— Қызыым, мың айтсан да қостар деген ғой. Бийшара әкем мына Сәнем келинди бийийман өлип қалмасын деп мени жиберди. Соған келдім. Құни менен келейин десем, тойының әнжамынан шыға алмадым, қызыым!

— Ондай әкениң өзи бийийман өлсін, ата!

— Өйдеме, қызыым. Бұл дүнья деген ялғаншы дүнья! Мың жаман болса да ол әкен. Аナン өлсе оның қолына бармай қайда барасан!—Молланың басы қалтылдан, ииегин сыйлады.

— Апам өлмегей құдайым.

— Бендениң де айтқаны бола берсе...

Молла Сәнемнин бас ушына шығып аўзын жыбырлатып, бир нәрселерди тез-тез оқып баслады. Жумагұл оның нелерди тәкиярлап отырғанына түсінбей, ара-тура моллаға бир, анасының бетине бир үциледи. Соң Сәнем және бир қыбырлап, қаязыған ерінлерин жыбырлатып еди, молла оның жамылып атырған көрпесинин жыртығынан бир қысым пахтаны үзин алыш, қумандагы суýдан азмаз қуиды да, ернине сүйкеледи. Сөйтіп, егер анасы «сүү» деп айта қойса, жылдам, суўбериў кереклигин соған шекем пахта менен аўзына суў тамызып отырыўдың зәрүрлигин қызыға зинхәр тапсырып, өзи кетип қалды.

Тойдың сәүсөлеси еки күнгө созылды. Аўыл арасы киснескен атлы. Топар-топар қыз-жигитлер аткөншебетке баратырса, және бир топарлары қайтып, уұдыр-жуұдыр болып жүр. Күйрықлары туйилген атлар ылақ ойынына қайымласып, үстине минген ийелеринин астында бир-бираңа жақынласып қалған гезде тикке-тиkke шашысады.

Жумагұл ара-тура далаға шығып, бул көриниске көз жиберген сайын тағы балалығы тутып, ойнап кеткиси келип турады да, анасын қыймай ылашығына қайтып киреди. Егер Сәнем ебіндегі бас көтерип, тилге келсе, оның урықсат сораў есінде жоқ емес сыйқылды. Жалаң аяқ-ақ қызыларға срип кете берер еди!

АЗАНДА МОЛЛА ЖӘНЕ БИР ХАБАР АЛЫП КЕТТИ. ҚОНСЫЛАРЫ БОЛСА САЙГАСЫНДА КЕЛИП-КЕТИШ АТЫР.

СОНФЫ КЕЛГЕН ЕКИ КЕМПИР ЕЛЕ ОТЫР. ЖУМАГҮЛДІҢ ЖАЛҒЫЗ ЗИЙНЕТИ ОТ ЖАҒЫЎ. ОННАН БАСҚА КЕЛГЕНПЛЕРГЕ КЕЛ КЕТ ДЕҮДІҢ ДЕ МӘНИСИН БИЛЕ БЕРМЕЙДИ. ҚОЦЫ-ҚОБАЛАРЫ ҚЫЗДЫҢ ЖАСЛЫҒЫН ЕСАПҚА АЛЫП ҲЕШТЕНЕ ДЕСИСПЕЙДИ. САДАҒАН КЕТЕЙИН, ЕЛ-ЕЛ ДӘ! КЕЛГЕНЛЕР ҚУРЫ КЕЛИП АТЫРҒАН ЖОҚ. БИРЕҮЛЕРИ НАН, ЕКИНШИЛЕРИ ПИСКЕН АС, СӘҚ ЭКЕЛИП БЕРИП КЕТЕДИ. МЫНАЎ КЕМПИРЛЕРДИН БИРЕҮП ЭКЕЛІЕН ЧАЙНЕККЕ ЖУМАГҰЛ ЧАЙ ДЕМЛЕДИ. ОЛАР ӨЗ-АРА СӘЙЛЕСІДЕ:

— Зәрипбайдың жузи нәрестеге түспес. Қамалға келип киятырған мынадай аяқ-қолы жеп-женил қызыны жетим қылғаны, сирә онбас!

— Алғаны усы қыздан сәл-ақ ғаў қусайды,—деп екінши кемпир басын қалтылдатып отырды.

— Алғаны да илая онбас. Биреүдин қатықтай ўйыған хожалығын бузып...

— Эй, шешежан-ай,—деди қалтаңбас кемпир.—Ол бийшара-да не жазық бар дайсен. Қуши бар адамлар неқылмайды. Бир жағында өзин барсаң, қырық жылдың бережағында басым усылай қалтылдайды. Несин айтасан, бул заманда қарақалпақтың қызының көретуғыны усы.

Кемпирлер бурын басларын қурай алмай жүргендей бир чайнек чайды бир кесе менен алмасып ишип, ара-тура ыңырыған Сәнемге көз таслап, сәйлесіүин даўам ете берди. Жумагул олардың қандай қызыны жағдайларды айтып отырғанына қарамастан еки қолын ииегине тиреп, отқа абынып, жалынның қызынына еки бетинин алмасы бөтекедей қызарып отыр. Олардың гәннине түсине бермейди, де.

Бир чайнек чай тамам болғаннан кейин кемпирлер «аяғымыз женил болғай» десисип, орынларынан турды. Эңгимелерине жартыұлы түсингеген менен Жумагұл буларды да сүйөү биллии отыр еди. Енди өзин бөриге байлаған ылақтайды.

Кемпирлер кеткеннен соң, Сәнем және бийтахат бола баслады. Тилин шығарып бир нәрселерди айтқысы келеди. Сөйлей алмайды. Маңлайын жыйырып әлле нәрселерге қыналады, қозғала алмайды. Анасының түр-тусижен Жумагұл шоршының кетип, жаңағы кемпирлерди қайтадан шақырып келиүге шыға бергени, аттан түсип атырған адамды көрип қуўанғаннан бақырып жиберди:

— Яша, дайым келди!!!

Қызының дауысын аңғарған Сәнем басын есик бетке бурғанда, мойнының тамырлары дуўтардың тарындай шертилип, жұмық көзлериниң пердеси серпилди. Үндерин атырған қабағы бираз ашылып, әлле нәрселерден үмітленгендей нұрсыз көзлери есикке қарай өзуілди. Қансыз еки өзиүінде күлкіниң изи көринди. Анасының бул кейпин көрген қыз дайысының қелгенине әбден қуўанды.

Келген киси Сәнемниң туўысқан ағасы Төренияз деген еди. Ол қурашын алып, белбеүин шешип Сәнемниң қасына барды.

Жумагұлдин аяқлары жер илмей тур. Сөне баслаған отты және гүрилдетип жағып жиберди. Төренияз Сәнемниң бетине үнилип, оның өли шырай енген жұзин көргенде, тисленген түрінде, маңлайы жыйырылып, қыздай:

— Апаңа не болды?—деп сорады.

— Ағам урып-урып усы жерге екеүимизди әкелип таслады.

Ол басын тәмен алып ойланып қалды. Дайысынан қандай да бир жәрдем күтип, Жумагұл оның бетине тигилип қарауда. Ал ағасының келгенин сезген Сәнемниң нұрсыз көзлери жаўтап-лап «аман саў жұрсен бе» дегендей, басын қыймылдатады.

Төренияз чай ишиүге қарамады. Сәнемге жақын бир дизелеп отырып, оның билегин сыйрап, тамыр соғыўын байқады. Соң Жумагұлге ым қағып, далага шықты.

— Қарағым,—деди изинен келген Жумагұлге сыйрлап.— Апаң өлсе қорықпайсаң ба?

— Үай-үай, қорқаман, дайы.—деп қыз жылап жиберди.

— Жылама, өзим үйге әкетип жаңа-жаңа кийим өперемен. Қыз жубанбады.

— Жийеним, бир нәрсе айтайын. Кисиге айтпайсаң ба?—деда ол Жумагұлди қасына жақынлатып,—Апаңың төўир бола-

туғын түри жоқ. Сен мениң көлгенимди адам бендеге сездирме, яқшы ма?

— Неге, дайы?

— Апаниң аўзына көпшик таслап қоя берейик.

— Онда демигил өлип қалмай ма?

— Соннан кейин байдан пайымызды алыш, қун өндиримиз.

Сен урып өлтирдің деп байдың көп малын сыптырып алыш, сенни өзим әкетемен. Үйде бола бересен. Оннан басқа байдан өш алышын илажыжоқ, қарағым.

Дайысының не айтпақшы екенин түсинген қыз;

— Кет-кет,—деп Төрениязды қос қоллап ийтерип, дауысының барғанынша жылап, ылашықта кирди. Изиң ала Төренияз келди. Дайысының түртүсін жаман көріп, қыз анасының қасынан қайтып қозғалмады. Ал Төренияз өри-бери отырып, бир неше мәртебе ым қағып, қызды айтқанына көндіриүге урынып баққан менен, наң писпейтуғыны билди, сырым әшкәра болмастан бурын кетейин деген қәүип пенен, қарындасы менен де тилемесе алмай шығып кетти.

* * *

Сәнем, сол жатыстан уш айдын жұзин көрген соң барып бас кетерди. Оған шекем қоңсы-қобалар күн сайын келип, қызға бар тапқан кенесин айтып, кимиси тамақ писирип әкелип, кими-си кириң жуўып, қарасып турды. Төренияз да анда-санда ала ғарғадай көринеди. Бирақ ҳәр келген сайын жиіленине «баяғыны аpanа билдирип жүрмө» деп жалынып кетеди. Жумагул оның сөзин ишине сыйдырып бағып еди, апасы бираз ес-түсін жыйнал, бети бермаған қараған соң айтпаўға шыдай алмады. Туұысқан ағасының жаманлық ойлағанын еситкең Сәнем ҳәр келген сайын сол қылұасын Төренияздың бетине баспақшы болып турады да, және үндемей «тек өш алыш ушын ойлаған шығар» деп өзин-өзи жубатады.

Гүзде қасақана қыраў ерте түсип, аўылдың егинлери писпей, елде қыткершилик басланыўға қарады. Оның үстине быйылғы қыс та орасан суұық келди. Сәнемлер ылашығының әтирапына еки қатар қамыс тутып, ишиң үядай етип алған менен өз үақтында тамақ таўып ишиў қыйынлықта түсти. Қоңсылары бурынғыдай аўысқан-сүйискенин әкелиў түүе, өз құнларин зорға көриүге қарады. «Үйден бөлек шығарған менен елдин дәстүрін етип, бай ең болмаса мына қызын көриүге келип тұрар, жәрдем берер» деген Сәнемнин қыялды да иске аспады.

Тамақ табыў күн сайын аўырласты. Сонда да ол өзлигинен биңдыш есигине барып ҳақы айтыспады. Айтысқан менен ҳеш нөрсө өнбейтуғынына да көзи жетеди, ол Әмирликке сатылған Сәнемшіен алған мал-дұньяны төркини қашшан сап етти. Ал ендиги жағында төркинге барыўдан басқа жол жоқ. Бир күн Сәнем қызырып келген ағасына усы пикирин айтып еди:

— Өз күнимизди зорға көрип отырғанда, сен қалай сыйсан? Оның үстине, қарындасты қайтып келипти деген атты орта жасқа келгендे қалай көтеремен,—деди әптадалықта түскен қарындастын қәйткенде қашып құтылыұдын есабын таптай биротала келмей қояйын десе, туýысқаны менен урыспай, кейиспей алшақ түсипти деген халықтың насақ сөзи боларман деп, не қыларын билмей жүрген Төренияз. Сөйтеп бол օған уллы сұлтаў болып өкшени сол көтергеннен, бул үйге қәдемин излеңбаспады.

— Буларға туýысқан емес, дүнья керек екен,—деп бийшара Сәнем сарсыла-сарсыла, күнде бир ўақ, жатар алдында бармағын шайнап өкинетуғын болды.—Мени бийийман байға малдұнья ушын сатқан ағам ақыр сонында малға өтер жерим болмаған сон безди менинен...

Ол қалай еткен менен де өз күйинишин, өз қара басындағы қыйыншылықтарды қызына билдирмеүге тырысып бақты.

Жумагұл анасынын ҳәр бир сүүіқ демине, түн ишинде толғанған ҳәр бир гүрсиинүйин өзинше түсенип, апам тәўир болған сон бурынғыдай ойнайман деген ойынан айрылды. Ал аўлағында жылап отырғанының үстине келсе: «апа жыламаса» дегеннен басқа жәрдем бере алмады.

Қоңсы-қобалардың да күн көрислери қыйын болғанлықтан бурынғы мириўбет биротала кесилип, буларға аштан сулая қалыў қәўпи тууды. Соның ушын тамақ излең, күн кешириўден басқа илаждың дереги жоқ көринди.

Қәйтип тамақ табыў керек? Киси есигине қол жайып барып көрмеген. Бундай қылық пенең ата-бабасы шуғылланса сира. Ғәррип жолы қайсысан деп дендеринин саўлығына мәсирип, күши жеткен жумысларды ислей беретуғынлардың эўлады. Жумыс табыла қойса не жақсы. Усы аўылда Зәрипбайдан басқа қолы жуқиалы, есигине адам жаллағандай хожалықтар жоқтың қасында. Көпшилиги өз күнин өзи зорға көрип отырғанлардан.

Сәнсм бир-еки күнге шекем ойланыў менен жатты...

Бир жол бар, дийўанашылық! Ислеп көрмеген кәрди ислеў не деген аўыр. Ұсыннан басқа жол жоқ екенин түсинсе де, Сәнем басқа жол излең көреди, ҳеш қандай имканият табылмайды. Ҳә сени, еркек боларма еди. Хийўа жолы қайсысаң деп

басын алып, талап излеп кетер еди. Мине, буны ата кәсиби десе болады. Өз әкесиниң Хийүадан талап ислең, қайтып келип үй-ленгениң анасынан еситкени және есine келди. Жигит ағасы Төрениядың да сол жолға түсейин деп турғанында Сәнем ер жетип, аўыр мийнеттен қутқарып, алақанына пул болып туспип, қорасына мал болып кирген еди. Мине сол Сәнемниң енді кереги жоқ!

Үйге ашлықтың араласыўы Сәнемди туýысқапшан айырып қоймай, келиншек болып түскен ел-елаттан, абысын-ажыннан, қәдир билис қәйин, қайнағадан айырыў алдында... Ол қанша ойлаған менен тамақ ишиўдин зәрүрлиги орынан тұрғызбай қоймайды. Көзлери көнгейлеппіп жер көрмей баратыр. Қандай болса да аштан өлмеўи зәрүр. Қыстың қыраўлы күнинде не болсын. Бир жегендей көк шөп, си болмаса жоңышқа болса да арсынбас еди. Отлап кете берер еди. Атшоқайдың да ўақты емес. Не ислеў керек?! Жоғ-о! Ошаш да өлген абзал. Соңғы еки-үш айда ақ араласа баслагап басын сыйпап олай-булай ойланып көрди. Ендиги жол тилешшилик! Гөңс көйлегиңиң женлерин бириктирип шекийне тикти, баў тақты. Лұысқанына қызы ушын да бир шекийне тикти. Бирим-бирим мойынларына асынып көріп еди, жемхор аттың тұмсығынан шығарып жиберип төсіне тусирген дорбасындаі салбырағаның өзлери аңғармады. Ана өзиникин қоя берип, қызының мойыны асынған шекийненин ояқ-буяғына қарап еди; «Әйбей, сорымай!» деп қайтадан жаздырып-ақ алды: «Бұйткешө аштан-ақ өлейин! не де-ген сумлық. Усы дорба менен тамақ изләймиз бе?»

Және бир күн жатты. Аўыл арасында жүрип қайыр сорағанлардың да саны артып күн сайын буның есигине де үш-төртейи келип жететуғын еди. Ел гезген өзиндей адамларды көрген соң ба, ямаса ашлық женгенликten бе, тамақ ушын ел гезгенигінин ар емесligин мойынлады. «Дийўапашың бети қырық есикке барған соң ашылады» деген, «қудайым тезирек жумыс ислеўдин ирети табылғай» деп Сәнем шекийнелеринин тесиги бары-жоғын және бир көзден өткергенсоң, қақ жолы қайсысан деп қызын ертип ылашығынан шықты. Есик ашылған мәхәлде далада ысқырып үйтқып турған боран «хүйүй» етип ишке кирип, олар менен орын алмастырды. Қыс нақолай келген соң үйинде дәртке асқандай шуберек болса кийимлеринин жыртығын қоймай жамап, ун салатуғын сырты жүнли жалғыз шанаşын сөтип, қызының ҳәм өзинин аяғына шарық тигип алған еди. Далаға шыққан пәтте ийинлерин сәл қысынқырағаны болмаса суұықты сезбеди. Қалай қарап журиў, қайсы бағдарға бет алыў керек. Эне олар усыны билмейди. Ырым ушын қайсысы жақсы? Ҳәр

төрепке бурылды. Кимдикине баардың есабын таппайды. Ташыс племяларга қол жайыұ күтә намыслы сыйқлы. Есик алдында қазықтай қақайысып қуры турғанда суүік жалағ әшперлерин қуұрып баратыр. Демде-ақ Жумагулдин жүзлери қуұрып кетти. Енди иркилип тұра беріў мүмкін емес. Иши ашапа менен қызының үстиндеги жамаў-жамаў сырмақларын етипе тагы да жақынласыўға мәжбүрлекен ызғырық боран, басына қулақлы қызыл топпы кийген қызды ана қолтығына тығып, зирдеклестиүи менен Сәнемнин ҳалақасын аўзына бастырып, елинен пайырды.

Аўылдың күн шығыс жағы әдеўир жерге шекем далаңлық еди. Күн батыстан ескен шамал далаңлықтың үстин үййтқытып қара топыраққа араластыра женил-желпи жапырақларды көтерип, ҳәр жер-ҳәр жердеги гөне тубирлердин этирапына шыйрыла түседи, және көтериледи. Мине усы далаңлықтың ортасын қақ айырған гүзар жол менен, зүрәети жыйналған кең атызлықта қалған қос қарақшыдай көз ушында көринип Сәнем менен қызы Жумагүл әстен-әстен адым атлап елден шығып баратыр. Әтияждан Сәнем қолына бир таяқ та алған еди. Алдында қурыұлы қақпан жоқ па екен деп барлағандай ҳасасы менен ҳәр жерди бир түртип, қанталында киятырған қызын өзине жақынлатқан сайын, гөне қызыл айдынлысының ҳалақасы қарақшыға байланған жалаудай желбireйди. Булар аўылдан шығып баратыrsa, солар тәризли және биреўлер усы аўылға бет алған. Бирақ ҳеш қайсысы Сәнем менен хабарласпайды. Буның да олар менен иси жоқ. Шамалға қалша қарап жасаураған көзлерин оның тузына келгенде бир сыптырып өте берди. Кескен торанғылдың басына илинип қалған қаңбақтай үлкен шөгирмеси шамал менен дирилдеген бир киси ақ тал ҳасасының бир ушын он еки-он уш жаслардағы жалаң аяқ балаға услатып, екинши ушын өзи тузып киятыр. Қөзлери ләкет болса керек, еки жецименен гезекме-гезек манлайын сыптырады. Бала атасының сәл иркилгенине қайылшылық бермей, артына алара қарайды. Және ҳасаны силкиңкиреп жибереди. Усылай етсе ол адымын көпейтип, қыстырғышсыз, тузы да жоқ, қара кийизден топпы кийген баласының изинен өңкенлейди де турады.

— **Әй,** келин бала, елиңиз тоқшылық па? — деди ол Сәнемлер тузына келгенде иркилип турып. Бирақ олардан жуўап ала алмаған соң өз-өзинен: «Бул заманда әптадалыққа ушырамаған ел барма екен қудайым?» деп гүбирленип кете берди. Оның гүбирлиси Сәнемнин қулағына да шалынған еди, кейин қайтаң менен пайдасы не, жақсы ийит өлимтигин аўлаққа таслайды ол өлсе де Зәрипбайдың елинде өлмеўи тийис.

Олар кеш песин шамасында бир бийтаныс аўылға жетти. Бұрын ислеп көрмеген кәри болғанлықтан не қыларын билмей кайсы үйге кирердин есабын таппай, ел шетинде зирдеклесип бираз тұрды. Суұық кем-кем қүштейген еди. Аспаннан тамған ҳол болмағанлықтан аяқ астына шаң көтерип ҳөмме жерди уйытқытып турған шамалдың күшине шөпликлерге шікем тәтепки бере алмай, баzdа пышыр етип сыйнады. Жол жүргенде онша елестірмейтуғын суұық оларды көп ойландырып турғызбай үйлерді тез-тез анлаура мәжбүрледи. Шетирекке қоңған бир ылашықта нәзәр салса, олардың баҳтына ылашықтың алдында ийти де жоқ екен. Қызының басына бениңситинң шалгайын жауып, суұық пенен қызырып, тамырлары шертилини кеткен он қолының алақанын жайып, ылашықтың есигинде турын әстен ғана сыйырлады. Соң-соң даүысы ашыла баслады.

— Кудайым, баҳытларың жатынагай! Бала-шагаларыныздын ирәтин кергейсизлер! Жас нарестом ушын жәрдем берңизлер?...

Әри күннин аязлығы, әри шашлық, әри киси есигине қол жағып қайыр сорап көрмеген ҳаялдың жыламсыраған даүысы иштей бир жасқ-линшекті демде-ақ шыгарды. Келиншек ернекле-ри ушып, сыйып, күтө тасландысы шыққан желимли бир кесенин ишки бетинен жүйіри алып шығын, Сәнеминң мойнына асынған дорбасынға салып, кейин бости. Соңем оған қуұапышын қәйтип билдирердің есабын таппай:

— Алғаның менен қоса ағар! — деген зорга айтты ҳәм қызының басынан бир сыйпап, ийит жоқ па дегендей жән-жаққа қаранып келеси үйге бурылды...

2

Жүрт сөз қылатуғын Эмиүдәръяның «Еркин» атты бир саласы Порлы таұдың қубласына сага алып, өзинше мәсирип ағып, бир неше жыл есерленип, ағысы қалай бурылрысы келсе солай бурылды. Еки жағына сән берген неше түрли жасыл жапырақты нәүше есимликлер менен гарры торақылларды ийримине мантықтырды. Талай-талай аўыллардың басына жетти. Бирақ өжет дәрія қаншама жиллиленип, еки бойын жайлана елатқа зеребесин үйирсе де, суұы тартылып өз «еркин» лигинен ериксиз айырыла баслағаны тек соңғы жыллар ғана. Ал быйыл ишинен аққан суұ құдық басындағы наұа түбинде қалған суұды еске түсиреди. Құшли шамалда өркешленип шапшытутуғын ерке толқынлар енді бир бап пенен ғана бир-бирине шырпылдастып, табан балықтың арқасындағы қырланып зорға-зорға көзге илинеди.

Бул жағдай дійханшылық етип отырған аўылға жаман тәсірип тиігизип, пейли тар дәрья түбинен зырлап аққан суұн тек қолы жеткенлерге берип, атызларына кирди. Журтшылық быйылғы бәхәрдем айрықша дәмеленип, суұ молаяр деп ғаўқылдастып жүрген еди. Олардың ғаўқылдысы қуры ғаўқылды болды да қалды. Быйылғы бәхәр ҳәр қашанғыдан ерте тузиүи-¹⁸ қарамастан, суұ өткен жылдағыларынан кемейсе кемейдидеги, көбеймеди.

«Еркин» дәрья қанша сараң тартқаны менен тәбият өз бий-лигинше жасауын даўам етти. Анда-санда базы бир ғарры то-рағыллардың шақалары қуўрап қалғаны болмаса, өсимлик ат-лының ҳәммеси бәхәр қуяшынан илхамланып көк липасын кийине баслады. Жас тораңғыллар шигиттей бүртиклер шығарып ерманы менен қызыл жыңғыллар бүршикеүге қарады. Дәрьяның ишки ернегиндеги ийкітей сүйріклер қылтыйысты. Бәхәр құслары ушып келип тоғай ишин жаңлата баслады. Дәрьяның күн батар арқасындағы Порлы таудың әжжеси бултсыз аспаның қуяшына шағылысып жарқырады.

Маллар төллеп, шарұалардың жумысы көбейді. Шопанлар күннен-күнгө шыйрақланып, кешегисинен бүгин, бүгингисинен ертен ерте оянып, көшө бойлап «Ха! Ха! Малыңды айда» — деп қыйқыў салатурын күнлөр тууды. Падашылар менен шопанлардың оғыры тәжирийбеліси болмаса, қайқы таяқты бириңши ус-лаганлардың көк қуялаған малларға күши жетпей болдырып жилигиндеги бар майын шағатуғын ўақты жетти.

Басына қызыл тыслы, пилтeli топпы кийген, үстинде гөне сырмақ қара гүпіси бар, бели жицишке кендір жип пенен бууыўлы, көйлеги тобығына түскен, жалпақ бетли, турбатлы қыз, қолына тутқан ақ таяғын белине салып, қәдимги ата шо-наңлар сияқты «Еркин» дәрьяның жағасында зенірейип тур. Оның шамалға желпилдеген қос тулымы бетин киширейтип қойыў қасларын бурынғыдан да қарайтқандай сән берди. Куюш анық түсликке тирелгенде, оның алдындағы баспақлары ҳәр жаққа тарай баслады. Жаныўарлар шөллеген шығар деп ойлаған қыз алдындағы үлкен ала баспақты қайрып, Еркиннин суұшына қарай бет алдырыды. Басқа баспақлар да сол баспақтың изиңен бұрылды.

Дәрьяның ултанынан сырқырап аққан сууды көргенде, ҳәм-ме бузаўлар бирден шапқыласып еди, қыз қаўын басындағы жапсыз қарақшыдай қақайды да қалды. Узақтан киятырған шағытты көргенде, табанына қоз басылғандай бирден жуўырды. Оның ығбалына ана сыйырлардың падашысы бул суұттап-

сүүғармайды екен. Шанғыт жақын көринген менен кем-кем алыслады.

Тұмсықлағын суýға басқан баспақларға қарап, қыз нәшे етіп түрған менен, соңша баспақтың ишинде өзиниң бир басғағы болмағанына иренжип, әлле шеткен қыялға берилди. Бирақ, суýға қана сала жағадағы ушы истей сүйриклерге қызығып кеткен баспақлар оның ойланып турыңына пурсат бермей күйдирди. Мыналар әжеліне асығады-аў! Ұсыниш теренге түсін кетсе өледи ғой? Жүзіү биле мә, бул ғөдеклер!... Соң баспақларға неге тоңқылдаң турғанына түсінбей, өзине-өзи кейиди: «Мен ң қылып турман? Імаса мәмелек айланырды ма? Адамсыз сөйлегенимди биреү сенінгейдагы. Бүйтін жүрсем кеште ийесине не деп жүйап беремен. Бул баспақлар өзлеріне емес, маған әжел излеп жүргой, мацлайыма. Виреди өлсө, мениң өлгеним!...» Ол аяғының астынан кесек таұыш, суý ишинде отlap жүрген баспақларға ылдақтырып «Шүү-шүү! Баш-баш!» деген менен тилсиз жаңыараптар «адамбысаң» деп бурылмады да. Арғы жағындағы Порлыны жиісклей төсделген ақ шатырдай көринген кишкене көл бар еди. Соны сөзгендей ең алдыңғы ала баспақ кем-кем теренге түсін, суýдың үстіндегі өйнектей жылтыраған жұқа қаймақ музларды сыңдыра мсырып, сүйрик құյалаұы менен қарсы жағаға жақынлаш қалды. Бул көринистен қыздың жаны сезикленди. Енди ол күнин желемнінің қарамастан сыртқы гүпсін шеше сала, суýға түсінүгө мәжбүр. Өйтпесе айтқанына көнетуғын қайсы баспақ?...

Суýқ суýдан тиқсініп түрмистан кишидигинен асқан суýда ҳәр баспақты бир урып, өлдім-азирда сыртқа айдаң шығып еди, соң ийеги-ийегине тиімей сақылдаң, десеси қалжырап дірілдеди. Қуяшламада кептиринин алаңын десе, баспақлар және тарап кете ме деп сескенеди. Пайыт тапса тек қуяшқа жаўырнын тұтып турады. Ұсылай етип ҳеш пәрсенин ебин таптай жүргенде, күн аўып кетти. Азаңда алғын шыққан жарты наны бар еди, еле жей алмай жүр. Нан же ўсінен кирип шықпады да. Алдыңдағы бир топар баспақтың шетке шыққанына жууýрыўы менен ети қызған мәхәлде, тоңғанын умытып, қойнындағы нанының шетинен сыңдырып, аўзына салып гүйсейди. Оның менен бир жерде турып жута алса! Қөкке елигип тез-тез тарап кесте беретуғын баспақларды бир жерге топлайман деп жууýрып, шайнаған цанын түпириги менен қосып, зорға-зорға қылғының жутады. Жалаң аяқларына қадалмаған тикен, қараўытқан балтырын тырнамаған шөп қалмады. Балтырлары алқараған. Ол оған да қарай алмайды. Кеште үйде бир көрермен деп, балты-

рышии соргалаган қызыл қанды гейдө алақаны менен сыйрып жиберип, шеткерилегенине және жуўырады.

Мине падашылықта жүрген усы қыз дийұанашылықтан құтылғап Жумагул еди. Бул падашылық, сонғы гезде Еркиннин бойындагы аўылға сиисисип, Кутымбайдың хызметине араласқап Сопемнин «Жалғыз қызым барқулла шарық ийириў менен бир жерде сарыйы шығып отыра бермесин, ен болмаса бой жағып шамалласын деп тапқан ақылы. Қайырқом ананың зейни-по тиіпп көрмеген қыз, баспақ бағыўдын бүгингидей қыйын оқсиппелігін есіне келтирип те көрместен, тек шамалда жүргенни мәп билип қуўанған еди. Керисинше бул жұмысы оған байдың мал қорасы ушын шенгел тасығаннан аўыр болды. Азанда үйден шыққалы бир түбірге сүўенип отырып дем алмағаны бұлай тұрсын, суўға тусип шыққалы жылыған жоқ. Қалтыраған үстине қалтырайды. Дәслеп ол адамсыз тоғайда жападан-жалғыз жүргенине қорыққан да еди, енди қорқыныш дегенниң не скени де умытылды. Ол усылайынша өзи менен өзи болып 20—30 баспақын анаўсына бир, мынаўсына бир жуўырып жүргенде, өзине таныс дауысты еситип, жым-жыртлықтағы тоғай ишин жаңлатқан қайғылы ҳаўазға қулақ тұрди. Ешайинде ҳәр қайсысы өз басына кететуғын баспақлар да усы намага қулақ салғандай бир жерге үйирилди.

«...Басымда ерким жоқ, кеўлимде қайғы,
Жақты қүнлер қашан туўар, досларым!
Хасла көрмегендег күн менен айды,
Тыйылмады көзден аққан жасларым.
Бир күн баҳыт таны атып жаңанға,
Нур сәўлесин себермекен маған да.
Қой үстинен торғай жумалағандай,
Әдил заман қашан болар, досларым.»

Даўыс семген мәҳәлде баспақлар және шашаўланған баслан еди, падашы қыз жуўыра бергени «Жумагул!» деп созылып шыққан сестен қорыққанынан селк етип, жүрегин баса сала, бурылып қараса, усы аўылға келгели сырлас болған қурдасы көлип қалған екен.

— Өйбей, Бийби сенбедин? Даўысынды мегзетсем де; бунша узақта Бийби не қылады деп ойланып тур едим, деди бурылып.

— Сорама, балажан, — деп Бийби жән-жағынан арқан, балта таслағаңдай жер гөзледи.

—Кудайдын өзи адамға бир нәрсе берсе, бир жағын кемис қылып береди дейди, сол распа деймен.

—Неёу өзи?

—Сениң шайырлығынды айтамандағы.

—Мениң айтып жүрген қосықларымды, өзимди шыгарған деп ойлайтуғын қусайсан-аў. Бай-бай, балажан, ҳеш қайсысы өзимдикі емес. Ҳәр кимнен үйренемен, көбисин жұдә жасымда үйренип, ядлап алғанман, бирақ күйгеннен гүй шығады деген; базда шайыр болып та қоя береди киси.

—Ал онда айт, қәне ҳәзир.

—Айт деген соң аўызға сөз келе ме. Бундай жерде Айша жеңгей телериш.

—Хаў, Бийби, отын ушын бунша алысқа келип не қыласан? Арқалап барыўы күшмүйтек рой.

—Дәртимди қоя бер, балажан. Сениң менен сөйлесип шер тарқатайын деген мақсет пепен үйнің барып едим, апаң баспақ бағып кетти деди. Адам сөйлессе, мал мәциressе дейди рой, ишімдеги ерди ақтарын, бойымды жениллетең деп едим. Апаның айтыўы бойынша баспақлардың сүрдсүи менен келип турғаным.

Орта бойлы, жумалақ жұзали қыздың гуллән денеси тап ынғарлап қойғандай тығыз еди. Тозыўы жеткен етиктин баслығын айландырып ойып кесип, геүиш орнына кийип алышты. Экесиниң гөне стигинин ултапын рой деп Жумагүл ойланса да, «бул да жақсы, мән бундай қонышсыз етикті геүиш қылып алыш түүе жалаңақ тикенек басып жүрмен рой,» деди өзинше. Бийби ийниндеги арқанын жерге таслап жиберген пәтте қарапәрең жүзинде ашыў менен пайда болған қан басылмай ойпақшыды:

—Бул қалай, суўға түскенсен бе?

—Майға түскен тышқанды көрдин бе? Өне мен сол!—деп тула бедени лаплап турған Жумагүл күлди. Ал, Бийбинин көзинде мәзи күлки ойнаған менен жұдә кеүилли емес еди. Бирақ құрдасының сөзине шақалақ атып кулиүге мәжбүр болды.

Жумагүл өзинен басқалардың қалай қыйыншылық көрип, оны қалайынша умытатуғының да билмейтуғын еди. Жетим-жесирлердин басындағы аўырманлықты өзинин күн көрис жағдайы менен салыстырып ғана тусинеди, өзинше, ал әке-шешеси бар қызы-жигитлерди өмир бойы қайғысыз деп есаптайтуғын әдети. Соның ушын да ол Бийбилердин турмыс кешириўлерин көз алдына пүткіллей басқаша келтиретуғын еди. Оның әке-шешеси бар. Соныңтан ненин үйайым етип неден зар шегиүй мүмкін. Тек камбағалшылық па? Жоқ-ә! Усыған қапаланып бола ма? Билектин күши барында жумыс ислеў керек. Қудай тескен

тамақтың илажын қудай табады, әйтеүир... Ен жаманы кисиден **хорлық** сөз еситиү. Экеси, ағалары бар қыздарды ҳеш ким басынып, аўыр сөз айта алмайды. Ал Жумагұлди базыбир надан-лир адам екен десе! Эйтеп моллаға шекем қоярда қоймай оны айттырып жур. Ал, мынаў Бийбиге не жоқ! Ондай мәпилик адамлар айттырыў түүе, шийинен сүйкенип өтсін. Экеси ашыў-лашып, бир кеспелтекти ала шықса, ким дыррықшылық ете алады? Жумагұл көбинесе усылайынша ойлап, адамларға баҳа берстуғын еди. Өзинин жүрер жолы тар болғанлықтан ба бундан артық ойлаўға ойы да жетпес. Бийбинин не ойласпақшы експине ҳәм оған қалай кенес беріў кереклигин билмей турғанда, бир баспақ шетлеп кетти. Жумагұл Бийбиге ҳеш нәрсе ес-кертпестен бирден баспақтың изинен жууырды. Аўзын ашып аң-қайып қалған Бийби оның менен отырып сөйлесиүдин қыйын скенин билген соң балта, арқанын қолына алып Жумагұлдин изинен барды.

—Курдасжан, сен анаў тораңғылдың ығындағы қуяшламада отырып кийимлеринди кептирип ал, мен баспақларға қараўыл-лап турайын.

Жумагұл «шының менен айтып турсан ба?»-дегендей Бийби-ниң бетине қарап еди ол:

—Неге қарайсан, бар, бар! Бүтеп жүргенде аязлап аўырып қаласан,— деди.

Шақалары әрре-тэрре болған, бирақ астына төсеген сары жапырақлар кийиздей төсек болып атырған қос тораңғылдың ығына келип, Жумагұл қуяшламаға жаўырынын тутып, кек қуўалаған баспақларынан көз айырмай зенірейип турып алды. Бийби және келди.

—Шешин, шешин, сөйтпесең тез кеппейди.

—Баспақлар кетип қалады ғой!

—Қорықпа. Булар мың айтқан менен ҳайұан. Басы сирә би-рикпейди. Ҳәр қайсысы қәлелеген жерине жайыла берсін. Қайты-сын жайнап аласан. Сен отыр, өзім тикейип қарап тураман.

Жумагұл әсте ғана жүресине отырып шешине баслады. Толы уршықтай тырсыйып, ушлары кек жигилдик жийдедей болған қос алмасын порықтай аппақ денесине қыпсырып, кен жаўырышып гүжирейтиү менен шөкке түсип отырып еди;

—Менінен несин жасырасан?—деди Бийби.—Мен де өзиндей-мен. Еркектин әүлады көринсе белги берейин саған..

Жумагұл үстиндеги бөз көйлегин қасындағы бир түп қараба-рақтың үстине жайып, Бийбиге тикленип қарай алмай, ҳәзир жонғыдағы шыққан қақпақтай жаўырынын қуяшқа тутыўы менен отыра берди.

Бийби оны айланып жүрип, ара-тұра баспақларға көз жиберип, шөпшек териүге киристи.

Жумагұл арадан бираз ўақыт өткерип кийинди.

—Берекет тап, қудайым, айтқаның келсии.

Баспақлар шашаўланып кеткен еди, шаўып кетип оларды топлад келди.

—Ал, енди айт, қурдас,—деди Жумагұл Бийбинин қасына келип.

—Мен қызы болып қалған қусайман.

Жумагұлдин қаязыған қызыл ерінлери жыбырласығы күлкиннің изи билинди.

—Билмей жүрмедин?

—Қайдан билейин? Қеشه кеште ағаш арасындағы Маңғыт елатаңан бир бай келип, мениң айттырып кетти.

—Ол келгенде, сен барма сдиң?

—Қәйдем әйттеўір, үйге шөгірмелері қазаандай еки киси келип еди. Апамнан булар ким деп сорасам, саган келген күйеү деп сыйырлады.

—Сөйтіп не қылды?

—Мени беретуғын болып, малың айттысып, сөрсөнбисин де келісипти.—Бийбинин шымыры қызыл жүзи көгіс дөпип, сүдады сүйрик түслес болып кетти.—Өзиң бай болған менен мениң көргенім гарры киси.

—Аған ше? Қарсы турман па?

—Бәри ағамның таўып жүргені.

—Аpana айтпадың ба?

—Ол сорлы не қылсын? Ағамның бетине қарай алмайды.

Жумагұлдин шамалға желбиреген тулымлары астындағы қызығыш жалпақ жүзлери қуýарын, қандай да бир ызаланған кейипке кирди. Қапылған заман деп айттыға аз-ақ қалып турған менен, ғаманды айыплайтуғын шешенсілиги болмағанлықтан:

—Усы биз сорлыларды қолемеген адамына зорлап малға сатыуды ким шығарды екен,—деп көз қарашиқлары қозғалмай еки қасы жақынласты.—Бул тек қарақалпақтың басында ма екен, ямаса адам баласының гүлләни усындай ма екен?

—Қәйдем билейин, құрдасжан. Соны билгенде үсейтіп жүремиз бе. Сениң менен ойласайын дегенде басқа биреў менен қашып кете берсем бе екен дейжақпан ғой!

Жумагұл қайдан шешим тапсын? Өз басындағы мұцын кимге айттып шағындарын билмей, зары-гирян. Жеме-жемеге келгенде тилеметугыны өз ғамы. Бир мыррық күн туўып, Әйткен молланың қосын жетелеп кетпеў тилеги. Деген менен қатар-құрбы адам деп кенес сорап келгенде, өзин бил деп жибериў де қыйын!...

Ол көгис аспаның жиегине көз таслап, қыялы менен узақты шарлап көрди. Нәзери сонша узақта болған менен, көз қара-шықлары шашаў-шашаў жүрген алдындағы баспақлардан алысламады. Қасында оның тил қатыұын күтип турған Бийбиге, бурылып сарсылды.

—Үх-ха!.. Өзин бил, Бийби. Сениң алдында қандай есик турғанына мениң көзим жетседағы? «Шәръярдағы» Әнжимге Зәүрепин айтқанындағы «Сен де мендей, менде сендей қуп нашар» емеспиз бе? Өзиннен артық қыл мен де не жесин!

Екеюі алға қарай жүрип, баспақларды бир жерге топлада келген соң да, жартыұлы кеңесе алмады...

Еркін дәрьяның арғы жағында Порлы таўдан басқа ел барын Жумагүл билмейтуғын еди. Бийби қайтқаннан соң көп ўақыт өтпей-ақ арғы жағадан еки атлы көринди. Ол қорқып бир түп пәскелтек тораңғылды панарап қарап еди, киятырғанлардың скесүи де мылтықлы. Олар қасақана Жумагулге қарай туппа-туұры фарс-фарс жортып киятыр. Басларындағы шөгірмелери сел-күлдесип ҳеш нәрседен хабарсыз, атларына анда-санда қамшы силтейди. Қос атлы жағаға келип, атларын айдауы менен сууды кешип өтетуғын болған гезде, Жумагулдин жүргеги қанаына сыймай дұрс-дұрс ете қалды. Қайтадан музлы суýға түсип шыққандай, ииеги ииегине тиімей қалш-қалш етеди. Қайда тасаланыу? Егер алысырақтан пана излесе, баспағы түспегирлер бас-басына кетпей ме? Гә баспақларға, гә атлыларға ҳәккедей қарашады. Буннан пайда шықпады. Жолаушылар дәрьяны оның туынан кесип өтти.

—Хаў, мен ерек балама десем, мынаў қыз ғой,-деди алдындағы муртлас, атының жүйегини тартып,-Майлы жилик жолда жата береди екен-аў!

—Жас қыз ғой,-деди екиншиси. Оның сөзи Жумагулге күтә упағап менен жүрегинин дүрсилдиси еле басылмаған еди. Алдындағы қара киси: «Нашарды шөгірме менен урғанда жығылмаса болды» дегенде, қыздың еки дизесинен димары кетип жығыла жазлады. Баспақларына жуўырған киси құсал қашайын десе де, атлылардың жетип алатуғынын билди ме, ямаса бирден ҳүши кетти ме, турған жеринде қаққан қазықтай сәррийди.

—Буның өзи еси аўма биреў ме деймен,-деди және сол муртлас.

—Кеттік, қайта жолымызға кесапаты тиіер. Мақсетлер иске асса, бундайлардың нешеейин құшарсан, Тәке! Айда атынды!

Олар атларына бир-бирден қамшыны тартып-тартып жиберді. Ексүнин де атлары тикке-тикке шашып, аўыл бетке қарай жөнеди. Жумагүл бул ҳәдийсениң оны екенин де, түси екенин де

бilmей, olardын қарасы шөккеншө излеринен елерип қарал «Усындай атқа минген ел ағалары бизлерди хорлағанда, жаман-жаутиклериниң биз қусаған жетим-жесирлерди жеп қоймағанына сәддақ,-деди гүбирленип,-бүйтіп жүріп масқара болғанша тезирек биреүдин қосын жетелегеним де абзal!...»

Ерте намазлыгер баспақларын айдан Жумагұл аўылға қайты. Атлылардан қорыққаны еле басылмаған. Соныңтан күни менен шаршағанын, суýға түсип тоңғанын, балтырларын шөп тырнап азап шеккенин есіне келтириў орнына баспақларды жорттырып изинен өзи өңкеңлеў менен болды. Ол күни менен көк қуўалаған баспақлардың изинен құры срип жүре берип, аўылдан қанша алыслап кеткеппен билмеген екен. Ана сыйырлар бузайларын жойтып мөциресип, аўыл арасы улы-шуұда құмғу-үйт болып атырғанының үстине келди. Байдын ҳаялы шаўылдауы менен алдына шықты.

—Бул не қатын?! Торайдары жораларың жибермеди ме?

Сай-сүйегин сырқыратып жибергсін сөзлерге қайрырып ҳештеге айта алмай, аналарына жана сқаша бузайлардың ҳәр қайсына бир жууырып, өлдім азарда айырып байлады. Қайтып баспақ бақлаға шәрт айтайын десе, анасының қандай қыялда болатурынын билмей мойны тартылып салпаусыўы менен үйине қайты. Бир күнде-ақ падашылықта көргөн хорлығын, байдын ҳаялынан еситкен азапларын анасына айтқашша шыдамай, журеги ҳәўлирип киятырған қыз үйинде бахытсыз бир жағдай мой бергениниң үстине келди; қысы менен жарылыш-жарылыш турған печи құлап, анасы оның қап-қара кесеклерин далаға шығарып атыр екен.

Енди кешки отты қаяққа жағып, тамақты қайда писириў керек? Далаға от жағыға күн еле жылып кетпеген. Бир-бирине тутасып кеткен қыслауда далаға от шығарсан, өлден айрылыў қәүпі тағы бар, яки аўылды от алады, яки ел болып изине түсип көширип жибереди. Жумагұл қапаланып отырған анасын көрип күни мененги ойларынан жырақланды. Фәрип ана қызының шырайынан ақ көкирегиндегисин үқты.

—Қапа болма, қызыым,-деди ол қызын жубатқысы келип.-Арбаның жаман жері жаман жерге келгенде сынады деген. Бул ўақытта отымыз өре жанбай тур. Соннан соң бәри де усылай бола береди. Абзалы, енди аштан өлсекте, баспақ баққанды қояғой. Сениң баспақ бағыүйнинан үйимизге дәўлет киретуғын болғанда, мына печь сынбас еди.

—Апа, қәйдем билейин.

—Шырағым, қудай тескен құлқынның илажы болар. Сениң

кешиккениң бәйбишениң намазлыгерде айтқан сөзлери еле қулагымды гүүилдетип отыр.

Жумагұл буннан артық сөзге келмей, гөне сандықтын үстиндеги дастықты бауырына таслап, дүс төменине қулады.

Лнасы басқа исин қойып, қызының қасына отыра сала оның қызыл жыңғылдың көмириндеги қара, бестен таллап өргенликтен ҳәр қайсысының ени бир сүйем қос бурымын сыйпады. Маңлайна түсип кеткен топпысын алыш қойды.

—Шырағым-аў, шашын не деген қалың!

—Апа, шыраны жағып жибер, деди қыз даұысы тарғылланып.

Сәнем шүтік шыраға шырпы шағып басты. Сейтти де қызын аш болып отырма деген ой менен қоңсысының үйинен жылдам бир чайнек чай демлеп келди.

—Мә, шырағым, ишил ал!

Қатып қалған нанды дастурханға қойып, бир чайнек чайды екеүи болисип ишип жатты.

—Азанда биреүге ондатып алармыз, —деп губирленди ана, үнсиз жатырған қызын печь ҳаққында ойлап атырма деген пәм менен.

—Печтың илажы болар, апа, —деп Жумагұл ойының изин айтпай, қалтырап еди, кемпир билгенше асықты:

—Неге мәнисин жоқ, шырағым? Аўырғаның жоқ па? Ямаса күн симер болып қалдың ба?

Жумагұл атлылардың жолыққанын жасырып, тек Бийби менен ғана сөйлескеппін биримлең айтЫп, сөзинин ақырын «мен де сондай биреүге сатылып кетемен бе» деген астар менен жуўмақлады.

—Хеш қапа болма, шырағым. Қөзимнин тирисинде ҳақларап жетсем де сени жыллататуғын жерге жибермеймен. Бай адамы құрысын. «Бир бай менен бир жарлы қуда болса, қайдан қуда болдым деп зорга жүреди: Сени байға берип өзимди ҳәм сени күнлик дәрежеге түсиргенше, аш қарным, тыныш қулағым жақсы. Өз тенинде өзимдей жарлыға қосаман. Қудай бахыт берсін. Байлық деген қолдың кири. Бай жарлы болыў, жарлының байыўы, тәәжип емес. Бай әкеңе тиийп мен не қайыр көрдім? Малына сүйенип, ақыбетинде қаңғыртты. Ҳәттеки, мал алған туўысқанларым жеркенді мennen.

Ол ери жөнинде сөйлегенде, көзине жас алмай қоймас еди. Бул сапары қалайда өзин мәрт тутты. Экеси туўралы еситкенде, Жумагұлдин де бауыры ерип сала берер еди. Ол да әкесине ишинен нәлет жаўдырып тым-тырыс жатты. Ярым ақшамға шекем ана менен қыздың қөзлери қысық қақыраның дүт басқан

қап-қара пәтигинен айрылмай, қай ўақытта уйқыға кеткенин өз-
лери де билмеди Бирак азанда Жумагұл баспақ бағыўға бармай
қалды.

3

Бийби уйытын таўып келип Жумагұл менен соңғы ойласқа-
нында, Сәнем:

—Заманы бирдин зары бир, шырақларым. Ҳәр ким талайына
қайыл болыўы дәркар,-деп жубатты.

Ол өз қызындай көретуғын Бийбиниң ақылландырып, ең бол-
маса өз басына түскен қысыўметлерди айтпақшы еди. «Жигит
жети көрим көреди» дейтуғын еди, нашар жетпесин көретуғын
шығар деген жуўмаққа келтирген оныш өмір жолы, өзинен сон-
ғы жасларға белгили сабак. Тыңлаган киси өзиншиң сондай бола-
туғынын билсе, дүньядан тақ өтип кетес де, өзи жарлыдан келип
бай адамға турмысқа шығыға келисім бермес еди. Малына
арқа сүйел, тойғанына секиретуғын қайсы бай, қайсы бийшара-
нын сорлы қызын аяп қалады, көзине ысық көрингенге уялмай
жаўшы жиберип отыра береди. Бул ўақта мал-атақ, абрай, қатың
бслып кетти. Бийбипатпашың қайсы оғладады. Сәнемнен мөмин
тил алғыш, искер болады дейсеп? Ақыбети пеге әкелди? Бийбиниң
де хорланатуғының сөзсіз! ! Сәнем бул жөнинде айта ала ма?
Қояғөр, усы қыялды ҳәттеки бирсұ еситпесін! Ол жөнинде Бий-
бинин апасы да биледи. Персентиң хор болғанын қайсы ана
жақсы көреди? Бәринен де бүрүн гиреўли орында туратуғын
бул заманнын еркеги. Соның ушын да ҳәмме ата-ана құдайдар
ул перзент сорайды. Ҳәммеге ул бере берсе, адамның қалай өсип
өннетуғынын ойламай ма екен олар. Бул жагынан құдай да бәле,
жер бетинде еркеқ пенен нашарды жарыма-жары жасап қойып-
ты. Эй жоға, жарыма-жары емес шығар. Еркеклердин көбиси 2-3
қатынға ийе, ал еки үш еркеги бар бир де қатын жоқ. Қудай
адамлардың тилегине өжетленип ҳәмме ул сорай берген соң, на-
шарды көп жаратқан болыўы керек. Сол ушын нашардың қәди-
ри жоқ. Ақылландырған менен де әкесиниң айтқаны айтқан.
Мәселен анам да менин тәрепимде еди. бәри бир әкем женди.
Ағам Төренияз «қызыл жұзли жигиттің қызы қарындасты болма-
сын» деп. жүрттап бүрүн көтерилді. Менин кетиўиме себепши
болды. Бийбинин де әкеси женеди, болмаса қызы ағасы болып
жүргенлер женеди. Түбінде бир байдың нәзери түспесин, түссе-
алатуғын кеселдей изиннен қала ма, араға еркек туシリди. Бун-
дай иске үйдін еркеги араласса, истиң питкени. Оннан да ғә-
рип жолы қайсы деп отырғаным жөн. Жалғыз қызым Жумагұл-

дин еркін биреўлерге берип қоймасам да жақсы. Биреў болмаса, биреў Сәнем Бийбіни айнтыпты десе, зорға түтеп турған ошымда суу қуылып, бул күнимнен де айырап, тағы гезенде болып кетермен...»

Бийби Сәнемнің нелерди ойлап, нелерди бастан кеширип отырғанына түсінбей, тек құрдасы менен әжик-тұжик болып, кетеринде:

— Құрдасжан.-деп Жумагұлди қушақлады.-Ендиги сәрсенбіге кетемен. Қуда қәлесе узатыў тойыма сени бириңши гезекте шақыраман.

...Мине бүгін сәрсенбі! Бийбінің тойына Жумагұл атақлап шақырылмақ түйе, бийхабар. Жумагұл қой болды болған шығар деп ойлаған еди, ҳәр кимниң сыйырлысынан ҳәм сәрсенбі күнгі аўыл арасында орнаған тәртиптен, қандай да бир тойлыш сәү-сөлесин байқады. Ол шақырылмай қалғаны ушын Бийбінің сыртынан өкпелеп те көрді. Соң «Бийшаараның еркіне қаратқанды дейсөн бе» деп, өзин-өзи жубатып, жүрт арман-берман жүрген кеүилли күнде өзге көзге көринбейин деп далаға да шықпады.

Хақыйқатында ол усы тойға араласыўға жүдә құмар еди. Бундай ўақыя өз басына дөнөйин деп тур. Сол ушын қыз-жигит, қүйеў, құдалар бас қосқан жерге барып олардан ибрат алса, қандай жақсы. Өз-өзинен қынжылыўы менен бир еки мәртебе ах шекти, пайдасы не? Соң ойланып отырып, шақырылмағанына да қуўанды, кийип барғандай сыны дүзиў кийим керек рой. Анасының гөне-көкси жегде, жаўлығы болса да ҳеш гәп еди. Киси жеркенбей кийгендейлеринин бәри басалай чан болып құлқынчан өтип кеткени қашшан! Жаслық қыял көкирегин тербелеп еркине қоймайды. Аўылдың бир шетинде гилем жаслар ҳәккедей шықылықласып, аўыл арасында уйдыр-жуўдыр жүрген қызлардың даўысын иште отырып сезип, тақаты шыдамай, жүргеги далаға алып ушты да турды, бир тикейди, бир отырды. Пәрмана ана қызының көкирегиндегисин үғып отырғанлықтан оған:

— Ҳеш қапа болма. Бизин де танымыз атып, қолымызға құсқонар,—деп тәселе береди.

Жатар болмай-ақ олар шүтик шыраны өшире сала жатыўға қолайласып атыр еди, биреў асығып-әнтигип кирди:

— Сәнем шеше, қызының бенен екеўинизди бай ағамдикі хызмет етиўге шақырып атыр.

— Қай жерде даў болса, пәстек молла, қай жерде хызмет болса бизлер,—деди Сәнем шақыртышы шығып кеткен соң.— Буган да шүкир. Қудайым қол аяқтың динкесин алмағай, хызметтен адам өлмейди. Жүр, қызым, жур.

Бәхәрдин ортаңғы айлары болған менен аўыл еле қыслайдан көшпеген еди. Этирап наў қарағай қамыс пенен қоршалған. Байдың ақ отаўында қонақлар толы. Бай усы отаўын тиктиргели уұқ-керегесин, тұнлик жамбаўларын ыс басады деп от жақызыбай қойған еди, бүгін ортадағы ошақты. айланып гилен қызыл жыңғылдын томарын үйип, алақышыны ернеклеп, ғыжлаған қозға маңлайын берип биреүлер жанбаслап жатыр. Жұмагүл хызмет етиў ушын тап усы үйге киргизилди.

Шөгірмесин қапталына қойған дәпецне келген киси тақыяшан. Жұмагүл келген пәтте сәлем берип, есик бетте жүресине отырып, олардан «аманбысаң» алыў ушын көз астынан қарағанда, тақыялы кисинин шала буўрыл болып ағарған шашын ацлады; «Басына қыраў түскен усы адам күйсүмекен?» Қыз төмен қараў менен ошақтағы шала жаңған томарларды қағыстырып, бир-бирине қаластырды.

Және көз астынан оларға қарады. Қыздың танымайтуғынлары ушеў. Буўрыл шашлы, ортада. Оппан төменирек отырған клисими көргенде Жұмагүлдин сти жүўлап, селк еткенин өзи сезбеди. Бирден тұрып қашыўра қыялланып еди, бирақ өзин зорға тутты. Ол баяғы баспақ баққан күни көргеп атлылардың бири қара мурт! Усы киси есіне түссе, Жұмагүлдин денеси дирилдеп, гейде түсінде ҳаўлығып шығатуғын еди. Тұн ярымында шоршып оянған қызын аласы қуў сүйекбармақлары менен сыйпалап, неден қорыққанын сораса да, ҳорғиз айтпас! Ҳәзир оны көрип «куйеў бала усы ма екен», деп ойлады. «Егер усы болмаса, онда қудаша таўып бер деп сорлыны пәнжесине алмаса болар еди.» Оның тал усындай қыялла берилгенин түсингендей, анаў киси қара муртларын қолы менен бирим-бирим тегислеп Жұмагүлге көз таслады. Ал қыз болса, оппан сайын қыпсаланып, киширейип баратыр. Хызмет стисей шығып кетейин десе, бир келип қалған соң бәне керек. Қыздың әлле нәрселерге қысынып отырғанын байқап, оның намысын қорғаў мақсетинде ме, үй ийеси Құтымбай көтерилип отырып қонақларға қарады:

—Сейтип. Дүйсенбай жора, айланып келип бизге күйеў болдын-аў!

Бағанадан бери күйеў баланың қайсысы екенин байқамай отырған қыз және көз астынан қонақларға урланнып сығалады. Ортадағы тақыяшан, шала буўрыл шашлы киси үй ийесинин сезине мардыйып, шалғаяқтай берип жанбаслады. Ол қыйсайған мәҳәлде, керегенин тубине сүйелген ғалы қоржынның гүржисине урылған құлып от пенен шағылышты. «Әлле қандай те-мирден исленген?» Жұмагүл бул отырғанлардың ҳеш қайсысын Бийбиге ылайық көрмese де, ортадағы кисини анық күйеў екен

деп пәмледи... Қара мурт уялмады да, Жумагулге және көз тики. Қысынранынан Жумагулдин қолындағы құмғаны түсип кете жазлап еди. астыңғы ернин бир тислеп алдып, енди сыр бермеү ушын өзин тутып отырыўға бел байлады. Төрдеги ғарры басына ақ белбеў орап сақта жүгіниўли. Гейде алдында жайыўлы жатырған китабына үниледи...

Даладан бир жігіт кирип келди.

— Қалай, ҳәммеси жай болып атыр ма? — деди үй ийеси.

— Кутымбай, — деди оған Дүйсенбай кесесин жерге қойып, — несине жай болмасын? Менде енди ҳеш кимниң атасының ҳақы қалған жоқ шығар. Сойыслығын, көкнар пулын берсем, енди не керек? Я сизиң елде жүйенсизлер көп пе?

— Жарайды, жайғастыра беріңдер, — деп Кутымбай келген жигитти қайтарып жиберди.

Жумагул анау Дүйсенбай деген кисиниң нағыз күйеў екенине енди анық түсінді. «Өйбей, бул Бийиниң әкеси менен қатар адам ғой... Мен де усынданай бәлеге дуўшар болмағаймандағы...»

Айша деген ҳаялды адамлар «жуýапқа келсе алдына адам салмайды, еки аяқлы бендеден сөзге келсе женилмейди» деп сөз ететуғын еди. Мине, усы ҳаял кирип келгенде Жумагулдин бойы бираз жәцилленди. Айша босағаны атлаўдан еки дизесине қолын басып ийилип, қонақларға тәжім етти де, Жумагулдин қасына бир дизелеп отырып, ҳәммеге бир сер салды. Күйеў женинде бурыннан-ақ хабардар болғанлықтан ба, таңланbastan қонақларды ғаўзастыра баслады.

— «Айдағаның еки ешки, ысқырғаның жер жарады» дегендей күйеў-күйеў дегенге қандай адамлар еken десем, болдырған адамлар ғой. Орнынан турып женгеге ийбе етиўди билмейди.

— Отырғанлар сам-саз. Кутымбай бир қарап еди. Айша неде болса өзиниң үстемлигин арттырып алғаннан кейин байдың кеўлин бағып шайқатылды.

— «Ат өлсе де қәде өлмес, арық қойдан төслик ал,» деген. Күйеў баладан қәдемизди сорап келдик, қайната!

Кутым ашыўланып бир сөз айтса, Айшаның кететуғының да билетуғын еди. Соңлықтан ба, шүйелген қәддин бузып бас көтермеди. Бәлким аўылның абройына қарап күйеўден шығын шығарғанын шеп көрмегендә!

Күйеў тикленди, ал мурт жанбаслады. Төрде китапқа үнилип отырған ғарры мухабасы сары үлкен китабын қанталына қойып, он жағына сәл аўық, қырлы мурнының үстинен көз эйнегин қолына ала сала, күйеў ушын жуўап берди:

— Қойды бир соймақ бар, еки соймақ жоқ. Сол айтқандай

қәдени еки алышу жоқ. Енди бизлерде ҳақыныз қалмаған шығар, қудағай келин!

Дүйсенбай марапатланып сақалын қайта-қайта сыйпады.

Айша олардан басылып кете қоймады.

—Аспанда ғаўық деген құс болады, ғаўықылдаса даўысы жер жарады, услап алыш жула қойсан, пәтамамы бир қысым пәр болады...

—Фарға ғанқылдап ғаз болмас, кемпир сыңсып қызы болмас деген,—деп мурт сөзге араласты.—Елицизде қәде сорағандай тәўирлеў биреў жоқ па?... Қызызыз ел болмайды. Соларға соратпайсыз ба ақыры?

—Газ ғанқылдар ҳөр жерде,
Шаң бурқылдар тар жерде,
Бийкешлер сиәди менсиңбей,
Женгеси келди бул жерге...

Мурт сөзден утылып не қыларып билмей скиниши қапталына жамбаслады. Бирақ сол киси сөйлеген сайып Жумагұлдин әжийнеси тырысып, ашыұы келди. Не илажы бар?

Жолдасының иркилип қалғаны ушын молланың мацлайы өрмекшинин аўындай шытынады. Дүйсенбай оны ертип шығарда; «қарақалпақтың гейпара ҳаяллары пұзынды аштырмай сөзден утып жибереди. Сол ушын китантан қарап-ақ құтқаарсан» деген еди. Ҳәзирги мусаллат болып келин отырган ҳаялдан құтқаруудын жолын уұықтың дизбегинен изледи. Аргы түбінде ҳеш нәрсеси болмағанлықтан ба, тайны жуўап таптай ҳаялға бурылып;

—Сары шымшық боломли дейсөң,
Хөр шақаға қопаман дейсөң,
Әзинқ байталдан келип,
Айғырға аўыз саламан дейсөң,—

деп, уттым ба енди дегендей мардыйды. Айша бир дизесинен екинши дизесине қонып;

—Бағқа кирсең зейниң ашар,
Жақсы гүлдиң ийиси,
Арғымақ ат шабалмас,
Жаман болса сейиси
Нәүше қызы ат дізгіни,
Женгеси болар ийеси».

деген. Сиз мынау заманласларымыздын сейиси болып келген болсаңыз. (изиң қолыныздан жем жегенлердин қандай ҳәнгилигин ким билер екен?—деди ҳалақасын артына қайрып таслап.

Дүйсенбай да, қара мурт та мәпилик гаррысынын утылғынын сезип гижишип қарасты. Молла жерге кирип кетейин десе қапталынан тесик таптай, тамағына тикен кеткендей қылғынды. Әдебинде бир-еки аўыз сөз сөйлеген қара мурт та тилге келмеди. Олардын үскини құйылғанынан пайдаланып Айша күйеўди албыратып өкшелендире түспекши еди, және жасы үлкенлерге ийбе еткенди мақұл көрип, қәдесин алып кетпекши болды:

—Алдыңғы арба қайдан жүрсе, соңғы арба соннан жүреди дейди екен ата-бабаларымыз. Күйеў бала, қәдени ирикпей қалтаңа қол сал!

Кутымбайдан дәмеленип Дүйсенбай қарап еди. ол арашаға түсे қоймады. Соннан соң тақаты шыдамай, бул ҳаялды көп отырғызбайын деген ой менен, қоржынын қапталына алып, құлпын ашып, гүржисин жаздырды да қосыўыслап жийде алып. Айшаға «Етегинди тут!» деди.

—Қой көрмесекте қый көрип едик, ешкни байдың қызы едик деген күйеў бала. Өзин бай болсан да көрмедин екенсөн. Қоржыныңды өзимизге бер, босатып беремиз. Мен бала емесмен, етегиме салғанды әкетип. Аналық кемпир дегенabyнымыздын бир чай ишимине де жетпейди бунын.—Айшаның сөзи жети жүйресинен өтип, күйеўдин түги тебендей шанышлып еди, бирақ ел дәстүри усылай болғанлықтан, ҳеш нәрсе дей алмай ашыў менен қоржынын Айшаның қасына әкелип дүрис еткізди. Ол қоржының ийнине салып шығып баратырған пәтте:

—Келин, қоржының әкелип тасларсан,—деди Кутымбай изинше.

Енди қәде әүладынан қутылып болғаным жоқ па?—дегендей күйеў бир қозғалып отырған менен басы бузылмай кеткен жийдеге шеребе уртлағандай иши ашып, тамағын бир қырынды.

—Бул ҳаялға берип қутыласан,—деди үй ийеси оның кеүлин алып.—Оғыры ақаяқ ҳаял. Уялмайды да. Дијидилегенин алмай қоймайды да.

—Енди, Қутеке жора, елинңин жигитлери тынышлансын. Шабдырма қәде дегендиди таўып қалтамыздын тубин тесер. Сениң менен де дуўшарласып отыра бермеймиз. Себеп пәнен елиңе келгенде мазамыз кетти ғой әбден,—деди Дүйсенбай.

—Яқшы-яқшы. Қәне сен қыз, даладан биреўди шақырып келши.

—Кутымбай аға, елинде қыз көп екен-а? От жаққышың да

сын-сынбаты көлискең ғой. Бәле, ҳәзге қашып жүрсөн-аў, а? Ҳа, ҳа!

Мұрттың сөзине Қутымбай да селк-селк құлди.

Молла қатты жөтелип, сақалын сыйрап, еки байдан әлле нәр-сelerdi дәмеленген ишарат билдири. Оған үй ийеси дәрриү тү-синип алдын алды.

—Бул қызды аўылымыздың мектеп молласына әперейин деп жүрмөн.

—Әне, жан жуўытпайды бул.—деп Дүйсенбай өз молласына қарап еди, ол пышықтан қорыққан мәкийендей мойнын ишке тартты.

—Жаңағы қыздың өзи қаңаңбаслаў емес пе?

—Хаслан тартынбаң. Ол ақылсыз нашар. Ақылы болғанда мал-ұлалы биреўге басын шатып келе болар еди. Бийғам бола берин. Сол ушын ҳаялдан от жаққыш алдырып отырман. Сен не-геге сөйлемейсөн, Тәжим?—деп үй ийеси қара муртқа бурылды.

—Менин ашық кеўил адам екенимди, сол себепли натуұры жолға түскен адамды аямайтуғынымды билесөн ғой. Дұрысында, бизлердей адамларға падашыны от жаққыш қылғаның ушын кеўлим раўял таптай отыр еди. Енди түсіндім. Буны сақлық етип ислеп отыр екенсөн. Менин жолдастарымның ҳәммеси сен-дей түсімпаз болғанда ма? Ҳәссесний!

—Ол жағынан ғам жеме. Өзіндегі қолы батыр жигитлерди тауып беремиз.

—Бул қызы кимнин қызы?—деди молла.

—Ашамайлы Зәріптиң қызы ғой.

—Хаў, анаў бай Зәріп пе? Ол қалай, ҳаялын таслаған ба?

—Қашшан таслағаны. Бизиң ҳаял бул қыздың анасын қа-зан табақты таза услайды екен деп төрт жылдан бери жумсап жүр. Қызы да бизиң есигимизде камалға келди. Тәжим, бунын падашы болғанын қайдан билдин? Тек бир күн ғана баспақ бақтырып едим.

—Әкеси хабар алыш тура ма?—деди молла Тәжимниң жу-үбынан бурын.

—Бир «түғ» деген нәрседен хабар алыш, ол ерек емес пе?

—Ой, ол дұрыслы жигит ғой,—деп молла мақуллады.—Зәре-кениң ерлигин соннан бил, жақында Қоныраттағы әскер таярлап атырган Қөшекбай, Қасымлар менен сөйлесип, азық-аўқат апа-рып берипти. Өзи азамат, азамат!

Тәжим сөз қоспады.

—Онда жерде ҳәммениң де ер болыўы лазып. Қыл қүйрық-тан қырық жылға шекем дәмем бар деген,—деди Қутымбай жә-

не.—Жана ҳұқимет келди деп гилем жалаң аяқларға мал-мұлкти бостан-бос берип жиберіүге бола ма? Адамның көрки мал. Бәримиз де мал менен адамбыз. Ҳұқиметке қарсы тұрып малымды, бийлигимди қолымда қалдыратуғын адамнан аятуғын жаным жоқ, өзимнин. Шайдаковты үстинизден аман өткерип жүрген сизлер,—деп Құтымбай жүдә батыл сейлеп, қонақларын баспалатты. Тәжім мурт өзинен басқаларды жақтырмаған ке-йип пенен бир тикленип, ҳәммесине көз алартты да, және төмен ентерилди.

Күйеў сескенген түр менен жан-жағына алақлап қарай берди. Оның бул кейпине Құтымбай таңланды.

—Сен қоян жүрек болғанбысаң? Қартайған адам өзиз келеди дейтуғын еди, ямаса қартайдын ба?

—Фаррылығын сезген киси қызы айттыра ма? Ұах-аҳа!—деп Дүйсенбай өзиниң есқин көкирегин еркіне жиберди.—Қартайған соң дүньяның түбин қарыслап, сарыың шығып отырысың мынау. Адам деген қыйлы-қыйлы болып жаратылады, дейтуғын еди. Рас екен. Көкирегинде құртын жоқ адам екенсен. Бир ҳаялдан басқа алғанын, көргениң жоқ. Күшигендей бир тесикке үнил де отыр. Соннан келип маған қартайдың деп сын тақзың келеди а?—Ол үй ийеси Құтымбайдың неликтен де, төмен қарал қалғанын көрип, әңгімениң бағытын екінши жаққа аүдарып жиберди. —Күтеке мен сени күшли, түсімпаз жигіт шығар деп едім, бирден үскінин қүйылып кетти ғой. Бәрін де мен ойнап айтыл отырман. Биз—күйеў отырган үйге кимниң болса да малдай сүйкене жүретуғын әдети. Жана әңгіме басқа жаққа бет алажақ еди. Қысқасын айтқанда, сизлер ҳұқиметке болған ишкі ашыуды шығаражақ болып қалдыңыз.—Дүйсенбай дауысын және пәсейтінкіреп алдына ентериле отырды.—Үй меники демеңиз ший артында киси бар деген. Мениң қыялым да сениң менен сейлесиў ёди. Сол ушын мына Тәжім де бирге келди. Бирақ бүгін дым қолайсыз, соң мен келермен ямаса құтлы болсынды бәнелеп сен баарсан. Қысқасын айтқанда, ҳәзір қойып турайық.

Үйдин ишинdegiler шамалдай тынды. Ортада жанған жалының ҳүүйледеп жоқары көтерилгени еситиледи. Тәжім мурт көп шигин иргеге жақын қойды да, оған жаўырынын берип, басын ғалы кергінин шашағына сүйеп, еки көзин майдада ушқынлар көтерилип шығып атырган шаңараққа қадады.

Олардың кейпин, ишкі сырларын анламаған молла гәпке қыстырылды:

—Большойлар жарлыларға ўақым жерлерди ғана бөлистирип бериў менен қоймай, диний-исламға қарсы оқытыў ушын

орыс мектебине адам жыйнайды деген ызың-сызың гәп бар.
Менинше сейтетуғынлардың көзин жойыға умтылыў керек.

Моллаға жек көриүшилиги қозып, шертилейин деп отырған
Дүйсенбай онын жаман хабар тапқаны ушын бурынғыдан да бе-
тер исинип, түйип жибере жазлады. Бирақ киси үйинде әри қо-
нақ әри күпей болып атырған соң өзин-өзи зорга иркил гүрк етти.

—Ишин жанып баратырса да қойспа сондай сүм хабарды.
Бәриппа де кепип тоны пишилген...

Өзин сәл еркин тутып отырған молла кирпидей жыйырылып
еки дizesин қосыңырап жыйниқласты. Қоз ойнегинин үстинен
байра урлапып бир қарал, китабыша қайтадаң үннилип отыра
берди...

Вийдің кең отағының есик бетинде ҳаўа жетпей демигин
отырган Жұмагүл далаға шықкан соң еки алақашын желкесине
басып керпилин дем алды. Жұлдызларға қарады. Этираптағы кө-
мирдей қара болып көрингел түп пердесине үйрениў ушын көз-
лерин қайта-қайта жумып-жумып ашты.

Құтымбай Жұмагүлге пәленшени шақырып кел деп атақлап
айтплады. Ол кимди шақырып келиўи керек. Элбette байдың кеў-
липдеги адамды табыўы дәркар... Байға унайтуғын ҳәм бираз
ислердин еркии берип қойған адамы Нурым. Оны усы аўылда
билимейтуғын, онын қаттылығын бастан кеширмеген адам ша-
малы. Ол кисини көргенде Сәнемнин де, Жұмагулдин де тыны-
сы тарылып тышқан тесиги мың тенге болады. Себеби ол ҳеш-
кимди аяmas, зейнине тийсөн сабап та кете береди. Бир жүйен-
сиз ерке. Егер онын үстинен шағынып бара қойсан бай өзинди
оңдырымайды. Мине усыған түсінеди ғой деп бай онын атын ай-
тып жибермеген болыўы мүмкін. Бай анаў-мынаў қысылшаш-
лыққа ушырағанда онын керек болатуғынын Жұмагүл сырттан
сөзестуғын еди.

Көзлерин қарандыға қаншама үйретемен десе де бир еки
жерге гөне түбірге сурникти: Нурым сөзсиз Бийбинин үйинде.
Себеби бүгінги узатылыў тойына байдың өзи араласып үйине
қонақ алғаны—Нурымның да сол әтирапта болғаны.

Оның от жаққан үйинде тынышлық, қызы узатыўдын базы
бір белгілері иске асып атырған менен, Бийбинин үйинде үл-
кеп ойқап бар екен. Ол жақынлар жақынламастан-ақ бир-би-
реўге кийилгісінен потли дауыслар еситиледи. Ҳаял менен еркек
дауыслары бир-бiriнне шаррайма-шаррай келип-атыр.

— Көргенсиздин әүлады, есит! Есит! Өзим өлмей қызым сол
гарры байыца тиймейди...

Жұмагулдин иши гым етти. Бул Бийбинин анасының дауы-
сы ғой. Ишке кире алмай лалада иркилди:

Әдепки өрески еркек даұысы—әсте-ақырын еситиледи.

—Ел ағасын тыңламасаң, етің ийтлерге жем болатынын билесен бе? Эйбір ешек қатын екенсен. Қатынды қудайтала жаратқанда ешекке ылай алған жеринен ылай алады дейтуғын еди. Сол рас гәп-аў. Болмаса неге көткеншеклей бересен. Құтымбай дайым менен екеўимиз сизлерди үлкен адам етип, қызынның баҳасын арттырып үлкен басымыз бенен есигище келип жүрмиз. Сизлердей қайсы жарлының қызын узатыў ушын мен усылай етип жүрмен. Ҳұрметті билмейтуғын занғар!

—Хұрметлемей-ақ қойын. Қызымды хор қылып, өзим таққа мінгінен не пайда?

—Ен болмаса елди, мынаў еринди сыйласаншы.

—Маған ел келип атырған жоқ, сизлер!

—Биз ел емеспиз бе? Ұсы аўылға басшы болсақ бизин ел болғанымыз.

«Бийби қайда екен?—деп ойлады Жұмагұл, —қоңсы-қобаларға танысып кеткен шығар, болмаса анасын бүйтіп жылдым қоймас еди».

Иштен Бийбинин әкесиниң де даұысы көтерилди.

—Қатын, қой енди. Ҳәзір қызын келеди. Соған шекем солығынды бас. Кетеси нашардың жолында жылап кесапатынды тиідирме.

—Кесапатын тийгизетуғын сен. Қаршадай қызды малы көп екен деп ғап-ғарры кисиге қалай беремен? Эй сақалы күнге ағарған-аў!

—Хаў, ҳаў, ҳаялдың тили ерине тийгени қалай болғаны? Жүртқа өрнек бола ма десе қалай-қалайсызлар. Мынаұынызды биреўлер еситсе қызынызды адам ала ма? Анасын көрип қызын ал, табағын көрип асын иш деген. Сенин бийхаялғынды усыннан Дүйсенбай еситсе, иркілместен кетеди. Сеннең туўған қызы не онғанды дейсен. Еле де ол мынаў адамға тартқан шығар,—деп Нұрым Бийбинин әкесиниң ийнине қол салды.—Онда қолынызға келип түсип турған дүньяны қайтарғыныз келгени. Мейли, онда: Мен ғой сизлерди аз-маз көркейип қалсын деп араға түсип жүрмен. Дүйсенбайға қыз қапыла ма. Оған бәри-бір. Тұбинде мен усы аўылдан оған биреўди қосып жиберемен.—Ол кетиүге қыялланып, керегениң басындағы әреби қара қурашын алып киймекши болып, еки қолын бирден созып атыр еди, жаланаш етіне шолақ қара шекпен кийген Бийбинин әкеси шығанағынан тутты.

—Сен ашыўланба, қосшым. Бул үйдин басшысы мен! Сен мени тынла. Буның менен несine сөйлесесен. «Күшимди көзине көрсетейин»,—деп ол бурыла сала, кантал бетте жер тоқпақ-

лап отырған ҳаялына умтылып, бир-еки тепки менен думалатып, сандықтын алдына әкелип таслады. Нурым арашалаған жоқ. Ҳаял бир нәрселерди айтып гүбирленди. Фаррысы ҳәр тепкide тисленип:

—Бетиме келесең бе, енди! Эй атана нәлст, қәне қызынды иркіп көр,—деди де ҳәўлире берди.—Усыннан қыз келген соң және бир нәрсе дедии гой, жер менен жексен етемен. Түснинп қой. Бийбидеп алатуғыш малымыз қарызымыздан аўысама? Соны билс тура сеники не тыржаплап? Эй, саган айтамаң, —деп фарры және төпті. Нурым қурашын қолына усладуы мәнен басына киймесстен бир бүйирлел қарап, ҳаялдың жөнли жуғаш беріүннің күтиүде. Бирақ оннан бәләэтлағаннан басқа жиғітсі сез еситилмеди.

—Сен аўзыңца шөп өлшеткен екенсөн, бәри-бир, көндире алмайсан,—деси Нурым және көтермен болып қурашын басына кийип, есик бетке жүріп еди, фарры алдын кеселеди.

—Шырағым, сен бизди масқара қылма. Қызымызды бай қәлемей кетипти деген насақ тарқап кетер.

—Элбette, мен соны сезип сизлерди аяп турғаным ғой.

—Әне усыны мына шашы узын ақылы келте заңғар түсингемен?—деп фарры ҳаялға және умтылып еди, ол еринин ҳәрекетке келген қос аяғы астында шыйратылған кийиздей жумалады. Бирақ даұысы сембеди;

—Өлтирсен де ықтыярымды бермеймен!...

—Сен де әбден ойнадың-аў, мен ғой ерки менен жиберер десsem түсингедин, сендейлердин талайын көргенмен, қәне, енди бир кеселеп көр,—деп Нурым асығып үйден шыға жақ болды.

Шийдін сыртынан иште не болып атырғанын көріп турған миңен я ишке кире алмай, я кейин шегине алмай турған Жумагулдин көкиреги улы дүрсилди: «Әй сорлы ана, бүйткенше шеге урықсат бермейди. Бәри-бир айтқаның болмайды. Мынаң жалмағызлар Бийбини бүгін жибермей қоя ма? Ол ата-анасын арасындағы бул жәнжелди билеме екен? Билмейтуғын шығар. Билдири меү ушын бир жерге жиберген ғой. Ҳәтте енди анасына да хошилястырмас...»

Нурымның шығып киятырғанын сезген соң бул үйге енди киятырған адам құсап алдына қарай жүрди.

—Кимсеп?—деди Нурым даладағы қараңғылыққа көзи үйрепбегенликтен алдында турған бир қара қоленкени сезип.

—Нурым аға, сизге мени бай атам жиберип еди.

Нурым үндемей жүре берди. Жумагүл естен ғана изине ерди.

Булардың аяқ сеслерин еситип өзге адамлар шығар деп ой-

лап, әнгимениң бағытын өзгерктеки ме ямаса өз-ара жән-жо-сақ сейлесип отыр ма, иштен тек ғана Қутымбайдың:

—Сейтін күйеў бала, қәдени берип болды де,—дегени еси-тилди. Нұрым сейлене кирди.

—Қутым дайы, сен өй деме, қәде туýесилмесин.

Толық денели, тапалтас, қара муртлары аўзын басқан, қыр-ма сақалы өзине сәл қонымсызлауý, белбеў буўғанына қара шө-гиrmеси сәйкес, жигит ағасы болып қалған бул кисиге Дүйсен-бай ойыла қарап еди. Қонағының кейпин аңлаған Қутымбай:

—Кәне, Нұрым,—деди оған.—Той қалай? Ҳәмме жайында ма? Қызды қашанға таярлап атырса? Айтқандай бул жигит-ти сизлерге таныстырмаппач-аў,—деп үй ииеси Дүйсенбайға қарады.—Бул бүгінгі мерекенин оданбасысы, мениң жақын жийеним Эбдираман улы Нұрым. Сениң әкелген барлық затың үсінің қолынан өтип атыр.

Дүйсенбай оның сары шерим етигинен баслап басына шекем бир көз жууыртып «жұдә жақсы, жұдә жақсы» деп басын қайта-қайта шүзеди.

—Хәрне барын жайғастырып атырмыз. Паракат ҳәзлесе бе-рии,—деди Нұрым.

—Қызды қашанға таярлап атырсан?—деди Қутымбай қо-нақлардың да кекирегиндерін усы ғой деген ой менен.

—Құн шыға жолға салсақ болмай ма?

—Болады, болады,—деди молла, бул сөзге Дүйсенбайдың ийбелік ушын жуўап бермей турғанын билді.

Нұрым шығып кеткен сон олар және көсилиңкиреп жатты.

Далада бала-шағалардың даўысы семип, таўықлар шақы-рыға қараган мезгилде олар жанбаслап жатып құрылдаң көз-гир алысты. Жалғыз Жумагұл үйқыламастан бир дизеден ай-ланып, от жағыўын тоқтатпады. Таң анық саз берип, өйер-бүйер-ди көретуғын жақты түскен мәхәлде Нұрым қайтадан келип үй-дегилерді оятты.

—Турылар, таярлап атырмыз.

«Қара мурттың аты Тәжім екен-аў!.. Аты әлпайым болған менен өзи сонша сур, бәтбешер! Ол неге көп сейлемей маған ти-тиле берди. Бир бәне таппаса болар еди» деп Жумагұл қорқы-нишқа бөлөнсө де, сол күни оның сөз салдырмасына қараң кекирегин суўық жерге басты. Соңда да базда-базда алағада-лыққа берилип, әлле нәрсelerди қыял етип отырғанда, сол мурт бирден көз алдынан өтип кеткендей болады. «Адам биреў-

ге ашық болса, соны көп еслейди, көзине көринип, түсіне енеди, дейди журт, мен соған ашық болып қалғаным жоқ па?» деген қыял келгейде «әйбей, қояғөр! Қудайым ондай менен қослас болыў түүе, қайтып от жаққышы болмағайман!» деп, түсіне түсирип отырған қос бурымын бирден артына қайырып, орнынан ушып түргеледи. Ол өз күнинің қандай болып өтип жүргенине қарамай, Бийбинин тәғдіри жөннінде бираз ойлайды. Онын кетерде сыңсып жылаған сести құлағына тал-тал келип, басын жаңалатады да туралды. Бийшаранын еле сол жылауы шығар. Қүйеў киши пепиллик етил ен болмаса қайын атасының есигин ашып, ата-анасына солем беріүге де жарамады. Мын айтса да сүйегине тартып байлығының арқасында байдыкіне қонақ болды, сол жерден әкетти. Және өзине-өзи: «мен ҳәрекет-легенниң спұмандар?» деп бул қыялларын умытқаша асыгады. «Көзимнің сықсанымды сығалмай жүрип, кисинин кеспасын кесіүді маган ким қойыпты?» Услай етип гә Бийбинин тәғдірине қыйналып, гә қара мурт Тәжімди айланып келип қалмаса болар ели деп жүргенде алдынан шыққан жемитли қармақ өзгермеди. Бул қармақ Эйтен молла.

Онын ыңғырыўлап жүргегине ярым жыл шамасы болып қалған еди. Канша әззи болса да, я қызы, я анасы оған келисім бермей жур. Молланын суганақтығына бай араласады деп ҳеш бир ойлаған емес еди. Баяғы қонақлардың алдында айтқаны ырасланып, бир күни кеште ас үйде сүт писирип отырған Сәнемге Қутымбайдың өзи келди:

—Нашар бала ер жетсе, оннан кутылған жақсы. Өзин же сир ҳаялсан, артық мийнетti сатып алып оны кийиндиригенше қара басынның ғамын ойла. Ертең биреү менен қашып кетсе, басың далада қалады. Оннан да қызыңды Эйтен моллаға берсін...

Я жон сораў жоқ, я алды менен түсіндіриў жоқ, мын мәртебе бай болса да, мал емес, адам ҳаққында сөз етип отырған соң ая алдында ийбе жоқ, байдын тикейнп тұрып көзге илмей ғояп айтқаның Сәнемнің хорлығы келди:

—Қойним, қызды ким айтпайды, қымызды ким ишпейди деген, бул сөзинде түсінбейдім.

—Түсінбесең түсін! Пайданды ойлап отырман.

Байдың ат үсті сөзлери Сәнемнің көкирегін әл-аспанға жедирип, ҳеш жерде тұрақлатпайды. Соңша жазық кең дүнья алақаптай көринип, ҳаўа жетиспей үсті-үстіне көкирегин кернеп, еки піннисен дөм алады.

Кешқурыш ҳаўаны булыт басып кетти. Бәхәр айындағы бұлытқа исенип бола ма? Қопелимде тессилемде де кетеди.

Печи баяғы бузылғалы бери қайтадан қурылмаған еди. Төбеден дүткеш тесіп алған. Ҳаўарайын жаман керип ол келе сала от жақпастан, қызына ишки зарын, киятырып көзине алған жасын билдирмей ушын қақырасының басына өрмелеп дүткешти тығып келди. Оған шекем Жумагұл шүтик шыраны жағып жиберди. Сәнемниң губи писип әкелген бир аўызқабақ айранының үстинде бақаншақтай жылтыраған май бар еди. Там басынан түсип үйге кириүден, майды алып нанға жағып-жағып қызына усынды.

— Бүгін от жақпай-ақ қояйық, мынаны жеп ал, шырагым.

— Мейлин, апа. Ҳаў, өзине алып қалмай бәрин маған неге берип атырса!

— Қазаншы пүүға деген,—деп ол құлимсирейжақ болып еди, бирақ келистире алмады. Деген менен ишини ғыжлатқан ашыуды сыртқа шығармаға урынып бақты.—Қонақлар келген екен, соның сарқыты деп бәйбіше әдеүір гүртік әкелип берди. Соны жең едім.

Жумагұл елестирген жоқ. Гейде өзи де сарқыт деп суұып қалған жүйері гүртике тойып қайтатуғын еди. Сонықтан ырас шығар деп ойлады. Ақыр сонында олар от жақпастан суұық суў менен кешки аўқатын тамамлады.

Анасы қызынан бул жаман ҳәдийсени қанша жасыраман деген менен Жумагұл хабардар еди. Әйтеп молла Жумагулди көрген жерде иркип сейлемей қалмайды. Бирақ, намнаған киси маған сөз айтып жүр деп анасына айтпаға ол да уялатуғын, оның үстине анамды қапа қылып аларман деп қорқатуғын еди. Олар усылайынша биреў-биреүинен сыр жасырыў менен бираз ўақыт өткергенине қарамастан, бул иске байдың өзи араласыўы тынышсызландырыды. «Бай араласса, ислетемен дегенин ислетеди. Малы бар адамның бул ўақытта айтқан сөзи алтынға қапланып турғой!»..

Олардың ҳәр қайсысының өз билгелері ишинде. Бир-бири не айтайын десе қызы анасын, анасы қызын қапа қылып, жүрек баўрына дақ салыўдан қорқысады. Усылайынша арадан әдеүір күнлер өтти. Ҳәр ким өз басына гүрснігени болмаса ишки сырлар ақтарылмады.

Күашлы күндердин бири еди. Күн өз уясына қәдимги жарқыраўы менен көз қамастырып батты. Кеште ай ерте туўып түн жақты болды. Ана менен қыз қақырасының алдында тәбияттың түнгі көринисине, ақ шәғирмедей дөңгелек айға заўық пенен қарал, сәл желпиген шамалда ҳәз етип, гүллән қайғыларын умытып отыр.

— Мынаў айдай жарқылдаған бахтың болса...

Ай астынан көринген жекке атлы олардың қоңысынан Сәнем кемпирдин үйин сорап келе берди. Бир бәле болып қалмаса болар еди деп екеўи де бир-бирине тығылсындырады. Бирақ қорқынышларын бир-бирине билдириспейді. Жолаушы атын қоранын қыспасына байлай сала кемпир менен аманласты. Бул узын бойлыдан келген, ири жигит еди. Қысқалауға шекпениниң сыртынан белбей буўғанлықтан, басындағы шөгірмеси де бийик көринип, өзин жинишке жигит етип тур. Шалғайы жанбасының ярым белин жапқанлықтан шерим етиктин қонышының жоқарысынан ақ сүп ыштанның балағы көринеди. Ол аттан түскен пәтте еңкейип турып қонышынан шыққан балағын қамшысының сабы менен орнына тықты. Оның әлле қандай әли-пәйімлігінде қаралап неге киятырғанының себебин түсинген ана піттөүір пәрсени бәнелеп қоңысыннике кеттидағы, қыз үйге кирип қонақта төсек салды.

— Қарындасым, амансыз ба? — деди ол бул сәзді келген пәтте бир айтқанына қарамай. Жигиттің сөз басы қылышты ушын айтып отырганын қыз түсінсе де, женисгік бергиси келмей, оны албыратыұды ойлады.

— Келген пәттеги аманбысаңыңыз бенен бул аманбысаңыңыздың айырмасы қандай?

— Қарындасым, сөз басы болсын деп биреў бир қызға «унынды шашайын ба?» деген еken. Сол айтқандай биз де не деримизди билмей атырмыз.

Жумагұл келген жигиттің тап өзи усап сөзге олақ екенин аңгарып «бул да мен құсан ҳеш жерге шығып көрмеген ғой» деп ойлады. Сөйтті де өзи жөн сорасты.

— Қоидерден келдiniz?

— Ийшан қала беттен киятырман. Сол жақта жүріп сизиң дацкынызды еситтим...

Жумагұл жигиттің сөзге олақ екен деген пикирине және беккемирик исенди. Ҳақыйқатында да солай болып шықты. Олардың екеўинин де гони үйлеспеди. Сонда да жөн сораса келе жигит өз атының Турымбет екенligин, жақында усы аўылдан қына плып кеткен Дүйсенбай деген байдан усы Жұмагұлдиң хабарын еситті. үйлеснүү ушын сөз салыўға келгенин жасырмастаң, ҳыттеки қысынып та отырмастаң айтып берди.

— Сиз ол байдыңиң исеси боласыз? — деди қыз.

— Ырасының пітқаңда байдың ҳеш пәрсеси емеспен. Бирақ аўылласын.

— Өзиниз байсыз ба?

Жигиттің үстине кийген кийимлери жарлылықтың ныжанын ацлататуғын еди; сыртқы шапапы өзине сәл қысқалауға болған

менен кеңлеў. Ишкі ноғай жағалы көйлектиң бөз екенлиги сөзиледи. Басындағы дігірмандай нәхән шөгирмеған өзине арналып тигилген болса итимал, етеги оның бетине қолайластырылып жыйнақластырылған. Сақалы шықпаған сүмпеклеў жағына күтә қонымлы.

Сорауды ойланбай бергенине қарамастан Жумагұл өзинше дурыс деп ойлады. Жигит не деп жуўап берерин билмей сасқа-лақлады: «Байман деп мақтанып жиберсем, көп мал талап етсе, жарлыман десем, қызы тиймей қалса?...»

Жигиттин ойланып қалғанына қарап қызы оның жүргегине ту-синди:

— Дурысын айта берин. Маллыш адамның жарлы тусиўи, жарлының бай болыўы қызын емес, тек ешейин сорап отырман.

Қызыға жигиттин кейпі унал қалды. Өзи жүдә бир ғәріпсі-мақ көринеди. Келген дәўлетті қайтармайын ҳәм қатарым ҳәм жарлы жигит екен. Эйтеп молладан құтылғаным аbzал емес пе? деген сөй менен шынын айтқысы келип сөйледи:

— Аўырыўын жасырған өлемин тезлетеди деген. Ямаса, қуда бала жарлылығында жасырғың келип отыр ма? Қорқпай-ақ қой. Бизиң шаңырағымызды көріп отырсан ғой. Ҳәр ким көрпе-сine қарай аяқ созса хор болмайды. Ал мен болсам, бай адам-нан қорқаман.

Қыздың көзине көңгейленип жас келди. Ол өз әкеси бай болған соң малына сүйенип, қартайғаң қалында анасын қуўып жибергенин айтпақшы болып еди және үндемегенин мақул көрди. Соңша билдirmейин десе де көзге келген жасын бир мәрте-бе сыртқа шығарып, жылдам жеңинин ушы менен сыпира сала, жигитке туұрылап қараў ушын көзин қыпсылықлатып-қыпсылықлатып жиберди. Жигит қайтып сөйлей алмады. Бирақ қыздың өзине қыялсыз емес екенин билген соң бурынғысынан гөре өзин еркин тутып, масайрап еркин отырды.

Екеўи де үнсиз. Бул жым-жыртлықты қайсысы бузыўы дәр-кәр. Жигит жигит емес пе? Ақырында оның батыллығы күшнейди. Орыншаш сәл-пәл жылысынқырап, тамағың бир қырынып, аўзын он қолының алақаны менен бир сыпрып тилге келди.

— Сөйтеп сиз бизди қәләйсиз ғой?

Жумагұл оның сөзине мырс етип күлди. Жигит бурыштай қызарлы. Буза жара кетиүге бийтаныс жер болған соң илаж-сыз. Болмаса қыздың бул күлкиси оған әжептәүир көринип, шамбайына батып кеткен еди.

— Сизин кеўлиниң биледи,—деп қызы әллен үақыттан соң жуўап берди.—Бизин отырысымыз, сыйқымыз мынау. Кисини қәлемейтуғын бизде не күш, не жағдай болсын...»

—Онда биреўлер арқалы анасызға айттырайын ба, ямаса мениң менен қашасан ба?

Қызы анысы менен өзи ойласып алғанша бир жуўап бере алмайтуғынын ескертип жигитти қайтарды.

Анасына болған ўақының ҳәммесин түсіндірип:

—Апа,—деди қызы.—Сөз аўзы келиспеген менен тәнимиз екен. Өзи кәмбағал, киси есигінде көп жүріп киси қолында ескей гой. Оның да сөзи мениң сөзимдей. Той мерекеге баратуғынды дейсең бе, өзимиздійдағы...

—Өзиң бил, шырағым, кәмбағал болғанына қыңналмайман. •
Тек ақылы бар кәмбағал болса.

—Ақылын бир көргеннең қәйдем билейин. Жуўас жигит көринеди. Өзи кәмбағал болып ҳалын билмей ғожбанлай бергени де жақсы емес. Маған бир мөмин сыйқылыш: Әйтейір, Әйтеп молладан өлимтіги артық болар.

Дүўшарласқан жерде илип үйлеп, базда өзи ушын байды араға салып мазасын алып, пәтенге көлтирестуғын молладан қызының хабарлы екенин анысы енди би тип Жұмагүлдин де сол ширкиннен қалай қашып құтылыўға тесик таппай албырап жургенин түсінди. Тәселле берсе қызының айтқанына жүретуғының да билетуғын еди бирақ, олай етип көп иркип, және бой жеткен нәвшени жолынан тоқтатып, солдырығысы келмеди.

—Сениң алдына кесе турмайман, шырағым. Өзим усылайынша серт еткенмен. Мен де сендей гезимде тек анам менен сырла-сатуғын едим... Ол бийшара маған «бийиман» әкен қояр да қоймай байға бергизди» деп шағынар еди. Сонда-ақ ақ тоба, қара тоба, қызылы болсам өз тенине берермен дегенмен. Тәңің екен қосыл! Өз тени менен адам қол усласып дийўана болып кетсе де, зияны жоқ. Түбинде әб-әннейдегі қос дүзөүге бөлады. Ең баслысы аўыз бирлигініз болсын. Ең жаманы малға сатылыу! Әке шешени байытып болған соң өзиң мал орнына таяқ жеп, адамның тамарын ишип, ийттін орнында жатқан жаман...

Сонеминң даўысы тарыллапып басынан өткен аўыр қысыұмстар көз алдынан және бир мөртебе елесследи. Әсиресе усы Жұмагулии туған күни ерінің «қызы туўдын» деп орнынан турғызып сабараны есіне түсип, жүрөгін лоқсытып жиберди. Бирақ өткен ислер туғураны және ойланса, түни менен уйқылай алмайтуғынын билген соң қызы жөннидеги әңгімеге тарғоралды.

—Сөйтіп сол жигит пенен анық кеткиң келеди ғой-а?

—Илаж қанша?

—Ол тағы келе мә?

—Бүгін усы аўылда қонады. Ертең келип жолығаман деп кетти.

— Жигитке үйлениў, қызға турмысқа шығыў миясар. Буның ақыбети жақсы болса, ада болмас баҳыт. Баҳытың болсын, балам. Бирақ биреў арқалы маған айттырысын. Ең болмаса жағдайына қарап кийим салайын. Кийим деген душпан көзи... Менин кийиндирип жибериўге мынаў жағдайым. Тапса кететуғын күни жасы үлкен жасы кишинин пәтиясын алғандай бир ылақ әкелсін,—деди Сәнем сыйырланып.

—Ол жағын өзін бил, апа. Өзимиздей кәмбағал болса мал табыўы да қыйын болар сорлынын.

—Хаў, сеп оның дүньясына усы бастан қыйналажақ түрін бар ғой,—деп құлди ана. Қызы да құлди. Екеўи құлқи менен орынларынан турып, жатыўға төсек жайысты.

5

Қызын ертип жүрип бир қыс дийўанашалық еткеннен кейингі Сәнемнің мәкан басқан жері усы Еркиннің бойы. Бул жер Сәнем сыйқылды жесирлерге онша нақолай жер емес еди. Қысқа қарай бир жағы балықлы, аўылдың адамларына ерип кетсе, оларға от жаққышлық етип, көбірек балық тутқанлардан сыралғы сораса да ҳеш ким қуры қол қайтпайды. Сөйтеп жүрип ол Құтымбайдың хызметине де араласыўға имканият алды. Ол былай болған еди. Байдын ҳаялты күтә кербаз, қатық сүтке араласатуғын адам таза жүрип, таза турмаса, оның әлли алысып табақлас болыў былай турсын, қолынан шықсан асты ишиўге тәбияты алмай, мурның гиржийтіп отыратуғын сынжаў адам еди. Оның үстине саранлығы басым. Қанша таза тутып таза жүретуғын адам болғаны менен көбірек баласы болса оны жақтырмайтуғын әдетин аўылласлары сүйегине питкен минези деседи. Баласы көп хызметши ҳаялды қабыл етпеүиниң себеби, ондай ҳаял жасырып-пұсырып балаларына анаў-мынаў берип болады ямаға ертип келип айран қатықтың берекетин қашырады деп қорқады екен. Ал Сәнем оған бириңши келисінде -ақ унап қалды. Бириңши күни бир гүби қатықты пистирип, бир қазан айран атлатып, үстине көздей май салып қайтарып жиберди. Сәнемнің усыған да кеўли шад. Ол ертеңине де, соңғы күни де келе берди. Бара-бара айран атлатыў, гүби пистириў менен турмай арық бәйбіше оны дигирманға да қосты. Тұнни менен шарық ийиртип, оннан аўысқан ўақты болса қозаққа тықты. Жұмыс қанша аўыр болса да, Сәнем ҳеш ўақытта манлайын жыйырып, жөнсиз тонқылдамайды. Күн көриў бәринен артықмаши.

Усы байдын есигине келгели Жумагүл шарық ийириүди үйренип, күни менен аласына жәрдем беретуғын дәрежеге жетти. Ярым ақшамда ма, таңын алдында ма, бәйбише урықсат бергеннен кейин анасы менен қызы дизилисип үйине келеди де, бир дәсте отынды лаұлатып, пахтасы аққан, астары, тысы бөз көрпесин жамылып, қушақласып жата кетеди. Таң мейил берип, күн шығыс бет ағарса болғаны, екеўін және мөнтнийисип байдын есиги алдында тайын болып, олар үйқылап атырғанда-ақ үйдің дәгерегин мінтаздай етип сыйырып таслайды. Усылайынша олар төрт жылды өткерди. Дәслепки еки жылда ашлық даўам етти. Усы дәйирде олар нан дегенді умытып кетти десе де болады. Күнине үш мезгил ишетуғыны айран. Чай ишсе бәйбішeden сорап алған 4-5 қорт ямаса асықтай торақ дастурханда жатады. Бирақ олар ҳеш ўақытта бир-бирине шаршадым деп қабақ шытыспады. Базда Жумагүл анасына:

—Апа, нан дөңгелек болатуғын ба еди ямаса мүйеш-мүйеш болатуғын ба еди,—деп қояды. Буған аласы да муңаймайды. Қызының кеүіл көтериспе ушын айтып отырғанын түсініп, тек мырс етип құледи. Оған қосылып Жумагүл де езиў тартады. Усылайынша гейде шаршаганың ызғарлы күлкі менен алмастырып төсекке киреди. Набада кеўли ашылып жарылқаған күн бәйбише бир саңрус үн берсе, қатырған менен бир гүлшеден артық шықынайтуғып болған соң айранды қайнатып сол унды ишино салып, қойыўрақ быламық писиреди.

«Буган да шүкір, кесірдектен дәп тухымы өтип тұрса болғапы» деп бириницә сөзин бири жөпілеп және шадланысады.

Жумагулдин қалайынша тез камалға келгени анасына билінбеди, ал бәйбише оның күн сайын толысыўына қатты күншіллік пенен қарайды. Нарттан шыққан талдай көзге түссе, бәлкім, оның менен күндеслікке таласар. Ол усыннан басқа ҳеш нәрсе ойламай, дүзиў сыны менен үйден кирип шығыўна наразылығын жасыра алмай Сәнемге:

—Қызың баспақ бақсын,—деп буйырғаның да себеби сол еди.

Олар бәйбішениң бул буйрығына да қарсы келе алмады. Үй ишиндеги есапсыз қыйқым жумыстан гөре бул Сәнемге қолай көринген еди. Бирақ бул ис узаққа созылмады. Қыз бир күннен артық баспақ бақпады. Неге екени биймәлим, бай зорламайды, ҳаялы өжетленбейди.

Олар тамағы менен кийимин ойлағаны болмаса, өзге ғаўасатқа кеүіл аўдартмады. Базда байдын үйине қонақлар келип, дубирлескен атлар үйдің әтирапына сыймай кететуғын усындар күнлери олардың жумысы гүжийди. Бирақ олардың ҳеш ким

менен иси болмас. Гей күнлери тынбай дүсирлесип түри бөтөң қарыў-жарақлы адамлар келсе, демлерин қатты алыўға да қорқып, Жумагұлдин бέтиндеги жуўдырмай жағал-жагалы менен иске жумсайды. Олар сөйтисе журип аўыл арасындағы ойқанлардың, қарыў-жарақлы адамлар тәрепинен айрым жигитлердің ат алдында жипа·жиксиз айдалып кетиўлеринин гүүасы сына-тында қалатуғын еди. Өзлеринше налыйды. Оннан не пайда, қолларынан келетуғын илажы жоқ. Қайтама, бели бүкірейген, шашы пахтадай болып ағарған аналар еңгезердей улларынан айрылып жер таянып қалады. Соны көрип Сәнем базда жағасын услап тәўбеге келеди.

— Құдайым, усындағы ғаўасатты, ғаўғалы жылларда ул бер-мегенине шүкир. Егер ул болғанда тири күйиги буннан да жа-ман болып бурынғысынын үстине жаман болар еди.

Аўыл арасында: «ақ патша қулапты-мыс, орнына жана пат-ша болынты-мыс, ол жетим-жесирге қол берип, шалғай жаба-ды-мыс»—деген ғаўасат тарқағалы да бираз ўақыт болды. Он-ың нышанын Сәнем менен Жумагұл еле көрген жоқ. Баяғысы баяғы. Күтімбайдың есигінде күн болыўы менен жүр. Патша болған адам қандай? Эдил ме, зұлым ба? Журітің жарылқайтуғын қандай қудай? Оған көзлери жетпейді.

Қызы ер жеткели Эйтін молла сияқтылар, сез салғанына сай-сүйеги сырқырап: «бундай ғаўғалы заманда қыз берген көз-сиз құдай» деп қайтадан налыс ететуғын болып та кетти.

Оның қайғысын Турымбеттін айттырып келиўі ғана женил-летти. Бирақ оған бирден қалай ўәде берердин есабын таппай қызы менен екеўи бир күн мәйлөт сорап алған еди. Буннан кө-бирек ўақыт сораўға жиінти биротала қашырып алармыз деген қәўиң екеўинде де туўды. Сорлыларға үйинде емин-еркин ғұласыў қайда? Таң азаннан турып, дизилисип байдың үйин-деги талабына кетти.

Бурын ол көрмеди ме, ямаса көрип жүрген менен ескермей-туғын ба еди, үйде қара муртлы дәпен бир киси жатыр екен. Оған көзи түсиўден кейин бәсти. Байдың өзи жоқ, ал бәйбише болса Сәнем кирген пәтте көрпеден көтерилген еди. Кемпирдин кеўилюн әлле қандай жаман қыял қаплады. «Сорыма, мынаў еринин көзине шөп салып жүр мә?» Ол қызын ертіп гүби пис-туғын үйге кирип үлгермestен бәйбише бақырды.

— Ҳәй, кемпир, қызың мында келсин!

Сәнем буган қарап дәслепки ойынан ажырасты. «Ой, шош-канын гүркесиндей қыял қайда кетти? Ондай сумлығы болғанда, қызды шақыра ма?» Ол қызын жибермеўгө ойлап көрип еди, бул исим әнтек болар деп қызына;

— Женгнен бара ғой,—деди.

Жумагүл кирип келген пэтте, төбесинен муздай суў қуйған дай туршиккен менен, балалық етип бирден қашып кетиўгө намысланды.

— Кел, кел, гөззал қыз!—Тәжим мурт үстиндеги көрнешени қағып жиберип, тикейе сала малдасын қурынды.

— Даладан отын әкелши,—деди бәйбише оған.

Жаз басланып киятырған менен азанғы ҳаўа бираз салынлаў еди. Онын үстине бәрхә жыллы жерде отырып, териси жуқарып қалған адамларға азан менен от жағып чай ишиў әдет. Жумагүл кейин бәсип, бир дәсте жыңғылды пуштарлап, қайтадан кирип киятырып басын көтермейин десе де, мурт пенен бәйбишениң шорпылласып бир сүйискенин аңлат қалды. Ҳаял орнынан турып қайта-қайта еснеп, Тәжимге қарап турып, еки алақанын желкесине салып керилди.

— Ериншегім саған, муртлы жигит.

Тәжим оған не деп атырсаң деп қарамады да. Ҳаял шығып кеткен соң кеўили өскен мурт Жумагүлге қол узатты.

— Сени бир қармаққа түсире алмай журмен, гөззал қыз!

Оның жүнлес ири қолларына туттырмай қыз қаймығып еди, жигит турып кетип құшақлап алды да, көкирегине қол салды. Ер адамның қолы тиймеген асаў дене бирден туўлады. Бақырып жибериўгс ийбиссе де, ашыўдың соңғы басқышына жеткен қыз аўзына тикирейген муртларды шанышлдырмай, арман-берман бултацлап атырғанының үстине бәйбише кирип қалды. Мурт ҳеш нәрсө билмегенсииң орнына отырды, қыз асығып шығып кетти.

— Ол нец?—деди бәйбише қызғанышлы ашыўға буўлығып.

— Ҳәр гүлдин ийиси басқа. Ийисеп көрмекшимиздағы.

Ҳаял басып шайқады. Оның ишінде Жумагүлге деген жән көрнүшлилік бурынғыдан да артып, анасының қасында отырған қыздың изинен барып:

— Мына бийәдебин тынышына жүре ме, жоқ па?!—деди тисленип.

Жумагүлдин бети тап қағаздай дөнди. Қорқыныштан өз қәддіне еле кирмеген еди. Ҳәзир ғана болған ҳәдийсени қыз анасынан жасыра алмады. Байдың ҳаялы тисленийи менен шығып кеткен соң:

— Буның ақыбети жақсы болмас,—деди Сәнем гүрсинин, Сөйтеп сол күнги ўақыя Тұрымбетке берилетуғын ўәдени тезлекен еди.

Сәрсенбі! ! !

Бул айрықша күш пенен, гейде аса наз бенен, айтылатуғын күн! Усы күнді тек Жумагұл ямаса оның анасының танлап алған күни емес, қәдім заманлардан бери қарақалпақтың қызы турмысқа шығатуғын күн. Қыз узатыў ушын ҳәптенин басқа күнлеринин ҳәммеси мыррық. Соның ушын да Сәнем болажақ күйеўине келесі сәрсенбини белгилеген еди, ўәдели күн жақынлап киятыр. Сәнем үйин тазалап, барын базар етиўдің ғамын жеди. От жақсан иши ала тутиң болатуғын печьсиз ыс басқан қақырада не сән болсын? Бул қақыра да көшип кеткен биреўден қалған. Сәнемнің ырымшыллығы тутып, қызын биреўдин ләттеси шыққан гөрдей қақырасынан узатқанша, өзлеринин мийнети менен исленген панадан шығарғысы келип еди, бул аңсатқа түсе ме? Ҳәр кимнен қалған, көги күнге күйип ғажыған тасланды керегелерди жыйнаўы тийис. Қыйын болса да солай исledи. Нәтийжеде төбесине кесе тал салып, ылашық дүзетип алды. Писетинде бар кийимлерин жуўып жайды.

Мине енди, қызы усы пәскәлtek ылашықтан узатылмақшы! Ўәдели күн де келди.

«Той десе қуў бас жумалайды» дейди адамлар. Жумалғашы қәне? Той десе—той. Бахытқа қарай бет бурыў десе—бет бурыў. Жаңа хожалық ушын қекирик ашыў десе тап өзи. Неге ҳеш ким келмейди? Екеўи далаға ғезек пенен шығып келип атыр.

Жесир ана менен тири жетим қыз ушын бүгинги күн ең бағытлы күн болғанлықтан олар ет жемесек те сорпа ишкендей болайық десип бар кийимлерин кийди.

Сәнем ири геўдели шырайы қағаздай адам еди. Басына ораған сары бөз орамалының сәўлесине қосымша ишиндеги қандай да бир жалынлы дебдиўи жүзин сарғайтқан. Айналары болмаған соң олар бир-бирин түснискен менен өз жүзлериндеги ызалықтың зарпын сезбеди; сезгенлерин бир-бирине ес-кефтеди де. Тек анасы бас ораған гездे Жумагұл қасында әтырып шақын сәл үлкейтінкиреди. Сәнем, шетлери қызыл жи-йекли қозаққа тоқылған, ақ жаўлық жамылып еди, бетинин солғынлығы да онша билинбей, хошүрейден келген, бойشاң кемпир болды. Аяғындағы шерим етигин майлаўға май тапғанына ойланып отырмastaн көкке боялған бөз бешпентиниң сыртынан еки қары: бөз белбеўди буўды. Буннан басқа той күни кийингендей кийимлери болмаса да анасы усыған қайыл болып масайрап жүр. Қызы күндеги кийиминде. Оның да алып қойған кийимлери жоқ. Анасындаи ири денели нашардың қызырып

пискен алмадай жүзлери ҳәр нәрсени бир қыял еткенде дөнип, ири ала көзлеринин қараңызы бир орнынан қозғалмай, қабағы уйиледи. Аягына кийер нәрсеси болмаған соң, жақында ғана Құтымбайдың ҳаялы кийип-кийип тоздырган гөне бийик өкшели, сири ғұлмыйықлы етигин сорап алған еди, ол соны кийди. Үстіндеги баяғы гүпсі гүпі, белін сол буўғаны буўған, басында сол пилтeli топпы. Анасы оның жүріс-турсының қараш қәм бугин баҳыт жолына атланатуғының сезіп қуёнады, әттен кийимин көріп ренжиди. Өзге ел үйинен не кийим кийип келди деп сыйнасады-аў, сонда қысылыспасын айта бер! Бийик өкшे етиктің де тесик-тесик баслығын уста таптай өзлери жамап алған соң нақуста адамның қолынан шыққаны белгіли, жамаўлары жабысқан ылайдай болып тур. Олар несине ойланған берсін? Кийим таптай жүргенлер тек усылар ма, жүрт пенен тоғыз, күлген күлип айтсын, түбинде перзентиниң баҳты жатпай, барған жеринде тастай батып, майдай синсін! Эне сол үлкен баҳыт!

Екеүіде не ислерин билмейди. Бир отырады, бир турады. Қоңсы-қобаларға айтайын десе күйеў алдап кететуғын адам бағыттаған және исениспейди. Сәл жерде даңғара қылып алса, кейнинен күйеў айныған болса, оннан хорлықлы не болсын? Булар жүрттайдай абраіллы емес, басқа жерден қыз тапса кете бередидағы.

Былай-былай жүргенде баслары ылашықтың төбесине тиімділікпен менеп гүймецлессип сыйырласады. Бир ўақытта да-ладан дурсилди еситилгендей болды. Сәнем оған қулақ салмас-тап қызына:

— Шашыңды жуўып ал, шырагым, адамлар келсе асығыс болар,—деп, шетлерин қыямайлаң, қызыл менен нағыслаган бөз жаўлығын мацлайына сәл-пәл түсириңкиреп, қызының жашына қумған қойды.

Жұмагүлдинң жүзи биресе қуёнышқа бөлекендей, биресе иренжигендей қубылып, анасына нәдерин билмestен, орынан турды. Керегеге илиўли аўызың қабақты алып, ернеги жарылған сары ала қырмaga азғана айран қуиды да, үнсиз қәлпінде, бестен таллап өрген тоқпақтай бурымларын жаздыра баслады:

— Апа, сени биргө әкете бергенде қәйтеди?—деди ол оғада зарлы сес шығарып.

Кемпир жуўап орнына басын кесесине шайқап-шайқап отырды.

— Эй, шырагым-ай! Сырын билмеген аттың сыртынан айланып боча ма? Өз баҳтыңды гөзлей бер. Мен өлмеспен. Жақсылап оңсызып кетсөң изиннен-ақ баралман.

Жумагұл бурымларын тарқатып болған гезде; кемпир орнынан және турып, ғөне сандық пенен бокжаманың қабатына шырайы қарауытып кеткен тарақты алып, алақшының үстине қойды.

— Шырағым, шашың не деген қалың. Киси елине барғанда өз тарағың болмаса күтә қыйын. Биреўдин тарағын сындырып алсан және сөз боласан, үх! үх! Бир тарақ әпергендей шама болмады-аў!

— Не қылайын, апа, жаман болса да усы тарақты әкете берейин;—деп Жумагұл майда тислері тып-тыйпыл болған ағаш тарақты қолына алып, ири тислерин бармағы менен ысынып жиберип, көмирдей қара қойыў шашына салды.

Базда қызы шаш жүйса, қолына тарақ алып, оның шашын тараўға қолайласа қалатуғын ананың бүгін қалай парасатлы болып қалғаны ҳайран қаларлық! Ғағырлап қалған тери дастығын алақшының ернегине қойып дастанып, қызының ҳәрекетине де қарамай, жүзин оған көрсетпестен, кең жени менен бетин жаўып, бир қыялап жатыр. Бирақ еки көзинен мөлтилдеп шыққан жае тұла бедениниң еркин кетирип, басынан кеширген ғамғумлигин тап түсіндегидей көз алдынан бир мәртебе елеслетиүге мәжбүрледи.. .

Сонша жыл интизар болып көрген жалғыз перзенти неге тири жетим болып өсти? «Әй, қудай сенде көз жоқ», деп бир гүбірледі де, «Хәсиге кетсем кешире ғөр» деп жағасына түпірди... «Өзім өліп, қызым биротала жетим қалғанда не қылар едім? Жалмаўыз әкесиниң ийнениң ушындаі рейими келмес еди. Сонда да қудай, саған шүкирлигім көп. Бул құрлы жалғанышда палапан шығарып, қанат құйрығын жетилдірсем иени күсеймен? Мине, мине ушыўға таярланып отыр. Журтлардың биразы бир тырнаққа зар. Несине қата боламан». Ол өзине тәселе берін орнынан турды: «Мен перзентти биреўден урлап алыппан ба? Құлдың да өз құрдасы, бийдинде өз жолдасы бар. Мен де қатар құрбымды, өзимдей муңласларымды жыйнайын» деп, кемпир далаға шықты. Қоңсыларына үш-төрт ереккепеңи төрт-бес ҳаял-қыз жыйнап келди.

Байдың ҳаялы айыбымды кисиге сөз құлмасын деди ме, ямаса сонша мийнетин жарылқады ма, кеше ғана бир ылақ берген еди. Сәнем жыйналып келген қоңсыларына сол ылағын жетелеп келип көрсетти.

— Усыны соя қойың.

Қызы анасының бетине келмеди. Болмаса оның қыялыша ылақ сойыў орынсыз сыйқылды. Ол ертең кетип қалса, анасының

арттырған дүньясының болғаны сол, оннан кейин не күн көреди? Жалғыз адамның аўырары, сыздары бар. Соны биле тұра сойдырмайын деген менен ананың аўызынан лебиз шықты. Енди сөз қосайын десе, ақ көкирек ананың көкиреги қабарады. Күйеў деген де душпан. Есигине түсирип болып сен үйинде маған не иззет еттиң деп бетине де баса бериўи де шекленбенген!...

Бул аўылда Жумагұллардин жан күйер ағайин-туўғанлары да жоқ. Танысып барғандай өрис тар. Сөйтседе күйеў әкелген кийимлерди кийип, Жумагул далаға шықты. Күни менен шыжырған ыссы болса да, ҳаўа бир қанша салқын, жанға жағымлы екен. Аспанда ийнениң ушындай булт жоқ. Ғұллән жулдыз Жумагұлдин далаға шыққанына құйынаның жымыңласады. Этирапқа көз жиберип бираз турды. Аспандағы жулдызларға, жаңа шығып киятырған айға тәжім етти. Үстіндеги кийимлерин кийинген ўақытта ҳәр ким «құтлы болсын, шақ екен» деген менен, айнаға қарап өз көзи менен көрмеген сон өзин бир түрли сезеди. Айдың жақтысы менен шатыраш көйлегинин етегин төмен түсирип, жегдесин қолына алып, ҳәр жырмашына үцилип қайтадан жамылады. Және қыял етип айналға көз таслайды. Жулдызларға тигиледи. Аспаның батыс жағынан бир жулдыз атылып, тас төбеге келип жоғалды. Шағырайысқан жулдызларға узақ ўақыт көз тиккен қыз өз-өзинен гүбірленеди:

— Жулдызым жоқары, жулдызым жоқары...

Түн ишинде аспанға қарамаға тәйбе еткен сыйқыл өн қолы менен көйлегинин түймесин жаздырып, көкирегине үш рет тукирди:

— Түф, түф, түф!

Асыққан пишинде тез-тез қәдем атып, шаңарағынан жулдыз торизли ушқын шығып атырған үйге қарай жүрди. Бул шаққан қәдем оның ойын болып алғадағықтан айрылған еди. Үйге он-онбес қәдемдей қалғанда және иркилди. Артына бурылып еди, кейлеңке сыйқыл биреүдин ерип киятырғаның көрди. «япымай, аңлығаның қоймады», деген пикір басында қәншелелі жылдам тез пайда болса, соншелли жылдам шығып кетти. Азғана ўақыт ириклип сыйғаланды. Қалтырағандай болады. Жаңа ғана болған қорқынышты естен шығарып, аспанға тағы да көз тигеди. Бул сапары жулдызлар жымыңласып ўақты хошлық билдиргендей, атылмады. Қайтып көрмейтуғында айналға сүйсине қарап, жаздың түнгі салқын шамалын көкирегине толтыра симидреди де, иззинен одағайлаш жүрген көйленкеге көз қыйығын жиберип «Ширкин Эйтен молла ма ямаса мурт па?» деп қөүіпсінеди.

Қөйленке бул сапары көринбеди. Дәслепки пәтте көринбегенге сүйсініп, артына, еки қапталына айналып қарады да, алдындағы үйге сұнгип кетти...

Аўылдағы кәмбағаллар арасында жасы үлкен де, кәтқуда да Анар кемпир. Оны жаслар да, ғаррылар да күтә сыйлан, барлық үақытта оған ҳүрмет көрсететуғын еди. Жас гезинде оғада ғайбар адам болған деп ҳәмме айтысады. Ерназар ала көз бенен болған әңгимелерин сөз етсе, жаслар да ҳайран қалысатуғын еди. Ақылға жетик, өзиниң азмаз шайырлығы болған соң көп қызыларға да басшы болған. Ҳәзир ол қартайса да өз қылышы өзинде. Қимде-ким кенес сорап барса, жатқан төсегинең басын көтерип, билген қылышын айтып, ҳәттеки урыўлар арасындағы жәнжелди шешиүге де араласып, тек ғана өз үйиниң ғамы емес, бир шоқ аўылдың ғамын ойлаپ тилемек тилемек. Сол ушын да урыўласларынан бири бир жаққа сапар шығын кететуғын болса, оған жолықпай кетпес.

Бирақ сол жолығатуғынлардың ҳәммеси гилем жарлылар. Байлар, бардамлылар оннан хабар да алмайтуғын еди. Соған қарамастан Анар кемпирди аўылда ҳәмме Аналық кемпир дейди. Ол ақылқ баласы менен туратуғын еди. Ҳәзир ақылғы жигит қатарына қосылып киятыр. Ақ қашықтың ашлығында ғаррсы да, улы да келини де қайтыс болып, жалрыз жетимек ақылқты оған тири таслап кеткен. Анар кемпир туўралы жүртлардың айтқанларына исенбей, биразлар талай мәртебе үйиниң сыртынан аңлып, не айтатуғынын тыңлап та жүреди.

Бир күни аўылласы Мәмбетмурат дейтуғын кәмбағал жигит қызы алатуғын болыпты.

Күрғыр дүнья қандай қыйын! Қандай қашық! Суўдай қолда турмайды! Қуўсаң жеткермейди. Мәмбетмурат та үсылай ойлаған менен дүньядан тақ өтиў ансат па, соң ол жөнинде умытып тек қызы алыўды мақсет етеди. Анасының өлсем асыма жарар деген сыйырын сатпаса бойдақшылық пенен күн кешириүден басқа мүмкіншилик қалмайды. Оны да тек женге көйлек ушын сатпақшы болыпты. «Бул да жақсы,—деп қуўанды өз анасы, еле де кәмбағал жерге шегиң түскенин айта бөр, балам. Болмаса түгимиз қалмас еди». Мине, сол Мәмбетмурат та Анар кемпирге ойласпай кетиў иске кесапатын тийгизиў мүмкін деп, оннан пәтия алып сыйырын базарға тартады. Сол күни Мәмбетмураттың өз анасынан бетер Аналық кемпир көп қыйналып туни менен үйықламай:

— Мәмбетмурат шырағым-ай!
Қалаға аман-саў бәргай,

Пулы көп ақылсыз адамға,

Көк сыйырың дус қылғай»,—деп бәйит айтып, еки жағасынан қол айырмай, өрели танды кирпик қақпай атырғанын еситкенлер, аўыздан аўызға өткерип айтып жүреди. Аныңында, Аналықтың Мәмбетмураттан көк тийин дәмеси болмаған. Экелген сыйлығын да алмапты. Сол сол екен, Анар кемпир аўыл арасында онша абройсыз болмады...

Түн ишинде жаўлығын басына бүркеп кирип келген Жумагұлдин мақсети де жүрт айтисатуғын усы Аналық кемпирге кирип, сәлем бериў ҳәм пәтия алышу еди. Саратан өтил ҳәсессин басланғанына қарамастан қара үйдин ортасынан ойылған жер ошақта қызыл жыңғыл дәстеси менен жаңып атыр. Жалыны шанараққа тийип турған оттың ҳәйирине үйдин иши ысып кетипти. Он төрт-онбес жастағы бала жигит оттың аптабына шыдай алмай, шеп қолынын алақанын маңлайына тутып, отынды аратура бир ысырып қояды.

Үйдин керегесине иштен алашалар тутылып қойылған. Шанақтаған басқа жерден ҳеш қандай шамал киретуғын емес.

Астына еки қат кийиз төсеп Аналық кемпир қақ жаўырынан жатыр. Үйдин ишин қаплаған ыссы ҳәйир сирә тәсийир етпегендей, тарамысланған жицишке қолы менен бетин сәл-пәл қымтап үсти-үстине кекирип, ҳәлсиз дауысы менен :«Үүх жаным» деп зорға-зорға дем алады.

Қыз кирип келгенде, бетине бирден ыссы ҳәйир урды. Сонда да ол алқымынын астынан тартып алған қызыл жаўлығын жаздыра қоймайды. Үйде ер бала отырғанлықтан ба, қайтама орамалынын алқымының астына қайрылған қыйығын аўзына жақынлатты. Бала жалан бас отыр еди. Өсик шашларын от шарпыған ба, ушлары сарғайыпты. Бетлери қып-қызыл. Еки тулымын от шарпығаны беп-белгили. Ушлары күйрелген. Қыз буган көз астынан қарады да ер балаға от жақтырмайын деп, келе сала отты өзи ысырды. Әтештанның сыртынан шығып жаңып атырған жас жыңғылдың көбигин атөшкір менен қысып ошаққа қайтарып салды. Жоқары көтерилип қайтадан күл болып түскен ушқын үй ишин қапладап кеткен еди, оларды сипсе менен сыйырып ошақтын басын жыйнақластырды. Кемпир жамылып атырған айдыллы көрпениң бир мүйеши алақышынға түсип атыр еди. Оны арманырақ ысырып кемпирдин жән-жағын қымтастырды. Кемпирдин көкирек сырыйлдысынан өзге ҳеш қандай сес-сыпа еситилмейди. Қыз да, бала да бир-биринен уяла ма, бирин -бири сыйнай ма, ҳеш қандай үн қатыспады.

Қыз қазан-табақ бетке шығып, қара қуманды суұға толтырып отқа қойды; «Бунысы дурыс. Апам сүй деп жүриүн итимал, Бағанадан бери қойғанда қайнап турар еди. Қыз деген бәле ей, бирден биле қойды», деп ойлаған Аналықтың баласы сөйлемеген менен, келген қыздың қылышына ишинен қуұанып, жымжырт.

Кемпир әллен үақытта көкирегин басып, улынан жыллы суў сорады. Қыз асықпастан үлкен қабақтағы сүйдан әдеپ шәнгил қабаққа, оннан соң сары зеренге қойды. Оның үстине қайнатаған сүй құйып шабыстырып кемпирдин аўзына тутты.

— Мә, шешел

Кемпир сәл ғана басын көтерип еди, қыз қос қолы менен зерендеғи сүйді өзи бир уртлап көрди де, бир қолы менен кемпирдин басын сүйеди. Кемпирдин жуқа еринлери қаязып кеткен екен. Аўзына суў тийген соң тили гүрмелиүге келип сестин шығарды.

— Қайырқомлық етип атырған қыз балағай!

— Апа, қалай билдин?—деди баласы қасына келип.

— Шырағым, билмей қәйтейин,—деди де кемпир демин беллип алды.—Билмей қәйтейин, сен болғанда кесеге қуып аўзымды қүйдирер един. Мынау қыз баланың ҳийлеси. Ерине қызмет етиуди де үйренип қалған.

Бул сөз қызға унамаған болса керек, кемпирдин қырық қатланған бетине тигилген нәзерин бирден төмен алды. От ҳәйирине шыдамай ҳәм қысынғанлықтан жүзи және қызарды.

Кемпир еки ийнинен дем алып, және бир рет «үх!» деген соң иштеги дебдиүи бир қанша жениллегендей;

— Қай баласан?—деп сорады көзин ашпастан.

— Мен,—деди қыз сыңсыған әлпайым даўыс пenen.

— Мениң ким? Атыңды затыңды айт!—Кемпир бираз тиришелеңнип кетти.

— Жұмагулмен...

— Дұрыслап айт. Жұмагул деген бизин аўылдың ҳәр үйинде бар. Нұрлыбай!—деди ол ақылшына.—Ямаса келинлердин биреүи ме? Сен-ақ айтып жибереғай!

Жұмагүл я әкесинниң, я анасының атын айтарын билмей тығылып қалған еди.

— Жесир қатынның қызы,—деди Нұрлыбай.

Аўылдың адамлары көбинесе Сөнемди жесир қатын деп айтатуғын еди. Соған қулагы үйренип кеткенликтен бе, ямаса анау баланың балалық етип шының айтқанын кеүлине келтирмейин деди ме, Жұмагүл ашыўланбай тыныш отыра берді.

Кемпир ақлалығына «әйдеме, бий әдел» деп Жумагұлдин кеүилин алмақшы болып еди.

— Зияны жоқ, шеше,—деп Жумагұл жуғап берди.—Солай екени ырас. Айды етек пенен жаўығ бола ма?

— Сәнем келиннин қызымысан?

— Ая.

— Ҳе, шырағым, жат жерде әкенниң атын айта бер. Ананың атын айтқанын айып болады.

Жумагұлдин әкесинен кемпирдин хабары бар еди. Соңда да ол жөнинде қайтып гәп қозғамай биразға шекем ойланып жатты. Үсти-үстине және кекири баслады. Бир ўақытта қыздың не себеп келгенине түсініп:

— Нұрлыбай!—деди баласына.—Далаға шығып тур. Қыз апан сеннен уялып ҳеш нәрсе айта алмай отырған шығар.

Бала егленип турмастан далаға шығып кетти.

— Жол болсын, қызым?

Жумагұл әнгимени недең басларын билмей тығыла берди. Баслағандай қолайлы сөз аўзына да келе қоймады. Кемпир қыздың қыялышына жылдам түсінді:

— Айта бер, қызым. Бағана апан айтып кетип еди.

Жумагұл қалтасына қолын суғып, қызыл шүберекке түйген түйиншигін кемпирге усынды.

— Мә, шеше, чай алып ишерсөң. Бүгін кетпекши усайман.

Қыздың дауысында қандай да бир қайғының изи билиніп, күтә тарғиғлланып шықты.

— Бахтынды алла ашсын, қызым. Бирақ қай ўақытта да Қарақалпақтың қызы бол: Халық, ҳәр заманға бир заман дейди, бул заманагәй бол деген гәп. Өзим араласып көрмесімде еситип жатырман. Бурынғы патша құлап, енди қой үстине торғай жумалап, жесир қатын мың қой айдайтуғын заман орнайды деседи жүрт. Сол ўақытта да құрғыр ҳаял-ҳаял болып қалады ғой...—Кемпир сәл керилінкиреп басындағы дастыққа жаўырынын тирегиси келгенин Жумагұл түсініп, басын сүйеди. Кемпир тикленінкиреп алып демін бөлип-бөлип сөйлей берди.—Қызым, орны келген жерде күтә тартыншақ та болма. Мен бир заманлары қыз болып ержеткен едим. Заманға ғұасатлы еди. Хийә ханы елди бүлдірди. Ерназар ала көз құсаған қарақалпақтың жайсан, баслы жигитлери сол ханының қарсылығына төтепки бере билди. Бирақ бийлердин алауызлығынан ол да қолға түсти. Бир жола... бул қыстың қатты боранлы күни еди... Құдықтың басында суў алып турсам, ханың еки жаллаты Ерназарды пияда қәлпінде қар үстинен жалан-

аяқ айдал баратыр екен. Жигитке рэймим түсип, дэрриў етигимди шешип бердим. Ерназар да мәрт екен. Етикти ала сала қонышын қайырып жиберип аяғына илдирди... Сонда ол «Билмеген екенмен, қарақалпақтың мәрт қыздары бар екен»—деп еди... Ҳақыйқатында да онын билмегени дурыс. Қырық қызының Гулайымы. Мәспатшаның Айпаршасы, Алламыстың Гүлпаршыны қандай болған! Қарақалпақтың, қай қызы да олардан қалыспайды. Бирақ, шырағым, қалай болса да Ерназардың сөзин ҳәр бир қарақалпақ қызы есинде сақлауы керек. Аўыр күнлөргө мәрт болыў дәркар. Ел ушын жан аямасаң ел сыйлайды. Эй, қызым, мен өзим тууралы көбірек сейлеп жибердим, бурын еситкен де шығарсан...

Ол ерниң жыбырлатып қыздан және суў сорады. Таңлайын, жибитип сөзин даўам етти:

— Ал енди, сен және бир нәрсени умытпа. Мәрт боламан деп ериңе қарсы турып жүрме. Пирим Бийбипатшаның нәсиятын орынла...

Қызы кемпирдин ҳәр бир сөзин ядлап алайын дегендей үнсиз тыңлап отыр. Кемпир өзиниң сүйеги шығып турған қоллары менен қызының тоқпақтай билегин сыйлап нәсиятлай берди.

— Билесең бе? Бийбипатпа енемиз ерине ҳеш ўақытта бир аўыз қарсы сөйлемеген. Ерин-пириң. Бетине қарадын не, до зақый болдың не? Бийбипатпа енемиз ери дүзден жумыс ислен келгенде қапталына бес-алты қызыл шыбықты әкелип қояды екен. Садағаң кетейин енемиз, сонда ери жумыстан ашыўланып келсе уратуғын шыбық излеп те ҳәлекленбесин деген ғой. Соның ушын да оның денеси дозақта күймепти...

Кемпир әңгимесин үзип таслап және бираз ўақыт ыңқылдан жатты. Және кекирди:

— Ҳәй-хәй, жаным, жана жай берди ғой.

— Шеше, аўырып қалдыңыз ба?—деди Жумагұл кемпирдин ғауын бундай жағдайда жатырганын билгиси келип.

— Аўа, шырағым. Есінде болсын, түстен кейин қастениң ҳалын сораўға болмайды. Жумагұл, саған және бир, нәсият, мал шақынан адам тилинен байланады. Усыған итибар қыл...

Жумагұл есте сақлайман дегендей кемпирдин күни мененгі сөзин мақуллап, басын бир шайқады да:

— Яқшы, шеше,—деди.

Кемпир кем-кем ҳәллениң, Жумагұлге бар тапқан нәсиятын айтып үзақ сөйлесип жатты...

— Бийкеш!—деген даўыс еситилмегенде, кемпирдин сөзи ада болмас еди. Сонда да ол үйде өзин қалай тутыў, қайнағаларға

қалай ийбе етиў, қәйинлери менен қалай дәлкеклесиў, келин болған елинин қызыларына қалай женге болыўдын жолларын түсі өдірип үлгерди.

Кирил келген ҳаял басындағы ҳайұанқаслап ораған орамалынын ҳалқасы менен аўзын басқанын билмей-ақ қалды...

— Эй, бийәдеп,—деди кемпир синири шықкан шандыр мұрнын гижирайтил.—Менин үстиме неге сес шығарып келесен?

Келиншек еки қолын алдына қаўсырып, кемпирден кешиrim сорады:

— Бир сапарға кеширин, енежан:

— Яқшы, яқшы. Енди—Жумагұлди ертип кете бер. Қүйеў баланын, құдалардың алдында басылып қалман. Менин жолыма да күйеў бала бир иркилсін,—деди кемпир қуұнақ ғана сөйлеп.

Буннан кейин Жумагұл де, келген келиншек тे көп иркимеди. Аналық кемпир ақ пәтиясын берип, көрпесин басына жамылып қәдимги қәлпинде жатып қалды:

...Ярым ақшам аўдарылған мәхәлде Жумагұл күйеўдің қасында келген жигиттін атына мингести. Пәрзентине ҳақ сапар, ҳақ жол тилеўи менен Сәнем қала берди. Қыз кеткен соң, оның менен ҳеш кимнин иси болмай үйлерине тарқады. Енди жалғызылғы басына түсип бийшара Сәнем еки жағасын қымтап, үйге кириўден дүс төменине түсип, ийинлери селкилдеўи менен жылап жатты.

6

Аўыл аса етекли ел болмағанлықтан ба, бир үйде қандай ҳәдийсе болса, ертецине еситпеген адам қалmas еди. Әсиресе қызылар жөниндеги әңгіме аўыздан-аўызға тез өте қояды. Құтымбайдың үй-иши Жумагұлдин узатылғанлығын ҳәммеден бурын еситти. Әйткени Әйтен молла азағы чайды байдикинен ишиў ушын усы хабарды бәнелеп келди.

— Өзин насаз молла екенсен,—деди Тәжим мурт байдан бурын.—Басын дуўалап тасламассаң ба, оның. Өзиме айтқанда үйине келтирип беретуғын едим.

Соңғы үақытта үй ишинде мусаллаты шығып жатып алғанғама, яки оннан қәўпи бар ма, Тәжим муртты бай онша унатпайтуғын еди, ал керегеге қыстырыўлы бесатарына көзи түссе, илажсыздан айтқанына мәлтилдей береди. Бәрқулла билимлигине исенип пайғамбар есаллап жүрген молласына мурттың айтқан сөзи байдың есин ендиргендей болды: бир нашарды дуўалай алмаған молла, оған қалай шалғай жаўып, қыл көпирде жетелейди.

— Эй, инилерим,—деди молла усыларға түсингендей.—Хәр нәрсенин ўақты-сәти бар. Дуўалауды билдимдағы, бирақ келешекти ойлап едим. Дуўадан кейин үйиме келсе, ақылы-зайыл болыўы итимал. Сол ушын сизлерге исенип едим...

Бай онын сөзин дұрыс пәмлең, соңғы қыялышан ажырасқанша асықты.

— Буған мен де ўәде берген едим,—деди бай Тәжимге қарап.—Келиспесе не илаж? Ал енди, моллеке,—деп ол Эйтенге бурылды.—Ендиги жағында бир илажын таўып, күшинди көрсет. Аўма болса, жибересендағы.—Дуўа мал шығарама? Тийген күйеўинен айрылып изине ерсе, эне күшин сонда көринип, журт жағасын услайды. Қалай айтаман, Тәжим! Ұаха-ха-ха!

Байдың ғарқылдысына басқалары үн қоспай, тек мыйықтарынан күлди. Қазан-табақ бетте отырған бәйбише бир жағынан бул ўақыяға қуёнса, бир жағынан есигиндеги тилсиз хызметкеринен айрылғанына қыйналып отыр. Еринин көзин алып муртқа «енди бизге қарап қалдың ба» дегендегі алмагезек қас қағып қояды. Ал, Тәжим онын қылығына тек муртын сый-паўы менен үнсиз жуўап береди.

Қутымбайдың үйинен Тәжим мурттың шыққысы келмес, ол ушын буннан басқа жерден ҳәз табылмластай еди, азаннан кешке шекем тез-тез айнаға қарап муртына пәрдоз бергени болмаса, жумысы жоқ. Байдың ҳаялышында хош қылықлы нағын өләмата уната бермеседе, сыр бермейди. Элле нәрсени күткен болады, не күткенин өзгелер түснегін жарымайды, көбинесе ҳаял-қызы бенен ойын-заўық құрыўды сүйетуғын ол Шайдаковтың женисисен кейин пүткіллей өзгеше. Бурын сийрек келетуғын аўылына көбірек келетуғын болып алды. Айбат болсын деп, муртын соңғы гездे еркине жиберген. Сүйир жақларындағы есигирек еки алмасы артығырақ шийки гөш жабыстырылғандай бәрхә қызырып турады. Оның үстине жағын басып, қулағына жағынлаған муртлары оған әлле қандай айбатқа үстеме хошрэйлик те берип туратуғын еди. Ўй аўлақ болған гезде байдың ҳаялы менен қосыла айнаға қара-са, мардыйып жатып алады да, арық бәйбише оны шалқасына жатқарып қойып муртларын сыйгалап отырады. Бул қылығын Жумагұл екинши рет көргөли мурттың кейпі бираз түсінкіреп, өзине сүйиқлаў қарап киятырғанын сезгели бәйбише Со-немниң я Жумагұлдин қарин іслеп қойыўды Нурымға тапсырған еди. Жиіен баласы елде белгилі жуўмақ шығарып үлгер-мей-ақ, Жумагұл кетип қалды. Енди анасына не қылышу керек. Бәйбише эне усы жөнинде ойлайды. Тәжим мурт қызыға және

асылысқаны болмаса, шын ықласы менен берилмеген тәризли еди, егер олай болғанда, демине наң писип турған мурт оны шыдатпас еди. Деген менен ол өзин бир түрли сезеди. Себебине толық түсінбейди. Азанғы чайдың пәтиясын ислеп, молла кеткеннен кейин:

— Бизиң жатысымыз көбейди,—деди мұрт байға.—Егер беретуғының болмаса тез айт, ақыры жигитлерим мени күтил аш жатыр.

Тәжім мурттың бәне менен үйде бола бергенин мақул көріп, оның жасырын адамлары ушын мал бергизиүге жорта қарсылық көрсетип жүрген ҳаялы еди.

— Айналдырған отыз сыйырдың екеўін қалай бересен,—деди ол. Бул сапары да ерине қарап.

— Нәзелим бәйбише, олай деме! Бизиң мақсетимиз еки сыйыр сойып жеп, қалған малларынды қолында қалдырыў. Усылайынша ҳәр ким малын қызғанып жигитлерди топтай алмаған соң Шайдаков деген қандай ойқан салып кетти. Қайтадан бас көтерип ойқанды биз салмасақ ким салады?...

Байдың майқарында жылтыр жүзи тәмен қарап, шоқ, күйик шенгелдей, сақалы алқымына тирелип, әллен үақыттан соң

— Өзин айтқан атларды да усы сапары әкетесен бе?—деди.

— Қуда қәлесе. Оны өзин менен бурын келистик ғой!

Тәжім мурттың анық кетермен болғанына ҳаял жудә ишқыста. Арық денеси кем-кемнен құйырылып, ҳеш жерге сыймай бағатыр. Жұқа геүдеге енгек ашыў сыртқа шыққанша ишиң дүйирледti. Бирақ отырғанлардың қайсысына сәйлеүдин есабын таппайды, олар периштеси басым ерекклер.

Дәрriй орнынан турып, ас үйге кирди. Сәнем әлле қашаш келип нәхән қазанға айран атлап отыр екен. Мунлас жалғыз перзенти, сырлас сүйенишин узатып салған соң жылай берген-ликтен, көзиниң алды көгерип, бети-аўзы қалқыйын деген еди. Кирип келген бәйбишени анламады.

— Тойып секиресен-а?—деди, бәйбише, аяғын ат басқандай бақырып. Ол қаншама иләнәзик, шынжаш ҳаял болған менен даўысы ашши еди, шинкилдиси Сәнемниң жети жүйресине аетип, ырып-ақ турды.

— «Көптен бери есигинде қылт етпей жумысынды ислеп киятырымыз. Қызымының балалығын да, ержеткенин де көріп еди, минезимизди билетуғын еди. Байдың ҳаялы тәсelle берер, жубатар» деп дәмеленип отырғанда, оның ҳәкиреңлел келийи, иши жаралы Сәнемниң тақатын кетириди:

— Неге тойып секиремен, сиңлим?

— Умыттың ба? Жалынып келгенин есинен демде шырыпты сенин!—деп бәйбише аўзынын суұын жутынын, гисленди.

Онысыз да мийи ғаў-ғаў болып турған Сәнем не өолғанын, не дегенин сезбей сүйлей берди:

— Жуўындың бергенде мутқа бериг отырғанын жоқ. Мийнетимнин арқасында ишил жүрмен. Иске жарамай қалғанда қәттеки шөбіре тасламайтуғының билемен сенин. Өйткөн өзим күйип турғанда, аўызыңды тартып ура берме, синлим!..

Қамыт ағаштай арық бәйбишениң сиркеси суў көтермей, Сәнемнин қолынан тартып, үйинен қуўып шықты.

— Сендейлерге жуўынды да көп. Қайтып көзиме көринбеі Сәнем қарсыласпады. Эстен шықты да кетти. Бирақ есикти атлаған гезде:

— Сенде ҳақым көп, берген ылағының ҳақы деп ойлама. Ол аўыз бастырығың, бәйбише,—деди зилли сөйлеп. Бәйбише оған кисимисен, ийтпisen деп жүўап беріў түўе, ызылдаған шыбын шелли көрмей, қайтып сөйлемпешүү ушын бара еңсесине басып еди. Улы-дүрсилди, пыснаспа басланды. Бул мәхәлде Нурым екинши үйде еди, ҳаяллардың даўрығын еситиғ жуўырып-ақ келди.

— Бул не шаўқым?

— Мына дуз урғыр маған жала жабажақ, жиіен бала!

— Не деп?

Сәнем ашыў менен болған ўақыяны айтпақшы болып турды да, және «қайтып келер есикти қатты жаппайын» деп ойлады. Бул жағдайдан ҳаял пайдаланып «Қызыңды неге ойласпай бердин десем, жағама шарппа асылды»,—деди.

— Қәйним, ер жеткен қызды қалай сақлап отыраман? Ойласқан менен де мынаўынның жартыўлы кенес бералмайтуғынын билдім. Сол ушын сөзимди зая қылмадым буған.

— Эне, бул мени сөйтип кемситетди. Мен қызын моллаға әпериүді ойлап жүр едим. Сол ушын ойласпады.

— Қызыым өз тенине кетти!—деди кемпир ашыўы менен онын сөзин бөлиг.

— Ҳимм,—деди Нурым муртын сыйпап.—Бай дайым маған ескертсе де, мен сенин қызыңды моллаға ылайық көрмей, қайтарып жүр едим. Еле сизлердин кеўлинизд аспанда екен ҳа, ҳа,... өзим паспанда болсам да, кеўилим әл-аспанда деген ҳа, ҳа...

Сәнем көп тартысып турмай басына тартқан жаўлығын дүзестирип жым-жырт кетип баратырған еди. Нурым изинен дауыслады.

— Қайда баратырсан?

— Тойып алған сон кеткенидағы.

Нұрым бәйбишеге көз қысты да:

— Кел, женге!—деди Сәнемге әлпайым ғана. Бирақ ол қанша сыр бермей бауырманлық көрсетпекши болған менен да-үйсі өнші өзгере қоймаған еди. Сәнем тусинбеди. Кеткени менен де қолайлы жер таба алмайтығын болғанлықтан қайтып изине оралды.

«Жала жапты дегеним не қылғаным, мынау аўызына берик кемпир екен, енди сорым қайнап билип қоймаса болар еди» дегे қорықты ҳаял. Сейтип ол жиіен қәйнисинин сөзин жықпаған киси құсан, оны аса қайырқом адам сыйпатында көрсеткиси келди:

— Сениң мийирманлығыңды билсе жақсы ғой.

Сәнем қайтып сөйлеспестен айран атлау ушын таярлап қойған қатығын қазанға қуып жумысына киристи. Бирақ бәйбішениң ишиндеги гүгтикең тарқамады.

— Усы жиіен баланың жүргегі дым әззи ме деймен. Досқа да, душпанға да ерип кетеди,—деп ол ери менен мурт отырған отауға сөйлене кирди.

— Зияны жоқ, ойлағаны бар шығар,—деди бай, Нұрымның ҳәрекетлерин қуұатлад.

* * *

Сәнемде бурынғы азғана ўақты хошлықтың изи де қалмаған. Келсе де сөйлемейди, кетсе де сөйлемейди. Үйине келсе бир майдан жылап, маўқын басқаннан кейин көрпесине аяқ узатады. Қызынан хабар-атар жоқ. Оны сағынып жүзу де сарғая баслады. Ал байдың ҳаялы әр бир қәдеминен қәүіпсініп, Сәнемнин көзин жойғанша асығып, әр қылыш сумлықларды ойлап көреди.

Байдың бир бийеси шанышылатып өлиг, гүллән гөшин қақлаң, үйдеги сырыққа илдирип қойған еди. Ертеңине гөштиң бир талы қалмапты. Биреү алып кетти ме, ямаса ийт жеп қойды ма, белгисиз. Ерине қарсылық көрсетиүгө бәне таптай, Сәнемнен қалай етип дық аларын билмей жүрген бәйбишеге бул үлкен бир сұлтау болды.

Нұрымды үйинен ертип әкелип:

— Мынау буралқыдан аўлақ емес,—деди ол Сәнемге қол шошайтып.—Енди қызының изинен кеткиси келип жүр. Соған дәстүрхан қылыў ушын алғаш Жо-жоқ, көрсет, жиіен бала, көримди буған.

Бәйбишенин өзине қарағанда жас болғаны менен анық ай-қасқа келгендे женилетуғынын Сәнем сезетуғын еди. Бәйбише де түснеди екен. Соңықтан Нурымды ертил келип отыр.

Урлықшы деген атақты алыш кимге женил? Сәнемнин жы-ғырданы қайнап, намысы бетине шықты.

— Аұзыңа келгенин сандырақлама, сиңлим! Қорсек айт, көрмесен еки жерден қыс. Биз арымызды сататуғын адам смеспиз...

Сирә усындағы аўыр сөзді еситемен дег ойлап па? Есигин-деги хыэметкеринин сөзи арық сүйегин тесип, жуқа терисине сыймай, қазандағы атлауды алғып Сәнемнин басына дәндиріп қалмасын ба? Тас төбесинен аяқ ушына шекем күйип турған Сәнем пайын жибермей, губидеги пискекти суўырып ала-сала бәйбишенин көк желкесине қойып жиберди. Жаслайынан мий-нет ценен қайнап пискен дуғыжым билектин күши, сүйеги шығып иленәзикленген бәйбишени зир-зир қатырды. Сәнем оның мәслин де қарал қойған жоқ. Пискекти үш-төрт дәндирди. Ну-рым арашага сөз қоспай, булар құры бақырысып тарқасады— ғой деп тур еди:

— Ҳаў, жиіен бала, өлтиретуғын болды, не қылып турсаң! — деп бәйбише жалбарынганды барып, есіне енди келгендей қосбауынан сышағын ала сала Сәнемге умтылды. Пышақты көргенде оның жузинде қан қалмай, бөздей дәнди, еки көзи уясынан шығып кете жазлап дауысының барғанынша ба-қырды;

— Келе ғөрин-үү!

Қонсылардан жәрдем келгенше Нурымды қасына жолатпау үлшын пискегин өрли-ғырлы силтеп жүр. Пышақтың бир жыл стип кеткенине және бир рет көзи түскенликтен қорқып кетип, көзин жумған еди. Бул пайттан Нурым пайдаланып, пискектиң басын шеп қолы менен услап Сәнемди қыпсара қушақлады. Жан-жақтан қоңсы-қобалар келемен дегеніне астына бүгирле-тиң басып, Сәнемнин бир қулағын тып-тыптып етип кести де алды. Қан жосып, сорлы шырқырады да қалды. Оның шың-ғырғанын еситкен қоңсылар дүсирлесип келген мәхәлде, Ну-рым пышағының қанын шалғайына сыптырып ҳеш нәрсе көрмегендей шығып баратыр еди, келгенлер ҳәдийсени көрип, оны шығармastaн ергенекке кепсерленип турып алды. Қонсылар-дың арасында Өтәмбет палұан деген де бар еди, оның таў тасындаш шымыры, бөлек-бөлек булшық етлері нарттай қыза-рып, кәмбағаллықтың себебинен көйлек таппай, жийдениң қа-бырына боялған сарғыш түсли щекпенин алтай жаз тасламай-

түгүш, бирақ бәрдә белин кендир жип пенен бослау буўып жүретүрүн қарыўлы ҳәм айбатты адам еди. Нұрым оны көрил қорықты, бирақ сыр бергиси келмей айбат шегин;

— Кәне, жолдан шығын! — дед еди.

— Мине, саган жолдан шығыў! — дед алға илгөрилеп барып оның қулақ шекесине шаппраты менен алдырып жиберип еди, Нұрым түбін ширик тораңғылдай қапталына ғұрис етти. Өтәмбет және тәппекши еди, оны сезген Нұрым:

— Сен неге мени қыйнайсан. Мен урыны жазаладым гой! — деді дауысы өзгерип жыламсырап.

Жыйналғанлар да, Өтәмбет те аң-таң болысты. Өтәмбет гикірипен қайтып оны тәнпеди, бирақ уры пышықтың желкесинен жеркенип услағандай, оның да желкесинен көтерип да-лаға шығарып жиберди. Сөйтіп ергенектин алдыңдағы бәйбішеге кеүил берместе:

— Еле анықлаган сон көремиз, — дед, Өтәмбет палұан өзиңін қасында турған жолдасларына ымлап еди, олар Сәнемге қайырқом болып, көтерип үйніп әкетti.

Қызырып пискең гарбыладын, жарығышан сорғалаған сүйдай тамшылаган қан ылшының жеткенше тыйылмады. Ҳәр ким ҳәр қыллы пләж облын та көрди. Биреўлер ыслық күйдирип, екиншилери күл салып атыр. Ақыры тыйылды.

Сөлем сөзсөгө тамаш есін жыйди. Өзинин гөне айдыл-лысими қақ-қақ айрып, адамлар оның басын танып таслаған өкен.

(Ол адамларға өзин ақлап урлық етпегенин айтайын десе, байдың ҳаялның ғарлығын өз ўақтында әшқараламағаны қүйиншили. Енди айтқан менен ашыу үстинде жабылған жала десе оның сөзине ким исенеди?...)

Бир қулағы болмаған сон бийшараның кисиге көрингендей әпнieri де қалмады. Жалғыз қызын бир көриүге ынтығып жүре берди. Аўызы бос, тили узын биреўлердин:

«Урлық етип қулағын кестирген кемпир», — деген насақ сөзді таратып жибергени бетине бес ели ширкеў. Даға шықпай жатады. Жала сөзден бой көтере алмай, ҳәлсизленген үстине ҳәлсизленеди. Тамақтан да қалды. Оның бул жағдайын түсинген жақын қоңылары Сәнемге күнине бир реттен жутым бериүгө ғана жарады. Оларға өлпен дауысы менен раҳмет айғаны болмаса түргелип жемейди. Өлип баратырғаның сезсе ғана аўзына ғамақ салады. Қызын излеп кетейин десе «анасы сондай-сондай екен» деген насақ сөз қызыма ерип, бетине перде боларман, күйсем өзим күйейин, жансам өзим жанайын» дед

ойлайды. Қудаға қәншелли ҳәси болмайын десе де, гейде оны ғарғап, усындаи азап пenen узақ өмир берип қойганына налыс етеди. Базда жана ҳүкимет түуралы адамлардан ызың-сызың гәп еситсе, келешектен үмитленип, өзинше «Күтымбай сыйқалы душпанларымнын үстине шығып бәйбищесин өз орныма жумсан, ҳәз етсем», деп қыялланады. Бирақ басып-жарып, душпанын пай әперетуғын ул баласы болмаған сон, бул ойын өзи бийкарлап, келешектен және үмит үзеди. Жалғыз қызынын қандай ҳалда екенин билиүге тырысқан менен бардым-келдим адам да көрмейди. Өзи излеп кетиүди ойлап көреди де, және бийтансы елатқа усы тури менен барып қызын намысландырыудан тартынады...

7

Жумагұл мингескен ат иләхийда ири, зәңгисине анаў-мынаў келте адамның аяғы жетпейтуғын, өзи нәяттің жорға яўмыты ат екен. Аўылдан шыққалы жер танабын қуўырып, үстине мин-генлерди аспа бесиктегидей шайқатылдырып, ҳаслан бийазар киятыр. Еркин дәръядан шыққалы пысқырып жортып таза келиншекти Маңғыт урыўына апарып түсиргенше тақаты шыдамағандай, суўлығын шайнап алдына өнменлейди. Даўыт көлдин үлтанаңдағы қатқалақларда жолды шақырлатып, базы бир жинишке соқпақларды бүркеген қамыслықты баўыры менен жапырып, оқыранады жаныўар. Жолдың еки әтирапына арнаўлы түрдө егилгендей қалын қамыс пenen жыңғыллар, шеңгелликлер қора қыспаларындаи ушықыйырсыз сыйзыла артта қалады. Жолға жақын бүклерден «пырр-пырр» етип үркіп ушқан қырғауылларға базда-базда атлардың қулақлары селтен-селтен етеди. Ат тұяғының дүрсилдисинен қашқан қоянлар жол бойынша қара көрим жүйүрысып, қапталдағы қалын-лыққа синип жоғалады. Жаз айынын азанында ескен өлпен шамалдың шөплерди әсте ғана қозғап сыйырлатып турғаны буларға билинбейди. Себеби олардың тек жол өндириўден басқа ойлары жоқтайды. Бир-бiri менен сөйлеспейди. Турымбет пenen бирге барған жигит Эбди деген еди. Жумагұл дәстүр бойынша өзиниң ери емес, сол жигитке мингесип киятыр. Турымбет Эбдини ес көрип бир нөрсе деп дәлкеклескиси келе мә, ямаса ол өз үйине әкетип қалар деп қорқа ма, гейде оның менен қапталласып айдайды. Бирақ минген аты Эбдиникинен пәслеў болғансон және я изде қалады, я озады. Ал оның қылықларына Жумагұлдин кеўли рыйза. Қәне, бәрхә қапталла-

сып ат шаўып зәңгилессе! Жумагұлдин қеүли өскин. Егер ортаға ылақ гасланғанда тартысып барыудан қайтпас еди! Бурын минип көрмеген менен тойларда узақтан қарал көргенлери бар, бир тәүекел етсе болады. Ол өз ойларынан өзи уялып, жигитлерге билдirmей мыйық тартады. Ылақ тартысыў түйе аяғында зәңги де жоқ. Аүйлдан шығар үақытта да ҳеш ким елестирмепти. Тұрымбет әкелип кийгизген мәсінин қонышынан тептик ыштанаңын балақлары да шығып кеткен. Еле де күнниң жыллы болғаны. Егер қыс айында усылайынша жолға шыққанда, аяқлары сиресип қалар еди. Бирақ буны айта алмайды. Мингестирген жигит те сезбейди. Қолындағы қамшысын он қолына көтерип, атқа қамшысын бар екенин билдиргиси келгенде, сауырына узақтан тийгизеди.

Я күйеў сөйлемейди, я жолдасы сөйлемейди. Буларды растаўып жиберген екен, өзлери ҳәм бирип-бири таўып шыққан скен дейди Жумагұл. Биринши болып сөйлеүге уят деген ой ҳэттеки қаттырақ жөтелмейди де. Қенегес аўылынан өткен гезче ат бир сұрнигил барып тиклеиди. Жумагұл пәт пенен алдындағы жигитке еңтеришли қыныра қашақлап-ақ қалды. Бул үақытта таң құлаш ишек болып, күн шығыс беттен сүттин көбиги киби ақтаңлақ көтеришли киятыр еди. Тұрымбет туұрылайман деп бир тапшытай жүйері атызының ортасынан салып жибергени, Әбди де оның изинен айдағанын билмей қалды. Атышы жақын қонған жеккө қара үйден орта жаслағындағы көйүнни бир ҳаял шығып жөтелип турған екен. Қолында услалған мисқуманы да бар. Атызды жасырып кеткен жүйериниң көгин басқылап баратырған атлыларға:

— Өй, дүйәйментлер, атыныздың аяғы қаяқтан киятыр?— деди гарғапып. Бул ғарғысқа Жумагұлдин иши ғым етип, ие-ғи тиследи. Әбди усыны түсингендей қысынғанынан қызырып, атының дизгинин шелге қарай бурып, саурысына қамшылал-қимшылап, тикке шелдин басына шықты. Ал анаў ҳаял:

— Эй, келиншек!—деди бақырып.—Көзине қара, көзине. Алындағы зәңгін түсип қалыпты.

Зәңги болмағанлықтан өзиниң нақолай киятырғанын Жумагұл айта алмай киятыр еди. Әбди аттан түсип өзиниң ҳәм Тұрымбеттін атының мойнындағы қыл шылбырларды шешип алды. Сөйтіп екеўин жалғап қосып байлады да, еки ушынан аяқ өтетуғын дөнгелек түйип, бөктериўликке кесе таслады. Жумагұл аяқларын салып алып еди, бираз демеў болғанын жолдасынан жасырмады;

— Берекет табың-әй!

Тынбай сегбир тартып киятырғанлықтан жол өниүде.

Таң шамалы жанға жағымлы. Қашшама алыс жол жүрген адамды да жалықтырмас еди. Бирақ буларды уйқы қысып, жүриўлери тосаңлады. Жумагұл услап қалмағанда алдындағы Эбди бир жерде жығылып кетежақ болып та қалды. Турымбет те қапталлап, гә изге шығып, гә алға тусип тынымсыз киятырғанлықтан өзин уйқыра алдырмайды.

Айғабағардың гүлиндей сарғайып қуяш шыға берген гезде, олар Кегейлиден өтти. Бүгинги таң ҳәр қашанғыдан да артық ғолырой коринеди, урықлардың, майда көк бүршикли жыңғыллар менен жантаклардың басларына шашылған гүмис ериндисіндегі жылтыраған шық зейін ашады. Жумагұл бүгичегидей танды көрмеген сыйқылды. Жолдың еки бойындағы шеңгелликтиң арасында тоғай құслары бұл-бүлдегі нама салып сайрайды. Желпип есип, шөплердин басларын ийген жумсақ таң самалы оның есилген қос тулымын¹: артына қайырады. «Қапылғыр, келиншек болмай атырып шашыма қосылажақ па» дегендей, қолы менен орнына әкелип қояды. Таза ҳаўадағы шөплердин жупар ийиси танауына атып мурның қымыршытады. Ол ҳеш кимгө билдирмей әребегиниң үстинен ғана мурның шемиршеклерин әстен-әстен уүқалап жибереди, көкиреги де есип. Эне Маңғыт аўылы көринди!

Қуяш тусаў бойлы көтерилип киятыр. Жумагұл бүгинги қуяшқа әбден разы. Бул қуяш Маңғыт аўылына бүгин Жумагұлды келиншек етип баҳыт босағасынан атлатады!

Аўылдың туў сыртындағы жаптың көпирине жақынлаған жерде атлылар тоқтады.

— Қәне, түсе ғой, қарындасым.

Аўылға қара көрим қалғанда келиншекті түсирип кетиў ел қәдеси болғанлықтан Жумагұл аяқларын жип зәнгиден биримлеп шығарып, аттан әстен ғана сыпқанап түсти. Турымбет Эбдиден уялды ма, оған ҳеш нәрсе де ескертпей, атын пәтлирек айдал кетти. Ал Эбди «Қайғыланбай күте тур, қызы-келиншеклерге хабар берип тез жиберемиз» деп, оның бетине күле шырай берген нәзери менен бир бурылып қарап, кете берди. Жол бойынша ол Эбдиден ат-жән сорамаған еди, Турымбет те оның атын айтпағы. Ал ҳәзир де «сиз ким боласыз?» деп оның аты жәнин сорауға да бата алмай, соң биле берермен, бул ўақта

¹ Тұлым—Бурын қызлардың қызы белгиси ушын шашынан айрып еки жақ бетине тұлымшақ қоятуғын еди, оны келиншек болған соң ғана шашына қосып өреди.

буннан бир нәрсе сорасам Тұрымбеттін көүлине келер, бириңши болып өзим ат сорасын бийәдеплик етпейин деп, үндемей қалды ҳәм олар аўылға араласқанша излеринен көз айрмады. Соң асықпай барып алдындағы жаптың рашына минди. Енди ол дәстүр бойынша жаңа келиншекті күтип алыша шығатуғын қызы-келиншектерин күтип, Маңғыт аўылының сыртындағы жап бойына қойылған жалғыз қарақшыдай зенирейип тур. Арт жағына бир бурылды. Кегейли жүдә жақын екен. Қысы-жазы суў тасыудан қыйыншылық көрмейді екенмен деп ойлады. Және алдына қарады. Бул аўыл өзи туўып өскен аўылға қараганда бираз көркемлирек усаған. Бағ ағашлары нурланып түр. Тамлары, қақыралары көп. Ҳәр тамның қасында яқа үй, я ылашық, қамыс қос бар. Аўылдың қыслалай да, жазлауы да бир орында болса керек, үпелеклери ушып сипсептеген қамыс қораларға пәшек гүллөр жанаса өскени узақтаған билинеди. Бирақ қонысласқан үйлердин аралары Қутымбайдың аўылындағыдан қамыс қоралар менен бир-бирине жалғасып кетпей, бир-биринен қашық орналасқан. Базы бир үйлердин араларын тегіс жерлер айырады, базы биреүлердикін жиілде ғашалары, ерік ағашлары бөлип турады. Сырттан қарған кисиге Қутымбайдың аўылы бир шоқ қамыс қорадай қонақоршылар еди қом падашының дауысы бир шеттен екинши шетке есептілер еди. Ал бул аўылдың апау шети менен мынау шеттін биллии болмаиды. Еки—үш шақырымшаш да қашықлау күсілған. Аўылда мал баққан адамның соры қайнайды екен. Не деген күшіни дауыс керек!... Құн шығар тәрепте көз ушында бир тонар үзилип қалған қап-қара булттай ағашлық көринеди. Бұның қойыр екенин ол ойланып турмады. Оның қуўанышлы қызыл жүзине сән берген тулымлары шамал менен желкилден, қойин жүрттагы Әмирлик есигин ашыўға асығыслық пенен шикар етеди. Оны әкелген атлылар аўылра сингеннен кейин барып ҳәрекетлер басланды. Үйлерден үйлерге жалан аяқ, жалаң бас жуўырысқан қызлар менен балалар көринеди. Бир-бирии шақырысқан сеслер әлле қандай йошлы жүреклерден шыққандай сезиледи. Ұсы жағдайға ишинен күтә ырзға болған қызы бетине қарап қос тулымын жыйинақластырып алайын дейді. Бирақ айнасы жоқлығына пушайманы басым, илажы не? Нашшайы жегдессінин жени менен бетин сипырып, маңлай шашын суқ бармағы менен қайта-қайта айырып қояды. Шашларының қалай турғаны, тулымының қандай екенин, жамылған жегдессінин түсімдарлығы көзине көринбегенліктен азмаз егіспеп ойланып турды да, суў ишетуғын адамдай раштан төмөн

түсти. Иркилген жери жаптың қайтпасы екен, суұы тынық. Ол өнменин алдына артып, ентерилициреп суұға үцилди. Өзиниң жүзин көрди. Ойлағанындай маңлай шашлары сәл тарқанқырапты. Оң қолының еки бармағын суұға малып, маңлай шашына жақты. Соң қолын суұлап, жүресине отырғанда ушы жерге тийетуғыдай тулымларын сыйгалады. Суұ астынан көринген дөңгелек, ақ қалайы әребеги қызыл бояў жаққандай ерниниң үстинде жалғыз қалған дегершіктей нақолай тур. Бирақ оған көп дыққат аўдармады. Қулақ шекелерин гезек пенен суудын жүзине тутып, сырға орнына шөп өткеріүли қулақларын көргенде, өзин ен салдырған ешкідей-ақ сезди. Ол қайтадан жағаға көтериле бергени, өзиңе қарсы уұдыр-жуұдыр болып сес берип киятырған қонырау сеслерин еситти. Булар бир-бирине қол уласасып киятырған Манғыт аўылъының бир топар қыз-келиншеклери еди. Олардың изин ала бирин-бири қуўып, бирин-бири түйгишлеп майда балалар киятыр. Гүлләни де қуўанышта. «Той десе қуў бас жумалайды» деген ырас екен, деп ойлады қыз. Мине, көп адам киятыр. Әне, аўыл арасы ҳәрекетке кирди. Мен бийшараны салтанатлы узатып салмаған менен, қуўанышлы күтил алатуғын ел бар екен. Қембагал болса да Тұрымбет елине абройсыз көринбейди. «Ғәриб анамды алдырсам»... Киятырған бир топар ҳаял-қызлар көпирден өтип Жумагұлдин қасына келип иркилди. Келгенлер келиншектин то-лық денели сыртқы тулғасын көзден өткөріп, ҳәр қайсысы өзинше оның келешегин, адамгершилигин жорыған болады. Биразлардың көзлери онны аяғындағы көмирдей қара геүншімәсіде. Басына ораған шақлы дәкенесине сын көзлери менен тигиледи. Устине кийген көк мақғал бешпентинин сыртынан жамылған жегдеси, сәскеликке тирелген қуаш пенен шағылысып, ҳәр мухамға дөнип, оған бурынғысынан да көрик берип, бидай рең жүзин қызартады. Орта бойлыдан келген ақ бозлақ, кейўаны ҳаял асығып-ентигип ҳәммениң сонынан жетил келди.

— Перзентим, аман келдин бе?—деди ол жақынлар жақынламастан қушағын ашып.

«Перзентим» деген сөзге Жумагұлдин баўыры ерип кетсе де, алға қарай қәдем қойыўға ерки жоқ еди. Ал тил қатып сөйлесе, бийәдеплилік болатуғынын билген соң, қушағын ашқан ҳаял қасына келгеше сабырлылық етти ҳәм онны менен қушақласып бир-бирине төсин тийгизип көристи. Сонынан басқа келиншеклер де солай көристи.

— Бийбайым,—деди арығырақтан келген сүүен жақлы қыз оған.—Келиншектин мұрындық енеси сен болдың ба?

Оның қасындағылар «Түсінбей турсаң ба?» дегендегі ийинлері менен қағып жиберисті. Бийбайым жуўап орнына Жұмағұлдин жегдесин сәл көтерип, қолындағы тәрткүл ақ шытының шетин оның дәкенесине илгешек пепен өткерип маңлайына жапты. Жұмагүл келиншек болды! Бетіне ақ түскенше, оның кеседей улken көзлерин көріп турғаң қызлар қайда қарапын билмей бир-бирине ымласты.

Тек мұрындық ене болғаң ҳаял жаңа келиншектин бетине ақ жаўыўға ҳақылы екенілгін Жұмагүл бурыннан билетуғын еди. «Мұрындық еңеңдің өз анациаш кейин көрсөң ҳадал перзент емессең» деген нөсиятты талай мәртебе еситкен ол Бийбайымның ҳәр бир сөзин өз анасының сөзи деп түсініп, әлипайым иншинде, тек иншиен гибиртиклейди. Құтип алған қыз-келиншектерге қанша қарагызы келген менен ессиз дәстурдин рухаты жоқ, бети бүркөүли. Өзине салса жаңа ушырасқан қатар-құрбылдардан дийдарын бинай өмиринде жасырап ма еди?

Лідәры шошайып, сарғыш тулылары бетин жаўған бир сала бир баў қамысқа от басып, жүрер жолда кеселеп тур. Тонарласқан қыз келиншектердин ортасында қалған жаңа келиншек жүрер жолын көрмесе де тек сүрдеўге илесип киятыр.

— Оттан атла!—деди Бийбайым Жұмагүлге. Ол көйлегинин етегин көтеринкиреўге де уялып, оттан атлап еди, қасындағылар тағы еки мәртебе атлауды буйырды. Өзине қанша берік, сыр алдырымайын десе де, келиншектин бахты журмей қалды ма, шатыраш көйлегинин қызыл жијекли етегин от шалып, азмаз жери алысып кетти. Егер Бийбайым шаққанлық етпегендегі койлектиң алақандай жери бирден жанып кетежақ еди. «Пай, оттан атлатпағанда не қылады екен? Басқа неси болса да көнемен гой» деп қыйналған менен Жұмагүл сес шығарығы сейләй алмады.

Келиншекте усы ой пайда болғанын түсінди ме, ямаса кеүлини қабартпайын деди ме;

— Зыяны жоқ, шырагым, қысынба,—деди Бийбайым,

Көнир үстинде қол усласып турған балалар көпир қәде сорап еди, мұрындық қызын қысынбасын деген ой менен Бийбайым қалтасынан бир түйиншик шығарып берди.

— Бул аз, келиншектин өзи берсін,—деп шуўласты балалар.

— Қойынлар, өйтпенлер! Женгениз еле береди. Ҳәзир қасына срип келген женгеси жоқ екен, қысындырман,—деп Бийбайым және сөз қосып қойды. Жеккелик басына түсип, қасқыр-

ға байланған қозыдай дағдарып, не қыларын билмей турған келиншекке бул сөз сүйеў болса да, женге ертиүге шамасы жетпеген жетимликтек иши және лаплап жанды.

Балалар ары өткермestен урынып бағып еди, ақыр соңында алғанларынан артық ҳеш нәрсе тамбайтуғынын билип жолды босатты. Олар үйлерине жақынлап қайтадан тоқтады.

Қатарына еки үй тигилип қалыпты. Биреүиниң үзиклери шыптадан, ал екіншиси аса жақсы болмаған менен, бир жөн отаў еди. Сыртларына жез шийлер тутылған. Тұрымбеттиң айтыўы бойынша бундай отаў болыўы мүмкін емес. Мынау жарты жағы шыпта үзикли үй соныки болса итимал! Ол бетиндеги ақтың астынан сер салып, отаўдың кеше ғана тигилгенин сезди. Қоныс орнын қыршыған белдин изи еле сақлаулық. Этирапынан еле көп из жүрмеген. Шыпта жабылған үй бурынан қоныслы сыйқылды. Солай болса да, оның әтирапы азанда ма, ямаса кеште ме, қайтадан тазаланған. Адамлардың жаңа излери билиніп тур. Үйлердин екеүінен де адамлар кириш шығып жүр. Шыпта үзикли үйдиң ший есиги түсирилген. Ортаға от жағып кемпир-ғаррыйлардың ҳәр қайсысы бир чайниктен бауырына басып, чай ишип отыр. Бул Тұрымбеттиң үйі еди; үлкен ис питирип келгенлигин милдет еткендей, ол келгей пәтте-ақ өзин танытты. Мойнына ошақ түскенин билдирип үй-әтирапынан айналып, қай жерде не кемис дегендей ҳәммесиң көзден өткерди де, үйге кире сала, отырған кемпир ғаррыйларға араласып чай ише баслады. Тұни менен үйқыдан қалған, қабағы бираз қатыпты. Тек чайға терлесем басылар деген пәм менен ыссы чайды үсти-үстине үплеп жиберип, асығыслы жұтып атыр. Бирақ өзи әкелген келиншектин қандай ҳалда екенин умытқан тәризли, ҳеш нәрсеге басы айналмайды. Пәриәй ы пәнсері болса да, жузинде азғана қуёныштың изи билинеди. Хызмет етип журген қатар-құрбылары кирип-шығып, оған гә құтлы болсын айтып, гә дәлкеккелеп кетип атыр.

— Түреке, оң болсын, басың екеў болыпты.

— Аяғың тертеў болыпты, құтлы болсын.

Қаптал бетте отырған бир ғарры жас жілгітлердин дәлкек сөзлерин жақтырмай тумжырайды. Гейпарасына қабағын үйип қараң қояды. Бирақ олардың ҳеш қайсысы да бул ғаррыны жақтырып жүргенге усамайды. Тек жасы үлкен болған соң ғана оған қарсы сөз айтыўға уялысқан сыпатта. Бул отырған усы аўылдағы молла Мәмбет. Басына бөз белбеўди шала-пула орап келип чай ишкени қашшан еди, үлкен көк-ала чайник

алдына бес рет келди. Сирә қанар емес. Чай тоғыртқаға қүй-ғандай билинбей кетип атыр.

— Басың екеў болмай малың екеў болмайды,—деп ол да гейде өз-өзинен губирленеди. Бул сөзин тәкирарлай-тәкирарлай мазасын да кетирди. Ҳеш ким оған дыққат берип мақулламайтуғын да болып қалған.

Тұрымбет оллен ұақытта чайға қашып далага шықты. Бул ұақытта оны аўылдың көткүда жигитлери далада күтип тур еди.

— Қоне, тойға ишіп бар?

Бул сорлұға Тұрымбет ойланапбай-ақ жуўап берди.

— Еки қой, бир қашып бар.

— Қайсынын соямыз?—деди қолындағы нәхөп қанжарды шалғайшына сүйкеп турған қырма сақаллы киси.

— Өзлериң ғилиш.

Илеесинен лебиз алған қассағқа не турыс. Басқа биреў келип қолмасстан бурыш барып соыйып, бауызлаў алғаны өзине ғана. Болла-шагасын таза сорпаға бир тойдырады. Пышағын шалғайшына бир, шерим етигиниң қонышына бир қайрап-қайрап алды да, қорага кирди.

Тойдың соыйыслығы шешилиүден-ақ биреўлер отын майдалағы, биреўлер суў әкелиүгे, биреўлер ошақ қазыўға киристи...

Топарласқан қыз-келиншеклер келиншекті қоршап киятыр еди, олар бирден иркилди. Безд кейлектиң сыртынан қара шолақ бешпен тийинп, белин шаршы менен буўған бала жигит олардың алдына шықты.

— Кейин бәсиң!—деп Бийбайым алдына өрлеп баратырған-ларға буйрық етти.—Көримлик айтсын!

Шолақ бешпен тийинп артына қайрып жиберип, ойланып турмастаң баслан жиберди:

Келиншек келди көриңиз,
Көримлигин бериңиз,
Ала-гула демениз,
Атын айтып қойманыз,
Көпшилилкке бир сәлем!

Жумагұл басын төмен ийди. Қатар турған еки келиншек те ишилди. Ошанан соң алға қарай үш-төрт қәдем тасланды. Көримлик айтыўшы бала және баслан, келиншекке аўылдың белгилі адамларын таныстырыўға қарады.

Аўыл елдин ағасы,
Елтири топның жағасы,
Аққан судың сағасы,
Дүйсепбайға бир сәлем!

Келиншек қапталындағылар менен қатар ийилип және 3—4 адым жүрди. Жумагул ишинен баяғы Бийбини әкеткен буұрыл шашлы байды көзалдына келтирди. «Неге Бийби көринбейди? Аўырып қалмаса болар еди, бийшара! Жалмаўыз бай жиберметен шыгар»...

Келиншектин енеси,
Қара жердеп кемеси,
Келиншек келди дегенде,
Көкке жетер төбеси,
Гүлбийкеге бир сәлем!

Келиншек бурынғысынан да төмен ийилди. Алға қарай жүріү тағы даўам етти. Қәйин ене тууралы айтылған көримлик Жумагұлди бираз қуўантты. Оның тилеги де усындай енеге дус болыў еди, егер жақсы адам болса, өз анасы Сәнемди әкелип бирге оңыстырарман деген әрманы тағы артты.

Қойны толы қуранлы,
Аўзы толы ийманлы,
Мәмбет моллага бир сәлем!

Келиншек ҳәр адамның аты айтылған сайын ийилип, тәжим берип киятыр. Үйге он қәдемдей қалғанда, ақ жаўұлығын қыйына жамылған, ҳәр бети аўырықтай, жаўырынлары гүжирейгей, бир семиз кемпир далага шықты. Бул Жумагұлдин қәйин енеси еди. Қолына тутқан үлкен самары жиіде менен ший баўырсақта толы. Үйден шығыўдан-ақ ол ший баўырсақ пенен жиідени қосып қысымлап, жан-жағына, адамлардың үстине шашып киятыр. Бағанадан берли келиншекке жол бермей алдын орап киятырган балалар шүрге асық таслағандай, жерге түскен баўырсақ пенен жиідеге таласып, бөлиніп шоқ-шоқ болмы қалды. Келиншектин жолы ашылды. Еки қапталындағы келиншектер Жумагұлдин еки қолтығынан сүйегендей қәлипте жанасып киятыр. Есик түриўли. Енди қәйин атанаң босағасын бирииши рет атлап өтиў керек!

—Кәйин атаңың үйи! Ийил, шырағым,—деди Бийбайым.

Бундай дәстүрди анасы-ақ үйретип таслаған. Сонда да өзине ай берип, сойлеместен мирот күтигү тур еди. Эстен еңкес-йип, еки қолының алакашын босағаға басып, соң манлайына түйгизди.

Оң қапталға тутылған шымылдық шаршап келген келиншекті тасасына бүркеди. Бой жеткен қыздың қайсысы баһытлы болыұды қолемесині Мүнис, Жумагүл баһыт босағасынан өтти!!! Мейли шымылдық гөне болса бола берсек, қойиң журтта сыйнаға түскен келиншектө пана. «Шымылдықты ойлан тапқан Бийбашатта ашамыздың жаңа лоззетте болсын» деп Жумагүл гайбінде биреүге рохмет айтты.

«Ол баҳтымды сүнап көренин, қандай жерге келдім екен»— деп шымылдық артында ҳеш кимге билдірмей маңлайына жабылған ақтың етегин ишеги қолының еки бармагы менен қысын көтерін, шаңараққа қарады. Ернегиен көринип турған шығта турилік заныраңдай сансары. Соңғы жылларда шаңарақ та, үйшілар да жууылмаган. Үй келиншект келердин алдында қайта тигілши, сің болмаса суұға шайып алынбапты. Бул көринис жаңа келиншекті әжеплеңдірди. «Кемпиринин салақлығынан шығар» деп ойлады да, қайтадан бетин жаўып керегеге жаўыршын сүйеди.

Ата миңрасы ис болады. Енди бас қосқан азаматы менен баҳты ашылғай! Дүңя деген қолдың кири. Татыў турсаң бәрі де дүзетиледи. Ысынға күйреп ҳәкрейискен керегенин көклери жаўырынына қадалған соң онша шалқая бермеген еди, шаршап көмгеппіктен бе, ямаса соңғы үмитин усы үйге артып, басқа нарсени үмитқапшықтан ба, керегенин тикенеклескен көги батқындың қоймын, және кейинирек жайласып отырды. Шәўкілдеген жас жүргегиң басын алған соң қап-қара шаңарақ пенен үйшілар үстіхаподан жина гана шыққандай көринди...

Ләміз көзгір алмақшы болған гезде, бир топар қызлар келини шымылдыққа кирген соң Жумагүлден уйқы қашты. Олар менен аз да болса әңгімелесип отырмаса болмайтуғын еди. Бийкендері менен танысмын үйиркелесе баслаған мәхәлде, шымылдықтың ишине бир урның бас, сабы менен дүрс ете қалды. Изинен шерек жумақтай ақ пахта түсти. Буган ҳеш ким танланбады. Қызлардың алдында өзин иске үқыпсыз етип көрсетпей ушын Жумагүл уршықтың сабына басын кийгизди де, шеп қолының шунатайына пахтани орап, ийнриүге ыңғайласты.

— Көрдік, кише, соң ийирерсец,—деп қызлар келиншектен жөн-жосақ сорасып, қайсысының Тұрымбетлерге жудә жақынын, кимниң урыұлас екенин айтып ҳәм оның урыұын да-

сөрап атыр. Соның арасында уйге келген Бийбиайымның дауысы еситилди. Жумагүл бул дауысты еситкенде, өз анасы келгендей қуғанып отырды. Бийбиайым шымылдыққа үцилип, қызлар менен отырған мұрындық қызының қолындағы уршықты көрип, басын қайтып ала-салад:

— Абысын-аў, келмей атырып бул не! Түни менен шаршаған адам дем алсын, қызлар менен жай паражат сөйлесип маўқын бассып!—деп бақырып сөйлеп еди. Гүлбийке кемпир оннан қалысады.

— Есигиме келген соң қалай жумсаў өз еркимде.

Қәйиненениң гәпі Жумагүлдин етін жуўлатып жиберсе де, қасындағы қызларға сыр бермеўге тырысып бақты.

Далада ҳәр кимниң ҳәр түрли сөйлесип, ғаўырласқаның еситкени болмаса, болып атырған ұақыядан Жумагүл бийхабар еди. Қун аўа қызлар менен далала бир мәртебе шығып келип, тойдың кешке тарқайтуғын бағдарын сезди.

Келим-кетимнен қалай кеш болғанын да сезбепти. «Келиншектин бетин ашамыз, келиншектин бетин ашамыз» деген ғалаўыт көтерилген соң ғана тойдың питкенин тусинди. Үйдин иши және қыз-келиншеклер менен лыққа толды. Шымылдық турил тасланды. Еки келиншек Жумагүлдин еки қапталына және келип турып алды. Қолына жицишке ақ таяқ услаган жигит ҳаяллардың арасын айырып, келиншектин қарсы алдына келди ҳәм таяғының ушына Жумагүлдин бетине жабылған ақтың бир мүйешин байлап алыш, шыбыннан қорғап турғандай салмақлы желлип бет ашарын баслады. Ол да келиншекти көпшиликтің атына бир ийилдиріп алыш, нәсият сөзлерин тамам еткеннен кейин, жас үлкенлерге сәлем бердириүге көшти. Келиншек бет ашар айтышының дауысына қарап, азандағы көримлик айтқаннан өзге жигит екенин байқады.

Шығын десе тұра қашқан,
Көсли жерди тарпа басқан,
Дүнья ушын жолдан адасқан,
Дүйсенбайға бир сәлем!

— Байға усы керек, үстинен түстин!

— Тилиңнен, камал тап!...—дести тыңлаушылар.

Жумагүл ийилсе де қайсы Дүйсенбай екенине исенбейди. Бәлкім бундай ат бул аўылда көп шығар.

Бет ашарда адамлардың минези айтылатуғының ол билетүүгүн еди. Еки түрли берилген баҳаға Жумагүл ҳайран болып түр-

ды да, қәйерде де байлардың гөзлегени адамгершилик емес, тап усы бай Бийбини алған Дүйсенбай ғой деп түйинди өзиншесін. Келиншектің қандай тәқлетте турғанын бет жаўлық астына ұшыраған ким байқамады.

Жигит басқалардың ийилгеп-ийилмегенине қарамастан, таяқ ушы менен келиншектің бет жаўлығын қыймылдатып, бет ашарын даўам етсе берди:

Биреў өлсө қуїштілік!
Еки жығы қуїпрган,
Жұп шашта да жубаштап,
Мембет молланға бир солем!

— Ворекет топ бала!

— Қатыр, қатыр... — деп ҳәр ким ҳәр жақтан бақырысып, күлисип отыр. Гейнәралар «дұрыслап айт!» десе де, бет ашаршы даўам етсе берди:

Хәр адымын раз-раз басқан,
Қупа қүндиз жолдан адасқан,
Сумылғы басынан асқан,
Ақсақалға бир сәлем!

Топарласқанлардың арасында және шаўқым көтерилип, ҳәр ким ҳәр жерден құлип жүр. Базы биреўлер бет ашаршы балашыңың сыйышыллығына тәнләнген гүнкілдеседе Жұмагүл «ақсақал, ақсақал» деген даңқын еситип, ондай атты көтерген адамның ен кеминде еки-үш атлы болып жүретуғынын, байдың да сол адамға жүдә жалбырақтайтуғының қезетуғын еди. Эсиресе бундай ҳамалдағы адамларды «ағаш арасында» (Кегейлиниң шығысы усылай аталған) бажбаннан да абырайлық боладымыс, деп еситкени бар еди. Сол ушын көпшиликтік кустаны қылышпен жүрер деп бурынғыдан да төменирек ийилди.

Шийдің түбин қайыған,
Қыйынды менен байыған,
Арсызлықда келгенде,
Қалыспаған байынан,
Келиншектің мұрындық атасы,
Машыншыға бир сәлем!

Келиншек ийилерин ийилди, бирақ тикленип бойын дүзеүін қыйын сезилди. Кудай оны қандай мұрындық атага тап еткен?

Адамлар күлкіден аўызларын жыя алмай ишек-силеси қатып, кем-кем бәлент даўыслар менен күледи.

Бет ашаршы бала аўылдағы бираз адамларға келиншекті ийилдиргеннен кейин, жуўмақтайды келе қәйин енеси Гүлбийкениң де пишимсіз жасалған қам гөшлигине, Тұрымбеттиң құры гәүкійген геүде екенлигин де көпшиликке жәриялап еді соңында өзине тоқтады:

Сақал муртлы «баламан»,
Жақында қыз аламан,
Бай, молла, атқа минерге,
Кеүілім толмай бараман,
Өзиме де бир сәлем!

Усыны айтыўы мэттал, таяғын көтерип жиберип келиншектің басындағы жаўлықты қағып алды. Бағанадан бери аңлысып түрған ҳаяллардың арасында бирден шаўқым көтерилип, ҳәм меси жигиттиң изинен жабыла жуўырысты:

— Сарқыт бер, жүйернемек!
— Жақсы нийеттен бос қалдырма!
— Тап усыннан бос қалдырсан көресен...

Ҳаяллардың бәри есикке жуўырғанлықтан, ергенек сыйнып жете жазлап, олар зорға шығып болды. Бирақ далада да ҳаяллардың шаўқымы басылмады. Беташаршы тутылып, «Жиберин, әзім үlestireйин» деген жалынышлы сес шығып атыр. «Түйебасты болды-аў, бийшара» деди келиншек ишинен. Бет ашаршының сөзлери Жумагүлге үлкен ой қалдырған еди, азмаз гидирип: «Егер айтқанлары дұрыс болса, қапылған саўдағой,—деди әзинше, қапылдығой. Неге ҳәмме байлар менен моллалар бир-бирине усас, бир минездे бола береди... Дұрыс болыўына тийкар бар. Бизин аўылда да бет ашар ўақтында сондай биймәни адамлар сойып салынады. Адамлар барлығын мақуллайды... Ҳақыйқатында да солай ғой. Жаңағы айтқан баҳаны Дүйсенбай емес Құтымбайға, Мәмбет молла емес, Әйтеп моллаға айтар ма еди?!

Бетиндеги ақ алынып тасланыўдан-ақ Жумагүл қолына сипсе алды. Еңкейип жүрип ошақтың басларын, есик бетти босаға шекем ысырып шықты. Ол исин тамамлан үлгермей-ақ, бир топар жигитлер үйге тола кирди.

— Қәне, жаңа келиншектің қолынан чай ишейик!

Олар он қаптал беттеги керегеге жаўырынларын берип жайласып отырыўдан, бир топар қыздар уйдырласып-жуудырласып кирип келди. Олар да бир дизелесип ғана жигитлерге қарсы

тәрепте отырысты. Жигитлер менен қызлар бир-биринен аман-лық-есенлик сорасып болған соң, әдеүир ўақыт үйдін ишин жым-жыртлық қаплады.

Жумагұл чайниклерге чай демлеп, дәслеп жигитлер бетке, соң қызлардың алдына қойды. Ол бар чайникти орны-орнына қойып, кейинине шегине бергенде жигитлердің оданбасысы қу-мандағы суудың ыңылдысы билинип турған тынышлықты бузды:

—«Бұл бил гүлге ашық,
Гүл сәнемлерге ашық,
Дақылласып отырған

Бир-бираеүге миңесип» деген, қудашалар, сөйлесиң отырайық!...

— «Көринген соң көзге,
Шыққан соң дүзге,
Еки-уш аўыз нақылың болмаса,

Неге келдиң бизге»,—дес иштрайы басындағы ҳайдаң-қылслап ораган түрмессиндең қып-қызыл болған қыз женгеси би-дизелеп отырған аяқтарын аўмастырып, шайқатыла сөзге киристи;

— «Сөз сөзден шығады, сөйлемесең неден шығады. Сөз пияз-дың қалбығы, сөйлесең зейниң ашылады»—деген. Адам көриссе, мал мөниссесе бир-бири түсинеди, қуда баллар, көрген билгеницизді, елициздің сауда-сатығын арзан қымбатын айтыя, жақалығыңыз болса сөйлеп отырынлар.

Сонын арасында жигитлердин оданбасысынан кейинирек отырған екинши жигит алақанының устинде кесени шыйырып қызлар бетке нәзер таслап, бир қасын қағып жиберип, кесениң сол алдынырақ тутты. Тұрмели женгениң қасындағы бириңиң қыз еки женин түсирип жиберип, шашбаўларын артына қайырып дүзетип, өнір-моншақтарын сыңырлатыўы менен орнынан турып, аяқтарын ғаз-ғаз басып, кесе тутқан жигиттин туўры алдына келип, күтә әндазасын келистирип ийилип, кесеге қос қолын узатты.

Қыз кесени алып орнына қайтып келгенше гүллән әңгиметынып қалды. Үйдің ишин қатаң тынышлық қаплады. Ҳәр ким-ниң өзлерине дем алғаны да еситилип турды.

«Бир аўылдың қыз-жигитлери бир-бирине бундай етип жуўаш айтып, чай берисип отырмайтуын еди, тойға басқа аўыллардан қыз, жигитлер келген екен,—деп ойлады Жумагұл,—қуда қэлесе таң атқанша от жағады екенмен. Илайым, усындей ўақты хошлықта хызмет ете бергеймен. Усы алды болғай...»

Тұрымбеттиң әкеси Нурымбет, аса бай болмаған менен өз күнин өзи көріп, кисиге қол жаймай өмир сүрген адам еди. Тәғедір оны Тұрымбеттен ертелеу айырды.

Әке-шеше «жалғыз бала, жалғыз бала» деп бәрхә ығына жығылып, бар тапқанын аўызына тута бергенликten бе, Тұрымбет ири сүйекли, геүдеге келгенде әкеден артық туўылған менин, мийнетке келгенде әкеден көм болып өсти. Егер қысынғандай жае үлкен болмаса, аўқатын отырып ишкен мақлук емес, бәрхә жанбаслап тاماқ жейді.

Оз кемшилигин өзи ҳасла сезбес. Хошкейине келгенде болмаса, биреү нәсиятласа да көп аса тыңлай бермес.

Әкеси қайтыс болғаннан кейин, бурынғыдан да жатақ болып қалды. Үйдің рузгершилиги не менен өтип атыр, ондайларға ойланып та көрмейди. Жас жигитлер базда-базда жыйналысын гештек етиссе, пайлы гүриш-майын шығарады да, гештек ететүйін үйге ертеден барып, жоқарылаудан орын алып, қайтып қозғалмайды. Оның усы минезин билип дүзетейин деди ме, ямаса әкесин көріп қалғанлықтан қайырхомлық етейин деди мс, қулласы, соңғы еки-үш айдың ишинде Дүйсенбай оны өз бауырына тартты. Анасы Гүлбийке улын бай адам қолтықлағанына өмириницә ишинде болығ көрмеген қуёнышта, оған күтә ыразы. Себеби ол дегенине де жетирди. Байдың қызларына мал таўып бере алмай, аўылдағы жарлының қызларына «Тұрымбет жатақ» атасып, ешеги жорғаламай жүргенде, қыз әкеле қойды! Бәри байдың құши, байдың ақылы!

Оның ойламаған жерден келиншек әкелгенине жақын жуўықтары да, ағайын-туғанлары да таңланысады:

— Үндемей жүрип бәле екен өзи!

Жүрттың сөзлерин ол қалай қабыл өтип жүрсе, бай бәринен қабардар еди. Той тарқаған күни, бай оны үйине шақырды.

— Аўжаллар қалай, Тұрымбетжан?

— Аттайман!

Тұрымбет бундай сораўларға бурынлары «жаман емес» деп астен ғана жуўап беретүүн еди, ҳәзирги қуёнышы араласа берген жуўабы байды қуянты.

— Экен өлсө де, әкенди көрген өлмесин деген. Бийшара Нурымбет қандай жақсы адам еди. Билип қой. Эбдиден сен жақынсан.

— Аўа, бай аға, сизиң арқанызда...—Тұрымбет сөзин ада ет-пей-ақ бай бөлди:

— Көп адамлар мениң қәдириңди билмейди. Мениң емес ай,—деп азмаз иркилип сөйлемеди.—Бай адамның, қысқасын айтқанда, жас үлкенниң қәдириң билмейди. Өзин еситтин, бет ашардағы маған айтқаны дурыс па?

— Дурыс емес!

— Қысқасын айтқанда, қәдириңди билсен болды. Биз дұньяны жыйнап қайда апарамыз? Өзиндей жигитлер шалғаймызға асылса, бәрін келе қылыў ушын аяныў жоқ. Енди келин балага да ескертип қой, бет ашардағыдан болса, бай қайнагамыз құрыған екен деп жүрмесин.

— Пай, аға деймен-аў!...

Бай ири даўысын еле қаттырақ шығарыўға тырысып гарықтарық күлди. Тұрымбет қыйпаң-сыйнаң стиң байдың алдында өзин күтә пәс тутқанлықтаи, ири деңесин киширейтиүге урынды. Оның менен келистире алмай қайта-қайта аўзын сыйпап, малдағын құрыған кейпинде, алдына еңтерилен басын төмсі алды.

— Мен сени жарылқайып...—Бай күле сөйлеген менен манлағын сриксиз жыйырды.—Жериминшін си ҳасылдар бөлегинен еки атызын ал. Саған бермей кимге беремен-э?

— Рахмет аға, рахмет.

— Алға бүхәрден тәктириш, ектирип беремен... Гүлбийкеге айтып бар, қопақ-понақтаң құтылған соң тәнхә өзим барып, құтлы болсын айтаман.

Байдың лақылдағаш, шеңнен тыс мийирманлығының астарына түсініш орнына, Тұрымбет оны күтә унатып, тап әкесиндей көрип отырган шын қыялдың қәйтип билдириүдің есабын тағпай, орнынан қозғалып басылды. Бай оның еңгезердей бийик ыйығынан, гүпшекдей жуўан мойнынан бир нәрсе дәмеленгендей қарады.

— Ҳаялды да арзанға түсирип, қысқасын айтқанда мұтқа алдың. «Аўылдағының аўзы сасық» деп сени қәлемеген базы бир қызылар ишин тырнаң жүрген шығар. Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа!

— Рахмет аға, алла зыят етсін. Егер сиз айтып келмегендеге, бул маған жоқ емес пе еди?

— Өйдеме, басың жас, бир жигиттін тусында жети дүркін қызы өтеди деген. Еле ҳәм талайын алышына болады.

Тұрымбеттің танаўы кенейип, өңмени жоқары көтерилди. Қәдимги кейпинен өзгерип, аўзын және сыйпап тикленип, және байға қарады. Қызыл жүзлерінде күлкиннің изи жыбырласты.

— Қылған жақсылығыңыз ушын рахмет. Тойға не деген адам жыйналды! Бәри де сизин абровыңыздан! Үйнізді апарып тиккенициздің өзине адамлардың көбисиниң кеўли толып атыр.

Бизиң апам ким болса соған бай мырзаганың үйи мынаў деп жеткенге айтып жүрди.

Бай муртын сыйпады.

— Тұбінде жақсылығым шамалға ушпаса болды ғой,—Бұнан артық нәрселерді айтып, мойнына хызмет жүклеүге, үйқыдан қалып, қабағы қалқыңқыраған жигиттін мазасын ала бермейин деди ме, әңгімениң бағытын аўдарып жиберди.—Айтпақшы, сизин үйдеги отырыспада кимлер женди?

— Бай-ба-а-ай, аға!—деди Турымбет күтә таңланыў менен даўысын созып.—Аннаның қыздары күтә жуўабый екен. Аўылдың жигитлерин отырғызып таслады ғой.

— Шешпек жуўап берди ме?

— Қоя бер,—деп Турымбет жұдә жеделленип қолын бир силгеди.—Хайран қалдым, ҳайран!

— Айтес, қосшым, соңғы жыллары отырыспаға араласа алмай қулагым тығылып жүр. Ғаррылықтың алды, жигитликтиң соны деп қыз әкелгеним өзине белгили. Қысқасын айтқанда, бајалағымыз да бар.

— Билемен аға, билемен.

— Эне, сол Құтымбай аўылында Айша деген ҳаялды күтә ақаяқ көрдім. Бирақ отырыспа ислеүге жумыс шарайты жол бермеди. Қәне, жигитлер неден женилди?

— Жуўап дегениниң ушы-қыйыры жоқ па деймен өзи. Жигитлер тәрепи қызлардан жуўап сорап еди, қызлардың ишинен бир дилўары сөйлеп;

— «Бир жуўап бар аспаны,

Бир жуўап бар пинҳамы,

Қайсысын алсаң өзин бил»—демесин бе, қызлар, жигитлер ойланып қалды.

— Қөп ойланғанша жигитлер өзлерин бийик тутып аспанысын алмады ма?—деди бай.

— Эне, аға, әне!—Турымбет қанша геўдели болған менен жұдә епкинли түрде баладай болып, қолын шошайтып сөйлеғенге бай шад отырды.—Қояғөрин! Екинши жерде сиз сорап журмен оны. Себеби бизиң жигитлердин ишинен биреүи жас үлкенине қарамай, тезпейиллік етип «аспанысын берин» деди, сол қыз:

— «Пинҳамысын сорасаңыз,

Қатар құрбыдан аласыз,

Аспанысын сорасаңыз,

Ғарға-құзғыннан аласыз»,—деп бетлери былыш еткей отыра берди. Өлер болсан, өл ширкін, жигитлердин мойынла-

рына муздай суў қуылды да, қалды. Қайтып не десин, биреүи биреүине қарасты.

— Пай-пай жаман болған екен,—деди бай ишинен бул әңгимелерге аз қызығып отырса да, сырттан күтә таңланған болып.—Бизлердиң ўақтымызыда да не бир жуўабый дилўарлар болатуғын еди. Мен бир жуўап айтпай-ақ, усы жасты жасап, қөлген атыма минип, аламан деген қызларымды алдым.

Екеүи және құлисти.

— Сени көп ириктим, қосшым. Тазадан үйленген адамның жағдайын билемен,—деп бай селкилдеген құлқисин даўам етти.—Ха-ха-ха! Бирақ бир ақыл берейин, ссиңде сақла. Ҳаял деген жуўха болады. Қәпелимде аўзыңа шөп өлиштін алма. Ол ушын азаннан кешке шекем үйде отыра бермеў керек.

Тұрымбет қызарып басын сыйнады.

— Ага, әйтсін сизге мың-мың роҳмет. Илайым бейиши болың!

Бул сөз күтә қартайып турған адамларға айтылады ғой! Құйсепбай болса еле гаррылықты мойынлау түүс, өлиүди есіне де түсиргиси келмейди. Бай оның «бейиши болың» деген сөзине ашылапажақ болған еди, буным әнтек болар деп үндемеди, бирақ жигиттиң жүргегинин қалай согатуғынын аңдарды.

— Сен Айтбай менен сырлассан-аў-а?

— Өзинің бурыншары оны қудай бийзар, жалатай дейтуғын әдіспен. Сол ушын мени ондай адам менен қалай ҳәмдәм боламан? Айтағормесці!

Бай оған еле исеңбес еди, жигиттиң шын жүргегинен сөйлел отырганын билген соң ашылыша берди.

— Ол бир сени емес, көп адамды жолдан шығарыға таларапланып жүр. Абайлы бол, абайсызда торына түсирип қоймасың.

— Мени өләмата бала қатарына санай бермен. Оның құрғаш торы маган өрмекшинин аўындай көринбейди.

— Ҳе-ҳе-ҳе! Нық азаматсан, иним. Гүнам болса кешир. Үйине сртең-бир күннен барып, жеңгейге құтлы болсын айтып қайтарман. Биз көп көрген адамбыз. Нәсиятларым есінден де, тисиңнен де шықпас.

— Өйтіп бала емеспен, ага.

* * *

«Жалғызым, жалғызым» деп ой-баўырын кесип, баласы бир жаққа кетсе жағасынан қол айырмайтуғын Гүлбийке кемпир сри қайтыс болып, жесир қалғалы бери ериншек болып, хошкей

келген күни болмаса азанда ерте турмайтуғын еди. «Келиншөк түседи» деген ғаўқылды көтерилгели, жүргеги шәўкілдеп жүрген ол бүгин жұдә ерте турды. Бул мәхәлде үзиктиң тесиклеринен сағым түсип киятыр еди. Қара үйдің қазан-табақ бетки қапталында жатқан ол, оянды ма екен деп дәрриў улы менен келиннин төсегине қарады. Олардың баслары бир пәлекке питкен егіз қауындай бир-бирине тийип, бөз көрпениң эсийесинен көрипп жатыр екен. Ол келининин басын шайқауға қиялланып турды да, және оятлады. Сейтил өзинин дастығының арғы қапталында керегеге сүйеўли турған дуз қабаққа қол узатып, бир қысымын ала сала баласы менен келининин басынан айландырып, «жаман көзден сақлайғөр» деп, тандыр ошаққа таслап-таслап жиберди. Жатар алдында ошақтағы құлғе көмилген жылқының қос тезегинин сырты унырап, иши ғазна мақпал тақияның пөпегіндегі қызырып атыр еди, бирден патыр-патыр етип Тұрымбетлерди ояты...

Олар чай ишип болалмай-ақ Дүйсенбай келди. Бул күн оның Тұрымбетке ескертип жиберген күнинин ертеңи еди. Бул сапары Дүйсенбай бурынғы келгенлериндегидей гәрдийип, қандай төсек салынар екен деп босағадан атлап тұра бермеди, салыұлы гөне кийиздин үстине шықты да отырды.

— Гүлбийке женге, қонақларды аман-есен тарқаттыңыз ба?

— Бәрекет тап, қәйним! Сениң арқанда бәри де жәнжелсіз болды,—деди кемпир.—Тек арқа толардан бир-еки үй шақырылмай қалып қойылты.

— Қысқасын айтқанда, той өкпесиз болмайды деп ата-баба бийкар айтпаған. Зыяны жоқ. Қайтама усындаі тойдың ақыбети жақсы болады. Төрт бурышын сай етип ел жайғастырыў қыйын. Қолымыздан келгенин аяғанымыз жоқ, женге бир жағын өзиң көрдің ғой, солай емес пе?

— Ой, алла зият етсін, мырзага. Ағайин бир өлиде, бир тириде, деген.—Жақын-жуұқты, бизге қол жабатуғын адамды енди билдик. Тұрымбетжанның басын жуплап един, ендиги жағында өзин келе қыла ғөр, әйтейир...

— Яқшы, женге Тұрымбет атып келди ме, еки атыз жербөлип беретуғын болдым,—деп бардамсып сөйлеп, егер Тұрымбет айтқанға жүретуғын болса, адам қылып жиберетуғынын, ҳәттеки, ел басқаратуғын атқа минер етип тәрбиялайтуғынын билдирип, ўәде берип кетти. Оған кемпир де, баласы да қайта-қайта миннэтдаршылық пенен қол қаўсырып, бай ҳәр қозғалған сайның орынларынан ырғып-ырғып тұрып узатып салды.

Үйге қайтып киргеннен кейін мениң абройымды көрдің бе,

бай мениң хызметимде жүр дегендей Тұрымбет ҳаялына мақтานыш пенен қарады. Ал ол ҳеш нәрсе түсінбегенсіп, қонақтағай кейин көрпешелерди қағып салып, ошақтың басларын сыйырды.

Әкеси барда еркелеткени аздай, ери қайтыс болғаннан кейин кекірекі жатық болып өспесін деп Гүлбийке улына қарсы соз айрып көрмеген еди. Тұрымбет анасының не ушын бостанлық берип қойғанына түсінбей, кеүлине келгенин ислеп бақты. Әкесден қалған уш-төрт қара мал, бес-алты қой-ешкіни панқылдан журиц төрт асыққа, соқта ойынына сарып етип, тек бир ат, биреки қараға-ақ ийе болып қалған, оның бул әдеттің қарама-қарсы кемпіри дүньяпарат болмағанда, хожалығы биротала әнталыққа түсип қалатуғынына да гуман жоқ еди. Сорлы кемпіо тис-тыриқлап дүнья излейди. Жаз болса атызларды аралап, шөпшенип жүргени. Гүзде асқабақ сорап алмайтуғын үйі де қалмас. Соның бәрін жесе сирә. Ҳәр кимнен тилемнін алғанын жыйиап, базар күни бир ешек таұын қалага тартады. Егер ешек табылmasa, бес-алты палауқабақты арқалап-ақ кесте береди. Денесси арба тартқысыз ири. Қалага барған адамлар оның асқабақларын сата алмай, шар-базарда пүнагаи bogадай, қуяшта жатитуғыныша ҳайран қалысады. Денесси қәншелли аўыр болған менен, миесен соңша жецил...

Келин түсірген күни есигиниң алдына сырый қемип, басына ғене құұ гелле таұын қыстырып еди. Бай шығып кеткеннен кейин «бійдың келіні—үйге доўлеттің келийі» деп, ошаққа және бир қызым дуз таслап болып, бир қызыл бурыш пенен бир қызыл инязды таұып, жипке дизип маңлайшага илдирді.

— Енди қандай адам болса да көзин тиігизе алмас!
Баласы анасының қылыштарына наразы болмады.

— Кеүлиңе келгенин ислей бер. Мине, келин-келин дей беретугын един, қәле мойнына мин, қәле түйекке қос, саба, өзиңниң қолыңда,—деди. Гүлбийкениң баласынан күткени де сол еди. Келиниң шақырып алып буйрық берди:

— Келин келсе етеги менен деген. Тезирек бала тууыұдың гамын же. Сенин ананды ул туұмаған адам дейди. Егер анаңа тартсан, мәнги тураман дәп ойлама, эйтейир!

Жумагұлдиң қуұанышлы жүргеги чай тартқандай силкти. Илажы бар ма? Қәйин енесиниң парықсыз сөзді өлшеүсіз айтатуғын адам екенине түсініп, тек ишинен күйгени менен бар норсе деүге тили қысқа. Егер бир аўыз үн шығарса болғаны, мынаў кемпір бәләэтлеп қоймай, үйдөн шық деүге тайын сыйылыш, әүпилдеп сейлеп, денеси менен жардай дөнип тур. Оның үстине қәйин ене қаша жаман болғаны менен, өмириниң енді-

ги бөлегинде анасы. Оның гүллән қыйқацына көнип жаманып жасырын, жақсысын асырмаса бола ма? Өмир сүриў керек! Қартайған адам бәдик болғанда не? Қашашға шекем жасайды? Таза түскен келиншектин бийорын сөйлеүге, биреүгө қарсы гәв айтыўына да ҳақысы жоқ екенин өзи де жақсы тусинеди. Сол себепли Гүлбийке не айтса да, астыңғы ернин тислеўи менен тыңлауы парыз... Кемпир эри-бериден соң басы кишигири майниктей уршықты әкелип Жумагұлдин алдына дурс еттириди:

— Келгели еле толтырғаның жоқ, ийир! Өрмектиң арқауы кемис.

Әдетте таза түскен келиншектин шеберлиги менен санасып отырылмастан қолына мәжбүрий түрде уршық услататуғын еди. Бул жаңа түскен келин уршықтай айналығы хызмет етсін деген тилем, әүләдлардан әүләдларга көшип киятырған ырым. Қайсы бир қәйин ене болса да, усы ырымды қуўатлайтуғынын Жумагүл билетуғын еди. Соның ушын орынан тикленип барып уршықты алды да, сабын жанбасына шыйырып жиберип қулашын кере ийирди. Оның шеберлигине кемпирдин аўзы ашылып қалды. Жумагүл қолындағы бир пилтени ийирип, қазан-табақ бетке шыға сала бир дизелеп отырып, тапсырылған исти даўам етти. Кемпир өз-өзинен және гүбирленип:

— «Қатынды бастан, баланы жастан»— деп бир нәрселердің айтпақшы болып, изин даўам етпей гүмилжи етиғ қалдырыды. Жумагүл буған да бир нәрсе деп айтыға қәйин енесинин кеүлин қалдырыудан қорықты. Быжық кемпирдин гейпара сөзлөрин еситпей қалса да, қайтып сораға батылы бармай, ишинен: «мейли, маңлайға сыйылғаны усы болса, көнемен, шәрияттың талабы да усындей» деп ойлан, уршығын қулашлап отыра берди.

9

Хәсет. Жатқан адам да, турған адам да бойының тәцлігінде этирапына көз жиберип қараса, бир тәрепке қарап ағып турған ҳаўаны көреди. Ҳәттеки ҳаўыз беттеги қараталлардың жапырақтары да қыймылсыз. Астында отырған ерлер де көйлеклерин шешинип, ишки диз кийимлери менен отыр. Бәрибир, шыдамай желпинеди. Жанлы мақлұқлардың ҳәммеси дерлик көлеңкеде Арбасының саясында шекпенлерин төсенип жатырған бийшара арбакешлер менен көлеңкеге таласқан ийтлер де алдыңғы аяklärьына басларын қоя алмай, тиллерин шыгарып ҳалықласады. Тоғай шымшықлары, тық-тықларға шекем уяларында, шенгел шақаларына қона алмай бүршикли жыңғыллар менен гүлли

шенгеллердин түплеринде қанатларын жайып, айғабағардың туқымындай қап-қара тұмсықларын ашып, пәрлерин гүжирейтип дем алысады. Бос турған ешеклер түүе ең шыдамлы қара маллар да тамлардың саяларында көсилип, қарынлары бүлкілдеседи. Қөшеде арман-берман жүрген адамлардың тоқтағанына да бираз үақыт болды.

Қара үйлердин ҳәммесиниң есиклери түриўли, артлары ашыўлы. Мине, Турымбеттин үйиниң де шийи түрилген. Кемпир қаптал бетте басын төрге қаратып, жеци менен бетин, қолтырын желпинип, қайта-қайта «хүү, хүү» деп олай-булай аударылып түседи. Турымбет жүнлес балтырларын керегениң көзлерине тутып, үйге киретуғын ебидей епкиниң де иркит жатыр. Жумагұлға бұғинги ыссы да тәсийир стисітүгүндай. Оған биреўдің жағы ашығаны ямаса оның өзиң-өзи рейими келгени сезилмейди. Келгендеги бас ораўы. Жаўлығы алқымының астынан таңылған. Бир дизеге қонып, мацтайынан моншақ-моншақ тер сорғалаўы менен уршығын құлашланған отыр. Биреў келип қалса уршығын көрнениң арасына тыға сала, от жағығ چай қайнатыўға қазып. Ол усы үйге келгели далага шықпаған еди. Үйдің ишиндеги қыбыр-сыбыр менен-ақ тынбайды. Шөже қоразлар менен бирғе оянып орнынан түрүн үйдің ишин сыйырыш болыўдан, кемпир тапсырган иске кириспен, бәрқулла ҳәммеден соң жатады. Құтлы болсынға изли-изинең көп адамлар келмеген күни үйдің шен қантал бетине құрылған отырма дигирманның тартқышына асылған асылған. Соңдан кешке шекем белин жазып алыш жоқ.

Келиниң бирден мийнетке үйреткиси келген Гүлбийке кемпир үйиндерги бар дәнди ун қылдырып та болды.

Тартылыўға тийисли гүллән дән ун етилип болынған менен де Жумагұл тыным таплайды. Ең қапылған күни кемпир шығын кетини қоңсы-қобалардан бир желпим, еки желпим жүйері өкеллип, «мынаны тарт» деп, келинине тапсырады да кетеди. Келинде үп жоқ. Нағыз қаразға қосылған ешекке айналды. Ал кемпир бурынғыдай ел гезип көп жортқанды да қойды.

Азаашан кешке шекем баққаны жалғыз келини. Төр бетке тәсек салып жатқаны жатқан. Ыссыдан ҳалықлап, өзиниң зорғадем алып буўлығып отыратуғынына қарамастан, келини тегераңтыныс гөзлесе кейпі қашады. Өзинде уйқы пүтин. Қеүили сергек, теск келинин тежестериди. Құндиз көп уйқылағанлықтаа кемпир түнге қарай жартыўлы уйқыламайтуғын да болып кеткен еди. Бул Жумагұлға аўыр соқты. Құндиз тынбағаны аздай ғанашына қарай шығыршықта асылады. Тилсиз келин бәрине көне берди. Жумыстың көплигинен өзиниң үсти-басына қарай-

туғын ўақыт та аўыспайды. Базда-базда жалғыз қалған анасын ойлап, онын қалай күн көрип жүргенин көз алдына келтирийин десе жумысттан саңлақ көринбейди.

Төбеден мыс қайнатқан ыссыға қарамастан, басындағы ҳалақалы орамалы түрді, сның сыртынан жамылған ақ жаўұлығын шешиүине еле урықсат берилмеген. Бас жууыўға ақшамында да пурсат таппайды.

Усындағы гұмарашылық пенен еки ҳәптеден аслам ўақыт өткериdi.

Жумагұлдин қалай күн көширип жүргени менен Тұрымбеттің де иси жоқ. Өзи де үйде турмайды. Ислеп жүрген иси жөннинде хожалығында ҳеш кимге айтпайды да. «Ерин-пириң» деп Аналық кемпирдин айтқаны есінде. Эпиүайы нәрседен оның зейнине тийип аламанба деп еринин азаннан кешке шекем не мәнен шуғылланып жүргенин сорамайды да.

Хәр қашанғыдан да тамылжыған ыссы болғанлықтан ба, ямаса қыдыра-қыдыра басқа үйлерге қәдіри кетип қалғанлықтан ба, Тұрымбеттің күндиз үйде болыўы бириңші рет. Жумагұл оның бүгін қыдырып кетпегенине ишинен сүйсніп, уршықтың жибин ораған гезде басына дастықты бийик салып шаңараққа қарап жатырған ерине нәзәр таслаған қояды.

Үй ийелери жаңаларын қәйерге қоярын билмей жатырғанда алыстан соза сәлем берип еки киси кирип келди. Олардың биреүи Жумагұл таныйтуғын Эйтен молла еди. Оны қайсы жел ушырып келди? Таңланды. Баяғы кейпі—жазы-қысы гөнетоз сел-килдек шәгирмесин басынан тасламайтуғын әдетин қыдырғанда да қоймапты. Сарысынлыдан келген көсенамай, құс тұмсық киси еди. Кебирге ескен жантақ киби сақалының ушы мудамы өртөң шалғандай. Устиндеги узын шапаны да сол баяғысы. Аяғындағы шерим геўиши де сол ески геўиши. Ең құрығанда қыдырғанда кийим алмастырса болады ғой. Аўылда пәжмурдеме десе бәрқулла усы турысы екен. Қағасының қымайысы шығын тур. Бул пәжмурде иплас кисиден Жумагул қорқайын да деди. Аўылда маған дуға жегизиүге сылтаў таппай изимнен келип, қатықтай уйыйын деп турған хожалығымды бузбаса болар еди, деген қорқынышқа берилип, орнынан қалай турып, қонақларды қалай қабыл еткенин де байқамады.

— Кел, Мәмбет аға!—деп Тұрымбет ушып турғанда, Жумагұлдин биротала аны кетти. Бийбина әкетиүге барған да усы. Өзи усы аўылдың молласы ғой. Бет ашар есіне тұсти: қапыл маса болар еди, енди келиншекке сарқыт асатамыз деп, еки молла биригип дуға бермесе жақсы, Сарқыт, берсе жемеүге де

болмайды-аў. Қапылды, қапылды! «Ийт жоқта шошқа үреди, еки самсам бир жүреди», деген усы шыгар. Еки дуўагөй есисен тандырып, жилли қылып жибермесе бир жөн!

Моллалар шапанларының пешлерин қоллары менен артына қайырып, геўишлерин шешти. Мәмбет молла Эйтенге қарағанда сақ еди. Геўишлерин шешкен менен сирииен услап төрге алыш өтип, иргеге қойды. Еки молла да саққа жұғинисиң ийеклерин қамтыйлап, Гүлбийке кемпирге құтлы болсын айтып, бетлерин сыйпасты. Усти басының қүнгісізлығы, отырыс-турсылары еке-үйнде бирдей еди. Тек айырмасы, Мәмбет молланың қызыл жиіекли дәңгелек жағалы боз көйлегиниң кең жағасынан көки-региниң жүппиң көрініп тур. Шоқ сақалы ағарған. Жағы қыйық, мурны пышақтың арқасындағы қырлы, сөйлемей қарап отырғаның өзинде сақалын барлап көріп, ийсгии қайта-қайта сыйпай беретурып өдстке ийс екен. Маңлайшашың тусындагы уұыққа илдірилген бурыш-пиязды көрген Мәмбет молла жолдасын тұртип, оған да ымлап көрсетти ҳәм:

— Мынаў Эйтен молла бир жағынан қуда болады,—деді кемпирге, қарап отырмай, сақалын бир сыйпап.—Хийўада биргे оқыған жорам еди. Сизлерди пәтиясын алыш қалсын деп ертىп келдім.

— Сирә жолым болар мениң. Қудайы бергенниң самалы оның-шарың еседи деген. Екеүінциздін жәм болып келийнізге қара. Мениң балам менен келинимниң нексесин қыйып кетицлер.

Гүлбийке кемпир ҳәр сөйлеген сайын мардандай тулғасын зорға-зорға қозғайды. Эйтен молла жудә сызылып, тәмен қарауда. Қәзлери переделенип уйқылап кетиүине сәл-ақ қалып турғандай. Өзин пәс тутқанлықтан ба, яки қыздың тенин тапқанына ма, басын көтере алмайды. Алдына чайник қойылған мәхәлде гана Жумагүлге урланып қарайды. Жумагүлдин еси-дәрти анасының аманлығын билиў еди. Бийәдеплик болар деп оған хабарласпайды. Эйтен молла өзлигинен сөйлемейди. Соған қарап аүйлдан емес, басқа жақтан киятырған шығар деп пәмледи ол.

Кемпир Жумагүлге ым қағып, далаға ертип кетти. Олар көп иркілген жоқ. Жумагүл қазан асыўға киристи. Чай тамам болыўдан наң сорпа да тайын болды.

Еки молла биринен-бири киши пейиллікти асырып, «сиз алың, сиз алың» менен бираз отырғаннан кейин барып, биреўи биреүинен көбірек айтқысы келгендей «биссимилла»ны ағылтегил өтип, табақта қол урысты. Кемпир келини менен ернеги тайпақ қара зеренге сорпа қуып табақлас болды. Жумагүл жар-

тыұлы жей алмай, көз астынан ерлердин табақ усынышына қараң береди. Кемпир уят болады дегендей оның жаўлығын тартып қояды. Жумагулдин бундағы қәүпін Эйтен молладаң: «бәлким, ол сарқыт қайтарар мәхәлде табақта бир нәрсе салып жиберер!»

— Мине, табақты алың!—Мәмбет молла табақты оң қолына көтерип усынды.—Сарқытты қалдырмай жеген саўап болады.

Жумагулдин ойлаған жеринен шықты! Қудай абрај бергей!

Ол найлаж түргелди де, табақты қос қоллап алып бир қырынлады ҳәм ернегин суқ бармағы менен айналдыра сыйырып, қолының жуғын табақтың қырына сыйырып, енесиниң алдына әстен ғана қойды.

— Неге жемеисен?—деди кемпир сарқытты өзи жеўге асырып отыrsa да, қонақлардың көзинше сыр бергиси келмей. Жумагул қонақлардың әл-әўмийининен кейин қолларына суў қуыўға хәзирленип атыр еди.

— Өзин жейбер, тойып турман,—деди албырағанлығынаң не жүўап берерин билмей.

Еки молла бир-бирине қарасты. Тұрымбеттиң көзи анасына тигилди. Ол өз гезегинде баласының қыялышына түсенип келинине жекиринди:

— Мектеп көргенбисен, өзин!?

Әзге адамлардың көзинше сойлемейин дегек менен кемпирдің сөзине жуўап бермей қалыў нақолай сезилди:

— Мектеп ким, биз ким, ене?!

Қайын енениң сүзетуғын сыйырдан ала көзли нәзерине шыдамай Жумагул ушатуғын қустай құнтыйды, бирақ сарқыт жемеди.

«Же-же» деген мирәт тамам болып, пәтия оқылғанға енді биротала қутылды деп жайылып отыр еди, Мәмбет молланың:

— Қәне, Гүлбийке, иеке суў таярла!—дегенине бурынғыдаң да қуўанды: бул үйдин некели келини, Тұрымбеттин некели ҳаялы болады!

Кемпир чай кесени аз толмас етип суўық суў қуып Мәмбет молланың алдына қойып еди, ол басына ораған белбеўин жаздырып, ишинен бир түйиншик шығарды да:

— Гүйасы да екеўимиз боламыз,—деди, Эйтен моллаға,—сөз келин тәрепинде, мен ери тәрепинде.

Гөне шүберектеги түйиншикти көрип Жумагулдин жаны қалмады: дуўа ишқизиўдин жолын жаңа талты булар!

Мәмбет молла кеседеги суўға түйиншегинен бир нәрсені салып дем урды ҳәм Тұрымбетке:

— Сен Зәрип қызы Жумагұлди денене бағыш еттін бе?— деди. Ұсы тақлеттеги сораў Әйтен молла тәрепинен Жумагұлге де берилди. Бирақ екеўи де еситтирип айтпаға уялған құсайды, үндеспеди, сонда да еки молла пітти-пітти десип, кеседеги суў-лардан өзлери аз-аздан жутып, әүели кемпирге, оннан соң Тұрымбетке, ақырында Жумагұлге усынды. Ол ернине тегаран тийгизип, қалғанын есик бетке серпип жиберди.

— Ҳаў!—Әйтен молланың таңланғанына Тұрымбет бир көтериlip basылды.

Күн песинге айналған еди.

— Дәрет суў болеа!—деди Мәмбет молла. Жумагұл албыраң жүрип чайдан кейин құманға суў қуынды умытқан екен, дәріў шәңгіл қабаққа асылды.

— Бизлердей молла келгенде, құманнан суў үзилгени,—деп Әйтен молла басын бир шайқап еди, өзи жарылайын дег отырган Гүлбийке кемпир гүрк ете қалды.

— Қөргенсиз жерден қыз алсан, усылай болады екен.

Жүргегине пышақ қадалғандай Жумагұл селк етти, бирақ өзине ай берип астыңғы ернин тиследи. Ал Тұрымбеттің көзлериңің ағы шақшыйып, Жумагұлди жеп жибергиси келгендей болды.

Несин памазынан соң чай ишиў және даўам етилди. Қонақ-лардың көзинине шаң шығармаса болар еди деп қорқып Жумагұл көз истишине срінен сығалаңады. Ол сазырайыў менен еле де аныў үстинде. Бұны көрин депеси базда-базда «жүў-жүў» отиң кетеди: дәўдей ири, субе қабырғалы жигит ашыўланса, соңы ұақытта азын, еттеги айрылған нашардың не жанын қояды! Қалтыраган Жумагұлдин барлық депеси босасып, қайнап атырған құманды алып атырғанда, қолы дирилдеп кетип, гүллән суұы ошаққа ақтарылды! От ысылдан ақbastың күли шанарапқа котерилши атыр. Буган Әйтен молла мырс-мырс күледи. Мәмбет молла да оны күлки менен қуўатлап еди.

— Оне, көргенсизликтиң белгиси!—деди кемпир ашыў менен. Жумагұлди және ашыў қысып буўлықтырды. Бирақ өз айыбы өзинде болғанлықтан, сөйлемеди. Қайтадан отын әкелип, еплеп отты алыстырды. Ол қанша жарамсақланаман деп ойласа да, Тұрымбеттің дәңгелек көзлери аларып, қабағы түнерген үстине түпсериүде.

Қонақларды шығарып салғаннан кейин ол пәтленди:

— Сени не ушын алғанымды билесең бе?

— Жети уйқылағанда бундай сораўға жуўап бериў Жума-

гүлдиң есine де кирип шығып па? Нé дерин билмей төмен қарады.

— Сарқытты неге жемедиц?

— Маған неге бағана кекесине жуўап бердиң?—деп баласына қосыла кемпир де қыстастырды.

— Саған айтып турман, ешк! Неге бежирейип турсаң?—деди Тұрымбет бурынғыдан да қызып,—отқа неге суў құйдын?

— Бизиң отымызды сөндиргиси келген ғой!—деп кемпир баласының сезин және кепсерледи.

Жумагұл тис жармай төмен қараған пишинде тұра берди.

— Саған айтамаң, нәлет!—деп Тұрымбет теүін жиберди. Жумагұл тентиреклеўи менен барып қазан-табақ беттеги аршаның алдына жығылды. Басы аршаға сақ етип, орамалы қапталына түсти.

Келиншек болып түскели ол басын жуўыў түүе, ашын та кермеген еди. «Басынды неге ашасаң» деп шациларын бара қамтылап тикейтип урмақшы болып сүйрекен мәхәлде Тұрымбеттің қолында бираз шашларының илинип жулынғанын көрип ол бирден ҳұйыштан айрылды.

Тұрымбет ҳаялның қандай ҳалға түскенине итибар бермей қолына ерген шашты қапталына таслай сала Жумагулге ҳәкирелей берди.

— Басың таз екен ғой, әй нәлетий!

Жумагұл өзиниң көптен бери жапсақланып, сүзекке шатылғанына да қарамай, жатыўға уялып тек сүйретилип жүр еди, ал ҳәзир таяқтан жығылып ҳәлсиреп көкиреги қысылғап соң кесели қозып, гүллән денесинен моншақ-моншақ тер шығып жатырып «жоқ, шабазым, мен таз емеспен» деп айтыўға да тили гүрмелмеди. Тек өзинен-өзи ыңырысып, таўланып, «алла-алла» дейди. Тұрымбет Жумагұлди урыўға мейилленгенде, кемпир зып берип далаға шығып кеткен еди. Келиннин сести семген соң қайтып кирди. Ошақтың қасында иопырап атырған оның мийиздей қап-қара шашларын көрип аяұдың орнына:

— Кудай қайдан оңлы келин берди дедим-аў!—деди оң қолы менен жанбасын шаппатлатп.—Пұлы арзаның сорпасы татымас деген усы!

Кемпир сейленип жүрип Жумагұлдин шашын жыйып жумбаршақлаұы менен отқа таслады. Ҳаялы тоңқылдаса Тұрымбет және бир-еки тепкини бермекши еди, қыбырламай сұлық болып жатырған адамға илаж ете алмай үйден сыпсырлып шығып кетти.

Қара терге шомылып атырған Жумагұл шашының ошақта бызылдан жанып атырғанын да сезбеди,

«Ҳаял сырынды алса, құдай қырынды алады. Сол ушын оған бас ийип, женислик бердин деген сөз дәўлетин кері кетгі деген сөз. Егер мәккарына ушырасаң, аўзыңа шөп өлшеп алсып, мурныңа мұрындық салып жетелейди»,—деп Дүйсенбай базда мәселе қайтарып отырғанда, Тұрымбеттиң түрик еринлери жабылмай, аўзы анқайып қалатуғын еди. Оның үйде көп отырмайтынының бир мәниси—сол сыр алдырмаудын илажлары.

Жел өкпеленип ҳаялын сұлайтып салғанына мәсирип, үйинен шыққан менен қайда барагын билмеди. Қунде-қунде байди-кине бара бериў де нақолай. Бәлким, ол жек көрер. Өзинин де күтә пейли кен адам емес. Киши ҳаялы Бийбина жас жигитлерден қызығанып, үйине бойдақ жигитлердин көбірек келгеннип жақтырмайды. Тұрымбет бойдақ емес! Олай болмағанда да, өзиниң жасы үлкениниң хожалығына қыянат ислеп құдай урынша?...

Тұрымбет далаға шығып, үйинин артындағы сайдың ернегинде сиқ қолын белине салып шалқая турды. Көз алдында көк бүршикли жыңғыллар менен бөленген үлкен кишили жүйері атылалары, оның аржагында қаратал менен қоршалған ақсақалдың тымы. Шен ляғының өкшесин шыйырып Дүйсенбайдың тамын бурылышын еди, оның қубласындағы пахта егилген дағаңдық түш көршиң изерини согып иркти. Бойы дизге келген, жапырақтары блалышып алақашындағы жасыл гаұашалар көз қумартады. Кең көлемшің аржагындағы баслағаннан тогайлық; майса тораңыл, көк бүршикли жыңғыллық, нәхән көлемди қоршап қолдан тутылған қорадай көршиеди. Бос жүрген адам көринбейди. Ҳомме өз жұмыслары менен бәнт... Ол артына бурылды. Үйин көрди. Кирип шыққан бенде жоқ. Той тарқағаннан кейин бай үйин қайтып алдырған еди. Жартысы шыпта үзикли қара үйн түйенниң үстинен гүйған жүктей бир капиталына қыйсайып, қуашқа күйреп тур. Анаў бир бақаны тайған қысық бастырмасының астында жалғыз аты соналап, от жей алмай дүбір-дүбір тепсінниүде. Ол оған көп қарамады... Жүртлардың үйлеринин отирашына сөн берген егиндер бар, ал буның үйиниң қасында гүлшедей бир қыйтақ асқабақ пенен гөне төлеге егилип, ернегине қол жая баслаған суў қабактан басқа егин де жоқ. «Маган ше, бай ағам еки атыз жер берсе болғачы!». Қолын бир силтеп жөз алды қарабарақ дегендей белгили бағытты мақсет етпей-ақ, алдына жүрди. Және азмаз иркилип мурның симгириди. Кегейли бетке қарады. Бул жақта ақ қалпақлы, ақ диз киһимлерин дизесинен жоқары түрип, ийинлерине бел салған жалацақ суұшылар узағырақтан жекке-жекке ақ қутанлардай

көрінеді. Олар өз гүмирашылығы менен. Тұрымбет қасларына барған менен сөйлесиүге үақыт таба ма? Қайда барыў керек, қайда? Үйге қайтып келиўге жаңа ғана таяқ жеп жылап жатырған ҳаял есіне келгеннен кейин, буны көріп ашыўы қозын, бетинен алышы мүмкін! Бир мәртебе тилин шығарып алса, бәрінен жаман. Сабап-сабап кетип қалыў әне еркектиң исі! Бай ағасы усындаі деп бир-екі мәртебе үйреткен!

Үйде узынына сулаған ҳаялын және көз алдына келтирди. «Хақыйқаттан тазбекен? Дәслепки күнлери ондай емес қусаған еди, я маған сыр бермей алдал жүрген бе? Мүмкін. кесели бар шығар, ети ысып, қалтырап жататуғын еди. Япырмай-ә?... Бир мұштан мұрттай ушып түсетеуғын қандай ҳаял, ямаса күтә қарыўлыман ба? Усы күшим менен неге ғүреске түсип, палұан болмай жүрмен... Жоқ, тойларда ғүрес болғанда палұанлар қалтырап турады дейди, ал мен өзимнен ондай қәсийетті сезбеймен... Бир тепкіге шыдамай жығылғанына қарағанда би-зин ҳаял ҳаяллардың мәккары болды ғой шамасы. Қөрдин бе жығылыўын! Аұзыма шөп елшеп алажақ. Зирнледеп қата қалғанға мени қушақлап орнына турғызды деген ғой, ой шашы узын ақылы қысқа ҳайған! Пай тикейиттимдағы! Кешке шекем гөр болып өзи туарар.» Арқа бетте топарласып асық ойнап атырған балаларды көрди. Қалталарын сыйпады. «Бар емеспеди ба-ла?» Белдемесин тинтинип бир сом тапты. «Әне, үақыт өткерип бүгинги кешке де асықпай жететуғын болдым» деп балаларға келди де;

— Қәне, ким утып атыр?—деп, гилем он еки-он үш жастағы жалаң аяқ балалардың бөкселери бир-бириңсөн қашық, ал өз-лери құмар менен алдыларына ентерилгенликтен торлы гүрбек-тей баслары бир-бирине тийисип шүйиркелесип, тандырдай дөңгеленип, шаўқымласып отырғанына таңқалғандай орталарына үнилди. Тандырдың ишки ернегинен сынып түскен бас бармақ-тай кесеклерди еске түсиретуғын асықлары шашылып атыр. Ал дүзде қалып баз басқан суў қабақтай мойынлары, кир-кир көй-леклеринин ойма жағаларының қызыл-қараптам жиіеклеринен зорға ажыралған патас балалар буны ескерип орынларынан қозғалмады. Биразлары ойынға берилип кеткенликтен қуяштың терлеткенин де сезбепти, кебисиниң аұзы-мурынларына батпақ сүйкегендей жағал-жағал. Олар Тұрымбеттің даүйсің еситпеди. Ал бул уялластан барып балаларды ысырып арасынан жайтаўып, қой арасындағы ешектей әўкійип отырды.

— Қәне, ким асық сатады?

Шұнирек, қой көзли, бақа мұрынлы бир бала утып отыр екен. Етегинде асық толып тур. Ол Тұрымбетті көре сала ғене

бөз көйлегиниң мөрли шапандай жалтыраған жени менен мұрын сыйырып:

— Енди мен ойнамайман, мына киси утылса сабайды,—деди орынан турып. Күни менен асықларын уттырып, жаны шығып отырған балалар бақа мұрынлы баланы зорлап ойнатып атыр еди, өрре-өрре тикейисип ойын бузажақ Турымбетти жек көри-сип, жулысатуғын шөже қораздай үрпейисти...

Турымбеттин билеушінде жерден де талабы келиспеди. Биреүнн ту-тып алып сабауды ойлап көрген еди, ҳәммеси жөнли-жөнине кег-кен соң, тек ойланыўы менен асық ойналған жерде қазықтай қа-қайып қалды. Ең болмаса усындай қуяшлы күнде топ ойнайтуғын адам да көринбейди. Күн қандай қолайлы. Эне, арба жол жа-қын. Кенислік. Қашарманды қанша үзақтай ислесен де болады. Ҳеш кимниң егінине зиян тийгизбей ойнай беріүге мүмкин-шилик бар... Оның үйрәншикли аяқлары Дүйсенбайдың үйи-не қарай тартты.

Бай қара үйдің артын аштырып жатыр еди. Турымбетti көрсегениң арасынан көріп бақырды.

— Туреке, бизин атқа бир баў жоңышқа орып әкелши.

Ійссіда өз атына от орып салмаға еринип жүрген адам қар-сымық билдірмей қәдемлери шыйрақланып, байдың айтқанын төрик етпестен екинши үйине орақ алыўға кирди.

— Бизші Жумагұл құрдас саў ма?—деди Бийби орақты бе-рип аттырып. Бул келиншек бурынлары онын менен онша сөйлесіпетугын еди. Тиришеленип кетипти! Турымбет қағыран қалдым. Аўылындағы сырлас құрдасы келген соң кеүили мекен бе, алде қалай? Ол орақты алып үндемей шығып ба-та-рып сөргенекке жақынлаған гезде қайрылып сорады:

— Құрдасың тазбеди?

— Не дейді!—Шорнынды Бийби.—Тазы неси?

Турымбет күлди:

— Женғө-құрдас ляғындым бузаў басқандай ҳаплығасаң, таң екени таң!

— Коғашы, құрдас—қоғашим, дәлкегишди. Бизші аўылда Жу-магулден шашы қалиң алам жоқ еди?

— Ол жағынан биіхләрмән. Мен де сен усап абалламай, шашынан өзін бир қаралық деп жүр едім, бүгии билдім.

— Өйтбей, биішшара-ай! Ол келгели күн ыссы, оған қосымша пыжырган ыссыда от жағын көп хызмет пенен сүзек болғашында билмей жүреберген шыгар, өйбей сорым енди не қылыш аттыр?

— Не қылатуғын еди?— Ол жуўабының кейнин айтып үлгер-меди, екниши үйден байдың ашыны дауысы еситилди,

— Эй, сен, ирке бермесең-а! Ат аш қалды!

Арадан көп үақыт өткермей-ақ бир қушақ гүлте жоңышқа әкелип шертектиң астындағы аттың алдына таслады. Мортылдаған көк гүлтеге қоллары боялып қалған еди, бул турысында бай менен сәдемлескеним болмас деп, қолын жуўып келди. Бай төрт мүйешли ақ шаршы менен бетин желппип, керегеде өткен шамалға тықсан қанарадай жаўырынын тутып жатыр.

— Көне, иним, қалай аүұллар?

— Жаман емес.

— Неге аттай болмайды?

Тұрымбет ҳаялы менен болған үақыяны-оның таз шығып алданғанын айтты.

— Соған да ма!-деди бай күлип.-Бәри өзиншесін ғәрэзли. Қысқасын айтқанда, сен аға десен болды, таз емес биреүін таўып беремен. Фам жеме! Ыссыдан уйқылай алмай жатыр едим, бираз шыдал бақ, уйқылап алайын.

Ыссылық кем-кемнен басылыўда. Ал Дүйсенбайдың ерии ҳәр деминде бир «пып-пып» етеди. Тұрымбеттің әбден тақаты болмай, кетейин десе оның есабын таппай ҳәр қапталына бир аўнаў менен мазасы кетиўде, бай үйдин шишиндеги бар ҳаўаны гәүмис қарнына сыйдыра алмай, мурны менен қоса ериниң «пыппи» еткізгенине таңланып, «мен неге усылай уйықламайман» деп аўнақшыды.

Үйдин иши биротала салқын тартып, шаңарақтағы құрттай тесиктен түскен құяштың сағымы көтерилип, басқұрдың тусына келгенде, бай оянды. Аўзының езиүінен аққан суўды алақана менен сыптырып жиберип, көзин\тез-тез қыптылықлатып ашып:

— Уйықладың ба?—деди Тұрымбетке.

— Азмаз мызғыдым, аға.

Тұрымбет күн батқаң соң да қайталмады. Соған шекем ол тағы жоңышқа орды. Геўгім түскеннен кейин келген бийтаныс атлы оны кетиў мүмкіншилигинен айырды! Қонақтың атын жайғастырып, кеште жағылатуғын отын ушын жыңғыл майда-лау...

Бай қонағының тури-тусине, кийинген кийимлерине қарап жалбырақлауда. Атын ҳәм өзин жай өткен соң уятты қойып қонағына бурылды.

— Сизди шырамытаман, бирақ исимицизді умытып қалған-дайман.

— Исмимиз Нурым.

Бай Бийбини алып қайтыўға барғандағы тойдың сәрдары— Құтымбайдың жијени Нурымды көз алдына келтирди,

— Ҳо, ҳо, Кутекенниң үй-иши саў ма?

— Өзиңиз көргендей, сәлем айтып атыр. Мени дайымның ези жиберип еди.

— Жүдә мақул, жүдә. Өзи құтлы болсынға бараман дей еди, келе алмады. Түбинде аман отырса болғаны.

— Аман, аман.

Бай енди неден гәп баслауды билмей төмен қарап отыр. Нұрым усыннан артық қолайлы болмас деген ой менен келген жұмысын айтыға мейилледи:

— Жас үлкен, айып көрмесеңіз, келген жұмысымды сөйлеп отырсам.

— Айта бер, айта бер.

— Сон биреўлер келип кесент бере ме деп отырман. Қай қарақалпақтың үйине болса да қоңсы-қоба, қыдырмайлар урық-сатсыз келип, табақты жаласып кететуғын әдetti ғой. Сизикине де сондай қыдырмайлар келип қалса, ашылсың сөйлесе алмас киси.

— Элбette, келген адамға кет деў айып.

— Бай ағам сизин жағдайыңызды билиүди тапсырып жиберип еди.—деп Нұрым Дүйсенбайға жақынлақырады:—Болшойларга қарсы Қонырат бетте үлкен күш таярланып атырған көрнеди. Соған Тәжим мұрт дайымның малынан әкетти. Сизге өзи келмекші екен, ўақты қыстаў болып бизиң жасы үлкенге айттып кетинди. Сол таярланып атырған адамларына сизң адам қосыўыңыз ҳәм азық аўхат ушын үн, еки-үш мал бериүнша дөркар.

Дүйсенбайдың үскини қуылып, жылтыр майлар манлайын сыйналы.

— Кеткеше ойланып жууабын берсеңиз болғаны. Тәжим мұрттың бий дайыма айтқан және бир тапсырмасы бар. Жақында болышойлар жерсиз жалаңақтарға жер үlestирип берінға шыратуғын үсейді. Сол ушын жақын-жууық, өзине тәбиғи деген адамларға жеринен өзи берип, өзи аброй алсын дейді.

— Айттып бар, алдым пілмайтуғын ғөртүлек ладап емеспен.

— Дүйсенбай ара, ҳоммеси жай болды. Жеңгейлерге отын да майдалан бердім,—деп Турымбет сөйлеменип кирип, олардың сөзин бузды.

— Бұл жигит сизң аўылга куйсө,—деди бай қонағына Турымбетті таңыстырып.

— Ҳау, бизиң аўылдағы урлықшы кемпирдин қызы Жумагұлди әкеткен усы жигит пе?

Оз ойы менен бәйт болғанлықтан қонағының не деп отырға-

нын анғармады ма, анғарса да итибар бермеди ме, бай үнде-меди, ал Тұрымбетти қәйненениң тәрдійри ийнениң көзи құрлы ойландырып, ўақыяның жағдайы қызықсындырмады. Мешел кисидей бети былш етпестен отыра берди.

Жұмагул сол жатысЫнан уйқылап оянды, бирақ шырайы пәрдоздай болып қалды. Әмде-ақ қалай өзгергенине үй-иши ҳайран. Егер ол өзинин суұға малынған қағаздай жұзин, ишин үрлекен қарындай исик қабағын көрсе, бәлким қорқар да еди, эттең қарағандай айнасы жоқ! Айнаны әрман етпейди де, не сыйқы менен қарайды? Ыссы сууықты нарықламағанлықтан ба, еки бетинин алмасы торлы ақ түрбектей шытнап-шытнап кеткен. Қеседей көзлери бурынғыдай жаўтаңламай тек сүзиледи. Қалын қаслы қабақ астында әллеқандай ҳәсирет!! Құнлер өтип атыр.

Сыртқы пишинин жоғалтқан сайын Тұрымбеттиң оған деген ышқысы жоғалып, үйине келгендे әбден әжийнеси тырысып, мурнын жиійырады. Жұмагұл болса көкирегинде ашыу сақламай, ол келсе де, кетсе де ушып тұрып төсек салады. Бирақ иши бүклем-бүклем қайғы. Имканияты болса онысын кисиге сездирмей.

Үйдин де берекети қашты. Бир бирине томсырайысқаны томсырайысқан.

Мине уллы сәске. Азанғы чайды ишип алған олар ҳәр жerde және дүңккүйисиүде. Кемпир төр бетте бир дастықты дастаңып, алақанын шекесине қойыу менен бир қырынлап жатыр. Тұрымбет не ислерин билмей тек, тисин шуқлап аўзы толы қан тұлирикти ошақтағы күлге былш еткизеди. Азанда шығанағына қойған көпшиги еле қыймылсыз, ҳәр тұлириңген сайын алдына ебидей ентерилип, Жұмагұлға ала көзлери менен қарап қоңып, түри бузылады да, жәнжел шығарыға дерек таппай, тағы жаңбаслайды, еки езиүинен суў және тұлириңеди.

Жұмагұлде уршық, Қолының барғанынша жоқары созып нийрип, дизесине шыйырып жиберген ўақытта ғана ерине нәзер таслайды. Оның түйиұлы қабағын көрген сайын тұла бедени қалтырап кетип, уршығын үзип ала жазлайды.

— Тұрымбет, үйдемисен?

Тосыннан шықсан сес Жұмагұлди құўантты. Ери қыдырып кетсе құрығанда бир майдан саұа табады ғой.

Тұрымбет дауысты таныса да, ол үйге киргенше жаңбасла-үн бузбай;

— Кел, Айтбай,— деп тикейип отырды.

Жумагүл уршығын услағы менен орнынан ырғып-ақ турды.
Кемпир дастығын сәл жылыстырып, қәдимгисинше жата берди.

— Мен сизлерди қуўантайын деп келдим,-деди Айтбай.

Кемпирдин де, Тұрымбеттің де жүэзлери баз баяғысы. Ал Жумагүлде әлле қандай қуўаныш пайда болды, бирақ еринен бурын не десин?

— Сүзетуғын буғадай неге үндемейсөн?-деди Айтбай келгешіне наразы болып.

— Айта бер. Қуўантқанда бизге алтын әкеп бересөн бе?

— Қойсаңа сондай тоңмойынлықты. Жер алсан алтыннан кем бе? ! Ҳәзири даға шық. Чимбайдан бир әнжирал¹ келип жалаң аяқ көмбағалларға жер бөлип берип жүр. Ҳұқиметтің сондай қоўлиси шығыпты. Сен де пайынды алып қал, оннан да. Соның айтайын деп келдим. Уақым² жерлерди бөледи, байдың жеринен өнереди.

— Магап жер керек емес!

— Өзиң билесен.

— Неге жер алмайсан?-деди Жумагүл ерине, Айтбай шығып кеткесін. Алыў керек еди. Мен-ақ келе қыламан ғой, несине қорқасын?

— Ақылшынды тла басына жақсаң-о! Алаканың қышып бара-
тырса Дүйсенбай оғомының берген еки атызы бар.

— Цүріс, шыратым. Гүлеш ҳұйырмелеңдерге қосылып не қыла-
сан. Вұғын зорлық етип дігерге менен бәри-бир қайтып алады.
Сорың қайни, ұақым жерге жолайман деп гарғысқа ушыран
қаларсан.

Тұрымбет орын-бери отырыұдан зеригип еки ийни салпаўсы-
ұы менен далага шығып еди, қолында өлшеўши алшақ таяғы-
бар бир адамының изинен журген топ-топ дийханларды көрди...

— Бәри-бир, өзлериниздің сорыңыз қайнайды,-деди гүбірле-
ши қом қапталына бир түпирди.

11

Тұрымбет бир кетсе еки-үш күнсиз келмейди, атақлы қыды-
рымнан болып алды. Хожалығының машқаласы менен ҳаслач
қызықсынбайды да. Оның жоғыда тәўири. Жумагүл өзин еркин-
леў сезин отырады. Бирақ ойланған келе, еринин бол бийпайдалы-
ты туұралы ескертсе, ол «усы ұақытқа дейин тамақ таўып берген

¹ Әнжирал-шілжекер.

² Ұақым жер-хан пәрманы менен бойларға, ири дин ийелерине «мәнгилик»
деп белгилеген жер.

сен емес» деп гурк етеди ямаса әтөшкірге асылып абай шегеди, енесине айтайын десе, ол Тұрымбеттен де бетер «Сен енди мениң балама ақыл үйретип, хожалықты бийлеўге қарадын ба, тоқал» деп бәләәтлеп шыға келеди: Қолы иске үйренип қалған жапакеш келиншек үйде отыра бериүдің есабын таппай, ең болмаса өгіни барларға орақта жәрдем етип, қыс азық топлауды әрман етеди. Бирақ қашшама умтылып көрсе де, айтқаны болмаған соң, ети өлип кетти. Ери менен қәйиненеси не айтса, соны ислеп, үйдің қыбыр-сыбырынан-ақ кешке шекем тыным таппайды. Қолы сәл сауа болған гезде анасын есіне туシリп қамсығады.

—Бийшараның ҳалы қандай екен?!

Зәхәрли сөзлерине базда қарсы сөз айтқанлықтан енеси менен оты өре жанбай, шекелесетуғын болып та киятыр. Онын менен оған женислик қайдай? Кемпир шағынса болды, улы өш әпереді. Усылай аўырманлықты бастап кеширип, иши дүткешке айналып кеткен, Жұмагүл, күйеўге шыратуғын қызлар не ушын:

«Әз әкеминиң есиги майдай есик, ҳәўжар

Кирсем шықсам басымды сыйпар есик, ҳәўжар.

Қәйин атапың есиги шенгел есик, ҳәўжар.

Кирсем шықсам басымды тыриар есик, ҳәўжар»,—деп

сыңсыў айтады? Мәниси неден ибарат деп, таңланатурын еди. Мине мәниси усылай екен, ҳәзир өз басынан кеширип жүр.

Тұрымбетти дәслеп көргенде де, бириңиши рет босағасына басын ийгенде де, бундай қысқыға ушырайман деп ойламағай нашар: «Бахыттың өзи ушқан құс деүши еди, мениң басыма қонар күндер барма екен» деп әрман етийи менен аўыр-аўыр күндерин өткерип сала берди. Түскенине жана еки айдын жүзи. Тек есиктиң алдындағы отынды әкелиңүге шыққаны болмаса, шамаллап шығыўға еле урықсат жоқ... . Ол ҳәр бир өткерген күнин ойласа, бир-бириңен ғәзебетли көринип, журеги лоқсыйды.

Үстиндеги кийимлериде кир-кир, оны жуўып алыўға да пур-сат таппас. Ақшамға қарап жуўайын десе де «Жұқартып тоздырып таслайсан», деп Гүлбийке қолынан жулып алады. Шашын ҳөллеўге қәйиненеси керек десе бир уртлам ағарған да аўыстырмайды. Гейде ҳәмме жатып қалғаннан кейин ғана отқа жағылған қарабарақтың суұық күлиниң бир қысым алып суұға ираластырып ғана бас жуўады.

Ишки сырын ол кимге айтады? Еки көзи төрт. Қәүендер излейди. Таппайды. Ең болмаса нәсиятлап, нәсияты менен белине белбеў буўып көтетуғын мұрындық енениң де жолы кесилди.

Ол қапаланып жалғыз отыр. Уршығын нийрмей қояйын десе, кемпир келип өлшәйди. Аўыр ой үстинде. Бул азаптан ким құтқарып, ким ғөрелік береди, сирә билмейди.

Базы бир орышларда шәплердің басы сарғайып гүз өзин хабарлап киятыр. Иәниен тоқсаншың суұғы басланады. Соннаң соң не қыллады? Қыс киһиммелер керек, ал бул үйде оның ғамын жең жүрген бенде жоқ, бүгүнші гойғанларына мә!

Есикти жудә өстен ашыны мұрындық сицлиси Турдыгүл келмегендө не ой табар еди ой? Ойы үзилди де қалды. Орнынан ушын тұрын сицлисін құптақлады.

— Кел, қарагым, кел.

— Хиү, пүйірдым ба, апа?

— Ауырдым десsem де болады.

Турдыгүл жинишикден келген, қой көзли қыз еди. Оның көбінесе күлім қағып туратурын көзлеріндегі белгисиз бир ашыныұдың изи ойнады. Қайтып мұрындық апасына қарай алмай, басындағы тұрмениң қызыл сағымы қызартқан жүзин тәмен алды.

— Апаң исеге келмейди?—деди Жумагүл, оның қапа түрин көрсө де, өзин берк тутып, жайдары дауыс пенен.

— Апам хабар алғып қайт деп жиберип еди. Ҳәм өзім де кеңеснекші едим...

«Халымның жаманлығын айтқан менеп қолынаң не келеди. Буларды да қабартпай-ақ қояйын» дегеп ой менен:

— Апаңа айтып бара ғой, әндейдегі болып жүриппен. Енем слебсерин жөнлесип кетер,—деди Жумагүл.

— Еле берин жөнлесип, усы үақытқа шекем жиллимедим-ә? — деп Гүлбийке сөйленийі менен кирип, өзинин турпатындағындиңман бир суұ қабақты есик бетке қойды.—Әй, қыз, не жұмысың бар бизин үйде! Мұрындық қызым деп апан бир келеди, миңе өзин келипсөң. Қөзиңизден бир-бир ушып баратырса, үйнізге апарың. Мен жерип отырғаным жоқ. Машыншы әкене айтып, көзлеринди ойдырайын ба, со!

Қыз есиктен сыйтырылып шығып кетти.

— Мына қабақты ғөне төлеге еккенде ғайбана келингे кийістегі етіп еккен едим,—деп кемпир суұ қабақтын аўзын ашыў ушын орақ алды.— Шанағына бәрхә тезек салып турғанман. Қудай тилемдіңди қабыл етіп тайнапыр болып өсипти. Суұы бир күнге жетеди. Бұғиннен баслап суұға барасан. Жолда табаның былай-былай қыйсайса болды, жақсылық құтпейсөң.

Қәйинененин буйрығы буйрық. Қайтарыға я дүзетиүге болмайды. Соның ушын да бул тапсырма Жумагулдин кеүлине аўыр келмеди. Қайтама шамалға шықпай сарғайып бөздей бол-

ған жұзинде қандайда бір үміт ушқыны тууды.. Ен болмаса суýға барғанда аўылдағы қыз-келиншеклер менен танысып, аўлағында қатар құрбылары менен күлісін алады ғой! Бәлкім анасынан хабар есітер! ..

Кегейли Тұрымбеттін үйинен әдеўир алыс еди. Иши-сырты еле кеппеген гидимаи қабақты арқалап, Жұмагұл бириңши рет үйден алысыраққа бет алды. Қуаш аўыұға мейил берип, тас төбеден сәл енкейген еди. Ол далаға шықсан мәхәлде тап үәделесип қойғандай, ҳалақасын сүйретилдірип бир қоңсызының ҳаялы суýға шықты.

— Келин бала, тоқта! — деди ол назлы. — Бирге жүрейик!

Көптен берли киси менен сөйлесип көрмеген адам ушын, ең болмаса суýға барғанша жолдас болып, орсақы айттысып кеүіл көтериў не деген қуұаиыш! Оның үстине таза түскең келиншек абысындарына қарамаса және болмайды. Иркілди. Сонда да изинең қорқып артына бурылып еди, енеси еснектен мисли тасбақа болып басын шығарып тур екен. Бұның бир ҳаялды күткенин көріп басын ишке тартып алды.

— Ҫәлем, шеше! — деди Жұмагұл жақынлаған ҳаялға.

— Қөп жаса, келин,— деди де ҳалақалы ҳаял қабағын жерге қойды.— Бизин қабаққа қараш тур. Мынаў үйдеги бийкешти суýға ертип шығайын.

Жұмагұл өз қабағын ийнинен түсірмей, сол абысының қабағы қасында қаққан қазықтай силейиү менен қалды. Этирапы тым-тырыс. Айналада адам жоқ екенин сезип, аўылдың қандай тақылетте орналасқанын билгиси келип, жән-жагына қарамақшы болды. Дәслеп үйине көз жиберди. Жекке. Үйдин алды тегислик, арты гөне сай, иши көк шөплик. Сай менен тамның арасында дүмпешік бар, бул гөне төле еди, суў қабақтың пәлеклери көринип, киширеқлери биреў аринаўлы отырғызғандай ағарып көринеди. Ҳалақалы ҳаял кирип кеткен үйге қарады: Бир жөн басқұрлары тоза баслаған үй. Гөне сай Кегейли беттен шығып, сол үйдин арты менен өтеди екен. Сайға жүүери егилитпи, ол тегис балық көз болыпты. «деген менен бардам-лы жер болса керек» деп ишинен түйинди. Бирақ бундай үйлер көп емес. Қөпшилиги өзинин үйи менен ғана барабар. Шылта үзікли, қара үйлер. Гейпараларының үзіклеринин бир жағы кийизден болса, бир жағы шыпта, базылары жамаўлы кийиз. Бирақ жанағы ҳаял кирген үйден саўлатты үй күн батар беттеги шетте. Оның әтирапында қазық та көл. «Қонағы көп жер екен» деп, есine әлле қандай қыял келтирди. Ҳәзиридін өзинде еки ат пенен бир ешек байлаўлы. Бергі қанталында ерік бағы дөнни тур. Келгөн күнлери енесиниң мақтанып, ерік әкелгени усы бағ.

Бул Дүйсенбайға дәрек гой!... Күн шығарда, сәл бөлегирек бир шоқ бар. Олар жудә тығыз қонысласқан. Үйлердің де, тамлардың да бир-биринен артық кемлиги жоқтай, бәри бир жөн еди. Бул қайсы урыұдын үйлери екен?... Маған оларды ҳәзир билиудиң не кереги бар?» деген қыял менен, бул ойын умытқанша асығып, жолдас абысынын тезирек шығыуын күтти. Жуўараада шыға қоймады. Бул жерде турып аяғы да талды. Нәп-нәхән жас қабақтың жинишке бауы ийинин де қыйып баратыр. Жап-жас келиншек ушын бос қабақты жерге қойып да уят. Кете бериүге кисинин қабағына мал-пал сүйкенип сынып қала ма деп тартынады. Изинен дауыслап шақырып да өлим. Биреў болмаса, биреў көшеде шаўлаған қандай бийәдел келин деп, кейинетуғыны да даусыз. Оның үстине үйге тезирек қайтып, —уршық толы жинти ери келгенше келеплеп таслаў керек. Болмаса кемпир Тұрымбетке және жаманлайды.

Халақалы ҳаял әллен ўақытта бир жас қызды изине ертип шықты.

— Яша, кишеме қабақ толтыртамыз—деди қызы Жумагұлди көриүден.

Қыздың сөзине Жумагүл мыйығынан күлип қойды.

Үшөў болып суýатқа қарай жолға түсип еди, шетирек үйлөрден суýга шыққан әки келиншек көринди.

Бұлар өз ара дәлкеклесип киятыр. Жумагүл көп сөйлемеди. Дыққаты тек мынау ҳалақалы ҳаялдың айтқанларында.

— Кеше «большой» баланың үйинде мейлис болған екен, тек биаңың аўылма десем, қәйерде жерсиз адам болса, бәрине жер бериле берсди деп сөз болыпты. Бурын о баланың сөзине адамлар исенбейтуғын еди, өзи де тап ертектей қылып айтады төшпін, ҳақыйқатында да ырасын айтып жүрме деймен.

— «Большой» деген ким, шеше?—деди Жумагүл.

— Майдың бала ше.

Жумагүл бунысыз да Лайтбайдың ким скептигін кимнен сорапын билмей жүр еди, «большой» деген сөз туўралы халық аўзынан сенікепшиң қарап, мәрдикардан келген жигит екен деп ойлады.

— Енді ол оқыуға адам алады дегенди таўыпты. Бунысын ҳәмме өнтек көрии жүр.

Бул ҳаял бундай өңгімелерди не ушын айтып киятыр. Жумагүл түсінбеди; бирақ көкргегинде әлле қандай түйин қалып қойғандай, ал жутына алмайды, жөтеле алмайды, жөн-жосағын сорай алмады.

Көгейлиниң суýы гүзге қарап тартылғанлықтан, сыйат ығырақта еди. Күн өткен сайын суýалмадан суý алыуда қыйынласыпты.

Қәдди жүдә төмөнде. Ҳаяллардың қабақ толтыратуғын жери әри тиқ, әри тайғақ. Суў бүгін кешегиден де төмен түскен.

— Ал келин, ҳәмелинди ала ғой,—деди ҳалақалы ҳаял суў бойына келген соң.

Жумагұл оларға қарсы ҳеш нәрсе демей шәнгил қабағын алып, аяғын ғаз-ғаз басыўы менен еплес сууатқа түсти. Алды менен жанағы ҳаялдың қабағын толтырып шығарды. Кейининен анаў қыздың қабағы толтырылды. Гезек өзиникине қарағанда, соңғы еки ҳаял жетип келмесин бе, олар да қабақларының бауын Жумагұлғе услатып, ыраштың басында сәррийисип, таза келинге милlet етип турып алды. Гезек пенен олардикин де толтырыды. Енди өзиникин ала берейин дегенде песин мезгили болғанлықтан ба, суұшы ҳаяллар көбейип кетти. Биреўи кетсе екіншиси келеди... Төртіншиси... оныншысы.... Тап бәри қасақана келип атырғандай, изи үзилмейди. Жумагұл ақыр соны шаршады. Ендиги келгенлерин көрмегенсип, өзиникин толтырмақшы болғанда және бир ҳаял келип:

— Ҳай келин!—деди пәтли.—Майды темеки көзине аз көри не ме?—деген. Басқалардан бизди пәс көрдиңбे, қабағымды толтырмай неге өрлеп киятырсан?

Илажсыздан оның қабағын да қолына алды. Сирә кейини болмай кетти. Намазлыгер қылтыйып киятырғанда, зэрре үзиліспе болып еди; өрли-ғұрлы өз қабағын толтырып, сууаттан сыртқа шықты. Бағанағы бос ұақтындағы ийинин қыйыў қыйыў ма, суұға толы зилдей жүк енди минди. Ыраштан төмен түсип сыртқы қәндектеги жолды кесе өтетуғын жерде қабақтың бауын ийинин сәл жылыстырыңқырап көтермекши болып, артына шайқалыңқырап, белин қайқайтқан мәхәлде, алдындағы жолдан кесе өтпекши болып киятырған шөгірмели еки ешеклини көзи шалып кетти! «Кесип өтсем әдепсизлик болар!» —деди де, көз ушында киятырған гаррылардың өтиўин күтип иркилип қалды...

* * *

Тұрымбет әллеқайдан келе сала чай ишиүге құмарланып еди, ҳеш жерден суў таппады. Қемпіри болса улына бурынғыдай жалбырақламақ түйе хабарласпады да. Тұрымбет әри-бери шыдан үнсиз жатты. Арадағы тынышлық көлкө созылмады.

— Келмей атырып аўзыңа шөп өлшеттиң!—деди қемпір жоқ жерден шаң шығарып.

Тұрымбет буған түсінбеді..

— Неге?

— Песинде кетип еди, еле жоқ. Сүү таңпай намазлыгерди тәйембі қылыш оқыды.

Жигиттін ашыұы мурнына шығып, тер тамшылары атлығын кетти. Далаға да шықпады. Суұық демін алды да, не билгени ишинде, түнерип отыра берди.

Намазшам қылтырғанда барып, маңлайынан тери тамшылаұы менен Жұмагұл үйге кирип, қабақты жерге зорға қойғаны моттал, жаўырнына дигирманның тартқышы сарт ете қалды... Үсти-үстине дөнген тартқыш Жұмагұлди қырға шыққан балықтайды таұландырыды, бултанлатты. «Хеш нәрсени түсінбейтуғын қандай ҳәўлірме? Кешігейин деп кешіктим бе? Дәстүр. Суұға барған ҳаяллардың қабағын толтырмасаң жүрт масқара қылса! Жолдан өтип киятырган адамның алдынан кесип өтсе, «Қара жол қатын» деп жолаушылар ғарфаса! Елге жараныў ма, ерге жараныў ма?...» Сартылдаған таяқ астында жатсада Жұмагұлдин ерии тастай, қысыўлы. Таяқ зарпынан басы мен-зен. Ерине қарсы сөйлейин десе, ол-пири! Аналық кемпир де усылай кеңес берген жоқпа?

Ойта моллаға басын байлағанда да азап шегетуғыны сөзсіз еди. Бардамлы жерге келиншек болған қайсы кәмбағалдың қызының маңлайы жети қарыс ашылды? Құң орнында. Тәциң ташшаганына көз жаслары сел-сел. Бұған оның көзи жеткен әкоқ па? Тұрымбетке ерки менен қосылғанда бундай боламан деп ойлан па сорлы! Еркименен қосылды, еркименен! Таңлағаш да жоқ. Аласы мал сорамады. Өзиндегі жарлының баласы ели тоң! Ұсындаі ҳәдийсеге ушырайтуғыны жети уйықлағанда түсініп киree екен-аүл! «Хеш үақытта ерииңнің бетине қарал сөйлем» деген Аналық кемпирдің нәсияты жоғе бөгет. Не қылыш көрек, не?

Олай-булай бурраңлан таұланыұда еле. Тұрымбеттің қолындағы тиіртқыш орнына қойылмай, оның жаўырнына да, қабырғасына да үсти-үстине дөніүде. Жұмагұл бөрнисе шыдалыңырын атыр... Вириқ таяқ зағана оның дауысын шығарып, ерине қарызылық билдириүгे мәжбүрлемей қоймады. Жұмагұл керегеге пәннен орнынан турын;

— Тарт қолышыңы! — деди зәхорли.

Жұмагұлди бүйттің сөйлейди деген пикир ойна келмесе көрек; Тұрымбет солк стиш, қолындағы тартқышын түсирип алды. Отырарын, қайтыш тартқышты аларын билмей, аяқ астында буратылып жатырган Жұмагұлге көз тигиүи менен сәррийди.

— Еле аўзының сарысы кетпеген найсал екениңди билмеген едім. Ойланыұды, кисини баҳалауды билмейтуғын қандай жаңасац?

Жумагұлдин ашыуы Тұрымбеттің салысын суўға кетирип, сескепидирди. Ол қайта қайта аўзын сыйлай берdi, тез-тез ту-пиринді. Келини менен баласын арашаламай далада жүріп кемпір Жумагулдин зәхәрли сөзин еситип жуўырып-ақ кирди.

—Қандай бийәдеп ийтсен, қатын! —деп болып, Тұрымбеткә жин көзленип жекиринді. —Әй, жаман, шаппattай қатынға бетиңен алдырып қазықтай қақайып не қылып турсаң! . . .

12

Нұрым келip кеткeli ишине шеребе құйылғанын бай ҳеш кимге билдirmедi. Не билгени ишинде. Жүрек баўырына от салып, ишти ашытқан зәрде оны бийзар қылып, аздырып-та жиберди.

«Қайғы менен шашым ағарып кеткен жоқ па» деп аўлағында айнаға қарап, шашына илаж ете алмай, ақ муртларын исек пenen жулып, эри-бери ойланады, бирақ узақ ойдан ҳеш бир жуўмақ шығара алмайды. Бир жерде отырып, жер шуқыланып ойлана бергенликten кеш болмай, күнлөр қанша ақырын өтсе де қайғы-хәсирет пenen ол күнлердин есабынан да жаңылысты. Гүз киргенине әдеўир ўақыт болды. Ағашлардың, гуллән көр шөплердин жапырақлары тусип атырғаны қашшан. Бай бул көринисти сезбегендей болып жүрген менен шырайы усы гүзги жапырақтай солып сарғайып баратыр. Егер, бүгін ярым ақшамда келген жекке атлы төсегинен тұрғызбағанда, Нұрымға берип қалған ўәдесин де естен шығарған еди.

Бул атлы Тәжім мурттың өзи еди. Бай далаға шығып оның ашыулы кейпин аңлағанда, дизесинен мәдер кетип жығыла жазлады.

— Ҳәзір, ҳәзір. Аттан түспейсөн бе? Усы онбаған жалаң аяқларға жеримизди талан-тарараж ете беремиз бе, бир нәрсе түсіндірессе! . . . —деп бай өзиниң гуллән-ақыл-хұшын Тәжім мурттан излегендей дәлбиреп жүрип сейленди.

— Бизики соның ғамы. Ақсақалының үйине неге жәрдем бермейсөн? Оппан пайда көп, түсин! Қәне асығыспан, бир сыйырынды айдал шық!

Ол албырағанынан не қыларын билмей; қорасының ернегине байланған жипти шешійгे де асығып, үзип жиберди де, бир сыйырды айдал шығып Тәжім мурттың алдына салды.

— Бунын менен ис питпейди! —деди Тәжім жеделли. — Ҳәзір Эўлийе терекке өзиң жеткерип бересен! Ал, нөкеринди тез таярлаудың ғамын же!

Тәжім мурт зәңгиге ширенип атына қамшы урды.

...Түни менен тынбай, қаранғыда сүрмелекленип пияда мал айдал жүрип, шаршаған адам таңың алдына сүйретиляп үйине келген соң уйқы оны темир қурсауға салып, сәскеге шекем қойнынан шыгарған жоқ. Оянып, уйқым қанды-аў деп қыялыша келтирген менен басы мең-зен болғанын қоймады. Бир чайник көк чай ишип қайтадан жатты. Тағы алағадалықта түсін басы гүүилдеп уйқылай алмайды.

Ол ушын мал берип барлық уйайымнан қутылыұ қыйын емес сыяқты сезилетуғын еди. Айыры адам беріў тапсырмасы болып тур. Буны ол қалай орынлайды? Ел ишине алағадалық тусип турған заманда айтқанына ким жүреди? ...

Байдың минези қалай өзгерди; өзине қандай қатнас жасап жүр; Тұрымбет бул туýралы ойланып көрсө! Егер онын ашыўлы отырғанын билсе, кирмей-ақ тамақ писирилетуғын үйден ғырра қайтын кете береди; ал бай оның келгенин сезип қалып шақыра қойса, ҳомме нәрсени умытып; алдына барып жалбырақлап байдың атына от салады, жем береди, я мал қорасын тазалайды.

Мине бир ярым ҳәптеден асты. Ол қайта-қайта келсе де, Байдың үстине кире алмайды. Бийбиден онын қандай жағдайда екенни сораса, ол:

— Билмеймен, жаўатуғын булыттай тұнерип отыр—дейди тек.

Тұрымбет бұғаш де Бийбинин үйреншикли жуўабы менен кетпін баратыр еди, оның аяқ дүрсилдисине үйренип танып қалған бай шақырын алды.

— Неге келмей кетип баратырсан?

— Кетекжақ емес едим-аў...

— Мен бар ғой, Тұрымбет,—деди бай қанталыша отырғызып — инасаның егер, сененің отыра алмайтуғын болдым. Орта жасқа барған соң кисинин жүреки жақын адамды күсейди де турады екен. Қықасын пітқанды, маган нә болған, хә?

Тұрымбет жуўуп берсе алмады. Вирақ кеўили қуўанышқа бериллип мыржылып күлди.

— Ҳайрапман! Периншелер сағап бағ-дәўлет бережақпа, түсімсөң бересең. Кеше түсімде бир кәрамат көрдім. Сени ишіне ертип, бийик таўдың басына шығып баратыр екенмен... Мен соган қарап екеўимиз де бахытлы боламыз, жүртттан бийик мортебеге еріседи екенбиз деп ойладым. Сонда Төребай да ерни, жүрекшақ болды, ал мен оны қалдырып, сени ертип кеттім. Остаўынралла, өзиңе бахыт қарай жақ-аў бәле! Абайлы бол, шим, түс деген шәмшил болады, буны кисиге айтып жүрмө!

— Яқшы, ага. Бизиң апам да түсінде сизиң менен мениң бир атқа мінгесіп баратырғанымызды көріпти.

— Эне, эне! Сениң анаң Гұлбийке де құры -алақан адам емес, ақыры.

Байдың уйаймы бираз жәцилленгендей, тулғасын қаңбақтайды сезип, бойын тиклеп керилди. «Бүннан артық исенімли ким бар? Жоқ»... Бир неше күн ойланып, қайта-қайта сынап, Тұрымбеттің ишкі дұньясын, тәбиятын толық билетуғын усап еди. Сонда да гұманлана береди... Енди ол бурынғы базы бир гұманларын биротала кейин шегіндірди.

— Ҳәзір оқыў деген бир нәрсе шығып жүр,—деп бай алақаны менен аўзын сыйырды.

— Аўя, Айтбай большойдың аўзында сондай ызымсызым гәп бар көринеди.

— Эй, иним, иним — деди бай басын шайқап. — Адам болар Адам узаққа көз жибереди. Ал мен сеннен оны көрмей жүрмен...

Тұрымбет «неге» деп сорайжақ болып еди, өзин-өзи зорға ирkip қалды. Бай ҳәр сөзин таң сатып отырғандай салмақты етил асықпастан сөйлей баслады.

— ...Қысқасын айтқанда, бир жигиттін арқасында қырық жигит атқа минеди деген. Мениң өзим де усы ўақытқа шекем усыны елестирмейтуғын едим. Ҳәзір билип жүрмен, сени айыплайтуғын орным жоқ, бирақ менин айтқаным саған сабақ болыўы керек. Қөре-қөре көсем боласаң, сөйлей-сөйлей шешен боласаң деген. Биз көп жасадық, көп көрдік. Ҳәзір заманың балыты бузылып баратыр. Абайла, қосшым,—деп бай сақлық етти.

— Элемди усылай болып кете береди екен деп ойлап жүрме. Қуда қәлесе ҳеш гәп болмайды. Себеби көлийма шадәтқа тили келген мұсылман бундай гұналы иске жол қоймайды, қоймаўы дакерек!

Бизлердин жас жигитлик гезимизде аўылдағы молла-иішанлар ҳаял адам еркекtiң бетинен алса ақырзаман болғаны дейтуғын еди. Бир есаптан солжақынлап киятыр да ямаса биреүлердин көзине қан толып, әжелине асығып жүр, сен адам болатуғын жигитсөң, усыларға түсіниүң керек...—Бай сөзин тоқтатты. Жигит гәптиң астарында не жатырғанын да сезбеди.

— Сен бир сәзлисен, —деп бай Тұрымбеттің жаўырынаң қақты.—Оны күтә жақсы билемен. «Ер сөзинен, шер изине қайтпайды». Кімде-кім болса да жаўды қайтарып, мұсылманың тыныштырығын, исламның үстемлігін гөзлеўге урыныұы керек. Күтә ақыллар усылай ислейди.

— Қуда қәлесе, соны ойлап жүрген шығармыз аға,—деди Тұрымбет әңгімениң неге келип тықсырылатуғынына түсінбей.

— Қысқасын айтқанда, бир нэрсени елестирмей жүрген болы·
ұны керек деп шамалайман.

— Нени?

— Ҳәзир жерлерди алып атыр ғой. Оннаи ҳеш нәрсө шық-
пайды. Бәри-бир жердин ҳәкими өзимиз. Бизин жоқары жақ-
тан қолымыз бар... Айтпақшы, сен ҳаялышыңды урыпсан ғой?

— Аўа урдым, қалай билдиниз?

— Елдин бәри Тұрымбет ҳаялын урган екен, ол бетинеи
алыпты, енесине қарсы сөйлейтуын болыпты десил жүр. Бул
жақсы әдет емес. Қысқасын айтқанда, қарақалпақтың бири өзи-
миз-ғой. Қарақалпақта қатыннын бетине күле қарадын ие, шал-
ғайына жамаў тилеттін не. Қолынан келсе үнин шығармауын
керек. Қыз, жигитлерди оқыға әкетеди-мис деген гәпти еситип
мурнына шамал енип жүрген шығар. Абайлы бол, анаў еси
жоқ Айтбай· большойдың гәпине ерип халықтың алдында жу-
зици тәмен қаратпасын.

— Онда не қылышы керек?

— Балалық етип бирден қызатуғының қара. Суұқ қанлы,
сабырлы бол. Үйге бара сала ҳаялышыңды тергестирип жүрме.
Жабайы шөпти тамыр баспай тұрып жулып тасласан, егин қан-
дай таза болады. Айтбайдың сөзине адам инанбайтуғын болып
кінітшір еди, жақыншаш беріп және жаңланыў бар сыйқалы. Сол
үнин Айтбайдың сырт исене қатпасын үзиүіміз зәрүр. Өзи
аўылда шыр-шыр болып жүріп, өлеси кемпір-гаррысың таслаған
кете алмай ақ сап болады. Минекей, сол үнин оқыға
адам жыныштамыз деп жүргендерди Нөкис, Самандай, Ақ терек
жагысларынан берманаң откермесеп ишиң раүаж. Әдең сол жағы-
на бек болышы керек. Олар бәхәрден баслап Төрткүл беттен
адам жынайтуғын құсайды. Соларды бул жаққа келеди, деген
сөз бар.

— Мениң соларға қарсы барышым керек ғой, шамасы.

— Ҳе, ҳе, әне, жана түсіндін. Кем-кем ақылдың артып кия-
тыр-аў өзи!

— Сизге бурыннан айтып жүрмен, аға, сиз, не десеніз биз ма-
құл деймиз, сизин сөзиниз сынғанша душпаниң мойны сын-
сын!

— Басшы болар жигит бес жасынан-ақ белгили. Қысқасын
айтқанда, ҳақыйқат ел басқара алатуғын, оданбасылық да қо-
лай жигитсөн дә, эттөн заман қайшы келип тур. Бул заманды
колеген жағына айналдырып, түбелегин түсириў сендей жигит-
тиң қолынан келеди. Ленин деген орысты жүрт қудайдың жер-
ге жиберген пайғамбары, пұтқыл әлемди сораў оған миясар
болыптымыс деп жүрер еди, бийкар екен. Оның өзин қудай

ғарғапты. Мұсылманның динин бузаман дегени ушын биреүлер атып, кеселге шатылыпты. Оның ҳәр жаққа жиберген адамларын да дәүдей-дәүдей десетуғын еди. Тазгарада қырғын еткен Шайдаков дегени өзимиздей адам екен ғой. Тек өзимиздин жигитлердин жаманлығынан ол мақсетине жетип кетти. Қос бузымай дүзелмейди. Ҳәзир күшлер қайта биригип атыр. Адам баласы қәтелеспей тұра ма, қам сүт емген бендемиз ғой. Сол ушын барлық қәтеліктен жуўмақ шығарамыз. Ҳәзирше оқыў дегендердин көзин ғарға шоқыў туиис... Буган қосыласан ғой-ә?

— Қосылмай неси бар?! -Тұрымбет орнынан турып кете жазлап, бир көтерилип басылды. -Тек жағдай сөзи менен бир топ жаўды алдап қайтарған. Өмирбекти жүрт аўзынан еле ту-сирмейди. Ал бизиң заманымыздагы динин сатқандарды жоқ еткен адамның атын халық қөкирегине алтын сый менен жазар деп ойлайман.

— Әне ақыл!-әне ой!-деп ол Тұрымбеттиң Өмирбек лаққы туýралы айта беретуғын әнгимесин талай еситсе де, кейилин алыў ушын тағы сөйлете бергенди мақул көрди.

— Бир куни Өмирбек лаққы арқалашып кетип баратырса жолда алты-жети баспашыларды ушыратыпты. Өмирбек лаққыны көре сала «Мына жол қайда барады?» деп сорған екен, лаққы турып: «Бул жол ҳеш жаққа бармайды, усы жерде көп жылдан берли жатыр» депти. Олардын басшысы лаққының шебекей сөзине ашыўланып: «шап» деген екен. Өмирбек лаққы «шапсанызлар шабынлар, аўылға тез барасыз» депти. Сонда олардын арасынан биреүи жолдасларына: «Утылдық, жигиттер, қарақалпақта Өмирбек лаққы деген бар дайтуғын еди. Мынаның сөзи соған усайды, қайтайық» деп ғырра излерине айналыпты.

Байдың күлкиси қашама қатты ҳәм тез шақалақ атқаны сыйяқты суў қүйылған оттай тез тынды. Сөйтеп Тұрымбеттиң жаўырынынан және қақты. Жигит байды жорта күлип отыр деп гүман етпеди.

— Әне, бай аға, сөйтеп Өмирбек елге киятыреап жаўды кейин қайтарған. Сол ушын оны жүрт умытпайды. Ал ул-қызын дининен айырыў ушын шыққап кәпирлерди қайтарған адамның аты умытыла ма сирә?!

— Тилиннен, ойыннан, жүргегиннен сенин! Бирақ ҳәзирше сен бул туýралы кисиге сыр берил жүрме. Бәрин астыртын ис-леўге тырысып бақ.

— Әлбетте, өйтеп мен жиллимен бе?
Дүйсенбай оны ашыўландырып алмайын деген ой менен арқасынан және қақты.

— Қысқасын айтқанда, жасы кишини нәсиятлаш жас үлкенге парызыл истей болып кетеди екен. Сол ушын айтып отырман. Болмаса ақылын анық толыпты. Ал, қосшым, мен сени өзиндей қосшақ, бирегей жигитлерге қосаман. Астында қашса жеткермейтуын, қуусаң басып өтетуын яұмыты ат болады.

— Қашан?

Мұддетин айтайын десе және тартынып Тұрымбеттин келбетине қарады. Онын кыйық қара көзлери жымынласып, иблатты иске асыққан кейпин анлатып тур еди. Соныңтан ол демин ишине тартып жүйап берди.

— Ұақтын өзим айтаман.

— Бизин ат сизикинде қалады ғой-ә?

— Элбетте. Жалғыз атынды минип аздырыуға болама? — Тұрымбет үйине кеткеннен кейин Дүйсенбай көпшикке шалқая бас қойып, қолларын айқастыра тарақладап, басының астына салды.

— Бир пәкөр сазладым-о!

13.

Тамшың торғы прогеси ҳаслан босамас. Жипке дизген шингирик тәсектиң діліүл бетки ернегиңен баслап прогеге шекем тақыр. Сол жерге асқабақ жынылып қойылады. Сирә буған Гүлбийке кемпирдин көзи де тоімайды. Үлкени самардай, киширеги чайшектей ҳәр қыллы асқабақлар менен палаүқабақлар бәрхә үйнілп жатқаны жатқан. Кемпирдин күни менен ислерге-иси болмаганлықтан ба, айналдығаны усылар. Олақ ҳаял тиккен қурақ көрпешедей етип, ири майдалығына қарап ҳәм қызыл, сары, қара, мәллесин таңлап, әтирин келтиреп, текшелейди. Олардын арасында шет-шебириң бир нәрсе кемирип таслағанлар да табылады. Булардың ҳәммесин гүздин күни ҳәр кимнин атызынан атызына журип жыйнағанлықтан ба, ишиндеги суұыққа тонып мыжымырланғанына шекем Гүлбийке кемпирге аширепи. Жумагүл жалынса да өзлигинен биреүин ҳаслан писирип бермес.

Жумагүл соңғы рет урысқанында ашың менен өзин ашқа таслап еди, кемпир оны аяды ма, я қудайдан қорықты ма, әүесек деп кишкене бир палаүқабақты қазанға аспастан ыссы күлгеге писирип берди.

Сол сол екен, қайтып дәм таттырмады. Қалғанларын күн сайын бир сыйпал, орынларын аўмастырып қайтадан жыйнайды. Кесек печьке көп от жағылып, күл топланса, киширегин өзи отқа көміп жеп отыра береди. Оны баласы да елестирмес. Келин туыргели аса зықна болып кеткенликтен бе, байылғы гүзде жый-

налған асқабақлары тап тоқсанның ортасына шекем ада болмады.

Улының бийпайдалығы себепли үйден чай пулы табылмайды. Соңықтан ендиги қалғанларын сатыўдан басқа илажы жоқ. Илгери бир сапарж базарға апарғанында өткере алмай қайткан еди, ертең азанда құнниң оғыры суұық болатуғын түри бар. Ысқырған даўыл қапыны ашсаң ошақтың аўзындағы күлди де шыйратылдырып кетеди. Бундай суұықта жабанлылардың көбиси қалаға бара алмайды, мүмкін асқабақларым ез қардарын тез табар деп, кемпир ертенине азанда қалаға жолланды. Оны Жумагұл жөнелтип, үтеге кириўден Турымбет кийине сала бағдары белгисиз бир жаққа кетти.

Жумагұлдин де күтетуғыны көбинесе бүгингидей жеккелик. Бираз еркин отырып дем алады. Қериледи, ишки кийимлерин ошаққа ысытып қағып алады. Шинғирик төсектин үстин бир қатара сыптырып болып, ошаққа азмаз ақпас салып лаұлатып жағып атыр еди, есикти әстен ашып Турдыгүл кирди.

— Жумагұл апа, кемпиринциң базарға баратырғанын көрип киятырман.

— Келегой айнанайың, келегой. Атам, енем саў ма?

— Саў.

Қазанның қақпағындай ғана дөңгелек қара кийиз қуўысқа бәрқулла төсөули жататуғын еди, қыз сораўсыз-ақ соның үсти не шығып отырды ҳәм асығыслығын анлатты.

— Жумагұл апа, саған ойласыўға келдим.

— Жудә жақсы, қарағым, отыр, чай ишнейик, үйде екеўмизден басқа адам болмайды.

Жумагұл ошақтың басын тазалады, шинғирик төсегиниң үстинен бир қатара сипсе жүргизди. Соң отқа қуман қойды.

— Енди айта бер, қарағым.

— Мени үйдин иши зорлап Жана базар бетте бир ғаррЫ ийшанға берейин деп атыр.

— Ағаң, апаң не дейди?

— Ағам ғой, барлық бәлени таўып жүрген.

Жумагұл оң қолының алақанын маңлайына, шығанағын кесек пеңтиң қазанлығының үстине тирөп, жүресинде отырған кейпинде көзлерин перделеди... Турдыгүл Тәнірберген машиның шының жалғыз қызы еди. Өзинен басқа онда аға да, ини де жоқ. Жумагұл олардың үйине мұрындық қыз болғанлықтан усы жағдайларды сорап билген еди, соңықтан Турдыгүлдин ойласпаға келгенин айыпқа санамады; оған ақыл бере алса!

— Қарағым, ереккеке қарсы турыў әэўлийеге кесек атқан менен барабар...

Еки нашар биразға шекем сарсылысып, белгили жуўмаққа келе алмады. Эри-бериден соң Жумагүл ашылысты.

— Сүйген биреүін бар ма еди?

Түрдүгүлдин гүлшедей жұзлери басындағы түрмесиндей қызарып, басылды.

— Бар болған менен биразлар оны есер деседи.

— Есер болғанда ким?

— Айтбай «большой» деген жигит.

— «Большой» неси, есерлиги нeden ибарат?

— Ол мәрдикарда болып келип еди. Үйнде өлеси кемпир-ғарры бар. Екеўи де далага шығып келе алмайды. Өзлери қәмбағал. Айтбай бийшара солардың алдында от жағады, та-мақ писиреди. Қолы босаса қоңсы-қобаларын жыйнап, жана патша тууралы сөйлеседи. Ол сөйлесе, Жумагүл апа, көзинди жумып отыра бересен, бейиши жердин үстине қондырып қоя қояды. Соган исенеримди де, исенбесимди де билмеймен. Адамлардың ойламағанын табады. «Жаңа патша ким? Ески патшашы ким тақта түспиди» десең. «Ленин деген киси» дейди...

— Сиро, оның айтқанларынан иске асқаны болды ма?

— Посткен-өң Айтнақны, ол таза патшаның пәрманы менен жарлышырылған жер бөлистирилген бериледи деп жүр еди, өткен гүзде жер өлиссен болып, өзи болсендидилек етти.

— Вунсың наң ишнеңтүгүн сауда гой. Өзлери еге алмаған соң биіллар жерди не қылеши. Бай бизиң үйге ошаш бурын-ақ екин штыз жер берди.—Ол Түрдүгүлдиң үмітсізлігін бет-әңшерин көрни отыре да, қойтап жубатардың есабын тапыздыр тек ҳәммеге белгили кесеңсті айтты.—Қоңке ойлас, өз билдиги-це бар деген. Қәмбагалға тийсек ғана маңлайын жети қарыс пішіләді екен деп ойламай-ақ қой. Мен де усы үйге келерде сөйледен келин едім, мине бир жағында барсызлар ғой... Киси-шың өзелден бахыты болсын. Манлайға жазылғанына бара береди екен. Адамды құдайдың өзи жупты менен қосып жаратады дейди. Рас гәп болыўы керек. Несибен, қайсысына тартса, құдайдың соның менен жаратқаны. Илажын бар ма? Ол жигитти биреүлердин неге есер дейтуғынына түсінесен бе?

— Сол маған айтқан келешегин ҳәммеге айта береме деймен сорлы. Ол қызыллар менем усы Тазғараға шекем бирге урысып келип еди, келген соң қемпир-ғарысының аўхалын көріп, биротала қалып қойды. Болмаса, орыстың бир оқыўына кетпекши екен. Сөйлессен бәрхәмә келешек бизики дейди. Билмеймен, келешекте не барын. Ел үстинен қараған ақсақал анаў күни бизиқинде түсленип еди, сөз рәмәўзине қарасам, ол да Айтбайдың унатпайтуғын құсаған, «есер жигит» деп отырды.

— «Есерсоқ болмай ер болмас» деген, ол жағынада қарау керек. Ал, көпти көрген адам сыншыл болады, бул жағын да есаплау керек, бәлким, айтқаны дұрыс келер. Сениң көкирегин сол большойды сүйил қалған соң кеүлине ысық көринип жүрген шығар. Бирақ абайла, адам аласы ишинде, мал аласы сыртында деген. Ақсақал сизлеудин араңызда сүйиүшилик барын сезип, өзинди ҳәм үй-ишинди оннаң бездіриў нийетинде айтып жүрген болмасын.

Дийдилеген кенесин ала алмады ма, ямаса ҳақыйқаттан да асықты ма, Турдығұл өрре турды.

— Кешир апа, көп отырып қалдым.

Кеүли қабарып келген қызыға қандай кенес бергенин, неде тоқтасқанын Жумагұл биле алмай-ақ ҳайранлықта отырып қала берди. Бирақ неге екени белгисиз, сол қызы көкирегине ғулғула салып кеткен тәрізленди.

Сол келгенинин соны екен, Турдығұлдин биле үйге келийи пышақ кескендей тыйылды. Оның себебин Жумагұл биле алмай жүр еди, бир жола суұға баратырып жолда ушырасқанында:

—Ағам маған далаға шығыұды да қадаған етти,—деди Турдығұлдин өзи. Жумагұлдин көп нәрсени билгиси келер еди. Ким-нен? Оны билмес.

Ол бириńши мәртебе келиншек болып түскенде бирге ийилген, беташарда бирге енкейген қос келиншектің биреүи Бағдагұл деген қелиншек еди. Мине усы келиншек пenen ғана ара-тура ушырасады, бирақ оған исенбей ме, ямаса оның жәрдем бере алмайтуғының биле ме, ишкі сырларын өләмата сыртқа шығара бермейди. Ҳәрәқ-ҳәрәқ ушырасып жүрип-ақ Бағдагұлдин Дүйсенбайларға жақынлығы барын, ал күйеүи себепли арадағы қатнасықтың үзилип қалғанын билди. Бар-бирине үйренисе келе Бағдагұл ашылысып, бир жола тек екеўден-екеўи суұға баратырып та, киятырып та жолдас болғанлықтан, басынан өткенлерин сөйлем берди: Бағдагұлдин шығысы Манғыт урығынан Дүйсенбайға аталас адамның қызы екен. Ата-анаы жас гезинде қазаланып, ол Дүйсенбайдың қолында тәрбияланады ҳәм соның дүзүн ишип кәмалға қеледи. Ер жеткен соң байдың иктиярына көнбей ҳәзириги күйеүи Төребай менен қашады да кете-ли. Сол-сол екен, бай қатты қәхәрленип; «Қан» басқа қазақ пenen кеткени ушын басын шаптырап едим, эттең заман!...» дед тисин қайраған дейди, ал басқа ҳеш нәрсе ислей алмаган, ел болып Төребайды қуяатлаған. Себеби усы аўылда қолы ушы талап етип жүрген оның минезине, кишипейиллигіне қарап ҳәммс сыйлайды екен. Ал Бағдагұлге үйләйген соң аўыл дийханлары оны бурынғыдан да жақсы көрип, милдет өзгешелигин елести-

риў былай тұрсын, көрген жерде ҳұрметли орынды соған усынады екен. Бағдагулге үйленийіне себепши болып кимиси дән, кимиси шығарыспақ стип мал әкелип, еки жастың басын косып жибереди. Соннан баслап олар әп-әнедей хожалық болса керек...

Жұмагул оның үй-ишине барып көрмеген менен айтқанының ҳәммесине инанар еди. Өйткени ол да өзи сыйқлы құрғақ мактандың билмейтуғын келиншектеринеди. Сол себепли бул аўылдың мийирман адамларына Жұмагулдин айрықша сүйүшилиги артып, ҳэттеки, киңкене балалардың да алдынан кесе етпейтуғы болып алды. Себеби «еки қанды бириктирип жиберген ел бизлерди де ажыратпас» деп дәмеленеди. Ал, үй ишинде-ошақ басында болып жүрген майда-шүйде гәплерди айтпата бир ол емес, ҳәммеден де тартынады. «Бәлкім, биреўлер! Тұрымбетке жақын шығып жеткерип баарар».

Айтбай «большой» жөнинде азын-аўлақ билгиси келеди, бірак, еркек адам жөнинде биреўден сорай қойыў оғыры нақолай сезилдеди.

Жұмагулдин қийимлери де жупыны тартып баратыр. Үстүндеги бөз көйлеги де жамаў-жамаў. Ал, қара гүпсінин сыртына, ҳоттеки алашаның жуллыхын да жамап, дийўалға ылай жибыстыргондай стип қойыпты. Өйтпейин десе түри жоқ, жамағта күш ығырық. Бар тапқаны басына үйилген. Ол сол тұрысында сұғып да барады, отынга да барады. Жақындаған оның қолинша ырқан, блит алып кетип баратырғаның Төребай қориғ қалған еди, тек аммибасаң айтып үлгерди. Ол иркилип турмластап «шүкір» деди де қаймығып кете берди...

Төребайдың өзи кисиниң ҳаяльшы тиклесіп інзер таслай берілгө уялатуғын жигит еди, ал оның жүрис-турсынан бир нәрсени аңгарып, оған деген аянышы қозғалып кетти. Себеби пұыллас болғансон ол Тұрымбетин минезине де, кемпиринин қылұасына да қанық еди.

— Сен!—деди ол үйине келип ҳаялы Бағдагулге (Төребай дәстүр бойынша ҳаялдың атын айтпайтуғын еди).—Жұмагул менен сырласын көрдин бе? Ҳал жағдайы қалай екен?

— Кисиниң ҳаялы менен менин не исим бар?—деди Бағдагул ҳеншінде билмегенсіп.

— Жоқ, олай деме, шабазым. Адамның күни адам менен. Алам бийтаниң жерге келгенде, дос излейди. Ашылсың сөйлескиси келеди. Сырлассанды тәўйир көреди. Келиншектер болып түсінеше де көп ұқыт болып қалды. Еле бети ашылмаған. Тәмсішік, еки көзи төрт болып, я төркиннен хабар билмей, я

түсін елатынан тен құрбы таппай, иши дәртке толып жүргеш болмасын. Бийшараның шашы түсіп қалғанба деп пәмледім.

— Шашын айтып жүрген сен,—деди Бағдагүл еринин шыны менен сөйлеп отырғанына түсініп.—Шашының түсіп қалғаны гүзде еди ғой. Жақында суұға барғанында бирге жолдас болып едік, бийшара кисиге қарай алмай қаймығып, қолын бетине тута береди. «Жұзинди неге жасырасан, сәртермисен»—дедім мен оған ашыўланып. Қасымда адам жоқ еди. Менин сөзиме бийшара дауысының барыша еніреп қоя берді. Аял барап, маңлайын сыйпалап жубатпақшы болып, бетине үңилсем, бет аўзы алқараған. Шоршып кеттім. Қарасам мурны жырылып қалыпты.

— Мурныңа не қылды?—дедім түсінбей.

— Ўйдеги ашыўы менен әребегімди жулып алды,—деді со-лығын баса алмай.

Төребай ойланып бир ғұрсінди:

— Эй, әй онбаған Тұрымбет.

— Мұрынға әребек салыўды шығарған иймансызды айтсаң. Ҳаял түйе ме еди, өйтіп?—Бағдагүл өз қайғысын қоса билдирип, мурныңдағы жез әребегин қолы менен услал көрди.

Ерли-зайып биразға шекем үндесспеди. Ұлашықты бастырған қадалар көмір менен боялғандай қараўытып кеткен еди, Төребай ойланып отырып, жоқары қарады да басын төмен алды.

Жерден өндірип алатуын олардың баслы егини асқабақ. Олар сол асқабаққа көп итибар берер, бәхәрге шекем түүесилмес еди. Ҳәзир де қазанның қақпағы көтеріліп-басылып, ишиндеғи асқабақ жуғыр-жуғыр қайнауда. Кеспелери езилип кетпесин деп Бағдагүл қазанның қақпағын аша бергени, толық денели домбайлаў, басына төбеси шошақ бир нәрсе кийген, қараторы жигит кирип келди.

— Кел, қурдас,—деди Бағдагүл келген жигитке иззет көрсетип.—Қолынды жуўып өте ғой. Асқабақ деген атаңың асын тайынлап атырмыз.

Келген Айтбай большой еди.

— Же, демін санаўсыз болады,—деди Төребай дәлкеклеі.

— Сен усы дем санаў, ийман дегенлерди көп айтасан, ямаса супы болдың ба?—деп Айтбай қолына кеспе алды.—Сен Әмирбек лақының бир иишанға айтқанын еле еситпесең—аў, деп ол ыссы асқабаққа аўзы күйип, қолыңдағы пуўы бурқыраған сары пәллени уpledі.

— Сондайды сен табасаң,—деди Төребайдың жұзинде күлки ойнап. Ол да қолына бир кеспе алған еди. Бағдагүл асқабақтың

сүйүк, сары сорпасын табаққа құйып қасына қойды. Бирақ үй ийелеринң тақаты шыдамай Айтбайдың аўзына үңилди.

— Сөйтіп, үф-үффф!.. Ишан Өмирбек лаққыға асқабақ асып берип, сен қусап: «Өмеке, жейберин, жейберин, асқабақ жеген адамның деми санаусыз болады, өлмейсиз» деп, бир айтып ҳәм қойманты, еки айтып ҳәм қойманты. Лаққының әбден мазасы кетип, ишанға «әкеңиз көрінбейди, бирге табақлас болар едик» деген еken. Ишан: «өлип қалғаны қашшан» деп жуўап берипти. Соңда Өмирбек «Сиз әкеңизге асқабақ бермедиңиз бе ақыры» депти-ғой қатырып.

— Үа, ҳа-ҳа! ! ! — Төребай асқабақ қолы менен ишип басты.

— Өйбей! Ҳе, ҳе, ҳе, ҳе! ! ! — Бағдагүл көзин уўқалады.

— Бағдагүл, мен сенинен бир нәрсе сорайын ба? — деди Айтбай бир аздан кейин.

— Сора, сора. Қыз таптын ба? Жеңгелик етейин бе?

— Койса, дәлкек етпей, — деп күлди Айтбай. — Мен сенин Жумагүл жөнинде сорамақшыман. Тубициз ҳаял ғой, көрип тұратуғын шығарсан?

— Көрип турмақ қайда. Қемпири үйине шығармайды. Бара қоғысаң келнишімди айнитпаға келдин деп паталайды.

— Бай-бай бала,—деди Айтбай.—Жақында Чимбайдың узақ близирина түсіп, Еркіннің бойындағы Өтәмбет палұан деген таңысымды көрип едім, ол менин Жумагүлди сорады.

— Ағылары ма екен?

— Жоқ, иўылласы екен. Жумагүлдин жаңғыз кемпиди бар дейди. Сол күтә хорланып жүрсө керек. Лұылының Қутым деген бағы жала жағып, қулагын кестирип, азап берипти. Ҳәзир ҳәр кимге қол жайып тиленшилік исеси күн көрни жүрген құсайды. Қызының «ағаш арасына» кеткенинен хабары болса да, қайсы аўылда скенин билмейди дейди. Қызымды бир көрип өлсем әрмансызбаң деп жылағанда етеги жасқа толатуғын құсайды, байгустың. Бизиң жаққа келетуғын биреўлер ертип кетейин десе, «қояғөриц, қызым келип көремен десе келер, болмаса елине мына сықылым менен барып, өзим менен турмай оның да жүзин сарғайтарман» деп жүрипти дейди. Соны Жумагүлге айтсақ па, айтысақ па екен, ойласыўға келдім.

— Тәгдирдин не бир қысыўметлери бар-э?—деп гүрсинди Төребай. — Оңбағыр Турымбет Жумагүлдин мурнындағы әребегин жуудып жырық етипти.

— Ал, буның дұрыс, Бийбинин кемпиди де қыдырып келип айтып кеткен екен. Бийби маған, Жумагүлди мениң көриўим қыйын, үйден шығармайды, ол келмейди, сен айт» деп еди. Соны

мен де айта алмай жүрмен. Айтайын десем, ол бийшараның қолынан не келди. Соны бизлер енді ойласажақ болып атыр едик,—деди Бағдагұл ерине тикленинкиреп қарап.

Үшеуі үсті-үстінен аўыр сууық дем алып қайыланды.

— Менинше сол кемпирди әкелій керек,—деди Айтбай.

— Сенин айтқанына келे ме?—Бағдагұл аянышлы сөйлемеди.

— Қүйеў балаң менен қызың жиберди десем қәйтеди.

— Эдеп Тұрымбетке ойласып алған жөн. Өз анасы қандай болса, өмирлик жолдасының анасы да сондай болыуы тиіс. Егер дұрыслап айтсақ қөнер. Қайненеси үйинде отыrsa, бәлким, соңнан уялып Жумагұл менен урыспайтуғын болар.

— Қайненесиниң көзинше урыса берип бәле көринип пе?

— Бирақ анаў үйиндеги қазықбас кемпир жаманаў,—деди Бағдагұл.

Айтбай биразға шекем ойланып отырды. Ол қызылларға қосылып ақларға қарсы урысқандада, ақ патша қулағаннан кейин де пүткіллей басқаша үмитте еди. Себеби ҳәмме жерде жеңиске еристи. Қызыллар менен аўылына шекем келди. Енди неге мақсетлер тез-тез иске аса бермейди. Шайдаков «тез күнде ҳәмме тенлеседи» дел кеткен еди. Тенлескени қәне, тек жерсизләрге жер алып берип, байлар менен шартнама дүзискени ме? Баяғысы баяғы. Байы да, жарлысы да өз орнында. Болыс, байлар бурынғы қәлпинде. Ақсақал ше? Оның дийханларға сәл-пәт жумсағаны болмаса, бай адамға еле бас ийип, сезин сейлейди.. Тұрымбеттін өзи қалай болып кеткен? Жер алмайды? Не билгени бар еken өзинин... Айтбай қанша алағадалыққа түскен менен өз қарабасының ойын ҳеш кимге сездирмеди. Бәлким ол қәтє ойлайтуғын шығар. Басында писип жетиспеген ойын кисиге айтпауға қызыллардың қатарында жургенде үйренген.

— Тұрымбетке түсінесең бе?—деди Төребай Айтбайдың ойын анғарғандай.

— Түсінбеймен. Жөнке еken өзи. Неде болса кемпирин алдырайық.

— Ғерипке қол созғаның несин айтасаң. Алдырайық деге-чиң жөн. Соңда да Тұрымбетке барып хабарласып қөрейик. Егерде жаратпаса сизикінде я бизикінде онысар, ямаса қосылып күтермиз. Бийшара, қанғырмасын.

Олар усы келисімге келгеннен соң Айтбай шығып кетти.

— Сен суў-пууға барғаныңда Жумагұлди көріп ақылландырып, аўылдың жаналықтарын айтып тур,—деди Төребай ҳаялына.

— Оның байы менен онықандай тури жоқ еken-дә, бирақ

бойына бир ҳәмле питип қалыпты. Сол аяғына ораў болар деп жүрме деген ойдаман.

— Ақылландыр, егер олай болса, баласына зиян келип жүрер...

14

Тәжим мурт Дүйсенбайға зеребесин үирип «адам таўып бересен» деп кетсе де, ушты-күйди өзи көринбей кетти. Ол туурулыш кимнен де айтып жибермейди. Бираң өзи келмеседе Дүйсенбайды және еки сыйырынан айырды. Сол болғаны. Бай әдепки күнлери «адамын табыў ақырзаман, мал менен құтылып қалсам болғаны» деп жүрсө де, Турымбеттен келисім алғалы малына иши ийт жыртқандай. «Менин нөкерин алыш ҳәр қыйлы алағадалықтан қутқарса болар еди», деп гүрсінеди. Ал, Тәжим мурттын буйрығы менен келген адамнан «нөкерин қашан алады, ямаса қойып кетти ме» деп сорайын десе жүргеги гилкилдейди:

Бәлким мурт онын сырын билиў ушын жиберилип қойған жапсыз шығар. Анаў-мынаў деп гәп шашқанын еситсе, сен мени сатпақшы екенсөн деп өлтирип кетиўи де мүмкін. Мине дә усыны еситсе илсө, истына төсеген еки қабат көрпешесин шенгелден кейин сөзбейди.

Сол гүздеги келини кеткенсөн соң Тәжим мурт адамын берсін деген жасаўылды келеси жылдың саратанында ғана жиберип отыр. Сирә қої болды болған шығар деп, арқайын жүрген бай түни менен үйқыламай, азанга шекем манаўсырашты. Сәске мезгилинде бай бағынан ерик алдырып жеп отыр. Еди. Турымбеттин шақыртыўсыз-ақ келийи оны ҳәр қашанғыдан да бетер қуўандырды, қызыл буғағы салынып, шырайына қан жүйірды.

— Эне, қосшым, несибен бар екен, ериктен жаңалық алдырып отырғанымның үстине келдин. Бирге татысадауын болдық. Кудайдың өзи шебер, қанымыз-жанымызды кем-кем қосып киятыр — деп бай ҳәр қайсысы муштай-муштай сары ерик толған себетти ортаға тартып Турымбетке усынды. — Қәне же. «Шер изине, ер сезинен қайтпайды» деген, баяғы өзин сорап журген ўақтын болды. Бир сөзли жигит болсаң, нөкерлик липасты кийип, жолға түссесен. Эўлийе теректе күтемен!

Турымбет былтырғы гүзден бери усы күнди асығыслық пenen күтип, көкиреги алыш ушар, шыдамсызлық пenen базда базда байға өзи ескертетуғын да еди, ал бай оған «асықла» деп жууғап беретуғын еди.

Асығыслық пenen күткен күниниң келип қалғанына, еңесине

дигирманның тасын қойғандай, шырайы қуұарып, аўзына салған еригин шайнай алмай урты томпайды. Бас бармақтың басындаш шанғалақты алып, қалтасына салып манаұсырады. Әмириниң ишинде қолына пышақ услап, мал сойып көрмеген адамға бул тапсырма өрмелемес бийик таў, жұзип шығалмас ушан төніз болып көринип, салысы суўға кетти.

Гәптин питетуғыны айтылғансон бай қайтып сөйлемеди. Себеби абайсыздан Тұрымбеттиң ҳәзірги кейпине унамайтуғын бир гәп айтып салса, истиң насырға шаўып кететуғының сезетуғын еди.

Тұрымбет көп отыра алмай, жеген жалғыз еригиниң шанғалағын қолына қысымлауы менен үйине қайтты. Жақынлаған гезде оған өз үйиде әзирейлидей көринип кетти. Ашыў менен қолындағы шанғалағын қапталына ылақтырып жиберди.

Ишке кире төсекке аўнақшыды. Бирақ кем-кем кеўли босасып, жүргеги әzzилеп баратырғандай. Ешейинде анасына да бауыры жибимейтуғын адамда әлле қандай өзгерис болған сыйқлы. Әйтейір нәрсеге-ақ «хаў, апа?» деп жалбырақлайды. Жумагұлғе бир түрли қорқыныш пенен қарайды, бирақ хабарласпайды. Анасы перзентиндеги өзгеристи сезбеди. Қазанның, құманның қақпақларын биirim-биirim ашып көріп кемпир гүбірлейди:

— Келинли болғалы қайта тежестериү менен шаршайман.

Тұрымбет аўыр ой менен ҳеш нәрсе еситпегендей, басына дастықты еки бүклем қойып, төрде узынына түсип жатыр. Базда дастығын ыйығы менен сәл жылыстырып, аяқларын айқастырып әлле қайда көз жибереди. Ериниң қандай да бир ой менен бәнт екенине Жумагұл түйинди, бирақ тиллесиүге батылы бармай, тек көз астынаң оған қарап қояды. Тұрымбеттиң күндеги жағысы да усындаш болған менен, бүгингиси пүткіллей өзгеше еди. Өзине өли шырай енген. Бир күнниң ишинде азып тек гәйкүйгем мурны қалған. Шерим етигиниң сары қонышы қайырылған күйинде, бөз дамбалының балғалы қаралып, жұнли балтырлары көринип атыр. Ұзын мойнын бурып, биресе әйнекке, биресе қапыға қарайды. Сирә тақат таппас... Қыялды да әрре-тәрре. Анасына ойласайын десе, ҳаслан исенбес, хошласпай таслап кетиүге жазатайым оқ тийип жарадар болса «апа!» деп бақыратуғыны турған гәп! Ер жетип, үйленип қатарға қосылғалы да түнде шоршынып «апа!» деп оянатуғының анасынан да, дәслепки күнлери Жумагұлден де талай-талай еситкен. Ол ушын не ислеў керек. Дүйсенбай айтқандай бәрхәма булар жениске ерисе бере мә? Тазғарада неше большевик қазаланды, оған қарсы гүрәскенлер-

диң қашасы қырылды. Ол бир тойға баражақ па! Дүйсенбайдың айтығынша булар жүйрик атлы, қарыў жарақлы. Ал олар менен урысатуғын адамлар ше? Бийғам уйқылай бере ме? Мылтық бар жерде қаза бар!.. Оның көзлерине өлим көріне берди. Ыри қолларын ҳәр жерине тиігизип сыйпайды: Атыса қойғаңда қәйерине тиіпер екен. Жаны қәйерде?!

Ол анасын қоюып Жумагұлге сырын айтпақшы болып та қыялланды. «Жоқ»,—деди бул ойға бериліүден гүбирленип.—Хаялға сыр алдыратуғын мен бе? Бул барып турған жарамаслық, өзимді тәмен таслағаным! Усындаі әдет қарақалпақтың қай жигитине тән!..» Ол бираз ўақытқа шекем ҳәр муқамға дөнди. Басына кирген ғаўғалы ойлардың түйинин таппай, шыбын жаңынаң гүманланып, бәхәрги ҳәлсиз шымшықтай ҳәр шақаға бир қонып көрди. Бәри бир, тиисли жуўмаққа келе алмайды. Күн аўған сайын ишқысталыққа түсти. Күн батыўға қарағандың тиіспе қалтыратпа тиийп, безгек болды. Бирақ бул кейпине қарсы Дүйсенбайдың, «Ер сөзинен, шер изине қайтпайды» деген сөзи есінен түсип, бойына жигер енип кетти.

«Бүнша қорқақ болсам, неге туўылдым! Жигитлигим қәнене? Жигирмің бестиң күши жоқ па менде?»—Ориынан секирип турған мөхәллес бойын бүйлесген гүллон қыяллары бирден серпилди. Дағлага шығын, айсыз қараңғыда жон-жаққа нәзер жиберіш, саратаңның жагымлышамалы менен қозғалған жапырақтардың сиятырлысына үзақ ұақыт қулақ тұрды.

Ҳәр жерде пітлер үреди. Қөзине жалтыраган әйнеклерден басқа ҳеш нәрсе көришбейді. Ҳақыйқат күпди таңлап алған екен,—деп ойлады ол.—Тап бүгінгі түннин усындаі болатуғының қалайынша алдан билген? Жоқ, бул китапқа қаралған ис. Ахуплардың көбиси дәрьяды терис ағызды деп жүрт бийкар айттып жүрген емес, қуда қәлесе, пирлер яр болса, аман қайтамац. Аман!»

Үйнин берекет кетип, сорпа ишилмегенине неше күндер болғап еди. Бүгін Тұрымбеттиң тилеги бойынша бир ата қораздың сорпасы ертеден ҳәзирленип атыр. Ол үйге қайтып киргендеге, Жумагұл гүртік салып болып кемпирге дұзын таттырып атыр екен.

Таўық сорпаға көптен берли қумар болып жүрген үй адамлары күтә жым-жыртлықта. Жумагұл болса, жәнжелсиз сорпа ишкеймиз деп ҳәр қайсысының қас-қабағына қараў менен өз орында.

Бүгінгі кеш болу хожалық ушын ең бахытлы кеш болды. Ҳәттеки аўқат та тым-тырыс желинди. Таза сорпа ишип тे-

риси жайылған кемпир әүмийин етиўден басын дастықта қоюып еди, пырылдады да қалды. Тек Тұрымбет бийтахат. Ерінде әлленеткен қубылыс пайда болғанын күни менен сезит отырған Жұмагүл үндемеүге шыдамады.

— Шабазым, ишиңдегини маған ортақlassаң қайтеди?

Бундай жағдайда ҳәкиренлеп кететуғын жигит дым жуғас, сөйлемейди. Жұзинде келиншегине деген қаталлықта сезилмейди, өзи менен өзи. Оның әллеқандай жуұмақлы ойды аяқлады алмай отырғанын Жұмагүл анғарған менен оны сөйлете алмады. Буннан бурын еринин усындағы бир жуғас отырғанында «Айтбай большой» жөнинде сорайман деп дәкки жеп қалғаны бар еди, сонлықтан қөкиреги даўамайды, ал оған қарамастаң ол тууралы билгиси келе берер...

Тұрымбеттін бүгінгі кейпі айрықша өзгеше болғанлықтан жақсы нийеттен үмітлендірди.

— Маған үкем келип ойласып еди...

Әңгіме мұрындық сиңлиси Турдығүл жөнинде баратырғанын түсингенликten:

— Не қылажақ екен?—деди Тұрымбет.

— Айтбай большойды тәүір көреме деймен.

— Құдайдан бийұмит есер адамның атын айтпа маған.

— Ат айланып қазығына келеди, шабазым, кәмбағал адам құдайдан беле ала ма?

— Құдайдан безбесе әкесиндей пилтабан дийхан боладығы. Оннан артыққа ақылы да жетпейди. Ат айланып қазығына көлгени сол ма? Ал енди және ескертмен, бул үйде Айтбай тууралы гәп болмасын!

Әңгіме шорта кесилди.

Тұрымбет Жұмагүлге, қәдимгисинше, ҳештене ескертпей түргелди.

Елден атлы шығып кеткенин ҳеш кимге билдири меў мақсаттінде байменен ўәделескен жерине—Әүлийе терекке шекем пияда келди. Оны күтип турған Дүйсенбайдың жетегіндеги ат, адамды көрип бир оқыраңды. Тұрымбет бара-сала аттың жүйенін тутып, омыраўын сыйпалады. Сийнементи беккем екен.

— Атқа кеўлин тола ма?—деди бай сыйырланып.

— Минип көрип билемиз.

Тұрымбет атқа қарғып минди. Устине зилдей адам мингенге бели аўырды ма, ямаса өзге киси болған соң жатырқады ма, ат алдыңғы еки аяғын көтерип, жоқары шапшыды. Соң жолға түскенше асыққандай бир жерде тұра алмай, аяқларын теп-

сииң, гә шегинди, гә илгерилемеди. Атқа Тұрымбеттин кеүлп толып:

— Бул кимдик? — деди байға.

— Сеники.

— Ҳәзир меники екенин билип турман. Маған шекем кимдикى еди?

— Әй иним, күнге жарап деп бир-екеүин жер төледе бақ-қыға қойғанман.

— Ҳасыл туқым ба деймен,—деп Тұрымбет ат үстинде шалқайып отырып, тақымын қысып жиберди де, байдың өзи менен қатарласып Кегейлиге туппа-туўра салып жиберип еди, атлар ҳә демей-ақ арғы жағаға өтти.

— Аттың күшин көрсні деп қарийшанның көпирине айда-мадым. Енди билдиң ғой!

— Билгенде қандай! Бундай ат кисини жаўда қалдыр-майды.

— Өзиндей азаматты жаўда қалдырмаса, сол азамат ат берген ағасын да жаўда қалдырмас деп ойлайман.

— Айтартыңыз бар ма, аға! Бийғам болың!

— Қоңе, бектериүйнди шеш.

Жигит аттың жүйенін босқа жиберип, жорғасы менен барлырганда артына қайырылып, бөктериүйн шешемен дегенше, Дүйсенебай үсесиз келе берди. Бөктериүйді жаздырып Тұрымбет бир бесшатарды илді ҳом қараңғыны гөзлеп көрди.

— Қалай, упай ма?

— Нагыз мұллук екен. Бирақ буның атыўып билмеймен-ау!

— Үйренесен. Ҳәзир барған жеримизде өзиндей жигитлерге қосыласан. Сизлерди Тәжім мурт қызыл құм бетке әкетип екинші күн мылтық аттырып үйретеди. Ал, иним, мениң бир пәнді нәсияттың бар, сөнни тыңла. Бәрқулла душпанына рейимсиз бол. Егер жолдасыңың биреүиниң сатқын екенин сезсең, соңын саган зыян келетуғын болса, көп сөйлесип турма, атып тасла. Себеби ондай адам қарсы келген душпанынан да жаман болады.

Тұрымбет сөйлемейди. Өзинин қуёанышлы екенин де я қыйланып турғанын да түсінбейди, ишинде қандай да түйин бардай сезиледи. Сол киятырганда «Бәри таярлықты екен, буниап шетте қалмай қосылғанымды айта бер. Женис қолымызың тиіссе, қандай абройлы азамат боламан. Байлық деген өзинен-өзи келе береди» деп те ойланады.

— Түреке, тезирек айда!

Олар атларына бир-бірден қамшы басып, шайқатылған-

жорғалары менен тоғай ишинин жым-жыртлығын бузып кете берди.

Екеўин Саманбай жағасында бир топар атлы күтип алды. Олар атларын байлап, тоғайдың қалың жеринде от жағып соқта ойнап отыр. Үлкен қазаның үсти майға липилдеп қайнаштур. Булар да қатарға қосылып отырғанин кейин қолға тез суғ анынды.

— Кешиктиңиз ғой,—деди Тәжим мурт байға қатал пишиnde қарал.

— Айдан киятырғанымыз усы.

Ат жабыўларды төсөп отырған жигитлердин ҳәммеси мәс, ҳеш қайсысының бир нәрсени уйайымлаған түри сезилмейди. Олардың кейинин көрип, Турымбет те ҳеш нәрсе елестиремстен қатарға отырды. Алдыларына бесеў ара бир табақтан гөш ҳәм сорпа келтирилди. Гөшке ғұртқы салынбаған еди. Шөреклерди қанталларына қойып барлығы ерли-ғұрлы жей баслады.

«Бундай таза сорпа, мол гөшке келетуғынымды билгенде бағана қоразды сойдырмайтуғын едим» деп ойлады Турымбет. Сейтсе де, басқалардан қалыспай көп жеўге тырысып бағып еди, иштей өзгелердикиндеги болмай тез кейин шегинди.

— Бул не сыпайышылық?—деди табақлас жигитлердин би-реүи.

— Тойдым.

— Бул тамақ жеўин болса, бала менен айқасыўға да шамаң келмейди ғой,—деди Тәжим мурт жилик тутқан бармақтарын бириимлеп шылпылдатып сорып.

Күшке келсе усы отырғайлардың ҳәммесинен де қайтпайман ғой деген ойда отырған Турымбетке бул шаншыўдай тииди. Бирақ бийтансыс адамлардың арасында ҳәзир сөйлемегендеги мақул көрди.

Аўқатқа пәтия ислер ўақытта бир ақсақаллы киси пайда болды. Бул кисиниң қайдан пайда болғанына Турымбет ҳайран қалды. Абайлап қараса, бүктиң қалыңырақ жеринде ылашық сымақ бир нәрсе бар. «Усында жатырған екен-аў» деп ойлады. Бул киси атақлы Нурымбет ахун деген еди. Ол ортаға шығып бетин қублаға қаратып, ҳәммениң орынларынан турыўын сорап еди, барлық адам алақанларын жайып тикейисти.

— «Исламның күши, оның ұжуми ақырғы әлемге шекем дүнья жүзинде үстем болыўы ушын пәтия беремен. Жигитлер, баҳтыныз ашылсын. Душпанларыңыз опат болсын!...»

Ҳәмме оның ҳәр бир сезине «Әўмийин, әўмийин» десип тур. Әллен ўақытта пәтия тамам болды.

Таң атыўға мейилленип, күн шығар бет сәл-пәл бозарып киятырғанда Тәжим мурт құрбасылық етип, атлыларды жөнө бир рет санап шықты.

— Жигитлер, ишиңизде мылтық ата алмайтуғыныңыз бар ма?

Хәмме тым-тырыс. Нұрымбет ахун жигитлердин жолланайын деп турғанын билип тағы пәтия берип болған соң:

— Тәжимжан, балаларға қайырқом бол, билмейтуғынына үйрет!—дели жүдә бир кишипейиллик дауыс пенен.

— Қәне, онда кеттик, жигитлер! Күн шыға Бадай тоғайына кирип жатып, келеси ақшамда дәръядан өтемиз.

Дүйсенбай менен Нұрымбет ахун кейиндерине қайтты.

— Қуда қәлесе, ҳәммесин туўрылаған шығармыз,—деди ахун былайырақ шыққаннан кейин.

— Ишалла, айтқаныңыз келсии.

— Исламға тәрсекей келетуғын билимди таратамыз дегендердин ҳоммеси тиллерин айқыра тислеп қалады, Дүйсенбай жаң!

— Илайым, тақсыр, солай болрай...

15.

«Қалыпшелеп үйде болса күндес-күндес урыса бермеге уялысады» деген ишенимге келип Төребай менен Айтбай Жумагұлдин апасын өкелиүди мақул таңты. Бирақ бул ойларын Тұрымбет пенен келиспен алмаса баз баяғы болмайды. Сол ушын бир жола Айтбай келип еди, Тұрымбетти ушырата алмай, үндемей кетти, соң Төребай келетуғын болды, ол да ҳеш гезлестире алмайды. Гүлбийке кемпирдин «азанды шығып кетип еди» дегени менен қанаатланып кете береди. Ал Жумагұл кемпирдин өтирик сөзине туспие алмай қала береди.

Төребайдың соңғы келип кеткенинде де кемпирі сол үйренникли жууғабын берип еди, Жумагұл бурынғысынан да ҳайран қалады: Тұрымбеттиң ушты-қүйди жоғалғанына бир айға шамаласты. Бул кемпир неге қайғырмайды? Не билгени бар өзинин? Иләжксиздан енесинен улының қайда кеткенин сорап еди, ол:

— Сен қатын келемен деп улым үйден безди,—деди тонқылданып.—Расын айтайын, тисиңен шықпасын.

— Аўыз бирликти бузатуғын бул үйдин өгей адамыман ба?

— Сен келгели балам мойнына ошақ түскенин билип жүр екен. Дәръяның аржағынан қол ушы талап ислеўге кетти. Қуда қәлесе, кийимни пүтиллең келер, саған да, маған да бир нәрсе аўыстыра-

йын деп жүрген шығар. Сен сораган адамға бүй деп айтып жүрме. Балама да, саған да жақсы ат емес. Өзи де арланып ата-баба билиспейтуғын жақларға кетти.

Баласы қатарына еки күнге шекем қелмей хабар-атарсыз жоқ болып кеткенге кемпир биймазаланып Дүйсенбай билерме екен деп барғанында, бай усы ақылды айтқан еди, буны Жумагұл сезбеди. Ендигиден былай сораган адамға ол да кемпира құсап азанда шығып кетти» дей жақ, ал сорап ҳеш кимде келмейди.

Үйдің қыбыр-сыбыр жұмысы сирә түүесилмесе де Жумагұл ғираз тынышланды. Кемпирі қонсы-қобаларға айранышылап кетсе, ойланып алғыға азмаз үақыты аўысады. Ери қыйыншылықта жүргенде отыра бериүін керек пе?.. Ол усы пикирин бир жола енесине айтып көріп еди, ол:

— «Қатын қарыўланып қазан қайнатпас» деп ата-баба бий-кар айтпаған, табаның қышып баратырса, айранышлай ғой!— деди.

Жумагұл арсынбады. Қөп жыллардан бери турған аўыз-қақты алғын айранышлайтуғын болды, бирақ кемпирі ол кетер үақытлары «анаў үйге бар, мынаў үйгө барма» деп, үйлердин сыртынан көрсетип қалады. Ол кемпирдин не мақсет қойып жүргенин түсінбеди, ал «барма деген үйлер бизлердей жарлы шығар, өзлери айран сорап жүргенде үйине биз барсақ құлар» дейди де, кемпирдин айтқанынан шықпайды.

Ен болмаса барған жеринин гүбисин писип, айранын атласып, аўызқабағы толы айран алып қайтады. Олар сойтип сыйырлы хожалықтардан кем болмай сүзбе жыйнап, бир еки рет күрт, торақ та қайнатып алды.

Ол мұрындық атасы Тәнирберген машыншыникіне барып Түрдигұл менен сөйлескіси келер, ал ол үйге изеп қәдем қоныұды кемпирі қадаған етип қойыпты. Жасырынып барайын десе және болмайды. Дәстүр бойынша олардың өзлери алды бурын мұрындық қызын шақырыўы тийис.

Байдын үйине де күнде азанда көп айран атлапатуғын болған соң ала геўгімнен-ақ тиленшилердин аўыз-қабақлары ғаздай қатарласып қалады. Бийби Жумагұлдин келгенин көрсө, айранышлаған аўыз қабагын нәўбетсиз-ақ толтырып жибереди де, ертеден келгенлердин ғиразын бийнесип қалдырады. Мине сонлықтан Жумагұл бул үйге көп аса бара бермес.

Бир жола азан менен Айтбайды ушыратып қалып еди, оның «Турымбет үйде ме?» деген сораўына «Азанда ертерек турып кетип еди» деп жуўап берсе де, қысынып қаларман деп

ойламады. Айтбай оған анықланқырап қарап, оның қан тымырларының ойнақшып әлле қандай бир сырды бүклем турғанын сезди.

— Ерте турып талап ислеўге кетсе жақсы екен.

Жақында ғана Бағдагұл менен сырласқанында ол шынына келип, Турымбеттин дүзележақ өкенлигин, сол ушын қолы ушы талап излеп кеткенин жасырмай, кейнинде кисиге билдирмейді өтинген еди, соңлықтан ол бул жасырын сырларды Төребайдын жорасы Айтбай еситеди деп ойна келтирмеген.

— Ерте турған құдайға да жақса керек,—деди де аз гидириди. Жумагұлди бурыннан толғандыратуғын қыял бул жигиттің жаңаңық хабарын, яғни Турдыгүл айтқандай оның бейиши жер үстине қондырып қоя қоятуғын сөзлерин өз қулағы менен еситиў еди. Ал ҳәзір сораў нақолай сыйқланды. Көптен бери мұрындық сиңлисін көре алмай жүр. Барайын десе еле қатнаспаған соң...

— Эй, Жумагұл, Жумагул!—деди Айтбай басын шайқап.

Жұмыссызылдықтың кесепатынан қыларға ис таппай, келинин сиртынан бәрхә бақлап жүретуғын Гүлбийке кемпир үйинин ийнеўине сүйенип, булардың сөйлесип турғанын көрил тур еди, өзинин бойдақ жигит пенен көшеде көбірек иркилгенинше пушайман етип, үй бетине нәзәр салған Жумагұлдин көзлөри оны шалып, бирден асығып, шаққан-шаққан журип кетти.

Оның анасы туýралы айтыўды. ойланып турған жигит тез ажыралысқанына қуўанды: «Бийшараның кеўлин қабартпағаным жақсы болды!»

Кемпир оған жекирицип:

— Сениң менен Турымбетжаным келген соң сөйлесермен,— деди.

Жумагүл неге иркилгенин тусиндиргени менен кемпир бәрибір исепбейді. Ол сөйлеместен аўызқабағындағы айранын, қантал бетте сасып, үсти көпирин турған бөз шекийнеге қуйды.

16

Еркиншің бойында «ақсақал келіпти!» деген хабар тарқаса болғаны, аўыл арасы анда-мында шапқаш атлылар менен тоғып кегетуғын еди. Жумагүл бул аўылдан ондай көринисти еле көрген жоқ, себебин де билмейди, сорайын десе оған ақсақалдың неге кереги бар. Турдыгүлден баяғы еситкенине қарағанда ақсақалдың өзи усы аўылдың адамы болса керек. Соған қарап «ақсақалды өз аўылы сыйламайма екен.—«Аўылдағының аўзы

сасық деген усы екен-аў!» деп ойлап жүрген менен, бул жақтың ақсақалының сыртынан «ат көтергисиз семиз, ҳәр бети шыжықтайды қызырып бөрткен, қара шоқ сақаллы, басында әреби шегирме, үстинде қысы жазы сенсен постын» деп көз алдына келтиретуғын еди. Бир жола суұға баратырғанында ала аттың үстинде еки ийни қуұсырылып отырган сүйен жақлы, мурны мыйқының тұмсығындағы иймек, арық кисиге ушырасып қалып, оның ақсақал екенин изинен суұға келген ҳаяллардан сорап билди. Бир сапары сол ақсақалды көргенін айтып кемпири де булқыған:

— Бизге ақсақал да қайырқом. Балан оғыры ақыллы екен «жақсы ийт өлигин аўлаққа таслайды» деген, көрдін бе алысқа кеткенин, күтә дүньялы болып келеди,—деди маған...

Буған Жумагұл де қүйанды. Бирақ ол, не ушын Тұрымбеттің талап ислеп кеткенин ақсақал менен бай биледи, басқалар билмейди, мине усыған ҳайран қалады, кемпири арқалы емес, өз қулагы менен анығын еситкиси келеди, оған жүрек қайда? Ақсақал мәнен, бай оның менен сөйлессеси! Бийбиден сорап көрип еди, ол да «қайдем» дейди.

Күтпегенде пиядалап үйине қарай баратырған ақсақал ушырасып қалды. Ол Жумагұлды сыртынан таныйтуғын болса керек, иркилип турып:

— Келин, Тұрымбеттен хабар бар ма?—деди.

— Жоқ, қайнаға, қайда кеткенин де билмеймиз.

— Билиў дәркәр емес, сизлерге напақа таўып келсе, болғаны емес пе?

Жумагұлдин ақсақалдан күткени бундай емес усаған еди, деген мәнен оның иркилип сөйлескенине ишинен разы. «Ҳаялларға ҳөктемирик сөз айтыў гүлән еркектиң ерекклик қәсиети...» Ол ақсақалдың пияда жүргенине таңланып, ертенинде Бийбиге айтып еди, ақсақал сол жүрисинде қуры жүргемен екен, баласы, қызы бар үйлерге гезек пенен өзи кирип шығыпты.

— Не ушын?—деди Жумагұл қызықсынып.

— Оқыў дей ме, бир нәрсе дей ме, соған адам салық түскен қусайды.

— Өйбей, еситпеген елде көп деген. Адам таўып па оған?

— Жумагұл, басың искең екен. Өз ерки мәнен баратуғын адам табыла ма? Өзиң барамысаң? Қолайға келген биреуді зорлап жиберетуғын қусайды.

— Булар әззини қолайлайды, Бийби. Бизиң үйдегини сондай бир оқыўға жиберип қоймаса болғаны ғой.

— Маған ондайды ким айтатуғын еди,

«Тұрымбетті алдарқатып оқыў деген салығына жиберсе жиберип қойған шығар, бул бийүмитлер» деген қәўип Жуматұлдин көкирегине түйин болды да турды. Бул қәўипин қайинепеден жасыра алмады да.

— Не дейди мынаў!—деп кемпир, үйинде тақат етип отыра алмай, орамалын шала ораўы менен асырып байдикине шаўыл кетип еди, бай тәсelle берип дұрысын айтыұдын орнына «еринин таяғынан құтылып, келиниңнің етине қан жуўырып, өтирик сойлеўге қараған екен» деп шағып жиберипти. Кемпир байдың сөзин сол тұрысында Жумагұлге айтып келип, топыла берди.

— Көшеде Айтбай большойдан еситкениңди маған айтатуғып болдың ба, бийәдеп, жуўенсиз!!!

* * *

Тұрымбеттің дерексиз кеткенинен бай да қәўипсинди. Осиресе опың тынышын алған аты: «Тұрымбет не болса сол болсың, мениң жибергенимди еки аяқлы бенде билмейди, ал соңша айлар бақыға қойған туқым атым майрылып келсе, ямаса дүниапашың қолына түссе, бәринен сол жаман...» Егер усия қыяллып обланп отырганың устине Тұрымбеттің кемпира колип қалып «бломпип хабар атар жоқ па?» деп сораса, балаптаң қылышпилғаниша мениң атымды айт демекши бола жазлад, мәниң порға тутын қалады. Сол аты есінен түскен ақшамында уйқылай пілмійтүгін да болған еди. Дүрсилди шыңса тым-тырыс құлақ түрпі, бизни яўмытыңың тұяқтарының сести емес ие дес, басын көтереди. Арадаң анық бир ай өтип кеткен соң обден тынышсызланды. Кеўлине аты келип қалғандай. Базда ирім ақшамда-ақ тұрып кетип, Әўлийе теректиң тусындағы шеңгелликтиң ортасындағы жер төлени көрип қайтатуғын бәлгесе ушырады. Үмити—егерде оқ тиийп Тұрымбет жаза тайым бола қойғаңда да, ат жем жеген жерине оралады. «Ат айланып қозығын табады» деген ғой!...

Бийдөреклик үш айға шамаласқанда барып, түнде Тұрымбет келди. Ҳөр қыйлы қыялларға берилип, уйқылай алмай жатырған бай сырттағы есикти тақылдатқан адамның дауысын таный сала, қасындағы Бийбини бөлек жайға жиберип, есикти өзи ашты.

— Ат қайда?

Аманлық-есенликten бурын атын сораған байға Тұрымбет ашыўланбады. Өз орнына байланғанын айтып бөлмеге кирди.

Бай аттың аманлығын билген соң барып оның менен әнгімеге шуғыл киристи.

— Қалай, мақсетлер орынланды ма?

— Бир чайник чай болса?—деди Тұрымбет тұпиригин жұтынып. Бай түргелип ҳаялы жатырған бөлмеге кире сала, тез чай қайнатыуды, демленгеннен кейин өзи келип әкететуғының, үстіне ҳеш қайсысының кирмейін буйырып қайтып келди.

— Ҳәзір қайнайды. Шығының жоқ па?

— Еркіндәрья аўылының бир жигити өлди.

— Атыспа болды ма? Ол ким? Қалай өлди?

— Атыспа болғанда қандай! Өлгөн Нурым деген жигит. Абайсызыда мен атып алдым.

— Нурым, Нурым,—деп Дүйсенбай ойланып бул атты соң еследи.—Хе, хе, Қутымбайдың жийени екен гой. Зияны жоқ, әжел деген. Өзлериниз аман болсаныз болғаны. Басынан сөйле қосшым.—Дүйсенбайдың көптен бери асырып жүрген жүргеги усы хабарды таллап еситиүге құштар еди. Оның үстіне Тұрымбеттің минезин биледи. Ол өз мәртлигии айтқанша шыдамай, иш қысталықта да отырган шығар! Негізінде Тұрымбет ондай кейінде емес, шаршаган, шырайы шаң басқандай құйғарған.

Тәжім мурт оларға исленген ислер тууралы ҳеш кимге тиғислик билдирмейін тапсырып, егер биреүдин усы жөнінде гәп қозғағанын еситсе, тири журийиниң гұман екенин қатты ескерткен еди. Соныңтан ұқыя тууралы аўыз ашыў қәүин! Тұрымбет тамсанып тұпиринди.

— Эңе, нағыз нөкер болыпсаң,—деди бай көтермелеп.—Сыр сақлаган ең жақсы нәрсе. Айтпасаң айтпай-ақ қой. Тәжімнің өзінен-ақ есitemен.

Байдың ертели-қеш билмей қоймайтуғынына көзи жеткен-ликтен айтпаўға өзин бійлей алмады. Атқарған «ерлиги» ишине сыйдыраلمай, өзи де әбден жарылыўға келген ақыры.

— Сизлерден айрылған түни күн шыға Бадай тоғайына жетип, күндиз қылт етпей жаттық,—деп алдына байдың өзи әкелип қойған чайникten кесеге чай құйып, малдасын, жыйын-қырап отырды.—Келеси ақшамында дөръядан өттік. Сол түн тынbastan жол жүріп сырдандай елсіз далага шықтық. Шамамша «Қызылдың құмы» деген сол шығар. Жақын-жуўында ел көрмедім. Оннан да асып кеттік. Сол жүристен жүріп бир таўдың жийегіне тирелдік. Сол таў мәрли жеримиз екен, оған жеткенше өзимиз де бир қыйлы болдық, атлар да болдырыды. Ҳайран қалдым, жан-жағы қапырық тоғай, тәбе таўдың баўырайында бир ылашық соғылыпты. Сырттан қарағанда, до-

ныздын гүркеси дайсан, ал ишине кирип бир ҳаял менен бир кемпирдин отырганын көрпін, таң қалдым. Олардың жападаң жалғыз ылашықта қорықпай отырганына әлхәббиз дей берин! Анығын жартыўлы биле алмадық. Бирақ шамалаўымша, сол үй бизин басшымыздың үйи ме деп пәмледим. Ылашықтың сырты көриўге пәжмурде болған менен, ишине кирсөн, шыққысыз екен! Түркмени ғалы, гилемлер, бояўы мурныңың қанындай қызыл ҳәр қыйлы текиментлер көзиңниң отын алады. Қулласы ылашықтың иши жайнап тур. Ҳәр биримизге бир мақпал көрпетабылды. Екеў-ара десем лап болар, қурығанда үшеў ара шыгар, мал сойылды. Гөш деген ийт-ырқын!..

— Қысқасын айтқанда, бир көклеген екенсиз,—деп бай тисинц суўын сорып жутынды.

— Басқаларды ғой билмедим, ал мен жата беретуғын жер екен дедим сонда. Ал, Тәжим ағаның үйи шығар деп пәмлеўимниң себеби, ол сол үйдин барлық нәрсесине суғылысып баратыр. Ақшам сол үйдин келиншеги менен бирге жатқанына қараш тақыйық исендим. Өйдейин десем, оларды және жеке тасларап, биазлер менен бирге дәръядан өткенше келди. Соң өзи қайда барлатуғышын айтпай, жөн алды қарабарақ бир жаққа кетти!..

Виїга мурттың үй-иши туўралы барлық ҳақыйқатлық белгили болғанмықтан ба, оның менен қызықсынбады.

— Ҳо, сөйттің қондызызы?..—деп Турымбетке әңгимени басынаң қалдырмай айттың ушын жолга салып жиберди.

— Аюа, қондық. Қонақагада тойын алдық. Ол жерге сәскеде барып едик, кең песинге шекем уйқылаң алдық. Дем бериши тамагымызды тойдырганнан кейин Тәжим аға бизлерге «қопе, жигиттер, атларыңызға минин»—деди. Ол не айтса пигти ғой!.. Арамыздан исми Нурым деген жигит жансызлық етиў ушын Төрткүлге жиберилди, ал бизлер тауда мылтық атып машқы қылып жата бердик. Арадан бир айдан жұзи өткенде сол Нурым қайтып келди. Ол көрген билгенлерин бизлерге баян етип, «Төрткүлге жоқары жақтан бир адам келипти, үш-төрт жигитти оқыўға әкетейин дег атыр» деген ғаўасат бар» деди. Вупши кейин кимде тынышлық болсын. Ҳәмме ҳәр қыйлы нәрсөлдерди таўып, өз билгенлерин жорып жүрди. Ал Тәжим аға бизлерден бөлинип бир күн ойланды. Ақыр соңында келип «бүгни ақшам Төрткүлге кетемиз» деди. Бизлер де сөзин тәркестісін асығыс түрде атландық.

Төрткүлге жақынлаған жерде әделки жиберил алған жигиттимиз Нурым тағы жансызлық етип кетип, жоқарыдан келген киси үш-төрт жигитке басшы болып оқыўға адам жыйнаймыз.

деп Шораханға арбалы жөнеп кеткенин хабарлап келди. Енді не қылыұ керек! Биреўлер изинен қуўайық дейди, биреўлер жолын тосайық деди. Қулласы бир шешимге келе алмай бираз тартыстық.

— Алдын ораған жөн ғой,—деди бай шыдамсызланып.

— Ҳәзир, ҳәзир,—деп Тұрымбет қолын көтерип алақаның байға қаратты.—Сейтип аға, тап усы сиз айтып отырған тоқтамға келинди. Әмиү даръядан өте сала тоғай-тоғайдың арасы, сайлардың иши менен излерине ат қойдық. Бир жерде олардың қарасын көргіте қалдық. Ендігі жағында тек Тәжимниң ым қағыұ менен бағдар алып, көп жерге шекем қапталлаш шаўып, алдынан шықтық та, бир жерде жаттық. Ол жер умытпасам Түркмен жаптың бойы шығар деймен. Атларды жаптың ишки қәндегине беккем кісептедік те, өзлеримиз буққы таслаш, өлардың алдынан тостық. Бәри қосық айтып киятыр екен! Әжел дегенди қоя бер! Шашлы биреўи арбадан түсип, сараламақшы болып еди, қалғанлары да иркилди. Биреўлери арбаға сүйенип турып шылым шекти. Қарақалпаққа шылым шегиүди ким қойыпты!—Оларды аяғандай Тұрымбет басын шайқады.—Ұай-ұай, әжел-ай! Мине сол ўақытта оларды атқысы келип, жансыз болған Нурымымың алдыға түсип мәртлик етип еди. Тәжимниң «тоқта!» деп сыйырланып берген буйрығы ҳәм-мени турған-турған жеринде қалдырды. Анаў жигитлер және арбаға минген кезде бәримиз мұрттың буйрығы бойынша қамалап, бешатарларды иске салып жибердик. Биреўи де аман қалған жоқ. Бирақ мениң бир оғым қаңып кетип Нурымды сесспей қатырыпты. Бийшара таўланды, таўланды!

— Ырас билмей қалдың ба?

— Оллақиң билмей қалдым. Сол жерде Тәжим аға, бул кимниң оғы деп жекириніп еди, менини деп мойынлаған соң маған үндеген жоқ.

— Бийшара жигит-ай,—деди бай Нурымды қайғырып.—Сейтип анығырақ айтса, оқыўға адам жыйнаймыз дегенлеринен тири қалғаны болды ма?

— Қалай тири қалсың! Алды менен сулаған шашлы жигит-тиң бир кишкаңе мылтығы бар екен. Қасларына барып тинтиұ жүргизгеннен соң билдик. Ал басқаларында муштан басқа науя жоқ, бирақ арбадан үш бешатар тантық.

— Сазайын алған екен, занғарлар! Енди усыны еситкенлер өлмей оқыўға барады-аў. Қәне, соинан кейин не қылдыныз?

— Бул шаўқымның изи басылғанша елге кетпен деп, Тәжим биздерди баяғы ұйғе емес, басқа жерге әкетти. Бул жер Еркін-

ниң аржағындағы Порлы таұдың арқасындағы бир көлдин ортасы екен. Тәжім аға бизлерди усы жердин ҳәкими деп Турдықылыш деген менен таныстырды. Ол орақ мұрын, қуўжақ, қаслары үйилген, суұық түсли адам екен. Оған бағынатуғын атлылар он бес жигирмадаң аслам. Олар менен бирге бир ай болдық. Олар бизлерди дәслеп жүдә суұық күтип алды. Себебин сонын ала билдім. Қарауындағы өзиміздей адамлары бизлер менен үйренисе келе сыр жасырмады. Сол ушырасы үға шекем Тәжім менен Турдықылыш екеўи жұлдызлары қарсы жаў екен. Алдына бас ийип барған соң ба, соң-соң еки басшы ғауырманласа берди. Адамлары менен бизлер туýысқаидай болып кеттік. Олардың ислейтуғын иси исламның үстемлигін иске асырыў екен.

— Қалай, өзлериңде жеңемиз деген умит бар ма?

— Олар ҳәмме нәрсеге исенеди. Егер оқыў деген бәлесине адам жибергизбей қалсақ болып болғаны. Гөне дийўалдың тиrep бердисин алып қойғандай, большойлардың исин жүргизетуғын адамлары тайынлапбай, өзиңең өзи қулайды деседи.

— Тәжім деген төлим-билимди көп оқығап, Қабага да барып қайтқап жигит. Ол сол басқарыудың гүллән сырып биледи. Турдықылышиңқа жарысын Қоңыратқа хан болып көтерилиўге ҳәзирлесіп атырганда усындаі әламат болып қалды ғой...

— Түри сола! Ақылга оғада жүйрік екен. Ал, енди бай аға, барлық үақияларды сизге өзим деп айтып отырман, тисинизден шығармассыз.

Байдын езиүндег азмаз күлкиниң изи бар еди, сонда да дауысына ашыў ендирип:

— Мен сени басқаша деп тутып беремен, ақмақ! — деп қолын тутты. Жас жигит оған күш бермей, жинкөзленип, орнына секирип тұра сала, қосбауынан шығанақ бойлы ақ қанжарды суұрып-ақ алды:

— Аұзыңа құм құймасаң, шаламан!

Байдын жаны көзине көринип, ети шымырқаңып илажсыздан күлди:

— Эне, жаңа писик жигит болыпсан. Мен сени сынап атырман. Рахмет саған. Берген дузыма, миндерген атыма ырзаман.

Тұрымбет қанжарды қайтып қосбауына тықты.

— Иним, мынаны әкет,—деди бай Тұрымбет аўқатланып үйине кетиўге тұра бергенде, бир түйиншикти усынып.—Ишинде кемпирине бир ақ жаўлық, ший мақпал гүпи, келинге бир шатыраш көйлек бар. Сен кешиккен соң үйиннин иши жүдә биймазаланып еди, мен «талап ислеп кетти» деп алдарқаттым.

Өтирикши болмайын, мынаў тапқан табысым деп алыш барағой, батырым.

— Аўылда не жаңалық бар?

— Сол оқыў дегенниң дүмлийи бизин аўылға да еситилип еди, кесгеллем ҳеш ким бармайды.

— Айтбай қусаган биреўди жибере қойыў керек тә.

— Иним, иним,—деп бай суұық демин алыш басын шайқады.—Ол кемпир-ғаррсыны таслап қайда барады. Болмаса бизлер менен ойласып та отырмай ағажан деп кетеди-аў,—деп оқыўға баратуғынларға қарсылық етиўдин не ушын зэрүргиғин, мәрдикәргө гилем жарлыларды жиберип қалай алданғанын майдалап түсіндірмекши болып турды да, еле ўақыт барғой деген ой менен үндемей қалды.

Бойын үйқы қаплаған Тұрымбет отыра бериўге шыдамай қайта-қайта еснеўи менен байдикинен алған түйиншегин қолтығына қысып шығып кетти.

17

Және қыс келди. Бул қыс Жумагұл келиншек болып түскеннен соңғы екинши қыс.

Іісқырып ескең даўыл қара таллардың жапырақсыз шақаларын оқ жайдай бүгип, қылқобыз тартқандай «ыз-ыз» етип тур. Қешелерде бүрсөнлеген адамлар ғана көринеди. Ал Кегейлинин құмлы ырашы күшли даўыллар іэтийжесинде айғызы-үйғыз, ийрек-ийрек нағыс ойғандай, ыраштын сыртқы қәндеги-не ескең урықлар қатты даўылға төтепки бере алмай мортылдаپ, буўынынан сынып атыр. Аўыл арасын, жап бойларын сәнлендирген жасыл жапырақлы боянлар ҳәзир сып-сыйдам, тек күў ағаш, қоныраўлары қараўытып жарылған шенгеллердеги тоғай шымшықлары менен тықтықлардың уялары жұлибаракланып узақтан-ақ көзге түседи. Жаздың күнлери төбеси көринбейтуғын ылашықлар, қара үйлер менен тамлар патлыыйп көзге тасланады. Арапары сояў-сояў.

Даўыл күннен-күнгө күшейип, бетише киси қаратпай арадан күн өткен сайын өжетленип баратыр. Бул қыс айының дәслепки қатал белгилери еди. Маңғыт аўылының дийханлары қыстың өнжамын жеп, мал отларына шекем таярлаған. Жапырақлары жалпақ ақ қайыстай пишенлер баў-баўы менен тамлардың төбелерине ғыррықлаұлы. Сатарман дийханлардың ғаўышлары, баўы билезиктей болса да, тақ-түйнақтай болып қораларға суұынланған, гейпараларыни тамбасында. Қозғап жи-

берсен аяқ астын бүркеп, жер көрсөтпейтуғын жапырақлы бо-янлар гүди-гүдиси менен үйиўли. Сөкли жантақлардың гүди-шеклери үйлердин қасында да, аўылдың шет шебиринде де жекке-жекке ылашықлардай. Жаўырынларына сүўіқ самал өтип, өміртқасы аязлаған қара маллар менен жабыўы баўырына түскен ешеклер тамлардың тасасында, қоралардың қу-үйесинде қунжыйысады. Үстине жецилтек кийим кийип далаға шыққан адамлар бұрсанлесип, үй араларында жуўырысын жүр.

Турымбет пenen Дүйсенбайдың үйлериниң аралығындағы үлкен бир атыз бағ пenen бир атыз егислик жерлер ҳәзир сырдандай. Үсти ҳүүлирия тур. Ерик ағашлары қыстың қатты қә-хәрине өршеленип, «кел, сениң менен көре қалайын» дегендей гүллән ҳәлсиз шақалары менен бирен-сараң сары жапырақла-рын астына шашып, баўырын өрге тутады...

Дүйсенбайдың ҳәўлиси жұдә кен еди. Қошқар шақы нағыс ойылған таҳта дәрўазаның еки қапысы да ашық. Бирақ кирип шыққан адам көрипбейди. Дәрўазаның күн батар бетиндеги жайсаң қорада жабыўлы атлар от жеп тур. Бәри де суўыққа шыдмай ми ямиса үстине ер тузиўин күте ме, яки бир-бири-нен жем қызығын ма, жер тенсеппін дубирлеседі! Дәрўазаның бир қанталы анық. Оның орта бойлы, қара гүнили бир адам шығыш, көлецкедей қарыўытын азмаз турған соң қорадағы атлар менен маллардың алдына ишине таслаған қайтып, қайта-дан сол дәрўазага сүңгии кетеди.

Анық дәрўазадан 4—5 есик көрипеди. Апаў тери менен қап-ланған қаны ат дорбадай қулыптаң бөркүлла айрылып көрмә-ген, қай үақыт көрсөң де сол дорбадай қара қулып илингени илингени. Оған тек байдың өзи ғана кирмесе, басқа адамның кириүнне рухсат етилмейтуғын еди. Онда не бары басқаларға жумбақ. Қалғанлары: мийманхана, жатақхана, ал аўыз бетин-деги есик асхананики. Атлардың жеми де усы асханада сақла-натуғыш еди. Буған қонақ-қопсы келгенде болмаса, байдың өзи бас суқпайды. Мине, усы жайдың қапысы алдында басына тұлки териден қулақшын кийген Турымбет көринди. Оның ен-гезердей ири денеси қапыға зорға сыйып, бир қырынлап шықты. Иште жеп үлгеріүге асықса керек, еле-аўзы кемсөнлеп, бир нөрслерди гүйсеп киятыр. Ол дәрўазадан шықты да, күн батар жағындағы атқораға бурылды. Ергенекке жақынлап әтирапына, шыққан дәрўазасына қарап азмаз гидирди, соң қораға бир-дей кирди. Сырттан адам киргенин жатырқағандай от жеп турған атлар оқыранысты. Турымбет уры көзленип артындағы ке-

рекөз ергенекке және бир мәртебе көз таслап, ҳәр аттың алдындағы бедеден бир қысым, бир қысым жыйнап, үстине гөне кийиз жабылып кирер ауызыдағы ызырық бириňши тийетуғын мүйешке байланған көк боз аттың алдына әкелип таслады. Көк боз ат ийесиниң урлығына қәнәэт етпегендей, алдындағы ушы шырынылып, шала желинген беделерди аяғы менен шашып-шашып оқыранады. Тұрымбет жән-жағына жалтақлап қорадаң шықты. Оның киргенин де, шыққаны да, ҳеш ким байқамады. Басындағы қулақшының қос қолы менен басыңырап алды да, үйине қарай кетти.

Тұрымбеттін тамы бираз гөнергенликten тырнағы уныраң, әдеўір жуқарған. Сол себепли жаздың күни түүе қысқа қараң та үйине жақын мал байлаўға болмайтуғын еди. Тамның дий-үалы әзиз болғанлықтан ба, басына шөп те шығарылмаған. Ҳақыйқатында да жыйнағандай от-шөп онда жоқ еди. Күч шығарға қараған әйнектік тусында, қуты кеткен кишкане қоралуэтеп, жыйналған азғантай қыс отынды сонда жыйнап қоюпты. Жазда суү қабақ егилгеп гөне толе тамның дий-үалынан он қәдемдей арқарақта, бул усти ашық гөне төле сыйырына ықтырма болыпты. Ал аты жейтуғын жонышқасы болмаганлықтан жалғыз көк боз атын Дүйсенбайдың қорасына байлайтуғын болғаны бұлтырдан берли.

— Ол Тәжім мұрттың топарына араласып келгели, қандай да бир ауыр минезли адамдай болып қалған еди. Жүрис-турсын да ойланады. Байдың үйинен шыққан соң, адымын тап санаپ басып киятырғандай, ақырын ғана үйине келе берди. Жайында гүбірли шығып атыр екен. Қемпіри қатты-қатты сөйлейди. Ол бул ўақыяға қулақ салып тоқтады.

— Мен шақыртқаным жоқ. Керек болса Айтбай «большой» дикине апарың!

— Мұсылманшылық ғой. Тұрымбет келсе, көндиремиз.

— Егер ишимнен шыққан перзентим болса, айтқанымнан шығармайман.

— Қемпір, қатты кетпе!

— Шырақларым, зорламан—деди өзге дауыс.

«Бул не жәнжел?» Тұрымбет тусине алмады. Бирақ соңғы ҳаял дауысы таныстай сезилди. Бир жола Жумагулдин Айтбай менен сейлесип турғаны жөнинде қемпір баласынан келген күни-ақ «сүйинши» тилеген еди. Сол ушынба «большой» деген сөзді еситкенде ашыуы қайнап, сыртта көп тұрыўға тақат етпеди.

Жумагүл есик бетте жүресине отыр. Бет аўзын бүркеп тас-
таған кемпир пештиң қуұысында. Бул кемпир Тұрымбеттегі
сөлем дәме еткендей жаॅлығын көтерип қолын созыға мейил-
ленгендे барып, ол Сәнем екенин таныды. Иләжсыздан бул да
қолын усынды. Баласының ҳәрекетин унатпай Гүлбийке кем-
пир және шаॅлады.

— Кереги қызы болса әкетсин!

Бағанадан бери болып атырған әңгиме белгили болды. Се-
беби жазы менен «талап ислеп» жоғалып кеткен Тұрымбетті
күтип-күтип, ақырында, ол келген соң, Төребай оған қәйинене-
си жөнинде еситкенлерин айтЫП, қолына алыш кереклигин ес-
керткен еди. Сонда-ақ ол келисім орнына:

— Енди менин күш күйсүге айланыўым керек пе?—деп жаң
жуўытпаған еди.

Миң ұәзир де сол айтқанын ишинен тәкирарлап, сөйлемей
сазырайып тур. Ериниң келиүин күтип отырған Жумагүл кем-
пирине төрелик бермегенине еңкілдеп жылап жиберди. Оның
көз жасына я Тұрымбет, я Гүлбийкениң баўыры ерип, көкиреги
жибимеди. Жаңа ғана бай менен сойлесип шыққан Тұрымбетке
Оул ұақыя оц тусти. «Кетсни, мениң не жұмысым бар. Апам
дұрыссын айттып атыр. Бай ағамның айтқанындай, усы ҳаялды
алғалы үй қоренини тартып кетти. Қолынан түк келмейди. Бай
мирот етпін турғанда, тоғырларынан биреүнше пеге үйленбеймен...»
леди Тұрымбеттегің қыяллы. Бирақ тым-тырыс.

— Сен не дайсей?—деди Төребай, шыдамай Тұрымбеттің
жүзине қарап.

— Не дайтуғын едим? Баяғы айтқаным айтқан. Аманнан
безис жинлимен бе?

— Бул да бир анаң емес пе? Тұрымбеттің қәйиненеси қан-
тырып жүр екен десе саған аброй бола ма?

— Мениң баламның етегин жаўып жүрген сизлер емес!

— Үрас, сизлер емес!—деп Тұрымбет хошлады.

Сөз кесилди. Өмір бойы азап пенен жүзи сарғайып, бели
бүкирейиүге қараған ананы панасылы қалдырыў қайсы перзен
ушын онай? Жумагүл өз көзинин тирисинде анасын қанғыр-
тыға қайылшылық билдиригиси келмеди. Орынан тикейди.
Оның ұәзирги түсінде қандай да батыллық бар. Бирақ ериң
және тыңлап көрмекши!. Дәслепки пикиринен айнымайтуғы-
ның билген соң:

— Аманнан мен де қалмайман!—деди қатал. Оның көзле-
рінен жас та қуылды, бирақ нашарлығын билдирип аласын
әңгіретпеў ушын өзин мәрт тутып бақты. Буған Тұрымбеттің

бети быж ететуғын емес, қайта суп-сур. Гүлбийке кемпир қараз турмай:

— Ўиди босатқаның мақул. Мешелин баға алмаймыз. Бала-ма қызы қапылмас,—деп бирден тутигип, үиди басына көтериң кәткүдаларға женислик бермеди.

— Жумагұл қарагым, балалық етпе, бузылып дүзелий аңсат емес, алдың қыс. Екеўиниз қәйерде сыйсыз. Өзим кемпирдиң илажын табаман,—деп Төребай тәсelle берип еди, Тұрымбеттиң жүргеги ҳәйлирип жоғе көтерилди.

— Төребай, қойсаң! Сен емес мениң хожалығымды дүзей-туғын, қызы да кетсин!

— Қысқарт!—деди Төребай оған салмақлы етип.—Гүлбийке анаң болғанда, Сәнем анаң емес пе? Енесин көрген соң басылар, уялар деп Айтпай екеўимиз алдырған едик, нағыз уятсыз екенсөн. Әй, онбағаниң әүлады!

— Кудайдан қызы тилемесин дегеним жоқ,—деп Гүлбийке қай-тадан пәт алды.—Мен ямаса оның туған улын мәрдикарға жи-бердім бе?

Төребай енди мың зорласа да, истиң патыратқа айналғанын түсинген еди.

— Ул менен қыздың қаңдай айырмасы бар,—деди салмақлы түрде.—Егер мынаў балаң болмағанда сүйегиң көшеде қала-туғын қазықбассаң нағыз! Сениң сез қосатуғын не орнын бар? Қайтама балаңа ақыл берип, қудағайың менен әжик-гүжик болып отыратуғын адамсан... Шашы күнге ағарған көрмәдик!

Төребайдың Гүлбийкеге айтқан сөзлері Тұрымбеттиң ашы-үйн қоздырып, Төребайды түйгишлеп үйден шығарыўға қолай-ластырды. Истиң ақыбети жаманға айналатуғынын түсинген-нен соң Төребай тикейип турған түринде:

— Шеше, жүре ғой!—деди Сәнемге.—Ал, Жумагұл, сен қозғалма!

— Қызым жыламай жүрсө, мен тынышпан, мен ушын қура-лы бузылмасын,—деп ана мәртлик етип, жылап турған қызын жубатты.—Шырағым, шаңарақ бир бузылса дүзелий қыйын. Ерли зайдыптың бир-бирине желимленийи ушын кепсер перзент болады. Ҳәзир күйеў бала жаслық етип көкирегин баса алмай жүрген шығар. Ата қәдириң ата болғанда, ана қәдириң ана болғанда билесең деген. Қала болма! Аман-есен көз жарсаң, бәри умыт болып кетер.

— Қайдан билейин, ала...

— Адамның келешеги адам, шырағым. Еле берин еси ене келе ата-ана қәдириң биледи. Мен соннан соң-ақ келермен Үх-

не қылайын? Ата-бабасына тартады деүге шыңжыра-шыңжыр киятырган байдын әүлады емес бол. «Ат айналып қазығына келеди» деген. Алдынан аға деген бала жуўырып шықса, дүзелетуғыны турған гәп.

Жумагұл «мен ағамның алдына бәрхәма ағалан шыгатуғын сидим. Оның менен ол жөнлести ме? Бәри бир сени таслады» дей жақ болып еди, анасының жүрек жарасын тырнамайын деп, үнсиз турде көзин жеки менен сыйырды.

Айтбайдын Шымбайдагы бир танысы «маған тәрбияшы кемпир керек деп» ҳәр барғанда зинқарлай береди екен, ертецине Төребай Сәнемди сол үйге әкетти. Турымбет бул жағдайда сырттан хабарлы еди, қәйиненениң киси есигине кеткенине жаңы ашымады. Ертецине ол байдикине барып, атын жайғастырып үйине келсе, Гүлбийке кешегисиндей шаўлап сөйлем атыр еди.

— Сени алып мениң балам қор болған, басында шашың ешірек. Мұрның түйениң мурныңдай жырық. «Аспазын көрни асын иш, анасын көріп қызын ал» деген. Анаңды көрмей ғанаңда қалған екенмен. Сени туғғап анаң да перзентим бар деп жүргенниң қара уялмай. «Мұртына қарай искеги, губисине қарай иискеги». Анасы аниадай болған соң, қызы мынадай дә!!.. Нах, нах! Зәңгір туүгін екен да ериңбей. Анаңа болайын, қызаша болыпши, оббей, виасының құлагы жоқ, бетаўзы сыйырадай бир боле. Хе.. ҳе...

Усыншама хорлыққа төтенки берин отырган қостарының хабарған кеүлип алыш ери жубатиңды-аў! Қайта анасының үстемлигіне мәсирип, өз-өзиңен ыржыбып кулип төрге шығады. Ол отыра берген гезде Жумагұлдиң бир аўыз сәйлекен сести шықты.

— Өзімди не десең де, анама тил тиігзізе берме!

— Тил тиігзігенде, сениң анаң периштениң әүладыма,— дей Турымбет орнынан ғарғып турып, нәлли етигинин өкшеси менен ҳаялын бир тепти...

18

«Киси есигинде көзлери мәйменлеп, арзан қымбатқа түсіністүгүн болып келди, ендиги жағында әннейдей болып кете берермиз» деп дәме ететуғын Жумагұлдин шырайы қайтама ҳәр бир күн өткен сайын шақасынан үзилген қызыл ғүлдей солып биратыр. Турымбет сәл ашыўланса болды, Жумагұлдин «Айтбай менен сәйлескенин» ортаға салып, оның ҳақлығына гүман

туұдырады. Қатар құрбылары менен емин-еркин ойнап кулиү, я ерие, я қәйиненеге зар шегип, оны орынлатыў жоқ, кунде күнде жәнжел, даў. Аяғының аўырлығы да жәнжел шығыўының бир себеби. Бурынлары ол ери бир жақтан келсе, орнынан ушыптурып қағып төсек салатуғын еди. Енди тез-тез қозғалыўы қыйын. Жер таянып зорға орнынан турып, зорға отырады. «Ақ жарылқап күн туўып, қудай еки жанымды бирден бере қойса анамды алдырарман» деп ойлайтуғын еди. Ҳәзирги ол қыялды да пуш!

Хәттеки мурнының жырылғаны тап иштен туўылғандай үлкен айып болып тақылды. Қәйиненеси бир көтерилсе кеште тап уйқылап кеткенше қулагына қарт. Жумагұл ишки зердесин ең болмаса айтып тарқатыўға адам таппайды. Жақында Бағдагұл менен суўға барып сөйлесип турғанын кемпіри көре қойған еди, соңнан берли ыңғырыўлауын және қоздырып жиберди. Сөзиниң соңында айтатуғыны бир гәп:

—Сен неге сондай бийхায мениң сөйлесесен?

Бурын да ҳеш гәп екен, ери менен бир төсекте жататуғын еди, ҳәзир еки жас арасындағы татыўшылық суўып кеткен сыйқылды. Тұрымбет жүдә кешлетип келеди де, Жумагұлды тेүип жиберип оятып, бөлек төсек салдырады да, жатып қалады.

Мине, бүгін де аўыр жатар. Жумагұл ерин күте-күте көзи телмирип, ақыр соңы уйқыдан көзлери ашып, астары жыртық бөз көрпени жамылып жатыр. Еле келетуғын Тұрымбет жоқ. Отын таўсылған еди. Кеште кемпір оған жартыўлы отта жактырмады. Тамның иши мұздай. Жүйері жарма писириліп азғантай ғана от жағылған еди. Тек қазан ошақта ғана ысыў бар. Кемпір болса, пышықтай пырылдалап, үйдин ишиндеғи ҳәмме індерсени асты-устине салып пеңтін құйысында уйқылап атыр. Жумагұлдин көзи илинер емес. Астына төсеген қаптың тигислері етине қадалса, оның астындағы жүйериниң шингиригинен өрілген төсеги батып, сүйеклерин сырқыратыўда. Бир жамбасынан екинши қапталына ыңғырсып аўдарылады. Шалқасына жатса, қақ жаўырнына батқан шингириктиң қатты буұны ағаштай тиједи. Дүстөменине жатыўға мүмкіншилик аз, келешек гулине зыян келе ме деп те қорқады. Базы бир кемпірлер жүкшли болған келинлерин суўға түнде жибермейтуғын еди. Ал мынаў кемпирге бәри бир. Қуни-түнине қарамай жумысқа қосқаны қосқан. Аўыр азапларға шыдамай ҳәм жерик асын да таба алмай, еринлери қаязып, мурнының үстин сепкіл дақ басты. Сирә усы үйдин ийти құрлым қәдири болмай баратыр.

Хәр қапталына аўдарылып, уйқылай алмай тикейип отыр, Жайдын иши тастай түнек. Далада «ұғыш, ұғыш!» етип есken ызырық самалдын ҳәйлиргени еситиледи. «Өлим-өлим, бир өлим, деп ойлады ол, бул жүристен өлгеним жақсы. Ақ сүт берип асырап, кәмалға келтирген анама саям түспесе? Бәркүлла ол: сениң табаныңа кирген шөнгө мениң маңлайыма кирсін» дег хызмет ететуғын еди. Сөйтис асыраған перзентимен. Ол бийшара қартайғанда, киси есигинде хор. Қудай билсін, усы ўақытта ол қандай ҳалда? Мен қусап астындағы төсеги нақолай болып тикейип отыр ма? Мени ойлап уйқысынаңа безип, түн ишинде еки көзи тәрт болып телмирип жатыр ма? Қисинин ба-лаларын жубата алмай, бесик басында еки көзинен қаплы жас ағып отыр ма?.. Анам сондай болып жүргендеге менини не жатыс! Ишимдегини неге көтеремен? Бул да адам болған күни месін усап анасына қол жаба алмай сарсылады гой!... Қой-о, өйттегүш болса, барынан жоғы! Қүннің көзінме көрнибесин!.. Алдынан не шықса, сол шықсы, қорықсам өзи-ақ түсии қа-лар!.. Бул болмағанда анат менен кетер едим, ол сорлы да усыны ойлап кетти гой! Қара басымның тамағын таптай ме-шолмен бе? Бундан құтылғаным жақсы. Тан усы ақылды неге ертөрек обламадым?.. Мейли, еле де кең емес!...» Жумагұл еки қапталыппа ски алақанын тиреп, ыңғылдауы менен зорға орнынан турды.

Қатты боран «ыныц» етип ұғындыс қапыдан кирди. Ол да-лаға шықты. Аспаш бултлы еди. Қараңғыда қайдың қараш жү-рерин билмей, жан-жаққа қараң бираз ўақыт турды да, тәўе-кел етип Қегейлиге қарай жүрди. Айнала жым-жырт. Сүйікә тоңған нітілер өзлериңин кетеклеринен шыға алмай, түн ты-нышлығын бузып киятырған Жумагұлғе бас көтермейди. Аўылдың күн батысындағы Қегейлинин ырашы қап-қара думан бо-лып, әжелдей дөнди. Жумагұл сол әжелге қарай адымын тез-тез атып журип киятыр. Үраштың басына минди. Үстніндеги жыртық бешгентин тесин өткен қыстың қатты бораны ыраш басында опы бир майдан шыдатпады. Ол суўалмаға қарай жүрди. Муз жалтырап жатыр. Жән-жағын айланып үкіни таба алмайды. Хәр жерди аяғы менен тепкилен көреди. Муздың ойылғандай түри жоқ. Аяғындағы шерим етиги кешеги ызғар менен түнде жибисип қалған еди. Сүйікә шыққан соң ғағыр-лап, аяқларын қысып, жапын көзине көріндірип баратыр. Үкіни излеп ҳәр жерди бир тепкенде, еки тобығы гайзалығ, динкесин құртты. Өзин өлім құшағына қанша ийтермелеп ба-қан менен, ийек-ийегине тиймей қалшылдаң, ҳалдан кете бас-

лады. Мине усы жағдайда оның басына нелер келип, нелер кетпеди? Енди оған өлімнен басқа жоллар түйік тәризли... «Анадан туўылғанда адам не ушын шырр етип жылайды? Моллалар буны «адам туўылғанда-ақ мен бийкар туўылып атырман, бәри-бир өлемен» дегени деп сыпатлайды. Мен де биргүйліпшан, бир өлейин!

Бул суў, бул үки неше қарақалпақ қызын ийримине таргпады дейсен? Қегейлинин Қуўанышжармадан өринин Қызкеткен деп аталауының себеби не? Қызкеткен, қыз! Мынаў қалшылдан отырған Жумагул сыйқылды бир мөмин бенде! Ол да әрман менен бойын суўға таслаған. «Мениң сол қыздан нем артық? Ҳәр күнги азаптан құтылыға жалғыз жол усы! Мейла, Қуўанышжармадан бержағы да Ишан көпиргे шекем Қызкеткен деп атала қойсын!... Ким биледи? Өлигимди ким излейди?»

Тоғыз ай қурсағында көтерип, өмириниң жартысын жесирлак пenen өткерип «жалғыз қызымы» деп жүрген ананы таслаң кетиү! Түў! Құдай көрсетпегей! Жалғыз өзи кете ме, еки жаң бирден кетеді! Анасы хожалығын бузбай кеткенде, не ушын кетти? Оның ойлағаны дүньяға енди келетуғын Жумагұлдин әрестесі!... Бағдагүл менен сөйлескенин есіне түсірди... Ол Төребай менен Айтбайдың өз-ара әңгимелерин еситкенлерин айтып, «кеleşек жақты құсайды, Жумагүл, қапа болма!» деген еди. Соңнан бери ол бираз нәрседен үмитленеди. Бағдагүл менни жубатыў ушын айтқан шығар деп ойлап қалады. Жоға... Ырас шығар дейди тағы да, бул әңгіме өтирик болса да, ҳәммениң аўзында... «үмітсіз шайтан». Бәлкім иштегі пәресте баҳытлы болар... Өзиниң маңлайы ашылышыда қыйын болмас. «Жоқ. Буган исениүге болмайды. Ырас бәлғанда бурынғы байлар менен саудағерлер, моллалар ҳәзиргидей күшеймес еди... Сирә алдында ҳеш нәрсе жоқ шыгар!...» Үкини оялмай ҳәлден кетип отырған Жумагұлдин басындағы қыяллары әррет-тэрре... Қайтсии, ҳеш ким ақылландырмаса, адам екен деп сырласпаса!... Ол усылайынша отырғанда бешпентинин шалғайы музға қатып қалғанын да абайламапты. Және үкини теппекши болып, орнынан қозғалмақшы болғанда табжыла алмай қалды. Шалғайын муздан жыртпай алыш үшын ҳорекет еткенин өзи сезбеди. Өлдім азарда орнынан турды. Бул ўақытта көз алдынан және анасы елеследи:

«Эй, қызыым, ақылсыз болма, мен сени өлім ушын емес, өмир ушын туўдым. Мен сен ушын дүньяның төрт бурышын гезиүгे таярман, сен өлме! Ишиндергини ая, Қартайған маған ойлассаң,

мени таслап кетпел Сен өлсөң үш адам өледи. Мен де! Мени сен жерле... Қартайып күштен айрылған ҳалда панасыз қалдырма, перзентим!...»

«Перзентим!...»—Жумагұл бол сөзді сыйырлап айтқан менен оның еснеге тағы бир перзент тусти: «Апа, кеңесин мақул, мен болмасам, сен де бир дийўана! Арқа сүйер кимни бар, кимиң? Төренияз ба? Ол дүнья ушын сени өлтириүге таяр. Жоқ, жоқ!—деп Жумагұл музлаған қолларын көкирегине басты. «Өлимний өртеси, кеши бола ма? Тиллеснү керек. Онын тек рухы усылай кеңес берин тур. Өзи, бәлким, жол ойлап табар. Мын қартайса да ана, ана!...» Ол усы ойы менен бийик жағаға қарады. Өзи пүткиллей бойға түсип кеткен екен. Айдың қарандылынына қосымша тик жар басына төңкерилип, қулан жетекшік болып турғандай. Ҳәр жерде бир тыпшып, шоқалақларға асылып, ырашқа шықты. Еди ол аласын қайдан табады. Төребай оны Шымбайдарғы бир татардың үйине орналастырған. «Шымбай-Шымбай» деп еситип жүрсе де, оның қай бағытта екенин билмейтуғын еди. Неде болса аласын таұып алышы керек. Жолы қайда? Белгисиз. Базы биреүлердин «Чимбай қаласынан киятырмыз» дегенин еситкени бар. Олар аўылдың күн шығынып өтетуғын гүзар жол менен арқадан келеди...

Ол ыраштаға естен түсени, сол жолға бағдар алды. «Айланынта болса жол жақсы, Жүриш отырсам ақыры бир жерге барып тирелермен, адамлар да усы жөл менен келеди гой» деп, жолға түскенше төүекел етип шөглилктиң арасы менен киятыр. Бийшараның аяғындағы шерем етик, әсиресе үкинин басынан шыққан соң түнги қақаман суұық пенен әбден келисти. Адымын сиро жийилетпейди. Еңкейип етигинин баслықларын алақаңы менен ысып-ысып жиберип және жүреди. Аўылдан бир шақырым алысламай-ақ адасты. Қайдан жүрип, қайдан турғанын да сезбейди. Аўылдың арқасы гой деп қубласына шығып кеткенин де билмеди. Қарандыда көзи көрмей, гөне шуқанақларға аяғын тығып алып, оммақазан атып жығыла береди. Сонда да ол ҳеш жерде тыным таппауды ойлады. Егер бир жерде азғана егленсе, денеси сиресип суұыққа қатып қалыуы турған гәп еди. Таң аты ўға мейил берген сайын көзин азмаз уйқы қыса баслады. Жүрерге жол таптай, бир жүрип өткен жерине еки-үш келип, айналасы ярым шақырымдай-ақ урықлықтың ишинде жүрди де қойды. Үйине қайтып барайын десе, бурынғыдан да бетер азап шегетуғының көз алдына келтирди. «Хәэзир Турымбет келип жатқан шығар, келгек ўақытта теүіп оятатуғын ада-

мының қайда кеткенин билмей, енди келсе сояйын деп, қолына
шышақ алып жатырган болыўы да итимал...»

Таң атып, әтирап жарықланаман дегенше, бир жерди на-
налағанды мақул көріп, алдынан шыққан жантақ гүдиниң ыбы-
на барып жүресине отырды. Өткен күнгі жумысттан, түни ме-
ненги жол таппай теңселийден шаршаған дene кем-кем уйысып,
бойы зилленди. Тамырлары шертилип кеткенине қарамай, жан-
айбаты менен барып жантақ гүдини бузып астына теседи. Соң
үш-төрт пәттедей жантакты қапталына пана етип, бир пәттес-
син басына дастық етти. Жантақ тикенеги етине киргенин бай-
қамай, ықтап пана тапқанына қуұанып буйықты.

Көзи сәл илингендей болып еди, бирден оянды. Қараса, үс-
тун қар көмип таслапты. Қозғала алмады. Аяқ қолы сәррийин
тоңып қалған. Басын көтерип, мойның қыймылдатты. Қолла-
рын сәл-пәл ҳәрекетке келтирип серменди. Сәл-пәл жибискен
қоллары менен аяқларын уүқалап, бираз отырды. Бирақ сау-
танақ жери қалмаған, сыйпаған жеринен тикен ала береди.
Үйқысы қанып қалғандай сезиледи. Эстен орнынан турып ап-
нақ қарды шарлап алға жүрийин дауам етти.

Адымлары күтә тар, жаңа жүриске үйренген баладай қал-
тылдаң, ҳәр аяғына батпан тас байлағандай, зорға-зорға кө-
терип басады. Мақсети ҳеш кимге көринбеў еди: мийи ғүүлап,
арқаны, қубланы айыра алмай, күн сәскеликке жақынлаған
гездे барып гүзар жолға түсти. Жолдын ернеги менен эсте-ақы-
рын жүрип киятыр. Қанша тоңып болдыrsa да, кез нурлары
қәдимги қәлпинде еди. Көз ушында қар түслес ақ жорғаны
шайқалта сурип киятырган жолаўшыны анғарды. Оған көрин-
бей жолдың шетине қаймықпақшы болып еди, атлының бөкте-
рийге ширенип шалқая отырыўы оған таныс сыйқылды түйилді
қәм оны биреўге мегзетti. «Қәйерде көрдим?... Ақсақал емес-
ле?». Оннан толық, семиз көрінеди. Ол ақ атлының ким екенин
айыра алмады. Атлы сенсөң постынды аўдарып кийип алған
екен, ақ аттың үстине шубар қойды отырғызып жибергендей.

Жумагүл оны Зәрилбай емес пе екен деп те шамалады.
Себеби оның, ҳауа тегерән ығалланса, постының аўдарып ки-
нетуғын әдети менен бөктериүге шалқайып, зэнгиге ширенип
отыратуғыны оған жаслайынан мәлим. Бирақ Зәрилтің қара-
муры, қара сақалы бар қусаған еди. Ҳәзир бет-аўзын ағпақ
қыраў басқанлықтан аңлай алмады. Сөйтсе де әкем шығар деп
дәмеленин, жасырынбағанды мақул көрди. Қанша тәкаббир
болса да усы сапары ирейми түсер. Жек көрсө анасы Сәнемді
жек көрип ажырасты. Перзентте не гүә бар? Жазықлы бол-

ғандай ҳештеңе ислеп көрмеген қызынын усы сыйқын көрсө аяп, атына мингестирип, анасына қуұыстырап, бәлким, ерлиги тутып намысланса, азаплағанлардан най әнерер...

Бул жеке жолаушы Жумагұлди узақтан көриүден-ақ жури-сін өзгертип, аттың жылауын оған қарай бурды. Аз күн болса да алақанда өскен перзентин танығанба ямаса жазыйрада жатайым дуўшарласқан батпан құйрықты мутқа мингестириү шыны қыялы бузылдыма, ол зәңгиге әбден ширенип, Жумагул-ге жүдә жеделли жақынлады.

— Амансыз ба, қосшым!

Оның даүысын Жумагұл бирден танып:

— Аға, қолынды бер?—деди суұықтан жарылып, қаны шық-қан қос қолын теннен усынып.

Зәрипбайдың өни өзгерип, жадыраған түсінде қан қалмады.

— Кимсөн, сен?

Суұыққа тоңып қалтырап турған Жумагұл:

— Жумагұлмен ғой, аға, танымай турсаң ба?—деди зорға.

— Не дейди?! Мен... Мен... Эй, сен, не ислеп жүрсөң бәд-бак?!

— Апамды излеп...

Ол Жумагұлдин Маңғыт арасына узатылғанынан хабардар еди. Оны да сорап құйдаласып, я қызының күн кеширип журиси менен қызықсының билмей, Құтымбайдың үйине келгенде қозғалған әңгімеден аңғарған. Ол соңда сөз де қосқан дейсең бер? Бирақ ол қызының күйсүшін қошал жигит дес еситкен еди. Сонықтан Жумагұлдин ҳәзір жападаң-жалғыз, алба-далба жуқа кийимлер менен кетип баратырганын, ишинен түсінсе де:

— Қәне, изине қайт!—деди ол ат үстінде қамшысын таұлап.

Әкесинин ашыұлы келбетин көріп, қәхәрли даүысын еситкен менен Жумагұлдин оннаң үмити зор еди:

— Аға, рәхим ет, перзентин едим ғой...—деди жыламсырап.

Бай қызының жалбарыныұна қарап турмады. Үстине ат айдал бадабат сала берди.

— Қәне, жүр даймен!! Жүр!!

Бийреҳим бай қамшы силтеди. Оның қамшысы Жумагұлдин ийнинен оратылып барып, қара бешпентпенен қоса гөне бөз көйлегин де қақ айырды. Әкеси қалай қамшы урса да, Жумагұл изине қарап қәдем қойғысы келмей, алдына қалаға қарай умтылды. Ийесинин суұлықты тартып, жанбасқа урған қамшысына шыдамай ақ ат оның алдын орай берди... Бәри-бир, Жумагұл алған бағытынан қайтпады.

Ат онға бурылса, ол солға, ат солға бурылса, ол онға қай-

мығып, изде қалған аўылға қарай журиў түйе, бетин де қаратқысы келмейди. Зәріпбай оны атқа бастырмаңшы болып, үстине дөнді де. Ҳайұан болса да үстіндеги адамнаң ақыллы жаныўар, баспады. Ийесине «сен менин де ақылсызысан, адамды басыўға неге ұжым етесең» дегендей тұмсығын аспанға көтерип, үстіндеги мийримсиз әкепи. Жыққысы келгендей, тикке-тиkke шашыйды. Жумагұл базда аттың омырауы астынан сыйылыпшиғып Чимбайға қараған қәлиниде алға жуўырады. Бирақ бай оннан сайын ашыўға минип, аттың қанталлатып апарып Жумагұлди қамшы менен дөндирип-дөндирип жибереди де, алдын кеселейди. Қамшы тийген сайын Жумагұл шыйрақланады. Еки тобығын қысып жүргизбей киятырған шерим етик кеңеиip кеткен тәризли. Денеге кирген ти肯ек орынлары енди сывзламай-ақ, қамшы тили оны өрге-ыққа жуўырытты. Жуўырыўға да шаршағандай тури жоқ. Қамшы етін тиlip отсе де, мыңқ етип сес шығармады. «Әкеге қарсы сөз айтыў нәдеген дозақылық!...» Аналық кемнирдин пәсиятын қалай орынламасын! Қөзине жас та келмеди.

Зәріп қызының не ушын қарсыласын, бирақ аўыр сез айтпай турғаны жөнинде ийнениң ушындай ойламады. Гүллән ойы Жумагұлди Турымбетке апарып қайтадан қосыў ҳәм Маңғыттардың жас үлкени Дүйсенбайдың үйиндең кеңеске құры қол келмей, «жесиринди әкелдим» деп те мақтаныудан аўлақ емес еди... Өз қызының көз жасына көкиреги жибимеди. Өзиң тислеп алатуғын қасқырдан кейин көрмей, аты жақынлаған гезде қамшысын бир силтеп, атының қаймығыў менен айналып келип узақтан ура берди. Жумагұлдин адымы өрбимеди. Ат қуўып жетеди... Мийи зецип, енди ол өзиниң қалай қарап жүрерип билмей, еки қолы менен көзин қоршаудан басқа илаж таппады. Ийегин тислеп жуўырыў менен болды, сорлы...

* * *

Турымбеттин көп қыдыратуғының себеби—«кунлик шиликтен» келгеннен кейин белгилі шабарман болды. Геўгим түссе болғаны, я байдың баққысын минеди, я өз атына минип бир жақларға барып қайтады. Оның бул жүрисин бай менен тек Турымбеттин өзиғана билиўи тийис. Егер тис жарып биреүи болмаса биреүи аңсызда айтып салса, паши болатуғынын бай оның қулағына күн сайын ясыйын етип оқытутығын еди. Ҳақыйатында ол аўылдың айналасынан онша қашықламайды. Құптанда кетсе, ярым ақшамда келе береди. Баратуғын жери

тек Ийшан қала еди. Бул жерде оны Нұрымбет ахун ғана күтил алады. Баяғы танысы. Қай ўақытта барса да, не әкелсе де, белгиленген орнында тайын ол.

Тұрымбет әдеп бол жумысты күтә улкен қызығыўшылық менен атқарды. Барады, қайтады. Апарады, бос келеди. Не аппаратырғаның өзи де анық билмес. Себеби ғалы қоржынға бир нәрселерди байдың өзи салып, өзи аўызын гүржилеп береди. Құлыш та урады. Гилтін өзи алыш қалады. Оның екинши гилти тек Тұрымбеттиң алдынан шығатуғын ахунда ғана. Ол да көрсетпейди. Тек қоржынды ишке әкетип, босаған соң әкеледи. Тұрымбет жолда баратырғанда қоржынның сыртын сыйпалап, ямаса көтерип әпергенде аўырлығына қарап биресе азық-түлиқ, биресе кийим-кеншек шығар деп шамалайды. Бул ушын ол ҳақы сорап та жатпайды. Байдың бир ўәдеси есінде, сол орынланса ўассалам! Базда-базда сол ўәдесин байдың есіне туシリп ыңғырыўлайды да.

— Бай аға, ҳаялымды көрсем құсқым келеди.

— Ҳәзір тоқтап тур. Тынық сүүды көрмей ылай суүды тәкпесү керек,—дейди бай. Оннан соң екеўи де басқа сөзге айлаңысын кестеди. Соңынан соқта бөлинин, бес тартар басланады. Ойынга қызыққаны соңшелли, Тұрымбет саралап алғуы керек болса да шыдай береди, шыдай береди.

Гейде далага ышқырын услауы менен жуўырып шығып, қорага кирип азмаз отырган соң, атларға көз жибереди. Басқа атлардың алдында беде үйилип жатқаны жатқан, көбинесе оның жалғыз атының алдында беде турмайды. «Мениң атым қорсң-аў» деп ишинен ойланады да, байдың атларының алдынан бир қысым, бир қысым урлап, өз атының алдына апарып таслайды. Қайтып киреди. Тағы соқта ойыны даўам етиледи. Екеўинин арасында дуз көзгір ушын базда шаўқым көтерилмese, басқа сөз болмай, жерге тартып урған соқталардың ғана сести еситиледи.

Бай Тұрымбетti ута ғойса болғаны, күтә масқаралап азабын берип, үстине дөнеди, жаўырнына урады, я лобық алады. Тұрымбеттинек қызыарғаны болмаса, байға қарсы сөз айтпайды. Егер ута ғойса «сиз де ойнайтуғын бедициз?» деп тиидире-ди де, соқтаны қайтарып бөле береди.

Откен ақшам Тұрымбет көп утылды. Оның бир қәсийети усындағанда үйине қайтпай ойнайды. Ойынның басында бир рет утып еди. Қайтып даўы жүрмеди. Ойын созылып кетти. Ойыннан шаршаған гезде екеўи еки көпшікті алыш, басларына дастаныўы менен қолларын таррашлап көкирегине қойып, ас-

панға қарай шалқасына жатып дем алады. Және баслайды. Бир үақытта бай құрылдаپ уйқыға кетти. Күн аўғалы утылған жигит оның мазасын алды.

— Тур, жас үлкен, ойнайық!

— Тұрымбет, шаршансаң, иним. Үйинде барып дем ала ғой.— деген бай қайырхомлық еткен болып басын көтерди.

Сөзин сындырып көрмеген бай ағасының болу гөпинен кейин өтүра алмады.

Желбекей салған қара түпсін басына бүркейи менен асырып үйине келсе, қапы ашық. «Хаялым бузылды ма екен», деген қыял басына сап ете қалды.—Айтбай менен ым-жымы бир екени ырас болды ғой, нағыз үстинен келдім, кемпир де уйқышы, билмей жатырған болыўы керек. Занғарды тузып ғана алайын...» Аяғын ғаз-ғаз басып кирди де, иштен тәмби басты. Қалтасынан күкірт алып, шүтик шырага тийгизип жиберди. Кемпирдин қорылдысы тап биреў шалып атырғандай, Жумагұл жамылып жататуғын гөне боз көрпе шингирик төсектін үстіндегі үйиліп жатыр. Қөзи уясынан шығып аларып кетти. Қөп ойланып турмастан, қонышындағы сары ала сүйек саплы пышакты ғұйырып, қынынан алым алақанына жанып-жанып жиберди де, өзи ушын бөлек салынған төсеккө кирип жатты. «Усыннан келсе, ҳәйле-пәйлесніе қаратпайман. Қимниң көзине шөп салып жүр, бул ешектің туғаны». Әдеўір үақытқа шекем шыраны да өширмеди...

Азанда кемпир басын шайқап, шаўқым салғанда ғана көзин ашты.

— Неё өзи?

— Келин жоқ, қашып кетипти! Тұрөс!—Кемпирдин де, басының да көзлери алақласты.

— Тұни менен келмеди ме?

— Тұнде өзин құйып жиберген жоқпысаң?...

— Ҳаў, ҳаў!..—Тұрымбет албырап, Жумагұл төсектін астында қалғандай, көрпесин, төсек кийизин арман-берман ылақтырды.

Екеўи қанша даўырық салса да, түсер пайда жоқ екенин соңынан сезип, Тұрымбет жуўырыўы менен Дүйсенбайдың үйине келди.

— Бай аға, биздеги келиниң кетип қалыпты!—деди ол асырыс пишинде.

— Иним, шаршағаның еле басылмапты. Кеше саған дем ал дедім ғой. Дем алғыуын керек. Жүргегін бунша неге шәўқилдей береди. Несине қыйналасаң? Өзин жиберемен деген жүр един.

Енди кетип қалғанына сонша ҳаплығасаң, ҳаял деген малға келеди ҳа, ҳа, ҳа!

— Бай аға, билесен бер? Өзим жиберіүм керек еди. Енди қатыны қәлемей қашып кетипти дең жүрт айтады. Оның үстине анаў-мынаў адамың қатыны өзлигицен кете. ме? «Бели жоқ» екен дең кетсе, не қыламан? Жүртқа даңғара қылып жиберсе, сонысы жаман аў! Ұай! Ұай!

Бай Тұрымбеттің сөзин бөлип селк-селк күлип сөйледи.

— Жассаң! Жассаң!

Олардың үстине Гүлбийке кемпир де сөйленип кирди.

— Ҳаялдың бири өзим. Қамысты бос усласаң қолынды қыяды, дең ата-баба бийкарға айтпаған. Жети күнде бир таяқ урып турмаса, ҳаял байым жоқ дең жылайды... Бул қатын ташусы аўылда биреўдикинде мәзим қурып жатырған болар. Илаҗын етиңдер! Илаҗын...

Дүйсенбай күтә суұқ қанлылық етти. Кемпир даўырық салып кирсе де, ол албырамады. Басын тәмен алып, бираз ўақыт отырды да, оған көз аўдарды. Оның ала көзлериниң ҳәр бири алақаңдай үлкен, бирақ дең-дөңгелек еди. Ақ ене баслаған қалың қаслары керилип, шоттай дүнки манлайы үйилгенде, кемпир дизесин бүгиүге можбүр болды,

— Шаўқым салмай сабыр етиңдер!

Тұрымбет көз астынан байдың келбетине қарап еди. Оның сақалы агарса да, өзгермеген қызының жүзинде бир түрли ойланышылық белгиси бар. Көзлери сүзилип, мацлайына жыйрық пайда болыпты.

— Қысынба, иним!—деди бай Тұрымбетке қарап,—асықпашы арбалы қоянға жетеди. Пәкізе тынығып, усы жерде дем алыш жат. Ҳаялың кешке шекем үйине қайтып келеди.

Тұрымбет қорқайын деди. «Асықпасы неси? Кешке шекем оны қайдан таўып келеди? Мени ҳәр күни түнде иркип, биреүге байланыс жасатып жүр ме екен өзи, а? Кейини қуўыс керинеди. Биреүди жиберсе, кешке таман қайтып экелдирер де қояр. Енди мәкириүге айланған жоқпа бул ҳаял?... Усы ойлар басына келип кеткенде, қаны қызып, ети жуўлайды. Және: «байдың өзине құсан суұқ қанлы болайын. Ақыбети не болар екен» деген ойлады да, шыдады.

— Ҳаял!—деп даўыслады бай.

Бийби жуўырып кирип келди.

— Әбдини шақырып жибер.

Тұрпсис жағал-жагал болған тиілким-тиілким қылқа тоилы,

орта бойлы, Әбди кирип келди. Ол бурынғы тартыншақлығын-
қойған ба, иркілмей төсекке шығып отырды.

Тұрымбет бурын талай мәртебе көрип жүрсе де Әбдиниң
үсти басына және бир мәртебе қарады. Аяғындағы шерим ети-
гиниң қонышы отқа бүрисип қалған, сонлықтан жуған балты-
ры сыймай, етиктин қонышың тилипти. Сыртынан кендир жил
пенен байлап қойыпты. Қылқасының да жаўырынындағы тиги-
си сөтилип кеткен. Буны Тұрымбет қылқаның ғөнелигинен емес,
жигиттин кең жаўырынлығынан деп сезди.

— Қоңсылық иретинде өтениш,—деп бай Әбдиге мойның
соза тикленди.—Хәзір мынаў Тұрымбеттиң атына минип, ҳая-
лын таўып қайт...

Тұрымбет атын басқа биреўдің минетуғын болғанына иши-
нен қыйналса да, сыр бергиси келмеди.

Әбди бул байдың бурынғы дийханы еди, соңғы гездे еркине
кетип, оның айтқанына мойынсынбайтуғын еди, қоңсылықты
ортага салған соң ба, сес-семерсиз шығып кетти.

— Эне питти,—деди бай Тұрымбетке.—Ағаң барда, арқаң
тамда. Мениң қолтығымда екенсөң, қор болмайсан. Бул
қолтық сөндөй жигиттин он-он бесине пана болады, қосым,—
деп ол ғарық-ғарық күлди.—Хаялың кешке шекем үйинде кел-
се болғаны емеспе саған-ә?

Тұрымбет байдың сөзине ишинен ырза болып, езиў тартқан
менен кеүили алба-дулба еди; «Меннен усы Әбдисин қалдыры-
майды. Ҳаял әкелерде де усы Әбдини қосты, және Әбдиге из-
летип отыр. Бул бай араға түсип бир ҳаял менен екеўимизди
де алдан жүрме екен? Тап солай. Баяғыда неге усыған мингес-
тиридим мен? Бәлкім, Әбди бир жерге апарып қойған шығар,
еледе байдың өзи «келин-келин» деп байланысып жүрген бол-
масын...» Бай Тұрымбеттін сум қыялыша түсінсе керек. Оның
кеүилин басқа жаққа бурғысы келип мақтана баслады.

— Баяғы бир жылы бизин үйге ҳәзіргиден бурынғы ақса-
қал келип қонды,—деди ол малдасын қурған қәддинде көп-
шикти баўырына басып.—Кеште мал сойып ҳүрмет еттим. Та-
бақлас болып, қолымды жаңа табаққа ура бергеним «қолың
кир екен» дейді маған. Ҳақыйқатында қолым кир еди. Мал ту-
тып, оған хызмет еткен адамның қолының кири кете ме? Қо-
лымды да шала жуғұран екенмен, абылап қарасам, бармақлар-
рымының арасына суў бармапты. Сонда да ақсақалдан басыла-
йын ба: «Ақсақал аға, қолымның кири болмаса, бизикине кел-
мес едициз» дедим..

Тұрымбет сөздің мағанасын түсінбесе де, алақанын қопы-шына сарт еттирил урып күлди.

— Ырас-аў!—деди бай Тұрымбеттің күлгенинен мәзи-майрам болып шадланып.—Қолдың кири деген сөз—байлық деген сөз. Жыраўларда сол ушын «мал деген бул қолдың кири, жуғсан қестер бир күни» деп жырлайды. Дұрыс емес пе, Туреке?

— Айа, аға, айа,—Тұрымбет қайта қайта басын ийзейди.

— Ақсақал да бәле екен зағар! Гәнимниң астарына түсініп шақақ атып бир күлди де, табаққа қол ура берди...

Олар түске шекем далаға шықсан жоқ. Соқта да ойналмады. Ешенинде «кел ә, бир қол ойнайық» деп сандығынан соқта алатуғын бай Тұрымбеттің тынышын алғысы келмей, жамбаслай жатты. Тұрымбетке тарғы бир мәртебе дем алыш кереклигии, бүгін кеште Ийшан қалаға барып қайтыұның зәрүрлигін ескертти.

Бийби түсқи аўқатын бериүдин алдында қол жуудырыў ушын мыс құман менен шылапшынды жана алып киргени, Әбди аяғын дик-дик басып, ашыўлы түси менен үйге кирди.

— Сизди биреў сорап тур далада.

— Ким өзи?—деди бай қолын жууыға умтыла берип.—Кире берсін!

— Билмедим, өзициз хабарласып билерсиз.

Бай гүнисин шіппине желбегей салып тикейди:

— Яқыны, өзім шықасам болмас.

Зәрипбай ат үстинде жымыйын мұртын сыйнап тур екен. Қораның аўзында Жумагұл көлбеп жатыр.

— Мынаў сендерги келин ғой!— деди Дүйсенбай өзи менен қосыла шықсан Тұрымбетке.

— Қашып баратырғанын билип, усы аўылдың жесири шығар деп әкелдим. Қамшының зоры менен жортып келип еди. Ҳәзір жығылды,— деди Зәрип аттан түсіүге ынғайласып.

— Эй жүзи қара залымлар,—деди де Әбди Жумагұлдин қасына барып басын сүйеди.—Бийшара Жумагұл, Жумагұл... Не жазығын болды екен...

— Зәреке жора, нағыз серли адамсан-аў. Еринен қашқан қатынды түрінен таныў—бул анаў-мынаў жай адамның иси емес. Турдым ғайратыңа!..

Әмирлик жолдасым еди, бийшараға обал болды -аў деген гирт-тей аянышты қыялында пайда етиүди де билмеди.

Үлкен ис питиргенин минлет етти ме, Зәрип ишке ғоддаслаұы менен кирди. Қамшысын жыңғыл қазыққа илдирип, сенсөң постынын төрдеги кесе сырыққа таслап, шиймақпап бешпенти менен үйиле-төгиле отырды. Қаладан шығарда шаштәрізде болғаны белгили болып тур. Тұлымлықтың туынан баслап бир ели қара шыт пенен жағын таңып таслағандай, сақалы сып-сыйдам. Мұртының ушы да қырқылған, үстиңги ерни қып-қызыл.

Дүйсенбай қайта-қайта ушып қонып, қонағы шешкен ки-йимлерди қайтадан ҳәр жерге илдирип жүр.

— Зәреке, соңғы күнлери көриспей кеттик.

Қонақ пенен үй ийеси не десер екен деген қыял менен Тұрымбет алдына сәл жылысыңырап малдас қурынды. Тамағын қырынып, үлкен мурның қысып-қысып қойды. Жасы киши күтә өр көкирек, парықсыз болса, қайсы жасы үлкен унатады? Әспресе көкирегі өскең ҳәм ҳәмме жерде ұрметке ийе болып жүрген жасы үлкенлерге бул қорлық! Зәрип Тұрымбетке үйин-ки қабагы, төңкерилген ала көзлери менен қарап сорады:

— Иним, әкен барма?

— Экеси жорам еди,—деп үй ийеси қонағының кеүлине ту-синип Тұрымбет ушын жүўап берди.—Экеси алланың қарызын питкериип, тәғдир болғанына жети-сегиз жыл болып қалды. Соңнан соң малдас қурынып отыра береди.

— Онда зияны жоқ.

— Бул жигит бир есаптан сизин күйеў балаңыз.

— Ҳым,—Зәрип гүзем ғуаннаның жалындай теп-тегис тики-рейген сақалын сыйпады.

Қонақтың жақтырмачанлық пишинин сезген Тұрымбеттиң азы ашылып, ортан бармағының тырнағындай сарғыш үлкен азыў тислери көринди. Қалың еринлери түрилип, жайлыш-жайына кетти. Ол өзинин бул кисиге қандай күйеў бала екенин ту-синбейтуғын еди. Таңланды. Соңынан бойын бир қуұаныш бийледи; Бай қыз әперемен дей беретуғын еди, қашшан ғамымды жеп жүр екен-аў. Меники әдепсизлик болыпты. Әүелден неге бир дизелеп отырмадым, әй, сор басым! Усындаі кешенәсі келискең, манлайы жети қарыс адамға күйеў болсам, несine пущайман етемен. Пай, пай унамай қалмасам болғаны...» Ол қайтадан қозғалып, көзаба ушын бир дизеледи.

— Әне, енди жарайды,—деди Зарип. Тұрымбет тап үш-төрт жасарбаладай-ақ мардайып, бурынғысынан да тикейип әўкій-

ди. Қонағының не айтпақшы болғанын түсінді ме, үй ийесін оны қошеметледі.

— Өзиниз күтә киши пейіл адамсыздары, кеш болса да, сыйлаған адамды унатасыз. Ҳақыйқатында да бизиң Тұрымбет сондай жигитдағы, бәрине түсінеді. Беттен алмайды.

Тұрымбет оннан сайын жыйнақласып отырды. Бирақ сейлемеді.

— Бул жигитти таныстырайын,—деди бай қонағының ишкесінің сырына түсініп.—Аты Тұрымбет. Қысқасын айтқанда, мениң ең жақын иним. Былайынша балам десем де болады-аў!... Экеси өлгейли қыяметлик жорам еди,—деп Тұрымбеттің экесинин атын айтып еди, Зәриғ оны танымады. Сонда да байдың тилинин астында бир нәрсе жатырғанын түсініп басын ийзеді:

— Ойбой, ол киси менен араныздан қыл өтпейтуғын еди. Бизикіне бир барғаныңыз есимде,—деди Зәрип.

— Ҳе, ҳе берекет тал. Өзин бир жағын билесен гой. Жақсыдан жақсы туўады деген ырас екен. Тұрымбетжан экесинен де артық болып туўылды. Усы баланың ақыл-хүшіна құуанып, қолымшаш келгенинше пешимди жаўып жүрмен. Өзим үйлендірдім де. Жаңагы сиз айдал келген келиншек усы баланың келиншеги. Анығында ол сизиң...—бай усы кәрада, тири құрғырын зорға иркін қалды. Қапылың орны болмай шықса қашша нәрсे уттырыўы мүмкін! Бундай «бийәдеп» қыздың экеси скенни Зәрии мойынласа не жақсы?... Ойлаган жеринен шықты. Зәрии оның не айтайшы деп киятырганына түсінін, шырайын өзгертийі менен, теріс бурылды. Дүйсенебай көбірек бийорорын сөйлеп баратырғанына өкінишли еди. Өз үақтында илаж етип, өзин иркіп қалғанына құуанып, абыржығанын билдиригиси келмей, жеткесин қасыды. Усы мәүлдеттен пайдаланып ол ойланып та үлгерди. Өзгелерге сыр бермеў ушын бир сөзин ски айтатуғын тұтлықла кисиге усады да, даўам етти;

— Сизки, сизни.. алдыңыздан, алдыңыздан... шыққаны жақсы болған екен. Мұсылманшылықтың бир шәртинде—жесирди елине әкелиүдің парызылғы жазылған дейди. Пай, өзиниз бир күтә қайырқом, тәңи жоқ адамсыздары.

Үй ийесинин қонаққа жағымпазланыўы Тұрымбетке унамады. Қалай унасын! Берген ўәдеси бар; Жумагұлден оңдырақ, көргенли, бардамлы қыз әпериўи тиис... Тұрымбет геўкійген мурнын горқ еттириши, ишине тартып еди, кейини ушып кетти мебай тисинин арасынан зытқытып туририп жиберди.

— Мынаў жигиттің жаңағы келиншектен қойери артық!—деди Зәрип бир дизелеп жағын таянған Тұрымбетке қарап. Тү-

рымбеттиң ашыўы бетине шығып, қаны жүзине жыйналып, қызыарып сала берди. Ол бул сөзге шыдамай бир демде кетиүгэде қыялланып еди, Дүйсенбайдың сөйлеүге қолайланып көтөрилип басылғаны оны ериксиз иркип қалды.

— Бул жигит,—жигитлердин сейдини,—деди үй ийеси Тұрымбеттиң кейпин аңлап.—Өзи оғыры мәрт жигит! Сиз, бәлким, билмейтуғын шығарсыз. Қысқасын айтқанда, ҳәзирги ең ақыллы, төрели деп маңлайға тартып атырганлардың бири. Нөкердағы, нөкер!...

Келгели берли жазылышып сөйлей алмай Тұрымбеттиң шығып кеткенин мақұл көрип отырган адам бирден өзгерди.

—Сынап атырман. Ҳақыйқатында да жигитин нағыз бай болыўға қолайлыш екен. Гейпаралар шоңтық келеди. Қордидиң бәсекесінде ақыбетин тыңдалап, масайрап отырыўын. Шыдамлылық ҳәр кимнен табыла бермейди.

Бир қолына чайник, екиншисине дәстурхан алып кирген Бийбинин Тұрымбетке көзи түскенде, тап қорқынышлы «әзи-рейлини» көргендеги титиркенди, бирақ өзге қонақ алдында өзин наилаж тутты ҳәм кейин бәсип шығып баратырып оған жумыс тапсырды;

— Қурдас қәйним, азмаз отын майдалап бер.

Жигит үй ийесине, қонақта бир жалтаңлап, бир қолын қапталына таянып түргелди.

— Өзин неге айырмайсан?—Дүйсенбай ҳаялына аларын бир қараған пайытта қонағы оның шалгайынан түртпип қалып еди:

— Енди бара ғой, қосшым,—деди ол және Тұрымбетке.

— Сен, бәле, ҳаялды таңлап алған екенсөн.

— Өйтеп мақтанбай-ақ қой. Семики күтә сулыў, құмырсқа бел деп еситетен. Биз де қалыспаспаз,—деди Дүйсенбай.

Олардың арасында күлки көтерилди.

— Дүйсеке жора,—деп Зәрилбай үйреншикли әдети бойынша муртын сыйпады.—Қудай өзинди ақыллы етип жаратып мал берсе, оны орнына жумсаў лазым. Ал Құтымбай бул жағынан жүдә пәс екен. Қамыт ағаштай биреүге үйленип еди, енди күнде бир ўақыт бармақ бүгип, малын санайды да жүреди...

— Мениңше бизлер екеўимиз ақылға келгенде бир-биrimизди қойыспайды екенбиз. Өйдегеним қыялымыз арқан ескендеги биригип кете береди. Мен тек бир нәрседен қорқаман. Соңғы гезде жалаңаяқлар бираз пәтленип баратыр. Мақтумқылының:

«Орақшы бег болар беглер орақшы.

Жүртқа ҳәким болар қойшы, дузақшы»—дегени келмесе болар еди.

— Ҳеш гәп болмас. Елиңниң аўыз биршилиги жаман емес пе? Бұғин усы жерге Тәжім мурттың өзи келмекши.

— Бұза-жара баратырган ҳеш нәрсе болмаган менен усы жалаңақ жарлылардың кеүиллери әллеқандай өскін. Төре-бай дегенге аўылдың жас жигитлерин сонша қарсы қояйын деймен, сирә қойылмайды. Ал бурынлары бундайды ислеў онай усаған еди. Айтбай «большой» болса кемпір-ғаррыйы себепли көпәсә далага шығалмайды.

— Елиңниң ойлы-шуқырын өзиң билесен, сол ушын ойланып көре бер. Мениң ойымша, бир-бirimизди қас қақпай-ақ алыстан түсіниў ең баслы нәрсе...

Әбди Жумагұлды ҳәмеллеп сүйеп ишке киргизип, Бийбиге тапсырып кеткен еди, жыллы жерге келген соң Жумагұлдин бойы жылып, қәддін тиклеп көзин ашып бир қырынлап жатыр. Турғымет балта сорап усы асханаға киргендеге, ол шығып кете-жақ болып турды да, және оны көрмеген киси құсан бир қырынлап жатты.

Қонаққа қой сойылған екен, қәпелимде Бийбинин де маш-қаласы пртыш кетти; ишек-қарын тазалау, гелле үйтиў... Басқа биреүдің сүнгии мийнет ислен атырганың көрсө, араласпай тура алмайтуғын Жумагүл естен турыш құрдастына қомеклесиүге можбүр болды. Кешкүрьын гүртикке қамыр ийлесүге жәрдемлесті. Қонақлардың үстине кім келип, кім кетип атырганының ҳәммесин Бийби арқалы билди де отырды. Ал Тәжім мурттың келгесин еситкенде төбе шашы тик турып, оған хызмет етпей мақситинде кетип қалмақшы болып көрди. Өйткен менен кимниң жылқысын айдайды? Неге сүйенип мойынтаұлық етеди. Муртты жек көретуғының айтайын десе, Бийбиден де тартынады. Бурын сырлас құрдасты болған менен байдың ҳаялы болған соң өзгерип кетсе не қылады Сойтсе де зуўалалаған қамырын жайып атырып, оны сынаң көриўди ойлады.

— Бийби, қудай көпсінбесин, сениң бақытың ашылған той!

— Несин айтасаң,—деп күлди сл.—Сырттан қараганда, со-лай көрінетуғын шығар, мениң басыма бергенди қудай бендеге бермегей!

«Қашан көрсөң жыланады... Маған қусал күнде дүрсилде-ген таяғы жоқ, күнликке кийип жүргенлерин мен жыйынлыққа таба алмайман. Эй, қудайым-ай, ҳәр кимге питкен бир минез. Есигінде жумсағандай адам бар. Биреў отын майдаласа, биреў от жағысады...»

Жумагүл суұық демин алып, еки алақаны менен оқлауды қарекетке келтире берди. Ал, бир нәрсе деүге күнлегендей болар деп ұндемеди. Бийби қазандағы сорпаның дузын татып көрип, оған усынды.

— Аўызымның дәми жоқ,—деди Жумагүл шөмиштеги сорпаға тилин тийгизил.—Өзің көр!

Шыра жаңып дәлиздеги кирип шыққан дурсилди басылған соң, Жумагүл далага шығып еди, қонақлар отырган бөлмениң қапысы пышақ арқасы ашық екен. Үнилейин деп иркилии турды да, және қорқып, аяқларын ғаз-ғаз басыўы менен сыртқа шығып еди, зенірейген биреў тур екен. Қасына жақынлай алмай, асырып қайтып кирди. Ол адам Жумагүлдин шыққаның да, киргенинде сезбей қалды. «Не сыр бар? Буны қараўыл етип қойған ба?» деди ол өзинше. Бул жөнинде Бийбиден сораўға және бата алмады. Қонақлардың үстине сорпа апарып келген Бийби Жумагүлге:

— Турымбет кеткен бе деймен, жоқ ғой,—дегенде барып, оның жүреги силкіп кетти. «Жаңағы даладағы сәррийген геүде тап соның өзи екен ғой. Кудай жарылқап көрмегенин айта бер. Егер көрип қалып қаранғыда белсап пенен салып жиберсе, не шарам бар!...»

— Далада биреў тур. Сол емес пе екен?...

— Ҳә, ҳә,—деп сыйырланды. Бийби.—Сырттан қонақ келсе, әдеттери бирдей усындар. Тамаққа қараўыл қойып жейди. Бул дәстүр қарақалпақтың ата жолында болмаған. Мен келгели ме, билмеймен, усы үй сондай. Байдан сорайын десем аўзымды жулып алғандай етип: «Сенин не жумысың бар» дейди. Соннан соң мен де ұндемеймен.

— Жасырын сырлары бар шығар.

— Билмесем, Тәжім мурт деген бәтпешер киси бәрқемә тұнлетиг келип, тұнлетип кетеди.

— Бизин үйдеги есиұас не питиреди?—деди Жумагүл қолайлы үақтын таўып.

— Билмеймен, ақшам қонақ келсе, сол бийшараның өмири далада өтеди. Айман да.

— Шақырмай ма үйдегилер?

— Неткен-ә? Тек есабын таўып келип, бийшара тамағын тойдышып алады.

Қандай сыр бар? Оны Бийби де билмейтуын еди. Жумагүл баз-баяғы түсінбеди. Бирақ, оның көкирегинде әлле қандай ғұдик пайды болды. Сойылған қойдың геллеси табақтың үстине салынып, ишке апарылғаннан кейин Жумагүл және дә-

лизге шықты. Қапының саңлағынан «сизден болсын, әдеп сиздең болсын» деп Зәрип пенен Тәжим мурттың ҳәл салысып атырған даұысын аңғарды.

— «Душпанның қулақтың усы қулақтай егіп шайна... мә саған, миин мынадай қылып шуқыла...»—үй ийесинин устағанды өзи тақсыймлап атырғанын байқады. Дүшиппаны ким, ол же не тусинбеди.

— Большойлардың шекеси усылай айрылсын!—усы сөзге қосыла ғырш етип сынған сүйектің сести еситилди... Дәлизде көп тұра алмай Жумагұл ишке кирди.

— Қурдас, бағана мени әрмансызысан дедин-аў,—деди Бийби қонақлар тынышланған соң жайласып отырып.—Мениен әрманлы жоқ шығар. Бул үйдің машқаласы аўыр. Ҳәр адымым санаўлы. Үлкен ҳаялларының мұжигени мен. Ең үлкенимиз төркинине кетип еди, еле келген жоқ. Өзи жүдә бир қатал адам. Ортаншымыз бенен татыў болсақ та, күндестин аты күнлос. Усындайда бар жумысты маған аўдарады. Бай ушёймизден де гұман етеди. Биреў менен сөйлесе қойсан, дәрриў соған жетеди, қайсысының жеткеретуғынын билмеймен. Ишқысталықта олстуғын болдым. Оның үстине гарры адам менен қосылып, жаслығымды босқа жиберип атырғаныма иренжиймен. Ертен-бір күннен қартайсақ, не көрдик деймиз...—Бийби зарланып ах шеккенде көзинен аққаш жас алдындағы сорпаға тама жазлады.

Жумагұл төмен қараң жер шуқланды.

— Гейде үйге сыймай кетемен,—деди Бийби сарсылып.—Ишегимди биреў тырнағандай жүрегим айныйды да турады, базда қосық айтқым келип жарыла жазлайман. Әкениң үйинде билмейди екенбиз... шәриятың бизлерге бунша қаттылығы иеліктен екен-ә? Қыз ўақтамызда да жүрис-турсымыз санаўлы, түнде далаға шығып қатар-қурбы менен бир шарықлап ойнамадық. Күйеўге шықсам емин-еркін жүрермен дейтуғын едим, қайта аяғымызға қыл шылбырдан тусаў салынды. Ұххх!

— Бир жола суўға барғанда қосық айтқан екенсөң, еситкенлер даұысыңа тәсийин қалысады...

— Есимде жоқ, айтсам айтқан шығарман...

Қонақлар иштен тәмби басып жатып қалғаннан кейик булар да шыраларын өширди. Бир аўылда болғанына қарамастаған бир-бирине ишки сырларын айта алмай, көрискен жерде бир-бириниц қайғысын көз жанарларынан аңғарып тарқасып жүрген еки қурдас пәтикке қонақлаған жуп құмырыдай ғуғырласты.

— Эбди қыздай бир жигит екен, байдын ағайинлери емес пе?—деди Жумагүл.

«Сезикли секирер» дегендей, бул сораўға Бийинин денеси түршигип, ҳаўлығайын деди.

Әңгиме үзилди. Жым-жыртлық узаққа созылды. Бийби Жумагүлдин ойланып қалғанын сезип, қыстастырмады, өзи де әлле қандай шешимге келип сонысын ортақласайын деген ийиет пенен ой устинде көпшигин баўырына басып, дұс төменине жатыр.

— Жумагүл-аў,—деди ол әллең ўақытта,—қудайдын өзи кеширсии. Жүдә жаслай келгенликтен ҳеш нәрсениң мәнисич билмейди екемен. Сүйиўшилик дегенинц мәнисин енди түснеп киятырған қусайман. Эбдинин өзи қамбагал қоңсымызы, бирақ илаҳийда зор жигитпе деп шамалайман. Қөрсем баўырым ерип-ерип турады...

— Өзи бир күтә кем сөзли, киши пейил, орасан сабырлы жигит болыуы тийис. Мени әкелиүге барғанында да мен мингесип келдим ғой. Жолда маған бир аўыз орсақы сөз айтқан емес. Мениңше кисинин көзине шөп салатуғын, кисини алдайтуғын жигиттиң түри ондай болмайды. Басқасын өзин бил. Биринши көргенимде Турымбет мағанда унап еди, еле унайды, бирақ азабы жүдә жаныма батады, ендиги жағында хожалық болыуымызың қыйынға түсер ме деп қорқаман. Сен де алжасып жүрме әйтейір.

— Заманның қалай дөнип баратырғанын да түсинбейди ки-си. Эбдиге салсан, ол бөрин аңсатластырады. Қәдимги ереккелдердин суýдыр сөзи ме деп киси исенбейди де.

— Ол айтқаның дұрыс-аў. Ҳақыйқатында, балажан, жақсылық болар ма деймен. Қобинесе мениң он қабағым тартады. Жақсы-жақсы түслер көремен. Алдым күндиз дейин, бир жола еки жағыма еки қанат байлап шарықладап ушып жүр екемен.

— Мен де түсімде талай мәртебе ушқанман. Бирақ бир нышанын көрмедин. Кемпирлерге жорытсам, бахытлы боласан, ул-қызың көп болады дейди, усындаі гөр гүмрашылықта ул-қыздың не пайдасы бар?

— Бизлер апам екеўимиз соңша жыллар қанғырып, әпталықтын барлық түрин бастан кеширип едик. Дијханларға мутқа жер үlestириў дегенді көрген емесспиз. Ал, соңғы гездे байлардың өзгерип баратырғанын абайлап жүргөн шығарсан. Ақыбети қалай болар екен?

— Басың исken екен, Жумагүл, жер берсе берер, бәри бир бай менен жарлы тәңлеспейди ғой, бизин үйдеги байдың ай-

тыўына қараганда, олардың тенлесиүи деген болмаған гәп. Пешенаға жазылғаны бола береди, бай, бай жолы менен, жарлы, жарлы, жолы менен. Ал тәңлесе қойсын-ақ. Сонда бизлер, ҳаяллар не қайыр көремиз? Еркеклердин баяғы урыўы, баяғы сөгиўи болатуғын шығар. Усы бизлер не жақсылық күтип журмиз?...

Екеўи де жуўап таппай нақолай жағдайға тұсти. Жаралы қос жүрек бир-бирин қайтип жубатыўдың жолын излеп ойлаңыў менен жатты. Сыртта қар жаўа баслаған еди, өз ойлары менен бәнт болып сырттағы ҳаўа райын билиў ушын олар әйнекке де қарамады.

* * *

Биреў ұзбестен ун елең турғандай майда қар тұни менен тынбай жаўып тур еди. Ҳаўа райы қәпелимде өзгерип, үпелек қар таңын алдында буршаққа айналды. Этирап булағайланды. Зәрипбай ерте турып далаға шығып еди, қайтып кирип бийгам жатырган қонақлардың арасында бирден абыржыў баслаңдырды.

— «Қарлы күни қарма» дегендей, жата бермесек болатуғын емес, бир булагай дейсөн, қоя бер.

— Бул жерде ярым мезгил шыдауға болмайды. Күн шықпай кетиў керек,—деди Тәжим мурт дастығының астынан наспай шақшасын излеп.

Үй ийеси қайсысына қосыларын билмеди; кете берин деүге күннің ала сапыранында олардың жүриўи қызын, ал бола бсриң деүге Тәжим мурт асығыс.

— Муз болып қататуғын суў емеспиз, қәне, кийин—деп мурт түргелип кийимлерин түүеллей баслады.—Кетиў керек. Ҳәр кимнің көзине көрине бериў қәжет емес.

— Онда өзиң кете бермесен.

— Не дейди?! Ҳаўа ырайын бәнелеп ақшамғы ғәдени бузбақшымысан? Әне, бизлер усылай етип ыдыраймыз.

— Кудай шебине қараса, не қыласап ақыры?

— Зәрип, қойсаншы сондай патыратты. Кудай биз ушын шеп емес. Қуда қәлесе, бәри орынланады. Әй сен, Дүйсенбай,—деп ол үй ийесине бурылды.—Тұрымбет оңбағаның аўзына беккем болсын!...

— Ғам шекпен!—Дүйсенбай орнынан тикейяп, мурттың керегеге илдириўли қатарын эперди.—Өзиң де шәгелеп жиберип-сен ғой, мениң менен де сырласпайды.

Бешатардың оқлаұлы писенлери толы қатарын белине бу-
ұнып, Тәжим мурт сыртынан гүпсін кийди. Жағаларын дүзет-
тип, селкілдек қара шөгірмесин силкип, бир қолы менен екил-
ши қолының алақанына урып-урыйп кийе сала, басын қалт-қалт
еттирип қыймылдатты. Гүпсінин шалғайын қайырып жибе-
рип, ишкі қара шиймақпал бешпентиниң қалтасынан сары насы-
бай шақшасын алып, жоқары ийек көтерип аўзына қыйды.

— Қәне, бол. Бийге жүйесен бе, жоқ па?

Ол кийинип ҳәзирленгенинше, еле қайтыў нийетинде болма-
сан Зәрипбай бийилаж қозғалыўда.

— Бол, бол!

Зәрип шаққан кийине баслады. Қек шиймақпал бешпенти-
ниң сыртынан ақ белбеў менен белин буёнып, оның үстинен
сөнсен постынын аўдарыўы менен ила шала кийинип:

— Кеттік онда,—деди үй ийесине. Оның даўысындағы әлле
қандай паразылықты үй ийесім сезди, илажсыз. Әйткени ҳәзир
ирип болмайды.

— Сен шықпай-ақ қой,—деди Тәжим аўзындағы суўласқан
насыбайын босағаның тубисе былш етирип, гөне гүпсін
желбегей салған, жалаң аяқ Дүйсенбайға.—Саған зинхар тап-
сырма сол, Турымбетин аўмақайлаў бир нәрсе усаған, бек бол!
Халықтың рәмеўзине де қараў керек... Қалай болмасын, ҳая-
лын үйине апарып қуўыстыр. Болмаса шатақ болыўы мүмкін.
Әсиресе саған зыянлы. Большойлар ҳұқимети халықты өз әти-
рапында топлаў ушын ҳәр қылышы сұмлықларды ислеп атыр.
«Қосшылар союзы» деген ҳаял-қызлардың еркін қорғайды дей-
ди. Егер сениң қосқаныңды еситсе, арбадай айыбың да басты-
рылып кетеди... Шәрият та айрылысқан ерли-зайыпты бир са-
пар қосыўды талап етеди ғой! Қәне, көп сөйлеп жибердим. Ке-
тейик. Өзиңе өзин бек бол. Баслы нәрсе бир-бirimизди түсine-
туын болайық. Бизин базыбир жигитлеримизде жаман қәсийет
бар. Ол бир биреўге исенбеўшилик. Ең жаман нәрсе усы. Кем-
шилигин бетине айтып қейип қойсәц, ертеение айыбынды ай-
тып әшкара қылады...

20

Булағай басылып әтирап ашылысқан соң Дүйсенбай Жу-
магұлди ертип үйине әкетти.

Гүлбийке кемпир байды күтә әлпайымлық пенен күтип, қа-
лысы ашылыўдан ырғып түрып төсек салыўға қолайласып
атыр еди, изинен кирип киятырган келинин көрип, жүккө асы-
лыўы менен қазық болып қақайып қалды.

— Женге, бунша неге таңланасан? — Дүйсенбай құлди де, өзи жүктин үстинен төсек алып, оны жумбаршақлауы менен астына қойып жүресине отырды.

Ол жайласып отырмай-ақ ғауырласқан бир топар дийханлар кирди. Олардын арасында Айтбай да, Төребай да, Әбди де бар еди.

Келгеплердин пәтинен айбынып Дүйсенбай орынан бир турыға турып еди, және өзимді ушқалақ көрсетпейин деп қайтадан бекинисти. Дийханлар Айтбайды, Төребайды төрги байдын қапталына өткерип жиберип, өзлери печти айланып шығатурын жеринде кепсерленип турып алды. Турымбет үнсиз Жумагүл ҳайран. Ешейинде келген адамға сөйлемей қалмайтуғын кемпир де апалақлады.

— Дүйсенбай, сизин үйге де барып едик,—деди Айтбай.— Бунда кетипсиз. Бул не үаззаха өзи?

— Қөрип отырсыз ғой.

— Қәне, сен усы елдин аўыз биршилигин сақтайсан ба, я жоқ па? — деди есик бетте тикейип турғанлардың арасынан дәспен биреүн Турымбетке. Бой жарыстырғанда да, күш сынасқанда да онын алдында өзин қасқырдын алдындағы күшиктер сөзетугин Турымбет сөйлей алмады.

— Шөрият базда ҳаял жағында да болады,—деди Дүйсенбай.—Туреке, слдиң жигитлери сениң бузылғаныңда жақсы көрип келген емес. Өңсызың керек.

Турымбеттиң ҳәр түги тебендей шашылып, байға дәпининг сөйлемекши болған еди, оның көз қарасынан бир нәрсени үғын үндемеди.

— Ҳаялы менен урысатурын биреү, ажырасатурын биреү, сизлердин бол не келисиңиз? Эне, бул ҳаял тағы күшнейеди. Бундай әдет қайдан шықты? Бизлер келиншек екенимизде тегеран айбы болса ҳаялды ел болып сабайтурын еди, ал сизлер ел болып мениң баламды сабайжақсызлар?

— Кемпир, баланызды ҳеш ким сабамайды. Сабауға да келген жоқ, бирақ Жумагүл де өзиндей адам баласы ғой, неге бүйтесизлер? — деди Төребай.

— Сизлер усаған гүдібузарларды сабап-сабап хожалығынызды биректирғен натуұры болмайды,—деп дийханлардың және биреүн сөзге араласты.—Бундай тон мойынлықтың не көреги бар. Ҳәзир ақлық көрейин деп отырсан.

Бул үйде көпшиликтин дүмпиүнене қарсы келетуғын адам болмады. Соң Айтбай сөйледи:

— Ҳәзирги большевиклер ҳүкимети ҳаял-қызлардын қорланышина жол қоймайды...

Жумагұлдин шырайында үмиттиң белгиси көрінді.

— Қарық,—деди кемпир аўзын қыйсайтып.—Әдел өзиңин жөнинди тап, ҳаял ал, соннан соң айттарсан.

Дүйсенбай кемпирге бир, жынылғанларға бир, еки қапталында отырған Төребай менен Айтбайға гезекгө-гезек, соң жерге ийнеси түсип кеткендей төмен қарап отырған Жумагулге де бир қарал алып;

— Мениңше усы үйде ақылсыз адам жоқ-аў деп пәмлеймен,—деди.—Усынша адамның неге келгенин, үлкен басымды киширейтип мениң неге келгенимди түсінер. Гүлбийке келинине енди кейимес, халайық. Турымбет те жөнсизлігін қояр. Жумагул келин, сен де бүйтіп анаў-мынаў іэрсе ушын қула далаға ылаға бермеүін керек. Биз де елмиз. Елдин жас үлкен, жас кишиси бар. Мынаў Айтбай да соны айтып отырған шығар деп пәмлеймен. Мен болсам, базбаяғы сиздердин хожалығының бузылмаў тәрепиңдемен, дурыс емес пе халайық?

— Қәне, ге ўек Турымбет не дайсенді?—деди Әбди. Бундай сөзге көтерилип кететуғын Турымбет үндемеді.

— Қәне, Гүлбийке, сен жуўап бер?—деди бай.

— Не айтаман?

— Не болатуғын еди, балаң менен келиниңди бузып қоябересең бе ямаса ис көрежақсыз ба?—деп Айтбай қызыўланды.

Кемпирди көпшиликтин сусы басса керек, бурынғыдай шаўламастан:

— Енди урысқызыбайман,—деди келгенлерге жалтақ-жалтақ қарап. Ал Турымбеттің үскіни еле құйылыўда, ҳеш ўәде бермеди.

Бүйтіп сөзимди сөйлейтуғын адам табылады деп ойламаға! Жумагул елдин азаматларына ишинен ырыйза, бирақ еле түсіне алмайды; «Большойлар ҳүкимети сонда тек мен ушын болғаны ма? Әй, жоға! Сонда булар неге маған сонша ғамхор? Ҳәттеки байдың өзи де? Менде ондай не қәтере бар? Журт уялатуғын я аға, я эке болса!... Кеше өз әкем мени қанша сабап, азап берген менен ақыр соңында аяп, буларға: «үйине апарың, оныстырың» деп кетти ме екен? Әй, солай шығар-аў!...

Қәтқудалар шығып кеткенше жалтақлап отырған кемпир олар кеткен соң және баяғысын баслап, келинине «ийттен қор болып келдің бе, қашақ!» деп гүрик етти де, қаптал беттеги үйиўли көрпени жайып жиберип үстине шығып жатты.

Турымбет нениң не екенине түсінбей-ақ қойды. Неликтен

бай айныды? Жек көретуғын Айтбай менен бирге шығып ке-тиүине себеп ие? Печьке абынғанын қойып, төр бетке өте сала сандыққа сүйенип, азмаз отырған соң, қайта-қайта басын қа-сып, көп ойланып үйинен шықты.

Қайда барыў керек? Ол маңсетсиз шыққанлықтан жән-жа-ғына қарап бираз турды. Соң оның үйренишили аяқлары Дүй-сейбайдиқине бурылды.

Бай жоқ еди, сонда да ол келе сала кете бермеди.

— Қурдас қэйин,—деди Бийби оған.—Жумагұл менен бе-лисе алмайтуғын неңіз бар, урыса бермегендे болмай ма?

Сораў Тұрымбетке жақнады. Алғанында турған кеседеги чайын уппел еситпегенси. Бийби әри-бери бетине қарап ба-тып еди, оның қуба жүзинде әлле қандай жақтырмағанлық пи-шим барлығын алап, өз исине айланысып кетти.

Бай кешке таман келди. Қуни менен бала-шага отыратуғын бөлмеде зеригип, ҳаяллар менен қәйтіп сойлесердин есабын ташпай, иши пискен жигит байдың изин ала мийманханаға кириди.

— Бұгниги мениң тутқан жолым саған унамаса керек?

— Қалай билдициз?—деди бул сөзге кеўили толған жигит шики сезимни жасыра алмай.—Ырас, түсінбедім, аға!

— Еле түсінессең, бирақ сен сиди оны таслайман деп жүрме!

Тұрымбет «не ушын» деп сорай жақ еди, иўкілди. Байдың өзи емес де, бөркүлла қызы өнеремен деп жүрген! Бұгнилиги бирден айныды, турақсыз адам! Жас үлкен еки сөйлессе не болғаны? Ешайинде оның ҳәр айтқан сөзин ядлап алғып, «бай ағам өй деди, бүйдеди» деп жүрген жигитке күтә түсініксіз жағдай бул!... Тұрымбеттин отырысынан, маңлай жыйырыўынан-ақ көкирегіндегісін аңлаған бай:

— Ҳеш абыржыма,—деди нәсиятлап.—Албырақлама. Мен саған орынсыз нәрсе айтып отырғаным жоқ. Гилен жалаңаяқ-лардың сумлығына түсіндін бе? Ҳештенеге күши жетпейтуғын болғансаң, ҳаялларға ҳәл бериүди баслапты. Сейтіп ҳәм өш алмақшы. Болмаса, өзлерин дүзел көрсін. Келгенлөрдин ара-сында ҳаялын урмайтуғыны бар ма? Сумлықты ала тана бас-лайды дегендей, өзинин ҳаялы болмаған соң буның бәрин би-риктирип жүрген Айтбай. Сол Айтбай келген жылы да пәлен болады, төлен болады деп жүр еди, қәне болғаны. Бәримиз орнымыздамыз. Оның айтып жүргениниң ҳәммеси өткінши булттай нәрсе, алды бар, арты жоқ... Мениң барғаным абзал болмаса олар жаўатуғын булыттай ашыў менен келген екен...

— Сизин гәпиңиз ушын үндеңей қалдым,—деди Тұрымбет

маңлайын жеңи менен сыпрып.—Мен оны сондай жек көретүфүн болдым, себебин билмеймен. Ал ул туяа қойса, тасла маўым мүмкин, қыз туяа ушқының туқымы болса да шыдатпайман. Қөлесе Айтбай үйине апарсын.

— Эне, бүйтсөң болады. Қараңалпақта қыз туған ҳаялды таслайман дегенге, я үстине ҳаял аламан дегенге, ҳеш ким дырықшылық ете алмайды. Бул шәриятта бар, дүйм жүрт биледи...

Күүапыштан кулип жибережаң па, Тұрымбеттин еки өзиүк жыбырлады.

* * *

Жумагұлдин жан күйер әменгери болмаған менен жекке емес екен, кем-кем түсіне баслады. Бул ел анасын да әкелди, азап көргенде Тұрымбетке топылсып келди. Әттен сүйиүшиликти зорлап болмайды, қәне, еринин дәслепки күңдерги мұхаббаты сақланса! Өзи қалай сүйетуғын болса, Тұрымбет тә солай сүйсе! Және оған елдиң дүмпіүн қосылса, бәри гүл ала гүл болып кете берер еди. Бул да жақсы. Ел елшилигин етти. Анасының басына усындағы ис түскенде ким қайырқомлық ете алды? Ҳеш ким. Ҳәзир басқаша заман ба, ямаса усы аўылдың дәстүри басқаша ма? Жумагул әне усыған жууап излеп бас қатырады. Қоңыларына айранышылап жүретуғын сапарының бириnde ийнине шарық көтерип киятырған Турдығұлди көрип қалып иркилди. Басын қатырған сораўларға усы қыз жууап тапса табар! Дүйсенбай менен ақсақалдың үйинин арасындағы ашықлықта анаў-мынаў ылашықтай бир гүжим қопарыўлы жатыр еди, олардың баҳтына ушырасқан жери усы кәраға жақын екен. Ҳәккедей жан-жағына қарасып, үстине қара үйдиң бақанларын шегелеп таслағандай тамырлары ҳәррийисип атырған сол гүжимниң тасасына барып шөкке-шөкке түсисиң отырды...

Жоқ, олар көп сөйлесе алмады. Жумагул белине еки қолың тиреп:

—Өйбей, қарағым, мени үйге апарағөр,—деди.

Оның маңлайы жыйырылып, астыңғы ерни тислеўли, көкирегин қайқайтып Турдығүлге бойын таслайды. Тутанақлы кесел ме, яки толғақ па, Турдығүл түсинбеди. Зорға сүйеп үйине әкелип еди, Гүлбийке кемпир оның шырайын көрип, дәрриў сабан таўып келип үстине жатқарды да, қасына бақан көмип, оған кесе жүйен таслап, Жумагулдин еки қолын жууенге суғындырып, қайтадан дизерлетип отырғызды...

„Ол қыз туұды! Соның ашыуы ма, босанғаннан үш күн соң-ақ белине құр байлатып қайын ене оны жумысқа араластырыды. Бурын әкшамға қарай өли төсекке кирип жаны тыныш табатуғын келиншектин қызы жылауық шығып түн үйқысын төрт бөлип бесик таянып көзи илинбейди, ал күндиз үйқылап дем алыға баяғы ҳұкими ҳұким.

Тұрымбет бираз өзгерген, бурынғыдай көп аса таяқ алғы умтылмайды, ал кирсе де, шықса да қабағы жабыўлы. Оның да шыдамы әбден түүесилген болыуы тийис, сілап жүрген ек соңғы сөзин ортаға таслады.

— Ўйди босат! Сениң менен қослас болыў мұддетимиз түүесилди!

Ери етін аштып неше мәртебе таяқ урган менен бундай етил кесіл гәп айтпастан сабап-сабап шығып кетер еди. Ұрмастан, жәнжел көтермestен тужырып айтылған сөз Жумагұлге урганнан аўыр болды.

«Өғизге туўған күн баспаққа да туўады, бахтам усы шығар, я апамның, қала берди мениң бахтам неге ашылмайды? Бизге не болған? Ғарғысқа ушырадық па?...» Әкеси Зәріпбайдың айрылысар күни Сәнсемге айтқаңлары есіне түсти, өзин беккеми-рек тутып көріп еди, «шарр» етил жылаған бөлесин баурына қысқац гезде даўсмыңың барынша еніреп жиберди:

— Еиди қайда бараман? Қаршадай нәресте менен мени ким сыйдырады, ким?...

Тұрымбет ҳаслан сөйлемейди. Жумагұл және жалбарынады:

— Бир ашыуынды бер, шабазым? Маған түсин? Енем де өлесі адам ғой, оның барлық азабына шыдайын, мынаў нәресте жетим болмасын! Басына дастық, аяғына ултарақ болайын, костарым...

Буған Тұрымбеттің көкиреги жибиспейди. Нәрестеге бетинде қаратпады. Қайта тиришеленип Жумагұлдин ишин жандырып сөйленеди:

— Жинимди тырыстырып сөйлей берме! Саған малым шық-лағанын бил! Мәңгилик қатын қыламан деген ой болған емес менде, болмайды да. Тынық сууды көрмей ылай сууды төкпе-йин деп жүр едим... Сен оны өзин тезлеттиң...

Жумагұлдин үмити үзилди. Иши жылығандай бир жуғаш ала алмаған соң бөлесин жерге жатқызып қундақлай берди.

— Сениңше мен қара қоқым суўман-ә! Еле берин биле бөрсөн.—Оның жығырданы қайнап, көзиниң жасын тыйды. «Бул анық жиберетуғын болған екен. Не де болса сыр алдырып жы-

ламайын» деди де, солығын басып ҳалақасының ушы менен көз жасын сыйырды. Орнына турды. Гөне көрнешеге ораған бөлесин қушақлауы менен есикке жақынлап, артына бир бурылды.

— Хош бол, шабазым. Бирақ сени мынау нәрестениң көз жасы тутады, абайлы бол!

Оның есиктен шығып баратырып айтқан сөзине Тұрымбет жанбасына бир урып, күлиүи менен қалды.

— Қолыңдан келсе, ушыр аспанға!

Үйден шығарын шықса да, Жумагүл қайда қарап жүрерин билмей тур. Бәхәрге жетисип кетсе де ҳеш гәп болмас еди, кийиминин қалың-жұқасы билинбейди, ал қәэзир-ше? Қимнен кийим тиленеди... Бул жерде турып сыр алдырғанша былайырақ барып ойланайын деп тәүекел алға журдиди.

Оның белгили бағытсыз бир жаққа қарап жүрип баратырғанын Бағдагүл көріп қалған екен, асығып қасына келди:

— Жумагүл, қайда баратырсаң? Бизикине апаң келди, жүр.

Күтпеген жанаалыққа Жумагүл қуұынып, қолыңдағы бөпесин тусирип алажақ болып еди, Бағдагүл қақшып-ақ қалды.

Сәнем қызын жүдә сағынып қалыпты, қағаздай жуқарған бетиниң еки алмасынан, маңлайынан, шорпылдатып сүйілді атыр. Өз-өзинен де гүбирленеди: «Ақлық көрсеткен қудайдан айланайын». Ол бөпени қундағы менен қушақлай сала бетине үцилип, шұртийген ерінлерине, қап-қара көзлерин мөлдиретип ашып-жұмып атырғанына аса шадлық пенен қарайды, соң оны қундақтан жаздырып, маңлайынан, төбесинен, қарнынан, қулласы, саўтанақ жерин қоймай сүйіп атыр. Сирә, тойынар емес...

— Өзин-ақ киятырмедин, тез келдің ғой,—деди Сәнем.

Биротала келдім деүге Жумагүлдин батылы бармай:

— Аýа,—деди.

Төребайдын хабары бойынша қызының жас босанғанын еситип келген Сәнем базарлықлы екен. Хызмет еттирген үйи күтсыйлап жиберіпти. Ол түйиншиклерин шешти. Бөпеге қолай кишкаңе кийимлери көп... Қурақ жөргеклери менен силекейге шекем бар. «Қандай мийриман адамның үйинде болған»... Қемпир қызының көз қарасынан-ақ усы сорауды уғып, экелгендерин биримлеп, қызыл шақа ақлығына кийгизип атырып:

— Мен Нуратдийин татар деген мұғаллимнин үйинде болдым.—деди гүбирленип—Берекет тапқырлар мийрман екен. Фәтийма деген келиншеги наятый зор. Мениң ақлықлы болатуғынымды еситип еди, аўысқан шыты болса усыларды тиктире берди.

«Татар мұғаллим» жөнинде Жумагулдин түсінігі болмаған соң ба аўзын ашып әңқайды. «Не де болса қудайдан үмити бар үй екен»—деген ой есіне кирди, шықпайды. Кемпир қызын түсінін дей ме, ямаса онда қаңдай да бир сезимді оята қояйын дей ме, әңгімесін жалгайды:

— Оларды бир мен емес, аты Чимбай десем болады, сыйлады, жақсы көреди. Ҳаялы да, өзи де жақсы адамлар. Тәңлік оперетурын орысларға дилмаш болып келип, кейинде балақыларды оқытыға қалыпты.

Анасы менен қызы жазылысып ала қойысын дегендей Төре-баң көп иркілмей отынға, ал Бағдагүл суү-қабағын арқалап суүға кетти. Олар бир-бireүин көріп маўқын басса да, жаралы жүреклери елжирип, бир-бирине сөз айта алмайды. Ақлының етегине салып, көсилген аяқларын тербетип отырған кемпирдін қанталында Жумагүл бир қырынлап жатыр. Кемпир алдында уйқылаган ақлының қасына жатқарып, Жумагулдин сирке басқан басын қарап, сүйеги шыққан бармақларының тырнақлары менен сыгады. Өзи де жақын арада жуўылып, катық тийген бас емес. Үмбар-жумбар. Кемпир қызының шашын бес бармағы менен тараған, тарамысланған қолын оның жағасынан сұғып жиберип, көкжелкесиен баслаған жаўырынына шекем сыйрап отырып нәсиятлады.

— Қашша қatal болғаңда да басынды жуўыўға пурсат таба алмаган өзиң де бир қыйлы барсаң-аў, балам! Соның кесептінан шашың да сийрекленти. Аның бундай болатуғының билгесі соң өлгенше жарамсақланып жумысын ислей берип не қыласаң? Нәтінде көп жеген таяқтың бири болар еди, ара-тура сөйирлеп те шықпансаң, маңлайларының тамырына шекем көк көмбек!...

Нәсият беріў тек анасына емес, Жумагулдин бастан кеширген түрмисын билмейтурын адамның ҳәммесине аңсат болыўы мүмкін. Сонықтан тек гана тыңлап тымтырыс жатты. Анасының балта саптай жицишке жиликлери де оның басына батпады, оның басы ана дизесине салмақ түсірмеди де. Бири мамық көпшикке бас қойғандай, екиншиси аяғы үстине пәр көпшик таслағандай бириңе-біри ҳазарсыз шүйиркелесті.

— Кешигип қаларсан, кете бер, балам,—деди кемпир әллен ўақытта Жумагулдин үрпек шашлы басынан шорып еткізип сүйин.

Жумагулдин көнгейленген көзлерине жас келип ериксиз зытадды. Қызының асықпаў себебін өд ишишеге сәзсә де, кеүли

бармай отыр еди, енди биротала түсінди. Ҳәм оның тутанайын деген турған жүргегине тамызық басқысы келмеди:

—Шырагым, сен жаслық етип жүрген бол ма? Балалы болғаннан кейин ата-ана арасындағы муҳаббат балаға өтеди-мис деген гәп бар. Күйеүің саған бир қырынлаған менен, мынау перзентин жақсы көрип, барлық ықласын усыған аўдaryп жүрген шығар.

— Үүх! — Жумагул бир гүрсінди.—Апажан, түсінемен ғой! Өзи жүйрік қоян мынау баҳты қара қыз дунъяға шыққа-лы қатты кетти! Бурын да ҳеш гәп еди, тек өзім азапланатуғын едим, соң мынау палапандай нәрестеге тили тийип, жанымды отқа сала беретуғын болды. Тегаран жыласа болды, тап ийт-тиң баласындағы қолының ушы менен далаға шығарып таслайды. Сөзим аўыр болса құдай кешіргей, анаў қақпас кемпиріде ақылым екен деген жубатпайды. Уят та болса айтайын, ол ширкиннің маған түүе адам бендеге ысығы жоқ!

Ана қызының жигерленидириўди ойлады:

— Қартайғанда дәүлет бер, жигитимде мийнет бер, деген, шырагым. Ҳаслан қапаланба! Душпанларға сыр алдырып көзіңе жас келтирме. Басың жас, көре бересен... Қуда қәлесе жесир қатын мың қой айдайтуғын заман басланғаны шынылық қалада усы тәп. Гилең жарлыларға үлестірип атырған жеринен биз де халық қатары жер алайық. Қызынды өзім бағаман, сен жигерленип, жецинди түр, шашынды тәбене түй. Белинди беккем бууып жумыс исле. Төребай да, ҳаялы да жаман адамлар емес көринеди. Ҳал-жағдай сөйлесип отырмыз. Маған тапқан ақылын айтып атыр... Бир жола сен үйинчен шығып бас алып кетипсөн. Төребайдан еситип шыдамадым, сениң аўжалының қыйынласқанын айтып барып мени әкелди. Күшиң барда кисиге қол жайған жаман, қызым, Төребайдың арбасы бар екен. «Биргелесип Шортанбай тоғайынан отын әкелип қалағы сатсақ та күнелтийге болады» деген отыр. Үйге үй сыймайды дейтуғын болсан, усы тамға жабыстырып қос дүзетип алармыз. Онын ушын қайғырма! Айдың он беси каранғы болса, он беси жақты. Қашаңға шекем қараңғыда қалармыз дайсөн. Нуратдийин татар мени ешекли әкелдирип таслады. Мынау пәскелтек жүк меники. Астындағы ғөне арша да бизики,—деген кемпир қалтал бетте дийўалға тақалып жыйналған көрпе-төсекти нусқады. Сары көк бояўлар менен кереге көзли етип сырланған ғөне аршаның үстинде еки қызыл шыт көрпе, тозыўы жеткен бир ақ кийиз тур. Жумагул басын көтермestен оларға сығаланады.

— Булардың еки қазаны бар екен. Егер бақса шықсаңыз би+

реүин беремиз деп отыр,— деп кемпир Жумагулдин қағаздаң жуқарып, запырандай сарғайған жүзине көз тигип, мурнының жырығына қадалады. — Эй, сум заман! Түйедей қылдың-аў!. .

Қайғылы көзлери сүзилген Жумагүл үнсиз еди, басын көтерди.

— Солай ислемесек басқа илаж бар ма апа. Жалғыз ғана сүйенишим сен! Жат деген жеринде жатайын, өл деген жерде елеин. Кеткенде буннан артық қайда барамыз? Ким бизге қулашын жая қалар дейсен.

— Чимбайдағы Нуратдийин татардың үйи де қуўып жибермейди. Соған барсақ та болады. Өзлери илаҳијда жақсы адамлар. Оларды бизин жаққа жибергенлер «большойлардың» басшылары екен. «Бизлер қарақалпақтың қыз-жигитлерин оқытыға, жол-жоба үйретиүгे қалдық» десип отыр.

— Апа, айтқанын дұрыс ғой, баяғыда, еңкейип түскен елден ғелсендеги шықпа деп един өзиң, сол ушын бул гүйлдан кетпеү керек.

— Шырағым, өйдегеним де ырас. Енди мен бир нәрселерге түснігендеймени, — деп кемпир сөйлеген менен қызына жартыұлы ҳеші нәрсеппін үқтыра алмады, ал ол да анасының нелерди айтқысы келип отырғанын еле түсніп жетиспеди.

— Сениң басыңцаң өткен күн мениң басынан өтти, апа.

Баяғыда дайымның аўыльына барайық деп сени бийкар қыйнағаныма өкиннемен!...

Сәнемниң бурынғы көрген азаплары көз алдына елеслеп, азанғы бүршикке тамған шықтай жылтыраған моншақ-моншақ көз жасы ыбыр-жыбыр жыйрық басқан бетлерин жуўып, дизесине бас қойған Жумагулдин шекесине тамды. Женинин ушы менен көз жасын сыпырып жиберди де:

— Қәне тур, шырағым,— деди Жумагулге. — Бет-қолыңды жуў. Уятты. Бағдагулдин суудан келетуғын ўақты болды. Қәдидинди тикле. Күйеүинди есіне алып, белиннин димарын кетириме. Өзинди өзин-тут!...

Жумагүл есик бетке шығып, шәңгил қабақты шеп қолынзас услап муздай суұға бетин жуўды...

Бағдагул кирип келгенде, ол баласын емизиүгө отырып, Сәнем от жағыўға таярланып, далада отын пуштарлап атыр еді.

— Өзим-ақ пуштарлайман ғой, шеше, — деп Бағдагул қабағын арқалаў менен үйге сойлене кирди. Жумагүл қызын жерге жатқара сала Бағдагулдин ийининен қабағын алып пәрмән бола берди...

Кеште Сәнем Төребайға: «үйге үйсен де жетпейди» деп, Жу-

магулди өзинен қалдырмай, қайерде жұмыс ислесе де, бир жағында жұргизиүйн өтініп ҳәм мүмкіншилик болса, қапталынан қос дүзетип алыша жәрдемлесиүди соранып еди:

— Сизлер не тилесеңиз де бәржай етемен, — деди ол ойлаңып стырмастан.

«Бир қапы жабық болса мың қапы ашық... қандай да кеүил кен пейилли адамлар!...» Ана менен қызы күтилмеген қуўаныштың ийесине айналды...

21

Туни менен желемик жайдары самал есип, жердин үстин қаплап атырған қар ерий баслаган еди. Азанда күн шығыұдан жарқырап сәске боламан дегенше қуяш түскен жердин пәтамамы қараўытты. Пахтанын минәрындай жалтырап жататуғын Кегейлинин ырашы аспанның жийегиндеги узынша булттай қарайтып көзге тасланады. Тек аңда-санда ғана пахта шашылғандай қар қалдығы ағарады. Үйлердің аралары шилпәршे. Геўиш кийгенлер кен адым атлай алмай, тек майда қәдем болып қалды. Ал аўылға араласқан атлылардың қайсысын көрсөнде, атларының құйрықларын түйип алған. Тек басы бос маллар менен үстине минген ийелери салақ атлардың құйрықларының ушы буўылған сипседей сүмпейген. Сәнем тамның алдына жалғыз өзи шығып жан-жаққа қарап, күни кеше ғана үскін құйылған тәбияттың бүгін бирден өзгергенніне мәз майрам болып тур еди. арқа беттен киятырған бир топар атлыны көріп қорқып кетти. Бул неткен атлылар?! Бәри мылтық асынған. Күнин бүгия бирден жылытып кететуғының билмеген болыўлары керек, басларында үлкен-үлкен селкилдек қара шөгірмелер, үстилеринде узын гүмпейлер...

Ат аяқларының «патыр-патыр» дүрсилдиси узақтан ақ еситилип, Сәнемнин дыққатын аўдарған еди, ҳақыйқатында да, олар шапқыласып киятыр екен, ал аўылға жақынлаған гезде ен алдыңғы ақ муртлаш кисиге еликлеп олардың бәри атларының жүйендерин тартты, қәпелимде жүрислерин дүзетип саптартып қалды, бир-биринен озбай дизилисіүи менен келе берди. Аўылға араласыўдан олардың тәртиби бузылып ҳәр қайсысы ҳәр тәрепке бурылды.

— Бул кимнин уйи? «Большойлардан» ким бар? — деди Сәнемге қарай бурылған қара атлы биреў. Оның даўысында әлле неткен жедел ҳәм ашыў сезилип, зағарадай томпақ бети көгө-

рип, қойыў қаслары көзин жаўып турыпты. Сәнем өзинниң бүл айылға бийтаныс екенин айтып еди, ол көп иркилип турмай:

— Билип турып айтпай қалсан, ертең жанынды жәхәнненде көре бер!—деди де қуирығы түйдеклеңгөн атының жанбасына бир урып басын кейин бурды.

Ол ишке кирип айспектен қарап еди, ақ муртлаш атлының алдында пияда жууырып жортып журген күйеў баласы Тұрымбетти көріп, жүргсі суў ете қалды: «бул сорлы да большоймен?» Тұрымбет оларды күн шығар топардағы шоқ үйлерге баслап барып, қамыс қоралы қақыраға өзи кирип шыға сала бир нәрселерді айтқандай болып еди, ана муртлаш киси оның жаўырның қамшы менен бир еки мәртебе тилдирип, Дүйсенбайдың үйине қайрылмастан қублаға қарап және сол патырласып шабысыўы менен кетип қалды.

Мунлы қызы менен қосылысып ҳәм арқа сүйер пана тапқапына, оның үстине күннин бирден жылдытып кеткенине қуяшып «биз қусаған аш-арық, жупыны жалаңашларды қудай қашапташып шекем ғарғасын, усылай етип болысар-аў, заманың қаталлығы да бүгинги күндей жадырағайдағы» деп турғанда, қәпелимде пўыл арасынан ойқап турғызып кеткен бул атлылар абыржытты. Неткен атлылар екен? Төребайдың жоғын айта бер. Тұрымбетти алдына салып барған үй кимдикі екен? Ол қызықсынып дигирман тартыўдаң келген Жумагүлден сорал еди, бул Айтбай «большойдың» үйи екен. Шамасы, үйинде өзиниң жоқ болғаны гой, болмаса үлкен ойқап дөретер ме еди, әлле қәйтер еди? Сонда Тұрымбеттиң не жазығы бар?

— Оның өзи де сол Айтбайды жек көретуғын еди, сирә өзи ертіп барған шығар,—деди Жумагүл. Сәнем исенбеди. Егер ол большойларды жек көретуғын болғанда атлылар алдынз салып айдал, кетеринде ура ма? Болмаған гәп!

Ақлық қызы бирден шоршып жылап еди, кемпир дәрриў қушақлап «әў-әў-киш-киш» деп еки қолының үстинде селкилдеп, бурын елестиirmеген бир нәрсеге, яғнай қызына ат қойылмағаны есіне түсип, Тұрымбетке деген жек көриүшилиги қозып кетти: Несине ақлап турман оны, адамгершилиги болғанда усындаі етер ме еди? Я анасы, я өзи перзентин еске алыш атын қойдырыўға жарамаған. Тек азаматы бар деген атағы болмаса, олар да камбағал-аў! Аўысық неси бар дейсен? Сирә шығынынан қашқан шығар! Ат қойыў ушын да белгили бир сарпай керек. Мектеп молланың өзи келип, китапқа үчилиш отырып, қулагына қайта-қайта азан айтып, атын қоймаса ел күстәны қылады.

Анаў-мынаў нәрсениң жүзине қарап адам баласын атсыз қалдырыў! Қоягөр, қоягөр! Оның Жумагулғе кейлек тикириү ушын арнап әкелген сегиз ғары: қызыл шыты бар еди, оннан артық киси қызыққандай дүньясы да жоқ, мектеп молланы шақырып соны беріў керек пе? Бергенде де көп болмайды, ал молла келе қойса? Еринен талақ хатсыз айрылған ҳаялды нәмахрем деп есаплат ҳеш молланың ондай үйге соқпайтуғын әдети бар. Ең жаманы усы. Өзинше ат қойғанда?... Жумагұл менен Өйласып көрип еди, ол «алтын баслы ҳаялдан бақа баслы ерек артық» деп, Төребайға өйласып көрсек деген пикир айтты.

Кеште Төребай күндегисинен өйлы, әлле нәрселерге жаңы тәжбегендей шыдамсызланып отырды. Сонықтан Сәнем ол жәнниңде гәп қозғамады. Ери далага шығып кеткен мәхәлде Бағдагұл оларға сыйырланды:

— Бүгін атлылар келип кеткенин еситкели мәниси жоқлаў...

Ол көп үақыттан сои келди, бирақ билеушілдерге жаңылықтың қалдығы болған менен бир нәрсеге кеўли толғанлықтың изин анлаў қыйын емес еди, келе сала қарап отырмай:

— Қоне, бәпенди маған берип туршы,—деди Жумагулғе қолын жайып.—Айтақшы, буның аты ким?

Төребай еки алақаның үстинде қақшып-қақшып атыр. Жумагұл не дерин билмей апасына бурылды, апасы үақыттан пайдаланып:

— Еле аты қойылмапты, шырағым,—деди.

— Онда өзин қоя қал,—деди Төребай кемпирге,—айын емес, қулағына азан айттырып китап қаратаман демей-ақ қой...

Төребайдың не ушын усылай кеңес берип отырғанын ҳәр қайсысы өзлеринше болжап отырған ала менен қызы тәмен қарасты. АナンЫҢ ОЙЫНША, ол динсизлеў көринидіағы, ал Жумагулдин ойынша, ол ат қоятуғын моллаға беретуғын белгили баслы нәрсениң жоқлығын есапқа алып айтқандай сезилди.

— Мениң а남 ат қойыұды үлкен ғанибет деп билетуғын еди,—деди Төребай сол ойшыл қәддинде отырып,—ат тыянақлы тилемекти билдиретуғын болса тәүір болатуғын қусайды. Маған анат бийшара «сениң атынды елде төрелик болсын, әүладың мызға байлық аралассын деп «Төре» «бай» қойып едик, себеби сениң атынды айтаман деген душпаныңың да тили «төре» болып «бай» болып гүрмеледи». дейтуғын еди, сол ушын усы қыздың атын ойланып қойған шеп емес.

— Дұрыс, шырағым, бизиң журт та сизиң жүрттайды баласыңың атын бир нәрсеге сүйенип қояды. Бизиң Жумагұл «Жума» куни туўылдып еді, сейтіп Жумагұл болды.

Төребайдың ишинде бир бүклем сыр ашылмай қалған се-
килли, келбети бир қуұарып басылғандай болып еди, Бағдагұл
тәрізке араласып, еринин зәрдели көкирек қайғысын айтып же-
ңиллетеңді деди ме, оның анасы жөнинде сөйлеп берди: Төребайдың
анасын еслей беретуғының бир себеби, ол бул дұньядан
әрманы ат басында болып кеткен адам екен.. Анасы тағдир-
болғанда Төребай 8—9 жастағы бала екен, әкеси менен шеше-
си қазахта ажым деген рүйдүң атақлы байының жылқыманы
екен, бир күни басқа бир рүйдүң адамлары келип ажымларға
зорлық етип, жылқыларын айдал кетеди де, сонын үстіндегі екін
ортада үлкен жәнжел басланады. Ажымлардың күши ҳәлсиз-
лигин көрген ҳаял шыдамайды, төбелеске араласады. Жаў тә-
репи ҳаялдың араласқанына қатты ызаланып, қамшының тү-
йишили жағын соған қарата берген ҳәм сол төбелесте ол өлимши-
болып таяқ жеп, сонын зардабынан көпке бармай қайтыс бола-
ды. Бириктарип, жастесин созып отырған анадан кейин хожа-
лыққа әптадалық түсип ишқысталықта дағысып кетип жоқ бो-
лады, Төребай жетимлик пенен елден шығынып бир саудагердин
от жаққышы болып жүрип, усы қарақалпақтың шуқырына келип
қолады...

Сөнеминң аянының артып көзинен жас шығып кете жазлады.

- Аты ким екен бийшараның?
- Өзин айтшы,—деди Бағдагул ерине.
- Тазагүл.
- Бийбипатпа енемиздин гүллән әүләдінда қайғы-рам-
тәгдир неге бирдей бола берди десеңиз-ше?...

— «Таза...» «гүл...» қойылған атына ылайық өзи өр көкирек-
сал жүрекли адам болған екен, мениң ақлым да сондай бол-
са ҳеш ким налымас. Бул да «Тазагүл» бола қойсын,—деди
Сөнем.

Бул пикир бәрине де унал қалса керек, жүзлерінде ырза-
шылық билинди...

Дәстүр бойынша ҳаяллардың ҳеш қайсысы өзи туған тун-
ғыш перзентинин дурыс атын айта алmas, ал өзлеринше қандай-
да бир ат таўып аллады, ул болса көбинесе «Беке», қызы болса
көбинесе «Айқызы» аталады. Еринен айрылып өзин еркін сезгең
менен Жұмагүл де халық дәстүринен шығып кете алмады, қызын
«Айқызы» деди. Шабақтай тыптырышылаған Тазагүл бұль-
ушын Айқызы дегенше Айқызы болды. Бағдагұлге шекем алдын-
аллады, ал Төребай оның шын атын айтса, әлле қандай сезимге-
ериксиз бериліп, көкирегин суұық желге толтырып, еки ийни-

кен дем алады және босасады, соң Тазагұлди жырлап толғау айтады...

Соңғы күндер Жұмагұл ушын таты ысыла баслаған гүмис күйлер болды, өзин шексиз еркин, баҳытлы сезеди. Дұньяны ол бурын ошақтан кен көрмейтуғын еди, өз ойынан оның бираз кеңлеу екенин енди түсніп киятыр. Ерте жатып кеш турғанын ҳеш ким минемейди. Бейишиң өзи болмаған менен оның от жаққышы көрген күн дәрежесине жеткеси шығарман деп қуянады өзинше. Аз-азлап сыны дүзиў кийим жөнинде де ойлайды. Нуратдийин татардың ҳаялы берип жиберген сегиз ғары қызыл шытты ол қолдан тигип, түгислерин патлыйтқанша, машиныша тикирип алса не деген сулыў болар еди. Бул ушын усы аўылда Тәцирберген машиныдан басқа адамда машина жоқ. Ал сонықине барайын десе, мұрындық атасы, ол үйдин есигин еле ашып көрмеген. Эри-бери шақырап деп жүргендеге, кемпирге өкпеледи ме, ямаса машинының өзинен болды ма, бул ис өзинин қолайына келмеди. Ақыр соны айрылысты. Туппа-туўра бараберсе не қылады? Апасына ойласып көрип еди, ол:

— Ендиги жағында сыйласық бола ма, бара бер, қызым,— деди басқа машины излеп кетиўге ҳәзири имкәніят жоқ екенин билген соң.

Ол мұрындық енесин, мұрындық сиңлисін көрип жүрсе де, машинының өзин көрмеген еди, ол киси көз әйнекли, кисиге көз әйнегиңин үстинен қыяланқырап қарайтуғын, қараганы жудә әп-аший, шырайы жамылшадай сары, қапа сақаллы адам екен. Жұмагұлға дәслеп адырайып қараган менен кийим тикириүге келгенин билген соң ба, сары жағал ешкінин сақалындаи сақалын оң қолы менен қамтылап сыйпап, жайма шуұақланды:

— Ҳақысын да бирге әкелдин бе?

Қәйткен менен де мұрындық атам рой, мениң камбағаллығымды еске алып, көйлегиңнің пайғазысы болар деп мұтқа-ақ тигип берер дегенинде анасы: «қой, қызым, темирши тоғаға жарымайды» деген, кәсиптеги адамның, бай адамның ҳақсылық ететуғыны шенде-шен болады», деп оған тийисли ҳақыны бир шуберекке түйип берген еди. Жұмагұл отырып сол түйиншігин ашты. Ишинде гүмис тенгелер бар екен. Машины оларды көриўден-ақ гүрсиден жерге түсти ҳәм оның әкелген шытын кийиздин үстине жайып жиберип пише баслады.

Жұмагұлдин қаратоқпайдан шамалауы бойынша бөлесине көйлек, дизкийим, бесикке жабатуғын бир көрпешеге тыс аўы-

сыўы керек. Машыншының қыяллында ол жоқ, қайыстай енли қайшыны емин еркин салып атыр... Соң берер, ҳәзир сорасам уят болар ҳәм тез питкерип бермес деп қорыкты.

Бәри бир болды, көйлеги биринши ўәдели күнинде питпеди. Екинши рет келди, үшинши рет келди... Ҳәр келген сайын келгенине пәнт жеп қайта береди. Бир жола шыдамай Турдыгүлге шағынды:

— Япымай, қарағым, мениң бул кисиде емес, ал бул кисиниң менде алмағы бардай, келип көзине көриниүге бетим шыдамайтуғын болып баратыр, қайтып бере ғойың, қолдан тигип аларман деп айтайын десем де уяламан.

— Мени тыңламаған менен аламның сезине қулақ асса да бир құп болар еди...

Қөйлек ушын Жумагүлдин қатнаўлары Турдыгүл менен екеўиниң арасын бурынғыдан да жақынлатты. Ашылысып сөйлеседи. Турдыгүлдин Айтбайдан еситиүине қарағанда, соңғы гездे баспашылар күшейип кетипти. Базыбир аўылларға олар күндиз ҳәм топыла беретуғын қусайды. Анаў күни Айтбайдың үйде болмай қалғаны жақсы болған, болмаса оған қәүип екен. Төрткүл, Шорахан, Хожели деген жақларда адам өлтириспе көбейнити. Олар анаў күнги өтип кеткен қабатта арқадағы аўылдан да бир адамды өлтирип кетигти. Усыларды еситкенде, Жумагүл жағасын услан қорқыш-қорқып отырады.

Ол Нуратдийни татар жөнинде апасынан еситкенин айтса, Турдыгүлдиң көзлери сүзилип, бир қабат қараңғылықтың аржағында бир нәрсе жылт өтип кеткендеге сезинил, бир ноқатқа қарап қалады. Екеўи құры сөйлесип ишке жыйналған сырларын бир-бирине айтып, бойларын жениллектени болмаса, устапанлы жуўмаққа келе алмайды, қайтама айрылысқан соң бойлары аўыр тартып, әлле нәрселерге наразылығы күшәйеди, сөйтеп заманың бардым-келдимин, ел үстиндерги ҳәрқайлы әләматлар жөнинде қайтып сөйлеспеүге тәўбе өтип турады да, көрисе қойса, әңгимениң тағы бурынғы қәлипке қуылғанын анғарыспайды.

Ол бул үйге ҳәр келген сайын наятый арсызлықтың бир көринисин көреди. Кийим тиктириүге келгенлердин биреүинин кеўли толып кетпес. Әсиресе бир ғарры дийханның шыдай алмай жыламсырағаның көрип, бул үйге келиў, дуз ишиўдин өзи наудурыс екен деп ойлады: Сол ғарры дийхан қалаға ешекли отын сатып алты ғары қара таўарлы болған екен. Өлгенимде ысқатыма қойылар деп сол таўарын бешпент тиктиретуғын болып машинышыға әкелип берген. Питкенине қуўанып кийип қараса,

жәңи шығанағына, пеші бөксесине жетпей түр. Бир сарсылды, бийшара сарсылды!... Машыншының қақысына да үш ешек жүгі отын әкелип берипти... Сонда машины намысланып бе-ти шыж етсе ямаса кеширим сораса болады ғой, керисинше, қорлығы келип жыламсырап турған ақсақаллы адамға құлип:

— Пал тутқан бармағын жалайды, қол үзлиги болмаса, кийим тигиле ме?—дейди.

«Ертең», «арғы күни» деп үш қәпте ириkkенине қарамастан Жумагұлге де соны қылып, бөлесине аўысады дегенлерине тутқыш қурақлықтай аўыстырып бермеди.

22

Шайдаков келип кеткеннен кейин аўылдың арасы бираз тынышып, олай-булай гезип жүре беретуғын саяқ атлылар кемейген еди. Бир-бири менен сойлессе әлле нәрселер жөнинде да-үйсларын көтерип, қасарысып сойлесетуғын дийханлар да пәсейип қалған еди, жер бөлиспе күшлеринде гана азмаз шаўқым болды. Ал жақыннан бери намәлим саяқлар және бас көтериш киятыр. Түнге қараса, дүсирлеген атлардың анда-мында жүргени. Соған қарап адамларда және абыржыў пайда бола баслады. Дийханлар бир-бири менен ушыраса, шұңқилдесип гана отырысады. Не болды? Не болажақ, бул не гүйзелис? Ҳеш ким билмей ме, билсе де, сақлана ма, бул сораўларға ашық жуўап беретуғын адам табылмайды.

Аўыл адамларының кейип өзгергенге қорқты ма, ямаса олардың аўызы биршилигин сақлап қалыўы керек пе, ақсақал Бир жола дийханларды үйине шақырып:

— Өсек сөзлерге инанбаңлар, ҳәр ким ҳәр жақтан ҳәр түрли хабар табыўы мүмкін, қулақ аспаңлар,—деп ескертип жиберди. Ол қандай өсеклер жөнинде айтты? Қатнасқанлар түсинбесе де, сорап отырысқан жоқ. Себеби өсек сөзге исенбей кереклиги жөнинде ақсақал дурыс айтады. Ҳақыйқаттан да инанбаў керек.

Бир топар атлылар келип, сары қаўын излеген ийтлердей ҳәр жерди тимискіленип кеткенде, аўылда ақсақал да жоқ екен, Дүйсенбай да жоқ екен. Бул соң анықланды. Себеби егер, ақсақал болғанда я Дүйсенбай болғанда, мал бересен, қарыўжарақ таўып бересен деп зәйлім салады екен» деген сөз тарқап кетти. Олар тоғай ишиниң құдайдан безген гелле кесерлери болыў керек! Олардан көрген қорлығын айтып жарылайын десе, байды гезлестире алмаған Тұрымбетте усы хабарды еситти,

еситпегенге өзи де айтып журди. Бирақ бул күнлердин ала сапыранына ҳеш түсинбес. «Баяғы Шайдаков келердин алдында аўылға усындаи кейип кирип еди, тағы сол басланбаса болар еди» деп ойлады.

Хаялына азап берип жүрсе де, енди ол өзин бир түрли сезеди, үйренисип қалғанға ма, үйи геўек, жарты жағы босап қалғандай көринеди. Гейде ҳеш жерге сыймай бир шығады, бир киреди, ешайинде үйине сийрек келетуғын адам арқасынан сүйеўли дийўалы тайып кеткендей, кимге милlet етерин де, кимге өшигисерин де билмейди. Жумагұл аўылдан шығып кеткен жәрқ, бәлким, қыяллы шығар! Ал барып хабар алайын десе, ерекклик намыс өзин өзине бийлетпейди. Бай менен бурынлары сөйлесип көргенинде, қазанына тынық сүў өзинен өзи келип қуыла қоятуғындай көретуғын еди, енди ылай сүйіна зар, көрек десе азанда Жумагұл бардағыдай отта жағылмайды.

Тұрымбет кирип келсе бай жадырай түсетеуғын еди, бул сапары олай болмады. «Кел» деп те айтпады. Жанбаслаған қәддин бузбастан, тамнын мүйешине көз тигип жата берди. Бул суýық қабыл етиў Тұрымбетті ойландырды, бирақ сыр бермеди: бәлким, ол сырқатланып ямаса ҳаяллары менен мәллесип отырған шығар. Ол етигин есик бетке шешип, шуғаштың ийиси мұнқип кеткен ултарағын дәрриў-дәрриў бүклеп қонышына тықты ҳәм байдын қапталына барып, жалаң аяқларын астына басып отырды.

— Үй ишлер сәў ма? Жеңгем тетикпе?

— Шұкир... Ана күнги келген атлылар жөн-жосақ сораспай-ақ, адамлардың көзинше қамшылап кеткели қапаман... Ҳаялдың да кеткени...

Бай сөйлемеди. Қамыстың қыяғын алып тисин шуқлауға киристи. Соң аўзына толып кеткен қан аралас тупирикти тисинң арасынан ошаққа зытқытып жиберип түргелди.

— Тұсимсизсөн...—Бай және тисин шуқлады, және түпирди.—Ақыллысан-аў... Ҳаялың кетсе не болты, өзин жибердин. Енди алғың келип жүр ме?

Тұрымбет желкесин қасыды.

— Алыўға болар еди-дағы, некеси бузылды ма деп қорқаман.

— Қаны бөтен анаў Төребай деген келгінди ҳаял үстине алыпты деген гәп бар,—деди бай бийғам сөйлеп.

— Не дейсиз?

— Шамырқанба.

Жигит тыптырышылап, гә бир дизерледи, гә малдас қурынды.

гэ сақقا жүгінди. Бай толы ишектей жуған жылтыр бармақлары менен мұртын дүзестириди.

— Кисиниң ҳаялын бир жағына шығып ашым-айрық болмастан бурын көргенсизлер алады, ямаса қандар душпанын алады. Жалғыз үйли болса да, душпанлығын етти. Бул басына телек кийген кисиниң иси емес.

Байдын қандай тыттыл менен айтып отырғанына тусинбеген оны намыс өз құшағына қауырып, искенжедей қысты, отыра алмады...

— Төребай үйинде ме? — деди ол сол үйден киятырған Айтбайға жолығып.

Ол пәтли екен. Бети қансыз, дузланған гөштей суп, сур, көзлери уясынан атлығып кетейин деп ойнақшып тур. Даўсы да дирилдеп шығады. Өзи безгек тутқандай қалтырайды. Айтбай оның не ушын Төребайды сораўынын лийкинин шамалады.

— Үйинде жоқ екен, не қылажақ един?

— Басына түспесин, ол қарақалпақтың дәстүрин бузып мен өлмей турып, көзимнин тирисинде, мен үйленбей турып, ҳаялымды неге алады? Қарақалпақ емеслигине барды. Қарақалпақтың қызларында ар жоқ, ондан Бағдагұл қарындасымызды да тартып алышымыз керек.

— Сүйсе, айрыў қыйын ғой.

— Эне, сен де сатқынсан! Жас үлкен адамлардың айтқаны дурыс, сен бузылып ҳөр миллеттен дос тутқан адамсан, хәтте, орыстан да достын бар-а! қәне, кет жолдан!

— Қысқартсана, ладан! Анығын билмей неге ҳәўлиресен? Мен Төребайдикинен киятырман, ондай гәп жоқ. Ийт те ийт аяғын қызғанады, егер Жумагұл менен Төребайдың арасында байланыс барын сезсе, Бағдагұлдиң өзи шаң шығармай ма? Ақырына бақ, ақырына!

Турымбет жуғасыды.

— Жүр ертап барайын, — деди Айтбай Турымбеттиң қолынан тартып. — Ҳәзір Төребай үйинде. Бәне менен сол жерден Жумагұлди көр, илажы болса, қайтадан ал.

Турымбет не қыларын билмей қалды. Барыў керек пе, я изге қайтыў керек пе? Таслаған ҳаялын көриў ушын барса, қандай жигит болғаны? Ар-сары шығып басын қасый баслаған соң, Айтбай оның қолынан жетелеп Төребайдикине қарай тартты: олардың қосылыспағанын анық билгизгени мақұл. Өйтпесе, бүгін ямаса ертең бол және көтерилип, олар екеўиниң биреүіне қәўип туғызатуғыны түсінкіли, себеби оның минези сүзе-

ўик өгизден жаман, көтерилип кетсе, аңсатлыққа жөнге келмейди.

Айтбай қоярда қоймай женинен тартá берген сон Тұрымбет көниүге мәжбүр болды.

Төребай етигин жамап отыр еди. Жаңа шығып кеткен Айтбай Тұрымбетті ертіп келген сон бир гәп бар ма екен деп ушып-ақ турды. Төрге кийизин жайып жиберди. Айтбай Тұрымбетті отыргызды да, сараламақшы киси болып сыртқа шықты. Далада отын майдалап атырған Бағдагұлдин қуларына бир нәрселерди тез-тез сыйырлай үйге қирди.

— Япырмай, бала! — деп Айтбай ҳеш нәрсө билмегенсип гәп баслады. Бул үақытта Бағдагұл де келип отырған еди. — Кім болса да бир жуұха «Төребай Жұмагұлди алыпты!» дегенді ойлап таұып, Тұрымбеттін табанына шоқ басып жиберипти.

— Өйбей,—деди ошақтағы отты алыстырыў үлесін үллеп атырған Бағдагұл нәрсө билмегенсип. — Бизиң үйдеги ондайға сер сала ма екен сирә. Салып көрсін, еки аяғын бир етикке тырып ғана қояйын.

— Койса, Айгеке,—деди Тұрымбет қысынып.—Басқа сөз тапса.

Олар Жұмагұл тууралы қайтып сөз қозғамады. Төребай менен Айтбайдың қыялыш Жұмагұлдин нағыз адамгершилигин, ҳадаллығын, қарақалпақтың қарыұлы жайсан мийнеткеш қызы, бир хожалықты сүйретуғын күши бар, ақыллы екенин айтып, мақтау еди. Тұрымбеттің мәниси болмай, гезекме-гезек еки қапталына бурылып, әлле нәрселерди излегендей тынымыз отырды.

— Сен пәмсиз байдың он қолы болып баратырсан... — деп Айтбай гәп баслап еди, Тұрымбет баўырын сона шаққан жылқыдай шашыды:

— Сен де өзинди менинен ақыллы санама!

— Тұрымбет, — деди Төребай әңгімени биротала басқа жақта бурып, — Дүйсенбай бул күнлери қалай?

Бай жөнніде билетуғын болғанына Тұрымбет гәрдийип, сес-сыпасы шығып кетти.

* * *

Бағдагұлдин миңези бир күнде өзгерди. Ериен гүманланыў былай тұрсын, ҳэтте оның алдында қабағын шытып, қарсы гәп айтып көрмеген адамның көкиреги түйинленип, «Сүў сайдан агады, бир жағында шынық болмаса бундай гәплер шығар

ма еди»... деп ойланады. Бұған үлкен себеп мұнаў болды: сүйға баратырып я дигирманнан киятырып, ара-арасында айранышал журип, ҳаяллардың сыпсың-сыпсың сөйлескенин, ереклердің ийинлесип сейлесип баратырғанын көреди. Ал бұз жақынласа олар аўызларына тақан салғандай тым-тырыс. Бұл не сумлық? Ел жөне бузылып, және аўыз алашылық пайды болып, жаўгершилик баслана жақ па? Жо..жоқ, деди өзинше жеделленип, шамал ессе, шөплер қымылдасады... Арғы тәркиннинде бир нәрсе болған соң Тұрымбет келип жүр... Айтбай қурдастың алдағанына көнип Тұрымбет жөңкеге неге өтирик дедим?... Бәлкім, олар дым үндеспей тил бириктирип жүрген шығар. Жүртлар мөхмин болып есигиңе келип, соң әсте-ақырын жылан болып мойныңа оратыла береди...

Жумагұллардың үйде бола берсін деген Бағдагұлдин өзи еди. «Есаплы дос жаңылмас» деп, басқа шығартқан Тәребай ғой! Не деген түби тунғыйық сумлық ислеген. Оша өйтеп берип кисинң хожалығы менен не жумысларымыз бар еди, бәрин таұып жүрген өзи!

Отынға жалғыз өзи кете беретуғын адам енди неге Жумагұлсиз жүрмейди? Бұгінде бирге кетти. Бәри түснікли!...

Бағдагүл гибиртиклеп ҳеш жерде тақат ете алмайды. Ериң көрсе тақыр жерден шаңғыт шығармақшы, сол ушын жөлнін тосып, тез-тез далала шығып қарап келе береди.

Бәхәр жаўынлы келгенликтен жер бети былшырап атыр. Аспан сәл бұлтыласса да, қамырласып көпшип жататуғын кебирилкітін әбден берекеті қашқан. Бағдагүл далала ҳәр шыққан сайын желимдей ылайға батып кеткен аяқларын зорға суұрып, қайтып киреди. Ол бул жағдайды көрип азандағы отынға кеткен ерин аяйды да. «Бийшара, усы батпақта қәйерлерди сүзип киятырған екен...»

с

Тәребай Жумагұл менен тоғайдан ҳәр келген сайын Жумагұлдин еркектей отын шабатуғынын, қарыўлылығын, жырымсызлығын айтып отырғанда, ол, Жумагұлди де аяйтуғын еди. Ҳәзір сол есine түсип, көкирегіндеги түйинди тағы улғайтып жибереди. Ерте намазлыгерден баслап чай қайнатып, ериниң келиүине таярланып отыратуғын ҳаял бүгін от та жақпады. Киреди, шығады, ухлеп зар шегеди.

Оның әлле нелерге ашыўланып кейпі қашып жүргенин билген Сәнем:

— Шырағым, сырқасланып отырғаның жоқ па? — деди кешкурын.

Өзи жаққан отты өзи өшире қойыў оған да аңсат сауда емес

еди. Истиң ақырына жетпей кемпирге өкпесин билдириү нақолай көринди.

— Кейпим болыңқырамай отыр, шеше.

Кемпир басқа норсе сорамады. Шыраны жағып ошаққа отын әкелип салды. Атөштаниң дөгерегин тазалады.

Аұыр жатар мәхәллиде гана арбаның шыйқылдысы еситилди. Кемпир Багдагұлдің чайын демлеп берди де, өз қосына кетип, бесиктеги ақлығын тербетип, қызының келиүин күтти...

Төребай кирип келгендеге, ски бетинин алмасы қанталағандай қызыл еди. Әлле суүқ шалған ба? Олай деүге айта қалғандай суүқ жоқ. Даладағы отынды зорға жайластырып үлгерип, қаптал беттеги салыұлы төсекке сүре жығылды. Қаншама ашыұлы отыrsa да, Бағдагүл орнынан ушып турғанын сезбей-ақ қалды. Бара сала Төребайдың шекесин услады. Оның денеси қызған тандырдай лаплап тур еди.

— Өйбей сорым-ай! — деди шоршынып. Сөйтти де чайнигин қайта-қайта сыптырып, еринин алдына қойды. Төребай жанбаслаған қәддинде қолтығына гүпсисин жыйнап басып, зорға отырып аўзына кесе апарады.

— Жұдә шаршадың ба? — деди Бағдагүл еринин кесесине чай қуїып.

— Сорама, шабазым. Бизге мына Жумагұлди берген қудайды айт,— дсп демин бөлип алды. Бағдагұлдин бетинен қаны қашып, қолынан чайникти түсирип ала жазлады. Төребайдың оннан хабары болған жоқ. Чай ишиң кем-кем өзине келе баслаған сон Жумагүл жениндеги әнгимесин соза түсті.—Бұғин тоғайда аўырдым, шабазым, Жумагүл болмағанда үйге жетиүйм қызын еди... Илаҳийда қарыұлы нашар екен. Әлхаббыз дей бер! Небир батпақты, небир шығарлықта арбаны гүпшеклегенде, күши меннен асып түсे береди. Бизиң ат бийшара бәхәрге салым күтә болдырыпты. Екеүіміздің күшімиз бенен зорға келди жанұар.—Манлайы жибисип терлей баслаган сон ылай-ылай етигин шешти. —Көрдин бе, қостарым, не деген батпақ. Егер Жумагүл болмағанда, ғұғин дүзде қалатуғын едим.

Бағдагүл өзин тутайын деп тырысса да, жүрекке түйилген түйин өз шешимин тапқанша тұртқилем баратырғандай.

— Еки жумыс ислеп шаршаган шығарсан! — деди ақыр соны шыдамай.

Төребай ҳеш нәрсеге түсінбей, оның не ҳаққында айтып отырғанын билиү ушын бетине қарап еди, ҳаялынан бурынғыдай жайма-шуғақ жүз көрмедин. Қандай күлки ойнатаман десе де, түси сурланған. Соған қарап оның қыялыша жылдам түсінді. Адамның көкиреги шошқаның гүркеси дейди, бү-

гии күтә кешигип келгенимиз ушын гұманланып қалған ба? Ямаса биреў бир нәрсе деди ме екен? Ҳаялындағы сырды билгиси келип еди, бирақ шаршап келгенликтен солығын басып, демин алғанша сөйлемегенді мақұл тауып, жанбаслаш жатырған қәддинде екинши чайникти бауырына тартты. Ҳаял еле үнсиз. Түси бираз суүық. Қесеге чай құйып көз астынан қарал еди. Бағдагұлдин аўзы жыбыр-жыбыр етип сөйлегиси келип турғандай. Ери бир аўыз сөйлесе ол он есе арттырып жибережақ. Төребай бираз терлеген соң шөгирмесин шешип қапталына қойды. Ишинең кир-кир пашшайы тақыясын алып кийди. Қап-қара узын мұртларын еки жаққа айырып сыйпады. Бетиндеги моншақ-моншақ терди еки жени менен алма-гезек сипарынды. Бир жағынан печтиң қызығыны, екинши жағынан шыраның нұры Төребайдын жумалақтан келген жүзин ушығадай қызартты. Онын әлле нәрселерди ойлаған нұрлы қөзлери сузып, ҳаялға мәңги күлешырай берип туратуғын келбети, сөл түсін жоғалтқан. Қызыл шырайлы сулыў срине көзи түскенде, Бағдагұлдин қызғанышы бурынғыдан да арта түседи, әттөң илажсыз. Ол анық аўырып келинти. Қөпшикке бир қыялап жанбаслаған күйинде соңғы кеселерин онлап та ише алмады.

23

Дийўалы жарық-жарық тамның бир қапталын алған ылашық пәскелтеклиги менен турмай гилем қамыс ҳэм шенгел менен қоршалған еди. Бийтаныс адамға бул ылашық жарға сүйенген қамыс суұынындаі көринип, там ийесиниң мал қорасы десе де алжаспастай. Сықылсыз тамның таў жырасындаі жарықтарын көргенлер сол ылашықтың жыйнақтығына қарал «өзлери отырған тамынан анаў мал қорасы жыллы шығар», — деп гүбирленеди. Себеби оның сыртқы көриниси мисли мал қора. Өйткени маллы адамлардын көпшилиги қысқа қарай тамының алдына тап усындаі бастырма дүзетеди. Ал оның төбесидеги дүткештеп шашыранды суйық тұтін көтерилгендеге барып, ишинде адамлар жасайтуғынына ҳайран қалысады да.

Ал иши тегис, кирсөң бәрі тап түйнақтайды. Қазан-табақ өз орнында. Қызыл сырды кетип аламышланған кишканеғана гөне сандықтын үстинде пәскелtek жүк. Бир жағы тамның дийўалы болғаны қолай болыпты. Оған алаша орнына шийдек тұтылып, үстине қазықлар қағылған. Қазықларда ҳэм жыйынлық ҳэм күнлик кийимлер менен қатар бөпениң шаппаттайғана ақ, қызыл, қара түстеги ызғар жәргеклери илдирилип қойылыпты. Бир қанат кереге көзлеринен өткен қамыслардың үпелеклери те-

гис гүземленген. Төбеси гөне қадалар менен шошақлау бастырылып, оның үстине қамыс жабылған. Шаңарақ орнында түтін шығатуғын түбін тесік гөне дүңке. Ортаға жағылатуғын оттың ашы түтіннің әне усы түпсіз дүңкеден шығады. Гейде түтін қамыс араларына да жол таұып сырттан қараған кисиге шашыраңды болып көринетуғыны усыдан еди.

Ылашықтың шалдышауы қашша қалың тутылса да, самал шебине турғап күни кереге сыртындағы қамыс сийреклик ететуғын еди. Базда Айтбай қыдырып келе гойса;

— Уядай ылашықтың қаяғына шалқыйды,—деп бираз күл-ки туудырып кетеди. Оның сөзине Соңем де Жумагұл де шақа-лақасып мәс болып күлниседи.

Турақ жайы қаншама нақолай болыўына қарамастан, ана менен қыздың жан сезимлери еркін. Фарры ана ақлығы менен әжик-гүжик, ал Жумагұл бурынғы тар қөңестен жырақ. Кеш келсин ерте келсин енді оны Турымбеттин ерманы тартқышы күтил турмайды. Өз ерки өзинде. Қисилер менен иси де жоқ.

Бәхәрги батпақшылықта алыс тогайға барыў қыйын болған-лықтан аүйлдың көбиси жақын жерлерден қарабарақ пенен шенгел шаўып әкелип жағатуғын еди. Ал маллы хожалықтар малының жемей таслаған сабанлары менен шингириклерин жағып ылашық түүе, пеши бар тамларды пысқытып отырғаны. «Дән байы болмасақ та отын байы болайық, келген қонаққа бул да иззет» десип, Жумагұл менен Төребай есик алдын Шортанбай-дың қаныратпа жыңғылларына үйип қойыпты. Сол себептен бе, ел арасында бираз қыткершилик болған менен күн көриси де жаман болмады. Екеюи биргелисип ҳәптесине кескірт еки рет Шортанбайға отынға барып қайтады. Базардан бир күн бурын әкелген бир арба отынды Төребай қалаға сатып келеди. Соның пулы базар арасы жегендей напақаға еплеп ушласатуғын еди. Ҳәр базар күни Төребай әкелген гөш бир жерде асылып, еки хожалықтың адамлары кептерлердей жуғырласып жәмлеседи. Гейде Төребай сорпа ишип терлеген соң, көйлекшенленип Жумагұлдин қызын алдына алады. Ол шубыртып ҳәр қыйлы қүйге салғанда үй-ишлери силтидегі тынып қалар. «Бул ақын Абайдың өлеңдері» деп жүйидикип ала жөнелгендеге, үйдин қасларына өтип баратырған дүрсилдилер де тынышланады. Қарақалпақлардың сүйип айтсыратуғын Бердақ шайырының қосықларын да ядтан биледи; оларды да өзи үйренип алған намадарға салады, Әсиресе:

«Ақ бийдәйн түрүп сулы селкениңсі,
Таза салы түрүп шигин еккенчесі,

Жөнсиз қырқ күн қайғы-үйайым шеккенмен,
Деп саұлықта бир күн шадлық жақсырақ.

деген қосықты көп тәкирарлайды.

Бул сөзге Сәнем қайта-қайта басын шайқап, ҳәр сапары көзи-
не жас алғып, жас гезинде бул қосықты Бердақтың қайсы тойда
айтқанын еслей алмай отырса:

— Кемпир жаным, ол жағын ойлап не қыласаң? Бирақ аса
шайырық, өткір даналық пенен айтылған сөз ғой,—деп Төре-
бай кемпирди тынышландырады.

Олардың өткерген күни бир-бирине үқсас болып өте берди.
Жұмагүл өзин жалғызлыққа берип, Айқызын алдына алса,
жүрек бауыры унырап кете жазлайды. Перзенти Тазагүл жетим-
ликтің кесапатынан қандай болып өседі? Эри жасқаншақ, эри
әлжүүз болады. Жесир ана тәрбиялаған «көрмедин қызы» атанин
кетеди. Ұсылар есine түссе, бийшара Жұмагүл ақшамына қарай
көрпеге емес, намыс қушағына оранғандай. Жамылған көрпеси
айралық зарпы болып қысады. Терлетеди. Ыңырсытады. Ой, ой,
ол қанша әззи! Дәслепки мухаббетке қанша берик! Егер Турым-
бет бас ийип келсе, қайтадан қосыла қойыў бир әрман! Жоқ,
жоқ, егер ол келе ғойса алдына шәрт қойыў тийис: «бурынғыдаі
зәхәринди жая берме, жайдары бол! Өзиң халық қатары маңлай
терлет. Үйдеги ғөр гүмиралық талаптан дүздің жумысы не де-
ген аңсат! Кен ҳаўа, жазық дала. Қандай қәхәрли ашыўды да
симирип кетеди...»

Жұмагүлде усы аспаный қыяллар қайдан пайда болды?
Еркіннің бойында анасы менен әндамлы отырған жоқ ға еди?
Сонда неге миндирип-миндирип Турымбетке шәрт қоймады?
Жаслықтан. Турмыс құрыў деген сөз — жуптылар бир-бірін
сүйсе болғаны, әсиресе ҳаял дұрыслап сүйе билий тийис деп
өзинше ойлайтуғын еди. Аналық кемпир де усылайынша көнс
берген! Мине не пайда тапты? Ерін сүймеди ме ол? Бир аўыз сөз
бенен бетине қарсы келмесе! Еріксиз инсанға айланғаның да
сөзбеди. «Адам тилинен, мал шақынан байланады» деп, Ана-
лық кемпирдин айтқаны умыт болған жоқ. Оның нәсиятларын
ядтан шығармай, ерінің ашы сөзлери, таяқлары жанына ба-
тып сол ашыў менен сөйлей жақ болса, бармағын тислеп қанша
шыдал бақты?! Сондада баҳыт шамалы шебекейине есе берди-
аў, қапылып!..

Базда ол баяғыда бир ғаррый «енди бала болсам сум бала
болар едим» деген екен, сол айтқандай әүелден неге асықтым.
Енди сол жаслық гезим оралып Келсе, басқаша болар едим» деп
мыржыйып күледи. Турымбет пенен айрылысса, күн көре алмай-

туындаи сезетуғын еди. Қайтама ҳәзир басы ерикли, табылған тағамды анасы менен шөпшнейди, талайларына қайыл.

Көрпе төсеклери де өзлерине жеткилики. Еки көрпе, бир кийизи бар. Бир көрпени ақшамына қарай бөлесине жабады да, екиншисин анасы менен екеўи жамылады.

Жумагұл түнге қарай тап ҳәзир бесикте жатырған Тазагүлдеги кишкаңе көринеди Сәнемге. Ақлығы оянып оны емизиў ушын турыўы керек, болмаса, кемпир қызын бауырына басып белсантай қатты, құй сүйек, тарамыс-тарамыс қолларының бирии Жумагұлдин басына дастық етеди, бирии үстине салып қушақлайды. Ири денели Жумагұлдин салмағы оған шыбынның қонғанындаи сезилсе сирә!

Жесир қатынның халық қатары кисиге жалынбай күн кешириўи аўылдын адамларын да танландыра баслады. «Хаял, ошақ басындағы от жаққыш» деп жүргендер ҳаял да қарыўлы болады екен» десетуғын болды өз-ара. Төребай Жумагұлдин еркектей қарыўлы нашар екенин айтқанда, биразларының аўызының суұы құрып танланса да, биреўлер исенбейтуғын еди.

Ақылсыз, сыйылсыз деп баҳалап жүрген келинин ҳәр ким-хәр кимниң «Ереккө бергисиз ҳаял екен» деген сөзлери, үй машқаласы мойнына шөгип, пысылдан қалған Гүлбийкеге де еситилип, ол бир күни уялмай Сәнемге келип тө жетти.

— Мен қызымды саған бергеним жоқ, үйиндеги азаматына бергенмен. Сол келсін,—деп Сәнем оны қысқа сөз бенен ғана қайтарып жиберди.

Ҳаял алдында дизе бүгетуғын Тұрымбет пе? Бойдақ жигит атанғанына мәсирип, Дүйсенбай анда-мунда жумсап «қәлеген қызынды әперемен» дегенге еле шады құрам. Әрдай тасса тобығына келмейди... Анасының айтып барғанына қулақ ассал!

* * *

...Сол күнги батпақ кешип шени болмай келгеннен берли Төребай бурынғыдай зинқилдеп кете алмады. Бойы аўыр тартып, көп аса далаға шыға бермейтуғын болды. Кем-кемнен аўырыұы күшенип қалаға барыўдан да қалды.

Ертең базар. Әдеттегише қалаға арбалы отын апарылыұы керек. Егер олай етпеген жағдайда келеси базарға шекем еки хожалықтың тамақтан биротала тарығып, қысылшашылғықта түсіүи сөзсиз. Бул жағдайдан қутылыұдың жалғыз жолы калаға отын апарыў. Бирақ бул ушын онда шама жоқ. Деген менен кекирикте жан болған соң өлмесликтің ғамын жеў шәрт. Жумагұлди жибериүге болмайды. Ол нашар, еркектиң басшылығы

болмаса, ондай жумысты ислей алмайды. Оның үстине жол жаман. Жем жемей бәхәрге зорға жеткен арық ябы димарсыз. Усындаи батпақлықта шығарлықтардан тарта алмай қалганда, Жумагулдин еки көзи төрт болмай ма?... Ол кешки аўқаттан кейин орнынан турып қалаға кетиўдің әңжамына киристи.

Ай жакты еди, ол таза ҳаўаға шыққан соң бираз жөтөлледи Сон қамыт ағашты излеп арысқа кийгизди. Шүйлерди қайтадан алып салды. Жумагуллер де еле жатпаған еди. Төребайдың қандай да бир ислер менен шуғылланып атырғанын сезип далаға шықты ҳәм оның қалаға кетиүге ҳәзирилк көрип атырғанын көрип көмеклесе баслады. Аттың арқалығын бирге тартысты. Ти-йелген отын шөнкерилме ме ямаса баспа ма, екеўи арыстың еки жағына шығып көтеристи. Төребай ыңқылдысын билдиirmейин десе де, арыс көтерген мезгилде күтә табанлап ширенеди. Бәхәр ақшамының ең жакты түнлеринин бири болғанлықтан Жумагул оның ҳәр бир ҳәрекетин аңғарып қалады. Тоғайды кийип кетип, соңша жыңғыл шапқанда терлемейтуғын жигит ешенин нәрсеге-ақ манлайын жәци менен сыпрып жүр. Тез-тезден жүресине отырып қалады.

— Төребай аға, өзим кетемен, қалаға,—деди Жумагүл оның жүре алмайтуғының сезген соң. Төребайдың дизесинен дәрман кетип және жүресине отырды. с

— Қалаға барған соң сатыўдың да машақаты бар-аў, қарағым. Ўиң қаланың ишиндеги биреў ала қойса не жақсы, алышырақтағылары алса, апарып болып, өзине түсиртетуғын хорлығы бәринен жаман.

— Тәўекел шығар, аға, ҳеш гәп болмас, аўырыўынды қоздырып аларсан, жат.

— Жұдә барғың келсе, қасымда журе ғой. Жатып қалсам, арбаны айдал қайтарсан,—деди Төребай бурын қалаға барып көрмеген Жумагулди қыйналдырмай ушын.

Олардың гүнкілдисин еситип Сәнем де шықты.

— Өйтпе, шырағым, тымаў ақсынласа жаман болады дейди. Жумагүл кете берсин. Себеп пenen қалаға барып үйренер.

Төребайды узақ жөтел қысып, олар екеўи сүйеп үйине кириғизди.

Жумагүл туни менен толықсып жатты. Ертен биринши рет қалаға жол әлады. Қала қандай болады екен? Қөз алдына ҳеш келтире алмайды. Тек саўда-сатықтың бир жерге топланған жери деп ойлайды. Не апарсан да, өтпей қалмайды. Гүлбийке кемпирге шекем сол қалаға асқабақ апарып пуллы болып, қайтысын аржағынан күн көринетуғын жуп-жуқа бийдай шөреклер әкелип, дастурханға қойып, қоддаслап отыратуғын еди. Соғаң

қарап ол қалада сатылмайтуғын зат болмас екен дер еди өзинше. Гей күнлери азанда базарға қарап жол алған ешеклилерди, атлыларды көрсө, «булардың бәри қайда сыйды, ҳәммесиниң танысы бар ма екен?» деп ойлар еди. Бирақ қайсы қыялышының дурыслығына өзи түсінбес. Көз алды убыр-шубыр бир нәрсeler мәнен қапланып, өзи исенгендей бир пикирге келе алмас...

Отынып өткере алмай қалада қонып қалып журе ме деп қәүйисінген Сәнем оған Нуратдийин татардың үйин тауып алғыудың зәрүр болатуғының ескертип, ол ушын қайсы дығырықлардан қайсы дығырықларға қарап бурылыұ кереклигин узақ үақыт түсіндірген менен, еле Чимбайдың қай бағытта екенин билмейтуғын Жумагулғе бәри қуры елес болып көрінди.

— «Көре-көре көсем боласаң» деген,—деди Сәнем соңынан, — еле бәрине үйренисип кеттерсен. Бирақ бир пәнди іәсийұтамы— отыныңды сатсан, өзинди қалынға урма. Қала дегенде небир сырғыялар болады, көзинчин алдында ненди әкеткенин билмей қаласаң,—деп, ҳәттеки, отын сатқан гезде өзин қалай тутыў кереклигине шекем ескертип айтты.

Жумагулди биресе қорқыныш, биресе қуұаныш бийлеп, көзлерин гә ашып, гә жумып тезирек үйқылап қалыўға асықты.

Қазанның қақпағын көтерген сүттей ағарып таң атып киятырғанда Жумагүл арбаны сазламақшы болып далаға шығып еди, Төребай арыстың қасында бүгеженлеп жүр екен. Ол Жумагулди абайламайды. Лұзына қолын басып қайта-қайта еснейди, үсти-үстине түшкіреди. Қамыт ағашты арысқа кийдірип атырып көзден парлап аққан жасын жеци менен сыпсырнады. «Йя» деп қалтырағанда, Жумагулдин де ети жуўлап кетти:

— Өзим қоса аламан ғой, аға!

— Эй, шырағымай, арбаны қалай қосқаныңды көзим менен көрежақ едим...—деп аўылдан былайырақ шығып, қалаға апаратуғын гүзар жолға түскенше, ыңқылдауы менен аттың сырын, қай үақытта дем берип, қай үақытта отынның үстіндеги бедеден асатыў кереклигин түсіндірип, қалаға кирген соң арбалы отыншыларға гезлесетуғынын, арбасын қандай жерге қойыў кереклигин, қәйткенде отыны ири ҳәм көп көринетуғының ескертип барды...

Азанғы қатқалақ пенен Жумагул бираз жерди асып кетти.

Құн сәскеликке шамаласқанда тоңлар ерип, жол сүзбе ылайта айланды. Шыққалы адымын келеплеп басып киятырған гүрең ябы кем-кем журиўин тосанлатты. Ол қалаға жақынлаған сайын алды да, арты да ыбыр-жыбыр жолаушыларға толды. Балақларын түрген жалаң аяқ адамлардың базылары қап толы бир

нәрселерди тырмышлап арқалап, көкиреклерин самалға ашыўы менен кимисиниң бели қайқайып, кимиси алдына ийилип, маңлайынан пуў бурқырап баратыр. Мингескен ешеклилер де көрнеди. Ешеклерине қызыл жыңғылды, сөкли жантакты бастыра артқан, кийимлери өрим-өрим ҳәр қылышты отыншылар ҳәр жер ҳәр жерде баратыр. Ешеклерине артқан жүклерин аўып кете мәдеп қорқан жас балалар отынларына қапталлап асылып киятыр. Көзлериңен суў шубырган небир ғаррылар үстине артылған жүклерин көтере алмай шыбжылап жорғалаған ешеклерине жете алмай, көкиреклери сырыйласып жортыўда. Жұмагұл буларды тек тусынан өткенде ғана абалап қалмаса, жан-жағына қарай алмайды, еки көзи арбаның дегершеклери өтетуғын жердин ойлы-бәлентлигинде. Жолдың базда урықлық, базда шенгелликлер, базда бийтаныс аўыллар, базда узыннан-узақ сай ишинен, базда жекке сийрек қара тал, гүжимлерге жанаасып, базда асырмалардан, базда еспе құм үстинен, гейде узына-шубай тақырлық үстинен өтип атырганына ҳайран. Усы жолға шыдам берип, арба тартатугын жаңыўарлардың жаңыша сәддақ. Тегисликлер қара коримнен аспайды. Гә минерлик, гә түсерлик. Түсерлікке келсе дегершиклердин тез жумалап кетип арық ябыдан озып кетпеўи ушын ҳәрекет етип, арыстың шүйлигинен услап кейнине ийтереди, ал бийикликке шығарда қарынлықта зор түсип атты әззилетип, көтерип кетпеўи ушын арысқа өңменин таслайды. Сәл саўасын тапса, тийелген отынның қапталына байланған бедеден бир қамтым-бир қамтым алдып асатады. Сейтип киятырып алды-артына қарауға пурсат табады. Эне, алдында бир арқа томар әстен жылысып баратыр. Жақынлаған гездे оның астынан жаланаш қос балтыр көринди. Арқаламайшы бийшара! Қапталласып келе бергенде қарап еди, басы жерге тийгенше еңкейген биреў қызыл жыңғылдың томарларын арқалап баратыр. Узын, қалың сақалы көкирегине басылған, өсик қаслы қарапәрең пилтабан бул адамның маңлайынан тер тамшылары тамып пыснап киятыр. Арбаның тусына келгенде, Жұмагұл оны аяп кетти.

— Ағай, қалаға баратырган болсаныз бизин арбаның үстине сала қойың.

Ол киси тырмышын сәл силкип көтерип, ала көзлериңин жапқан қойыў қара қасларын керип, аттың жағындай ири жағын оған бурды.

— Арбана салсам, енедәрегин таба алмайман ғой, оннан соң бала-шағам не күн көреди?

Жұмагұл қайтып зорламады. Оның жүги салынған соң аты тарта алмай қалыўы мүмкін.

Оның сыртқы тулғасы еркек қәлпин аялтар еди, ири, бойшан, кең жауырынлы, сыртынан Төребайдың ёшки жүнинен өрмекке тоқылған қара шекпенин кийип алған еди. Тек ғана қызылға боялған бөз көйлегиниң етеги тирсегине оратылып, узақтан ҳаял екенин тастырықлады. Шақын қайтарып ораған басындағы гөне айдыллысы әўкүйип, төбесине қараған кисиге бул киятырған ҳаял дегенді жақынлаған гезде аялатпаса, узақтан қараған кисиге, қызығыш сары қураш секилли. Қаланы тезирек көриүге ҳәүесленгендей тақырылқа келгенде атын асықтырады.

Қала көринди. Эне, инине кирил шыққан құмырысқадай быған-жыған адам. Енди оның көзлери ериксиз апалақлап, әтирапына қарай береди. Ол қаланың көринисин пүткіллей басқаша сылатта көз алдына елеслететуғын еди. «Қалалылардың ҳәммеси азада, жақсы кийинеди. Биреў-биреүге мүнәсебетли. Жайдегенлери бийик. Иши-сырты нағыс. Қәйер болса сол жерде сауда, пул...» Бул қыяллары бийкар екен. Азада кийингенлер қанша болса, алба-далба болып кийингенлер оннан мың мың есе!... Аўылдан айырмасы тек тамлары жийи. Бириншиниң басына минген пышық, екинши, үшинши... оныншы тамның басынан бир-ақ түскендей Сырты әжжеленген тамлар түүе тырнағы желинип, құлаүға сәл-ақ қалған тамлар да ызып атыр. Дийүалына бақан тирелип қойылған тамлар да көп.

Қалаға жақынлаған гезде шоғыртақланған көп адам көрингенге «аўылларда, адам қалды ма екен, ҳаў, мени жиберип Төребай да, Бағдагүл де келген шығар» деп ойлады. Бала көтесрип жолдан кесе отип баратырған гөнетоз бешпентли кемпирди көргенде «апам шығар» деп ойлап, «ҳаў, апа, не қылып жүрсөң?»—деп шақыражак та болды... Базы биреўлерге сонша сыйғаланады. Топар-топар базаршылардың арасында ол танығандай бенде жоқ! Биреў арман аратырса, биреў берман киятыр. Усти-үстине қызып атырған сауда ҳеш жерде көринбейди. Бәлким, басқа жақта шығар деп ойлады және.

Аўылдан шыққан пәтте бүгін қалаға арбалы отын әкеле атырған бир өзім шығар деп пәмлеген еди. Қалаға кирген жerde, шүй-шүйине қағысқан арбаларға гезлести. Биреўлери өзіз, биреўлери ешек қосқан арбалар ызық-ызық. Отын тиіелген арбалар қалай қарап жүрсе, бул да солай қарап бурыла берди. «Отын базары қайда?» деп сораға усыншама бийтаныс адамлардан биреўи болмаса биреўи натуўры сүлтеп жибере ме, деп қорқады. Қалаға кирген отын арбалардың изинен ере бериүди кисиден ҳеш нәрсө ғорамауды Төребай ескертип жиберген ғой ақыры!

Алдындағы ешек арба йркилип қалды. Қапталынан айланып өтиүге жол тар еди. Бул да турды.

— Отынынды неге бересен?—деди төбеси бас бармақтай шошайған соппас кийген сарысынлы егеде киси. Соппасына қарағанда мәрдикардан келген көринеди. Ким де ким отынын сорап келсе, оған тикленип қарауды шегелеп «егер төмен қарап, бурын қалаға келип көрмегенинди анлатсан, қаланың сырғыя дәлдалшылары алдап кетеди» деп анасының қайта қайта ескерткени есine түсип, өмиринин ишинде ерек кисиге тикленип қарамаған нашар сауда досына бурылып еди, алдында турған сары кисинин сақалын, мұртын қырғызып қойғаны белгили болып турды. Сақал, мұртты ереклердин биротала сыйдамлап қырып қоятуғынын көрмеген Жумагул бул мұсылман адам ба екен деп ойлады.

— Қызым, неге таңланасаң, отынынның баҳасын айт—деди, қалалы киси. Жумагул бул кисинин қарақалпақша сөйлеп турғанына ҳайран қалды. Бирақ оның тилиндеги азғана өзгеристі байқап, ол жөнинде ойланып та турмады. Тек Төребайдың усыған келсе ирикпей берип жибер деген баҳасын айтып еди.

— Жүдә мақұл, қалаға бириңши келген екенсөң, күйеүін менен келиспей шыққан көринесөң. Айтқаның алайын, айдан жүре ғой,—деп Жумагұлдин алдына түсип, Қегейлиниң көпіrine қарай жол баслады.

Жумагул отыным арзан кетти ме, деп қыялыша келтирген менен тез қардар таұып басқа отыншылардай турып қалмағанына қуұанышы қөкирегине сыймай киятыр. Ол киси Қегейлиниң көпірине жақын жердеги бийик ҳайғаны бар, шөпкер жайда турады екен.

— Женгенлер базарда жүрип еди,—деп ол отынды өзи түсире берди. Жумагул де тынбай жүр. Ойламаған жерден пайды болған бул адамға ишинен рахмет айтады. Отынды түсип болғансон ол киси Жумагұлдин ишке кирип чай ишип кетиүйин соранып еди, ол кирмеге тартынды. Сонықтан үйиеси бағанағы айтысқан пулды ҳәм:

— Мынаў сыйлаў!—деп үлкенлиги алақандай төрт мүйешлі бир айна менен бир мүйиз тарақ әкелип берди. Ер жетип, қатарға қосылғалы атағына айна-тарақлы болып көрмеген соралы Жумагул оған рахмет айтыуды да умытты, тек ишинен «дүньяда жақсы адамлар көп екен ғой» деп сыйырланып, азбасына минди. Отын алған киси оған атын айтпады, ол сорайға тартындып, онын Нуратдийин татар екенин билмей-ақ кетти. Жумагул бир арба отын менен әри айна-тарақлы, әри пуллы

болғанына, оған қосымша отынның тез өткенине де шад. Қалаға барып кирер дәрўазаның алдында арбасын иркип, гөш алғысы келди. Ҳәммениң дыққаты Жумагулде тәризли. Олар келиншектин арба айдағанына таңлана ма, ямаса бәри оның қалаға бириңши рет келгенин билип ерси көре ме, етип баратырып қараса береди. Бул ҳеш нәрсени серлемейди, еситпейди, ўағыр-ұағыр, гүбірли, абылап қараса бақырысып сөйлеп турған адам жоқ қусаған, ал тыңласа гүүгүү!

Шенгектин алды тығылысқан адам екен. Дизбе қатарды бузып бириңин үстине-бири асырылып шаўқымласып атырған адамлар Жумагул жақынлаған гезде бирден тарады да кетти. Олар өз-ара гүбірлесип;

— Буны қой, ўазға барайық. Ўазға!—деседи. Жумагул ҳайран болды. «Үаз деген не? Ямаса бир шенгектин атымен-кен? Сирә, ўаз деген арзан гөш шығар. Болмаса адамлар бүйтеп тарқаса ма? Мен де сол ўазға барып арзан гөш алсам ба екен?» деп, көпшиликтин кеткен тәрепине қарап еки қәдем таслап турды да: «Қой, пулы арзанның сорпасы татымас! Апам өзиңди қалынға урма деп еди, арзан гөш излеймән деп пулымнан айрыларман» деп, өзинше гүбірленип қалтасына қолын суғып, шұлын барлап көрди. Түйиншиги орнында. Айна-тараққа қолы тийгендес қуїаңғашынан жымыйып бир құлди де, адамлардың жоқлығынан пайдаланып шенгектен жигирма ағары гөш алды да, қайтып келди. Асықтай алтақтаға минип, гөш түйген түйиншигин арбаның көкирегине таслап, аттың басын аүылға қайтармақшы болып, қамшы көтерип еди, тузынан етип баратырга биреү;

— Ўазды тыңламай, қайда барасаң, сиңлим?—деп асығып жуўырып кетти. Жумагүл және ҳайран болып сыйырланды; «ҳаў, ўазды тыңла дегени неси? Арзан гөш болса несин тыңлайды киси? Қаланың жалаңқая адамлары қашшан алысып кеткен шығар. Өйбей! Қала дегенде адам ҳәр қыйлы нәрсеге дуўшар бола бере ме деймен. Еситпеген, билмеген нәрсенин өзи көп құсады дүньяда, астаўпуралла!... Дәрўаз деген болады дейтуғын еди, солмекен?... Не болса да көріп кетсем, шеп болмас. Айта жүрермен...» Ол арбасынан түсип жаңағы жигиттиң изине әсте жүрип еди. Қалаға келген ерлердин ҳәммеси бир жерге топланыпты. Қара шор адам үйилип тур. Ортадағы, қорықшының шертеғиндей, минбер үстинде бир жалаң бас киси бир қолын алдына созып, алақанын биресе жайып, биресе мушлап күйип-писип сөйлед атыр. Оның ғузем құнаның жа-

лындай тегисленген алтын түслес сары шашы самал менен желкілдеп, көзин жаўып кетеди. Ол қолы менен шашын тез артына қайырып, даўысының барғанынша келип қыздады. Бул адам не деп атыр? Жумагұл ҳеш нәрсе уға алмады. Қөпшиликке араласайын десе тартынады. Себеби минберди айланып турғанлардың арасында ҳаял әүлады көрінбейди. Алысырақтан қулақ салды. Сары шашлы жигиттін даўысы өрески пәтли. Тек қыймылынан бир нәрсеге күйгендік сөзиледи... Төрт тәрепи ақ гүлли қара жипек тақыя кийген биреў оның менен қатар минберде. Гезегине ол да сөйлеп турғандай, Жумагұл күтә тының зейин салып еди. Сары шашлы тынған гездे сол ала тақыялы сейлем кетеди. Оның тили түсиникли. Бирақ нағыз қарақалпақша емес усаған. Ол Қутымбайдың есигінде жүргенде базда бир сауда-герлердин келип усындаи сөйлесетуғының анғаратуғын еди. Со-лардан еситкенине қарап, тақыялы жигитти өзбек шығар деп пәм-леди. Алысырақ турғанлықтан ба, ямаса бурын көп сейлесип көрмеген тили болғанлықтан ба, базы бир пикирлерди ғана үқты.

— Жолдас Қозлов былай деп атыр. Ҳаял-қызыларға жамаң көз бенен қарағанды тоқтатып, малға сатыў, қалың мал алышуға тыйым салынсын... Шығыста ҳаял-қызылар еркеклерден ақылсыз деп есапланады. Айтыңызлар олар сизлерден ақылсыз ба?.. Жоқ, ҳаял-қызылар еркеклерден ақылсыз емес... Тәрбиялап оқытыұмыз керек...

Минберден шықсан бул сөзлер Жумагұлдин жүрегине майдай жағымлы тийип, қатып қалыпты. «Үаз деген ҳаял-қызыды сқытыў... Олар еркеклерден ақылсыз емес» деген сөз екен-аў!. Бул адамның сөзлерин еле де анығырақ еситкиси келип, жақынламақшы болып, бир қадем илгерилеп еди, шетте турған адамлардың көзлери «жақынлама, кет арман» дегендей болды да турды. Жумагұлдин ар-сары шығып, не қыларын билмеди. Соң емизиўли қызы есine түскенликтен, көп турыұға асырып, арбасын артына бурмақшы болып еди, ат қыймылдай алмайды, қараса, арбасының саутанақ жери қалмаған, узақ жолдан байрақтан ат күтил, дүмпекке минген тойшылардай узынлы-келтели адамлар гүпшекке шекем сыйғасып минилти. Ҳеш қайсысы сөйлемей, силтидей тынып тыңлап қалған. Ол арбасына мингенлерге ҳеш нәрсе дей алмай, ўаз түүесилгенше күтти. Қорыққанын ара-тура гөшине қарап, пул түйген шуберегин сыйпап-сыйпап қояды...

Қаладан кеш шыққанына қарамастан, айна тарағының қуұнышынан да бетер, еситкен ўазы қайтысын бойын жениллестип,

жолын өндире берди. Алтақта үстинде ширенип отырып атқа қамшы көтерген сайын «шүү жаныўар, ҳаял-қызлар еркектен ақылсыз емес»... деп гүбирленди өзинше.

* * *

Ол геўгимлете-геўгимлете аўылға араласты.

Үйинин қасына келип, асықпастан арбаны туўарып, атты орнына байлап жайғастырып жүр, Иште Тазагулдин емшек сағынып ингалаган даўысынан басқа ҳеш нәрсе еситилмейди. Қызып келген пәти менен аўырыў адамның үстине қирмейин деп далада егленип, әллен ўақытлардан соң қамыт ағашларды сатырлатыўы менен ишкерилиди. Төребайдың ыңқылдысы азандығыдан да басым. Бағдагул биресе аяқ ушына, биресе бас ушына шығып, еринин хыметинде пәйик. Сәнем ақлығын дисесиниң үстинде селкилдетип, Төребайдың маладай табанларын уўқалап отыр. Жумагүл әстен барып қәстениң бетине үңилди. Ол көзин ашпай, басын олайбулай таўлап ыңқылдайды. Мурглары өсип, аўзы-басын жұн басқан, шырайы шүтик шыраның сағымында аңдыздай. Жумагүл қызын наилаж қушақлады, қолы босаған Сәнем чай демледи.

Төребай дуз татаған соң кешки тамақтың мазасы да болмады. Күни менен урынган Төребайдың көзи азмаз илингеннен кейин Тазагүл жылай берген соң, оның даўысын семдирейин, аўырыўды пәтенге келтирер деп Жумагүл аиасы менен ылашығына келди. Ылашық тамға қарағанда бираз салқын еди. Қақылдап жылап, тыныш таптаған қызы да тым-тырыс бола қойды. Бирақ Жумагүл уйқыламады. Соңша күннен бери тарақ тиймеген басы қышып баратыр. Басын қайта-қайта қасып отыра бермей суў таярлады.

Енди өзине тиийсли айна-тарағы бар. Қарсы алдындағы әташтаның басына айнасын сүйеп, бурымларын тарқатыўға киристи.

— Буларды қайдан алдың? — деди Сәнем қызына. Жумагүл қалалы кисинин сыйлаўға бергенин айтсам апам инанбас деген ой менен «сатып алдым» деди.

— Биреўин Бағдагүлге берерсөң—деп Сәнем тымтырыс жатты. Жумагүл «яқшы» деп айнаға тигиле берип еди, қабағы үйилип, маңлайы жыйырылды. Мурнының оң жағы жырық. Әребек, әребек жырығы!» деп өзинше гүбирленди ашыўлы түрдө. Шеп қолы менен айнаны бетине жақынлатып, оң қолының еки бармағы менен әребек жырығын басып еди, өз шырайына өзинин кеўли толғандай болды. Жалпақ, жүзлиден келген, қобага

мурынлы жас келиншек! Талайлардың келбетине дақ түсирген ессиз дәстүр! Қаны тамған қызыл жүзлерин әлленеткен ыза кериеп, қабагы қайтадан үйилди: бул кимге? Билем алмады. Сейтип отырғанда көз алдына ўаз елеследи: тығызысқан халық ... сары шашлы жигитті, серменген қоллар. Ала тақыялыш жигиттин жумсақ тили. «Хаял қызлар ерекклерден ақылсыз емес...»

— Апа аў! — деди Жумагұл бир қырынлап жатырған анасына. — Бүгін мен бир қызық көрдім, бирақ түсім екенин, оның екенин, анық билмеймен.

— Не ёе өзи, шырағым?

— Ўаз деген бир жыйынды көрдім ...

Сөнемнин әжим басқан аппақ жузи бираз жадырағандай болды. Дастыққа басылып атырған қулагына саңлақ табыў ушын оң қолының алақанын шекесине жылыштырып қойып жатты.

— Ўаз деген ҳаял қыздың маңлайын жети қарыс аштыратуғын нәрсе қусайды.

— Илайым, шырағым, айтқаның келип бахтымыз ашылғай, — деп кемпир Нуратдийин татардан сситкенлерин есіне түсирди: ол «тез күнде билимге улыұма халықтың атланыс басланады, еле халықтың абаданлығы ушын көп ислер исленип атыр, соларды жақында көрип қаласыз» дегендеге, бул онша исенбейтуғын еди, қызының аўзынан жақсы жаңалық еситкенине көкиреги йошланды. — Бири өтирик емес, апа! Тийкарында ўаз деген тәнликтин җаршысы ма даймен, әттең ҳәмме еситер ме еди? ...

— Оның несине нальисаң, әрманың сол болса, сениң мен еситтім, меннен тағы биреў, оннан тағы биреў есите береди...

Жумагұл қыялга бериліп, шашын тарауды да естен шығарып стырып қалды.

Сөнем қулагы кесилгели гөне ақ жаўлығын басынан таслап көрмеген еди, түн ишинде де басын ун шүберектей қылып қулагына шекем таңып жатады. Бийшара бүгін ҳәз ете жақ па, орынан турып, Жумагұлден аўысқан қарабарақтың қулине басын жуўып алғыуды ойлад:

— Қызым, бола фой! — деди.

Мине, гезегине ана бас жуўыуда. Сырты емес ишинин де кирин кетирип атырғандай ҳәз етип, түн ишинде айнаға қарамаў керек деген ырымды да умытты. Жумагұл көрпесине кирип, оның қареқетлерине қарауда. Ол ат жақлы, бетиниң еки алмасы қүй сүйек, гәўкүйген мұрын. Аппақ шашының бәрін жыйнағанда Жумагұлдин бир бурымына тең келмес еди...

Базда ол Жумагұлдин жалпақ бетлигине қарап «сениң түр-тү-

сии, сыртқы тулғаң, миіримсиз әкене усайды» дей беретуғын еди. Усы сапары анасының жалаңбас бет әшпериене қарағанда, оның қулақсыз бети ирәпийдадай үлкен көринип, «анам бийкар айтып жүр екен. Мениң бетим анама усаған» деген ойға берилсе де, қайтып қарай алмай, басына көрпе жаўып, көзинен аққан жасын бауырындағы нәрестеге тамдырмау ушын жени менен бир сыпрыли, сес-семирисиз арман аўдарылды. . .

Жумагұлдиң әкелген ғөшиниң жартысы келеси күни кеште асылды. Бул үйдин сыйлы қонағы ҳәм ақылгөй Айтбайдың тәүір тاماқ асылған күни келийі үй ишинде гилердин ҳәммесин шад етти. Ол келесала бийтаптың басын қысты, аяқларын уүқалады. Төребай да бираз сергекленди, сонлықтан Айтбай Өмирбек лаққының сөзлеринен айта баслап еди, ҳәмме бираз кеүилленди.

Үйдің ишинде бир қанша қапашылық болғанлықташ оларға жаға ма, жақпай ма деген қәүип пенен қалада еситкен қуұанышлы ўазы тууралы ҳеш кимге айтпаған еди, ҳәзир азмаз ийни келин тур, оттең неден басларын билмейди. Усыған түсінді. ме, үй ишинде жайдағылық туудырған Айтбайдың өзи гәп қозгады:

— Жумагұл, кесіш ўазда не көрдин?

Төребайдың буган кеүли толды ма, я керсинше ме сәл мыйының күлгендей болды, ал Жумагұлдиң бети бурыштай қызарды.

— Айта бер, айта бер,—деди Айтбай оған.—Кеше сениң қатпасқаныңды көргөп адамлардан сениттім.

— Қатнасып едім. Егер олардың айтқаны ырас болса, . . — деп келинишек кейин айта алмай құлимсиреүн менен басын тәмен алды. Әңгімениң не жөнинде болып атырғанынан Бағдагүл бийхабар ҳәм түсибебенликтен өз иси менен бола берди.

— Төребай, сениттің бер—деди Айтбай аса қуұанышлы.— Қоне сиди усының изи ғаўлап кете берсе. Бирақ өзлерине байланыслы-аў!

Олбette . . — деп Төребай аўырыўына шыдамай көкирегип көтерип, маңлайын жыйырды ҳәм дым салмақты түрде ыңқылдады.

Жумагұлдиң көзлери ойшыллықтың, Айтбайдың көзлери аның аралас қуұаныштың әлле қандай сырлы белгисин аңлатты, оттең аўырыў адамның үстинде сол сырлар ашылыспай әңгімеге тоқтатылды.

Қалаға және барыў нийети Жумагұлди әбден құштарланырады. Ақшамға қарай ойланыў менен оғыры кеш уйқылайды. Бул қос хожалықтың ғамы ушын туғған ой ма, ямаса ўазды еситиүге инталылығы ма өзи түсіне алмайды, бирақ ақыл-хуўши қалада турғандай.

Еки үй арасындағы жалғыз азамат сырқасланып жатырғанда хожалықты қорениш тарттырыў бәринен нақолай. Бурынғыдай күн көриүге талапланса, мүмкіншилик бар; ат, арба қолда. Бир жаман жери үйдин қасындағы тайын отын келеси базарға шекем жағылып питеди. Оның жубы үзилсе напақаның жубы үзилгени. Егер бир рет жубын үзип алса өзлери зорға күнелтип отырған хожалықты, қайтып жалғап жибериўи қыйын болыўы мүмкін. Сол ушын Шортанбай тоғайына барын стын әкелген абзал. Жумагұл бул тууралы ойлаған ойын азанда Бағдагұлғе айтып көрип еди, ол бириңи болып айтыўға бата алмай-ақ жұр екен, жан тәнни менен қуўатлады:

— Саған айтайын десем баталмай жұр едим. Үйдегиге кемчир қарап турар. Барайық. Биреўлер ғой «қатын қарыўланып қазан қайнатпас» дей береди. Қазан қайнатып көрейик, журт не дер екен?

Олардың бул ойласығын Төребай өзинше қуўатлаған менен еки ийнинен ҳалықлап зорға дем алып атырған қәлпинде:

— Тоғайдың бажбан деген құдайы бар. Сол ҳәлекеп мийнетицизді күйдирер, — деди сарсылып, опың кези жумылып, бети солыған қызыл ғулдей бөртип жатты.

Бажбан деген сөзге Жумагұлдинң денеси туршигип шоршынайын деди. Оның түснингинше ҳәмелдин ең үлкени бажбан, дүньяда оған тен келетуғын бийик дәреже жоқ. Себеби биреў баласына кейисе де «бажбан боларман дайсен бе, әбден» дегейиди. Еркин дәръяны жағалаған еллер ишиндеги ең қоқтасылысы атанып, ҳеш кимди менсингейтуғын Қутымбайға шекем «бажбан келди» десе, «писатында барын шығарып», жалбырақлап хызмет ететуғын еди. Бир жақсы жери Төребай менен отынға барғанларында сол бийик дәрежели бажбанға ушырасқан емес. Тосыннан енди жолығып қалса, не қылады? Қудай сақласын!..

Қудай сақламады. Тоғайдан қайтысын қос атлыға тап болды. Олар айрықша кийинген. Бәхәр айлары болса да, баслағында гүдидей селкилдек шөгирме. Бөктериўлеринде қулыптығалы қоржынлар. Тоғайда жүргенине қарамастан атлары киймешекли, безелипти. Олардың қай түрдеги атлылар екенин билиў қыйын. Қысық ийинли биреў арбаның алдын кеселегенде «Өйбей, мыналар бир бәле етпесе болар еди» деген жаман хыял Бағдагұлдинң басынан зуў етип туси өзгерип, дегершикке арқасын сүйеўи менен қатып қалды. Ал Жумагұлде, қөпелимде әлле қандай күш ҳәм ерлик минез пайда болып, аттың алдына ызып берип шығып еди:

— Ҳа, нәлетий урылар?! — деп, қысық ийинлиси уратуғын-дай дөніп, қамшысын көтерип келип қалды.

— Қәне, отынды түсириңдер! — деди екиншиси жақынлар жақынламастан жекириңип. Жумагұл оның бетине тикленип қараға-еди, бағыт Тәжим мурт. «Өйбей!» деп бақыра жақ болып, зорға өзин тутты: «Усы кисиге неге жолыға беремен!»

Мурт қасындағы жолдасына сум нәзер таслап, өзин таныт-пайын деди ме, бетин қапталына бурып, және ақ боз журмели-ның тикирейген жалына үнилди. Жумагұл өзин қатал тутып женислик билдиргиси келмеп еди, олардың ҳұқимдарлығына қарап өзлерин ҳақыйқатында биреүдин тогайына келген уры деп сезип:

— Ағалар, еглемесеңиз де, бесикте балам қалып еди, — деди өз еркин өзи ирке алмай.

Мурт басын тәмен алыў менен ғарқылдан күлди.

— Ҳә... ҳә... Баласы бармыш!

Бағдагұл жыламсырады:

— Ағалар, бир сапарға жибериндер, күйеўим кесел еди.

Буларды көриўден еснеп, әлле нәрселерди ойлаған Тәжим мурттың түси сууып сала берди. Оны қасындағы жолдасы аң-ғарды ма, келиншеклерге деген рейимли пишинге енди ҳәм жолдасынан:

— Қайтып такрарламайтуғын болса кепширим береқоясыз ба? — деп сорады.

— Мейли, балталарын алып қал онда, — деп мурт тақы-мын қысып жиберип, атының сауырысына қамшысының ушын сыйпалай тиігзип алға журип кетти...

— Балтаны алса алсын, мынаў отынымызды сатсақ, бир балта болар, — деди Жумагұл қапаланып киятырған Бағда-гүлди жубатпақшы болып. — Еле де жақсы болды, арбаны төктиргенде не қылар едик.

— Кудайымның көрсетпегени көп екен гой. Мен үйдеги бий-шараны гейде кеш келсе, анаў-мынаў деп жазықлайтуғын едим... Бәрине жанағы түк көрмегирлер айыпты екен-аў!

Олар арыстын шеп қапталына шығып атқа ҳәр үақ бир қы-сым беде асатып келе берди. Жанұар ат өнкенлеп батпақты сүзип тартып киятыр. Олар өз-ара гүңкілдескен әнгімеси менин арбаның шыйқылдысынан жолдын шетинен тын-тынлай ер-ген бир сумды абыламады.

— Мен жанағы муртты бурын да еки-үш рет көріп едим, — деди Жумагұл Бағдагұлге бурылып ҳәм тензлескеннен сон-сөзин созды. — Еркіннің бойында баспақ бағып жүргенімде бир жолықты. Сонда да түснинң усы сууықлығы еди. Өзи иссиз

бе, панасыз ба, үйи жоқ па, я бажбан солма билмеймен, Құтымбайдикинде ҳәптелеп жататуғын еди. Қыстың күни өзимиздің усы аўылдағы байдың үйинде бир көрдим. Сол сапары елге көринбей ала геўгимнен турың кетти.

— Усындай мийримсиз адамлар қашан жоқ болар екен?

— Ұақты сәти бар шығар. Базарға барып мен еситкен ўазрас болса, сениң менен бизге жақсы күн болады. Ҳаял-қызлар еркеклерден кем емес, ақылсыз емес, оларды оқытыў керек!... дести шар базардың ишинде дүйым жүртқа.

— Мен сени билермекен деп сорап едим, енди саған шынын айтайын, тисинен шығармайсаң ба? — деди Бағдагүл. — Атын айтқанымды қудай кеширсин, анаў Айтбай құрдас «Союз қосшы» дей ме бир нәрсениң мүшеси ғой, ол да сениң айтқанындай нәрсени айтып еди. Айтбай бийшара туғырға байлаған қаршығадай кесел ата-енесин таслап кете алмай жұр ғой. Болмаса, ол басшылары менен сөйлесип байларды, атқа, минерлерди халыққа азап бергенлерди қашшан қолға аламыз деп еди.

— Сен оны қалай билесен?

— Бизиң үйдеги менен сыбырлысынан еситтим. Аўзына беккем болагөр, Жумагүл, өйтпесең жаман болыўы мүмкін, себеби меннен ҳеш нәрсе жасырмайтуғын адам усы жөнинде қыпсаланып сөйлеседи. Ҳәзирше жортага ғана бурынғы ҳәkimлерге жол берип қойса итимал.

— Япырмай-а?! — Жумагүл бул әнгімени биреў тыңлап қоймады ма дегендеги еки қанталындағы майда тораңғыл араласып өскен шабыраўыт жыңғыллыққа гезекме гезек қарады ҳәм Бағдагүлдин қолынан услап ирикти. — Олар ырастан-ақ еннен сыр сақтай ма? Мен өйдеп ойлаған жоқ едим.

— Қайдан билсін, қатынлардың аўзы жүйері гөжедей қайнайды да жүреди деген сөз бар ғой елде, соннан соң солай шығар, онысының зияны жоқ ғой, өзлери аман болса болар. Бәри бир сениң менен бизге елге кеңес берип үстем болыў жоқ.

— Солай-аў бирақ,—деди Жумагүл. Оның даўысында исенимсизликке аралас әлле қандай йош сезилди.—Уазда не ушын ҳаяллар еркеклерден ақылсыз емес деди, ҳә? Бағдагүл, соны еситкели мениң көкирегім бир түрли қуёаныштыдай. Үаз жеңинде сол Айтбай менен ашылсып сөйлесип көрсем не қылар екен, аўылдағы ҳәмме жарлылардың ақылгейи сол адам ғой!

— Еркектиң аты ерек, абайлы бол, қыяллы бузылып жүрмесин, — деп Бағдагүл күлкігө айландыражақ болып еди. Жумагүл:

— Мен ҳәзир ерге шығыұды ойлап жүргеним жоқ, расын айт-

қанда, сол Турымбет деген ширкинди қыймайман да. Усының өзи қолымдағы емизиўли нәрестениң себебинен шығар деп ойлайман. Ойламас та едим, Бул қыз ғой, үлкейип көмалға келсе, бетине өгей эке ширкеў. Болмаса, ол мириимсизге еңсемниң шуқырын көрсетпес едим.

— Бұның дұрыс-аў. Бирақ өзи сүймеген, өзи сүйе билмеген адамды көп ойлай берме! «Ат айланып қазығына келеди» деген. Бир ўақытта тусинсе, Тазагулин еслеп оралар. Келмесе, аты-жолына бурыш-пияз. Сенин де тениң табылар.

Жумагұл көзине құйылған жасын ҳалақасының ушы менен әстен ғана сыпырды...

24.

Жаўза басланыўдан гилен аш-жалаңашлардың жолы болып қалды. Аяқ-қол узарды. Гөне-көкси кийимлер сызырылды. Дәңгелек жағалы, қызыл жиyeкли, бөз көйлек кийген дийханлар көшени, атызларды толтырды. Анаў үй менен мынаў үйге бүрсендеп кесе-чайник, елек-кепшик алып жуўырып жүретуғын балалар да жай паraphat. Еринбей жол-жөнекей чайниклерден кеселерге суў қуның, кенинниклердин түбине ғанғырлатып урып секирии қайтады.

Дүйсенбайдың жайының арқасында бес танаптай шөп өспеген тақырылыш бар. Сонда бир топар жаслар топ ойнауда. Қашармалыда турғанлар әтирапқа көз жибермей, көзлерин даў берген балаға қаратып аңлысыўда. Тәрии бетте желип жүргендердин көзлері топ қаққан балада.

Аўылдың төрт тәрепи, әсиресе, Қегейлиден берман қараган қандек егислик жерлер еди. Биразлары төгин төксө, биразлары қос айдаўда. Жарымшылар да өз ислери менен машқул. Егер биреў туўрылап келип сәлем бермесе, бир биреўине хабарласпайды ҳеш ким.

Ат көрсө кисинейтуғын, ешекли көрсө анқыратуғын бостанлықтағы жылқылар менен ешеклердин ҳәммеси исте, Хамыт ағашты кийип төгин арбаларды ыйықладап, бир-бири менен ежетлесип жерге қарыс кирген гүндени сүйреў ушын мойынтырық аўдышыўда...

Бул көринис түсте бир майдан өзгергени болмаса, түстен кейин де өз қәддин алды.

Ерик ағашларына узақтан қарасаң, басында жапалақ қарилинип қалғандай ағарып, көмкериле көзге тасланады. Егер ақат пенен ақийим кийип биреў қасына келсе, гүлге қосылып кө-

ринбес еди. Көк жапырақлы қара таллар менен ақ тереңлер желинип есken шамал менен ырғалысады.

Бәхәрдин мақпал көркин тек қыслауға наға бузады. Гейпара шенгел қоралар иргесине есken көк шөплерди қысып, қылдай жинишиктерип жиберген. Қамыс қоралардың жыңғыл қыспала-ры гөне бөз шапанның сыртынан қызыл белбеү буўғандай тырыстырып, ығындағы жас өсимликлерге бәхәр ләззетин қызғашып гәрдийиседи...

Кегейлинин бийик ырашына минил, аўылға көз жиберген бир атлы әдеўир ўақыт турып, бул ҳәрекетті көрген сон қәндекке түсти де, қоржынынан ақ шаланың алып кийди. Астындағы аты да дегелейинин қыстырығышы да. тысы да ақ. Ол аттың үстинде шалқая отырды. Бәктериўин қолы менен сыйрап қойып, аўылды және көзден өткерди. «Хәэзир ҳешким елестирмейди. Геўгимди кутиўдин кереги жоқ! Нәтинде узақтан көрген биреү бир молласымақ адам шыгар деп ойлар. Анаў ериктин тасасына барсам, атым да, өзим де билинбеймен» деп ойлады Ол аўылға аралас-қаңда куяш қаял песинликте еди. Өз ислерине құмбыл адәмлар оны елестирмеди. Бос жүргенде ҳәнгишилик ететуғын айғырлар буның ақ бийесин көреп киснеспеди. Тазадан буўын урған шөп-лер ат аяғы астындаға наға бырш-бырш еткени болмаса, қуёрға шөпpler пышырламады. Ойынға қунығып кеткен балалар да аңғармады. Ол ғұллән көзден аўлак Дүйсенбайдың үйинин қа-сындағы ерик бағына сұңғип кетти. Қамшысын қонышына ты-ғып, атты қантарды да, суўлығын салыўы менен ердин басына илдирди. Ат әри-бери басын төмен нуқып, аяғы менен жер теп-сенип еди Сүўлық еки езиўин кесип баратырғаннан соң, шекши-йип қатты да қалды. Ийеси бәктериўди шешип, қолтығына қыс-ты ҳәм қанжығалықтағы узын жийде саплы балтаны он қолына тутты. Тап усы ўақытта саралауға шықкан бай оны көре сала алдынан шығып, эстен ғана қол алысты да, үйине қарай бас-лады.

— Дүйсенбай, мына балтаны ийесине тапсырарсан,—деди ол жайға киргеннен соң балтаны есик бетке сүйеп.

— Бул кимдик, Тәжим жан?

— Төребай дәгендикі.

— Түтин пулың өндирип берейин бе?

— Қәйтсен де, өзиң тапсыр, бажбан берип кетти дерсөн,—деп ғәжім мурт қонышын гөне шүберек пенен сыпрып, тәрдеги салыўлы турған түркмени паластың үстине шықты.—Хаялы Ту-рымбеттиң жесири менен отынға барғанда алып қалған едим.

Ери излеп бармады. Мен болса, усының бәнеси менен келип турман...

— Аўырып атыр екен.

Тәжим мурт сыртқы белбеүин шешпей көк мақпал көпшикке жанбаслады. Ўй ийеси оннан асығыспысан деп сораўға батылы бармай, түркмени паластың ернегинде малдас қурынды.

— Қәне, тақалып отыр, сөйлесетуғын гәп бар.

— Құлағым сенде,—деп бай оған жақын жылысты.

— Баяғыда сен Тұрымбеттин ҳаялдың Төребай алды дегенинде ишімнен еки миллеттің қазаны бир қайнамас деп ойлап, едим. Олардың аўызы биршилиги мени ҳайран қалдырыды ғой.

— Сонысы мени де таңландырады, ол жағын айтпа, айтсан ишшем күйеди...

— Бәри бир, узаққа бармас-аў? Я баар мекен? Илая бармас! Ал енди, Дүйсеке, мен сол еки ҳаялдың балтасын аларында алыш қалсам да, оларда үлкен сыр бар екенин сездім...

— Әстаўпыралла,— деп бай сақалын сыйпады.

— Ҳеш қандай таңланатуғыны жоқ, олар өз-ара сөйлесип кетебердідағы, мен қасымдағы бажбанды көп жерге шекем ерттим. Еки ҳаял өзлеринин сөйлесиги ҳәм арбаның шыйқылдысы менен авайламапты... Егер сол еки ҳаялды қолға түсірсек, бүлбілдесін сайратып пайдаланаң едик. Ҳаялдың ақылы еки көзінде болады. Бир нарасеге қызықтыра алмаймыз ба?

— Егер пайда түссе, жудә қызықтырамыз.

— «Мен не деймен, қобызым не дейді» деген екен. Сен не деп отырсан! Пайда түскенде жүдә түседи. Төребай дегенин барлық бәледен хабарлы қусаған. Бизге бир қолайлы жери ол оғыры ақылсыз адамдағы. Ақылы болғанда жарлы болар ма еди. Өзи де ҳаялы менен ойласып турады екен. Жақында сенин менен ғыздайлерге қарсы, үлкен шабыўыл болатуғын құсайды. Большойлар бизин менен саған тек белин беккемлеп алғанша жол берип қойған көринеди. Эне, сол ушын олардың бизге қарсы ҳүжими алды менен қәйерден ҳәм қалай басланатуғының би-лиүгे тийиспиз. Анаў Жумагұл деген ҳаял да ўзға қатнастыпты...

— Бабалар ҳаялға исенбе, суўға сүйенбе деген. Төребай ақылсызлық етип ҳаялына ишки сырларын айтқан болса, нақолай емес екен.

— Эне, енди усы ҳаялларды аўлаққа алыш сөйлесиүдин илаҗын қарастырыўымыз тийис.

— Екеўин де алығ қашып, елсиз жерде қорқытып сөйлетиү мақұл ма?

— Жоқ, сениң айтып отырғаның етектен қуўырмаш тегилген

үақытта исленетуғын усыл. Оларды қалай болмасын сол күйинде, күн сайын жаңалықты билип туратуғын дәрежеде қалдырыуымыз шәрт.

— Ҳммм, мм! — Дүйсенбай тақыясының ернегин көтерицкиреп оң қолы менен шашын сыйпады. Тәжим мурт қозғалмады. Сыртқы қалтасына қол суғып жез шийшесин алды да, тырының қос бармагы менен ашып жиберип, аўзына құйды. Еринлердің шүріишип шеп жағына жанбаслағаннан тикеймеди.

— Жұмагұлди қолға түсириў аңсат,—деди бай оған исенимли.—Тұрымбетке қайтарып алдыра қоямыз.

— Тийсе, дей бер. Мен сол қатыныңнан қорқайын дедим, бурынлары ондай емес еди. Бизлерге қалша қарап, арысқа сүйсніп шабатуғын жолбарыстай қыялланды, бирақ әззилигин сезди-аў деймен. Тилин тапса, қайтып тиийүи де мүмкін. Себеби жесирликтиң кеса жағынан азапқа қалып жүр ғой. Ал Төребайдың ҳаялын ше?

— Оны өзин айландырсаң қәйтеди? Маған қарағанда жассаң. Ери аўырғалы көзи көңгеленип жүрген шығар.

— Япырмай-ә?

— Мениңше солай.

— Сениңше Тұрымбет қалай өзи? Мен ғой оны жөнкелеў көремен. Баяғыда Нұрымды атып алғаны ушын өзин атып таслай қояйын деп едим, аңламай атқанын биле тұра елтирсем, басқаларды үркитип аларман деп қорықтым.

— Жөңке екени жөңке... Бирақ мениң айтқаныма жүреди.

— Онда былай; ол ҳаялын қайтып алғыудың илажын ислеңсін, сен оған ҳаялларға керекли ҳәр қылышы нәрселерди бер. Бағдағулди де қызықсындырысын. Мениң қолымнан келер еди, бирақ аўылда көп бола алмайман.

— Ҳәзир көзиңше шақырттайын ба?

— Түнгі қарай шақыртарсан. Сениң есигин де гейде қазыханаңың есигіндегі қыдырмайлар келе береди, ҳәзир сөйлесиүге пұрсат бермес. Өзинниң жекке сөйлескениң абзал. Мен ҳәзир кетсем бе деп отырман.

— Тамаққа қарамайсан ба?

— Бүгинге қарап турған жұмысларым көп. Ал енди келгенимди ҳаялларын биреүлерге былшылдан жүрмесин баяғы күни Жұмагұлди үйине қондырған екенсен, Төребайдың ҳаялын зылшылдан киятыр...

Бай ушып турып бир чайник чай менен дастурхан әкелди. Тәжим мурт ыссы чайды еки кесеге бөлип қуып, тез-тез суұтып, қылқылдатып тез-тез симирди де тикейди.

— Сен усы адамларды өзине ғәрэзли етип қоялмайсан ба даймен?

— Фам жеме, Тәжим жан, барлық күшти иске саламан...

25

Бүгін тәүір болар, ертең тәүір болар деп дәмеленип еки үй бирден тилемесе де, Төребай саўала қоймады. Еркек басқарған хожалықтар зорға күнелтип отырған бол заманда үйде кесел жатыўы мұшкилди аўырластырды. Илаж қанша? Еки ҳаял күш бириктирип бийтаптын керек асын таўып бериүге күш жумсайды. Сүзек болған Төребай кеш терледи.

Қонсы-қобалардыңда жаны төзбей келип, ҳал-жағдай сорасып, тез тәүір болыўын тилем кетеди. Солардың бири сыпатында аўылдың молласы Мәмбет кеселдин ҳалын сорап келип еді, ол тамыр соғыўын көріп-көріп:

— Ғарғыстың изи бар екен,—деп кетти.

Бағдагүл де, Жумагүл де ойласады, оның қаяқтан ғарғыс алғанын билмейди. Төребайдың өзинен сораса, ол кисиге ғарғыс алғандай жамашық еткен ҳәрекетин есine түсіре алмайды. Бұның ушылығын шығарып кеткен Гүлбийке болды. Ол Мәмбет молла келини кеткен күнинде ертецине азап менен келип:

— Мен сен ушын түс көрин шықтам, сен, қазақ, қаралы қатынга наңа болын, ақ көкирек қатынның көзине шөп салып құдайға қарсы болыпсан күнинде жараң турған жалғыз ябың да өледи,— деп өзи зорға жатырған адамның жүргегине сексеүілдин шоғын салып кетти.

Жүргеги дүрс-дүрс соғып, еки ийининен дем алып атырған адамға бул сөз аўыр тийген менен, бас көтерип ҳештеце айта алмай, сарғыш тартқан кен манлайын жыйырып тек тисленип жатты.

Еринин басынан былай-былай шықпай отыратуғын Бағдагүл қызып турды да, үақты-сәти келер, ҳәзир жан қайғы болып атырған адамның басында шаўқым шығармайын деген ой менен, еринин тер шықпай кеүип атырған манлайын сыйпалаг отырып;

— Эй, шабазым, аўзы бос адамлар не демейди. Жаманың сөзи не өзи не?!—деди даўысын соза оны еркелетип.

Қайтып олар бул әңгимеге оралмады. Ҳаялына кеўли толған жигит үстіндеги көрпени ийине тартыңқырап аўдарылып, естен ғана «ұхыұх» «ұхыұх» етип, ыңқылдады. Бағдагүлден Гүлбийке кемпирдин келини не деп кеткенин еситкенде Жумагүл әри-бери ашыўланды, сыртынан тисленди, бирақ ҳеш нәрсе ете алмады.

Ол енди жетер-жетпестиң гәпин еситип, не ушын усылайынша қорлана берер екен? Айдың он беси қаранғы болса, он бесинин жақтылығы қәне? Үз айтқанлардың аспаный сөйлегени ме сонда? Мүмкін сонша халықтың алдында өтирикти айтыў... Ол кеп ойланды. Тазагұлин емизип отырып та еки көзин бир ноқат қа қадайды...

Өз бахтын өзи неге қыдырып таппайды?.. Ұақ, үазшыларға сол күни жолыққандай! Енди оларды излеп кетсе, табылар ма екен? Табылмас! Ким жәрдемлеседи. Аўылда ким бар?.. Айтбай большой-ше? Ел аўызындағы сөзге қарағанда, аш-арықтың кеўлин, көпти көрген большой жигит, сол фана таба алады... Оның менен қалай сейлесиў керек, уялмай нашар басы менен еркекти қалай излейди? Қунине бир мәртебе Төребайдың кеўлин сорап кететуғын Айтбай ҳәкисине бүгін еки күннен бері көринбейди. Не болып қалды екен? Аўырмаса болар еди, бийшара... Бойдақ жигитти излеп барғанын биреў билсе, сыртынан күлип масқара қылмас па екен?.. Құлсе күлсін, көркеги ҳақ, жолы дүзиў ғой. Аўзы бослар айттар да қояр!

Маңырт аўылы бир тутас кең ел. Ҳәр ким өз жақынлары менен бе. я бир пикирлес сырласлары менен бе, бир-бирине жүдә жиий қонысласқан. Әсиресе аўылдың күн шығар бетиндеги бир топар қақралар, ылашықтар айрықша көзге тасланып, кишкаңе бир атаға тығылышып есken қызыл жыңғыл аралас шоқ қамыс-лықты көзге елеследеди. Бул үйлер аўыл бойынша жарлы үйлер, топарында он еки, он үштей түтин шығаратуғын ҳожалық бар, ал падаға қосатуғыны тек үш сыйыр. Бирақ пейли кең үйлер болыўы керек, қыдырмайлар сол үйлерге көп қыдырады, жер болиспе күнлеринде дийханлардың мәканы усы үйлер болды, кеште де түсте де солай қарап баратырған, киятырған адамлар. Әйткени бул топарда Айтбай большой жасайды. Тойда, садақатга хабар етилерде анаў «Айтбай большойдың топарына» айтылды ма? деседи.

Жумагұл усы Айтбай большойдың топарына жолланды.

Түрдүгүлдин айтқанында Айтбайдың өлеси кемпиди менен ғаррысы бар екен. Екеўи еки жерде шалқасына жатыр. Үстине жамылғанлары гөне гүпилер. Бул кирип келген гезде кемпир:

— Айтбайжанбысан?—деди басын есик бетке бурып. Жумагұл әбайлап қарап еди, кемпир көзли екен. Фарры шобыт арасында қалған өликтей қозғалмайды. Бул көринисти көрип өт аяп кетти. «Бул бийшараларды таслап кете алмаған туғырдағы қаршыға усы болыпты!».

Даладағы қорада дигирманның ғүрілдісі тышбай тур. Жұмагұл әстен ғана шығып дигирманханаға кирип еді. Айтбай дигирман тартып атыр екен. Жумагұлды көре сала исин тоқтатып;

— Төребай тәүір мә?—деді ол қаўлығып.

— Питегепе тәүір.

— Онда не, жайша келдин бе? Жүр үйге барайық, ямаса дигирман излеп жүрсөн бе?

— Жайша.

Кепшигингінде қосыўыстай жүйері қалыпты. Жумагұл бара сала оны тартып берди ҳәм унды сыпрып атырып:

— Бүйткенше маған неге апарып берип турмайсан?—деді.

— Ел дегенин де садағасы кетейин, бәри де жәрдем берил атыр, бирақ қайта-қайта пәтенге келтире бериүге уялады. екен киси, сизин үйлер болса бөлеклеу...

Үйге киргеннен кейин Жумагұл көп отырмады. Қысына-қысына келген жұмысын айтты.

— Ҳәр ким өз бахтын өзи излеўи керек,—деді Айтбай,—жана есиңе енген екенсөн. Мен көп нәрселерден қалып баратырман, ғарримның қулағы аўыр, кемпиримнин сыйылы мынаў. Мен мәрдикарда жүргенде усы жағдайларға шатылыпты. Елдин жигитлери ата-анаца өзлеримиз қарасамыз, қалаға тазаша оқыўға кете бер десс де, кете алмадым. Бул қартайғаш «нәрестелер» жибермейди, қартайған адамларды таслап кетиў маған да ансат емес, болмаса билемен мени ең жақсы келешек күтип тур. Тез-летиў ушын тек оқыў керек.

— Үазда айтылғанлар дұрыс ой—ә?—деди Жумагұл шыдамай.

— Бири ғәлет емес. Бирақ сол айтылғанларды тез иске асырыў сенин менен бизин қолымызда. Ол ушын бир нәрсеге түсіниў лазым: жекке журип ат шабыўға болмайды.

Жумагұл ойшыл қәддин бузбай отырыпты.

— Айтбайжан, ақыл бериў қыйын саўда, ойланагәр, сенин сөзин менен бир нашар өзин гүбелек болып отқа урмасын,—деди булардың гәпин тыңлап атырған ана.

Жумагұл бул ананың ақылллы, нурлы жұзине сүйсініп қарады.

— Яқшы, апа, яқшы,—деди де Айтбай Жумагұлге бурылып оның қалада кәргелін әпиүайы ўазшы емес, ағартыўшылар екенин, оларды Төрткүл жиберип отырғанын, ҳәзир оларға «Қызыл үй» деп ат берилгенин, жақын арада аўылға да келип қалыўы мүмкіншилигин, бирақ елеге шекем оқыўға бирде қарақалпақ қызы алынбағанын сөйлеп түсіндірди ҳәм сол үазда

айтылғанлардың тез иске асыұын тилесе, өзинин ҳәрекет етиүи кереклигин айтты.

26

Аўылға келип кеткен бийбелги атлылар жөниндеги ҳәр қыйлы сыңсыңлар және басылды. Бул күнлери ҳәмме өзлериниң хожалық гұмрашылықлары менен бәнт. «Егиске кешиккен ҳәр бир күн гүздін он күнине татыйды» дескен дийханлар өз-ара бириктирген қос өғизлерин жауында да тындырмайды, жерлер аударыспақта ушырап атыр. Қайсы дийханды көрсөн де, ийнинде бели яки кетпени. Күндиз де айдың жарығында да атызларды ҳәрекетке келтирип, қос өғизлөрге «шүү-шүүлөген», қос ешеклерге «ҳық-ҳықлаған» адам. Ал Турымбет болса дийқаншылық машқаласынан аўлақ. Рас па, өтирик пе, бай өзи берген еки атызды сүүғарып оған жүүери егип беремен деп жүр. Сол бойынша онын уүайымы жоқ. Қәлеген ўақытта байдын үйинде отырғаны. Бай оған Жумагулди еслетип, күнде бир рет «қайтығ алсоно», дейди. Турымбет оны сынап атыр деген ой менен «қойса, ермек етпесе» дейди. Гәп күнде усылай кесиледи. Оның бай менен үйиниң арасындағы тепсендиси шыққан ақ соқпақ, жән-жағын көк шөплік басқан соң, сол майса шөп үстине узынына төсөлген бир ен бөздей дүп-дүзиў болып ағарып жатады.

Турымбет байдикинен шығып мине усы соқпақ пенен үйине киятыр. Еки қәзи айналасында, көбірек Төребайдың үй бетине бурылады. Әнекей, ол қуяшламада отыр. «Тәйир болып киятырған ба, қалай?» деп қайрылғысы келип турды да, «усы бай мени неге зорлай береди, оның айтыўы бойынша сени аламан деп барсам, нешे пуллық киси боламан? Өзи абырайымды көтережақ, және жамаи қатынның алдында шерменде қылажақ...» деп гүбірленип, алдына жүре берди. Үйине жақынлаған жерде соқпақтың ернегине атыздан суў қашыпты. Суў тартылған екендағы, бирақ усы тепингени шыққан соқпақтың алақандай жери томпайып тур екен. «Бузаўбасларға жан енипти, туртип киятырғанына қара заңғардың! «Бир бузаўбас өлтирген сийсери бийдай садақа бергенменен барабар дейди» деп гүбірленип, аяғы менен сол дүмпешікти теўип жиберип еди, астынан бузаўбас емес, тырнақ тай аппақ бир тамырдың ийилип шығып киятырғаны көринди. Дәрриў отыра сала, түбин қарап еди, ериктин шаңғалағы. Жарылып өсken. Қызық, тепсендиси шыққан жолға да ағаш көгереди екен ә?. Шаңғалағын ким таслаған, қалай түскен?

Бирден есине түсти. Откен жылы байдикинен ерик жеп кия-

тырыл тиси өтпей қатты деп ылақтырған шаңғалағы. Енди ол бир түп ерикли болатуғының құйанды. Өйткени нәлшіе деген таптырмайды, сонша дәскели бай үйинин жаңындағы бағының нәлшесин қайлардан әкелген? Бирақ ол, жаман деп таслаған келиншеги Жұмагұлдин усы тепсендиси шыққан қатты жолды тесип өнип киятырған шаңғалақтай өсип баратырғанын еслемеди. Келешегинде ойламады.

Ол жоқары қарап еди, бәхәрдин бүгинги өткір қуяшы усы нәзик нәлшеге нұрын көбірек төккисій келгендей жарқырап, оның көзлерин қамастырды, енди ол бул өткір қуяшқа қайтып қарамасқа тәүбе еткендей, көзин қызылықлатып-қызылықлатып алып, сол отырған қәлпінде ири қоллары менен оның әтирапына ызғар топырақ жыйнап түбин қомлады.. Уйинен бир шәңгил суў әкелип қуиды.

* * *

Төребай менен Бағдагұлдин арасындағы татыўлыққа көзі-қызығатуғын Жұмагұлдин ойлайтуғыны да тек солардың ғамы. Сырттан қараған адамға ол жынысының ҳаял екенин сол ҳаялға тән жұмысларды ғана атқарыў кереклигин умытып кеткендей. Ерте турып үйдін әтирапын сыптырғаннан кейинги ислеринң ҳәммеси ерекк ислейтуғын жұмыслар.

Аттың алдына от таслауға қорқатуғын адам енди оны өзи ертлеп, жабыўлайды, суўғарады. Арқа мойның сыйпалайды. Базда Бағдагұлди жәрдемге шақырып, гупшекті де, көшерди де майлай береди. Бир жола арбаның бир тоғыны сынып қалғанда қанылтыр темир таўып құрсап, өзи онлады.

Ол қанша урынып мийнет еткен менен өзине-өзи исенбейтуғын еди. «Бәри бир, еркексиз ҳаялға хожалық асыраў қыйын!»

Кегейлиге ат суўғармаға барғанда Тұрымбетті көрип қалса, кейинин көз тигип, узақ қарап қалғаның қолындағы жипти ат силиккенде ғана сезип; «неге сыр алдырып баҳамды кемитетмен» деп өз жөнине кетсө де, Тазагулинин тири жетим болып өсип, келешекте әкесиз хорланатуғының ойлап, бойы аўыр тартып, аяғы салмақланған мезгилде «тас баўыр адамға неге тас баўыр болмайман» деп бойын тиклеп жүрип кетер еди. Оған қосымша «Төребай менен Жұмагұл қосылысып Бағдагұлдин көзине шөп салыпты» деген өсек тарап кетипти. Буны еситсе жүргеги чай тартқандай болады, дизесинен димар кетип, жүрип баратырған қәдінде жығылып кете жазлайды. Сөз сүйектен өтеди дегендей шырайы запырандай сарғайды. Бирақ сыр алдырмайды. Аўлағында еки қолы жағасында; «Душпанның үстине шығар қудайым.

Қара жол қатын атандырмай Төребайдың жанын қалдырағер»... Соң өз исине мөнтүйиң кирисп кетеди.

Төребайдың қуп-қуў жузинен тер шығып, бети берман қарашан ақшамда бунын да жузине қан жуўырды.

Бети бермаған қарап киятырған бийтаптын кереги сорпа. Қәне оған таўықтын сорпасы үзликсиз бола берсе! Ҳәзиригі жағдайда оларға шажлық майдын табылыўы ақыр заман. Төребай булардың ҳәммесин сезеди. Соңықтан ол хожалықтағы кемтарлықта қайыл. Питегене тәүир болып тамақта иштейи ашылса да, «маған анаў, маған мынаў керек» деп ҳеш нәрсени құсемейди. Деген менен онын тамақта иштейи бәрине де белгили, бул үйде пулға жүретуғын қәдирли не зат бар? Аўысығы, сирә жоқ. Бийтап ушын барлық имканиятлар изленди. Қалаға отын апарыўға ат кеселленген. Алдына таслаған бедени жемейди. Бул жағдайлар күни-түни ерине пәрмана болып жүрген Бағдагүлдин де есін алды. Не ислерин билмейди, тек гүрсинеди. Бийтап еринин ҳәм Сәнем менен Жумагүлдин зейинлерине тийип алмайын деп оларға сыр алдырмаўға тырысып бағады. Сәнемнің де ойлайтуғыны Төребайдың ғамы. Сәнем «Өлгендे ықсатыма қойылар, жуўған адам жеркенбей кийер» деп сақлап жүрген шатыраш көйлегин де бир мәкіиен таўықта аўмасырды. Бул еки күнге напақа болды. Жумагул аўлағында да ойланып көреди, сатқандай ҳеш нәрсе таппайды. Қаладан алған айнасын сатыўдан басқа илаждың саңлағы көрінбеди. Құдайы жарылқап төрт мүйешли отырма айна да өз орнын тапты.

Енди ҳеш илаж жоқ. Жумагул күнде бир неше мәртебе қорага кирип, аттың ояқ-буяғын көреди, бийшара ат төрт аяғының үстинде де тикейип тұра алмай жатырғаны. «Қақбас кемпирдиң туси келмесе болар еди» деп иши гүптике ленип, бунысын ҳеш кимге билдирмейди.

Бир жола отырып-отырып оны қандай да бир күш бийлеп кетти. Аўылдың ақсақалы жәрдем бермес пе екен? Жас үлкен гой, Айтбайдың айтқаны, ўазда еситкенлери рас болса, ол жәрдем бериўи тиис. Себеби ол ел үстинен қараған адам. Уятты қойып сорап көрийи керек!

Ол үйде ҳеш кимге билдирмей ақсақалдикине туўрылап баратыр еди, бахытына оның бир жақта атты кетип баратырғаның көрип қалып, алдын кеселей берип еди, ақсақал да буған туўры жүрди. Жақын гезлескен жерде Жумагул өзин тутып тұра алмай;

—Ақсақал аға, иркилсениз жумысым бар еди,—деди. Ҳаял туўе еркеклер буйтип жолдан ирке елмайтуғын ақсақал атының

қүйрғығынан биреў тартып қалғандай гилт тоқтағашын билмей-ақ қалды.

— Төребай аға жатқалы аш отырмыз. Соған жәрдем сорай-жақ едим.

Ақсақал ат үстинен Жумагұлдин бас орауына, етеги тирсегин жапқан қызыл бөз көйлегине, желкесине түскен бурымының ушына қосылған узын жемелегине ҳэм онын ушына байланып жағырның басқан еки сары гилтине аяғындағы нәхән шерим геүишине қарап-қарап:

— Яқшы, үйине қайта бер, бир батпан жүйери бергизип жиберейин, — деп атынын басын изине қайырды. Ол мутқа бере ме, қарызға бере ме Жумагұл ашымайрық сорамады, бирақ булардан қорқып жүре бергенше тартынбастан керек-жарагымды сорай бериўим керек екен гой деп ойлады.

Үйинин қасында кели түйип турған Турдыгүлди көзи шалып сонықине бурылды.

— Кел, алажаным!.. — Келсабын үйге сүйей сала Жумагұлғе құшағын аша жүйірған Турдыгүлдин дауысында иренжийдің белгиси, ал ишки сырын аңығырақ билиў ушын тұртқилеп сораў берсең жылап жибергендей кейип бағ еди.

— Саў жүрсөн бе, қарағым? ...

— Шүкір... Үйге кир, апам да, ағам да жоқ. Кешке шекем келмейди.

Бир аўылда турғанына қарамастан сиyrек көрисетуғын мұрындық апа менен сицили апақ-шапақ болысады. Турдыгүл тез-тез сөйлеп, ағасы менен апасының Жанабазардағы ийшаннын үйине кеткенин, ирге көрип буны узатыў ушын күн белгилеп қайтатуғының айтып берди. Бирақ ол буған күтә-күтә наразы, ал Айтбайдың көринбей кеткенине күтә қапа екен. Жумагул Айтбайдың ғаррысының, кемпиринин ҳалын, солардан шыға алмайтуғының түсіндірип еди, олар туўралы адамлардан, Айтбайдан аўызеки еситкен менен үйине барып көрмеген қызы Жумагұлдин гәпине қарап көзи менен көргендей; «Бийшаралар-ай» деди, қыйланып.

— Мен соларға хызмет етиўим керек. Сақалы қуудай ийшанға кеткенше асылып өлемен,—деп көз жасын жумбай-жумбай төкти.

Жумагул оның басынан сыйпалады.

— Жылама, қарағым, өлимди ойлама. Сениң менен бизиң ғамымызды жеп жүргенлер кеп екен, бирақ өзлеримиз қосыла қарманбасақ тезлеңбес пе даймен,—деп ўазда ҳэм Айтбайдан еситкенлерин, асықпай айтыў ушын жайласып отырды...

Жұмагұл Тұрдығұлден бир шийше сары май әкелди. Қеште бир батпан жүйері де келип үйдін иши абаданласты да қалды.

Тамаққа иштейи ашылған Төребайдың кем-кем кеўли сергекленниң киятыр еди, сонлықтан мине, ол төсекте жата бериүге шыдамай қуяшламаға шығып отыр. Жән жаққа қарап аўылдың ишиндеғи ҳәрекетке көзи қызықты; Оның да халық қатары өткен жылы алған бир танап жері бар. Еле суўғарыўбылай тұрсын. Төгилген жоқ, ол жатқанда ериклер гуллелеген жоқ еди. Дүйсенбайдың үйиниң қасындағы ериклердин гули де төгилипти қашшан. Көрмейсен бе, егис өтил кете жақ!... Ол қалтырақлап қыспага асылып турып, атының ерманы сипседей құйрығын, үпелегин тен-леп қырыққан қамыстай жалын, тарамыс-тарамыс қоллары менен сыйпалады. Соң шөңкериўли арбасының қасына келип өйер буйерине үцилди.

Еринин шыдай алмай рузгершиликтеке араласа жақ болып жүргенин көрген Бағдагұл көптен бери исленбеген исине өкингендей;

— Бетин берман қарады ғой, шабазым, енди сени үйде қалдырып, ертеч азаннан баслап Жұмагұл менен атызға төгин төгемиз, — деп еди, Төребайдың кеўли қарап таұып, үйге қайтып кирди.

Олардың атызға төгетуғын тайын төгин-дәриси жоқ еди. Малы болмаса қайдан болсын! Аўылдың күн батар бетинде, Кегейлинин бержасында қырық-елиў танаптай ойпатлаў тақырлықта шенгел өскен. Бул шенгеллик бәхәр басланыўдан өртенген еди, ҳәр жердеги сояў-сояў шенгелден басқа ҳәмме нәрсе жанып, жерге қара кийиз төсегендей болып жатыр. Мине, усы өртөңликтен намбар ислеп алыў керек. Оның да жүзиндеги күл аралас мағызылы топырағын алмаса, бир тебиктен аржағы жарамсыз. Қалай болмасын, төгинди сол кәрадан излеўге Төребай кенес бергенликтен қос келиншек алажеўгимнен арбаны жегип, усы шенгел өртөңликтеке кетти.

Еринин бас көтергенине кеўилли Бағдагұл де тынбайды. Қолындағы нышлы бели ажырықтың тамырларын пытырлатып жерге сұнгиди, арбаның ултанына дүрис етеди. Жұмагұл арбаны төгип келемен дегенше гилен мағызылы топырақты бир жерге үйип, келеси арбаның жүгін ҳәзирләйdi.

Хаўа азаннан баслап құйланған еди. Гөне көрпениң пахтасындағы буғазақланған булттар, күн аўаман дегенше аспанды қаплад, көмирдей қараўытып ҳәп заматта ақ қуып кетти. Олар өжет ҳаўаның пейлине қарсы және өршелене түседи. Қоңсы атыз-

ларда көринген арбакешлер, қосшылар жумысларын туўарса да, шенгеллердин түбинен қара топырақ жыйнаған Бағдагұл, арбаның шүйлигine асылып атқа күш қосып арысқа бой таслаған Жумагұл бирине-бири «қояйық» деп айтыуды намыс билип, ис пенен құлыпераң. Батыстан күн шығысқа орын аўмастырып, гей гейде керисинше жарық етип көз қамастырған шахмақты ҳаслан менсинбейди.

* * *

Жаўын басланғаннан-ақ оларды қайтып келер деп күтинген Сәнемниң шыр-пыры шығып, еки келиншекке рейими келип отырған Төребайдан тақат кетти. Еки қулағы далада. Бир нәрсе сыйтырласа, олар арбаны әкелеатырма екен деп терезеден қарайды.

— Кемпир, өзим бармасам қайтпас, екеүі де өжет! Ҳаўа бузылышқанға қудай недәра усындағы қылады деп өжетленип жүргенине қара! — деп Төребай есик беттен таяғын қолына алғанша сөйленип, ҳаяллардың ғайратына ишинен ырза болып көзлерін күлимлеп жүр. Оның аўырыў ҳалына қарамай далада «Тасыртасыр, тасыр-тасыр» тынбай жаўын жаўып турғанында шығын кетиўи, аўырыұды қоздырып алатуғынын сезген Сәнем;

— «Дийхан жаўында тынады» деген, келер, — деди.

Жаўын кем-кем пәт алыўда. Сәнемлердин ылашығының төбесинен суў үзликсиз ағып тур. Тек тамның иши құрғақ. Кемпир қуўрақ отынның ҳәммесин ишке тасыўда. Бир ўақта:

— Ҳарма, бийтап—деп қос келиншек кирип келди. Олар тап суўға сұнғип шыққандай еди. Оттың жағыўлы турғаны жақсы болды. Келе сала денесине жабықсан көйлеклерин аўмастырыўға кийим таппай, ошаққа абынысып-абынысып отырысты. Төреңбай печьке қуўрақ отын салады. Усылайынша олар өзлери менен өзлери болып атырғанда, қәпелимде, Турымбет пайда болды. Оның ўақытсыз кирип келийи үй ишин әжеллендирди. Сөйтсе де сыр бермейин деген қыял менен Төреңбай орынан турып, төрнен орын көрсетти. Бағдагұл де сри менен қосыла түргелді.

Үстине ер адам кирип келсе қыздың да, келиншектин де, кемпирдин де орынан турыўы парыз. Соның ушын да «алпыс жасар кемпирден алты жасар ул уллы» дейди наймыт уламалар. Соның ушында Сәнем ақылғын қушақлат орынан турып қазан-табақ бетке қарап шегинди.

Жумагұл соңша азапларына қарамастан, Турымбетти набада есина алса, түн ишинде гүбирленип, гурсинип уйқысыз шығатуғын еди. Бирақ бунысын анасына билдирген емес. Себеби, оның отлы жүргегине тағы да қоз салып алыўы мүмкін. Жумагұлдин Турымбетти шыныменен жақсы көретуғынын білсе, пер-

зентинин бир майдан сарсылғанын көргиси келмейтуғын ана, ски жасты бир-бирине қосыўға мүмкін имканият қарастырап

Тұрымбеттің танаўы тартылып, жағының жүни үрпейин, көзлери масаладай жаңып, ашыўлы кирген еди. Шырайында қан жоқ. Боздың орпаң топырағын бетинин еки алмасына сүйкел жибергендей бозарған.

Бурынлары ол усындай кейипте келсе, Жумагұлдин бир таяғы тайын, жылар қабағы тартпаса да, бир сыңсыўы бар еди. Ҳәзір қанша ғәзебетленип келген менен айрылысқан ҳаялына ийнедей тәсир ете алмады. Жумагұл оған қапы ашылған ўақытта бир қарап, ким екенин билгеннен соң ошаққа абынып отырған қәддин бузған жоқ. Орнынан баз-баяғы турмады. Бирақ ишинен оның келгенине қуўаныштыдай!..

Қолдан ғарбызын түсирген жигит ет ашыўын сорпадан ала-йын деди ме, я Жумагұлге жини тырысты ма, яки өзи билип исследи ме, жас үлкен Сәнемнин қолынан алмады, аманлық-есеплик сораспады да, Бағдагұлге әстен ғана «аманбысан!» деди де, тәсекке шығып сазырайды. Оннан соң Төреңай менен де сөйлеспеди. Үй ишиндеги сес-сыпасызылғы бир кесе чай ишимге соғылды.

Женилген болып сыр бермейин деген қыял менен Жумагұл еле бир орында. Сәнем шыдай алмай ақлығын қушақлауы менен шығып кетти.

Бағдагұлдин тилемеги: Жумагұлдин Тұрымбетке хабарласпай қалыўы еди. Бирақ үйге келген адамға барын асып берип үйренип қалған Бағдагұлдин көп отырыўға сабыры жетпеди. Пуштарлап қойған отынларды сыйдамлап пельке тырып, қуманға суў қуиды. Бағдагұл пельке жақынлаған соң барып, Жумагұл кейин бәсип отырды. Ал шығып кетиўди өзине намыс билди.

Үй ийеси қолтығындағы көпшигін Тұрымбетке усынып, өзи гөне гүпсін жұмбаршақлап шығанақлады. Ол Жумагұлдин тил алғыштығына, биреў келсе, орнынан ушып туратуғынлығына ҳайран қалып «нағыз Бийбипатпаның қызы-аў» деп пәмлейтуғын еди. Тұрымбеттің бийорын келисін байқап Жумагұлдин табжылмай отырғанын ишинен мақуллады. Усындай ҳөккіге усы ке рек! Жалбырақласаң, мойныңа миңе береди!

Кирерин кирсе де, үй ишиндеги тым-тырыслық Тұрымбеттің аўызына бөгет басып, Жумагұлдин адам келген екен ғой сирэ деп, орнынан турмауы лал етти. Киргендे айтажақ әнгимелері де бар усаған еди, үй ишиндеги жағдайдан онысы пуш тәризли! Ал сөйлемей кетиў оған не деген қыйын? Гәпти неден баслағың есабын таптай, ашыў кернеп, асқының келген жеделли кө-

киргине Жұмагұлдин қозғалмай отырыуы тәсир жасады ма, жүргеги чай тартқандай силкинди. Асқабақта түйилгендей қылышынып жұтынғанлықтан узын кегирдегиндеги түйин жоқары-төмен жылжып турды.

Төребай онын қандай да бир мақсет пенен келгенин түсінеди, бирақ сонша күн аўрып жатқанда «қалайсан» деп ҳал сораўға жарамаған адам менен сөйлесип не исим бар дегендей, ол да шығанақлаған қәддин бузбады...

Тұрымбет түпіригин үсти-үстине жұтынып әри-бери отырып бақты. Өзлигинен шаң шығара алмады. Бағдагұлдің отқа қойған құманы да қайнады. Отырыспаға бириңши араласқан нәүшे қыз-жигитлердегі ҳәммем ләммим.

Тақаты кеткен Тұрымбет орнынан қозғалды. Еринин ҳәм Жұмагұлдин ырабайын анлаған Бағдагүл де тек орнынан турып, жол босатқаны болмаса «нан же» деп айтпады.

— Жайша келиппедиң? — деди Төребай тым-тырыс қала беріуди нақолай көріп. Тұрымбет жуўап бермestен қапыны сарт еттирип жаўып кеткен соң, Төребай бир мырс етип күлди.

— Жұмагұл, дұрыс исledin! Сеннен басылды.

— Ҳаялдың да еркеклерден периштеси басым болатуғынын билип қойсын, — деди Бағдагүл күлип.

27

Дүйсенбай Тұрымбетке айтарын айтып, үйретерин үйретил болған соң тежестирмеди, жас жигит ашыўланса жаман, оның үстине ол жас жигит болғанда да мойынтырықты пашақ-пашақ ететуғынлардан. Ал өзинин питкерген белгили баслы иси, тандандырып қуўантқандай жаналығы болмаған соң бармайды да. Әсирисе Төребайдикинен пәнәт жеп кеткели мушына түпіриўли. Кеште төсекке кирсе болды, алмайтуғын шәхәри жоқ. Ҳәммен ғылыми шыбық пенен айдал жибергиси келеди. Тисленип-тисленип жатып, усыннан тан атса болар, сол Жұмагұл менен, я Бағдагүл менен құдайдың не салғанын көре қалайып деп турады. Азанда баяғысы, қәдимги күнбасланады. Аўлагында дусласпайды олар.

Жүйері егисиний питкеп күнлери еди. Төребайлар да бир тарап жерине жүйері егисин тамамлады. Бул күнлери тоғайға отынға барыўға бажбанлар жолатпайды. Үйлер ушын тек тандыр отын ўақты менен болып турса болғаны. Қоқтасынлы хожалықтар жалпылдатып от жағып тандыр қыздырады, ал кәмбагаллаўы жарты қазанға нан қатырыў ушын тамызық қылады. Сол ушын бүршиклердин арасынан қурғақларын боянлардың сояўланғанларын әкелиў жеткиликли.

Күнде азанда үйинен кийинип шығып, Төребайдын үй бетине нәзер таслап қоятуғын Тұрымбет отынға баратырған Бағдагұлди аңлап қалды. Ол алысыраққа баратыrsa керек, қолына шуўмақлаұлы арқан менен үлкен орақ алған.

— Мейли, усыны айландырайын, — деди гүбирленип ҳаялдың узаққа бет алғанын көрген соң. — Бай ағамның айтқанындай, қайсысын қолға түсирсем де бәрибір.

Ол үйине тез бурылып, еки қалтасын қампайтыўы менен шықты. Күн батарға қарап баратырған Бағдагұл гүллеген шенгелликтиң арасына кирип көринбей кетти. Тұрымбет оннан адасып қалмаў ушын аяқларын шаққан-шаққан басып, гә жерде мойның құтандай созып қарап, изинен аңлып жүре берdi.

Кегейлинин қәндегиндеги сасық шалшық суўлы ойпаттың әтирапы тығылышқан боян еди. Араларына шенгел жарыса өскен. Гүллән шөплер аспан менен түслесип, көк мақпал жапырағын жамылып, бурынғы қуўрақ түбірлерин бүркеген. Бағдагұл қәйерден молырақ қуўрақ шөп табар екенмен деп, анышдай ҳәр түпке үнилип, қалын боянлықтың арасында жән-жағына нәзер таслап қойып, бир түп бояннын басын түйди. де, түбине арқасын қойып, тип-тиқ өскен бир шоқ жас боянды қайырып жиберип, түбириндеги қуўрағына орақ салып атыр еди, шөплер сатыр-сатыр ете қалды. Хеш нәрседен елеңсиз жүрген Бағдагұл селк етип басын көтерди.

— Ҳаў, күйеў бала, сенбисен? — Бағдагұл оны Жумагұл жөннинде шағынып жалбарыныў ушын киятыр екен деп ойлап дегишикен еди.

— Отыр, Бағдагұл, — деди Тұрымбет арқан жатырған жерде өзи отыра салып. — Мениң саған базарлығым бар. — Ол қалтасынан уш қостай жупқа, күн менен шағылышқан гүмис билезик пенен қызыл қаслы гүмис жүзик шығарды. — Мә, ал!

— Ҳаў, дүзлескенбисен? Арзынды айта бер!

Тұрымбет бирден не дерин билмей тығылды.

— Жумагұлди қайтадан алмақшымысан? — деди ол жигитти көп қысындыра бермейин деген ой менен. — Ала ғой. Тилин тапсан, бурынғыдай зәхәринди жая бермесен, оның сен дегени сен деген. Базда үйқысынан...

— Жоқ, ол емес, — деди Тұрымбет көзин жумып, Бағдагұлге изин айттырмай, бирден ийнине асылды — Мениң қыялым саған кетип жүр.

Жигиттің жабадай ири, жүнлес қоллары мойнына түскенде. Бағдагұл шолпыдағы балықтай шашыды;

— Ҳаў, сеники не, сеники? Жин урған ба, сени? ...

— Бағдагул, маған тиі. Мениң турпатымды, күшимди билесен бе? Төребай соңғы гезде аўрып иләнәзик болып қалды.—Ол келиншектин серменген қолларына ерик бермей қушақлап жүрип сыйырланады. — Бағдагул, мен саған ашықпан. Егер маған тийгің келмесе, мениң менен жүр...

Бағдагулдин еки қолы арқасына қайырылып, қапсыра қушақлаұлы, ҳәр жағына туўлап көреди. Жаздырыла алмайды. Турымбетті басы менен дүккиси келип, ояқ-буяққа былғанлайды. Басынан орамалы да түсип қалды, ер адам алдында басын ашып көрмеген әдети бойынша алақаны менен басын баспақшы болып, еки жағына олай-булай буралды, оған бос қол кәне. Үстіндегі гөне шолақ бешпентинин шалғайы да жыртылды. Өзин ҳәр жаққа урған менен пайда шығар түри болмады. Ири қоллар жылжытпайды. Тисленип алған. Екеўи де пыснасып, ыңқылдақсан талас басланды. Турымбет оны жығажақ қалай болмаеын бир қырынлатыуға ҳәрекет етип бағады. Үш қос жупқа менен билезик, жүзиктің қайда қалғаны да умытылды. Келиншек астынғы ернин тислеп, босанғысы келип түргелди, босана алмайды. Сол жүргенде оның еки көзи орақта. Қайда қалды буйырмады? Жаңы көзине көринип намыс қысып турғанда, орағы қолға илинер ме еди ҳә, сений!... Усындауда болыспаған құдай бар ғой!...

Турымбет қолларын босата берип, мойнын таўлап, айқастан қаны қашып бөздей болған келиншектің бетине ернин тийгизип шорып еткізді.

— Эй, арсыз, ҳарамы!!!

— Жаңым, қойса. Төребайында не динке бар? Өмирдин қызы лаң саған мен көрсетемен...

Он бетин шорып еттирип, шеп бетине аўыз сала бергени Бағдагул уйдар-дуйдар болған басын бирден төмен алып, жоқары көтерип жиберип еди, жигиттиң аўзына сақ ете қалды. Ол тисиңен аққан қанды қолы менен басқаны мәттал, келиншек сыйтырыла жөнелди. Турымбет оның қашып ҳеш жаққа да кете алмайтуғынын билген соң, қалтасынан қол орамал алып, ылғый қан тупирип жүрип, изинен бир қарады да, шөкке түсип отырды.

«Орақ қайда?» Бағдагул асығыслық пенен жән-жағын излеүде. Оның қашып қутыла алмайтуғынына көзи жеткен менен тыйық излейди деп ойламаса итимал. Турымбет тисинин қанын қайта-қайта тупирип орнынан тикейди де, оған жақынлап келе берди. Арада үш кәдем қалған ўақытта орақ табылды!

— Қәне, жақынла, мойнынды орып, қолында қан болайын!

Жигит күшине исенген менен тыйықтың аты тыйық! Жақынлауға жүргеги даўамады, жақынлай қойса, көкиреги ашыуға буўлығып турған ҳаял күши жеткенше ҳәрекет етип, бир жерин жаралауы гүмансыз. Сөйтсе де ол ҳаялды сынамақшы болып, әстен гана алдына журип еди, Бағдагүл орақтың сабын қос қоллап услап, ушын төмен қаратыў менен жоқары көтерип силтей берди. Бирақ бул орақ көзге көрингейтуғын елпил самалдан басқа ҳеш нәрсени кеспеди. Тұрымбет жақынлай алмай тек узақтан жалбарыныұда:

— Бағдагүлжан, қойса ашыўды... жолыңа тасадықпан. Сен ушын жаң берейин!...

— Жан берсөң жақынла!—деди Бағдагүл тислени.—Әлім, әлім бир әлім! Қорейин усы.

— Япымрай, такаппырлырыңа сениң,—деп Тұрымбет күледи.

— Жинимди тырыстырып күлме! Сен құсаған өгизден мәнин қостағымның өлимтиги артық, ийт ширкин!...

— Бай-бай, есин жоқ па сениң қалай? Мен саған бүйтеп арқаламай отын тасытып қоймайман. Соны тусинесөң бе?

— Қөп көпире бермел! Хожалық ушын жумыс ислеў ар емес. Әүели өз анаңын отынын тасы!

Екеүі де ҳалықлауда. Жүреклердин дүрсилдиси бир-биреүіне еситилгендей. Тұрымбет бул ҳаялдан пайда шықпайтуғынын билгеннен сон әстен барып боянның арасында шубатылып жатырған жупқаны алып бүклем-бүклем қалтасына салды.

— Жұзикти қайтып бер!

— Таұып ал, өз дүньям өзімे болады,—деди Бағдагүл оның қасына жақынлауға қорқып.

— Жоқ ғой!—Тұрымбет ҳәр жерге үцилип, көз астынан сыйалайды. Ойы—абайсызда бирден умтылып, ҳаялға тәп бериў!

Бағдагүл кем-кем кейин шегинип баратыр. Бирақ ол да Тұрымбеттін жұзикти тезирек табыў тилегинде.

— Эне, аржағындағы боянның астында,—ол жалтырап атырған жұзиккө орақ шошайты. Тұрымбет таұып алды да, еки бармагының арасына қысып:

— Билесөң бе, буны Хийұаның зергери соққан,—деди көз алдына күнге тутып тұрып.—Келген дәўлетти қайтардың. Есин болғанда, алар един. Мени сүйер един. Жарымес болмағанда Төребайға тијесөң бе, сени адам деп бурылып жүрген менде ес жоқ.

Ҳаял үндемеди. Тұрымбет әри-бери басын қасып-қасып тұрып нәйлаж түрде Кегейлиниң бийик ырашына қарай бурылды. Ол тәйир-ақ жерге кеткен соң Бағдагүл басындағы орамалын дүзес-

тирди, үсти басын қақты, соң арқанын алып, аўылға жақын жерден-ақ отын табарман, ширкин тағы айналып келер деген ой менен боянлықтан шығып, артына қайта-қайта бурылып қараў менен кетти.

28

Маңғытлардың дийханлары быйылғыдай шад болған емес. Жерлери бар. Кимиси қарызгардан, кимиси аяқ суудан суўғарып екен егиллери өрре-өрре тура қалды. Жүйери атызы ма, мәш атызы ма, қаўын атызы ма, қулласы, жаман көзден сақлаудың белгиси—сырықта қағылған қуў геллелер көбейди.

Дийханлар өз-ара; «Маңлайымызға шыр питетуғын күнлөр бар екен», «Большойлардың күши күш», «Байлар да сынды». «Қудай адамлардың көкирегине нур қуып, жақсылық етиң атыр», десип ғаўқылдасады.

Бәхәрде гүнде менен сурип егилген егинлердин ҳәммеси жалпыламай суў талап етил, алды суўғарыға қарап еди, дийханлардың қүўанышлы ғаўқылдысы сағасын байлаған жаптай тынылды. Себеби бай олардың жерине суў аўыстырмай, бәрин өзине қаратып, атыз-атыз жерлерин суўғарыұды баслады. Оннан аўысқан бир қулақ сууды шалыгершилике бурды. Дийханлардың көпшилиги жер бөлиспе күнлөрінде пайларына жер тийгени не мәзи мәсирип, байдын гилен бийкти оларға емин еркин бөлистиргенлигінен бийхабар қалғанлығы енди билини. Суў ҳеш қайсысынкине жарамайды, тек Дүйсенбайдың атызларына ғана жайылып агады. Төребайлардың соры қайнаған бир танабы да дөненес екен. Еккен жүйерисинин түкімы қалмай көгердідағы, қырқына келген соң суў талап етил, қайыстай жапырақлары жаўында қалған қағаздай сарғайып, солыўға мейилледи. Жылда дақылы болмай, көзи қоржып қалған Төребай түкімды да жиий сепкен еди, атыздың саўтанақ жери қалмай көк басты. Бунысы шеп болмапты. Шетинен сийреклетип қалаға сатып келеди.

Еки хожалықтың ғуллән жаны бүгін де жапа-тармақай исте. Жумагұлдин қолындағы полат гешкирти жабайы шөплердің түплерине сұнгиди. Бағдагұл де оның менен жарысқандай шақ-қан-шаққан ҳәрекет етеди.

Ақлығын дизесине мингизген Сәнем «ҳайиў алланы» даўысының барынша айтып, атыздың басында булардың бақлаұшысында сыртынан қарап отыр. Анасының ҳәйиўи арасында қызының «әў-әў» дегенин еситкенде, Жумагұлдин истеги құмбыллығы артып, алдындағы жүйеринин ҳәммесин жапырып кететуғындаі

жулқына-жулқына ислейди, бирақ изинде бир түп шингирик қыйсайып қалып атырған жоқ.

Қапталына теңлескен Бағдагұлге өзи билетуғын бир сырды айтпақшы болып, турады, және иркиледи, оның ишки дүньясын байқай ма, Бағдагул оған;

— Көзлеринде не бар?—деди де, изин айтпай иси менен бола береди. Жұмагул жеңи менен жортага көзлерин сыпырады. Бирақ иши ғым ете қалады: Неге көзлеримнен гұманланады? Еринен қәүип ететуғын әдетин және баслаш киятыр ма?...

Ол ойланып-ойланып ашылысты.

— Көзлеримизде сыр жоқ, Бағдагұл. Анаў бизиң мұрындық сиңли биреў менен кетежақ екен...

— Қим менен, Жаңабазардағы ийшан менен бе?

— Экеси сол ийшан менен қауын писикке ўәделесипти. Бирақ ол әкесиниң айтқанын қылажақ емес...

Жұмагул мұрындық сиңлиси менен соңғы сөйлескенинде оның қандай кийиңшылықты бастан кеширсе де, ийшанға тиймей. Айтбайға бас қосыўға құштар екенин мақұллаған еди, енді ол қызың Айтбай менен қашып кете жақлығын ҳәзирше Бағдагулғе де айтпай турғанды мақұл көрди. Сонынан биле берердағы және биреўлер еситип қойса, машыншы экеси алдын алыш уялмай өз қызына жаманлық етийи мүмкін. Себеби, ол машыншының айтқанынан Дүйсенбай туғе ақсақал да шыға алмайтуғын көринеди. Жұмагұлдин қыялын өзинше түснинп, Бағдагул сораўын қайталап бермеди.

Соның арасында Айтбайдың өзи көлип қалды. Ол кемпирдиң қолынан алыш, буларға ҳармасын айтты да, Бағдагулден Төре-байды сорап еди, әйтеп өзінде сүйересін деген ўәдесине инанып, үш күннен бери Дүйсенбайдың шалысын егип жүргенин айтты

Айтбай үнсиз, басын кесесине шайқап-шайқап турып;

— Жүйериціз жудә шөллеген екен,—деди.

— Несин айтасан, қурдас, жер алыш басымызды бослаймыз деп, бул байдың жумысын және ислеўге қарады гой жүрт.

Окрисполкомға барып арзасына инабатлы жуўап ала алмаған Айтбайға бул хабар қатты батып кеткен секилли, жүзи шанғытып сала берди. Себеби үш күнликте ғана бес алты дайхан бай менен суў үстинде төбелесип, Айтбайдың араласыўы менен ол суў беретуғын болып еди. Ол ўәдесин бузды. Айтбай соның үшін қасарысып, даў ақсақалдан шешілмеген соң, окрисполкомға кеткен еди. Минекей оның жорғында бай сумлық тауып, егинге қыстаў ўақытта ҳақ кеўил дайханларды өзине қаратып кө-

кирегинdegисин ислетип алмақшы. Бәлким, ол бетине қаратпау-
дың да илажларын ойлап табар... Ҳә, сений ҳәзир Дүйсенбай ал-
дында турса, окрисполком болмақтан оннан ұлкени қуўатласа да,
бүркиттей пәнже сала қояр еди, эттен!...

Ол өзин тутып турыпты.

— Мынауың солып қалмай ма?—деди ол алдына бир еки
адым атып Жумагұлдин бирленген ғаўышты баўлап атырғанын
көрип.

— Ертең азан менен қалаға әкетемен—деди Жумагұл.

Айтбайдың ашыўы тарқап:

— Онына келиппен,—деди.—Қалаға барып едим, асығып
қайттым. Эсиресе сен ушын асықтым. Себеби бүгін түстен кейин
қалада ўаз ашылмақшы. Ўазда Төртқұлден келген Иванова де-
ген орыс ҳаял сөз сөйлейди дейди. Сол ҳаялдың сөйлегенин кө-
рип қайт демекши едим, усы сапары қалып қойма.

Жумагұл ғаўышларды тез-тез жыйнап, арқанға буўды, Бағ-
дагұл атты жетелеп әкелди.

Айтбай оның атына жұғин артысып, қалаға жөнелткеннен
кейин аўыл аралап кетти.

Ол жүрип, киятыр. Растан да атызлар босап қалажақ болып
тур. Небир қаўын атызларында еки үш ғана пәлек қалған. Ал
Дүйсенбайдың ериклери мийүелеп, тамының әтирапына қорша-
ланып егилген қара талына шекем жасарып дөнип тур. Жайдың
батыс қапталы менен қублаға қарап өтип еди, айналасы жигир-
ма-жигирма бир танаплық алаңлықта дийқанлар үймелесип жу-
мыс ислеп атыр екен. Оларды атлы айланып шаўып, ҳәр жер
ҳәр жерде иркилип, қамшысының ушы менен жерди көрсетип
жүрген Дүйсенбай көринеди. Ийнине бел салған дийханлардың
биразы атыздап асырылып аққан сүйді байлаймыз деп арман-
берман жуўырысыұда еди, бул жақынлагап гезде олардың бир
қаншасы жалт қарасып, қолы бослаў биреўлери қуўанышлы ха-
бар еситкенше асығып жумысларын тоқтатты.

— Халайықтар!—деп даўысадады Айтбай. Оның ири даўысы-
наң өмирдин үшқынын дәметкен дийханлар турған-турған же-
ринде силейисти.

— Халайықтар, жәмлениңлөр!—деди Айтбай шалы атызы-
ның бийиклеў жерине миңн.

Қимиси жалаң аяқ, жалаң бас, қимиси тыр жалаңаш, бир
ғана бәз диз кийим мәнен жүргөн, денелери күнге күйреп, бул-
шық етлері баўырдай қызарған дийханлар ислеп атырған ис-
лерин тоқтатып, буның турған жерине қарай ағытылып келе-
берди. Нәхән атыздың ҳәр мүйешинде саяў-саяў биреўлер қый-

мылдал қалғаны болмаса, ҳә демей-ақ дийханлардың көпшилиги Айтбайды қоршалады.

— Халайықлар, және надурыс жолға түсип баратырмыз. Көрдіңиз бе, және байды байытпақшымыз, және қолтығына кирмекшимиш,—деген Айтбайдың сөзин:

— Окристолком не деди? Соны айт?

— Байға өшесип бала-шагамызды аштан қырамыз ба?

— Күшлинин деми дигирман тартады!...—деген ҳәрқыйлы шаўқымлар болып кетти. Бирақ Айтбай ақ қалпағын қолына алғы көтерип:

— Окристолком баслығы байдың сөзин сөйлейди,—деди қатал турде ҳәм сонынан қыза баслады.—Енди өзлеримиз күш бириктirmесек болмайды екен. Бул уятсызлар қайтадан бой тикелеп киятыр. Ұақытша кейин шегиниүимизден пайдаланбақшы. Олардың өшине өш, мушына муш, қарыұына-қарыў жумсаў керек. Сәл босассаң булар аямайды, соны неге умытгамыз? Сизлердин бахтынызды қорғаўға киятырган неше жаўынгерлерди қырды бул жаўызлар. Анаў Тазқараның сауашын умыттыңыз ба? Элбетте буны умытыў мүмкін емес. Ийшанлар сизлерге жерлерин берганде сыйлап бериппеди, нәхән күштен қорқып берди. Бул күш—атамыз Ленин, бул күш—большевиклер партиясы, бул күш—сизлер—халайықлар! Қәне күшти және топлайық, жүрт бир қытагын суғара алмай жүргенде бул Дүйсенбай танап-танаң жерге егин егин, соңша сүйді бир өзи ишеди. Ҳәмме дийханды және өзине ғәрзели етпекши. Қәне, не қылар екен, жабының сағасын байланлар!.. Өзлериниз өз ара гезек тутынлар!...

Атыздың арғы басында атынан түсип, саралағанын бөне еткендей бул шоққа келмей, бир түп шенгелдин тасасында турған бай бирден атына ғарғып минип шаңғытыўы менен буларға қарай шаұып, жақынлаған мәхәлде ҳәмме бирден тарқап, қулагы шалыгерликке қараган үлкен жаптың сағасына ғаўлап жуұрысты. Олар менен Айтбай да кетти. Ҳәммениң изинен жете алмай, көкиреги қысып киятырган ақсақаллы, жалаңаш дийхандың арқасына бир қамшы тартып жиберип, Дүйсенбай көпшиликтин изинен ат қойды.

Сағаның алдың көмген кисиге алтын үлестиретуғындай асық-қан дийханлардың құлпәреңи шығып, топырақ атып атыр еді, бай атын айдаўы менен олардың ортасына урды. Бирақ олардың тобы бузылмады. Бай да жалғыз емес екен, атыз бетте саяү, саяү болып жүргенлер де беллерин ийинлерине салыўы менен сағаға қарап жуұрысты, әдепки топардың арасынан да байдың тәрептарлары табылды. Бурынлары суў үстинде бундай жәнжел

көтерилсе, кимниң қаяқлық екенин билмей тәбелес қызып, бай ат үстинде тұра беретуғын еди, бул сапары аттың жылаўы тузылып, үстинен бай аўдарылды...

Бағдагул менен қәйтип ушырасқанын, оған күши жетпегегин, келисім менен айландырып алғыудың қыйын екенин айтыға батылы бармай, «Сениң насаzlығың» деп бай кейир деген қәүип пенен Тұрымбет Дүйсенбайдың үйине келе алмай журе берди. Ал байдың сонша ўақыттан бери күтиў себеби оны асықтырмау ҳәм ол тапсырманы өзинше қалай бежерер екен, қалай етип маған келер екен деген нийети еди. Кеше оның суў үстинде күтпеген жерде дийханлардың тарпыұна ушырап қалғаны бийжадай етти. Дийханлар тек аттан аўдарып қойды ма, урды да. Ҳеш ким оның бет алдына урып исирмеген екен, сонда да төсек тартып жатып алды. Сөйтеп жатып өзинше ҳаўлығады «бул және бир күшли әламаттың басы шығар». Өзлери үрлекен қарындай кем-кем пыссыйып киятыр еди, және қампыйыға қарапты, бәри, жекке болса да, усы Айтбай «большойдың» кесапаты. Бир сапар Тәжім мурт оны туқым қорт қылмақшы болғанда, жалғыз адамнан душпан болама, мал-дүнья қолымызда турғанында айтқанымызды ким қылмайды дейсөн, Дүйсенбайдың аўылында жалғыз «большой» өлтирилипти десе мени мүжир ҳәр ким» деп келисім бермеген өзи еди, әнді сонысына өкинеди. «Мәнде бас жоқ!... Бас бар! Қисилерге мийрибанман!...

Ол киреди, шығады. Ҳеш жаққа жалбарынып бармады да. Оның кеүлин сорап Мәмбет молла келди. Бул оның менен де онлап хабарласпады. Ал молла өкпелемеди. Бул Дүйсенбайдың өзине питкен, минези деп, чай ишип отыра берди. Усы ўақытқа ўәделескендей Тұрымбетте келди. Ол келерин келсе де, моллана үнатпағанлық кейип көрсетип, бети жаўыннан сонғы кебирдей томсырайды. Усы пайытта ол ойланып та үлгерди.

Байға сондай-сондай болып таяқ жедиң бе деп айтыудың есабын табыў қыйын! Өзине тапсырылған исти орынлаў ушын жасаған ҳәрекетлериниң жуўмақсыз шыққаны жөнинде айтып, өзи қапа «жасулкениң» табы да қапаландырып алғыў оннан да аўыр сыйқылды. Ол маңлайына қолын тиреп отырып қалды. Неден баслаў керек? Бағдагул менен арасындағы болған жәнжелди айтса! Самсам демес пе екен бай және?... Тәүекел, деп ол барлығының расынан келди. Тула бедени қақсан, ишки ашыў менен алысып жатырған адамға оның айтқан шынлығы аўыр салмақ

болды. Ҳақыйқаттан да турпаты көлгөн, сын-сымбаты дүзиү, усындаи сегиз қырлы жигитке ҳаял қызықсынбайды деген не сум-лық? бурышлары егер бир урыұдың ишинде аўзы бослау биреүи-ниң ҳаялы кетермен болса, хожалығын татыўластырыў усыннан артық жигитке тапсырылатуғынба еди? Ҳәс сений! Жигирма бес пенен өтىз қайтып келмеске кетти-ә! Бундай да самсам, сөзинин дузы, тилинин мәргия шеби жоқ адам болады екен?...

Бай көншигинге жанбаслаг, алақанын шекесине тириен көп үақыт жатты. Оның қандай да бир ақыл табатуғынына исекген Гурымбет селтенсиз отыра берди.

— Сен өзиңнин ҳаялыңнын минезин билегугын ба еди? — де-ди бай еки көзин ошақтан айырмай жатып.

— Оның миңези менен не кәрим бар? Бир билетуғыным ақылсыз еди.

Қолындағы кесесин жерге қойып, аўзын бир сыптырып, көзле-рин қыптылықлатып молла гәпке араласты.

Хүх-хх... Ол ақыллы нашар екен. Еле берин соннан күйме-сек болар еди деп қорқаман, инилерим. Қалаға кетипти. Қасаң байтал еки айғырды өшегеди деген. Айтбай менен әзелден-ақ байланысы бар қусайды шамасы. Бирақ буған ҳаял айыплы емес, ол бир нәзик гүл, үзсен үзиледи, үзбесен тұра береди, басқа би-реүдин еле ашым айрық болмаған гүлине қол салған адам на-мәхрем адам, ондайларды китапта не қылса да, арзыйды дейді.

Турымбеттин көзлери ушқынланып, моллаға жек көриүшилик сезим мәнен тигилди, бирақ байдың басын ийзеп мақуллағанын көрген соң, әззилигин билдирип жайпаўып:

— Соңғы гезде не ислеўим керек екенин билиў былай тұрсын, өзимнин қандай екенимди билмей, өзимди өзим жоғалтып жүр-мен, — деди басын қасып.

— Ҳа-ха, — күлди бай. — Өзин барсан, қосшым. Адам өзи-ниң қандай екенин өзи билмейди, сырттағылар айтысады, мәсе-лен, мен өзимди өзим билмеймен, өзгелер биледи. Солай емес пе, Мәке? — деп бай Мәмбет моллаға бурылып, оның «әлбейте, әл-бетте» деген мақуллаўын еситкеннен кейин, өзин еркинирек ту-тыш, сәзин даўам етти.—Молла Мәмбет те еситип жүрген шы-ғар, мен де билемен, мәселен, сени жүрт жаман жигит демейди. Бирақ бир жаман жери Шорахан бетте былтыр өлтирилген би-реўлердин изи тексерилип атырған көринеди. Билмедим, не қы-лыў керек екенин. «Большойлар» жұдә тимискиленип жүрсе ити-мал. Бизин аўылда да жансызы бар ғой олардын.

Аяғы үкіге кирип кеткендей. Турымбетtin тамырын бойлап жылжыған сууық ҳаўа жаўырынына шықты. Көзлери апалақ-

лап, қалай болса солай тыптыршылап, аўзын, мурнын жеңи меңен сыйрынды. Бай оның ҳарекетлерине көз салмайын дей ме, ең алақаның қулақ шекесине тиреп жанбаслаған қәддин еле бузған жоқ. Жайдың ишин шыбын ызыңласа еситилетуғын тынышлық қаплады.

— Сен Жумагұлди қайтарып ал,—деди бай еле бир қәддинен өзгермей.

— Ел халықтың бетине қалай қарайман, эй қудайай!...—деп қамсықты Турымбет.

— Шариятта шарым жоқ,—деди молла.

— Баяғыда айтпадым ба, ўақытша аласан... Ал анаү Айтбай «большой» және мазанызды алып жүрмесин. Ҳаялдың ақылы анық еки көзінде болатуғын болса, сеннен жигит өтпейди. Сен мениң кенесимді тыналай бер, пайдасын изин ала көре бересен. Мен сени белгили адам етпей тынбайман,—деп бай оғыры билгішсініп, жаны ашығанлық түр көрсетти.

Бул үйдің дийүалына тутылған гилемнин, мұрынның қанындағы қызыл ғарға түақ нағыслары Турымбетке Айтбайдың әкесі Нуралының қан аралас көз жасындай, қошқар шақы ақ нағыслар оның анасының сырылдаған көкирегинен шыққан қақырының дай болып көринип, қабағын үйип еди, абайсызды енсесинен суұық суү құйып жибергендей, шоршынып кетти. Ал астында төсөули жатырған туркмени ала текийметтиң жүнлери бөксерсіне емес, мийине шашылып турғандай, геўкийген басының ишинде қараз айдалып атырғандай уұ-шуұ, гирр-гирр болды. Жузи гә қызарады, гә қуұарады, көзлери гә жасарады, гә бир нөқатқа иркилип дәңгеленеди.

Дүйсенбай төмен қарап отырса да, ондағы барлық қубылыштан хабардар еди, бирақ селтен бермеди, көпшигін қолтығына қарай сәл жылыстырып қойып, ең әүелги түрінде бир қырынлаұы менен, аяқларын созып, бириңин үстине бириң мингестирип жатыұын даўам етти.

Турымбет кем-кем өзин бийлеп «үұх» деди де, желкесин қасыды, соң мушын түйип, ыйырын гүржийтип тисленди.

30

Жумагүл қалаға жеткенше асықты. Ғаўыш артылған атын жетеклеп киятырып ҳәр нәрсени ойлайды... Заманың өзи қалай-қалай? Ким-кимге исенерин билмейди? Бүгін Иванова деген орыс ҳаял уялмай қалай үаз етеди? Еркек адамға усап минберге шығып қолларын былай-былай силтеп сөйлейтуғын болса қызық!... Халық не дер екен оған...

Ол қалаға кирген менен ғаўыштың қарыйдары бирден табыла қоймаған сон «пош-пош» деп, базаршыларды айырып иркил-местен жүре берди. Еси-дәрти баяғы ўаз айтылған жерге барыў! Жүйери қорықшының шертегиндей сол минбер буған төркининдей-ақ көринер. Айтқанындай, базаршылар үймелесип атыр. Қызыл жиіекли дәңгелек жағалы бөз көйлек кийген дийханлар, еки ели қара терини дәңгелете қыстырғыш етип тиктирген дегелейли жигит ағасы болған бираз бардамлылаў адамлар, шымшық көз ақ шытлардан басларына шаршы тартып алған жас жигитлер ортада гүрес туттыратуғындағы сол минберди қоршалап бийтахаг тур. Жумагул және минберге көз жиберди, еле оның төбесинде адам көринбейди. Енди ол кейин шегинип, от-шөп базарына қарай бет алып еди, ғаўыр-ғаўыр етип базарды басына көтерип турған аламан суў тынғандай басылды... Буған таңланып артына бурылып еди, минбердин басында ҳаял емес еркек турған қусаған. Жалан бас, қынама белли келте қара камзолы бар екен, сол камзолы түслес көйлеги дизесине жетип ақ тур. Күн ыссы болған-лықтан бети тершиген бе, сары сынлылығы я қара пәренлиги узақтан билинбейди. Ол он қалтасынан қардай аппақ шаршы алып бетин сыйырды, соның арасында минберге бир жигит көтерилди, Жумагул ҳеш қайсысын танымайды, ал ўазшылар ғой ўазшылар, соңша жығының арасынан бир танысты көзи көрмейди.

Хәммесинин дыққаты минберде, Жумагұл атының бас жиби қолынан силкиніп атырғанға ат жүрип баратыр ма деп жалт бурылып еди, ат пенен екеүиниң арасына да адамлар тығылыш қалыпты, солардың бир-бириң ысырыўы нәтийжесинде аттың бас жиби орталарында қалып тартылыш түр екен, ол қапталына бир қарап және минберге сер салды. Анаў қынама белли, биреў қолын көтерип:

— Товарищи! — деди. Жумагұл бул сөздин мәнисине түсінбесе де, анық дыққат қойып тынлағанлықтан, бир дегеннен үйренип алды, бирақ оның даўысының майдалығына қарап еркек емес, ҳаял екенин билди: «Үстине келгөнмен, қәне бул Иванова деген орыс ҳаял не дер екен!»

Минберге Иванова менен қатарласып бир жас жигит те шықты. Оның үстине кийген кең ақ көйлегиниң етеги шамал менен дірілдеп, күнге шағылысып тур. Жигит көйлегиниң сыртынан буған жиши сыйқылды есилген ақ белбеүиниң қос пөпегин қапталына жиберіп, Ивановага күле бир қарап, минберди айналған жығында нәзәр таслады.

Мине Иванова сөйлөп кетти...

Жумагұл ықласы менен қулақ қойып тур. Өмиринде ҳаял адамды бүтіп сөйлейди, ҳәм еркекtiң кемисин тауып оларды айыплайды деген ой түсіне де енбекен екен, ол аўзын ашып қа-тып қалды.

Бұл сапарға ўаз да баяғы бириңши рет еситкениндей, Иванова сөйлөп-сөйлөп тыныұдан, қасындағы жигит пәт алды. Бирақ бул бираз суұық қанлы, өзин өзи тутып сөйлейди:

«— Мине ҳалайық, жолдас Иванова былай деп атыр... Араңызда бир де ҳаял көринбейди! Бәри үйлеринизде, туғырдағы қаршығадай ушыўға меилленген менен аяқлары матаўда..»— Оның даўысы жұдә ашыўлы ҳәм пәтли шықты.

Адамлар бир-бирине қарасты. Мени көріп қойды ма екен, деп Жумагұл өзин тасараққа алып еди, жыйналғанлардың биразлары алакөзлери менен қадалып, оны жерге сицирип жибере жақ болды. Жумагұл оннан сайын бәсип, атына қарай ше-тине береди, сонын арасында бир адам:

— Арамызда ҳаял бар! Керек пе?— деп жар салып бақырды.

Хәммениң дыққаты минберден аўысып Жумагұлге өтти. Жумагұл болса аяғының астынан тесик табылса сиңип кете жақ па, тек төмен қарай береди.

Ұазшы Иванова қанталдан көтерилген шаўқымға түсінбеди бирақ ҳәммениң кеүлин аўдарған тәрепке көз таслап, қасындағы жигитке бир нәрсе деп еди, топ бузылып, жыйналғанлар үриккен қойдай гә алдына, гә артына бәсип толқынланып кетти.

Абайсызда көпшиликтек сезилип қалғаны ушын бийқо-лай жағдайға түскен нашар өзин сығасқан сенниң арасында қалған қойдай сезип, ұшынан айрылып, қа-лай қараш жүрерин билмейди, бирақ атының шыл-бырын қолына қатты қысымлап алған. Адамлар сендей соқылығысты. Биреўлери жортага қыла ма, «минбердегилерди анықлап көремиз» деп алға жүрсө, биреўлери қайтыў ушын артына бәседи. Бир-биреўди ийтериў, қысыў күшәйди. Сүрмे-сүр, ийтериспелер менен Жумагұл тентиреклеп, әллеқайда жы-лысып, сыйылып баратырғанын абайламады. Енди оның аты ор-тада қалып, өзи сыртқа шырып қалмаса, болғаны. Адамларға күш бермеўге тырысып, ийини менен қанталындағыларды ийтеп, өзине жол ашпақшы болады, бирақ көпшиликтин қүшине төтепки бере алмайды... Бир үақытта маңлайының бир нәрсеге соқылыққанын сезди. Абайлап қараса, минбердин бақаны екен. Үстіндеги жигит қолын созып, «қолынды бер, қысылып қаласаң, жоқары шық, жоқары» деди оған. Жумагұл ҳеш нәрсени көрмей,

көз алды булдырап, сөйлеген жигиттиң созылған қолын да көрмей, бийик ағаштан салбыраған шақа шығар деп оған асылды. Баса-бас қысылыспада ҳалдан кеткен келиншек минбер зәнги-сine аяқлары салынғанын да абайламады, бир ўақытта қапта-лына қарап еди, тенейинде бағанағы Иванова менен, оның сөзин тәкиираплаған жигит тур, ал толайым жығын аяқ астының қәд-динде. «Түсім емес пе» дегендегі жасаураған көзлерин сыптыры. Сөйтеп турып ол атын излеп еди, онын минберден шетте, үстіндегі ғауышты аудырып турғанын көрип, әстен ғана бас көтерди. Иванова жұдә нәзік дауысы менен буған бир нәрселерди айтып атыр, жаўырнынан қағады.

— Басынды көтер! — деди жигит. Бул да Ивановының буй-рығынан кейин айтылып турғанын сезген Жумагүл қапталыңдағы Ивановага көз астынан шекеленкиреп қарап еди, ол буны қушақлап алажақ болып тур екен. Жумагүл онын үстіндегі таза кийимлерин ылас етип, зиянымды тийгизермен дегендегі көзлеринен сорғалап, әребек жырығынан тамшылаған моншақ-мөншақ терлерин жени менен сиптыры. Иванова оны қушақлап, көпшиликтеке қаратса бир нәрселерди тез-тез айтты, кейнинен жи-гит сөйлемеди;

— Көрдициз бе, дослар, ҳаял-қызылар қарақалпақта қандай дәрежеге түскен? әребек орнына қаран, нашар түйе ме бүйтеп?! Бул қыздың өзинде қанша күш, қанша ғайрат, жигер көринип турыпты. Мийнетте қайнап пискен шырайына қаран. Ал не деген жасқаншақ, бийшара.. Буган, бәлкім, сизлер айыпты емес шығарсызлар, булнеше әсирлер бойы ҳаялларды құллықта тәрбиялап, еркіне жибермеүдін ақыбети, ал соңда да сизлер сыйқылды ереккелдердин бир дастыққа бас қойған Әмирлик жолдасларының адамгершилигин аяқта басып келийі шыдамаслық аүжал... Биз ин большевиклер партиямыз келешекте бундай жағамаслыққа жол коймайды...

Жигит сөзин тамам етиўден Иванова бир нәрсе деп еди ол:

— Жолдас Иванова сөйлеймекен деп атыр сөйле,—деди Жума гүлге.

— Не деп сөйлеймен?

Бул минберде Жумагүлдин сес шығарыўының өзи жаңалық еди. Халық оны не айттар екен десип ғауырласпастан силтидей тынды.

Жумагүл жениниң ушын аўзына басып, тисленіп, сөйлемей турып қалды...

Ұз үзаққа созылмады. Иванова минберден түсип Жумагүлди қонақ жерине ме, бир жаққа ертеп әкетежақ болып еди, ол

ғауышын сатпай ҳеш қайдада бармайтуғынын, егер, бундан кешиксе үйинде емизиўли қызының қалғанын сылтаўлады. Ивановының сөзлерин тәкирарлап, екеўиниң арасында қандай да бир жыллы сезим пайдада етип сөйлесиўине имканият туўғызып турған усы бир жас жигиттиң дауысы таныс сыйқлы. Басындағы шаршысын көзине сәл-пәл түсириңкиреп алғанлықтан Жумагұл оны анықладап көрмейди, ал тикленип қарайын десе, ети лаплап баратырғаңдай өзин қыпсалай береди.

— Ҳаў, сен Жумагұлмисен?

Жумагұл енді ғана оған қарады. Алдында баяғы Аналық кемпирдин улы Нурлыбай тур. Ол қушақлаудан илгери оның бастан аяғына бир қарап шықты. Ноғайы жағалы ақ жипек көйлекли, белинде жуўанлығы шыжымдай ғана, екі ушы ақ пөпекли бел беў, бети күнге күйреп әдеўир қарауытқан. Баяғыда ушын от шарпыған сарғыш шеке шашлары пәрдозланыпты. Шәпкесиниң ернегишен мийиздей қара қойыў шаштың буйраланған ушы көринеди.

— Өйбей, қарағым, қайдан жүрсөн?

— Дилмашлық етип жүрмен,—деди Нурлыбай күлип.

Жумагұл халық аўзынаи «пәленше дилмаш», «төленше дилмаш» деп еситип жүрсө де, ҳаяллар менен жүретуғын дилмаш ҳаққында, еситип көрмеген еди, буган таңланды, бирақ олардын арасындағы сыртқы татыўлыққа кеўли толып аўылласы Нурлыбайдың баҳыттылығына ықласы менен өзиў тартқанда, бәхәрде ашылған қан қызыл гүлдин ишиңен жарып шыққан майда ақ гүлдей болып, сәл қалынлау еринлери арасынан, маржан яңлы дизбе қатар аппақ тислери көринди.

Иванова қасларында тур. Ол бул екеўиниң бир-бираевиң таңғанын сезип сөз қоспады. Ҳәзиринше олар сорасып атыр. Нурлыбайдың анасы Аналық кемпир Жумагұл узатылған жылы қайтыс болыптыдағы, бул қаңғырып қалыпты. Бирақ сол аўыр күнлөр узақ созылмай, усы Иванова деген келиншектин әкеси оны көшеде жүрген жеринен әкетип тәрбиялапты. Жумагұлды қызықтырған да усылар еди, оны Нурлыбай қысқа түсіндірив болып гезегине нағардың аўжал—жағдайы, анасы жөнинде хабар билип алғаннан кейин Ивановының тапсырмасы бойынша сораў жуўапқа көشتі.

— Оқыйсаң ба?

— Ондайды билмеймен мен,—деди Жумагұл.

Нурлыбай Иванова менен сөйлесип алып Жумагұлге оқыў дегенниң не екенин түсіндірди. Большевиклер партиясының басшылығы менен халықларды оқытыў қолға алынажақ екенин

айтты. Егер оқый ғойса, ел басқаратуғын басшы болатуғының да түсіндірмей қоймады.

Кисилерде дығы болғанлықтан олардан кек алышын жалыны ишин бир қарпип кетип, басшы боласаң дегенге қуұанып та турды, бирақ көзине көринип турған ҳеш нәрсе болмаған сон, үндей алмады. Қез қарасынан Ивановага таңланыўшылық ҳәм ол жөнинде билиүге құмарлық сезилди.

— Еле бир де бир қарақалпақ қызы оқыўға кирген емес,— деди Нурлыбай.— Жолдас Иванова усыған өкіниши. Бул киси Москвадағы уллы адам, қаллаш-дийханның атасы Ленинди көрген. Түркстаннан. Хорезм ойпатының ҳаял-қызлары арасында жумыс жүргизиў ушын жиберилген адам.

— Эй, қарағым,— деди Жұмагүл. Енди ол өзин бираз еркінлеў тутып, еркек болыуына қарамастаң жасы киши аўылласы алдында азғана ашылысты.— Қарағым, биз бир ошақ басында күлгө араласып қалған ағаш көсөўмиз, биреў қолы менен была-йырақ ысырып қоймаса, жанып кете беремиз ғой.

Ивановың қар үстине тамған қандай қызыл жүзине қуұаныш кирил, оның не айтқаны ҳақында Нурлыбайдан сорап еди, көзлерине ойшылық кирип «какая умная» деди жаўырнына қолын салып. Буның жақсы сөз екенин Жұмагүл дилмашсыз-ақ түсінди. Нурлыбай тек турды.

— Енди асығыспан, қайтаман,— деди Жұмагүл Нурлыбайға.

— Пай, пай бүгин болғанында жақсы болатуғын еди, ал оқысандың ба, не қыласаң?

Жұмагүл жууапсыз қалды.

— Жолдас Иванова қысысын деп атыр, қызында алыш жүре берсін деп атыр,— деди Нурлыбай.

— Ойласып көрейин, апама айтып бараман.

— Апана емес, аўылына айтып бар, бизлер еле усы Чимбайды боламыз. Оқыўға бала жыйнаўымыз керек. Мүмкін аўылларға да шығармыз,— деп ол сөйлеп турғанда Иванова папкасынан шаппаттай бир қағазды алыш Жұмагүлге берди.

— Бул қағаз саған гүўалық, қәлелеген адам сениң оқыўға барайыңа имканият туўғызады,— деди Нурлыбай.

Ол бул сапары да қуұанышлы қайтты. Бирақ оның ойынша бүгингидей қуұаныш ҳеш ўақытта болған емес, себеби тек сөзин еситиүге әрман етип келген ўазшыларды узақтан көріп қалмай, минберге көтерилди. Усыны айтса, анасы инанар ма екен? Ина-нар, буны жиберген Айтбайдың қуұанышынан жүргеги жарылып кетпесе болғаны. Қөрген-білгенин бастан-аяғына еситсе, ол

ушып-ушып түсер, онын минези солай, ақ көкирек. Егер Төрбай менен отырғанының үстине келсе, қандай етип айтып берер еди!

Деген менен ол кешигип қалған екен, аўылға құптанлаты келди. Жүрги ҳәўлирип атын байлағанша асырып журип Нурлыбай жөнинде апасына айтажақ болып кирип еди, онын жүзинин орпаң топыраққа малынғандай ҳүрейи ушып отырғанын көрип, киргендегі босағада силейип қалды.

— Өт, шырағым, биреўдің әжеліне не иләж бар, — деди анасы .

— Не болды, апа?

— Айтбай «большойды» жаңарақта биреў өлтирип кетипти.

Жумагұл жығылып кете жақ болып зорға өзин тұтты.

31

Айтбайдың, тосаттан болған өлими ҳәммени сарсан еtti. Адам лар өз-ара сыпсың-сыпсын етип ҳәр кимнен гұманланады, бирақ ким екенин дәл айта алмайды, көпшилигинин қәүпи баяғы келген баспаши атлылардан. «Олар сонда күп-күндиз келди, буны неге түнде өлтирген» деген сораўға және жуўап таба алмады. Айтбайдың қәдірин енди түсингендей ҳәмме тик аяғынан жур, алыс-жуұқтағы тамыр танысларын хабарландырыға атлылар кетип атыр. Бул мүсиүбетti жайластырыға Дүйсенбай да келип, асына бир қапшық бийдай беретуғын болды. Төрбай да сол жерде. Бас көтерген еркеклерден Турымбет ғана көринбейdi, оны ҳеш ким жоқламайды да, жоқлағанлары да «үйинде ақ шығар, ол өгиз кисинин қәдірине түсніп, өлиде, тойда хызмет етиўди биле ме» деп қолларын бир-силтейди. Ҳақыйқатында да Турымбет үйинде еди, бирақ әпиүйайы тамаша қылып дем алып жатырған жоқ, өзи менен өзи айқасып тыптырышылап атыр. Он еки мүшеси сынып баратырғандай. Элле іэрселерге буўлығып, демин ала алмайды. Гүни менен уйқы көрмеген бе, көзлери қызыл басы мен-зен. Жүрги дүрсилдең қанаасына сыймайды. Дастыққа бас қойып, аяқларын көсилип қыймылсыз жатып, уйықтайын десе өзин-өзи бийлей алмай, тикейип тура береди.

Баласының терис минезине қанық Гүлбийке кемпир жатқаз жыланның қүйрығын баспайын деп үндемей отыр еди. Соң перзентине болған аналық сүйиспеншилигii еркine қоймай, құмға аўнаған ешектей ҳәр жағына аўдарылып түсип атырған баласының шекесин уүқалады. Турымбетке бул да жақпай, әри қоллары менен кемпирди кейин ийтерип;

— Қойсаңа, сен! — деп жекириндi.

Кемпир кейин жылысты. Бирақ еки көзі баласында. Тұрымбет бир жатыста шыдамай, гә қапталына, гә шалқасына айнап, үх-үх дегенде аўзынан от шыққандай болады. Сон-сон азмаз тынығып киятырғанда биротала тыңдырмайып деди ме, «буған не болды екен. Сорлы жалғызым гарғысқа ушырамаса болар еди» деп кемпир гөне бөз шуберектин ушын отқа тутетип, баласының мурнына ийискетип қөрип еди, зорға көзи илинип баратырған Тұрымбеттің кең танаулары қымыршып, қатты түшкірди. Ол қәхәрленип орнын тұрып, көзлери жасаурағы менен анасын түйип жиберди. Кемпир жумбаршақланыуы менен пахта тыққан қашардай думалап, ошақтың қасына қулады.

— Ҳаў, балам! Не болды саған!

Кемпир улына тикейе берип қарай жақ еди, қанталаған қыпқызыл көзлери жеп қоя жазлады...

Тұрымбет алдына қойылған чайникти де өзине жақынластырмайды. Иши шөрекке толы гөне құрақ дастурханды да ашпады. Базда бир жақтан кешигип келсе, тинтинип келетуғын адамның бул қылұасы ананы бийжағдай етти.

— Жалғызымды жин урып, маңлайым құрымаса болар еди?

Дастурханды ашыусыз, чайниктеги чайды кесеге қуындырып, жанбасына биз қадалғандай, Тұрымбет бирден секирип турды. Бир мезгиллік тамақтың пайдаға қалғанын мәп билди ме, я улы бас көтерип тикейгенге қуўанды ма, иштейи әбден ашылған кемпир Тұрымбеттің және қаяққа баратырғанын сорамастан, оның орнына отырып, чайниктеги чайды қайтарып, асықпай қылқылдата берди.

Құяш песинликтен төмен еңкейген екен. Этирап тегис булыт менен қапланып, ҳаўа сәл-пәл силпилеүге қаралты. Жекке-сийрек шымшықлар ушып-қонып тасаларды паналап жүр. Айтбайдын топары бетте көпшилик тарқамаған. Ләмгершилиktи де тыңламай асығып кирип шығады. Жаз айында бундай күндер оғада сиірек ушырасатуғын еди. «Бул кимниң ғайы екен, сол Айтбайдың ба? Қудай оны онің қайғырып ҳаўаны бузып жилли ме»—Тұрымбет олардың ҳеш қайсысына кеўил аўдarmaсттан үйинен шыққан пәти менен Дүйсенбайдикине туұры тартты.

Бай Айтбайдикинен ҳәзир келген еди. Оның исинкү қабағы даладағы силпилеген булттай түнерген, еки бетинің алмасы төсөули жатырған галының қара қоңыр нағысындай шатнаған. Оның қай тақылетте отырғаны менен Тұрымбеттің иси болмай, етигинин өкшесін сипсе менен тазалады да, байдың қапталына етти. Ешайинде бул үйге етиги менен түүе өзи зорға келетуғын адамның сонғы ўақытта сұнғип келе бериүи байға

она унамайтуғын еди. Төрде нағыслы гилем төсөүли жатырға-нына қарамастан, жалаң аяқланбай, ҳәзирги өтийи, онын көки-регин басып өткеннен кейин сезилмей, ала көзлери онын шерим қонышларының сирлигине жабысқан ылайға тигилип; «Сенин шеримине мениң гилемим хор болды-аў» деди ишинен. Буны Тұрымбет түсинбестен, байдың қәдимги ашыұлы отырысларының бири шығар деп ойлап мелшийди.

Жұлысатуғын қоразлардай екеўи де шекелесип биразға шекем тил қатыспады.

— Неге келдин? — деди бай бир қырынлап. Оның даүйсы жер төлениң пәтигинен шыққандай еситилди. Пәтәмам бедени жуўлап, қос дizesи дирилдеген Тұрымбет жуўап ойлап таба алмай, мойнын төмен алып, етигинин баслығына қарады ҳәм оған жабысқан асықтай ылайды көріп қолы менен алып, есик бетке ылақтырып еди, ол да дийўалдағы түркмени гилемнің ақ нағысина жабысты. Бай оған да тұтигип қабагын жыйырды, бирақ үндемей, балалап отырған ашыўын ишине сыйдырып бақты.

— Бай аға, қапа көринесен?

— Усы келийин, сораўың жөн бе, өзиңше? — деди жулып алғандай пықлап. — Бириңи адам өлтириўиң емес.

— Енди өлемен бе, аға? Ҳеш жерге сыймай баратырман!

Вай Тұрымбеттің бир ақшамда сарғыш тартқаң қансыз жүзине, ағына қойыў қан топланған қызыл ала, ирицили көзлерине, тартынқы қабақларына қарап, өзин берик услағанды мақұл тапты; «Түри жаман екен, усыннап тутылса мени де бир бәлеге дуўшар қылар?»

Тұрымбет оның өзгермелі минезине бурында да түсинбейтуғын еди, ҳәзирги оның жин көзленип сүзетуғын буғадай болып отырғанының себебине де түсинбеди; «Бәхәрги булттай қүйлана беретуғын қандай адам бул?»

— Бизин ҳаял услайтип жүре берсип бе, ямаса илажы бар ма? — деди аўзы лопайдай тобарсыған Тұрымбет.

Бай пысылдалап, үсти-үстине жөтеллеп, жағасына шашыраған тупириғин шаршы менен сыпырып күлди:

— Еле аўзыңың сарысы кетпеген палапансан. Неше рет ес-кертемен. Ертенге көз жибериў керек, ертенге!

Тұрымбет оның не демекши болғаңын түсинбеди. Бай оған ҳеш нәрсе түсиндирмей, жағын таяныўы менен отырып:

— Тұрымбет, — деди әллен ўақытта қолын ийегинен жаздырып тикленип. — Мениң қыяметлик иним болып едің. Қокирегиң меникиндей болып киятыр, соған қуёнанамаң. Ал енди, сенин ҳаялыңың «бети ашылын ойер бүйерге сунгип кете беретуғының

мен де жақтырмайман. Эттен, бул тұсніксіз заман! Усылайынша өз абраіын өзи сақламай жүрип-ақ, бир еки жылдан кейіп хор болмас па екен? Ишалла хор болар, себеби ол шариятты бузып жүр. Ислеп жүргени ҳаялдың иси емес. Ҳәзириңше шыдал көриў керек». Пышықтың жүйріги сабанхананың төри» деген, қайда барап екен, ҳәлсиз душпанға да күш жумсап қәдириди кетирмеў керек. Тусаўлаған байталдай, әри-бери гибиртиклер, соңнан соң өзинен-өзи сап болады.—Бай «қалай, ғәпиме түсіндин бе» дегендей оған жымыйып қарағ.—Әй қыяметлик иним! —деди дауысын созып.

Тұрымбеттін ғұллән денеси босасып, ой-бауыры кесилип, байды және унатты... Оның ҳәр бир гәпі аталық нәсият болып, жылан инге киргендей мийине синип, ол не айтса да тек «яқшы» деўден басқа иләждың саңлағын таппай, және не айттар екен деп бетине тигилийи менен сөйлеүін күтти.

— Мен келешекте сенинен кәлентар оданбасы шығармақшыман. Сол ушын бундайда парасатлы бол, шыдаў үазыйпаң,— деди бай аўырдан сөйлеп; Тұрымбет жымыйып аўзын бир сыйырды, соң он қолы менен желкесин қасып мардайды.

— Қатын деген кекшил халық, бирақ ақылы еки көзинде боллады. Бир пайғамбарымыздың ҳаяллы, байы менен кәпирдің пал-ұаны айқасқанда, байының аяғының астына тайсын деп тары шашып, душпан кәпирдің аяғының астына күл шашқанын айтқан шығармән. Қатыннан ғөре жигитке ийт опадар. Менин көбірек сәйлекінім кеүлине келмесин. Сениң балалығынды сине салып, қысқасын айтқанда, бир жерде және балалық ете ме дей атырмадағы.

— Енди сизге ойласпай ҳеш нәрсе ислемеймен.

— Буның ўаж. Сөйтиў керек. Қырық адамның атын билген киси қалый болмайды деген. Құдай берген дүнья малымның арқасынан атым пүткіл қарақалпақ болмаған менен Ийшан қала; Чимбай, Шахаман, Жаңабазар волостында белгили адамман. Талай ақылгөй адамлар менен ойласып, сарқытын жеген мән Хийә-ханы Аспандыяр менен табақлас болып көрдім. Бирақ қол астындағы ҳәмелдарлар, мәхірдарлары ала аўызлық етип ол шейит өлди...—Бай оның менен енди отыра бериўге зеригип далаға шығып әди, изин ала Тұрымбет те шықты. Ҳаўа бираз ашылысыпты, бирақ қуяш батыўға жөнеп баратыр екен. Аўылдың ерте намазлыгердеги көринисине көкирек керип қараған бай да, Тұрымбет те қапталласты. Бай иши толып нығырланған қайташ жүйән болған менен қасындағы бийик дәпели

Гурымбет үстине қулап кетсе, сап болатуғында әззи ҳәм тапалас көринеди.

Олар Төребайдын үй бетине де көз таслаған еди. Эне Жумагұл пайда болды. Ол қоңсызынике кепшик қолтықладап киятыр. Бурында бәрқә тәмен қарап жүретуғын келиншек ақ теректиң қазығында тип-тиkkeсine жүрип баратыр. Ол да аўылдың түр-сыпаты менен қызыға ма, жан-жағына бурылып, қарайды, бир үақытта әл батыұға мейилленген қуаш астынан адам сүлдерин көрип тоқтады. Олардын ким екенин анықлағысы келгей менен батардағы қуаш бетлетпегенликтен, алақанын манлайына тутып, қуаш астынан сыйғаланды ҳәм оларды таныды да жорта қапталына түпиринди. Турымбетке жудә жақын ийинлесип турған бай оны көрип кейин бәсип, артына айналды, Турымбет онын неге тайсалқлағанын түсінбей: «Әй, уятсыз бийхая!—деди гүбірленип, сейтти де астыңғы ернин тислеп байдың изинен бурылды:

32

Айтбайдың өлими Жумагұлдин ишин қатты ашытты, пайдасты не, қолынан келер ҳәйлеси жоқ, ҳәттеки жерлеүінә қатнаса алмады. Өлинин жаны ашыр жақын-жуұықларынан болмаған сон, ҳәм аўылдағы басшысы бар хожалықтар қатарында саналмаған сон, хабар да берилмеди. Бирақ ол хабар күтип отырмады, қоңсылардың ҳаяллары менен барып пәтия етип қайтты.

Онын көкиреги көп нәрселерди сайдайды, онын өлиминин себебине өзинше түсингендей, ҳәммесин айтқысы келеди, бирақ кимге? Эне усы жағы оны қыйнайды. Биразлардың үйғарығына қарағанда, оны Жаңабазардағы ийшаннын жақынлары өлтиргенбиш, ал анығын ким биледи, ҳеш ким, ҳәр ким қуба тәүекел болжайды.

Жумагұл өз-өзинен йошланып, йошланып алады. Айтбайдың өлими туұралы өз түсінігін ең құрығанда ҳаялларға айтса қәйтеди? Ивановадан еситкен жаңалықларын көпшилик пенен неге бөлиспейди? Иванова болса аўылына айтып бар деди. Сонда не ушын урыдай қуұыслана береди, шынылдықты айтып көриү керек рөй, жүрт қалай түсінсе, солай түсінсін!

Ол Иванова берген шаппаттай ақ қағазды жолда киятырыл олайына-булайына талай рет аўдарып, төнкерип көрген еди, ми-не ҳәзир де ол сол қағазды қойнынан шығарды. Тасқа басылған бол қағаздың не сейлеп турғанын билмейди, ал «оқыуға гүйалық» деген үфым есінде. Дәнгелек мөрін көрип бир нәрсеге-

исенгендей болады. Төребай—Айтбайдың өлиминин себебин тек-сериүге келген қалалы атлылар менен кеткенинен еле келген жоқ еди. Ол отырып белгили шешімге келди ме, бирден жеделленди де, дәрреў суў қабағына асылып, оның бауынан көтерип ийнине қағып салды да, Кегейлиге қарай жөнеди.

«Асқынласан әүлийени арала,

Қапа болсан тасқын сүйді жағала» дейди халқ, бәлким, ол дәрьянын бойына барып қапашылығын жоғалтып, кеүіл көтеприп қайтар, өйткени Кегейлиниң еки ернеги ҳәзир шексиз сұлый, жапырақлары алақандай қамыслар оның еки ернегине тигилген көк жипек жиектей сәнленип, узынына аттың жалындай болып өседи. Бәлким, ол балалығын есine түсирип қамыс жапырағынан кеме ислеп ығызар, самал турса, жильтіктей, көк кемелер пәтли ағыстың өрине қарап қандай зыңбыйды!

Бул ўақыт әйне сәске мезгили, яғний, еркеклерин жумысқа жиберип, малын, губи-шелегин жайғастырып, балаларын уйқысынан турғызып ҳаяллардың бир жөн ғалмағалы басланатуғын мезгил, әне усы ўақытта ҳаяллардың көбиси суўға қарай ығылатуғын мезгили. Ол ыраштың басына шығып Кегейлиниң ақырын ғана қайнаўытлап аққан ылай суўына қарап турды, соң артына бурылды. Тап минбер үстинде көриниси сыйқыл аўылы аяғының тенейинде ғана жазық ойпатлыққа жайласқан қыс-лаұы шоқ-шоқ тамлар, қара үйлер болып көріпеди. Ол және суўға үніледи, ыққа қарайды, көз ушында Қарийшаның бийик көпіри кереге көзленип көринип тур.

Жумагұл шыны менен биреўлерди күтил, аўыл терепке тез-гез көз таслайды; Әнекей, туби қушақ жеткисиз нәхән суў қабақты арқалаған Бийби киятыр, әне, шәңгил қабағының бауын услаған Турдығул көрінди, Әнекей, Тұрымбет пеңен байдың үйиниң қубласындағы қамыс қорасы көп шоқтан баяғы «ҳалақалы абысын» зонқ етип шықты... әне...

Ол суўға келгенлер менен көриседи де, үсі суўаттың ийесиндей олардың қолынан қабақларын алып, өзи толтырады, ҳәм жағаға шығарады. Эдеўир-ақ ҳаял-қызлар жыйналды. «Отқа барған қатынның отыз аўыз сөзи бар деген, ерте барсан да ир-килип келдин деп үйин минлейді» деп, Жумагұл дәслепки кетермен болғанларды да иркеди. Қабағын толтырып хызметин қылған келиншектин сөзин жығып кете бериў нақолай көрингенлери иркилип ағын суўға бет қолларын жуўып отыр, кызлар тұлымдарын суўлап қайтадан өседи.

—Абысынлар, келиншектер, қызлар-аў, — деди Жумагұл

оларға.—Мен сизлерге бир шынлықты айтқым келип тур ғой,
қалай көресизлер?

— Айт, айт,—деп жабырласты ҳәмме.

— Айтбайды өлтириўлери дурыс па? Дурыс емес. Ол сорлыда не жазық бар, ойлайтуғыны аш-жалаңаштың ғамы еди. Ол кимнин болса да бир ҳарамы жаўыздың қолынан қазалапды...

Турдыгүл айдыллы көйлегинин жени менен көзин сыйырды.

Ҳаяллар қыл мойын қабақларынын баўларына асылмаса, Кегейлиге жығылып кететуғындай, кимиси журесине, кимиси жалпайып отыр. Сүү бойының өлпен самалы Жумагұлдин ҳалақасын алдына, артына, қапталына таўлап пәтенге келтирген менен, жаңға жағымлы, денеге ләззет берип, түймели жағадан қойынға киреди. Жумагүл гәпин қүйқылжытып айта алмасада, шынлықты айтқанға ма, ҳаяллар аўызларын ашып қатып қалды. Жумагүл оларға биринши ўазда не көрип не еситкечи, соңнан Иванованың не дегенине шекем өз түсинигинин түйирин қалдырмады...

Ҳаяллардың арасында өз-ара «теңлик», «еркеклерден ақылсыз смеспиз» деген ғаўқылды, сыйырлы көтерилди, бирақ ҳешқайсысында да Жумагұлдин гәпине исеним жоқ сыйқлы.

— Бул бир жақсы ертек екен, — деди бир ҳаял орнынан тура берип.

— Тенлессек еркеклеримиздин үстине шығамыз ба? Эйй, бул келиспейтуғын гәп,—деди «Халақалы абысын».

— Кимнин түсине енди бундай ўақыя? — деп бурымына ақ араласа бәслаган бир ҳаял турып, ийнине қабағын салып көтерилип баратырғанда Турдыгүл:

— Жумагұлдин айтқаны дурыс, Айтбай да усылай дейтуғын еди, — деп еди «Халақалы абысын»:

— Өлгеннин ийманын берсін, тириге жүрим бәрсін, оны қанша маңтасан да, тирилмейди, жойытылған пышақтың сабы алтын бола береди, биз де талай жигитти тақымнан өткергенбиз, бәри умыт болып кетти, сен де умыт, — деп гүрк-гүрк етип сөйленини, қабағын ийнине салды да, жөнине кете берди.

Бийби көпшиликтің ишинде сөйлемек түүе қатарындағы ҳаяллардан иркилип қала алмады. Ҳаяллар қосақ-қосақ болып қайтты, Жумагүл менен Турдыгүл олардың айдаўшысындағы ең изинен сөйлесип киятыр. Бирақ Турдыгүлдин сөйлегенинен көзин сыйырғаны көп болды.

Жумагүл дурыс ислегенин жаңадурыс ислегенин билмей сүү бойында болған әңгімени анасына айтып еди, оның аза бойы

тик турып, қорқып кетти ҳәм қызыымды қорқытып алдым ба де-
ген сөй сонынан келип;

— Өзиннин ерин болмағанға жүртлар бузақылық деп түсін-
ген ғой, — деди.

Төребай бүгін де келмегенге Жумагұлдин дәти шыдамады,
өз-өзинен тұла бедениң қорқыныш бийлеп тыптышлайды, би-
рақ онысын апасына сездиргиси келмей басқа әңгимеге айнал-
дырады. Жаңылтпаш айтпақшы болады, бәри бир басылмайды
кекириғи. Ақыр соны Бағдагұлди шақырып келип те бир уйқы-
ға шекем сөйлесип отырды.

Қызының аяқ алышынан, сөз аўзынан қәүипли кемпир түнді-
де уйқысыз өткериүге бел байлан, төсекке кирген пәтте көзин
қаплаған уйқыны қашырыў ушын өз жанбасын өзи бурап алды,
оның ашыўы басылып еди, сүйеги шыққан арық жилигин кереге-
ге тырнатты. Кулласы уйқыламаудын барлық илажын испел
атыр. Құни менен шаршаған Жумагұлдин жатыўдан-ақ силеси
қатты. Кемпир де тыныш қәддинде көзин қараңғыға, үйретип жа-
тыр еди, сыртта биреў дүрсилдегендей болды. Кеўлин сергек
түтып жатырған адам демин қалайынша ишинен алышыға мәж-
бүр болғанын сезбеди, көкириғине қолын басты, дүрсилдиге қу-
лақ салып, түнлетип киятырған Төребай ма екен деп те ойлаған
еди, жоқ ол емес екен, дүрсилдеген тұяқтын сырт-сырт еткен сес-
ти үйге анық жақынлаған соң көп ўақытқа шекем семди, оның
орнына Сәненмин жүргеги қатты-қатты соғып кетти. Ол көрпен-
ниң астынан әстен ғана қолын созып Жумагұлдин мурнынан
шымшыды. Ол бир нәрсени уқтыма, ҳаўлығып даўрықпастан кө-
зин ашып, сыртқа қулақ түрип еди, ергенекти ашыўға бар кү-
шин жумсап, сырттан ширенип ийтерип, пыснап атырған адам
сестин еситти.

— Кимсен?!!— деди Жумагұл.

Жым-жыртлық. Басы бос шыбынлаған мал сүйкенди ме екен
деп Жумагұл орнынан турып есик бетке қарай жүрди. Ай жа-
рық еди, ылашықтың санлағынан ишке түскен ай-жулдыз нур-
лары үйди ала көлеңке етип тур. Усы жақтылықтан пайдала-
нып сырттағы биреудің былай-былай қозғалып қараўытқанын
көзи шалып кетти.

— Апа, апа, балтаны сен ал.—деди Жумагұл даўрық шы-
ғарып. Қызының сумлығын бирден уқын ана орнынан турғаны-
ның белгисин аңлатып ыңқылдан, гүрсилдеп жүрип;

— Яқшы балам, Төребайды шақырайын ба?—деди.

— Ҳәзірше шыдайық, уйқысын бузып не қыламыз? Егер
егенекти сыйндырса бир тәүекел көрермиз.

Сырттағы уры қайтып қыбырламады, таң мейил берип кія-
тырған мезгилде онын аяқ сыртылдысының кем-кем узаклап
баратырғаны сезилди.

Олар бул үақыяны ҳеш кимге айта алмады да, айтыға тар-
тынды. Себеби онын ким екенин айқын билмеген соң бийбелгі
адамға жала жаўып шығыу қыйын сауда. Деген менен қорқақ-
та болып алды, күндер өткен сайын олардың сақлығы арта бер-
ди. Бүйтпесе дё, илајж әнди. Сол келген адам ба, басқа ма,
бирау буларды аңлып қоймай ҳәр күни тұнде бир келип кере-
генин тұбин тырнап-тырнап кетиүге әдепленди.

Айтбайға пышақ урған гәzzап биз ғәріпперди айландырып
жүрген болмасын деп қорқты ана. Жумагүл онын қорқынышын
кетиремеди. Қайтама еки-үш күнге шекем мазасын алып бол-
ған ҳәдийсе Жумагүлди де шаршатты.

—Апа, бүйтпесе жүргенше бас алып кетпесем болмас, Чимбай-
ға барып Нурлыбайды таўып алып Ивановасы менен сөйлесип,
жур деген жағына жүре берейин.

—Қайдан билейин, шырағым, тұнде уйқы бермей жүрген-
лер жөнине қояр ма екен? Меннен де ес кетти...

33

Бул аўылдың басқа аўыллардан бир өзгешилиги Кегей-
линиң ырашының астында десе де болады, ең узақ үйлер
еки-үш шақырымнан аспайды. Суұы жақын болғанлық-
тан ба, яки жер тарлығынан ба, егинлерин үйлеринин ирге-
сине егеди. Бәлким, соның ушын шығар, жазға қарай гей-
пара қақыралардың қыспаларына да қосыла жицишке көк
сүйрик өсип, ҳәр буұынының арасы бир қулаш болып
аспанға ийек атып кетеди де, гейде үстинен адам бойы
көтерилип шошайып, басын биреу арнаўлы түрде пышақ
пенен жонғандай сүйирленип турады, соң-соң бирли-ярым жа-
пырақ салады. Аўылдың әтирапын баз-баяғы көк майса, басады,
соңлықтан бул аўылдың малына да рәхәт, алыслап кетпей-ақ
отлап жүре береди. Ал, шеткерирек шықсан сайын шенгеллик
көбейеди, боян молаяды олардың арасынан жүрсөң қапырық
ыссы, буган тек шопанлар, падашылар шыдайды.

Бул шенгеллікти араласан адым жерден қоян зонқ етип қа-
шады, соған қызығып бир түп шенгелдин тұбинде гөҗеги жоқ
па деп барып түрткілесен болды, ҳәрре саутанақ жеринди қой-
май гау басады.

Аўылдың күн батар бети тап Кегейлиге барғанша ашықлық,

гей бир жерлерге шөп те өспеген, тақырлық, жабайы шөп көгермеген бул ғақырлықта адамлар егин де екшеги. Соңнан келген, аўылдын суұға жақын, көз ушына шекем көк шөпликке малынғанына қарамастан гей күнлери шанғыт көтерилсе, көзинди аша алмайсан. Бундай жағдай әсиресе жаздын тымырық ыссы күнлериnde де бола береди. Күтпеген жерден құйын көтерилип, әззи шөплердин басын жулып кетеди дағы, биреў тап қолы менен шыйратып турғандай жекил желпи шөпти қоса көтерген құйын таўланып-таўланып барып, биреўдин үйине дүкеди, ямаса бир атызлардағы ыргалған жүйеринин басларын ийип көз көрмейтуғын бир жаққа жөнеледи. Жұдә ыссы күнлери шаңсыз жерден-ақ құйын көтерилгенине қарап, адамлар онын ишинде жин бар десе, «әрўақлылар» жин көрдим, аяғы менен теүип баратыр екен деседи.

Кегейлинин ырашынан ба ямаса арқа күн шығар бетте төбеси түйенни өркешиндеги болып көринген құмлықтан ба, ямаса күн шығарда жазық жатқан бозлақтан ба, шан көтерилсе, жаздын күнлери де қазанды ашық қойыў мүмкин емес. Егер аўзы ашық ҳаялын болса, ишкен тамағына қосып шықырлаған шеге шайнайсан.

Құйылы күнлер бурынлары жийи-жийи болып туратуғын еди, соңғы гезде әдеўир сийрексиген. Сийрексисе де сол узын шубай ийрек құйын үйине соқлықпасын, соқлыққанлар шыпта үзигинин аспанда пәтпелек болып желкилдеп жүргенин көреди, қамыс қостын ишинде от жағып отырғанлар ийманын айтып тек аллалайды.

Сонын ушын да гейпара жел өкпе, жәлпәрик адамлар пәтленип баратырса, дос яранлары «сен құйынланба» дейди.

Бул құйынның көптен бери анығаны Айтбайдын шоғы еди, жақыннан бери ол жақтан аўысып Төребайдын қақырасына өтти. Қақыра жұдә беккем екен, қасындағы ылашық пенен бир-бирине ес болып салмағын арттырып турғанлықтан ба, құйыя соғарын соқса да, көтере алмайды, айналып ете береди.

Ал Тұрымбет те сол құйын секилли, солай қарап нәзер тасласа болғаны, турған жеринде шыр гүбелек айланып не қыларын билмейди.

Жұмагүл қалаға ерте турып кеткен еди, ҳеш ким көрмеди, ҳеш ким билмей қалды, буннан бийхабар Тұрымбет ҳаплығын келип:

— Бийәдеп қызын қайда? — деди Сәнемге, Ақлығын алдына алыш өз қыялды менен бәнт болып отырған ана шоршып-ақ түсти. Тұрымбет сузеўік буғадай жин көзленген екен, Сәнем оннан

қорқып бир қысым болды да, ақлығын қушақлауы мәнен қазан-табақ турған қуышта тиілсиз қатып қалды.

— Қызың қайда деймен?!

— Қоңсы-қобаларда жүрген шығар.

Сәнем бул жуўапты ойланбай-ақ берген еди, сонынан усы жуўаптын бирден есіне келе қойғанына қуёнды, қалаға кетти десе не қылар еди, бул ширкин! Бәлким, изинен кетер.

Тұрымбеттиң жөңкелик ҳәрекетин Сәнемнен еситкен Төреңдік шыдамады, оның өзи менен айттысып, түсімсіз адамға сөзимді зерткенше деп туұры ақсақалдине барды.

Ақсақал есигинин алдындағы ҳауыздын бойына өскен нәхән гүжимнің астына тәсек салдырып дем алып жатыр екен. Төреңдік айрықша бир мириўбетлилік пенен күтил алғып, оның шаң-шаш жалаң аяқларынан жеркенбей, қызыл ала түркмени текийметинен орын берди ҳәм оның арзын асықпай тынлап болған соң:

— Бул жақсы емес,—деп басын әстен-әстен шайқап, танландын тық-тық еткізді, сөйтіп малдасын қурынып, қуў жақлары ортасында қаңқайған сүйектей мурның шымшып-шымшып, көріп сөйледі.—Тұрымбетке пәлен-төлен деў қыйын. Некаласып айрылыспаганин кейин қолынан келгенин қыла береди. Шәрият деген қарамаңлай ийилмейтуғын нөрсе.

— Ҳаў, ақсақал ага, шәриятты биреўлер саққыздай созады, ал сиз...

— Жоқ, ол нәмантай моллалардың исі. Шәриятты бузыў Адам ата, Әүене бина болғалы болған нәрсе емес.

«Исенген өгизим сен болсаң гүйсеген тисинди...» деп айта жаң болып турды да, және үндемеди.

Төреңдік үстинен шағынып ақсақалдинде отырғанда Тұрымбет Дүйсенбайдикінде еди, олардаң басқа бул үйде Тәжім мұрт та бар. Ол Тұрымбетti нәсиятлап отыр.

— Иним бостан босқа шөллейсөң. Адам деген питегене өзин тутпаса да болмайды. Сол тәйтенки ҳаялын жолбарыс болып кеткенде қолынан не келеди?

34

Жұмагүл соңғы сапары Чимбайда еки қонып келди. Бул оның дүзде бириңши рет қонып қалыўы еди, бирақ бул әдети аласында қәүиплендірді. Төреңдік менен Бағдагулди де гүманландырды: Үаз, үаз деп жүрип бузылып жолдан шықпаса жақсы!

Ол келген мәхәлде кемпіри қызын алдына бергенде:

— Емшек ембей көнлигे берсин,—деп қызын да емизбеди. Шынында да бир бәле бар, өзи де бир сумлық баслап жүрмесе, не қылар дайсан? «Бийшара нәресте бахытсыз болды-аў!» деп ишинен гүбирленип, ақлығының оймақтай дөңгеленип шұртий-ген аўзына үнилди.

— Мейли, шырағым, тенинди таўып кететуғын болсан, өзим-ақ сақтайман, емизбесен емизбе, көнлигетуғын түри бар.—Оның көзинен бир тамшы жас тырс еткен еди, Жумагұл оны абайла-мады. Себеби кеўли хош отыр. Қөп сөйлеп кисиниң мийин қа-тырып, үақытын алышуды унатпайтуғын нашар бир күнде жүдэ сөйлемешек болып кеткиси келмегендей, сөйлемеўге тырысады, бирақ көргенлерин көз алдынан өткериүдө!

Ол ҳәр сапары қалаға барып жүрген менен ақықлап ҳеш жерди де көре алмай жүр екен, усы ретте көп құйыс-қолтықлар-ды көрди. Себеби шарбазардан Нурлыбайды излеп бармаған мүйеши қалған жоқ.

Еки адамның басы қуранған жер болса қайрылмай кетпейди, бирақ ҳеш кимнен ҳеш тене сорай алмайды. Қуұырдақ база-рына да көп барды. Бул кәрада «Аралдың сары сазаны», «Әмиў-дәръяның таза сүйени!» деген шақырық сеске қулақ салып, аў-зы қап-қара ошаққа отын майдалап тығып түрған жалаң аяқ, жалаң бас, көйлексиз, женсиз келте гүпи кийген отжағарлар-дың қасында шашлары уйдар-дуўдар, қалын қара шашларынан бир қолын айырмай қасынып анталасып түрған, бет-аўызлары күйе-күйе, үстилерин пышақ пенен арнаўлы тилип қойғандай кийимлери өрим-өрим, бийпаян суғанақ балаларды көріп, аяй-ды, тәўбе етип жағасына тупиринди. Аржағына-бержаяғына қайрылып баратырып құдықтың басындағы нәүбетке қойылған суў қабақлардай дизилисип қыйқыйысып отырған қызларды, шайқатылып әлле нәрселерди сөйлеп отырған жеңгелерим, оларға қәйтип жараныўдың жолын излеп, хызмет етип жүрген жигитлерди көріп тамашасыз өткерген жаслығына өқинди, Чимбай әдеўир үлкен қала, қараңғы көшелеринен өткенде биреўдин дәлизинде жүрмен бе деп ҳаўлығайын да деди, өйтке-ни, қараңғы көше узынына кеткен дәлиз усаған, еки бойына ҳәр қыйлы нәрселерди сататуғын баққаллар отырады. Ол усыларды аралаў менен излегенлерин кешке шекем таба алмады. Енди қайда барапын билмей динкесі қурып шаршап, неде болса жүрек жалғап алайын деп қойындағы нанын алып, Кегейли-ниң жайпаўытына түсип суўға басып жеп отырғанының үстине, қалаға мәлім Элжан деген суўшы келип қалды. Ол жас келин-

шектин ҳәрекетинен ақ қалалы емеслигин билип, үйине өртип барды. Ҳаялы да жақсы адам екен, мийман қылды.

Азанда ол излеген адамын мәгәр болса окрисполкомнан табатуғынын айтып, кенсесиниң алдына өртип әкелип, өзи жұмысина кетти.

Окрисполком баслығын күткенлер дым көп болады екен, есик алды быған жыған адам. Ол да қөпшилик пенен қатар нәүбет күтти. Отырғанлардың өз-ара сөйлескенлерине қулақ қойды. Ҳәр қайсысын да ҳәр қыйлы мун бар, бири мал урлатқан, екиншисинин урығы жәбир көрген, үшиншисинин неке қыйдырып қойған ҳаял басқа биреў менен кеткен... ҳәр кимди бир күйге салған қудай. Бирақ ол өзи менен мұнлас киси таппады, соңша ерекклердің арасынан ҳаял көринбейді.

Кеш песин болғанда барып өлдім-азар нәүбет жетти. Окристолком баслығы қара шоқ сақаллы, сүйир жақлы биреў екен. Оның төрде отырысына қарап окристолкомның дау шешетуғын оданбасысы усы шығар деп ойлады. Жайдың ишиндеги ҳәр қыйлы ғалы гилемлер, дийүалларға тутылған мұрынның қаңындай қызыл мақпаллар Жумагұлдин көзин қамастырады: керек дүnya қәйерге жыйналған! Ол кирерин кирсе де қәйерге отырарын, анаў кисиниң қолынан алар алмасын билмей, сарсаны шығып иркилди. — Неге келдин? — деди ири даұыс. Оның даұысы көпектиң арыс еткениндей сезилип, тутлықтырыды. Сөйтіп өзин тутып туралмай көнгейленип жас келген көзлериң көң жечиниң шети менен сыпрып, бул кисиден сүйөў излеген түр билдиреди, ал ол киси қабағынан жаўын жаўдыратуғындаи исинип отыр.

— Қандай жәбириң бар, айт тез?

— Окристолком деген сиз бе? Маған Нұрлыбай деген жигит керек еди?

— Биз не, адамлардың қарауылханасымыз ба? Я шарбақшы деп көлдин бе? Ондай адамды танымайман.

— Билмедин, аға, ол окристолкомға хабарласарсан деп еди... өзи усы жерде жоқ па?

— Ха, ха, сен баяғы минберге шыққан келиншек екенсөн той. Билесен бе, Иванова деген ҳаял бул жерде көп болыўға басынан қорқып, Төртқулғе ертенине-ақ қайтты. Сениң мәртлигінди ай! Адам деген өзиниң жанын қәстөрлесе, жаман болмайды, абайлы бол, биреў өлтирип кетпесин, жоқары жақта сен құсап минберге шығып, ўаз айтыўға урынған ҳаялларды душпанлар өлтирип кетип атыр.

Жумагүл «жоқары жақ» дегендеге усы адамлар кийетуғын

кийимтердин таўарлары, қант-чайлар ҳәм соған усаған жанға керекли затлардың шығарылатуғын көнин түсінетуғын еди. Откен сапары келип Нурлыбай менен сойлескенинде адамларға жақсылықтың өзи сол «жоқары» дан тарап киятыр деп еситкен, ол, егер сол жақта да адам өлтирилип атырса, қыйын ис басланған екен, деп ойлады...

Усы ойын ол ҳәзир апасы менен ортақласқысы келип;

— Апа, жоқары жақта адам өлтириў таұық сойғанпан аңсат құсайды, —деди.

Сәнем қызына өкінишли түр менен қарады;

—Оны сенде билмейсан, мен де билмеймен. Нурлыбайды көрмей қайтқанын бийкар болған екен, балам.

— Апа, бийкарға еки қонды деп отырсан ба, көрип қайттым. Мен басынан баслап айтажақ едим, себеби оқыуда сөйлеүдің де тәртибин үйретеди дейди, айттым ба еле, усы сапары оқыу ушын Төрткүл деген қалага кетермен болып келдім.

—Окрисполком ше?... деп Сәнем өлим тууралы ескертпекши болып гәп баслағанын Жумагүл бирден уқты.

— Окрисполкомның өзи дұрыслы адам емес құсайды. Нурлыбай, онын гәпине инанба, еле Төрткүлге барған соң тәмбисин бергиземен дейди. Сонда да сақ болған шеп емес көринеди, оны өзи де ескертти.

—Қашан кетесен?

—Енди бир ҳәптеден кейин, келеси пийшембиге.

Кемпир, оянып кетпесин дегендей, жени менен ақлығының тершиген манлайын желппип:

—Бахытсыз болды-аў, бийшара,—деп еситтирип айтып су-үйкү демин алып еди. Жумагүл шоршып-ақ түсти.

— Өйдеме, апа, қуда қәлесе бахытлы болады, Иванова деген срыс ҳаял Нурлыбайға, мени ең болмаса, келешек балаларының бахты ушын оқысын депти. Оғы ҳаял расын айтқан шығар. Тап усы нәрестениң бахты ушын оқыйын. Өзин «жаслығымда мийнет бер, қартайғанда дәўлет бер деген» дей беретуғын едін, егер Иванова деген ҳаял дұрысын айтып, Нурлыбай алдамаған болса, усы нәрестениң бахтын излейин, қарманып көрейин, апа.

— Мен бәрине де қайылман, шырағым, ҳәзирше мына қызды сақлағандай күшим де бар, бирақ түбинде қатарға қосылсан болар еди. Қәнекей, Қутымбайдың әлжүүаз ҳаялышының үстинен шықсам...

Жумагүл езиў тартып тым-тырыс күлди.

Олар екеўи ақылласып, түйген түйининиң қатты-бослығын сораў ушын дизилисип Төребайдикине кирди. Ол оқыў жө-

нинде еситип жүргенин, бурынырақ-ақ кете бер дейин десе, қоңсылығын аўырлағандай болып көринетуғын болған сон үндей алмай жүргенин, егер ол кетермен болса, Сәнемнен, қызынан ғам жемеў кереклигин айтты. Жумагұлге окрисполкомның не дегенин еситкенде:

— Айта береди,—деди қолын бир силтеп—Ол да бизиң ақсақалдың қәлибиндеги адам болса керек. Сыпайы тоңбас қалтырап деген, қорған бе, әстелик пенен көкирегиннен ийтермекши болғанын. Қорқпа, булардың үстине жамылған көрпеси қалың болған менен асты геўдирек муз, әстен-әстен ерий береди.

35

Өзиниң ўәдеси бойынша Нурлыбай келеси пийшемби күни Чимбайдан кемели шығады. Жумагұл ойлансын, толғансын мейли, соған шекем бир жуұмаққа келийи тийис, егер оқыуды анық қүсесе, өзинен қалдырмайды, ал бир жуұмаққа келе алмаса, сон хабар жиберсе де келеди, себеби ҳәзир зорлап болмайды, зорлаған менен келешегине исенбесе не пайда? Бирақ оған Иванова аса зинхәрлап кетсе керек, ол Жумагұлди көп нәсиятлады. Өзиниң оқыға киргепине бир жыл болмай атырып не деген ақыллы болып кеткен, жасы кишиден келип сөйлеген сөзлери жупкер, ҳәр гәпи пық, қорғасындаидай. Еркиниң бойындағы от жақыш Нурлыбайға сирә усамайды. Гейпара сөзлерине қарағанда үлкен адамды киширтип қойғандай. Неше-неше нақыл айтты ол. — «Өнери жоқ кисинин, мазасы жоқ исинин» деген, Жумагұл. Қөзиңди жұмып ойлан ҳәм келешекке көз жибер, өркешленген бир бийик таўды, оның аржағынан шығып киятырған күнди көз алдыңа елеслет.. Ҳақыйқатында, сол көринген таў сенин саўатсызлығын, аржағындағы күн—билим, сол бийик таўдан асырылсан болды, қуяшқа жүрттап бурын жетесең, «билими бар мыңды жығады» деген нақылды халық бийкардан бийкарға айтпаған... Иванована көрдин ғой, соннан өнеге ал, мениң айтып отырғаным соның сөзлерин уқ!.. Жеккеден жекке өзим кете бермейин десен қасына жолdas изле!... Ойлан!... Егер баяғы бизиң аўылдағы Бийбидей хош ҳаўаз қызы болса, қәне?»...

Жумагұл ойланады. Нурлыбайдың айтқанындай жолdas излесе, биреўлер изине шуқшайып түседи. Окристополкомның айтқанындай өмирден айырылыуы мүмкін! Ол ушын не қылыш керек, өмирди де сақлауы лазы. Пийшембиге бес күн қал-

ды. Жумагүл еле ойланыўда. Өзин гилем ер балалардың арасына салып көрди, өйбей, қудай көрсетпесин! Барып турған айып-айып! Соңша еркектин арасында да ери жоқ ҳаялдың жүрийи сумлық ғой! Жүрттың жүзине қалай қарайды? Егер Турымбеттиң жүргеги бар болатуғын болса қай ұақ, бир ұақ изине айланыўы тийис ғой! Сол ұақытта не дейди? Олай болмаған жағдайда дияннатсыз нашар екен деп жүзине адам қарай ма?

Жоғ-а, Нурлыбай дұрыс айтады. Оның Ивановадан үйренгенни даусыз. Енди жолдас табыў керек! Ерлер менен сырласып болама! Өз жынысы болғанда, қыйыншылығыда билинбес еди. Ең болмаса қапаланған гезде сөйлесип, ишке жыйналған қайғыларын ортақласады... Оған қолай ким бар? Кимди үгитлеў керек? Сөйтеп жүрип өзи де кете алмай қалса! Пай жаман болады-аў! Бийби қалай болар екен? Жаслайнаң сырласы, да мунласы да сол. Бирақ ол бугиилігі жақсы турмысқа ийе. Қөнбейди гой. Қөнгендे емин-еркін қосық айтпас па еди. Егер Нурлыбай алдап жүрген болмаса, Бийби оқыўға жүрсе нағыз бақсы қызы болып мүшкіли жеңіллелер еди. Және ким бар? Турдыгүл-ше? Онша адам исенбестей қызы емес құсаған еди. Ол келисер, бәлкім, ол Бийбиге қулақ қағыс етип көрген шеп болмас тәүекел етсе ете қояр.

Кегейлиге жақын бил аўылда жаздың кеш песининен кейинги ҳауа жұдә пайызлы. Үйқыласан да, жүрсенде, турсаң да дәръя беттен шамал есип, зейнинди ашады. Жумагүл далаға шығып қаққан қазықтай қақайып, Кегейли бетке көкирегин берип түр. Желқом көринбей ме? Көринбейди, еле оның үш күни бар! Ол және үйине кирди, және шығады, кешки шамалға және ҳәүес. Ұақыт намазлыгерге таялды. Қуаш уясына кириў ушын төмен шөгип баратыр. Аўылдың арқасынан аппақ думан көриди. Бул шаңғытың киятырған пада. Егинлерине мал кирип кетпесин деген ой менен ҳәр үйден биреў шығып, арқа бетке қаралп түр. Базы бир үйдин баласы, я ҳаялы үзип кеткен бузайларын қуялап жүр... Бул көриңисти көрип Жумагүл өзиниң баспақ баққан күнин көз алдына елеслетти.... Эне, эне! Басына ҳайуанқаслап түрме ораған қызыл оғамалдың узақтан көриниси оның жаслығын бийтанистың да аңлатар... Ийнинде гидиман қабағы. Кегейлиге суўға баратыр... Мине пайты келди! Нағыз сөйлесип алатуғын ұақыт! Жумагүл ылашығына қайтып кире сала, суў қабағын арқалап, шәнгил қабағына қарамастағ Бийбинин изинен кетти...

Бізбі жүрген соқпағынан былай-былай бурылмастан, жән жағына қарамай, ыңылдан қосық айтып баратыр;

Қара шекпенинин пеши болайын,
Қапа кеүлинин хошы болайын...

— «Биреўге ашық болып қалған ғой шамасы. Қоя, қыялы түс-
пегир қайда кетеди!.. Пақ, пақ! Даусын еркине жиберсе, шенгел
арасында сайраған құслар жарыса алмай, паданың алдына
шығып баратырғанлар да иркилер еди...» Ол Бийбиге селтең
бермей изинен әстен жүре берди. Бийби артына қарамайды.
Кегейлиниң ырашына минген соң ғана таза ҳаўаны симире жу-
тып, аўлына бийиктен нәзәр салмақшы еди, жақынлап қалған
Жумагұлди көрди.

— Ҳа ў, қайдан келип қалдың?

— Жете алмай киятырғаным.

Екеўи бийикте турып ҳеш кимге көринбеў ушын суўалма
жайпаўытқа түсип, ийнлерин ийинлерине тийгизип қушақла-
сып көристи.

— Саў жүрсөн бе?

— Өзин саў жүрсөн бе?

— Бийби-аў, жана изиннен ерип, жүрип көптен бери еситпеген
даўысты еситип, қулағымның қурышы қанды.

— Қойшы,—деди Бийби қысынып.

— Саған ерик берип, үлкен жыйынның алдында айт десе
қосық айттар ма един-ә?

— Өйтип жинлимен бе? Қатынға бақсылықты ким қойыпты.

— Сен тынла, балажан,—деди Жумагұл Бийбинин қан қызыл
кен көйлегинин етегинен тартып жайпаўытқа отырғызып.—Жа-
қында Чимбайға барып өзимиздей ҳаялдың ўаз айтқанын көр-
дим, қулақ еситип, көз көрмегенлер көп екен ғой,—деп жылдам-
жылдам сөйлеп Иванова тууралы, оның не дегени жөнинде, бир
жыл оқып «ақыл қалта» болып баратырган Нурлыбай жөнинде,
енди өзинин оқыўға кетиүге бел байлап, бир шешимге келгени
жөнинде қалдырмай айтты.

Ол тез сөйлеген менен де бул ўақыя Бийбиге таңлақ еди.
Хайран қалып, қабағына шәнгил қабағындағы суўды құйыұды-
да умытып отыр. Жумагұлдин қыялы, кеўлиндегисин айтып бол-
ғаша Бийбини иркіү. Егерде ол асықса, шәнгил қабағын сорап
алып қабағын толтырыў. Шәнгил қабағын таслап кетсе, ери не
дейди? Қорқанынан-ақ иркилер!...

— Өйбей, балажан, сен қайта көп жерди көрип жүрсөн. Мени
жалғыз жиберсе, төркинимди де таўып алғыым мусаллат,—де-
ди Бийби өзинен өзи.

— Нурлыбайды таныйсан ғой, баяғы Аналық кемпирдин ба-

ласы-ше? Ол сени еске салып та қойды. Ҳаўазыннан хабары болса, мешен көрме.

Бийби мыйығынан күлип, алыс жерге көз жиберип отырып:

— Биз қәпестеги құспыз, жаздырылыў қыйын, ол жағын ойландың ба? Ол ушын мен байдан айрылыўым керек емес пе? — деди.

— Усы сөзді Иванова деген орыс ҳаял да айтып, қарақалпақ қызылары туғырдағы қаршыға, деди, әне сол туғырдан жаздырыны шарықлатыў керек, бирақ сол туғыр дегени ким екенин билмеймен. Саған иркинин жасайтуғын ким? Байын емес пе? — десе де Жумагүл қорқып кетти. «Өзи еринен ажырасқан жесир болған соң мени де өз жолына салмақшы екен деп ойламаса болғаны!»

Кегейлиниң ылайлы сүйінде көзин қадап Бийби еле үнсиз отыр.

— Қыялына жаман нәрсе түспесин,—деди Жумагүл өзинин ойланбай айтқан пикирлерин шайып-жууғысы келин.

— Кеўлиме келтирип не қылайын, балажан, мен де сениң менен кете берсем... — Ол көз жумды. — Япырмай-а? Егер мен оған қосылатуғын болсам... — Бийби гәпинин ақырын айтпаған менен Жумагүл бир нәрсе уққан еди, сораў берип оның жекке сырғын ортаға салмады.

Олар қабақларын толтырып ырашқа шықты.

Бийбиниң көйлеги шамал менен желбиреп қабағының баўынан көтере алмай тур.

— Фарры бай жөнинде әңгіме болса динкөм құрыйды, қабағымды ийніме салшы.

Олар эсте-әсте төмөнге түсип соқпақ пенен үйлерге қайтты. Бийби бас көтермейди. Аұыр жүк көтерип шаршаған нарадай мойны созылып салмақ пенен адым атады. Арқасындағы қабағының баўын он қолы менен услап шеп қолында. Бийбиниң шәңгил қабағын тутқан Жумагүл, сырттан қарағанда қурласынан ири болған менен ийндерин салыстырғанда пәжимүрде, оның күнликшисиндей көринге де еркин киятыр. Жұғи женил сыйқылышты жүріп, оның мәнен қатарласса да, алдына түссе де, қабағы шайқалмайды. Оның ылақашы аттай ойнақшып еркин киятырғанын Бийби сезбейди. Ҳәр аяғын уймадан зорға суұрып алғашдай мәлпанаңлап зорға киятыр. Оның бул кейинен әлле қандай жақсылық дәметип «ойлансын-ойлансын» деп Жумагүл оны қайтып ғаўзастырмады.

— Жумагүл, неге үндемейсөн? — деп Бийби иркилип қабағын бөксесинен сәл көтерди.

— Өзин ойланып көр, қурлас. Биздей нашарлардың талайыл

байын қәлемей ҳәм қашқан той. Бизлер жаңа ҳұкиметтің дәүи-
ринде оқыймыз деп қашып бахыт излесек ким айып көрер екен?

— Сен оқыға анық кетпекшимисен?

— Анық кетемен. Нурлыбай келсе болды. Еки көзим күни ме-
нен Кегейлиде. Желқомлы кеме көринисе, мени кетти дей бер.

— Қызынды не қыласан?

— Ҳәзириңше апам алып қалады. Егер оқыўжақ жайлы бол-
са, сон алып кетемен. Ояғын Төрткүлге барып билемен.

— Оқығанда не боламыз, сояғына көзим жетинкиремейди.

— Сабағы мийимизге қонып, оқыўын питкерип шықсақ, ҳұ-
кимет қолымызға қағаз берип ел басқартса итимал.

Бийби шыны менен енк-енк күлип еди, ийниндеги қабағының
аўырлығынан маңлайынан тамшы-тамшы тер зытылды. Қос қо-
лын қабағының бауынан жаздыра алмай басын шеп ийнине
иийцкиреп шығанағы менен терин сыпырды:

— Тәүекел, мен ертенге шекем ойланып көрейин.

— Ойлан, ойлан. Бир жүўабын қай ўақта бересең? Үйине
мен келсем, я сен бизикине барсан жүрт гүманланар.

— Ертен усы мезгилде суўға келе қояйық.

Жұмагүлге жаздың ҳәр бир узақ күни жылдай сезиледч.
Үйдің ишинде бир иске жүдә құмбыл болып қалмаса, дәрриў
далаға шығады да, Кегейлиге қарайды. Бәлким, ўәдели күн бо-
лып қалғанды! Бийби жөниндеги ой бурынғыдан бетер толқытты.
Қәнекей екеў болып кетсе!

Өлдім азарда ўәдели күнниң бир мезгили зордан өтти. Иште
отырып Бийбиниң суўға кеткенин билмей қаларман деген ой
менен, өткен базарда Төребай әкелген салыны түйип далада тур.
Ҳәр келсапты урған сайын көзлери қуяшқа қамасады. Асыққан-
ақ қорлық екен. Қуяш енкеймейди, қапылып! Бир кели салыны
жапырып боламан дегенше талай мәртебе Кегейлиге қараған
болса, Бийбиниң үйине де сонша бурылды. Зорға дегенде ўәдели
ўақыт келди!

— Жұмагүл, меп көндім,—деди Бийби изинен қабақ арқалап
жеткен Жұмагүлге.—Әри-бери ойланып көрип едим, ишқыста
болып жүргепшіе бағ алып ылағып кеткеним жақсы екен. Әбди
де сол Төрткүл деген жаққа кетип қалды, мен айтқанына көн-
бей қалып едим, енди өқинишилимен, ал қурдас, тисиннен шыға-
ра ғорме, сен деп айтып отырман. Ол келемен деген сөзді де
айтып еди, иркилип атыр, сен айтқандай оқыға кирип қалды
ма екен. Тәүекел шығар, енди, төрт ели пешенемди сынап кө-
рейин.

—Мен де өзиндей, төрт ели пешенени сынағанымыз дұрыс болар. Ал, енди Турдығулге де айтып көрсек қайтеди?

— Қояғер, қояғер, құрдасжан,—деди Бийбинин азар-безери шығып.—Әкеси жаман. Қайта сырымыз ашылып, масқара болармыз. Сенин мұрындық сиңлиң болған менен, ҳәзир қудай билсин, не ойлап жүргенин. Сен болса Турымбеттен ажырастың. Енди ол кимге үйленесе соған мұрындық сиңли болады да.

— Сөйтірмекен-ә?

— Сөйтпей не қылады? Ямаса Турымбеттен еле де дәмелимисен?

— Яқшы, қойдық. Екеўимиз бирге кетемиз, умытпа, келеси сәрсенбі ақшамында үйден шығып кетип Кегейлиниң бойында жатамыз. Болмаса сени жибермейди, байдың өзи түйе жаңашыр, ағайын-туғанлары көрсө де, тутып береди.

—Сол гой айтып отырғаным, балажан. Турдығулге билдирे көрме! Я әкесине, я апасына айтса, мениң қурып қалғаным, бул күнимнен айрыламан. Мақұл десен, сен айтқан ўаққа кийимлеримди түйинип ҳәзирленейин.

Жумагүл Турдығулден қәүип етпеў кереклиги туўралы ескертти, оның да жүргеги жарапы қызы екенин, ишинде сыр сақлаўға келгенде анаў-мынаў еркекти қойыспайтуынын айтпақшы болып турды да, ҳәзир қуры өжетлесиўдің неге кереги бар деген қыял менен:

— Яқшы онда, өз ғамынды жей бер,—деди.

* * *

Сонғы бир ҳәптениң ишинде өзгерип кеткен болмаса Турдығул ҳақыйқатшыл еди, не қудайдан жазып алжасқан болады? Өгизге туған күн баспаққа тууатууының қалай умытады ол. Егер Бийбинин айтқаны дұрыс болса, истиң шебекейине айналғаны. Ол сүйген жигитинен айрылғанға мийи аўылжып, еси жарым болған шығар, ямаса Жаңабазардың бийимаш ийшаны дуўа жегизип басын айналдырды ма екен?

Он гүлинен бир гүли ашылмаған нәүшө, сақалы паҳтадай ақ ийеги мәсүйектей қайқы, аўзында бир тиси жоқ мәплік ғаррый менен қалай кете береди?... Кетпеўи тийис. Егер хоп деп секирсе, нәхән жапдан өтежақ болып тур. Оның аржағы жарқыраған қуяшлы бәxәр, әне соннан ләззет алыў ҳәммеге парыз! Усындаи қыялый ойлар Жумагүлдин өзине тыным бермейтуын еди.

Қызының көп ойланып, белгисиз бир нәрселерге ашына беретуғынылығына Сәнем қыйланып қалады, себеби ойланаман, би-

реүдин ғамын жеймен деп, басына пайдасыз нәрселер ушын сырқасланып қала ма деп қорқады, сейтіп онын дыққатын басқа жаққа аударыў ушын қызын хошеметлейди де.

— Шырағым, сенин арқанда қатарға қосыларман деген дәмем бар. Жаман перзент жақсы атасының басын есикте қалдырады, жақсы перзент жаман ата-анасының басын төрге шығарады деген. Нуратдийин татардың айтқаны есиме түссе, йошып-йошып кетемен, себеби сен оқыуға кепекшисен. Еркінниц бойына қайтадан барып, Қутымбайдың өзеги шириген тораңғылдай геўек, әлжүәз қатынын есигиме салсам!... Иишалла саларман,periштелер әўмийиң дегей.

Анасын әзелден наразы шығар деп жүрген Жумагұл аяққолы жерге тиімей қуёнды.

— Айтқаның келсин, апа, Нурлыбай «оқымаған жалан аяқ, саясыз өскен бир қуў таяқ пенен барабар» деди. Мен ушырасқанымда Иванова деген орыс ҳаял «бахыт сандықта турғанды гилтін аспаннан емес, көкирегиннен изле» деп еди, енді ойланып қарасам, Нурлыбай менен орыс ҳаял екеўи де дұрыс айтқан қусаған...

Кемпіри жатып қалса ямаса бир жумысқа айланып кетсе, Жумагұл әзелги ойына және оралады; «Айтбайдан кейин Турдыгүл өзгерे қойды ма екен? «Аш бала тоқ бала менен ойнамайлы, тоқ бала ҳеш нәрсени ойламайды» деген, қарны тоқ, кийими-пүтиң қыз бәрін умытса умытқан шығар... Ол анаў-мынаў сырды ишинде сақтайтуғын қыз еди. Бийбінің аспаный гұманы шығар бул.

Хәр ұақ Турдыгүлдин үй бетин аңлыды, ол көринбейди, барыўға әкеси жолатпайды.

Кететуғын күни жақынлап келген сайын ол апасын аяй беретуғын болды. Бийшара хорланбаса болғаны! Жоқ-а, Төребай ондай адам емес гой!...

Сәрсенбі куни азанда ол ең болмаса апамды бир арқа қуўрақ отынлы етип кетейин деп, арқан орағын алыш үйинен шықты. Қубладағы өртен шенгеллик бетке баратуғын адам Тәнірберген машинышыңың үйине жана спай өтпейди. Жумагұл усы сапары өтип баратырып та бир нәзер тасласап қарал еди, Бийбайым кели түйип тур екен:

— Жумагұл, нан же,—деп шақырды.

Ол үйге барыўға сылтаў таппай жүрген адамға бул онай тусти.

Турдыгүл төсек тартып жатыр екен, оны шынан аўырып

этыр ма, жоқ па деп Жумагүл қорқып кетип, бара шекесин усады ҳәм:

— Аған қайда? — деп сорады.

— Кеше Жаңабазарға кетти. Келеси сәрсенбиге, жип түйискен екен, соған шекем айтысқан малларын әкелип алажақ.

Қыздың ети де ыссы емес, манлайында тер де жоқ, бирақ шеке тамыры зырқылдап, батып шығып-батып шығып тур.

— Қашаннан бері жатырсан?

— Үш күн болды.

— Тұрып шамаллап жүргендей шамаң бар емес пе?

— Бәлки турмаспан енди.

Жумагүл онын шеке тамырларын уўқалап, қәүипленген ки-
сидей Бийбиайымға қараң еди, оның ақ бозлақтан келген жүз-
лери мийирманлықтың белгисин аңлатып күлимледи. Бирақ
ашып ҳеш нәрсе айта алмады, олардың сөйлесиүине мүмкінши-
лик туýдырып шығып кетти.

— Турдыгүл, қәлесен оқыўға кетемиз.

— Оқыўға?!

— Аўа, оқыў! Оқыў деген өнер үйрениў, ел басқарыў қусай-
ды. Бизге ким бүйтеп ми्रәт салады? Ҳәзир билгирлер мири-
салын түрғанда мен оқыйжақпан. Соны саған да айтыўға кель-
дим. Қәлесен биргे кетемиз. Бизлерге шалғай жаўып, жениниң
ушын үсынатуғын адамлар аз емес тәризли. Оны усы думан бас-
қан аўылдан былайырақ шықсан биледи екенсөн. Ойланып, ой-
ланып көр, «өнери жоқ кисиниң, мазасы жоқ исиниң» деген на-
қылды ойла, мен де жақыннан бері түсинил жүрмен.

Көпшигинин астынан бузаўбас түрткілегендей, Турдыгүл
биден бас көтерди, еки бетин жапқан тулыларын оң қолы мен-
нен гезекме-гезек тегислеп, тандыр ошақтың күйе-күйе аўзына
қараң отырып:

— Бизлер мынау ошақтың, қара қазанның ийесимиз. Қайда
бара аламыз, апа,—деди,—малы бар адам қәлесе бизди
ossaқ қылып соқтырады, қәлемесе, буздырады. Сол Жаңабазар-
лы ийшан усы жасына келгенше сегиз ошақты аўмастырған
дейди. Мен тоғызыншысы қусайман. Бүйтеп хорланғанша өлгени-
м абзал емес пе? — Оның көз жасы жумбай-жумбай төгилип,
өнишесине тамды.

— Өлиў ансат, жүрим тилем, қарағым. Егер мен жаңылмасам
думаниның шетине шығып киятырған қусаймыз. Жылан өзиңди
бөлдүртпа, тирнекли бол. Жүрексинсөн сени ертеп кетейин.
Ойлан, тәўекел етсен, ертең кеште, ел жатқан соң, бизикине бар,
бирақ еки аяқлы адам, төрт аяқлы ҳайұан, ҳайұан демекши, еки

аяқлының да ҳайуаны болады, әйтейир жаны бир мақлұқ сезетугын болмасын.

Турдыгүл көп егленбестен «яқшы» деп ўәде берип қалды.

36

Елдин алды жатып, даладағы шаўқым семген. Басқа үйлерге көз болмаў ушын шыраны өширип Жумагүл өз жолдасларын асығыслық пенен күтиді. Жас жүрек ҳәр жақларға алып ушып шәўкілдейди: Бир мәхәлде ол ат үстинде жүрген ҳәмалдар. Минберге минип, гилем ҳаял-қызыларға басынан өткенлерин сөйлеп турған үазшы... Дийханларға жерлерди қайтадан бөлип жүрген энжидал... Ошақ басында отырып бесик таянған ғәрип ҳаял, ери және үрса минберге минбек қайда?—деген ой келип еди, узақ жолдан жууырып шаршап келгендей, жүргеги дүрис-дүрис етти. Эллен үақытта барып оның жүрек сесине қосыла далада биреў дүрсилдегендей болды. Қуёнғанынан барып шыраны жағып жибермекши еди.

— Қой, жақ па, басқа биреў болып жүрер,—деди анасы. Жумагүл тым-тырыс отырды.

— Жумагүл а... а...аш!—деген сыйырлы еситилип еди, ергектиң тәмбиси алынды. Бул Бийби екен. Ол келе сала:

— Мен үйдегини үйқылатып шықтым. Қәне, кетейик, бол!—деди асығып.

— Ҳәзир, Турдыгүл де келетуғын еди, күтип көрейиң.

— Үай-үай, құрымасақ болғаны ғой—деди Бийби жыламсырап. Ол отыра алмады да, шығып кете алмады да, гүүенлеген ылақтай әрман-берман тыптыршылай берди. Соның арасында тық-тық еткен аяқ сести еситилгендей болып еди:

— Әне, усы Турдыгүл—деди Жумагүл қуўанып.

— Усамайды,—қорқыштың Бийбииң жүргеги үсти-үстине соғып, шыбынлаған ябыдай шыбжынлап тур.—Оған айтпаў керек еди...

Аяқ сести жақынлаған сайын булар қоллары менен жүреклерин басып, айрықша еплиликтен пенен демлерин бөлип ала баслады.

— А... а... а...аш!

Бул анық Турдыгүл екен. Төребай менен Бағдагүл барлық ҳәрекеттен хабарлы, бирақ олардың толық жыйналыўын күтип үндемей жатыр еди. Үшеўинин жәм болғанын сезип орынларынан турып келди.

— Жолларыңыз болсын, Жумагүл! Бийби! Бийкеш—деди
Бағдагүл.

— Қәне, жүре ғойың!—деди оларды узатып салыўға бурын-
нан таярлықты Төребай.

Сәнем бурын қызының кетермен болып жүргенине ырзашы-
лық берип жүрсе де, анық жолланатуғын болып қызлар менен
орынан турғанында, иши ийт жыртқандай болды, бирақ узақ
сапарға жол алған перзентимниң алдын кес-кеслеп кеүлиң қа-
бартпайын деген ой менен сыр бермesten:

— Бахытларың ашылғай,—деп Жумагүлди қайта-қайта сұ-
йип, Бийби менен Турдыгүлдин маңлайларынан сыйпады.—Ала
аўыз бола көрмен, шырақларым.

Жумагүл есиктен шығып турып тағы изине оралды да, уй-
қылап атырған бөлесин қолына көтерип, саутанақ жерин қал-
дырмай шорпылдатып сүйип-сүйип, болған соң:

— Ал, апа, хош. Аман отырғайсыз,—деди де, алды-артына
қарамай шығып кетти.

Жаздың бүгинги айсыз ақшамы бираз салқын еди. Аспан
оларға болысқандай шет-шебирине сийрек-сийрек булт жәмлэ-
тен. Ай жоқ. Күл арасында қалған сексеүілдин қозларындай
шашаў-шашаў болған жулдызлар тас төбеде қызылықласады...

Үш қызы түн қаранғылығын қақ айырып, Кегейлинин ығына
қарай баратыр. Төребай оларды баслауда. Аүүлдан алыслап
кеткенше ҳеш қайсысы сөйлемеди. Ҳәр кимниң өз билгени ишин-
де. Жумагүл шығарында шықса да, анасы менен перзентин еси-
нен шығарар емес, жолдасларына билдиремей көзине жас алыш,
оны жеңи менен сыйырды.

Турдыгүл ақ сақаллы кисиниң шенгел пәнжесинен құтылға-
нына қууанып, кем-кем адымын шыйрақтай түсил, жолдаслары-
нан озып кеткенин де байқамай қалады. Арманырақ барып ир-
киледи. Шадлығы соншелді, иши дүбирлесип қосық айтып жи-
бергиси келеди. Ыңылдайын десе де, қапылғыр, түн иши. Қа-
шып баратыр. Онын үстине Төребайдан да тартынады...

Бийби қолтырына қысқан түйиншигин аўырлап изде қалың-
қырайды. Бәрхә ойлы; Үрастан-ақ құтыламан ба? Не ушын ке-
тип баратырғанын билген менен келешегине жартыўлы исен-
бейди...

Олар аўылдан төрт-бес шақырымдай узақлап кетти. Кегей-
линин еки бойы тығызысқан майса урық еди. Суў жағаларап
жүрген биреўлер көрип қояр деп олар қәндек пенен жүрди.
Адамның алқымлығына келетуғын қалың урық мынаў үш қызға
хақ жол тиlegenдей, түн самалы менен сыйырласып айырылады.

—Усы жерде күтін,—деди Төребай бир ўақытта иркилип. Булқара урықтын да қалын жери еди. Жән-жағында аўыл узак, иигін дауысы келмейди... Қәндектеги кебирлик таң бир жайлым суудай жалтыраң атыр. Узағырақта майда қоғалы жекендер қараұтады. Олар жүрінкіреп барып бир шоқ қалын шенгелдин астын тазалап, урық жулып әкелди де, жерге төседи. Түйиншиклерин қойды.

— Төребай аға,—деди Жумагұл оның қолынан услап турып.—Анамды әүели аллаға, қала берсе саған исенип тапсырым. Қайырқом бола төр, ағажан.—Жумагұлдин дауысы бузылып қамықты.

— Бизлерди ҳеш ким биле көрмесин,—деди Бийби жалбaryнып.

— Қапа болманнлар,—деп Төребай одар менен хошласты.

Сәйтіп ол анық дауыс жетпейтуғын житиримге кеткеншे қыздар қарап турды, соңынан шенгелдин астына ғөселгөн урықтың үстине шығып бир-бірине сүйенисип отырды

Бийбинин бираз кеүли басылынты. Ол үйинен жасырып алыш шыққан шынқобызын алыш «Жетим қыз» намасын гүнирепдирип еди:

— Бүйтіп шағал мәслик құрып отырғанда биреў келип қалар,—деди Турдығұл сақлық етип. Қашып жүргени есіне ҳәзиртүскендей «ҳаў» деп Бийби шынқобызын шүберекке түйип, қалтасына салды...

Түннин қара шымылдығы серилип, таң сүттей ағарып киятырғанда үшеўи дауыс қоса губирленди...

— Бахтымыз бүгінгі тандай ашылғай иләйым!!!

37

Аўылдағы жалғыз «большой»—Айтбайдың мәрхұм етилгени. Лүйсенбайға аўыр мүшкіл болды. Биресе Халқабад волостына, биресе Чимбай окрисполкомына қатнап, сол ўақыя ушын жуўап беріўден тынбады. Ҳәр барғанда бир сарсылып, өз шекесине өзү мушлап пушаймаң етеди. Қыздар тил бириктирип кететуғын кеште, енди бармайтуғын болып, биротала ақланып келген еди. Күнде-күнде көп ойланып уйқысы қашып жүретуғын адам кешки аўқатын жеди де, төсекке кирип сеспей қатты. Мине оның усы қатты уйқысынан пайдаланып Бийби шығып кеткен еди.

Басы дастыққа тиийідеп құрылдап, уйқының қушағына киргей адам таң қулан ийек болған гезде оянып, жән-жағына қаранды. Бийби көринбейди. Ҳаялъының ерте турып кеткенине тан-

ланбады да. Келинин үлгисинде исленген насыбай тостағаны басының тузында дастық пәнен қатар туратуғын еди, уйқысын тез ашыу ушын оған қол узатып бир атым насыбайды шымшын алғын аўзына салды. Бийбини таң азаннан суұға кетти мә екен дег оянғалы бери бийғам жатырған адам бирден сескенип кетти. «Бүйтіп таң азаннан суұға баратуғын қылықты қайдан шығарды? Ешейнде мойын таұлық етип жүретуғын ҳаял, бирден дүзеле қойған ба?» Бир қанталлап жатқан қәддин өзгертип, дүс төменине түсти. Ошақтағы құлдин үстине «түф-ә!» деди де, алақаны менен аўзының қуыйына жабысқан көп-көнбек насыбай қалдығын сыпрып, жән-жағына апалақлады. Бийби жататуғын қызыл мақпал көпшикке сер салды. Көпшик ашыған қамырдай көмпейип атыр. Адамның басы қойылған емес. Қандай да бир жаман аұхалды сезген байдың жаны көзине көринип, көпшикти шығанағы менен қағып жиберип орнынан турды.

— Бийби!!!

Оның зәхәрли даұысына үлкен ҳаялы кирип келди.

— Не ё!

— Бийби қайда?

— Мен оның қараўылыман ба?

— Не дейди?!—Ол секирип турып, көрпелерди мыжымырлауы менен аршаның үстине үди.

— Турымбетти шақырып кел!...—Байдың кеүили қараңғы еди. «Бәлкім жас жигитлигин етип Турымбет әкетип қалған шығар. Сөйтіп масқара боларман, мен! Мен!»

Далаға жуўырып шығып, қорасына үнилди. Өзириң аты да, Гурымбеттің аты да өз орнында. «Манлайыма, ким келген болады?... Я? Ким? Ким? Соңша малдың ҳарамға шыққаны ма? Сорымай! Сорымай!... Қой, қой... мүмкін емес!» дег мойнына қурық түскен асаў тайдай есиктен төрге, төрден есикке жуўырып тыптырышылады. Далаға шыққан менен кимге хабарласады! Не дейди!... Астыңғы ернин тислеп сөгинаға жүр: «Ийттің туғаны, ешектиң баласы!... Усыннан тутып алсам бар ғой, сазайынды берер едим сениң! Сен бе, сен!» Байдың пүтындағы узын ақ диз-күйиминен басқа ҳеш нәрсеси жоқ еди, қарны иш таслаған қойдың қарнындай салынып, жалаңаш, жалаңбас ҳәр нәрсени бир сыйпап, биресе гүбирленип сөгинаға, биресе ернин тислеп, үйдин ишин айналып аяғына қоз басылған баспақтай, арман-берман шаўып жүргенде асығып Турымбет кирди.

— Бай аға, не гәп?!

— Бизин ҳаял қайда?!

— Бир жерде жүрген шығар, келер.

—Койсана, нәсиятынды. Бир жерде жүргенде мен усындаң ҳалға түсемен бе? Қарап кел, қарап?!

Тұрымбет ҳештегене түсінбеди. Даға шығып, не қыларын билмей басын қасып тур.

«Үай. Үай ағасы-а!!!» деген аянышлы дауыс бетин бурды. Тәнірберген машины жалаң аяқ, жалаң бас жүр. Алдында көйлекшен ҳаялы зытып қашып баратыр. Орамалы түсип қалған, бурымлары да жаздырылып кетипти. Машинының ҳәр қолында бир геүиши бар, жеткен жерде биреўи менен ҳаялын сарт еттирип урады, және жете алмай қалады. Тан азаннан буларға бәле көринген бе? Ямаса ертектегидей иргесинен алтын шығып, соған ҳәўлирип жүр ме? Тұрымбет бул көринисти хабарландыра үйге кирип еди.

— Бар, билип қайт! Бизиң ҳаялды биле ме екен?—деди бай өзиниң не болғанын сезбей. Тұрымбет шығып кетти. Ол жақынлаған гезде машиның тынбай кейиниүде еди.

— Қызынды табасан... ямаса өзин өлесен! Мени масқара қылдың, қашық! Ол саған айтпай ғөрге бармайды. Анасысан! Ҳа, атанын...—деп Тәнірберген машиның ҳаплығып, сөгіншіл жортыўда. Ҳаялы оған қарағанда жүйрик екен, араны әдеўір ашыпты. Машиның шыдамай қолындағы геүишнин биреўин шашы үйдар-дуйдар болып қашып баратырған ҳаялының изи-нен жиберип қалды, бирақ тиймей кетти.

«Булардың екеўи де биреў менен қашып кете қойды ма екен?—деп ойлады Тұрымбет.—«Екеўи үәделескен болды ғой, шамасы! Екеўине еки жигит тап болған-ә? Қудайы берген жи-гиглер скен! Аўылдағының айзы сасық деген. Усы ўақытқа шекем қуры жүргенше биреўин мен неге айландырмадым!» Ол машиның менен ҳаяцын арашалап жибериўдин орына ғырра кейинниң қайтып байға келди де:

— Машинының қызы да қашып кетипти!—деди.

— Не деп сандырақлап турсаң сен! Мен бизиң ҳаялдың ха-барын билип кел дегеним жоқ па? Оның қызы менен не жумы-сым бар, ҳа!...

— Бирге кеткен шығар, аға!

— Тоқта, тоқта!—деп бай ыйырын гүжирейтип, желкесине он қолын салып енкейди.—Оның қызы да қашқан дейсең бе, бирден сөйдесен болады ғой!... Ҳа, ҳа, булар тил бириктирген екен!—деди бай шеп қолын мушлап!—Бәри сенин жесириннин кесири! Сөл ер'ин кеткен болмасын.

Жалаңаш байдың исиктей сарғыш қызыл денесине қарап, не дерин, қандай кенес берерин билмей. Тұрымбет зенирейди. Ал-

бай қолын желкесинен алмай, ыйыбын тұжирейтиүй менен елеу үстінде. Бир үақытта ол кийимин изледи. Тез-тез кийинип болып:

— Қәне атты ертле! — деди Турымбетке.

Соның арасында Жумагұлдин жоқалығы да анықланды...

Тәңирберген машинышыдан хабар аламан дегенше қуяш сәсекелікке тирелди. Бүгінгі қуяш ҳәр күнгиден де нурлы, ҳәр күнгиден де ыссы. Бир жағынан ишқысталық, екиншиден семизлиги, бай сууға сұнғып шыққандай шып-шып терге шомылып жүр.

— Қәне, сен, асық! — деди бай Тәңирберген машинышға. — Үйине тез барып атланып кел, екеўимиз Кегейлини жағалап Чимбайға кетемиз. Ал, сен Турымбет, — деп оған қол шошайтын. — Ҳәзір Халқабадқа тарт, егер оннан таппасан Нәкис, Хожелиге шал!

Турымбет сөйлеместен әстен ғана изине бурылды...

* * *

...Нурлыбай ўәде еткен кемеге минип, өрлеп аўылдың тузына жақынлаған сайын жүреклери ҳәўлирип, ишлери музда-суў болып киятырған үш қызы, «Ийшан көпирдин» үстінде атларын кесе тартып, булар минген кемеге қамшыларын шошайтып әлле нәрселерді айтысып турған Дүйсенбай менен машиныны узақтан танып «неге өрге кетпедик, «Күйаныш жарманың» ямаса «Абат жармыштың» сағасынан ақ мингенде болады екен» дести ишлеринен.

— Күрьздым! — деди Бийби сыңсып.

Турдың үлдин «енди өлдім» деген дауысы Жумагұлдин де руғұын түсиргендей болды. Бирақ ол жасырыныўға ишарат етти.

Көпирдин астынан өтиў ушын кеменин желқомы түсирилип, салдаушылар салдаў тартыўы керек еди. Усы пайытта қүйыншылар атларынан түсип келип салдаушыларды ирикти.

— Кеменизди көремиз.

— Не бар сизлерге! «Ким ерик берди?» дескен салдаушылардың сөзинен қандай да бир сыр сезиледи. Бай үндеместен ҳәкиренлеп жүр. Ол жағаға жақынлап қалған кемеге секирип ақ минди. Изинен машины да ғарғыды. Екеўи бирден тайнапыр кеменин ишинде қуўыс қоймай тимискилене баслады. Пахта тығылған нәхән бир кенептин қапталында қалтырап отырған Турдың үлдин шатыраш көйлегинин етеги көринип қалды.

— Экени қорлайтуғын сен бе? — деп тисленди машинышы қызының бурымынан сүйреп. Қызыда үн жоқ. Еки көзинен жас та

шықпады. Аппақ жүзлеринен қан қашып, қос бурымы әке қолында таўланыўы менен шығып баратыр еди.

— Тоқта!—деди Нурлыбай асылмақшы болып.

— Кетсөн-ә!—Машыншы оның қолын қағып жиберди.—Қалеген құдайына айтып бар, менин қызымда не ҳақын бар?

Соның арасында истин шатаққа айналатуғынын билип, Бийби жатқан орнынан өзи тикейди ҳәм кемеден түсіүге ынғайласты.

— Қайда барасан?—деп Жумагұл оны иркпекши болып еди, Бийби.

— Ийеси табылған малға кимниң илажы бар,—деди.

Кемедегилер бийорын жәнжел шығарыудын есабын таппады. Дүйсенбай менен машинышыны тутып сабаса, жағадағы ел көтерилиүи мүмкін. Сонықтан олар не қыларын билмей анқайысып тур еди, бай оларға сырты менен айбат етип гүнкілдеди.

— Маган неге адыраясызлар, айтын?! Ямаса бизин ҳаялға мал қосып өтирдиңиз бе?

Дүйсенбай менен Тәңірберген машинышы өз жоқларын тапқан соң ҳеш ким менен иси болмай, атларына минип, еки нашарды пияда алдыларына салды.

— Турымбет саў турса Жумагұлди Қызметкеннин сағасынаң Эмиүдәрьяға аман түсирмес.—деп бай исенимли түрдө сөйлең, атының саўырына бир, ҳаялның көк желкесине бир қамшы тартты...

Турдыгүл мийримсиз әкесиниң қамшысынан денесине дақ түсирмеў мақсетинде алдына қарай жуўырып кетти.

— Дүйсенбай айтшы,—деди машиныш оған қапталласып.—Мен, усы жарлы-жалаңақларға лийкин тийген менен қолларынан не келеди, деп ойлайтуғын едим. Ҳәзір оларда, бәхәрдин, қуўрақты жасартып, жоқ жерден өсимлик көгерктеки секилли бир қәсийет көрип жүрмен. Оның үстине ҳаял-қызлар қосылса...

— Ерекпенен ҳаялды бир тәрезиге салып кисинин буўынын балталама. Ерек тас, ҳаял кепек, үплесек көзден ғайып болады.

— Илайым. Бирақ бәрше жарлылар менен қарақалпақ ҳаял-қызлары тағдийирлес сияқты.

—Оны сенинменен бизден жақсы түсінетуғынлар бар. Шынын айтсам, анаў кемедегилердин биреүіде Төрткүлге тири жетпейди. Бар қызына жең ҳәм беккем бол...

* * *

Курдасларының қалып қойғанына иши-баўыры күйип, лап-

лап кеткен Жумагүл көзине келген жасын өзгелерге билдирмей, тикейип турып олардын изишен;

—Хош, Бийби! Хош, Турдыгүл!..Денициз саў болсын, қудайым!... Куда қәлесе, изимнен баарсызлар!...—деп бақырды.

Кеме көпирден өткөн соң желқом қайтадан тикленди. Жумагүл кемениң желқом былғайтуын екинши өрлигиндеги орнында тикке қақайыўыменен аўыл бетке нәзер жиберип, қара жемелик ли қос бурымын артына қағып таслады да, суў үстиндеги салқын самал менен дирилдеген желқомның көлеңкесине барып, бетин өрге қаратып нықлана отырды. Шамалда оңына ести. Айсыз тұн иши^{де} жанған жекке жалындай жалтыраған ақ желқом, жайсаң кемеге күш берип, Қеғейлиниң ағысы пәтли ылай суўын қақ айыра ҳарылдатып, алға илгерилетти.

Биринши китаптың ақыры.

Екинши китап

1.

Үш жыл өтти...

Хәр жапалағы гүбелектей епелеклеп жаўып турған қар сәс-кеге таман тынды. Демде ақ булт серпилип, ҳауа ашылды аспан көк гүмбезленди, бирақ этирап ақ көрпе жамылып қалған еди. Бундай қардан сон жыллы болар дескен болжайлар бий-карға шығып, күн бирден суүтты: аяқ астылары «қырт, қырт қырт»...

Күн суүтқан менен Маңғыт аўылын аяғынан тик бастырған үақыя иркениш тапнады. Кегейлиниң ырашын жағалай қонған аўылдің арқасындағы арба жолдың үсти быған-жыған адам; Шымбайдың шар базары усы Маңғыт аўылына көшип келгендей. Өзара ғаўырлылар аяқлардың сықыр-сықырынан түсніксіз. Жаланашлықтан далаға шыға алмайтуғын жас балаларға шекем жиликлери қутанының сыйрағындай қараўытып, кимиси жалаң аяқ, кимиси әкелеринің мәси-геўишлерин салпылдатып кийип, үлкенлердин исин үйренгиси келгендей, там басларына минип қарап морыдай сопайып турады. Жас нәрестелерин апқалаған ҳаяллар да той кийимлерин кийген, үйлерден үйлергө қуўжыңасып киреди.

Жолдың еки бойы дүрсилдескен атлы. Олар тағалы атларын қар үстинен аямай шаўып, аўылдан шоқ-шоқ болып шыққан адамларға жақынлаш, қар сықырлысын женгиси келгендей, да-үйелап, қамшыларын шоптайгады:

— Төребай ушын онға!

— Хожанияз ушын шепкел

Атларының сипседей құйрықларын түйдеклеп буўып, тынбай шаўып, дауыслары қарлыққанша бақырып жүрген бул щабар-

манлардан ҳәммә нәрсө ғәрәэли еди. Гейпара сайлаушылар, усы ўақытқа шекемги үгиттен сарсаны шығып жүргенликten, ҳәр жаққа бөлип жиберип турған бул атлылардың қас-қабағына қарап, бағытын өзгертип те кете береди.

Адамлардың көбиси онға бурылған сайын ала ат минген ақ қурашлы шыр-пыр болып гүбирленеди:

— Усылардың көкирегинин құрты жоқ...

— Ҳәй, ақ қураш, жөнине жүр!—деп басына әскерий соппас кийген сары атлы жас жигиг оған шаўып келип абай етсе де, онға бурылғанларды өзи де бир хошеметлемей қалмайды:

— Ҳа, бәрекет табасан!...

Мине, бул әжайып ҳәдийсе жаңадан ақсақал сайлаудың ғал-ма-ғалы еди.

Ақ қурашлы атлы да, әскерий соппаслы жигит те округтен сайлау өткериү ушын келген ўәкиллөр: ақ қурашлысы округлик таярлау бөлімінин хызметкери Атанияз ақ қураш Қурбаниязов, ал әскерий соппаслысы ОГПУ де ислейтуғын Орақбай Ембергенов еди.

Сайлаушылар усы гүзар жол менен жүрип барып, арбаның алтақтасына минил отырған бир шоқ бес-алты адамның алдынан өтип атыр. Өткен адамларды ОкРОНО баслығы Нуратдин Мәжитов санайды. Ешкінин түбітінен тигилген, ҳәр қулағы бир қулаш малақайы бар Нуратдин Мәжитов қасындағыларды ҳәм өткен адамлардың өзлери анық еситсін деп, бәрхәма дауыслап санаپ, тикейип турыпты: «Бир; еки, үш... тоғыз,, отыз,, елиү...» Оның дауысына қарап алтақтада отырғанлардың биреүи шырт еткизип шөп сындырады: екинши биреүи сенсөн постында құнышып, қәлем менен гербиштей қалын бир китапшаны ашып, ишин шыжбайлап, бир нәрселерди жазып отырыпты.

Усы ақсақал сайлауының дәбдебеси менен оқыуынан рухсат алып, қыста аүылға келген Жумагүл тыныш таппай, Төреңай-дың тамына арқасын берип сүйенип, гезек пенен бармақ бүгип, онға қарай бурылғанды да, шепке қарай бурылғанды да өзинше санайды. Анасы Сәнем де үйде отырып тақат ете алмай, қызының қасына келип турып-турып, оны есабынан жаңылыстырып алармай дегендей, үндеместен бүрсенлеп тамға кирип кетеди.

Мине, ол және шықты.

— Жумагүлжан, айтқаңың болады, он қабағым тартып журипти.

Қызы оған қайырылмады. Бирақ еки езиүіндеги әлле петкен қүйіш изи қордай тислерин көрсетти. Сонын арасында Қалий

дегениниң ҳаялы Айзада келип, Жумагұлдин шығанагынаң тартты:

— Бизиң үйдеги наұқасландым деп жатып қалды, не қыламан?

Қалий өзи камбағал болса да гежир адам еди. Жумагұл ол кисинин не ушын бүгін наұқасланған қалғанына түсінбеді: «Бәлкім, ҳаялы менен урысқан шығар. «Сен бир күшик туўмай, бәр-ха қызы туўасан» деп, тез-тез жәнжел шығарып, қоңысларына «тамаша» беретуғын бул киси бүгін де сондай бәле таңқан болса не шара? Себебин сон сорарман» деген ой менен Жумагұл:

— Онда өзін өт. Ҳәр үйден биреў өтпесе болмайды,—деди.

Толық денели, бөксеси, жаўырыны бирдей бул дуғыжым ҳая! Жумагұлдин усынысына құйынып кетти;

— Билмеймен, өтейин әйтейір.

— Қасақана қызларыңды да кетерип өте бер. Қалий ағаның иши жансын. Айтпақшы, қаяғына дауыс бересен?

— Алыстағы аталастың аты озғанша, аўылластың тайы оғаны жақсы. Арқадағы аўылдан ақсақал сайлағанша өзимиздин аўылдың Төребайы болсын.

— Рәхмет, Айзада!

Күйеўн Қалнидың ырас па, өтирик пе ынқылдысы бар еди, үлкен қызы Нурзаданы үйде қалдырып, ерине хабарласпастан қишкаңелерин кийиндире берди. Нурзададан қишкаңелеринин өзи алтау өди. Ол бәрін қызы кийимиңде кийиндирип болып бирден ойланды: «Хақақыйқатында да гилен қызы бир түрли екен-ау! Булар менен сонша жығынға барыў да уят!... Қызы туға берген ҳаялдың қызлары да қызы туға береди деп қызларымды ҳеш ким айттырмас». деген қыял менен, ериниң гөне жатақ малақайын қазықтан алыш, дигирманның уясына сыпырғыш қылышан ешкі тери бир малақайды таўып, және биреўине қоңысынан сорап, үш қызын үл тақылетте кийиндири, үшешінин қызы кийимлерин өзгертий, арқалап; биреўин алдына көтерип, қалғанларын жетелеп, жетеў болып, санап отырғанлардың алдынан өтип баратырып;

— Бизди жети адамға санан!—деп бақырғанына, алтақтадағылардың «ұақағаласып» күлискени, «ықласына жетеўге саналсын» деген дауысы еситилди...

Сайлаў салтанаты еки күн даўам етти. Тұнгे қарап та адамлар тынбайды. Арман-берман дүрис-дүрис шапқан атлылар; бақырысыўлар, шақырысыўлар...

Дүйсенбай да көпшиликтеке араласып жүрген еди. Жумагұл сонша қарап тұрса да оның ким ушын дауыс бергенин биле

алмады. Бәлким ол жылының ушын үйге кирген мәҳәлде бир жағынан өткен шығар. Бирақ Жумагүл сол Хожанияздың үйлериндеги Сейтжан дегенинц бес-алты адамды баслап келип, он жақтағы тәрептен өтип, Төребай ушын даўыс бергенин көрип қалды. Олар сызықтан өтип, көпшилик жыйналған жерге келип, жаңадан киятырганларға қарап турғанда, Дүйсенбай оны илип сөйлемеди:

— Тамақты өз аўылынан ишип, бизиң аўыл ушын үриүиңнин неге кереги бар еди?

— Сиз де аңайы ийт емессиз. Өзиңиздин аўылдан тойып-тоғып, бизин аўылдың ийти болыўға таярланып жүрипсиз.

— Мал өрисин, ер туўысын табыўы керек еди...—деп, Дүйсенбай көп айтысып турмай, ийтаяғын қызығанып ырылдаған көпектей, гешир тұсли сары тислерин ақшайтып, губирленип кете берди. Сейтжан оның көк желкесине қарап қалды.

Турымбет даўыс беріүге екинши күни азанда қатнасты. Ол жерде иркилип жән-жағына қарамады, ақ қурашлы менен әс-керий соппаслының қасына барып шелке бурылды.

— Үатансыз адам, бағсыз бұл-бұл,—деди Сейтжанның қасындағылардың биреўи Турымбет ўазыйпасын питкерип қатарға турғаннан кейин, Турымбет оның кимге айтылып атырғанын түсінбеди де.

Екинши күни песинге таман сайлаў тамам болды. Нуратдин Мәжитов Сәнемнин усықәрада екенин билсе де келип хабар алған жоқ. Төребай менен де, Жумагүл менен де сейлеспеди. Да-лада турған Жумагүлдин қасына жақынлап келип, Орақбай Ембергенов:

— Жумагүл, көз айдын! Төрткүлдеги айтқаның орынланатуын болды. Мәжитов саған ҳәм анаңа сәлем айтты. Төребайдынде болғаның ушын сайлаудың қәделерин бузып аламан деп келмеди. Сайлаудың жуўмагы Окрисполкомда тастыйық-ланған соң хабар етиледи,—деп, аттан түспестен, қалаға қарал кетип баратырған бир топ адамлардың изинен, сары атының туяғынан тақыядай-тақыядай жалпақ қар зытқытып, патыр-паташ шаўып кетти.

Жумагүлдин еситиүге құштар жуўмағы да усы еди. Оның Ембергенов пenen сейлескенин құлалы шалған анасы жән-жосағын сорамай-ақ, Жумагүлдин қуўанышлы жүзинен жақсылық сезди:

— Он қабағымның тартқанына бир ай болып еди. Неге қуўанаман деп жүр едим. Усы екен. Әй, алла, усы баҳтымыздың ашылғанының алды болғай. Төребайжанның ақсақал болуына қуўанбайтуғын жүрек бар ма екен?

Ана Бағдагұлдин көзиніше қызынын сайлау жөниндең күш салыўларын айтпаға уялатуғын еди, ол шығып кеткеннен кейин ашылысты:

— Бурыныны айтласам бүгінги есіме түспейтуғындай. «Фапылда қатын ақыл табады» дегенді еситетуғын едим. Ақылынан айналайын, өқытқан ҳұқиметиңең айналайын, сөзинди тыңлаған досләрінан айналайын!— Сәнем қызының желкесин жаўып, бөксересине түскен, жипектей қара бурымларын алақанына салып, сыйпалады.— Ұқылса-қалас, шырағым! Сенин себебинен Төребайжан ақсақалға сайланды. Енди Ханымгүлден өш алсам, әрмансыз болар едим. Жоқ-а! Кеўлим қайларға баратыр? Жығылғанға жудырықты ким болса сол ура алады. Заманнын бағытына қарағанда олар жығылған адамлар. Қой шырағым, әсиге кетсем қайттым, «түф-түф». Сенин ҳәзирғи жүрисинди көрсе де, ишлерине шунатай сыймайтуғын тар адамлар, там басынан думалап кеткен ғарбыздай панқ ете қалар еди. Қойдым, қызым, қудайға мын мәртебе шүкир! Оқый бер, оқый бер!

Сәнем ҳеш үақытта бүгингидей қуёнған жоқ. Оны, әсиресе, Жумагулдин отырыс-турсызы-ақ шад етип баратыр. «Төребай сөзсиз ақсақал болады» дейди ишинен исенип.

Сайлаудың жүйімі үш күнге шекем мәлім болмады. Лўыл арасы дуў-дуў өнгіме:

— Хожаниязга көп адам даўыс берипти.

— Ҳұқимет миллетине қараса керек. Даўысы аз болса да қарақалпақ болғаны ушын Хожанияз сайланатуғын құсайды.

Хожанияз мақсымның көбинасе қызы алысыў-қызы берисиў ислерине араласа беретуғын қылғыны билетуғын Қалийдың әбден шыдамы кетип Жумагулге келди.

— Хабар жоқ па? Ҳеш нәрсе болжай алмадың ба? Егер Хожанияз ақсақал болса биз усағанларды көширеди. Ол Хийұа ханынан кейин болмай, бурынғы ақсақалдың жолын қуўады. Үят та болса айтайын, биз усағанлардың қызларына шыққан тәжжал ол...

— Сонда неге өзиниз сайлауға келмедиңиз?

— Аўырдым, шыным...

...Жумагүл оқыўға кеткен жылдың гүзинде Әбди аўылға келип Бийбииң әкетип, Турдыгүл және қалып қойған еди. Жумагүл жазғы дем алысқа келгенинде Турдыгүлди қайтадан үгитлеп, бурынғысынан писирип, Төребайдын Нөкис волостындағы бир танысы Сейт дегеннин үйінде бир ҳәпте жасырып сақлап, ақырында Жумагүл сол үйдін Сапаргүл деген қызын да Турдыгүл менен қосып, оқыўға әкеткен еди. Сапаргүлдин әкеси орасан ақ

кеўил, миyrиман адам екен. Эдебинде ашыўланса да, бир айға жетпей қызын сағынып изинен Төрткүлге азық әкелип, қайтама Жумагұлға раҳмет айтып кеткен еди. Ал Турдығұлдин әкеси тү-үе, анасы қызын көриў былай тұрсын, аўылда журип Жумагұлден қызы жөнинде бир аўыз сораған емес. Жумагұл де олар менен хабарласпады. Бирақ Қалий ҳәэзир шырып кетиўден кү-тилмеген бир ҳәдийсе болып қалды. Бийбиайым сұңғип кирил келип:

— Шырағым, әкесинен жасырынып келдим, мениң Гурдыгу-лим саў ма? Илайым саў болғай, меннен дуўай-дуўай сәлем ай-тып бар. Бизлерди ойламасын. Қалынға алған малымызды қай-тып берип шамаластық. Бизлерди ашырқап қалады демеси. Малымыз көп, өзи биледи. Мә, шырағым мынаны мениң Турды-гүлиме апарып бер, ишинде әкесинен жасырып жүрген пулла-рым бар, айна тарақ алар, ишинде сенин де пайын бар, бөлек түйиншикке түйдим, ақ түйиншиги сеники,—деп Жумагұлға тез-тез сыйырланып:—ал кетейин, сизия үйге келгенимди көрсө де азаплайды,—деди де, Бийбиайым қызыл орамалға түйилген қа-рамы қос жудырықтай бир түйиншикти таслап, Жумагұлдин бир өңсө деп сөйлеүине қарамай дәрриў кетип қалды...

Енбийиайымның аналық жүрегине Жумагұлдин кеўли енди қарап таўып, тынышланды...

Ушинши күни баяғы бир шоқ атлы аўылға қайтадан келди. Гүлләп сайлаушыларды жыйнап, Окрисполкомның мәжилисінде бул аўылды бурынғысынша «Манғыт аўылы» деп урышының аты менен атамай «Бахытлы аўылы» деп атауға қарап еткенин, онын ақсақалы болып, Төребай сайланғанын хабарлап, өзлери менен бирге жаңа ақсақалды қалаға ертіп әкетти.

— Эне, эне,—деди кеште Сәнем бул жуўмаққа баладай қу-ұанып.—Мениң он қабағымын тартқаны келди...

— Қой-шы, апа, дым ырымшылсан.

— Мени ырымшыл дейсен-аў, қарагым ойлаған ырымым кел-ди ғой. Ал енди жақыннан бери ийним тартып жүриptи. Ең жа-қын адамым менен көрисемен.

— Көп болса аған Төренияз келер,—деди Жумагұл онның қандай қыйын жағдайда да сол туўысқан ағасын еслей берету-шынын жақтырмай.

— Келсе келсин. Туўысқан деген қуўанғанда бирге қуўаныssa не жетеди?

— Пай, апа деймен-аў!

— Сениң ашыўынды билемен, шырағым. Жақсы адамның бир ашыўы ишинде қалар болар. Қандай ақаяқ жаман болса

да туўысқаным. Ол маған жаманлық етпейди. Бәрі илажызылыштан болған. Оны сен де кешир.

Анасының зейнине тиймейин деди ме, Жумагұл үндеместен оның жасы жетпей қартайып, қатық құйылған бир тутам жуўсандай келте ғана ақ бурымына қарағ сыйланып қалды.

— Еле мынандай шүтик шыра жаққанымызға ҳеш ким инанбайтуғын үақыт болады...—Жумагұл әңгімениң бағытын өзгертиү мақсетинде ҳәстениң үстіндегі пыр-пыр жаңып турған шырага қарады қәм келешек ҳаққында еситкенлерин өзи билгенинше еркін гүррәтті етти.

Жумагұлдин әңгімесі оған ертек сияқты қоринсе де, көзлериңен қуўаныш көз жасы төгилди:

— Инанаман, шырагым. Сен мени алдамайсаң. Айтқанларың келгей. Ҳәэир түсімиз емес онымыз болғай.

Жумагұл аўылға келгели бөлесин, бойыма үйренбесин деген қиял менен, онша ынтығы құрый бермес, алдына алса бағырына баса бермес еди. Бүгін қуўаныштан ҳәмме нәрсени умығып қызын алдына алғып отыр.

Сөнем де барлық ғалма ғалды естен шығарды. Жумагұлдин ғәйлериңе аўызы ашылып еки езиүйі жайылып ғана үнсиз құледи.

Тек жаттарда ғана ол:

— Шырагым, бүгни көп ойнаттың, оған қосымша қойнына алғып жатсаң анасының ийисине үйренеди. Кетерінде және жылап қалады.—деп, ақлық қызын өзи бағырына басып, Жумагұл емгел сұтсиз емшегин үйреншкіли әдети бойынша ақлығының аўызына салып «шылп-шылп» сорытып жатты.

Олардың бүгінги қуўақышлы қатты-үйқысы ярым ақшамнан айған мезгилде бузылды. Әйнектін көзлери шанғыр-шунғыр» сынып, қарангы жайдын иши оққа тутылды...

Иштегілер Сәнем, Жумагұл, Бағдагұл, Тазагұл еди. Излиизинен бес-алты ирет атылған мылтық сестінен қорқып, олар тан агарғашша бир-бири менен хабарласа алмады. Алға геүгім мәхәллінде Жумагұл биришини болып басып көтерип қараса, жүксли Бағдагұл ҳал үстіндегі, қырга шыққан ылақадай, арман берман айна атыр. Ҳан жерине оқ тиімепди. Қан шыққан жері жоқ, ал бийшара Сәнемнің үстіндегі Жумагұлдин Төрткүлдең әкелип берген шымшық көз ақ шыт көйлегинин саў жері қалмапты; қанға жуўып алғандай боялған. Жумагұлдин дизелері муз үстіндегі турғандай қалт-қалт етип, «ҳаў апажан, апажан, не болды саған?» деп үстінен бойын таслап жығылды... Сәнемнің дегенеси әлле қашан музболып қалыпты...

Қоңсылар ҳә демей жыйналды. Бийшара ана әдепки мылтық атылғаннан-ақ нәрестениң ғамын жесе керек, иргенин түбіне көрпешеси менен ылақтырып жиберипти. Оны адамлар сон елестирди. Жылап-жылап дауысы семип, ақыр соны жылауға да шамасы келмей шалыққан төрт жасар қыздын бетлери сиядай көгерип жатыр. Көкирегинде тек елпилдеген жаңы бар...

Жылай-жылай Жумагұлдин көзлери муштай болып исиг кетти:

— Бийшара Сәнем бийазар еди...

— Жылама, Жумагұл, көз жасқа өли тирилгенде, дүньяға адам сыймас еди..

— Шейитлик ҳәр кимниң басына келе бермейди...

—Оның қалған жасын өзиңе берсін, қызыым..,—Усылайынша ҳәр қайлы тәсelle айтып кетип атыр.

Жумагұл өзин қаша берик тутайын десе де анасының өмир жолы көз алдына елеслең кетсе, дауысының қалай шыққанын сезбей өкирип жибереди...

Қалаға әлле ким хабар етилти. Ертенине кеште Төребай менен Ембергенов жетип келди.

Төребай қаладан бириңши тапсырма менен келген еди, ол тууралы жыйналыс ашып, дийханлар менен ойласып алғыға мүмкіншилік таплады. Өзиннин үйін түші сол аўылдың ишинде адам өлип атыргандà жыйналыс ашыў дәстүр емес. Сол ушын өли жайғастырылғанша үндемеди, ал Ембергенов болса, бул ҳәдийсениң гүнәкарларын аўылдан излемей, из қуўып кетти...

Жумагұл кетиўге таярланып օқыға өзи менен Тазагұлди әкетиў мәселесине келгенде, Төребай да, Бағдагул де бир пикир айтты:

— Егер, өзин қайыл болсаң таслап кете бер, тәрбиялаймыз. Өқыұына кесент келмесин, Жумагұл.

Жоқ, бул сапары ана аналығын етти:

— Экете берейин, Төрткүлде илажы болар.

Оның бул шешимине Төребай менен ҳаялы пәлен-төлен дей алмады.

Төребайдың қаладан алған бириңши тапсырмасы мынау еди: бир ҳәптеге қалмай областың орайы Төрткүлге жетиўи тийис. Соңын арман Хийә этирапындағы душпанларды сапластырышы отрядқа қосылып Хийәға барады. Ал, кетемен дегенше аўылынан және бир жигитти Қоңыратқа жибериўи зәрүр. Қара басына қарап турған мәселе оңай, кете береди. Қыйыны Қоңырат мәселеси болды. Қоңырат қаласының этирапына усы қақаман қыста қорған салыныўы тийис екен. Әне, усыған қатнасыға

дәрриү келисім беретуғын ким? Жылдам шешиўи керек. Ҳәзирше Абдулладан өзге қолайлы жигит есіне түспеди, көзине де көринбеди.

Абдулла Айтбай «большой» дың жиінені, Айтбай өлгенде ол кишикене еди, ҳәзир он жети-он сегиз жасларда. Айтбайдың ата-анасын да қолына алып, оның үстінен өзинин нәренжан кесел анасын асырайман деп мүшкілин аўырластырсада, сыр бермей жасынан миңнет пенен қайнап писсенликтен турбаты жигирма жасар жигиттін турбатын аңлатар еди. Өзи шаққан ҳәм бир сөзли. Былтырғы жазда Айтбайдың ата-анасы қайтыс болған еди. Ҳәзир өз анасы менен екеўи турады. Экеси «Тазғара сауашын» да қызылларға жәрдем етил журип қайтыс болған. Сол ушын ба, душпанлары менен жолығысыұды қой излеген аш қас-қырдай қүсер еди.

Абдулланы шақырып алып тапсырманы ескертпіп еди:

— Ҳәзир кет десен де тайынман,—деди ол қысқа.

Солай етил Төребай Абдулланы Қоныратқа жоллады, ҳеш кимге себебін ескертпестен және бир ат тауып, Жумагұлди қызы менен Төрткүлге өзи әкетти...

2

«Арқадағы аўыл» деп аталатуғын аўыл манғытлардың арқасында қары көрим жерде орналасқан, жазда қара таллары булттай, қыста төбешік-төбешік тамларының айналасында, шақаларын биреў қол менен сылап кеткендей шыбықланып туратуғын, ҳәр бириnde төрт-бес түптен қара таллары бар аўыл.

Бөлек қонысласқан менен олар да манғытлардың бир тийресі, Хожанияз болса, сол аўылдағы ең аўызызы, жигерли жигитлерден есапланатуғын әди. Ата-анадан жаслай жетим қалған менен экеси ийшан болып откени ушын оны ҳәмме «мақсым бала» дер еди.

Келбети де мақсымларға ылайық. Тап бир бүйрүқ пенен көгерткендей, мұрнының астына емес, еки езиүінин үстінде, аўзының қыйыўларын жасыратуғын селдірғана, тап өт шалғандай сарғыш мұртлар бар. Сүмпек ийегінде түк жоқ, көгіс, жылтыр, шырайы қызығыш. Оның қырқ жасты алқымлағанына қарамастан, бириңи көрген адам оған отыздан артық жас бермес еди. Той-мерекелерге ерте араласқаны ушын ба, өзи әбжил. Үйинин қасында үйир-үйир қойжанлық жатпаған менен, сырттан қонақ келсе, қайдан болса да сойыслық табылады. Қазанлы. Өзге аўыллардан қыз айтырып келген жигит-желеңлерде алды менен сонықине түседи.

Өзи аўылдын аўыз биршилигин де сақлаудың тәрепдары дег ат кешірген.

Бул топардағы дийханлардың абрайлысы Сейтжан еди. Жасы қырқ беслерге келип қалған, орта бойлы, тапалдас, қараса-қаллыдан келген адам. Мәниссиз көп былшылдыны жақтырмас. Бир нәрсе ислейжақ болса үндеместен ислей береди. Өзи Хожаниязбенең бир урыұдан еди. Сонナン келген оның менен жулдазы қарсы. Хожанияздың барлық минез-құлқын ҳаслан унатпайды. Ушырасып қалса сәлемлеспейді де. Әсиресе, олардың ара сындағы қарама-қарсылық, топарындағы Атажан бай үйленген соң күшнейди. Хожанияз жүрген соқпақтан ол жүрмеўге тырысады.

Хожанияз Сейтжанның жек көретуғының сезер еди. Сайлауда ақсақаллыққа етпей қалғаның тақырық Сейтжаннан көрип, жер бауырлап қалды. «Ағайин гой, дауыс берер деп жүргенше неге алдынан өтиедим, үақытша неге бас нымедим», деп басын тырнады, өкінди. Ҳақыйқатында ол Сейтжан менен бетлесиүгे бата алмайтуғын еди. Жүрексизлиги есіне түсип: «Үйи жаңғырға дәўуран қараған ба, перишесін басым болып баратыр... Алдымызда алысатуғын кен майданлар бар емес пе?»... деп өзинше. Кешқурын Сейтжандикіне келди. Сейтжан оны қаншама жек көрсе де. үйине келген адам болғаны ушын, көт деп айта алмады.

Олардың арасында әнгіме басланды.

— Сейтжан аға! — деди Хожанияз жүйәс ҳәм жалынышлы дауыс пенен. — Ағайин едик, бирақ жерге көмдин.

Сейтжан оған сөз зая еткиси келмеди ме, үндемеди. Оның бир аўыз сөйлеүін күтип интизар болып отырған Хожанияз пискен секерпарадай шыртылдап, жарылыға сәл-ақ қалып:

— Ағайин, алдында не ғұнам барын билсем өкен, дүзетер едим, — деди.

Сейтжан сөйлемей отыра берди. Хожанияз оннан сайын тырышилады.

— Урыұымыздың бир тиреги Атажан байдың кишикене ҳаялды жөнинде өкпелеген шыгарсыз. Менини аўызбиршилик ушын ғой. Өзициз билесиз, бурынғының жолы. Жас қызы болған соң кетип кала ма деп ойладым. Җүйсенбайдың киши ҳаялы қусап урыұы басқа биреў менен қашып жетсе, аўылға абырайма? Пәленшелер қайлқта демей ме жүрт? Шаўқым шықпасын деп өзимиздин үрүйдан еки жигитке тапсырып қойыппан. Аты Атажан байди-ки болған менен келин елдики. Басқа жақтан көшип келгениңиз жоқ, бәринге түснесиз. Усы күндердеги Алпысбай, Жетпісбай, Сексенбайлардың экелери алпыс, жетпіс, сексен жасларында көр-

гей балалары. Болмаса сол жастағы ғаррылардан бала бола ма? Бәринин де жас дийханлары болған...

— Түф-эй, ҳайұан! —Хожанияздың пәтиұасыз гәплерин ахырына шекем тыңлай бериүге Сейтжанның дәти шыдамады.

— Атажан байға билдиргенимиз жоқ, келиншек келисім берген...—деп Хожанияз және сөйлем баратыр еди, Сейтжан құлағын басты. «Хә, сений, алдым белгисиз, болмаса сазайынды берип, әкенди танытар едим...» деп Хожанияздың көкиреги сайранды, бирақ сыртқа шығарып айта алмады. Найлаж түрдө түргеліп, тенселе-тенселе үйден шықты.

Сейтжан менен ушырасқаны оған сайлаудаң жығылғаннан да артық дәрт болды. Көкирегин көтере алмай жатып қалды.

Еки ҳаялдың үстине жас қызы алғалы өзгелерге сыр бермеү ушын ұласасын таслаған Атажан бай динкесизликten аўылды көп гезип жүре алмайтуғын болған еди. Ешайинге жымпылдаң есигине тыным бермейтуғын Хожанияздың соңғы гездे көрінбейі оны динкесине ендириди. Қалдзўрап Хожанияздықине келди.

— Неге жатырсан?—деди Атажан бай оның жатырғанын көріп.—Хеш қапа болма. Журттың көпшилиги сениң тәрепинде екенин пүткіл округ биледи. Ҳеш кимге зәлелин жоқ жигитсен. Аўылды сендей тыныш қылған жигит бар ма? Сеники аўыз бирлік, бирақ сайлаудаң жығылғанын аўылдан емес, Жумагұл де-ген ақ байталдың кесепаты. Төрткүлден күш алып келген дейди. Өзимди айттай-әқ қояйын, сен ушын Дүйсенбай бийшара қанша ғайрат салды, қанша пул ғәрежет шығарды. Нурымбет ахун не-ше-неше адамларға бийпул дуёа берди... Түргел, душпанларына сыр берме!

Хожанияз ҳақыйқаттан да сыр бермеү кереклигин енди уқты. Ертеңине қәдимгисинше көшеге шықты. Аўылласлары менен араласты. Қайтадан атына минди.

Окристолкомның соңғы қарапары бойынша Хожанияздың то-пары да «Бахытлы» аўылына қосылып, бир аўылкенеске бириккен еди. Аўылда Төребайдың жоқлығынан пайдаланып анаўмынаў мәселелерге араласатуғын болып кетти. Дийханлар арасындағы гейпара даў-жәнжеллерди шешиүге қатнаса баслады. Қарал жүрмей дийханларды жыйнап бәхәрги егис ҳақында әнгимелесіп жүрди. Тазадан жап қазыў кереклигин көнесті.

Қалаға да тез-тез қатнайтуғын болды.

Төребай Төрткүлден бир айда айлаңып келди. Тап соңың келиүйнен писирип қойылған екен, окристолкомнан келген биреў

аўылда жыйналыс ашып, Хожаниязды батрашкомлыққа усының кетти.

Енди ол исти биротала гүжитти. Ешейинде көп ислерге арасып жүрген адам, жыйналыстын соңынан қалаға бир барып қайтты да, гилем байларға ҳәм олардың дийханларына:

—Кимдеким байға жалланып талабын етсе, ерикли. Мен шәртнама дүзип ҳақысын алып беремен,—деп бирме-бир даға залап шықты.

* * *

Хеш үақытта кисиден алданбайман деп, алды-артын өлшестирип жүретуғын Дүйсенбай Әмиринше есинен шықпастай болып еки алданған еди. Бириңши алданыұы ҳаялды Бийбигүлдин оқыға қашып кеткени. Заң қуўып оның әкесинен мәлларын қайтып алмақшы болып еди, бир-еки жыл ҳаял болған ҳаял кетип қалса, заң қоспайды екен. Болмаса Жанабазардағы ийшанның Турдыгүл ушын Тәңирбәрген машинышыға өткерген малларын қайтып алышы, ҳәттеки, олардың шатағына окристолкомның араласып заң тапқаны, оған үлгі болғаса еди. Қарап қалмайын деген ой менен айтысып барғанында:

— Сизге мүмкін емес,—деди окристолкомда.

Екинши алданыұы—Хожаниязға даўыс бериүи, оның өтпей қалыұы еди. Буның пәнти ҳаялды қашып кеткенинен де аўыр көринди оған. Хожанияздан да бетер қандай бийабырай болып қалды. Оның үстине нешше ақыллы гәплери, гейпара тұнларды үйқысыз өткергенлери, гейпара аш-жалаңашлар менен кенесисип, биразына бипул гөне-көкси кийим, гейде дән бәрғенлери, ояқ-бұяққа тынбай шапқан ат терлери!...

Сайлаудан кейин ол көкирегин сууық жерге басып, қалайынша бурынғы қалпине келиүди билмей жүргенде Төребайдың тамының мылтыққа нышана болғаны әбден мазасын кетирди: жүреги музда-суу. Кирсе, шықса: «сырғыя Тәжим мурт ойласпады» деп, сарсылар еди.

Қаладан келген атлылар издин басқа жаққа кеткенин анықладап Дүйсенбайдан гүманланбаса да, оған тышқан тесиги мың тенге, бойы аўыр: «ұх... ұх!!..»

Ол садақа, тойларға да көбаса бармайтуғын болып қалды. Үйине көпшилікти жыйнамайды. Хеш ким менен көп сөйлеспейди. Батрашкомлыққа сайланған Хожанияз бир жола түстө көлип, дийхан жумсаудың таза тәртиплері тууралы айтқанда да, оның өзин унатпай, ишинен сөгинип, жүзеки «хе, хе!» деп, мақул-

лап қала берди. Оның анда-санда сөйлейтуғыны, кеүил көтөриў ушын соқта ойнайтуғыны Тұрымбет. Бирақ оның менен де гәплерин теренге жибермейди.

Излерине құуғыншы түскенинен қорыққан Тәжим мурт та бул аўылға қәдемин изеп баспай кетти. Ҳәмме менен байланыс үзилип қалғанына, бир жағынан қуянса, екинши жағынан қорқатуғын да еди. Дүйсенбайдын ендиги жалғыз қәўпи Тәжим мурттың тутылыбы. «Ол усланса истиң питкени — жалахор адам. Мени сөзсиз сатып кетеди», дейди өзи-өзине.

Аўылға әскерий кийим кийген биреў келсе де иши улы гүпилди болып ас батбай, безгек тийгендей қалтырайды. Дизесиниң дәрманы кетип жығыла береди. Ал сол келген атлының парахатшылық пенен кеткенин еситсе, бетине қан жууырып, бойына ас тарайды. Сол ойласпай оқ атқан наймытлардың, еле табылмай атырганын шала еситсе де, анығын сораўға ҳәммеден, ҳәттеки, Тұрымбеттен де қорқады, кундиз көленкесине де исенбейди. Тосыннан дуўшарласып қалса иләжи жоқ, болмаса Төре-байдың көзине түсे бериүге де жүреги даўамас еди. Далага шықпай адамлар менен қарым-қатнасы үзилип қалғанлықтан, ол Төребайдың бир ай аўылда болмағынын да билмейтуғын еди. Бир жола есигиниң алдында турғанында өтип баратырған Төребайдың «Ассалаўма әлейкумы» еситип, жүреги бираз тоқтасқандай болды, сонда да исенбес еди...

Төrebай Төрткүлден жүдә қууашылы келген еди. Хийә айналасында жыйналған душпанларға соққы берип сапластырыуда жениске ерисken жигитлердин қатарында областътан алғысланды. Область басшылары алғыс пенен қоса аўылдағы жумысты жәнеде ҳәр тәреплеме жанландырыудың зәрүрлигич ескертип, рух берип қайтарған.

Исти неден баслаў керек? Төrebай енди усы жөнинде бас қатыра баслады. Окружкомда берилген көрсетпеге муўапық мәжилис өткөрди. Жыйналыстың мақсети—быйыл жерди жолдастық ислеўди—ТОЗ баслаў еди.—Ол ушын егис баслаганша аўылдың қубласындағы партайға жап қазып апарыў керек!

Төrebай кескин қойған бул мәселе аўыл адамларының тийкарғы дыққат орайына айналды. «Суў!» десе қайсы дийхан қарсы турады, ҳәмме бир аўыздан, жап қазыўға келисти.

Төrebай дийханлардың аўыз биршилигине қууанып Хожаниязға тәртип берди:

—Белдарлардың көпшилиги Дүйсенбай менен Атажан байдың есабынан болады.

Хожанияз тақыр басын қасығаны болмаса, илла деп аўзын

ашпады. Бирақ сонын ала не себептен де Хожанияз Төребай-дикине көп келгүшлейтуғын boldы.

Сырттаң бақлап Төребай менен Хожанияз арасынан әлле-қандай от шығыұын асығыслық пенен күтип жүретуғын Дүйсенбай бир күни «ақсақал менен батрашком сөз алсып қалыпты» деген тәспитті. Қарақулақтай ҳәр кимниң аўзына қарап, сөзлерин тынлап, биразын ҳаяллар арқалы еситип еди. Олардың жәнжели ақсақал менен батрашкомға кенсе салыў үстіндеген. Төребай кескени усы аўылдан, ал Хожанияз өз аўылынан салыўды усыныпты.

— Бул тартыстың биреўге ысыўы, биреўге суұығы жоқ,— деди Дүйсенбай өзинше.— Қайсы әүлийеге жерлегендеге маған қыз әпереди дегендегі гәпта!

Дүйсенбай усылардан басқа ҳеш нәрсе билген емес. Тек суұға баратырған ҳаяллардың аўзын ацлығаны болмаса, басынан қорқып биреўлер арқалы сорап билиүге, қызықпады да. Ол өзин қашшама аўлақ тутқан менен, аўыл бойынша откерилген наүрызлық¹ гөженин салтанатына қулақ аспай, бөлингіп кете алмады. Дийханлардың бирин-бири шақырыўы көбейип ҳәмме араласқан жерге бул да барды. Бул байрамда өзи туўралы жамаң сөз еситетен деген еди. Ҳәмме тымтырыс, тек ҳүкиметтің келешеги туўралы сөз boldы. Сонықтан қәүипсиз, пүткіл үақыялардың кем-кемнен басылып адамларға араласа баслағанына қуянып, үйинде түрли ойлар менен жатыр еди, ярым ақшамда дауысы таныс биреў қапысын тырнады:

— Дүйсеке, а... а... ш!...

Төсегинең жылан шыққандай бай селк етип, есигин ашыға мәжбүр boldы.

Тәжім мурт кирди.

— Аманлық па?— деди Дүйсенбай сыйырланып. Тәжім мурттың сейлеүге тили жууыспай, тоңып қалыпты. «Ах, ах!» деп, жоңқадай алақанларын печьке басып, бир майдан ҳалықлады. Оның узақ жерден пияда келгенин сезген бай ҳештеңе демей, шыраны жағажақ болып атырғанда Тәжім мурт:

— Кәне, кийин!— деди буйырып.

Байдың етине қалтыратпа тииди. Бирақ Тәжім мурттың өзи келгени ушын бәне таўып қалыўдың есабын таптай, қыйпансыйпан етип бешпентин, белбебеүин таба алмағандай ҳәр нәрсени бир услап айланышықлады да жүрди.

¹Наүрызлық—жаңа жыл басындағы байрам,

— Болсаңдә!...

Олар Ийшанқаладағы Нұрымбет ахуның мешитине келгенше бир аўыз сөйлеспеди. Бул жерде жигирмалаған адам булардың келийін күтип отыр екен, Дүйсенбай Нұрымбет ахуның иегине кирип отырған тұлки тери малақайлыш, сақалы бир тутам биреүди көріп, өзин жас гезинде бир тойда аттан жығыш кеткен бай баласына шырамытты. Бирақ анық биле алмады, оның қоң менен тырнап тескендей қөзлеринин ойнақшып турғанын көріп жансызың деп те гүманланды. Қөкиреки бұған да исенбеди. Деген менен ким екенин жете билгиси келип, соған тигилиў менен ойы бәнт болды. Басқаларға қарап, билип алыша пурсат та болмады. Асығып отырған Нұрымбет ахун сөз баслады:

— Азаматлар, қуда ҳүрметине бизин атымызды билетуғын елдин ғүллән қаймақлары жыйналып болды. Ұқыт қысқа. Сонда да мен азмаз айтыңырайын... Ийшанымыз ҳәммеменизге сәлем жоллап, бала-шағанызға Әмир, өзлериизге жүрим ҳәм ийман тилеп атыр... —Әнгіме ҳәммे диншиллдердин Әмиүдәръяның арқасындағы атақлысы Қасым ийшан жөнинде баратырғанын билгенлер де, билмегенлер де сорамады. Тек ғана ултандырызғар мешиттин дійіўалынан басқа жаңы барлары: «ийшаным, ийшанымыз саў болсын» деп жабырласты. — Ийшанымыз Қызыл құмда жүрген қазақ байларынан да хабар алышты, — деди Нұрымбет ахун жұдә исенимли ҳәм мақтанышлы. — Бизге жәрдем беретуғын болыпты. Турдықылыштың шабарманлары Жуманияз ләўзе, Мәіжан мықыры бүгін бул жерге жетпекши еди. Кешигип атыр. Күтпей-ақ қояйық... —Әлбетте, бәриңиз де бир елди аўызыңызға қаратып келген ақыллы адамларсыз. Сонда да ийшанымыздың «мениң атымнан айт» дегенлерин айттыўым керек. Бул Хорезмнин шуқыры-ата бабаларымыздың дин мұсылман ўалаятына биротала араласып, мұсылман болған жери, исламға қол берген жери, бейиштен орын алатуғын жери. Енди кенес ҳұқимети бир сумлық таўыпты. Динди ойран етип, мұсылманлардың парра-паррасын шығарып бөлип жибереди деген хабар бар. Яғни ҳәр милләтке өзин-өзи басқарыўға ерик беремиз деп алдап, мұсылманларды бир-бирине қарсы қоймақшы. Халықтың ерки кимде болыўы керек? Бир құдада ҳәм құдай тәрепинен белгиленген исламның ийелеринде, ақсүйек бескзаттарда. Құдай әүелден адамзатты еки қыйылдың қылыш жаратқан, Ислам күшиклери, ақсүйеклер, бескзаттар хан сайлап, ел басқарып, қара пухара тек ислеўі тиімс. Ал, ҳұқиметтің бул ойлап атырғанлары мұсылманшылықта қайшы келетуғын тәртип. Биз

барлық мұсылмандар бундай тәртіпке қарсы ғүрес ушын бири-
гүйимиз көрек... Өзлериңiz билесиз, Жөнейтхан женилгеннен
кейин бираз тынышлайдық. Себеби, душпанды сапластырыў
ушын күш топлап алымыз көрек еди. Күш топланып атыр.
Қоңырат қаласының этирапын қорғанлап, әскер ойнап атырған
менен, Әмиүдәрьяның қубласы қәүипли емес, арқасында бәле
бар. Өзлериңизге белгили, бул жағы орысларға ертерек жақын-
ласты. Сол ушында иишанымыз ақыллылық етип Қызыл
құмға барып қайты. Дәрьяның арқасын алсақ Қызыл құмда
жүрген қазақ атлыларына қосылып Қызылордаға шабамыз.
Аржағында Мәскеў үзақ емес. Төрткүлде, Самарқандта, Таш-
кентте жана ҳұқимет басшылары барлық шығыс мұсылмандарының
қүшин бөлиў ушын таярлық көріп атырса көрек. Дәрья-
ның қубласының қарақалпақларын Майлы шенгелден баслат.
Барса келмес, арқасы Арап тенизи, Қызылдың құмынан щегара
тартып автоном область етпекши дейди. Бул ақылға уғрас кел-
мейтуғын талап. Сол ушын алланы яд еткен ҳәр бир мұсылман
атқа миниүи шәрт. Бириңи гезекте Төрткүлде жаңа ҳұқимет-
тін оқыуын оқып атырған мұсылмандарын сатқын балаларын тар-
қатып жибермей бизге тынышлық жоқ. Мұсылмандар айнаған-
лар жаман. Айтқан гәпимиздин қулы болып жүрген бурынғы
ақсақалдың айыбын таўып қаматқан ким, билесизбे? Сол Тө-
ребай еди. Сол үйи жаңғыр Төребайды оқып жүрген Жұмагұл
Зәрип қызы қуяттайтады. Сол қатынның кесепатынан келешеги
сүттей ғана аппақ Хожанияз мақсымның ақсақаллыққа сайлан-
бай қалғанын билесиз. Себеби, енди Маңғыт аўылына ким ақ-
сақал болады деген сораў туғанда, сол саллақы қатын Төрт-
күл обкомына барып, Төребай болады депти. Даўыс беріүде
де қылаптық болды ма деп ойлайман. Солай ма Дүйсенбай?

— Солай тақсыр! — деди Дүйсенбай.

— Әне, көрдиниз бе, ҳұқимет басшылары өзлери оқытқан
адамлардың созин тыңлай береди. Егер усылайынша оқыған
адамлар көбейе берсе, кеңес ҳұқиметиниң тиреги көбейип, ақы-
бети жаман болады... Буның менен сизлер, ис қоржынға айла-
нады деп ойламан. Жети атасы бий болмаған адамға ел басқа-
рыў мәкириў. Оны қудай да шеп көреди. Елеберин көзиниз же-
теди. Қарақалпақтың ҳаялы ғой ҳаялы, бурын кисиге төрелик
берип көрмеген еркеги жүртқа басшылық ете алмайды. Оны өзлери де биледи. Сол ушын анаў Төребай дегенге жорта ел бас-
қартып қойды. Қарақалпақ аўылына келгинди биреў ақсақал
болды деген не сұмлық?

— Дұрыс айтасыз! — деп тұлки малақайлы мақуллап қойды.
— Эне, еситтініз бе? Автоном болатуғын болса ондайлаң күйіп шыгарылады. Оған шекем бир қарақалпақ онын айтқа-
нына жүрмей аўыл тарқасады. Бұған ким айыпты? Еки жұзли,
қуянқы Жумагұл айыпкер. Ҳұқимет еле онын қасаңлығына ту-
синип өзин дарғазап қылады. Асықпаң сизлер, ол қатынның
алдағанын түсінеди. Бишай Әмиринде ҳаялға исенбейтуғын бо-
лады. Себеби, бул халыққа сатқынлық. Ҳаял деген жүзегей хা-
лық қой. Қойын, жигитлер, қызып кетиппен. Ондай ҳаялды ҳәр
адымда шалыў керек... Ел басқарыў тек сизлердей бекзат, ақ
сүйеклерге минасып... Қысқасы, Төртқұлға шабуұыл жасап,
«Әмиүдәръяның арқа-қубласын бириктирип, жаңаша тәртип ор-
натамыз» деп атырганларға жарап пенен қарсыласыўымыз ке-
рек. Бул бизге қыйын емес, себеби ҳәзір ҳұқимет ҳәмме жер би-
зики болды деп, тек жаңаша оқыўға кеўил берип атыр. Қалай
қарайсызлар?

— Төртқұлдеги басшылардың арасында бизді құйатлайту-
ғындар бар ма? — деди арт беттен биреў.

— Бар.

Хәммә тым-тырыс.

Қоразлардың жекке сийрек шақырғаны еситилди. — Тар-
қасыў керек,— деди Нұрымбет ахун.— Мәқул ма?

— Мақул, мақул,—деген гүнкилдилер шықты. — Әлхәм-
диллаға тили келген мұсылмандардың исенимлилеринен ҳәр
бириңиз екеў-үшеуден адам таярлайсызлар. Шабуұлдың кү-
нин өзимиз айтамыз. Ишанымыздың басқа да ойлап қойған-
лары бар, оны аўылыныңда көре берерсиз. Ал, ҳәзірше ишаш-
нымыздың ант хатын оқыйман. Тәкирарланлар: «Бисмилла! Ис-
лам ушын бир тамшы қанымды аямайман. Өзим тұтылсам, ис-
лам ушын дегенлердин ҳеш қайсысының атын айтпайман. Айт-
сам тилем қырқылсын, көрдім десем көзим шықсын, нағыз до-
зақый болгайман, отлы гүрсииң астында қалғайман. Әү-
мийни!...»

Хәммеси ғаўырласып тәкирарлады. Сонда да Нұрымбет ахун
оларға исепбей ҳәр қайсысына наң услатып болып тарқатты...

Бирақ Дүйсенбайды иркіп қалып ескертти:

— Қаланың басшылары Зәріптің кызы Жумагұлдин оқыўбын
піткеріүинен көп нәрсе күтип отыр. Абайлы бол. Биз сол Жу-
магұлдин еріне көп нәрсе жүккелеймиз кепек. Гези келгенде ол
аңсатлау оқыўға жиберилсе, ҳештеңе уттырмаймыз, көз қулақ
бол...

* * *

Дүйсенбай Ийшан қаладан таң ата келди. Ҳаялым ҳеш нәрсө сорамасын дедиме, от ысырып көрмеген адам үйине бир дәске жынғылды қушақлап ала кирди.

Чай ишип болып уйқыға да жаталмады. Тұпсиз қара уйайым басты: Жарақ асынып топылысқа барыұдың ақыбети жақсы емес, оқ тийип өледи. Тири қалған менен женилсе, әшкара болады. Нурымбет ахунның алдында ўәде берип, енди бас тартса, баз-баяғы жаман, тили мүки болады. Сол ушын ең болмаса Турымбетti қайтадан таярлап шабыұлға қосыўы тийис.

Тағы қандай имканиятлар бар? Бәрин ойлай баслады. Есине Тәнірберген машинышы түсти. «Пай, өзи дүньядағы саран, бирден-бир қыйқым адам-аў», деди гүбирленип ҳәм ақсақал сайлаұынын жуўмағы шыққан күни ақшам келип, оның шаўқым шығарғаны еследи.

— Бүттетуғынын билгенде, пул емес, сиздірге тәнірдин ғазабын берер едим,—деген еди машинышы.

Сонда Дүйсенбай:

— Берген пулың азлық етти. Көп пул үстемлик әперетуғының, қолға кирген үстемликтин өзи көп пул екенин түсінбедин!—деп, женислик бермей, қайтарған еди... Илажсыздан не де болса Тәнірберген машинының аўзын және ийнскейин деген қыялға беріліп ақыр соңы соған тәүекел етти.

Қалын малын қайтып төлетип, ең болмаса басқа биреүге тиймей, қызының оқыўға қашып кеткени ушын ҳаялыш менен урыслы болып, ишкі зәрдесин кимге айтып жарыларын билемей жүрген машинышы Дүйсенбайдың келгенине қуянып, машина тигетуғын гүрсисинен түсип көз әйнегин алды.

— Дүйсенбай, келмейтуғын болып кетти?

— Бул бир таршылық заман болды.

— Айтпа-айтпа,—деди машинышы басын шайқап.—Мендей масқара болғанлар бар ма екен? Алған малды төлеў деген не сумлық еді. Жүрт не айтысып жүр?

Тәнірберген машиныны көрсем, және Хожаниязды ақсақал етемиз деп шығарған пулларынан гәп қозғайды деген қыял менен жүрген Дүйсенбай оның ҳәзирги сөзлериниң бағдарына қарап, өзин үстем тутып гәпти шорта кести:

— Ағын суудын сағасынан байламаса болмайды.

— Ол не дегенин?

— Бой жеткен қыз-ашырқаған қаншық. Қызларды сезге ылыштырып әкеткендердин өкшелерине желим жағыў керек-тә!

Машыншы енди мақуллау белгисин билдирип басын ийзеди. Бай биразға шекем сөйлемей қалды. Машыншының жуқа қызыл көзлери аларып, көкнар сүзекидей сарғыш тартқан жүзлери жыбыр-жыбыр етип, көп үақыт отырды. Дүйсенбайдың қыялы бул сапары анығын айтпай кетиү еди. Машыншының ҳақыйқаттан да бул сумлықта кеўли берилип отырғанын аңлап «тандырды қызғанда жабайын» дег туұрысынан келди:

— Төрткүлде жатып аўылдағы аўзының сарысы кетпеген аңғәдек жигит-қызларды мәргиядай өзлерине тартып отырғанларға жарақты топылыштырымыз керек.

— Екеўимиз бе?

— Егер келиссен қырық-елиүден кем болмайды.

— Жолдас табылса, бараман,—деди машыншы шешимли түрде.

Үес күннен баслап қайтадан екеўинин әлпи алысып кетти. Әңгимеден әңгиме тууып, сайлауда утылыу себептерин Дүйсенбай Төрткүлдегилерге ҳәм Жумагулге аўдарып еди, қызы ушын күйип-писип жүрген машыншының әбден ғыжырданы қайнады. Сөйтис олар күнде болмаған менен күн ара жолығысып, өзлөринин келешеги жөнинде ойласатуғын болды. Нуры-бет ахунның тезирек хабар жибермегенине асығып, Дүйсенбай:

— Япырмай, ийшанымыз жақсы түс көре алмай жүр мекен,—деп, тоңқылданады. Оған қосыла Тәңирберген машыншы да шыр-пыр болып, ийшаның жақсы түс көриүнне тилемеслик билдиреди. Солайынша күте-күте, Дүйсенбай апрельдин басында қалаға барып еди, ат байлаган шарбағында биреў оны тутып алды:

— Келеси жума!—деди де кетти. Дүйсенбай бул күнди тақатсызық пенен күтсе де, Тәңирберген машыншыға ескертпил болып, енди ҳәр қылыш сумлық облады...

Үәдели күни аўыр жатарда Тәңирберген машыншы оның қылқызыл қан қусып ошақтың басын жайратып таслағанынын үстине келди. Дастықты бийик салып жатырған бул адамның бас ушында ол азмаз отырды да, ҳалын көреп, бирақ сумлық пенен «ойран бояў» ишкенүүн сезбей, оның силтеген жағына кетип қалды.

Ол сол жатыстан еки ҳәптеге шекем далаға шықпады...

ды баслап Төребай бастан ақырына өлшеп шықты ҳәм оны «Жаңа жарған» деп атауға келисти.

Жердин тоны кетиүден «Жаңа жарғаның» қазыўы басланды. Гә Хожанияз батрашком, гә Төребай қазыўшылар менен болады. Қазыўдың тийкарғы шығынын Атажан бай менен Дүйсенбайдан өндіриў мөлшерленген еди: жудә кәмбагал дийханлардың ҳақысын солар төлейди.

Абдулла Қоңыраттан жигирма күнде-ақ қайтып келген еди. Ол жерде бир қан төгиспеге қатнасқан. Өзи сыр сақлаўға да беккем жигит екен, Қоңыратта не жумыс ислеп келгенин тек Төребайға ғана айтқаны болмаса кисіге билдирген емес. Қазыўдың бириňши күнлеринен баслап жең түрип шықты. Оның жағдайы ҳәммеге белгили. Сол ушын Абдулла менен Қалийге бириňши гезекте ҳақы берилиўи тийис еди. Олардың екеўи ушын Хожанияз Дүйсөнбай менен шартнама дүзисти.

— Мейли, Хожанияз,—деди Дүйсөнбай шартнамаға қарсылық етпей.—Ел ушын жап қазылса болар.

Бул кисинин гәпиниң бағыты Хожаниязды ҳайран етти. Не ушын қыйлаңбайды, ямаса ашыўланғаны ма?... Солайынша ол өзинин гүмилжи ойларына жүўәп таптай-ақ, қағазларына қол қойдырды да, көп сөйлеспей кетип қалды.

Қазыўға жапатармақай ҳәмме қатнасты. Қолы бос адамлардың ҳеш қайсысы мирэт күтип отырмайды, бел алып қазыўға барады. Нышлы беллерден шықсан топырақлар гербиштей-гербиштей болып атылып, күннен-күнгө бийик ырашлар көтерилип атыр.

— Быйылғы ықласқа құдай береди,—деседи дийханлар өз ара сөйлессе.

Батрашком Абдуллаға шартнаманың ушынан ҳақысына дән әнериўге келгенинде «аўырыў» болып жатырған байды көріп, Абдулланы қайтарып жибергеннен кейин, қаталлықты қойып, бас ушында гүнальыдай отырды:

— Жас үлкен, жудә жаман жығылдыңыз ба?

Дүйсенбай:

— Бидмедим, билмедин,—дегеннен басқа ҳештене демей, бостан-босқа «хоқ-хоқ» деп логыды, аўзынан ҳештене түспеди. Бәрxa от жақтырып қойғанлықтан ба, бетлери майға пискен бауырсақтай қызыл еди.

— Шара жоқ, Дүйсенбай аға,—деди батрашком Дүйсенбайдың ҳаялы шығып кеткен соң сыйырлап.—Еле де дийханлардың төртеў-бесеүнен басқасын зорлап қойыптыз. Төребайға салса көпшилигин сизиң ҳәм Атажан ағаның есабынан жумсамақшы,

Халық деген, бийшара үркек қойдай, қорқытсан қорқып журе береди. Ал енди, үй жаналасам деген ойым бар.

Дүйсенбайдың жарқабаққа шыққан ажырықтай уйысқан өлпен муртлары жыбырласып, езиүинде құлки пайда болды.

— Есин дүзиў ғой, иним, керегинди сорай бер. Мен айтпай-ак өзин бәрін билесен. Жақын арада ақсақаллықты оннан алыш керек. Ахунымыздың болжауына қарағанда, ҳәзирше бунын ақсақал болғаны тәүір болған. Қөрсін журт, жалан аяқ келгіндін ел басқара алмайтуғынын. Қөрсін, қатынның айтқаны бойынша ақсақал сайлаудың қандай болатуғынын. Қөрсін, қатынның ақылынын келтелигін!...

— Бұғин бир тамаша болды,—Хожанияз және сыйырланды.— Төребай жоқ еди. Бир атлы аўылдың ортасы менен «халайықтар, ислам ушын биригіндер!...» деп, «Жана жарғанды» жағалап шаұып еди, қазыўшылардың гүлләни ислерин қойып, ыраштын басына шығып тынлады. Бир-екеўи ғана «неткен жалатай бул?» деп гүнкілдесип еди, көпшилиги оларға кейип «дұрыс айтып атыр» дести. Соннан соң анаўларының даўысы да семип қалды.

Дүйсенбай бул хабарға қуёнған менен, ишинде шенгел жатыргандай еди. Ертенгі күни Нурымбет ахун алдында жуўап беріўден қорқып жатыр. «Ийшанымыздың және де ойлап қойғанлары бар, оны аўылының көре бересиз деп Нурымбет ахунның ескерткени усы шабарман ба екен» деп. Дүйсенбай ишинен жорып, Хожаниязға билдирмеүге тырысып еснеди, керилди: «Алла, алла». Оның даўысы аўырыўға усамайтуғынына исенерин де, исенбесин де билмей батрашком «Жаңажарған» ға атланып кетти.

Қазыўшылар арасында алағадашылық бар екен. Хожанияз келе сала патырлап қазыўшыларға:

— Бул мениң талқан қазыўым емес. Маған салса бир қарақалпақтың мұнайғаның көргім келмейди;—деп атыр еди.

— Құмарпаздан батрашком болып,—деген бир гүнкілди еситилди.

Усы мәхәлде, атын ұшақбауырдағы отлаққа жиберген Төребай ыраштын басына көтерилди. Хожанияз тым-тырыс болды.

— Ақсақал, бұғин Хожанияздың үйлеринен еки адам келмей қалды. Бизин топардан Салый менен Орынбай да жоқ. — деди. Қалий белин таянып турып.

«Сен билесен бе» дегендей, Төребай батрашкомға қарады. Батрашком оның көз қарасына итибар бермей, атына қарай бурылды.

Кеште Төребайдың өзи келмегенлерди анықладап шықты.

Орынбай менен Салый дәнлериң түйесип, жолдастық жер ис-
леүге келисилген келисім бойынша арба, өгизлерін бириктирип,
отынға кетіпти. Хожанияздың үйлеріндегі дійханлар да сондай
себеплер менен келмей қалыпты. Барлығының себебін анықла-
ғаннан кейин ол батрацомдикіне барды. Ол дастықты бәлент-
тен қойып жатыр екен. Ҳаялы Улман өз дизесине бөлесин мин-
гизип емисип, еринин жұн басқан балтырларын қысып отыр. Ақ-
сақал кирип келгенде Хожанияз қыбырламейжақ еди, Улманның
бөлесіч қапталына жатқара сала ушып түргелип, төсек салыўға
қолайласып атырганың көрген соң, пайлаж:

— Кел. Төребай — деп, аяқларын жыйды.

Төребай төсектін бир шетине жанбасын тийгизип ашыулы
сейледі.

— Атажан бай ҳәм Дүйсенбай менен және шәртнама дүзисі!
Қазыўшылар тарқап кетпесин!

Хожанияз дасқар шымшиқтың қанатында тарғыл атаўшық
муртларын сыйрап-сыйрап, құлип жуўап берди:

— Төребай, сен неге билмейсан? Олардың кеширмеси көтере
бере ме?

— Көтереди! — деди Төребай кескин.

— Ҳәзір Дүйсенбай аўрып атыр. Атажан бай ғарры. Егер
олар ишқыста болып, өлсе, биз екеўимиз жуўап бермеймиз бе?

— Бизин үйди өқца тутып. Жумагұлдин кемпірин атып кет-
кенлерге ким жуўап береди? Атажан бай ғарры болса, неге жа-
қыз алып отыр?

— Атажан байдың ғаррылығын билди्रмейтуғын жас жигит-
лер көп,—десе батрашқомының түси сууыды:

— Тәнірберген машинышың да, Мәмбет молланың да жә-
не еки-екиден белдар көтериүге шамасы келеди,—деди Төребай
онын дәлилине қулақ аспай.

— Сенин менен биз байларға қарсымыз. Бирақ қарсымыз
деп елди бүлдіре бериүге ҳақылы емес шығармыз...

Олардың тартысы биразға созылды. Ақыр соны еки байдың
хәр қайсысына және бир-бирден белдар салыўды зорға үйғары-
сып тарқасты.

Дүйсенбай буган да келисім берди. Бирақ Хожанияз оған
көп егін егійі ушын дійханларды жалдап беретуғынын айтып
қууантып кетти.

Арадан бир ҳәптө әткермей-ақ ол Тәнірберген машинышың
келгенин еситти. Сонда да оның өзи келгенше шыдалап, бай бас
көтермеди. Тәнірберген машинышы дәэtsизлик етип келип, таң-
ланыўы менен есикте турып қалды:

— Ахунның ғарғысы етпепти.

Машыншының шырайынан зулметли зәхәрди абайлап, бай бас көтерди.

— Ахун сени қоян жүрек дөп атады.

— Айтса қайылман Аман қайттыңыз ба? — деди Дүйсенбай көрие менен қымтансып.

— Ие патырат, алты адам өлди. Ен жаманы өлилер арасында Тәжим мурт шала жансар болып, «ұай-ұай» деүи менен қалып қойды. Алып шығыўға пурсат таппадық.

Дүйсенбай, мени қөркүтыў ушын айтып отырган шығар деп исенбей, оның бетине анықладап қарап еди, машыншының гүзги жапырақтай сары жүзинде қан қалмай, бездей ағарып, қызыл көзлеринин айналасы бузаўбас журип өткендеги исип кеткен екен. Әдебинде албырап қалған бай өзин басып, ишинен «булар туылғанда менин не жумысым бар, аўрып үйде болғанымды ҳәмме билели» деген исениште:

— Ахун ҳештене айтып жиберген жоқпа? — деди.

— Айтты.

— Тәүир болдым. Айта бер, өзи қайда?

— Ол қалған жигитлерди Жинишкенин тогайына жайғастырыўға кетип еди, бәлким, үйне де қайтып жүрген шығар. Миллетлерди айрырыў жөниндеги пикирдин қәте екенин, оған халық күш бермейтуғынын айтты. Және азмаз шыдаў керек деди. Оның еле дәмеси мол. Ийшанымыз пикирлеринин қайтпан депти. Бирақ ҳәзир ҳүкиметтің саўатлы адамға мүтәж болғаны ушын өзимизге бейим адамлардан оқыўға жиберип алыш керек-лигин ескерттіпти.

Дүйсенбайдың көзлері жасаўрап, «пыр-пыр» жанып турған шыраға түсіп, тынып қалды. Тәңирберген машыншы жанбаслап чай ишти.

Екинши күни азанда бай Турымбетти ҳаялы арқалы шақыртып:

— Иним, аўырыўымнаң аман қалғаным ушын саған садақа, — леп бօғжамасынан ақ шашақлы бир гилем шығартып берип жиберди.

* * *

Сонғы гезде Төребайдың мазасын қашырып, аўыл дийханларының берекетин ушыратуғын бир ұқыя пайда болды: Биймәлім бир атлы ара тұра: «Халайықтар, динди сатпанлар! Диний Хорезмнин ҳұрмети ушын биригіндер, ул-қызыларынызды жанаша оқыўға берменлер...» деп, аўыл арасынан қуйындай шаўып өтеди. Төребай оны тутып алайын деп ғужырланады. Бийпайда

аңлыған ўақтына тап келмес сирә. Ол усылайынша күйинп-писип жүргенде окружкомға шақырылды.

Окружкомның кенсесинде көп адам бар еди. ОГПУ деги Орақбай Ембергенов та усы жерде екен. Окружком секретары Баймуратов кишипейиллик пенен Төребайды көриўден орнына тикейинп, алдына жүрип келип сәлемlesti. Төребай ишинен «жана заманның басшысы да» деди де, дийўалға жанаса қойылған гүрсилдердин бириүине мәрдана отырды.

— Соңғы еки ҳәптенин ишинде аўылышынан тыста болып келген, қыдырып қайтқан адам болды ма? — Баймуратовтын бул сораўы Төребай ушын күтилмеген сораў еди. Ол аўылдын мазасын алып «халайықтар!..» деп шабатуғын атлы жөнинде со-пар деп ойлаған еди. Күтилмеген сораўға ойланып қалды. Дұрыс жуўап бериўи лазым. Қэне, ким қайда барды? Ҳәмме аўыл адамларын, қәүиплилерин көз алдына елесслете баслады: Дүйсенбай аўырыў. Атажан бай гарры. Хожанияз өзи менен күнде көрисип жүр. Диіханлардың бәри қазыўда. Турымбет болса анасына қайыр бермей, жас балалар мәнен қайтадан асық ойынға түсип жүрипти. Ким, ким? Барлық адамларды еследи. Мәмбет молла пышықтай, кемпириниң қасынаш шықпайды. Бир-еки мәртебе оның ешек арқанлап жүргенин де көрди ол. Айтпақшы, Тәңирберген машинышы көринбеди? Жоқ, оның өзи көп аса далаға шығып гезе бермейтуғын адам. Ҳәр кимниң кийимин тигүй мәнен бәнт...

— Жоқ, ҳеш ким қыдырмады, — деди ол ойланып-ойланып.

— Анық билесең бе? — деди Орақбай Ембергенов.

— Анық билетүғын едим...

Төрткүлге Тәжим муртлар жасаған шабыўылдан Төребайдың бийхабар екенин билгесең Баймуратов шақырған себебин ту-синдирип:

— Сақ болынлар, оқыу жөнинде быйыл умытпа! — деп қайтарды.

Ол қайтысын жол бойынша және ойланды. Ҳақыйқаттан да биреўдин қыдырып ямаса тамыр-тансыларына елим түсип яки той болып кеткенин биле алмады. Төребай соңғы гездеги бағрашкомның ҳәрекетлеринен шұхбаланып, ол жөнинде Баймуратов пенен кенесип көрмекши болған еди. Киятырып ол туўралы айтпағанына қуўанды: «Аўыл кенесликке талас болған соң қуры жаманлап жүрипти деп исенбеўи мүмкін. Оны өзім жени-үйим тийис» деди гүбірленип. Аўыл арасында базда көк гаргадай көринип: «Халайықтар, динди сатпаңлар!...» деп, шаўып өтип кететуғын адам туўралы айтыўды умытып қалғанына өкинип,

қайтадан қалаға кетпекши болып түрдү да, және: «тек хабар жеткөргөнше өзім оның да жолын табайын» деп, аўылға қарай алған нәзерин бурмады.

Муғаллим жетиспегенликтен еле аўылдан мектеп ашылған жоқ еди. Жумагұлдин кетерде зінхарлап кеткен тапсырмасы, оған қосымша окружком да ескертіп қойыпты. Еймуратов бүгін және есіне салып жиберди: Қалай болмасын быйылғы жазда Төрткүлге жигит-қызлардан таңлап оқыўға жибериў керек..

Төребай бул тапсырма жөнинде талай бас қатырған еди. Қалий қызларына жәм жуўытпайды. Орынбайдың балалары жас. Салый уста жалғыз қызым деп шыр-пыр болады. Бир ийсе Хожанияздың топарындағы Сейтжан ғана ийеди.

Төребай бул кисини бурыннан жақсы билетугын еди. Олағ талай-талай қазыўларда бир шек салысып бир төсекте жатысқан. Қалаға талай-талай отын сатысқан. Сейтжан Хожанияз бенин тек ғана аўыллас емес, ағайин болғаныша қарамастан, онын ел бириктиремен, деп жақын жуўықтарына да ҳарамылық етиўлерин ҳаслан унатпас еди.. Ол бул сырларын тек Төребайға айтып ашылышатуғын еди. Болмаса өзи көп сөйлей бермейди де.

Төребай усыларды еслеп Сейтжандикине бурылды. Үйинин қасында сур ешеги байлаўлы тур екен. «Өзи де үйде болғаны», деп аттан тусти.

Сейтжан аяғын көсилип, сегиз жасар улы таллап берген қасықтан кендир арқан есип отыр еди. Төребайдың кирип келгенине ушып турғанда қабығы шашылып еди, Төребайдың өзі жыйнастырып қазыққа илдирди.

Хаялы Тұрсын жоқ екен. Он бес жасар қызы Гүлжан жамаң отырған әкесиниң көйлегин жүктің үстине таслап, есик беткешкіты да от жағыўға айланысты..

Олар еркин отырып сөйлести...

— Ҳадал сырым, ҳаял оқып жүртқа аға болады дегенге кеўлим бармайды, — деди Сейтжан оны атландырып атырып. — Жаңа заман ушын қызыма қарсылық етпеймен. Ал Турдыгүл келе қойса, көріп, Гүлжанның өзи-ақ кетемен дер еди.

Тәңирберген машинының минези өзгермесе, Турдыгүлдин жағы әлемалысқа келмеў қәўпи бар еди. Төребай ол жөнинде ҳештеңе айтпастан кетеринде:

— Ең баслысы, женгей қарсылық етпесин, ал жаңағы-айтқаным, шабарманға тыйым салайық,—деди. Шабарман дегени сол «халайықлар».., деп шабатуғын бийбелги атлы еди.

Күрығыр атлы қасақана тап Төребай жоқта, ямаса ол атын жиберип, жамбаслап чай ишип отырғанда келип, аўыл арасын-

да дүбелей турғызып, бир үйди от алып атырғандай ашы да-
үйс пенен бақырып, ол далаға шығаман дегенше зым ғайып бо-
лады. Қебинесе намазлыгер, намазшам мезгилинде өтетүгүн
еди. Ол Хожаниязға да:

—Сен де сақ бол!—деп, бир-еки мэртебе ескерткен еди.
Ол да Төребай усап, ғапылда қалып жүргенин айтады.

Шабарманды түсинип болмас еди. Төребай сол жаршының
базда ақ, базда ала, базда қасқа атлы болып өтип кеткенин
еситеди. Барлық аты жүйрик қусайды. Соған қарап олардың
көп екенин, ямаса бир атты ҳәр түрге бояп жүрген бир адам
екенин де биле алмайды.

Кешқурын ол атының ерин алып, алдына беде таслап, өзи
тамға сүйенип, аўылдың бәхәрги көринисине заўықланып тур
еди. Арқа жақтан киятырған көмирдей қара аты бар бир жолаў-
ши көринди. Сондай нәлетий болмасын деп қәүипленип, өзин
сәл тасаға алды. Жоқ, олай емес, мойнын төмен алып жүдэ
салпаўысып киятыр. Сөйтсе де Төребай ишке кирмеди. Кимдикі-
не қайырылғанын билейин деп, ешайин турыпты. Бир ўақытта
атлыға жан енди. Зәңгиге ширениң жән-жағына қаранды. Туп-
па-туұры Төребайдың тамына көз тикти, буны көрмеди. Аты
тамының аржағында еди, оны да абайламаса керек, уры ийттей
жән-жағына қаранып, аўылға араласа келе, бирден үсти-үстине
атын қамышылап жиберип, бас байрақ ушын озып киятырған-
дай қамышының былғап сүренледи:

—«Халайықлар, халайықлар! Еситпедим деменлер... Ис-
лам ушын... Жаңаша оқыуға бала бермеңлер!...»

Төребай изин тыңлап турмады. Жадағай атына ғарғып ми-
нип, қуя жәнелди. Қара атлы, қуүғыншы түскениң көрип қа-
лып, атын бас демей, көз демей урып, артына қарап-қарап, даў-
ыл айдаған қаңбақдай ушып баратыр. Бул да жеделленип «шүү,
жәниүар, шүү!» деп атын ҳәм хошеметлеп ҳәм қолына илин-
ген шыбық пенен сабалап қууып киятыр. Қара ат жүйрик екен,
кем-кем араны ашты. Төребайдың қасқа аты да кем-кем қызып,
ойға, бәлентке қарамай келеплеп шаўып, кийиктей атлығүда.
Кашқын бәрқулла артына бет бурып баратырғанлықтан ба, аты
гилең шенгелліктин, жыңғыллықтың арасы менен аўылдың
қубласына шыққан соң «Жаңажарған» жалтың қайшысына ти-
релип, батысқа бурылайын десе Кегейли бар, бирден жапты жа-
ғалап Ийнан қала тәрепке қарай туппа-туұры шапты. Төребай
да араны қууырып киятыр... Ийеси менгере алмаған қара ат
қәпелимде сүрнигип кетип, омма-қазан атып ушып түсти. Ол

қайтадан атын тиклеп минемен дегенше Төребай да жетип үлгерди.

Қашқын үстине узын шапан кийип, шабандоздың кейпин тутқан арықнамайлаў, бир тутам қара шоқ сақаллы биреў екен, үстине қәўип жақынлаған гезде оның қолында шығанақ бойлы ақ сүйек саплы пышақ жалт ете қалды.

Жарағы жоқ адамның пышақлы жаўға аттан түсип топылыўы қәўиiplи екенин екеўи де биледи. Төребай әмелин тапты. Атын арқанлайтуғын шылбырдың ушын гүрмеклеп, тап бир асаў услайтуғын жылқымандай пияданың үстине атты айдап, дөнинг барып, таслады, мойнына түспеди. Айланып келип тағы таслады, тағы түспеди, үшинши иретте қашқын арқаның гүрмек шалынған ушын қақшып алды. Төребайдың қолынан атын дизгини кетип, Төребай да атын былай-былай табжылта алмай қалды. Ал анаў аттың дизгинин саўмалап, кем-кем жақын киятыр. Төребай оның қасына жақын келип пышақ урығын құтип отырыпты. Қашқын жұдә жақын келип «я, алла!» деп асаў тайдай шашып, пышақ силтеген мәхәлде, Төребай өзин оның үстине бүркиттей урды. Екеўи қушақласа жығылды.

Пышақ Төребайдың жанбасына қадалған еди, қайындай сүлиңгир жигит пышақ зарының пүткүйләй сезбестен, ийесиниң суýырып алыўына үлгертпей, қапсыра қушақлап астына басты. Қашқын тырмасып атыр. Ыснаспа, пысылдаспа, тислесиү... Қашқынның қолында және бир қишилеў пышақ жалт етип, Төребай қолының уйып аўырғанын сезди. Топырақ қанға былғанды. Төребай бул қаның қаяқтан ағып атырғанын байқамады. Себеби, қашқынның да аўзы-мурны қан. Төребай бир тупирип қараса, еки жағының да тили бар шаққы оның қолында ойнап жүр екен. Жан айбаты менен оның шаққылы қолын қысып, өзинин сүйир ийегин оның кегирдегине басып еди, қашқын ҳәлси-реп, шаққы жерге түсти. Шаққыны өзи алып, қәўиитен құтылған соң, оқыранып қасынан кетпей турған қасқа аттын шылбырына қол узатып, душпаның еки қолын денесине қосып, бала құндақлағандай шандып, тикейип еди, үстиндеги көйлеги өрим-өрим болып қәммә дөнеспенең қан тамшылады. Майжанбасына қадалған қанжардың сабына қол тийгизип көргенде, жаны көзи-не көринип, бүккесине түсти. Геўгим түсе Төребайдан ҳал кетти. Тикейип атқа миниүге шама жоқ. Қасындағы торға түскен сүйендей шырмалып қалған адамға ара-тура қарайды. Ол ынырсып, тисленип күшенеди, сирә аттың шылбыры оның жаздырап емес.

Бирден дүсирли шықты. Буннан екеўи де дәмеленип бурын

мып еди, Сейтжан бир арық шубар атты сабалап қелип қалыпты. Ол шырмалып қалған адамның бетине үцилип турды да:

— Газзаш, ҳарамы! — деп гүбирленип, денеси қанға былғанып, аяқларын көсиле алмай, бүккесине топ болыш жатырған Төребайды көрип:

— Орынбай...й.й! Берман айда! — деп дауыслады.,

4

Төребайды қозғаў мүмкін емес еди. Қалаға жетиүи қыйын. Сол ушын оны үйине шекем еппел әкелисип: — Орынбай, басында бол, қозғалма, енди қан ақпасын,— деп Сейтжан тутқынды ағтын ерине бөктегидей қылып кесе жатқарып тұни менен қалаға әкетти. Төrebай, денесинен пышақ суұрылған менен, жүдә құлсырекен еди. Ертенине Сейтжан келген сон көзин ашты. Сейтжан бир рус ҳаял менен келген еди. Ҳаял келди де, үй ишиндегилерге өзи үстемлик етип, Төrebайды шешиндириди ҳэм пүткіл денесин өзи жуұп қайтадан танды. Бул областътан округке келген доктор еди. Төrebай доктордың қалада жоқлығын өз тилинде Сейтжаннан сорап еди, ҳаял жергилекли тилди билетуғын болыш шықты:

— Мен областътан келдим. Қаладан кеселхана шөлкем-лестириүге келген едик... — деди.

Төrebай қысынғанынан жымыйып құлип еди;

— Ҳеш гәп, ҳеш гәп! — деди де, оның жарапары қәүүипли емеслигин, күтсе тез тәүір болатуғынын, бирақ жарапардың шүбереклерин алмастырып тұрыў зәрүрлигии Төrebайға айтып, қалай ислеў кереклигин Бағдагұлға үйретип, асығыслық пенен қалаға қайтып кетти.

Енди Бағдагұл де шебер болып қалды. Бурынғыдай Төrebайдың айтыўы бойынша емес, доктор қалай үйретип кеткен болса солай ислейди. Кем-кем жарадардың бети берман қарай баслады. Бирақ ол жатса да тынымсыз. Қазыў менен қызықсынады.

Бул сапары ол жеккесиремеди. Аўыл дийханлары келип турады. Ембергенов бир келип, тутқынның Қасым иишан дегениң бир шабарманы екенин, бирақ оның қайерде тұрақлайтуғының ол билмейтуғынын, деген менен оның көрсетиүи бойынша «Алтын тоғайдан¹» бес баспаши тутылғанын айтып,

¹ Алтын тоғай — Шортанбайдың сағасындағы Эмиүдәрбяның қайрымындағы тоғай. Торанғыллары ақ теректей дүзиў болып өскенілкten усылай аталып кеткен.

кеўлин көтерип кетти... Баймуратов та келди. Ол дәслеп Төре-
байдың кеўлин алыш ушын өзи жөнинде сөйлемеди:

—Еситкен шыгарсан, мен 1916-жылғы мәрдикарға алышынан
дан революция исине араластым. Сонынан қызылларға қосыл-
дым. Биз, революционерлер қандай қыйыншылықтарға
төзим бермедин, иним. 1918-жылы гезегим бойынша тұнғы сақ-
шылықта тур едим, қайсы қудай есимди алғанын билмеймен,
ақлардың еки-үш адамы артынан келип аўзымды басып, тай-
дай туўлатыұы менен әкетип қалды. Ордасына барған соң, пай
қынады-аў, рейимсизлер! Мынаған қара, саў жерим бар
ма?— Баймуратов көкирегин, жаўырынын ашып, жол-жол қара
тыртықларды көрсетти.— «Қызыллардың баслы күши қәйерде
екенин айт!» деп етиме темир қыздырып баса берди. Ҳәр бас-
қанда терилерим «ұажж-ұажж» етип, жаным қөзиме көринеди.
Өлсем де айтпаўға бел байладым. Партия бизди соған үйреткен,
ақыры... Енди зыйыққа отырғызып өлтиремиз деген күни өзи-
миздин Қызыллар келип, қутқарып алды... Ҳеш гәп, аўырып
турдың—аўнап турдың...— Бунчан соң Баймуратов «Жана жар-
ған» нын қазыўын көрип келип, аўыл дийханларын жыйнап,
ТОЗ ҳаққында сөйлесип, ўазыйпаларды айтып, Төребайдың
усынысы бойынша Сейтжаннын ТОЗ ға баслық болыўын мақул-
лап, дийханларға сыйлатып кетти.

Баймуратовтың кетерде Төребай менен Сейтжанға және
ескерткени мынаў болды:

—ТОЗ ағзаларын көбейтіндер... План ушын дәнди көп
егиңлер... Батрашкомнан дурыс пайдаланыў керек, ол қалаға
бийнайда көп қатнағаннан гөре, аўылда көп ислейтуғын болсын.

Төребай бул сапары да батрашком жөнинде айтпай қалды.
Себеби, Баймуратовтың сезине қарағанда Хожанияз қалаға
хәр барғанда булардың үстинен шағынып жүрген болса керек.
Қорықан бурын жудырықлады деген. Енди оған қарсы даула-
сыұ басшыларды алжасыққа салып, екеўине де исеним кемейип
иске зиян береди. «Еки ийт урысса, сүйек ғарғаға он түседи.
Буны жамай жаўлары пайдаланады. Бәлким, Хожанияз жө-
нинде мен алжасып жүрген шығарман» деп ойлады.

Ол бир айға шамалас жатып түргелди. Ол өзин бираз күшли
сезер еди. Себеби Хожанияз қарсы болған менен Сейтжан менен
пикири дәл келеди. Сол ушын Төребай жазға қарап гилем тамсыз
дийханларды жыйнап-кеңесті.

Ақсақалдың да, ТОЗ баслығының да мақсети жайсыз дийхан-
ларды бириктирип жай салыў еди. Дийханлар әбден түсинисе
әлмаса керек. Бир-бирине алақласып қарасқан гезде;

— Барлық ТОЗ ағзалары биригип, улыұма бир дәлизи бар, малханасы бар, нәхән бир жай саламыз...—деди Сейтжан.

— Сен «ТОЗ-ТОЗ» деп, ақырында қатын-баламызды да бириктирмекшимисен?— деди биреў.

— Айтып болғаным жоқ,— деди Сейтжан оларға.— Ҳәр кимни хожалығы айырым, өзлерине дәрек бөлмеси болады. Бунда барлық күшти есапқа алып биреүден-биреүдин дийүал пайда етийин нәзерде тутып, тамларды тек жалғастырып салыуды айтып отырман...

ТОЗ ағзаларының биразы түсінбей бас қасый баслаған сөң Төребай және сейледи:

—Аўылласлар, мейли, ойланып көриндер. Бизиң айтып стыреғанымыз сизлердің ғамыңыз. Хештепенеңизге зәлел келмейди. Ҳәр кимдикі өзиники...

Ақырында, олар ойласыўға мәйләт алды...

* * *

Сонғы күнleri Тәнирберген машины шапланып кетти. Төребайдикine жийи-жийи келип турады. Жүрген бир қайырқом. Бағдагүлдин кийим жамап отырғанын көрсе де «мен тигип әкелейин» деп әкетеди, және айтқан үақытында питкерип әкеleди. Бул кисинин тек шарбаяшылығы, өзимшиллиги болмаса ҳүкиметке карсы гүдібузарлық ислегенин ҳеш қашан сезбеген Төребай, ишинең оның көп келгенин жақтырмай, Бағдагүлге ескертпе жасады:

—Үйге келийине қарсы емеспен, бир сораўым, кийим тиктирип, үйир қылма!

Тап усы гәнти еситкендей бир күни келгенинде ол Төребайға жалбарынды:

—Иним, перзент ҳақыйқат жан тамырын екен. Турдығулди сағындым. Ол менинен қорқып жазда аўылға келмес, келе берсін, керейн, қандай болды екен. Хабар жибергиз!

Буған Төребай исенерин де, исенбесин де билмейди. Қызы кеткенде аўылды басына көтерип жәнжел шығарып жүрген бул киси қай дегириден састы екен? Сумлық пепен айтып жүрген болмасын. Төребай әри-бери ойланды. Бирақ сырттан Нурымбет ахун құсаған биреў усындей сумлық үйретеди деп есine келтирмеди, сирә. Келтирейин десе көрген жерде оның сол ынғырылауы: «Перзентим», деп жыламсырайды. Оған қосымша бир жола ҳаялы Бийбиайым келип, Бағдагүлге машиның ҳақыйқаттан да жалғыз қызыны сарынып жүргенин айтып:

—Ақсақал қәйнім шақырта қойсын,—деп кетипти.

—Хабар жибергизейин — деди Төребай.— Ол қайтама қайраудағы ғаздай басқа қызларды әтирапына топлауға да себепши болар.

Соған шекем ол өкүйға баратуғын жигит-қызың үгитлеүін тоқтатпады. Сейтжан менең, ҳаялы Турсын менен қайтадан сөйлести. Қалийдин үйине хабарласты. Ұсылай етип жүргендес күтилмеген жерден Турымбет келди.

— Өкүйға мени жибер, ақсақал...

Төребай менен бирге отырған Хожанияз алды менен қуұанышын билдириди:

— Эне, жигит! Эне қарақалғақтың бир азаматы!

— Муғаллим таярлайтуғын бир жыллық курсқа бир жигит жиберіү керек еди, мейли сен-ақ бар,— деди Төребай.

Турымбеттин үлкен қызық көзлери күлип, жадырап қоя берди.

— Жумагұлди көресең, бала!—деди Хожанияз. Турымбет бозарды.

* * *

Жаз жұдә қолайлы келген еди. Ҳәр күни аспан ашық болады. Күн ыссы. Базда иши тартылып қалатуғын Кегейли быйыл шимпилдең ағып тур. «Жанажарған» жаптың қазыўы шалалаү питкенине қарамастан Кегейлинин сууын оқпандай симирииң табаққа қуйғандай төппелеме ағады... Егер дийханлар өз-ара таласпай, жана раштан оқпаң жибермей, тежеп суұғарса, ТОЗ ағзаларының егис жерлерин суў менен бас-пүкил тәмийин етиүге күдиретли. Гүллән дақыл: жууерилер де, мәш те, тарыда ҳәр бир атызда ләгенге көгертилген нәлдей уйысып қалды. Хеш бир атыз Дүйсенбайдың жылда исленип, төғилип турған атызларынан кем емес. Жерге не тухым шашылса бәрі ырғалысты. Дийханлар егиндеринин басына барса болғаны, гүнкилдесип, қуұанысып:

— Елге келер бир нәйбет, жерге келер бир нәйбет деген усы, — десип, телпеклерин көкке шыңғытып ойнайды. Сөйтеп жүрип өңшең ТОЗ шылар Төребайдан алған мәүлдетин де умытпады.

— Бирлик бар жerde молшылық бар,—деп Сейтжан жолдастарының атынан сөйлеп, биригип көп бөлмелі бир жай салыға келисім берди.

Ара көп қашықламай бул ис қолға алынды. ТОЗ ға киргеч

он төрт адамын биразы тыриңақ ушын тал шабыұға, биразы ылай аўдарыұға киристи, уста көзли Салый таза тамыны төбесин бастыратуғын ағаш қайымлап шабыў ушын, Шортанбайдың тоғайына кетти...

5

Кегейлиниң бойындағы жал урықлар жасарып, «Бахығлы» аўылына қараған қәндегине, қубладағы «Жана жарған» жаптың еки жағасына егилген кендирлер шаңырақ бойлы өсип, дуг тоғайға айланып, қатара тигилген қара таллардай доланысын, әтирап қулпырып кетти. Кешке қарай қубладан, батыстан шамал ессе, аўылда май ийиси анқып, танаў қышытады.

Дийханлар быйылғы баҳтына мәз-майрам. Жай салыспа да қызып кетти. Ылай басқылағанлар бирин-бирин дәлкеклеп уұшуў күлки туўдырып турғаны. Қалий онша қөп сөйлемей тунжырап жүретуғын болғаны ушын ба, адамлардын биразы соны дәлкеклегенді, сөзге, күлкиге араластырғанды тәўир көретуғын еди. Оның қулагы үйіненсін дей ме, бойының келтелигіне дейин айтып басқылайды. Соң-соң ол да үйренисти. Қалийди басқылайтуғын Орынбай еди. Орынбайдың өзи болса жаслайынан мал бағып жетимлик пenen ескен. Жаслайынан кийме таз болғанлықтан ҳәзир басы жылтыр еди. Оның үстине көсе. Бирақ ол ҳен үақытта басының жылтырлығын, көселигин айыпқа санағ муңаймас, бәрxa кеүилли жүреди. Қалий бүгін бир гәп таўып келди:

—Орынбай қаладан тақия сатып алса базарда басын көрсетпеге уялып, гөне тақиясына кийгизип көредимиш...—Орынбайдың әрманы Қалийди сөйлетіү еди. Оның сөз тапқанына ашыўланыў былай тұрсын, қайтама мәс болып, ҳәммеден қаттырақ ҳәм көбірек күледи. Солай етип басқыласыўға Қалий де араласып кетти. Енди оған биреў «келте» десе өзи күлетуғын болды. Усылайынша үағ-шағ күлки, үақты хошлиқ пenen аўылдың тарийхында бириńши жай-өн төрт бөлмелі жайдың дәслепки пақсасы тиклене баслады.

Аўыл арасында «халайықлар, халайықлар!...»—деп шабатуғын атлы кес-геллем тыйылды... Бул көринислер менен сол ҳәдійсеге құйанбаған адам қалмағандай еди, сол ушын Төреңай жүдә кеүилли жүреди. Тек оған Тәңирберген машиның кеүілсиз сыйқы. Соңлықтан «бос жүрек әке қызын сагынып жүрген шығар» деген пәм менен, ушырасып қалған жерде «қызың жақында келеди» деп құйантып қояр еди.

Турдыгүл бираз кешигип, июльдин ақырында ғана келди. Оңың жазғы дем алысқа келийи Жумагұлдин өткен жылғы келгенинен өзгеше салтанатқа ийе болды. Төребай оның анасы Бийбайымға:

— Аўылдың қызылары бир жазылышып отырыссын! — деп аўылдағы қурдас қызыларының биразын шақырттырған. Төребайдың өзи, ҳэттеки, үйлери бөлек Сейтжанның қызы Гүлжанды да алдырыды. Төбесине нәхән бир секерпараты кесе қойғандай түрмө менен айдыштырып орап, он еки шереклик жаулығын жазы-қысы тасламай бүркенип, етеги жер сыйып, шанды үйиретуғын қызылкөйлек кийип жүретуғын Турдыгүл пүткіллей өзгерип кетипти; Басында қызыл жипек бир тартым, етеги диссинен еки ели төмен қызыл борлатпа көйлектиң үстинен қарағыжым мақпалдан шолақ бәшпент кийген, журистурысы женил, жаз болса да, етик кийиү таң емес еди. Аяғындағы қара хром етиги жана ғана майлатаңдай жалт-жалт етеди. Қынама белли кийимлеринин қонымлылығынан ба, белбеўлиги бир қысым. Қөкиреги шабатуғын аттың төсіндей кен. Қойнына қос алма тық-қандай тырсыйып тұрыпты. Кийген кийимлерине таңланған құрдаслары оған еситтиремей өз-ара сыйырласты:

— Экеси машинышы болған соң өзи де машинышылыққа оқын атырған шығар, кийимлерине қара!

— Шап-шагып айтпайсаң ба? Женилине қара!...

«Жана базар»дың ишшанына пәтия оқысқаннан кейин шырайы запырандай сарғайып, «кеселлендим» деп жүретуғын Турдыгүлдин бийдайдың пәтириндегі дөңгелек бети сүтке малып алғандай аппақ жуқа еринлерине әнардың суұы тамғандай қызыл, кен манлайындағы қаслары қарлығаштың қанатын қайшы менен сұлыўлап қыыйып жабыстырғандай. Оң бетиниң алмасындағы ийнениң ушындай қал жудә жарасықлы. Әребексиз қобаға мұрын сұлыўланып кетипти.

Өзи бардамлы машинышының қызы болғанлықтан, ҳәр қулағында узыны бир сүйемдей, аспа шынжырлы гүмис сырғалар болатуғын еди, мине олар шунатайдың тырнағындағы аппақ ғана шытақлар менен алмағтырылған. Қөмир менен ысқандай қапқара шашы жылтылдап, майдалап өрген бурымлары қараталдың шыбықтарындағы дизилип жауырынын тегис жауып тур.

Оның келбетине аўзының суұы құрымаған бир қыз қалмады.

— Оқыў қыыйын бола ма екен? — деди Сейтжанның қызы Гүлжан басқа не сорарын билмей.

— Хаслан қыыйыншылығы жоқ. Еки айда хат оқыйтуғын бол-

дым, — деди ол көзлерин ойнатып тез-тез сөйлеп. Бурынғы кем
көзли қыздың сөйлемшеклигине де тан қалысты:

- Оқып-оқып ким боласан?
- Доктор боламан.
- Бийбигүл ким болады?
- Артист. Былайынша айтқанда, қыз бақсы.
- Жұмагүл-ше?

Ол байыл совяртшколда оқыйды. Оннан соң басшылықта ис-
лейтуғын шығар.

- Өйбей!
- Өйбей!...

Қызлар бириң-бири тигилисип, бетлерин сзысты. Бийбиай-
ым қызының көрикленип кеткенине қуұанып, оның ҳал-жағдай-
ын қурдаслары кеткен соң сорарман деп, анда-санда жақын ке-
лип:

— Отыра қойын, қызларым, сөйлесин, маўқыңызды басқан-
ша сөйлесин, — деп кетеди.

Қызлардың ҳәр бири Турдыгүлди таза түскен бийтаныс ке-
линшектей көріп, жақын отырғысы келеди де қамаудағы ешки-
лердей соған қарай тығылыша береди.

— Өйбей, қандай көркейип кеткенсөн, ҳәмме сендей ме? — де-
ди Қалийдин үлкен қызы Нурзада.

— Барлық сулыұлық, адамгершилик, ҳұрмет, дослық оқыўда,
қызлар!...

— Оқыўға ким барса да ала бере ме? — деди және қыз шы-
дамай.

— Усы топарымыз бенен барсақ та алады.

Жүзлеринде құлки туған қызлар ата-аналарының қаталлы-
ғын еследи ме, айыплы бенделердегі бир-бирине жалт-жалт бу-
рылып, сейлерге сөз таптай төмен қаасты.

— Қызлар, ҳәммениз оқыўға барыў жөнинде ойланызлар.
Мениң еле бир ай үақтым бар. «Ырысқыны сатып рәўшан ал»
деген нақыл бар гой. Негизинде ырысқыны сатып оқыў керекпе
даймен. Рәўшан деген оқыў екен. Еле берин түсндиремен... —
деп. Турдыгүл қыдырып келген қызлардың арасында қонақтайды-
тыра бериүди бийқолай көріп, қазан асыўға қолайласып атыр-
ған апасына жәрдем бериүге түргелди.

Ешайинде «аҳ, қызым!» деп сарсылып, Төребайға тыным бер-
мей жүрген машинышы, қызы қолынан алған үақытта үсти-басын
көзден өткерип, «хәй, бетсиз!» деп. ҳеш кимге еситтирмей бир
тисленип, төрги жайына кирип еди. Шық-шықлан күлисип, сөй-
лесип отырған қызларға көзим түспесин, дегендегі төрги жайы-

нан шықпады. Қызлар да жуұық арада тарқаса қоймады. Жападан жалғыз отыра-отыра тәхәти кеткен машинышы үнсиз келип есиктен көринип еди, ҳәмme қызлар үриккен қозылардай уұдыр-жуұдыр тикейди, туси саразбандай суұық машинышы далаға шығып, аяқ дүрсилдиси семгеннен кейин қызлар қайтадан еминеркин жайласты.

Тәңирберген машинышы есиктен шығып, қораның шалдыұарына арқасын сүйеди. Айналада құлпы дөнген жасыл егінлер, песиннен кейин қублаға айналып, аўылға май ийисин айдаған шамал оны ирке алмады. Оның қәхәрли көзлери Төребайдың үй бетине тигилип турыпты: «ақсақалдың аты көринбейді-өзи жоқ кусайды...» Ол дәриү жер төлеге кирип нәхән қанжар алып шықты да, қуұраған ерінлерин жалап-жалаң, Дүйсенбайдың үйине қарап бир қырынлады...

* * *

Бир жылдан бері сағынып келген үйинде келген ақшамын тоłyқ үлгере алмай Турдыгүлдин пышақланғаны ҳаққындағы хабар тан самалы менен-үйме үй кирди.

6

Нұрымбет ахунның үйи Ийшан қалаға жақын болған соң-узаққа кетпей, көбінесе мешитти мәжилис орны қылып белгилеп, кеўли ҳәмралар менен жыйналысып алатуғын еди. Соңғы гезде оны өзгертип, қубласы Қырантаұ, арқасы «Бир қулақ»тын көли, батысы Әмиүдөрье орталығындағы пышық мурны батпастай Жинишкениң тогайын мәкан етти. Бул жер ҳәмme жағынан қолайлы еди: атларға отлақ, тогайы отын, гезсе кенислик, ашырқаса балық, ол болмаса, Қыран таұдағы мазарстанның шайығына ҳәр сәрсеби, жума сайын әкелинетуғын мут аўқат, маллар... Ол да жетиспей баратыrsa, ел ишиндеги байлар, моллалар, мазарстандағы өлген ата-бабаларын бәнелеп, тандыр-тандыр шөреклер менен қойларын жибереди.

Бул жерде он-он бес атлы туралды. Иси еріккенлерге қоян-қырғаұыл да көп. Егер көлдин ернегиндеги көк шөпке жайылған қырғаұыллар аттырмай ушып кетеди десе, жигилдик жийдердиң басларына қонақлағанларын ақшамында таяқ пенен урып алады. Ол азлық етсе бир жас тогайтал шаұып, жапырақтарының ҳәр жерин жонып, әтирапына неше қақпан қурса, азанда сонша қоян алады.

Төрткүлде болған шабыўылдан кейин Нұрымбет ахун өз үйінде жүдә сийрек қонатуғын еди. Онда да маш аңлаў ушын барады. Арадан еки күн өтсе болды, үшинши күни усы жерге:

— Қырғаўылдың етін сағындым, — деп, қолға түсип қалып даң қорыққанын жасырып, сылтаў таўып келеди. Ол кешеден бері және усы көрада. Бирақ бул сапары арнаўлы мақсети бар еди. Соның жуўмағын күтип отырыпты. Өзи де бийтақат, жигитлери де бийтақат. Түни менен үйқы көрмеди. Үйқылап қалмаўдың ермеги ушын үйдег қос тораңғылдың астына от жақтырып, қырғаўылларды иске қадап, писирип атыр. Биразлары отқа абынып үйқылап жатыр.

Олардың күткен адамы Мәтжан мықыры еди. Ол атын қара терге шомылдырып күн шыға жетип келди. Бойы ҳәстедей киши бул мықырының пәтине-ақ ҳәмме қуўанысып, не болғанын билиў ушын, оны айланышықладап, қора болды.

— Ис бәржай болды. Мынаў жазып жүрген дәптери, — деп, Мәтжан мықыры бир оқыўшы дәптерин қойынан шығарып, ахуннын алдына таслады.

— Экеболғанлар Тәнірберген машинышыдай болсын. Исламға сондай садықлық етти!...

— Әлбетте, жигитлер. Ислам дүньядағы күшли дин. Шын кеўлиң менен сыйынсан қор болмайсан. Сол ушын да Қасым ийшанға жүрт бас ийеди...—деп, Нұрымбет ахун асықпай қалтасынан көз әйнегин алғып кийди. Дәптердин сырты қызыл нағыс пенен безелген: Қошқар шақы, ғарға тұяқ, қырық тырнақ... Ахун ояқ-буяғын аударып отырып:

— *Күнделік дәптер, Тәңірберген қызы Турдығул 1924-жыл Январь* — деп сәдде-сәдде оқып: — Хо, хо! Мынаўың олжа ғой, бала. Өзи де шебер екен,—деди ҳәм бас бармағын жалап, ишики бетин ашты. — Қәне занғардың қызы не жазып жүр екен, оқыйын!

Баспашилар наўадағы суўға таласқан текелердей бириң-биди ийтерисип, шоғыртпақланысып, Нұрымбет ахунның, қарбасқан сора астынан көринген тышқан ииндей, аўзына анталасты. Ал, үлкен ис **піткеріш** келгенине мақтанышлы Мәтжан мықыры ҳәстедей бойын Жуманияздан да үлкен көрсеткиси келип, айрықша қоразланып отыр. Қолға илинбейтуғын муртларын сылап-сыйпап қояды.

— «Мен Төрткүлге оқыўға келгеніше өткен өмиримди өмир деп есалламайман!»—Ахун күнделік дәптердин ақырын көргенше асығып, бетлерин сыйтыр-сыйтыр ашып-

— Сыртынан басқа жерде күнлерин көрсетпей, ҳәр қайсысының арасын ашық жазып кете берніңті,—деди.

Булардың арасында ең геүделиси, бирақ дауысы жинишкеси Жуманияз ләүзе дегени еди. Мәтжан мықырының мақтанып сөйлегенин қызғанатуғын ләүзе оның шетте қоқырайып отырганын жақтырмай, көз астынан оған аларып бир қарады да, сийрек сийрек муртларын сыйпалап отырып, үлкен өзимшилик пенен:

— Демде қалай саўят ашып, хат жазатуғын болған?— деди.

— Ҳәзір билемиз,—деп Нурымбет ахун дәптерге үцилди ҳәм оқый баслады:

* * *

«Жумагүл ара-тура Сапаргүл екеўимизге «саўатыңыз ашылды, енді күнделік жазып журиң, қолыңыз шынығады» дей бетретуғын еди. Ол «ақсақал сайлауына қатнасаман» деп, айылға кетти. Сапаргүл екеўимиз ойластық. Ол меннен ғөре тиришелеү. «Жазайық, бирақ бир-бираудың не жазғанын соң көрейік» деди. Мен не қыларымды билмей отырсам, столдың тартпасында Жумагұлдин күнделігі қалған екен. Оңай түсти. Алдым да, Сапаргүлес билдишмей оқып шығып, жүдә жатлығыў ушын би-раз жерин көширдім...»

* * *

— Сөйтіп Жумагұлден көширип пе?—деди биреўи шыдамай.

— Сапаргүл дегени Нәкисли жалаң-аяқ Сейттин қызы маекен?—деди және биреўи.

— Соннан басқа бул жағадан оқыўға кеткен қыз барма?— деп жуўап берди үшиншиси.

— Сабыр етің, оқыйман. Соннан соң билемиз,—деп, ахун көз әйнегін қолына алып, ақ шыт белбеўинің шети менен сипрып-сыпрып, қайтадан кийди:

* * *

«Мен, Зәріп қызы Жумагүл, усы күнделікти Иванованың тапсырыўы бойынша жазып отырман. Ол «Ана тилинде, ҳәзір китап жоқ, сол ушын өмириңңиң ең умытылмас күнлерин, ҳәр ҳәптеде көрген жаңалықтарыңды жазып тур. Бул сениң хат жатлығыўға жатлығыўың ушын жақсы» деди. Сол ушын жазғаным усы. Иванованың кеңес берген усы күни де маган бир умытыл-

мас күн емес пе? Бүгүнші болар. Усының өзин сөйленип-сөйле-
ніп, ұрпақлерді буұынлап айттып отырып жаздым...»

* * *

«Мен ушын умытылмас күн қайсы? Аナン менен ел гезип
жийұна болғаным ба? Ямаса Ханымгүлден ақырет еситкеним бе,
ямаса оннан ажырасқаным ба, ямаса Төребай менен отын тасы-
ғаным ба, ямаса биринши ўаз тыңлағаным ба?.. Билмей отыр-
ман. Мениңше ўаз тыңлаپ «хаял-қызлар азатлығы...» деген гәп-
лерди еситкеним шығар...»

Жоқ, әкемниң мени өлимиши қылып жолда сабаганы! Ол азап берди ғой! Жоқ үағза қатнасқаным! Егер әдепки жылы жалмайыз әкем жолдан қайтармаданда себеп пенен қалаға барды екенмен.

Соннан соңғы бир жылым бос мийнет болды. Бүгінші үсы болар...»

* * *

«Өмириме бурылыс жасаған ең баһытлы күнди еле таба алмай журмен. Ойлайман. Жоқ, жоқ, мен ушын ең қәдирили күн 1921-жылдың жазында Иванова сөйлемеген ўазга қатнасқаным! Тап усы, усы күн! Ленинниң атын еситкеним, сонда түсинбекеге-нимди айтса...»

* * *

«Мен ушын қәдирилі · адамлар кимлер? Биринши туўған анат! Екинши дүнья пролетариатының көсеми Владимир Ильич Ленин. Көрмесем де еситемен: адам ата дөрөгели бундай ақыллы адам бина болған емес. Бул дана ақыллы кисиниң атын тәкияралап жаза бергім келеди: Ленин, Ленин, Ленин...»

«Және қәдирли адамлар: Иванова, Айтбай, Төребай, Нурлыбай, ҳәр қайсысының өз орны бар. Олардан тек ғана Айтбай ҳәзир жоқ. Бийшара, ата-анасының алдынан шығып, шарықлан жүре алмай әрманлы қазаланды. Оған шишим ашийды. Ҳәзирға оқып жүрген жасларды көре алмай кетти-ау! Койяйын, байырым езилип, көзимнен жас ағып баратыр...»

* * *

«Бұғын зұлымлықтар есіме түсіп отыр. Мениң менен Түрдү-
егүлди, Байбигүлди оқыйға жибермей сабап-сабап алып қалған

Дүйсенбай менен Тәңирберген машинышы ...Гәззаплар, бизлөр минген кемени де құйды-ай! Қызметкенниң сағасынан аман-есен Эмиүдәръяға түскенимизди айта бер! Артымыздан мылтық атты Гауырлыдан Тәжім мурттың дауысын таныдым. Арасында би-зиң жаман Турымбет те болса керек. Қараңғы еди. «Аргы жағаға шықты ма, оқ жетпей ме?..» деп Турымбет гүбирленгендей болды. Сирә сол болса итимал. Кереги жоқ, олардың атын жазыў түріе, айтқым келмей қалды...»

* * *

—Хәй, гәззаптың жазыўын көрдин бе? Ҳэттеки атағысы келмейди,—деди Жуманияз ләүзе.

—Онда не қылажақ екен-эй?—деди сүүен шабақтай суғанақ биреүі, дәптерге үнилиў ушын мәқидей басын Жуманияз ләүзениң қолтығынан суғып.

—Тыңлай берин, оқып билемиз,—деди Нурымбет ахун. Оның шырайы қашшан талақтай болғанын ҳеш ким байқамады.

—Оқый берин, ахун аға!

«Есіме тусти. Нуратдин татар Мәжитовты көрдім. Жақсы адам екен. А나 ма сәлем айтты. Өзи Орта Азия халықтарын миллий республикаларға бөлий бойынша жоба таярлауда қатнасыў ушын обкомның секретары менен Ташкентке баражақ құсады...»

* * *

«Төрткүлге келген күни Нурлыбай мени Иванова менен қайтадан таныстырыды. Иванова мениң анамдай құшақлап көристі Нурлыбай интернатта жасап оқыйды екен. Иванова оны қайтартып жиберди. Мени өзиниң жайына апарды. Аты Марфа, отчествосы Семеновна, фамилиясы Иванова екен. Әдепки күнлери оны «Марфа апай» дейтуғын едім. Соң «Марфа Семеновна» дейтуғын болдым. Биринши күни ымласып сөйлестік. Қасақана бизлердиң жасымыздағылар ушын Төрткүлде оқыў жоқ екен. Оның Ташкентке кетип қалатуғын мүддети де питипти. Мени әкетпекши еди. Кетпей қаладым. Еле қыйланаман. Ең жақсы жери, ол мени қаладағы мектептиң мүгалими Галя Сидоровна деген жесір ҳаял менен таныстырыды ҳәм соның үйине орналастырыды. Мектепте оқытутуғын Жорахан деген өзбек қызы, Роза деген татар қызылары бар екен. Галя Сидоровнаның үйине олар келип тұрады...»

***

— Боқтан өзгени жазыпты. Жалықтырып жиберди. Гой,—деди Мәтжан мықыры.—Бизлердиң исимиз ушын сырлы нәрселер бар ма, ахун аға, сонысын таұып оқыса!

—Хәэзир,—деп ахун солыған геширдей жицишке бармағын жалап, келеси бетти ашып жиберди.—Мына жерин оқыйын, оннан соң Тәңірберген машинышың қызы өзи жөнинде не жазғанына өтемен.

***

«...Әбди шайыр екен. Бийбигүлди жаңындай сүйеди. Аўылласы жақын қурдасы мен де: «Бийби» дейтуғын едим. Әбди— «Бийбигүл» дейди. Бийбигүл! Бийбигүлге шығарған қосығын айтып намасына ыңылдайман. «Ха ха, Бийбигүл! Бахтым менің Бийбигүл!...» Бул қосық үзақ жыллар айтылады. Дау жок!..»

***

—Енди машинышың қызының Жумагүлден көширген жағы тамам болды. Мақұл тыңлан, бул заңғар өзи жөнинде не жазғанын оқыйман,—деп, Нұрымбет жасаураған көзлерин бир сыйрып дауам етти.

***

«Мен, Тәңірберген машинышың қызы Турдығүлдиң, қәдірли күни қайсы күн? Не деп жазарымды билмей Сапаргүлге ойласып едим, ол күлип; «қәдірли күнимиз—оқыўға барамыз деп лебиз етип, Төрткүлге келген күнимиз» деди. Сапаргүл менен жақсы оқыйды, сол ушын билетуғын шығар, мен де соның айтқанындай ойлайман..»

***

— Не деп атыр бул, түйирли жерлерин тапсаныз да, жас үлкен?—деди әдепки сүүен жақын ахунға мойның қыйсайтып. Ахун дәлтер бетлерине көзлерин жууыртып, ҳәр жерлериндеғана дауысын шығарды:

***

«...Бизлер Сапаргүл екейимиздин Төрткүлге жетиүимиз Жумагүлдикіндегі қыйын болмады. Төребай аға менен Жумагүл-

диң бир таныс жигити Жумагүл үшөйимизге үш ат таңып бир ақшамда Қаратаудың үстинен жолсыз айдан Шаббазга жеткери-ди. Шаббазда түсленип Төрткүлгеде келдик...»

* * *

«...Жумагуллерге қыйын болған еken. Бизлер келген жылы ана тилимизде оқыў ашилды.. Жеккесиремедик. Жумагүл Галля Сидоровна деген ҳаялдың үйинен шығып, бизлер менен бирге жатақханада жатты...»

* * *

«... Мугаллим, көсемимиз Владимир Ильич Ленин ҳаққында сөйлеп берип еди. Ленин ақылдың кәни еken. Мугаллим ертең азанда және Ленин ҳаққында сөйлесе еken деймен...»

* * *

—Әй нәлдеттүң қызы!—деди Мәтжан мықыры шыдамай. Жу-манняз ләүзе оның сөйлегенин унатпағандай көзлерин аўдарып бир қарады, Нурымбет ахун оларға итибарсыз, бармағын және жалап оқый берди.

* * *

«Қыс... Жумагүл жұдә қайғылы келди. Анасы қазаланыпты... Қызын өзи менен әкелди...»

* * *

«Жумагулдиң Жорахан, Роза деген қурдаслары жайга ке-лип кетти. Бийбигүл менен Әбди келди... Бийбигүл хошқауаз... Жаңлатып қосық айтады. Мениң дауысым қосылмайды. Сапар-гүл де қосық айтады».

* * *

«...Оқыўдан кейин қызлар қәлесе ер балаларға қосып мыл-тық атыұды үйретеди еken... Өнер зиян емес деп бүгін бизлер де тилек етип бардық...»

«...Кар, Боран!.. Айыр қайғы!.. Ҳәммениң басында мүсій-бет!.. Ленин өліпти! Қалай өлген. Неге өледи? Жыламаған адам жоқ.. Жұмагұл анасы өлгеннен бетер қыйланды, Қосылып жылап көзлеримиз исип кетти. Галя Сидоровна келип биздерди жубатты; «Ол кисиниң иси өлмейди, иси тири адамның өзи де тири деген сөз.. Ҳәр бириңiz көзден бостан-босқа жас төкпей, Ленинниң насыятына садық болсаңыз, жақсы оқысаныз.. адамзаттың жақсы ийгилигине хызмет етсеңиз, көсемимиз Ленинниң тири болғаны».—деди.

* * *

«Төрткүлге Төребай аға келди. Анам пул берип жиберипти. Төребай аға Хийүаға бармақшы. Ол қандай миширман адам-Әкем бермес насыяларды берип, йошландырып кетти».

* * *

«Жұмагұл Ленинлик шақырық бойыниша ВКП(б) ағзалығына кандидат болып кирди...»

* * *

«Төребай аға Хийүа әтирапындағы душпанларға қарсы бес күнлик сауашқа қатнасып қайтып келди. Душпанларды биротала жеңепти, Төрткүлден барған жигитлерге Хорезм Ревкомы Қызыл байрақ берген. Төребай аға жұдә қүйанышты. Аўылға шош пенен қайтты. Апама сәлем айттым».

* * *

Жұмагұл Хийүадағы Анабийби Сафаева деген келиншек пешен ушырасып қайтты. Анабийби апай 1922-жылы Москваға барған баҳытлы ҳаяллардың биреүі екен».

* * *

— Москваға барса баҳытлымыш-а?—деп. Нурымбет ахун қапталына түкирип, еки бетти оқымай өтти. Жуманияз ләүзениң қолтығынан басын шығарып атырған суұмаң баспаши шекесине тамған ахунның түпиригин алақаны менен ысып жиберип тыңлауын даўам етти.

***

«...Бәхәр. Таңкенттен Иванова Марфа Семеновна деген җаял келди. Бул җаял жөнинде Жумагүл көп айтатуғын еди. Марфа Семеновна Төрткүлде жұмыс ислейге биротала келипти. Ол бизлердин жайымызға келди. Ҳал-жағдай сорасты. Жумагүлдин анасы өлгенин еситкеннен соң өзи туýралы сыйлеп берди...»

Ол Ленинградлы ески революционердин қызы екен. Экеси патша тәрепинен жер аўдарылып бийдәрек кеткен. Он бес жасар әжәғасы Треугольник деген заводта ислеп жүріп революциялық листовкалар таратқаны ушын қамаққа алынып, түрьмада қайтыс болған. Усы мисиүбетлердин айыр зардабынан анасы бишара кеселге шатылып өлген соң, панасыз қалған Марфа Семеновна немере дайысының қолында тәрбияланған. Ержеткен соң бир революционер жигитке тийипти. Октябрь революциясы жеңгеннен кейин бир заводтың партяйека секретары болып ислеп атырган кийеүине түнде жалмаңыз бандит келип. Марфа Семеновнаның көзинше атып кеткен. Оннан кейин ериниң қабири басында; «Мен партияға кирип сениң исиңди дағам еттиремен» деп лебиз еткен. Сол лебизин шаймаламастан партия қатарына кирип, Туркистанға жұмысқа келеди. ВКП(б) ның Орта Азия бюросының тапсырмасы бойынша Әмбідаръя обласына 1921-жылы бир жыл мүддәтке келип кеткен екен... Сөйтеп Төрткүлде тосаттан экесин табады. Бирақ бул құйданышы үзаққа созылмай экеси баспашибалар тәрепинен өлтириледи..»

Енди Иванова Төрткүлге тұрақлы жұмысқа келипти.

— Сонша баҳытсызлыққа қалай төздіңиз? — дедим:

— Революционерлер сол қызынышылықтарға шыдамаса езилген халықтар азатлыққа шығар ма еди, сиңлім? — деди ол. Мен сораўымның дұрыс, надурыслығын билмей-ақ қойдым...

Бул ғайбар рус ҳаялның басына неше қайғылар келмеген? Усти-устине өлим! Соннан келген нық. Шырайын алдырмаған Рұс революционерлерине сәддақ. Әлхаббиз! Даңқ — дей бериң, жаңларым»...

***

— Әлхаббиз! — деп салды Жуманияз ләўзениң қолтыңындағы суýмақай.

Матжан мықыры ашыўланып, оған жақынлап-ақ қалды:

— Неге танланасан?!

— Бул таңланбайтуғын ҳәдийсе ме?

Жуманияз ләүзе суұмақайдың шекесине жабадай алақаны менен шарп еттириди.

— Бизиң кемшилигимиз—қыйыншылықтарға көнбеў, үхх!— деп. Нұрымбет дәптердин келеси бетин ашты:

* * *

«...Анамды сағынаман...

Бириңиши май демонстрациясына таярлық басланды.. Маган мүгалим «Владимир Ильич Ленинниң сүретин көтерип шығасаң» деди.. Бахытлыман! Әбди буны еситип газетаға мақтап жазаман деп жур...»

* * *

«Төрткүлдиң Қызыл майданында Орта Азияның халықтарына миллетлери бойынша еркинлик берійге арналған митинг болды. Ҳәмме қуұттады. Жумагүл сөзге шықты. Ол: «ойланып-ойланып, алды менен сөйлегендердиң сөзлеринен жуўмақ шығарып, алысларға көз жиберсем аз санлы халықтардың өтмиши мына жуўмақта келтиреди. Мен өз халқымның тәғдиринен өзимниң тәғдиримди көргендеймен. Революцияға шекемги қарақалпақ халқының мұсәпирлиги, ериксизлиги биз шығыс ҳаялының тәғдирин еске түсіреди...» деди. Жүртшылық Жумагүлдин сөзине де көп қол шаптатлады. Ҳәттеки адамлардың арасынан «ҳаялларға ерик берилсе, қандай даналықты таұып айта алады» деген ғәплерди еситтим...»

* * *

— Қулағына қорғасын құйылғыр!—деп бир баспашы қасындағыларға жалт-жалт қарап еди: Нұрымбет ахун:

— Пәтиұасыз сандырақлаў ғой, несине итибар берип отырсан, ладан,—деди де, келеси беттеги сөзлердің сырын дағазаламай ишинен оқып, оннан соңғы беттен басламақшы еди, Мәтжан мықыры:

— Тақсыр, бир сораўым бар,—деди ахунға.—Усы «Автоном, автоном» деген сөз шығып жүр, ҳақыйқаттан да автоном болар ма екен?

— Бул келешеги жоқ нәрсе,—деп ол ҳеш кимге билдирмей қолындағы күнделіктиң еки бетин жаўып жиберди.—Мұсылманды мұсылманнан айырыў мүмкін емес, бул бир. Екиншиси,

қарақалпақты автоном қылса барлық қазақ, өзбекти бол жағадан көшириү керек. Өйтпесе болмайды. Халық соны талап етеди. Төребай усағанлар ақсақаллықты усы бастан тапсыра берсе болады. Себеби, оны журтшылық пәтиелектей ушырып жибереди. Бирақ буның бизге пайдалы жағы бар. Автоном болса, ҳүкимет бир ҳәпте жасай алмай, шигинниң қамырындай ыдырап кетеди.

— Илайым, аўзыңызға май.

— Ҳәзирикше автономына таярлана берсін, дүйім журтты аяғынан тик бастырып, ҳүкиметті құлатамыз. Қәне, енди, қулақ салың оқыйын, бул жөнинде сон сөйлесемиз.

* * *

«Басым аўырып, оқыўға бара алмай қалдым... Аўырғанымды еситип Иванова келди... Қоңсы жайлардан Галля, Роза, Жораханлар жынналды. Әбdi саз шертти., Бийбигүл қосық айтты. Марфа Семеновна оларға ҳәдден тыс құйанып, қол шаппатлады. Русша ойын ойнап берди. Қызлардың меннен басқалары ойынға шебер екен. Бууынлары жоқтай. Мениң менен келген Сапаргүлди айтса!..

...Күтилмегендеге «паңқ» еткен мылтық дауысы шықты. Иванова «Баспашилар!...» деди де шыраны үплеп жаберип; «Турдигүл қозғалма», деп, басқаларды ертип жууырып кетти.

Үсти-үстине «паңқа-паңқ» бола берди.

Бир өзим отырып тақат ете алмадым. Ҳаўлығып қызлар кеткен жаққа қарай жууырдым».

* * *

— Эне, гәп усы жерде.

— Қотыр ешкідей шыбыжынлай бермесең! — деди Жуманияз ләўзе қолтығындағы сумақайдың басына алақаны менен және шарп еттирип Ҳәмме тым-тырыс. Оқыў даўам етти.

* * *

«Көшеде жууырып жүрген бир милиционер мени услап алды. Қайда баратырғанымды айттып едим, ол мени солай қарай жетелеп жууырды. Жол бойынша оның айттығына қарағанда қалага бир топар басташилар келген.

Ха демей, қызлардың изинен жеттік. Марфа Семеновна бизлерге «жарадарлар болса, ғамқорлық етесиз» деп, өзи жигитлөр

менен қатарласып мылтық атысып кетти. Оннан Жумагул де қалыстай мылтығын гөзлеп изинен жууырып кетти. Баспашилардың бәрінде ат бар екен. Қаратайдан арман асып, тым-тырақтай қашып көзден ғайып болды. Бирақ атты аскерлеримиз үлгере алмай қалды. Атты баспаши аттан аўдарылған екен. Олардың арасында муртлары шыйратылған қара биреүиниң еле елпилдеген жаны бар екен, мен бетине үңилген үақытта көзин ашып еди. қорқып кеттим: Бир үақытта Жумагул келип «ҳә, жауыз Тәжим мурт» деп, муртының бир жағын аяғына басып турып, мылтығының айзын қақ маңлайына басып, гарс еттирди... Баспашилардан тұлки териден малақай кийген биреүи де шала жансар екен. Оны Сапарғұл атажақ еди. Иванова келип қолын услады. Соның арасында үш жигит келип тұлки малақайды көтерип кеселханаға әкетпекши еди. Тұлки малақай, өзиниң қандай ҳалға түскенин сезип жан сақлайын десе керек. «Мен емес, мен емес... Нурымбет ахун... Нурымбет..., деп бақырып-бакырып, тым-тырыс болды. Жигитлер; «өлмегендеге көп сырлы бар екен...» деп өқинди...»

* * *

Нурымбет ахунның қоллары дирилдең, көзлери тынып, «күнделік дәптер» жерге түсип кетти. Қалғып кеткен кисидей еркін жоғалтқанын бирден сезип, қасындағыларға мәрт болып көриниүү ушын қайтадан күнделіктин келеси бетин ашып:

«...Хорезм республикасының Орайлық атқарылғы комитетиниң мәжилисіне Жумагул қатнасып қайтты. Онда Автономиялы Қыр. . . ғыз. . . Қа. . . ра к. . . к. алпақ . . . обlastьлары..» деп оқыўға тили айналмай қалғанын көріп, Жуманияз ләүзе;

— Тақсыр, дауысыныз қарлықты. Соң оқырсыз,—деди.

— Ең кейинги бетин оқы, өлер алдында не жазған екен?—деди Мәтжан мықыры.

Ахун өзин тутыўға урынған менен, тикейип отыра алмай қанталына жамбаслады. Бирақ дауысы тарғыл-тарғыл:

* * *

«...Жазда Хийжа менен Төртқұлден көплеген жигит қызлағ Москва, Ташкентлерге оқыўға кетежақ...»

* * *

«...Көп айлардан бери мени көрмеген әкем дүзлескен қусайды. Келе қойсын, өкпемди қойдым деп хабар жиберипти..»

Адамның бахты қай үақытта ләззетли деп сорасаң Марфа апай «қатар-құрбысын өзинен де асқан бахытлы қыла билген адамның бахыты ләззетли . . .» дейди. Сол ушын мен де аўылға барсам Жумагул усан қызлар ертип қайтаман. Сапаргүл де быйыл жазда аўылымнаң қызлар экелемен деп жур».

* * *

Өзин зорлап оқып атырған Нурымбет ахунның тили гурмел-мей, даўыл жыққан гөне түбир геллек киби басы жерге сылқетти...

—Пай экетті аў!—деп Мәтжан мықыры «ҳа, ҳа, ҳа-лап» күлип, көк жөтел ешкідей «ғырқ-ғырқ» жөтелди. Нурымбеттин есип кеткен сақал-муртлары дир-дир етип жатыр. Басқалар күлкисин тыйып, отқа қалаўлы қабаплардың бир жағы күйип, көмир болып кеткенин көрген сон «ўах-ўах!» деп, шыр-пыры шықты, сон өрли-ғурулыш аўызларына басып:

Ахунның еринлерине қара, үтилген қырғаўылдың қуймасындай қып-қызыл, түрик фой-әй,—деп кулисти.

Тәўўпнамай биреўн оған аларып қарап, қумандағы суўық суўды ахунның бетине ақтарып, бәксесине теўип жиберип еди, ол гиртийтип көзин ашты:

— Шаршаған қусайман, жигитлер, Москваға, Қазанға, Ташкентке баратуғынлар Әмиүдәръя арқалы кетиүи мүмкін. Егер Қасым ийшан яқшы десе «Бέгжап» тың туында аңлаймыз. Аман жибермеймиз...

— Түргелиң, ақыры, кабабыныз суўып кетти,—деди оған биреўи.

Сәскеде Қосторанғылдың қойыў саясы қашып, олар қуяшта қалған орын өзгертип, ат жабыўларын қайтадан жайып, төрт асық ойынына киристи...

7.

Күтілмегенде бүндай қайғы болалы деп ким ойлауы мүмкін? Тәнірберген машинышының ошағына қан қуылып қалды. Аўыл арасы да қыян-кести болып кетти. Арман-берман шапқан атлылар.. Өли қызын көрип Бийбайым талып қалған. Тилге келмейди. Тәнірберген машиныш еки бүйирин таянып «ўай-ўай» лап тур. Даўысның барынша жылап манлайына урады. Сырттай қарағанлардың аямаганы жоқ.

Бул ҳәдийсеге де ОГПУ ден Ембергенов келген еди. Кеше кеште белгілі үйге келген қызлардың үйлерине барып, үақыяның

себебин билетуғынын, билмейтуғынын сорап шықты. Бирақ белгили жуўмақ ала алмаса керек, гүлшедей дөңгелек ақ жүзинде ашыў ойнап, ишке кирди ҳәм Бийбайымның қасына барып басын сүйеп, мурнына дәри ийискетти. Ана қызылықлатыш қозин ашты. Сөйтті де және жылады. Жыйналғанлар тәселе берип атыр сирә ол тыңлар емес. Қөкирегин керип, шымылдықтың артында жатырған Турдығулге бой таслайды. Ҳаялының қандай ҳалда екенин сезсе де Тәцирберген машинышы өзич шетирик тута берер еди буны байқап турған Ембергенов ананы қайтадан қушақлап отырғызды, аўзына суў тамызды. Бийбайым сәл солығын басып, көзлерин ашып еди, ерин көрип бирден пәтленди де бара оған пәнже урды;

— Мийримсиз жаўыз! Жылама! Халайық, инанбаңлар буған!.. Өзи өлтириди...

— Бийшара, ақылдан сасыпты,—деди биреўлер Бийбиайымды аяған болып. Тәцирберген машинышы ҳаялына умтылмақшы еди, әтирапындағы адамларды көрип үндей алмады.

— Жалмаўыз, Тәцирберген!—деп Бийбиайым және естен танды. Күни менен жылап жүрген машинышы қаранғы түскеннен қейин уштықүйди жоқ болып кетти. Ембергенов сырттан аңлып жүр еди. Кегейлиниң көпиринен өтип баратырған гезинде услан экелип, жыйынға көрсетип, қалаға айдатып жиберди де өзи Ийшанқалага қарай бир милиционерди ертип кетип қалды.

Ертецине:

— Бир қоржын оқлаұлы писени менен Нурымбет ахун ақшам үйинен тутылыпты,—деген хабар тарқады.

Бул ҳәдийсениң ақыбети аңсат болмады. Бир ҳәптеге бармай Төребай қалаға қайтадан шақыртылды.

Баймуратовтың кеңсесинде бес-алты адам отыр. Ол баяғы киши пейиллиги бойынша Төребай менен тикейип сәлемлессе де қаслары узын қабағы үйилген еди. Ол өзинин қәдимиги әдетин қылып, қәлемин столдың үстине шашып қойды да Төребайға ашыўлы қарады, сөйлемеди.

Шоқ қара сақаллы, мурнының тесиклери арасынан бир ели мурт қойған, тақырбас, мурны иймеклеўден келген қатпа, арық окрисполком председатели де Төребайға бир қанталдан бурылып, өзин қатал тутқан күйинде жұзин суўытты.

Әлле қашан-ақ жақын таныс, қәдир билис болып кеткен, арық сүйен жақылы, шот манлай, округлик халық билимлendirиў бөлиминин базасы Нуратдин Мәжитов ири тислерин көрсетип жымайып күлди. Бул киси күлип қарамағанда Төребайдың дизелери қалтылдан тура берер еди.

Төребай кирер есикте еки қолын алдына қаўсырып, сәл-пәл бүгилиңкиреп турынты.

— Сен нә, намаз оқыўға келдиң бе? — деди окрисполком председатели жекиринип.

Төребай қазықтай тикленди.

— Ҳә, сен стройда турсан ба? — деди Баймуратов ашыўлы.

Ол аяқларын қалай басып, қалай туарын билмей, он аяғына салмақ салып, шеп аяғына дем берип, өзин босаң тутты.

— Эй, саўатсыз! .. — деди окрисполком председатели.

Қағазға қол қойыўды билмей, мөрге түкиригин жағып сүк бармағын сияға малып қағазға басатуғын окрисполком председателиниң өзи саўатсыз екенине Төребай қасарыспады.

— Қәне, Тәнірберген қызы Турдыгулди неге шақырттын? — деп секретарь тийкарғы иске көшти. — Өлимге не ушын себепши болғанынды жасырмай айтЫп бер.

— Душпан екенсен! — деп окрисполком председатели қосылды. — Биз алжасқанбыз. Билесен бе? Ҳәзирги совет партия мектебинде оқып атырған Жумагұл Зәріп қызының кепиллиги бойынша сени ақсақаллыққа сайлаўға урықсат қылған едик, дұрыс, аўылын бираз тәўірленди. Соған мәсирип душпанлығым билинбейди дедин бе, тапқан екенсен аўзы ашықтарды! — Ол Баймуратовқа бурылды. — Мениң пикирим буны ҳәзир қаматыň керек!

— Не дегбиден састың? — деди Баймуратов Төребайдын бурыштай қызыарып турғанына айыпсыз екенин сезгендей. Төребай аяқлары уймаға батқандай үскини құйылып, иркилип турды да:

— Жолдаслар, — деди эстен ғана. Өзин ҳәммениң тыналап отырғанына қарап, даўысын сәл көтерип сөйледи. — Турдыгул Тәнірберген қызын шақыртқаным ырас. Себеби әкеси жалбынып қоймады. Онын үстине Турдыгул келе ғойса, онын жаңаша турмысқа араласып, жаңаша болып кеткенин көріп, басқа қыздар да оқығысы келер деп ойлап едим. Ол айтқаным болмады. Мен айыплыман, Ал, анасы бол өлемге әкеси айыплы екенин дәліледи. Тәнірберген машинышы бәримизди алладады..

— Сизлер не анықладыныз? — деди секретарь Ембергеновке.

— Дұрыс емес! — деп окрисполком председатели Ембергеновтан бурын қыза түргелип, аўзын ақсуп орамал менен сыйырып, сөйлеп кетти. — Төребай Омар улы жолкер болып баратыр. Бул душпанлардың тәсирине берилген адам. Әкеси өлтире ме екен? Өлтирмейди. Бизлер де әкемиз, қайсысымыз қызымызды өлтиремиз. Ҳәзир биз де қызымызды усы қаладағы мектепке бер-

дик. Мен оларды өлтире алмайман. Соған қарап Тәңирберген ма-
шынышы оптай жолға түседи дегенге исенбеймен. Жала! Толық
жала! Қызынан айрылғаны менен турмай әкесин жазалатып, қа-
рақалпақтың бир хожалығын жоққа шыгармақшымысанғ! Жоқ,
бул болмайды!..

— Анасы айтса да инанбайсыз ба? — деди Төребай шыда-
мaston.

— Ол күйик пenen айта береди. Иши жанып турған ҳаял
жалғыз сүйенери еринең өш алып өзиң жубатпаса не қылады?
— деп окрисполком председатели женислик бергиси келмеп еди.
Әмбергенов қолын көтерип Баймуратовтан сөйлеүге урықсат
алды.

— Бул анықланған факт. Қыз төрги жайда жалғыз жатқан. Би-
рақ түн жарпысында далада дүрсилди шыққандай болған екен,
ашейинде ҳаялын жумсайтуғын машинышы өзи кийинип шығып
кеткен. «Хе бұл қартайғанда есine еніп киятыр-аў, қызым ке-
лип бүгін жумыс пenen шаршағанымды билген гой, қорага кел-
ген бос малларды өзи айдан салмақшы екен-аў» деп, анасы
алағадасыз үйқылап кетеди, бир үақытта төрги жайда бийғам
үйқылап қалған қызынын бирден буұлығып;

— Аға, сен де бармысан? — деген даүйсі менен шоршып оя-
нып, төрги жайға жуұырып киргенде, қопарылған әйнектен би-
неүдин пышықтай қарғығанын көрил қалған, ал әкеси қызын
кушақлап жортага;

— Ой, нәлет, жауызлар! — деп жылап отыр екен. Анасы саи-
болған қызынын үстине бой таслап, естен танған...

— Менин пикирим бар, — деди Нуратдин Мәжитов. — Омар
ұлын Қарақалпақстанға келгeli билемен. ВКП(б) қатарына
өтиғе кепилллик беріүшинин бири мен. Сайлауда өзлерин ўэ-
киллик берип жибердиңиз. Бұл жигит өтирик сөйлемейди. Ақса-
қал болғалы берли оқыў, халық ағартыў исине көп кеўил белип
жүріпти. Турдығул Тәңирберген қызын жазғы дем алықа ша-
қырыў жөнинде маған келип, ойласқан еди. Егер, келе ғойса,
басқа қыздарға ұлғи болады деп келисім берген мен!

— Енди, басқа үркек қыздардын алдында оқығанның өлимін
көрсетип, оқыўға баратуғын жолға шенгел көміпти ғой, — деди
окрисполком председатели женислик бергиси келмей.

— Бул исте әкеси айыплы екенин мен де тастыйықлайман.
Мине, менде Жумагұл Зәріп қызының арзасы бар. Копиясын
окрисполкомға жиберген... — деди Мәжитов сөзин даўам етип.

Окрисполком председателинин мойын тамырлары шертилип,
жүзи қызарып Мәжитовтан көзин айырмады.

— Бул қыз хатында Төрткүлге шабыўыл жасағанлардың ишинде Ийшан қаладагы Нурымбет ахунның бар екеилигин жазады. Бундай жаманлық сол ахунның тәсириндеги адамлардың қолынан келеди. Мен буны сизге еки рет оқып бердим,—деди Мәжитов окрисполком председателине қарап.—Усы ўақытқа шекем, «ахун кисиге ҳазар бермейтуғын адам, бийкар» деп, бүркеп келдиниз. Ал бүгін әкеси қызын өлтирмейди деп нағыз айыпкерди ақлағының келеди.

— Жолдас исполком, биз Нурымбет ахуннан гүманланатұнынымызды айтқанда да сиз «мөмін адам» деген өдініз,—деди Орақбай ушып тұрып.—Бүгін Тәңірберген машинышы, сол «мөмін»нин тиккелей тапсырмасы бойынша Мәтжан мықыры деген менен қосылып, өзи пышақлағаның мойнына алды.

— Мен саўатсызбан, ақыры... —деди окрисполком председатели.

Баймуратов ийни түсип, салысы суўға кеткен окрисполком председателине, Нуратдин Мәжитовке қарап-қарап, столдың үстіндегі жатырған аўзы бүрмелі ақ шуберек қалтадан махорка алып орады, шырпы шағып уртын бир толтыра жутып, кейнінен шақала бир жөтелдіде:

— Бюро ағзаларынан басқаларыңыз бир майдан шырып турыц,—деди...

Төребай бюро ағзаларының өз-ара қалай жәнжеллесип, не шешкенип билместен, биороның ақырында тек жазасын еситиш туни менен аўылға қайтты. Ҳаялы Бағдагүлге келип гүрсінди.

— Аўзы ашықлығым ушын, есан қағазыма жаздырып қатты сөгис алдым.

— Ҳәзірги басшылар да сөге ме екен? Қатты болғанда атабабадан қайтарып сөге ме, ямаса дауысының барынша бақырып ҳәммеге еситтирип сөге ме?— деди Бағдагүл. Ашыўлы Төребай ҳаялъының аңғәдеклигіне күлди де қойды...

Сөйтеп ол қаша талапланса да оқыўға қызлар жибериў жениндеги мақсети иске аспай, оқыўға кетиүге бел байлаған жалғыз Гүлжанды да анасы олимнен қорқып жибермейтуғын болды. Оның үстінне арадаң бир ай өтпей-ақ және сүм хабар тарқады.

—Москвага, Қазанға, Ташкентке оқыўға барыў ушын Әмиўдәрдія арқалы Араськийден шырып отарбаға миниўди мақсет еткен жигирма еки жигит-қызы минген кеме Бегжаптың тусына келгенде баспашилардың қолына түсип құрбан болыпты!..

Усы қайғылы ўақыяға бели қайыспаған аўыл қалмады дерлік. Мәжілислер өтти. Жалғыз қызынан айрылған Бийбнайым сарсылы-сарсылы шөп болып азып кеткен өди. «Бегжап»тың

қайғылы ўақыясына арналған мәжилисте кекирегин кере ортаға шықты.

— Тен-құрбыларым! Мени естен айрылды деп ойламаңлар! Мен енди түсіндім, бул ойқаның ҳәммеси бизнұн үл-қызларыныздын келешегин қызығанышылық!—деп ол сөзинин ақырында кембағаллардан ким үл-қызларын оқытаман десе жәрдем беретүғынын айтты.

Бийбиайымнан соң Аблулла бириңши сөз алғып:

— Мей бараман! —деди.

— Бар, шырагым, бар!—деди Бийбиайым және түргелип.— Өзин оқып келгенше анаңды қолыма аламан.

Ерлердин жынналысында сөйлеген күйикли ананың гәпи үйдегилерге де еситилген еди. Сол күни кеште Турсын ерине:

— Мейли, ағасы, бизин қызымыз жүртлардикинен артық па, әжели болса өлер, болмаса оқысын, Абдулла менен жибере қояйық,—деди.

— Ақылын бар, ҳаял! Мынаны да Халқабадтағы мектепке берейик,—деп Сейтжан қуёнғанынан сөзиз жасар улын қушақ-дап дизесине миндирди.

* * *

Жуманияз ләўзе де, Мәтжан мықыры да Әмиудәръяның қубласында атағы шықсан байлардың балалары еди. Олар биргеле журип, бир мақсетке хызмет еткен менен, бириңи кере алмас, бири екиншисине жақпас еди. Олардың бул күншиллиги әкелеринен айықсан. Әкелери кенес ҳұқимети келип, биротала еркинен айрылған, өз-ара жаूласып, «Қалликөл» дің мал жайлаұна таласып өткен байлар. Соның ушын балалары да бир бириңе ала көзли еди.

Жуманияз ләўзе, бойының туýедей ирилигине ақыл-оýы сәйкес болмаған соң, «ләўзе» атандып кеткен. Ал, Мәтжан, бойының келсаптайлығына қарамастан, үлкенлер менен жақ жарыстырып, шәртимеклик ете бергени ушын мықыры» атандып кеткен. Олар кенес ҳұқиметине қарсы шөлкемлестирилген баспаңыларға қосыларда да бир-бирине ойласып келген емес. Екеўи де Қоныратлы баспаңы Турдықылыштың шабарманлығын арсынып қашып кеткен. Қалған -құтқан дүньяның арқасында ҳәр қайсысы жигитлер жыйнаса да, ҳештеннениң көзин билмей. Тәжим мурттың бандасына келип қосылған еди. Бул жерде олар найлаj тил бириктирип кетти. Соңда да еки байдың баласы бир-бирине ала көзлигин тоқтатпады. Бирақ, Тәжим мурт өлген соң

да тәғдійр оларды айырмады. Нұрымбет ахунның силтеүінде қалды, себеби, Турдықылышқа қайтып барыўға бата алмас еди. «Нұрымбет ахун усланды» деген хабарды еситиўден тез ғана «Жицишкениң тоғайы»нан орын алмастырыды. Енди олар ҳеш кимнин қолтығына тығылмастан өзлеринің топарын дүзбекши болып көрді.

Бирақ қайсысы басшы болады. Усы сораў екеўинин де басын ғырғыр етип, туўры Бегжаптың сағасына жол тартты. Нұрымбет ахунның усланbastan бурынғы ескертиў бойынша Эмиўдеряя арқалы ыққа қарай оқыўшылар өтеди. Анып жатыўы тийис. Ең қыснақ жер «Бегжап»тың сағасы. Усы көрада аңлыса болады. Бул жерде олар Турдықылыштың бандасы менен қайтадан ушырасып қалды. Турдықылыш оларға үндемеди, бирге бола берди. Сөйтеп Жуманияз ләўзе менен Мәтжан мықыры сол жылдың жазында «Бегжап»тың сағасынан қан ағызған қайғылы ўақыяға жан-тәни менен белсene қатнасты...

Мәтжан мықыры Жуманияз ләўзеге қарағанда сумлаў еди. Жигирма еки жастың жаңын қыйғаны ушын ЧОН отрядының шабыўылынан қорқып, Турдықылыштың бандасы Устиртке қарай қашқанда, Мәтжан мықыры өзине дәркө жигитлерди иркіп;

— Турдықылыш яўмыттың қолтығының астына кирип, не дер екен деп жүргенше, өзлеримиз шабыўыл жасап, өзлеримиз басқаратуғын ел бөлшеклеп алғанымыз пайдалы,—деп, бөлинин қалып қойды. Ескiden киятырған душпан болғаны ушын ба, ләўзе мақарыға исене бермес еди. Ол да өз жигитлерин жыйнал:

—Көп сырымызды билетуғын Мәтжаннан ажыралып кетсек, кенес ҳүкиметине сатып жибереди,—деди.

Олар усылайынша және бас қосып, Эмиўдеряяның арқасына өтип, Порлытаудың айналасындағы көлдинг ортасындағы қопалықты паналады...

8.

Және жадырағаң жаз келди. Бул жаз Теребайға бахыт әкелди, егиз қызылы болды.

Солай болса да тазадан там салыў быйыл да ядында жоқ. Гөнерген тамының уныраған жерлерин, жарықтарын өзи сыйап алып соған-ақ қанаат етип жүр. Мине, ол үйине ТОЗ щылардың, аўыл дийханларының егинлерин бир қатара көзден өткеририп келди. Бағдагүл суўға кететуғын болған соң еки бесиктиң ортасында отырып, еки қолы менен екеўин де әстен тербетеди. Егизеклер тен уйқылап кетти. Ол енди еки бесиктиң ортасында

шалқасына жатты. Ақсақаллыққа сайланбастан бурын қандай болып жататуғы болса, ҳәзир де солайынша, басында бир көпшик, қара қасларын гә керип, гә үйип, шалқасына жатыр. Бурынғылардан айырмасы—үйи қоқтасыны. Бурын кийизге де жарымас еди, ҳәзир кийиздин үстине көрпеше төсөлген, бурын жарғақ пенен тысланған көпшик, болар еди, ҳәзир қызыл шыт пенен тысланған... Ол көз алдына ҳәр қыйлы ўақыяларды келтирип жатыр; «Саррас бир жылға қарады, аўылға топылатуғын баспашиларға бир нәүие тыйым салынды... Усы бир жылдың өзинде «Бахытлы» аўылы қанша өзгерди?.. Жоқ, аўылды қоя бергенде, бурынғы Әмиүдәръя обlastы қанша өзгерди? Әмиүдәръяның қубла тәрепине орналасқан Хожели, Қоңырат, Маңғыт қалалары өзлериңе дәрек елатлары менен Әмиүдәръя обlastынә еткерилип, Қарақалпақ автоном обlastы дүзилди. Бул ўақыяға қуўанбаған ҳақ нийетли инсан бар ма? Әсирлер бойы миллег болып саналмай жүрген миллет өзиниң ҳақыйқат милдетин белгиледи, өз тәғдири өз қолына тийип 1925-жылдың 12-февралында Қарақалпақстан советлеринин бириңи шөлкемлестириү съезді өткерилиди. «Бахытлы» аўылы бир аўыздан Төребайды делегатлыққа сайлады. Бириңи шөлкемлестириү съезді қарақалпақ автоном обlastын ерикли тийкарда қазақстаннын составына киргизнүди соранған қарап қабыл етти.

Бириңи шөлкемлестириү съездинин бол қарапы ҳалықты қанша қуўандырды! Қарапға байланыслы өткерилген жыйналысларда неше-неше адамлар сейледи. Бәри де бир аўыздан «миллетлер арасындағы дослығымызды қүшайткен большевик-лик партиямызға данқ, алғыс, раҳмет» дести...

Төребай қарақалпақ автоном обlastының Қазақстан составына косып алғыын тилек етиүши делегацияның есабында Қызыл ордаға да барып қайтқан еди. Еки ҳалық ўәкиллериңиң қушақласып көрисиүин көз алдына елеслетти: «қазақлар революциядан бурынғы қазақлар емес... Жай ҳалық ўәкиллери, жо-жоқ, жай ҳалық емес, совет ҳалқы, аўа, совет ҳалқы, совет қазақстанның ҳалқы қарақалпақстан советлериниң бириңи шөлкемлестириү съездинин қарапларын, яғни қарақалпақ ҳалқының тилегин бир аўыздан мақуллады. Бұғинги қарақалпақ ҳалқы енді бурынғы қарақалпақ емес, уллы советлик бир хожалықтың ағзасы болды...»

Ол усыларды аўылға айттып келгенде аўыл шексиз қуўанышқа бөлениген жоқ па? Қол шаппатлаў дәстүр болмаған аўыл қанша ўақыт—қол шаппатлады! Ҳалық түснеди. Егер Октябрь революциясы усыған жеткермегендеге, бурынғы миллетшілер ҳалықты қанша әпдадалыққа салар еди. Ҳақыйқаттан, рах-

мет партияға, рус халқына!..—Төребай ҳәмме ўақыяны көз алдына келтирип қўуанышлы езиў тартады. «Бегжап» қанлы ўақыяның бас себепшиси Турдықылыш ҳәм Қасымның бандалары қолға түскели аўыл арасы суў серпкендей тынышланып еди. дийханлардын турмысы жақсыланды; Әмир суриў еркин болды, ансатласты. Аўылдың сыртқы көриниси де, иши де өзгерди. Ҳәмме «Улken жай» деп ататуғын ТОЗшылардың он төрт хожалықтың жайынан бас қаңыра жекке-жеке ылай тамлар, қамыс қақыралар тикленди. Неше жер төлелер көмилди. Дийхан ушын жер ашыў жыр емес, бас мәселе суў еди, «Жаңажарған» қаша дийханларды жоқшылықтан күтқарды. Ең баслысы «Жаңажарған» бурынғыдай байлардың атызына ақпай, жылаўын ТОЗшыларға берди. Сонын себебинен бе, өткен жылы қазбы толмай ТОЗшы қалған жоқ. Төребай қайсысына жолықтада, олардын аўзынан «төнликтеги жеткерген кенес ҳұмметине рахмет» деген алғыс еситилер еди. Қоғамаға кеўли толмай кем кеүйленип, өзинен-өзи тоңқылданып жүретуғын Қалийге шекем:

— Быйыл муртыймызды балта кеспейди, ҳұмметтің сиясатына мың-мың алғыс!—деп жүрипти. Өткен жылы мәмлекетлик дән планлары да орынланды.

«Улken жай» питиўден Сейтжан бөлек аўылда жасаганды қойып, сол жайға көшип келгеп еди. Баслығы өзлери менен бир жайда жасап, аш-тоғынан хабарлы болғаны ушын ба, «Улken жай» да туратуғын, ТОЗ ағзалары жалғыз қалған Бийбиайымда да жеккесиретпеди. Қатарға қосып алды.

Бийбиайым еринин изинен хабар алмады да, оннан қалған дүнья көп еди, бәрін орынлы-орынларына жумсап, көшиликтеги берген ўәдеси бойынша Айтбай «большой» дын қалған жиінен Абдулланы оқыўға жиберип, оның изинде қалған анасы менен хожалығын қосып жиберди.

ТОЗ ағзалары оның жумысқа барыў-бармаўын елестирмес еди. Сонда да ол шыдамай «Жана жарған»ның қысқы қайта қазыўында ийнине бел салып шықты, бирақ ТОЗ шылар;

— Тек чай қайнатып берсөн болар,—дескен соң олар менен бирге болды.

Сөйтеп «Жана жарған»ның қысқы қазыўы да аўыз бирлик-ли ётти. Бәхәрде Әмиўдәръяның суўы кеш тасығанлықтан аўылда суў ушын бир төбелес болғаны болмаса жәнжеллер кемип кетти. Бирақ сол төбелес есте қаларлық еди. Тек адам өлгей жоқ, басқасының бәрі болды. ТОЗ шылар бир тәреп, басқа жекке дийханлар бир тәреп болып, «Жана жарған»ның суўына таласты. Бир-бирауғе бел алып жууырысыў нәтийжесинде беллел-

Қалийдин бир аяғының бармақларын шаўып, Сейтжанның жауырынын тилди. Жекке дийханлардың да қөбиси жарапанды.

Төребай араласып, ТОЗшыларды қуўатлап еди, оған да белтийди.

— Есигине киси жумсамаған дийханның басқалар менен ҳұқықы тен,—деп Хожанияз араласып еди, ТОЗ шылар оны да аяп қоймады. Ири денели Орынбай келип белинин жалпағы менен онын жауырынына бир урды. Төбелес қыза келе ақсақал менен батрашком арасына өтип, Хожанияз окрисполкомға шаўып кетти. Сейтип мәселениң ақыры окрисполкомнан шығып, оннан соң Баймуратовтың алдына жетип, түби айланып келгенде ТОЗ шылардың пайдасына шешилди. Бул ҳәдийсе және бираз дийханның ТОЗ ға кирийине әкелди. Саны қәбейген соң күши артып, ТОЗ шылар және еки шығыр да сатып алды. Сол шығырлар менен дөнеслеў жерлер де егилди. Бахыт қараған «Бахытты» аўылшының егінлери быйыл да болық; көги былтырғыдан да зор. Жүйерилер бел буўарлыққа келип тур.

Мәмлекет қымбат баҳа менен сатып алып, ширкет арқалы ҳәрқылыш шыт, чай-қант беретуғын болғанлықтан пакта егисинин көлемин қәбейтти. Пахталары да ғұмшалауға қарады Суў кем болған гезде шығырлар тынбайды. Өзлери күни-туни гезеклесіп шығыр айдайды. Еле егис ўақты келмей атырған тары еди. Ерте сігіүге шымшықлар да жеп қояды: ўақтында егиүи тийис. Сол ушын олар өз-ара ғаўқылдасып: «топан тасыуда суў қәбейеди, тарыны мол егемиз» десип жүрипти.

Аўыл арасында тынышлық орнап, жана дүзимге қарсы жарсалатуғынлардың даўысына суў қуылғанына қарап Төребай: «үйтқытып жүрген Нурымбет ахун екен гой деп уйғарар еди. Орақбай еки үш мәртебе түн жарпында келип, «Бегжап»тың сағасында жигирма еки жастың қанын төккен Қоңыратты Турдықылыш бандасының бир топары тутылғанын, енди қалғанларына излеў жүріп атырғанын, эсиресе, Әмиүдәръяның арқасына көп үйирсек Жуманияз ләўзе ҳәм Мәтжан мықыры дегенлердің таптырмай жүргенин айтып, аўылда қырағылықты күшетиүди ескертпіп кетти.

Оқыў жөнинде әңгиме болса ғана ТОЗ шылар арасында бир қанша ала аўызлық болатуғын еди. Халқабад волостында ашылған мектепке Сейтжанның улына қосып тек Орынбай бир улын берип қойыпты. Балалары қыстап бери күнде ешекли қатнап жүрипти. Экелери «күн көрис» салығын да төлейди. Басқалар еле кесгеллем, оқыў жөниндеги гәптен азар-безер болады.

Дүйсөнбай тым-тырыс. Өз алдына бир шығыр сатып алып, батрашкомның шәртнамасы бойынша жалланған дийханларға

қәдимгисинше егин ектирип алды. Атажан бай да егис күнлөринде қақаңлады. Мәмбет молла да тиришеленди. Егинлері болық. Олардың бәрі мәмін.

Жаз басланыұдан және жекке там салыспалар басланды.

Төребай Хожанияздың қылықларына ҳеш тусине алмайды. Ол тап еки жүзли пышақтай аўып турған биреў. Гейпара ҳәрекеттерине қарағанда ҳақыйқат дийханлардың тәрепдары усаған.

Ал, базы бир қылықларына исенип болмайды. Аўылдың аўызы бирлиги деп, байларды қуұаттай кетеди...

Төребай усыларды көз алдына елеслетип жатыр.

Ол Қызыл Ордадан келгели Хожанияздың шоғында бир неше мәртебе болса да батрашкомның үйине кирмеген еди. Бағдагүл суудан келген сон:

— Көрдин бе, екеўин генен үйқылаттым,—деп қулип түргелди ҳәм батрашкомды көриў мақсетинде тез атланып, туўры Хожанияздың шоғына тартты. Егер Хожанияз ашық сырласса аўылдың келешеги туўралы бирге ашық пикирлесіў қыялды да жоқ емес еди. Келсе үйинин қасында көп адам жүріпти. Ҳәм меси бир отаў тигиўдин ғамында. Бес алты ҳаял кийизлерди қурастырып, үзик тигил отыр. Ҳасасын таянған бүкір Атажан бай да усы жерде, Мәмбет молла да келипти. Шолақ бешпентли дуғыжым билекли бир дийхан отаў орнын қыршип атыр. Хожанияздың гөне үйинде сөйлеп отырған Дүйсебайдың дауысы еситилди. «Бул әпиўайы үй тигиспе емес қой» деди Төребай өзинше. Сонын арасында Хожанияз адамлардан бөлек шығып Төребай менен сәлемлесип:

— Мәжитов ертен азанда жетсин деп еди,—деди. Төребайдың оған қәхәри келип, не ушын деп сорамастан, атының жуўени тартып, артына айналып баратып еди. Атажан бай манлайына алақанын тутып тұрып.

— Ҳей, неге аттаң түсирмедин?—деди Хожаниязға. Хожанияз үндемей қолын бир силтеп, ҳаўаны кести.

— Ҳәзір қайтарып келейин,—деп Мәмбет молла Төребайдың изинен бүгежеңлеп жуўырып еди, ол қайрылмады.

Тұп-туўры қалаға қарай бет алып, «Бунша дүньяны қайдан тапқап?—деди Төребай жолда.—Пара алып жүр ме екен? Ямаса соқта ойнайдымыс деген гәп бар еди, сол соқтадан утып алған дүньясы ма екен?.. Гилен байлар неге усы жерде.. Мәмбет молласын изимнен жибергени неси?.. Ең баслысы, не ушын окрисполком зор берип қуўатлайды?

Окристополком баслығында бәле барлығына неге ҳеш ким исенбейди екен? Бул киси баяғыда Жумагүл оқыўға кетпекши болып, Нұрлыбайды излеп келгенде де тоңмойынлық еткен. Еле

сол турысы. Саўатсызбыш, болмаса жақсы шөлкемлестириүши мис,—депти биреўлер жоқарыдан. Хожанияз сыйқылыштарды қүйатласа жақсы шөлкемлестириүши болғаны ма екен? Жоқ мүмкін емес, бул. Жәнжелпазды тыныш етсе жақсы шөлкемлестириүши боладымыш... Бағана үй тигиүине қараганда, усылардың шаўқым шығармай ҳэмме нәрсени бастырып жүргенине қараганда бир жағында парахорлық бар. Усы Хожанияздан окрисполком пара алады...» Ол қалага жеткенше ойланыў менен болды ҳәм усы сапары не де болса Баймуратовқа ҳақыйқатлықты айтыўды мақсет етти.

Алды менен Мәжитовтың кенсесиңе кирди. Ол да Баймуратовқа усаған киши пейил еди, есик бетке еки адым жүрип келип сәлемлести... .

Төребай бұл ақ көкирек, кен пейил адам менен сырласқысы келди;

— Нуратдин абый, усы окрисполкомның өзи гуманлы емес пе?

Мәжитов оның шыны мәсеп сорап отырганып билип, өзине тән әдетинше көзлери құлды.

— Өмір баянында бузықтық жоқ. Бирақ ески жолды көп қүйалайды. Базда диншиллдерден кенес сорайтуғын қусайды. Биз буның бәрін саўатсызлығынан деп жүр едик. Өзи тон мойын усаған. Былтырдан бери Баймуратов пенен басы писпейди. Оны өткен конференцияда да көп адамлар сызып таслап еди, өзинин областта бир таяныши бар ма деймен... Ал енди, Баймуратовтың талабы бойынша жақында, Иванованың басшылығында қайтадан комиссия келип тексерип еди, жұўмағы обкомда қоғылатуғын болып кетти. Не де болса усы сапары пара алмайтуғын адам тексерди. Ҳақыйқатлық шешилер. Мен Жумагұлге де хат жибердім.

— Жумагұл қайда ҳәзир?

— Совет партия мектебінде оқып жүр еди, келеси жазда піткереди. Быйыл дем алыс ўақтында ўақытша Иванованың қарауында ислеп қалыпты. Ол да бюроға қатнасады ғой.

— Онда жақсы екен,—деди Төребай өзин женид сезип.

— Төребай иним,—деди Мәжитов.—Мен өншеген ақсақалларды шақырып отырман. Ҳәзир бәри келеди. Быйыл муғаллимлік курсты піткергей жаңа муғаллимлер жыналады. Арасында баяғы өзин справка берип жиберген Нұрымбетов Тұрымбет деген бала да бар. Оны өзиниздін аўылға жиберемиз. Оған жәрдем бер. Ал, тийкаргы ескертейін дегенім, қызлар мәселеси. Бул мәселе—бас мәселе... Быйыл окрисполкомның қарапары шықты. Қарада «Бахытлы» аўылы бойынша Төрткүл ҳәм бас-

қа қалаларға оқыўға жибериў ушын үш қыз белгиленип отыр. Көп емес. Себеби сизинң аўыл өн жақсы шөлкемлескен аўыллардан той. Орынлаў керек. ТОЗ ағзалары менен сөйлес... Бетке айтқанын айбы Жоқ иним. Өзин саўат аш, жасым өтти деп арсынба. Еле жасын қырыққа жеткеп жоқ. Өнер-билим үйрений—хеш үақытта кеш емес...

— Яқшы, Нуратдин абый...

Төребай ойына алған мәселелер бойынша Мәжитов пenen ашық сөйлесип болып, Баймуратовқа да кирип шықты.

Қайтып келсе ОкрОНOnың алдында Тұрымбет оны күтип, шамалға ушып желбиреген қара шашларын сыйпап, шылымды қайта-қайта бурқыратып шегип тур екен. Устинде бәхәрдиң ақша қарындай жипек көйлек. Белинде ушлары пөпекли, ақ жиектен есилген белбеү. Аяғында сары телетин туфли. Путынде қара шалбар. Өзи аппақ болып семирип кетипти. Кисилик жарыстырып гәрдийип турған муғаллимге Төребай алды менен сәлем берди...

Қайтысын жолдың ярымынан көбинде Тұрымбет атлы журди. Аўылдың ҳал-жағдайын сораўы да солғын. Төребай Жұмаділ жөнинде сорап билмекши болып еди.

— Қой, ол уятсызды,—деп келте жуўап берди, ал өзинин қалай оқығапына келгендे мақтанды:

— Мениң бурып саўатым болмаса да ески саўаты бар адамлардың арасында өзимді жақсы мецгерип жүрдим. Барлық ҳорипти билемен. Мәжитов айтқандай, өзиң жәрдем берсең болды. Билимди мен халық ушын алғанман, еди халыққа беремен. Ырасында да, мен Ленин ҳаққындағы көп әңгімелерге исенбей, сонша халықты патшалыққа қарсы қалай үгитлеген, қалай тәрбиялаган, сонша әскерий күши бар патшаша қалай қулаган дейтуғын едим, оқытқан муғаллимлер қулаққа қуиды. Қерамат, қорамат! Ленинге рахмет!..

— Дұрыс болыпты, иним. Ел сендей билимли жигитлерге шөллеп, аўзын палапандай ашып отыр, аўылымыздан еки балақысы менен Халқабадқа қатнады...

— Жақсы болыпты, эне класста класком болатуғын балалар да тайын екен,—деди Тұрымбет билгишсініп...

Тұрымбеттің муғаллим болып келийине арналып аўыл кеңестин кенсесинде үлкен мәжилис өткерилди. Төребай Тұрымбетти ҳәммеге таныстырыды, ҳүкимет пenen партияның халық ағартышы исиндеги ғамхорлығын түсіндірип, жоқары қалаларда оқыушын аўыл бейшынша үш қыз жибериў жөниндеги окрисполкомының қарапын баянлады.

— Кимде-кимниң садақаға айтқан қызы болса, берсин, — деди биреү Төребай сөзин тамамлаудан.

Дийханлар бул дауыстың қайдан шыққанын билмей, оны из-леп бир-бирине қарасты.

— Қәне, Мәмбет аға, баслап қызыңызды сиз берин? — деди Хожанияз қарап отырмай.

— Мен, бе? — Мәмбет молла көкирегине қолын басты. — Эне қалас! «Ақ патшаны қулаттық, Хийүаның Әспандияр ханы өлтирилди» деп, ҳәмме телпегин аспанға шынғытып жур еди. Эне, тамаша! Хийүа ханынан бул ҳүкиметтің не айырмасы бар? Хийүа ханы сулыў қызлардан елге бир қыз салып, тиккелей алатуғын еди. Ал бул ҳүкимет оқыуды бәнелеп үш қыз алажақ... Қызлар оқыйдымыш! ..

Төребай қанасына сыймай бирден қызды:

— Қәне, Мәмбет молла, қысқарт!

Соңғы гезде Бийбиайым ТОЗ шылардың жыйналысына қатнастырылмай қалмайтуғын еди, ол күтилмегендеге орнынан қустай ушып түргелип:

— Бундай бийәдеп адамның бизге не кереги бар? Шықсын ҳәзир, — деди пәтли. — Бизин Турдыгүл оқыўға кеткенде де мийимизге қорт болып түсип «қызыңыз бузықтық етиў ушын кетти», деп, тыным берген жоқ еди. Еситтиниз бе ҳәзирги сөзин? Бундай жәдигөй адам босатсын араны! ..

— Жалған! Мен ҳәзир түсінбей айтып атырман, деди Мәмбет молла.

— Бундай бузақы, ел бузар керек емес! — деди Салый уста қызып. — Оның өзисиз де, қызысыз да күн көрермиз. Төребай, менин қызымында қәлелеген жерге оқыўға жибериў ушын биринши есапқа алып қойыұнызды сорайман.

— Жаз, — деди Төребай Тұрымбетке. — Салый қызы Орынгүл. Қәне, Мәмбет молла, босат жайды!

— Бир қарақалпақ жыйналыстан шығып кете бере ме? Қолға қойылсын, — деди Хожанияз.

— Кетсин, кетсин! — деди дийханлардан көпшилиги жабырласып.

Сейтжан түргелип барып Мәмбет молланың қолынан жетелеп, шығарып жиберди.

Орынбай сөз алды:

— Мениңше, батрашқом Хожаниязды да шығарып жибериў керек.

— Не ушын?

— Сени қудай ура ма?...—дести бир дауыслар.

— Мен буларды бир пикирлес деп шамалайман, — деди Орынбай.

— Хожанияз усы жыйналыстан шығыў түүе батрашкомлықтан босатылсын, — деди Қалий орнынан шалт турып.

Жайдың иши балық базарына айналып кетти:

— Босатылсын!

— Босатылмасын.

— Босатылсын!

— Босатылмасын.

Турымбет ҳеш сөйлеместен, биресе Хожаниязға, биресе екигө бөлинип бақырып отырган адамларға жалтақлады. Төребай алақанларын шарт-шарт шаппратлап, ғаүырлыны ирикти.

— Мени босатыў сизлердин қолыңызда емес, — деди Хожанияз тынышлықтан пайдаланып.

Төребай жыйналысты таярлықсyz өткергенин енди тусинип.

— Азаматлар.—деди алақанларын шапатлаүын даўам етип. — Тынышланыўыңызды сорайман! Эне, усылай тыныш отырыңлар ақыры. Батрашком Хожанияздың мәселесин ендиги жыйналыста қараймыз. Жыйналысымыз даўам етеди. Кәне, оқыўға және ким қызын жибереди?

Сақаллы, шымыр денели бир дийхан әстен тикейди:

— Қызларым жас .Болмаса жиберер едим. Ал аўылдағы мектепке қызымды бириńши болып беремен.

— Жұдә жақсы, қәне, және ким?

Тынышлық.

Қызы көп Қалий, Хожаниязды босатыўға усыныс көрсетерин көрсетсе де енди мени көрип қоймағай деп басын жоқары алмады. Ҳеш ким жүрексинип, оны туўрылап көрсетпеди.

— Оқыўға бала жибериў, қыз жибериў бахыт. Бүгинги оқыў ертеңги азық... — деп Төребай өзи билгенинише тусиндирип. Жумагұл жөниңде, улыўма ҳаял-қызлар жөниңде, Мәжитовтан еситкенлерин айтып: — Және кимниң қызы Орынгүлге жолдас болады? — деди.

Толық тынышлық орнады.

«Салый қызы Орынгүл» деп еле жазып бола алмай, ҳәр ҳәрипти салғап сайын еринлерин дөңгелетип шыйырып отырган Турымбет Жумагұлдин атын еситкенде қапталына түкирди.

Төребай жыйналғандардан және сорады. Және ҳеш ким сылт етпеди.

Соңғы гездे жатық минезли болып қалған Дүйсенбай жыйналыстың бир мүйешинде шөгип ғана отыр еди. Өзи сөйлемеди, сөйлегенлердин бир аўыз сөзин түсирмей тыңлады. Мәселе аў-

ыл ортасынан мектеп ашыға келип, «мектеп ушын жай қәне?» деген сораға тирилгенде барып, ол малақайын қосқоллап көтерип түргелди:

— Аўылласларым, қудай меннен бир пәрзент аяды. Өзлериңиз билесиз. Ал, мектепке жай керек болса, ойланбай бизин бир бөлмени алышлар.

Хәмме аң-таң. Төребай бул кисиниң шыны ма ямаса жуўха-шылығы ма, анықлағысы келип бетине қарады. Дүйсенбай айтарын айтып болып, бийғам отырып, өзин атқылаған көзлердин ҳеш қайсысина кеүил бөлмей, аяқларын көсилип, насыбай атты.

— Бул қандай сақыйлық, Дүйсенбай? — деди биреў орнында кекетип.

— Бул кисиниң сөзине инанбаў керек, — деди қыздары же-нинде сөйлеўден буып қалған Қалий омыраўын көтерип.

— Аўылласлар, өйдемендер, — Дүйсенбай және тикейди. — Жайымда бала оқып, кулағым бала даўысын еситип жүрсін. Бәрніз де әкесизлер, ал мен бала даўысына зарман.

Шаўқым басылды...

* * *

Дүйсенбай аўлағында келип Гүлбийкे кемпирге:

— Балаңың оқыў питкерип келгени ушын жас үлкенлерди шақырып пәтиясын ал, — деп, кенес берип кетти.

Тұрымбет оқыўға кеткели тамының төбеси курымланбаганлықтан жалпыламай өрмекшиниң аўы менен қапланған еди. Әллеқандай қонақ күтийге ғамланып атырған анасын көріп Тұрымбет жайды алды менен тазалаў кереклигин ескертти. Бұл, кемпирге аўырманлық түсірмеди. Тез барып Дүйсенбайдың ҳаялын ертип келди. Сойтип олар биргелесип, усы бүгін кеште қонақлар шақырыудың әижамын көрди.

Мугаллимнин қуўанышын ортақласыўға ТОЗ ағзаларының бәри келди. Тек Дүйсенбай жоқ еди. Ол шақыртылған еди, бүгін сырқасланып отырғанын айтып жиберипти.

Дүйсенбай Тұрымбеттине екинши күни келди, бирақ тән-қа өзи келди. Оның үйреншікли аўзы бурынғыдай ақыл үйретпеди. Чай қайнағанша көпшикке жанбаслаған оның дәңгелек көзлери диуалға тутылған қызыл гилемлерди, төсөўли ақ кийизлерди жеп баратыр. Солай отырып бир айтқанын тәкирарлап, үш төрт мәртебе гүбірленди:

— Аман-есен оқып келип үйнене қуўыстын, қосшым. Атағын абройың өзиңе құтлы болсын. Мәртебенә бәлент болсын...

Дүйсенбай усы гәпти тәкирарлаған сайын кемпир қалыспады.
Әдепки бир жуýабын қайталаі берди:

— Тәңир жарылқасын қайтып келмеске шығынып кеткендей болды фой, шырағым мениң.

— Аўа, аўа бир жыл деген бир адамның өмири, — деди бай сенди Турымбетке тикленип. — Көп нәрсе үйренген шығарсан, Турымбетжан?

— Киси бир жылда не үйренеди. Журтлар жети-сөгиз жыл лап оқып жүр, — деп жуýап берди Турымбет.

— Усы оқығаның болар. Көп оқығанлар шай мий болып кетеди, — деди және анасы.

Дүйсенбай ана менен баланың жүзлерине алма гезек қараң тырып, түпиригин бир жутып, қылғынып сорады:

— Оқыған биреуди алып қайтпаған екенсендагы?..

— Қоя ғөр, қояғөр. Кеткен келиндей бийхая, жалаңбас биреў гой сонда әкелетуғыны. Қозим ондай жалаң puttys көрмегей!

— Турымбетжан, кем сөзли болып кетипсөн. Бул жақсы. Сауатың ашылған шығар?

— Отыз еки ҳәрибин яддан билемен.

— Әне, маман болыпсаң. Отыз еки ҳәрип түўе, әлип десе таяқты көрсете алмайтуғынлар да дүньяда жасап жүр. Мен ие? Әнүйекти шығышпай ба, еле бир? Бул дүньяда оқыған да, оқымаған да, жасайды. Қудай баҳыт берсин.

— Бұған Сейтжан менен Орынбайдың улларын көрпіл сөйлессем, бираз ҳәриplerди үйрепиңді. Соңнан бери, отыз еки ҳәрини оқытып болғанин кейин, балаларға не үйретпү кереклиги басымды қатырып тур.

— Иним-аў, оның несине қыйналасаң? Отыз еки ҳәрипта оқытып болған соң ұхқиметтен тағы ҳәрип сорай қоясан. Нураддин татарда не көп? Ҳәрип көп.

— Япырмай-э? — деди Турымбет басын қасый-қасый қуýа-ып. — Өйтсек те болады екен-аў. Отыз еки ҳәрип түўесилсе жолдас Мәжитов қосымша ҳәрип жибере қоядыдағы... Әне, әне, усы есиме келмепти...

— Иниси бардың тынысы бар, ағасы бардың ырысы бар. Баганадан бери қабағың жыйырылып отырғанға не болды десем, усы ма? Бай ағаңа қашшан айтқанында ақыл таўып береди скен. Инице көз қулақ болғар, мырзаға, — деп кемпир жайдың иши ысып кететуғын болған соң далана от жағып, қуман қойыўға шықты.

Малдас қурынып отырған Дүйсенбай және бир қырынына

жамбаслап, көз астынан Турымбетке қарады. Кейпі өзгерип, толысқан Турымбеттің ақ жүзине сергеклик кирипти.

— Жұмагүл де муғаллим болып кетти ме?

— Ол жұдә қәдирли. Дем алыс ўақтының өзинде областъта ҳаял-қызлар менен ислесетуғын үлкен жумыста қалды.

— Хә! — деди бай басын кесесине шайқап. — Солай де. Адам деген заманагәй болыў керек-аў өзи.

— Заманагәй?!

— Аўа, заманагәй. Қапылып жас өтип баратыр.

— Жас болғанда не қылар едициз?

— Мениң балама айт, шырағым. Жас ғой, Үйрет, баяғы иниң ғой,— деп Гүлбийке кемпир иштен чайник алып кетти.

Оқып келген жигитти олай-булай ғаўзастырып, қандай болып өзгергенин билиүге қумартып отырған бай көзлерин сүзип жерге қарады:

— Түсиниў қыйын...

— Бир жыл оқыған адамды түсинбейди деп отырсаң ба?

— Ҳеҳ, ҳеҳ, ҳеҳ!

Турымбет бул күлкіге түсинбесе де, қосыла күлди.

— Заманагәй болыў талдай майысқақ, оқ жайдай ийилгиш болыў деген сөз. Адамның бир қулағы дастықта болса, екинши қулағы дүньяның ғалма-ғалында болыўы керек. Ондай адам баҳытлы болады. Ҳәр ўақыт ақыллы адамлардың иси сол. Саған қудай берген....

Чайник алып ентелеп кирген кемпир гәптиң ақырын айтқызыбады.

— Тұқир, шырағым. Қудай бергей. Усыған оқыўға барыўға кенес берген сен. Қыдыр атаны көрген ағасы сен...

Дүйсенбай және селк-селк күлди.

— Усы жеңгем мени асыра мақтайды. Мен еле Турымбет жанды буннан да былай өрмелетемен. Жас жигит. Былайынша айтқанда, бизин атымыз. Жалына асыламыз. Жықпаса болды,

— Жығып қудай урып па?— Гүлбийке кемпир баласының мәртебели атқа тенгерилгенине шадланды:— Енди қазан асайын,— деди де және шығып кетти.

— Ат дегенниң жылаўы болады. Егер мен сиз асылатуғын жаллы ат болсам, жылаўым кимде?— деди Турымбет.

— Ақыллы жасы киши, жылаўын ағасына береди.

— Жоқ, қәтелестин, жылаўым өзимде ҳәм Нуратдин Мәжитовта.

— Нуратдин Мәжитовта?!— Бай кемпирлерге усап бетиниң алмасын суқ бармағының ушы менен сызып, ашыўланған түр

билдириди.— Жасынан камалға келтирип, аўызына азық, қалтаңа пул салып жүргенлер шетте қала береди-э? Жақсы үйренген екенсен? Биресе, Тәжим мурт пенен, биресе, Нурымбет ахун менен шабыўылға барып жүргенде Нуратдив татарды танымайтуын един. Тәжим мурт өлип, Нурымбет ахун қамақça алынғанға шуғақтағы майдай ерип, боқлықтай сасыдын ба? Ери! Сасы!..

Күтилмеген жаңалық Турымбеттин жүргегине пышақтай қадалып, тоқпақтай мушы менен Дүйсенбайдың көкирегине дүрис еттириди:

— Жоғал, душпан!?

Дүйсенбай тұби ширик тораңғылдың геллегиндей шалқасына аўдарылып түсип, ийеги кемсөнлеп, иргеге жумалап кеткен де гелейин қолына алып, жер таянып түргелди.

— Төйдірғанның қарнына!—Ол, егер, Турымбет умтыла қойса, есиктен шыға кетиүге қолайласып турыпты:—Қөзлериңин ети өскен екен, сенин! Нурымбет ахун қамақта жатып бундайыңды билмей атырған шығар. Оның қулағы шалса, дастығы болар един. Сениң гунаңа мен жуўап берип жүре алмаспаң. Жуманияз ләўзе сени өли Тәжим муртқа дастық етпесе, көре қал, ақылсыз!—Бай жуўап күтип турмастан есикти сарт еттирип жалты.

Турымбеттин ишегине қоз түскендей ашып, тақатсызланып, кең тамға жалғыз өзи сыймай, басына таяқ тийген жыландај таўланды.

Еңсесине түскен аўыр тасты ысырып таслағысы келип, не де болса үйқылап алайын деп, қапталындағы дастыққа жығылып, еки алақаңын басының астына қойып жатып еди, ол да қолайсыз болып қырынан түсти, бул да қолайсыз болып дүстөменине жатты, бунысы да нақолай болып, тиккесине отырды, буган да шыдамады, ақыр соңы тикейип, желкесин қасыўы менен қапыға шекем жүрип барып, кейин қайтты, және солай...

Үлкен қабақты ярым қылып «шалп-шалп» еттирип, арқалаш киргөн кемпир баласының бийтақат болып жүргенин көрип:

— Бай аған қайда кетти, зейнине тийдин бе?— деп, сөйлеңип, қабағын жерге қоймақшы болып атырғанда, баўы үзилип, зилдей қабақ жергө былш етти. Казаношақ бет көл болды. Турымбет буранда дәрпенбеди.

— Ақ көкирек, Қыдыр көрген адамның кеўлин қабартқаның ушын қабақ сынды, жүйернемек! Бар, кеўлин алып қайт, ол киси саған дәўлет, дәўлетине теппе!

— Мийимди қатырма, апа!..

Дүйсенбай албырамады. «Тұрымбет қалайынша өзгеріп қақпанға түскен қояндай тыптырыласса да аяғы сынады. Эттен буғадай жөн-жосаққа қарамай кететуғын мушы бар. Ҳеш гәп. «Узақтан қашып урған пайдалы»... Ол азан менен Төребайдикіне барды.

— Иним, жайды өзим сазлай берсем бе екен? Пай, усталай адам болса жақсы болар еди.

Ол усы гәпин Сейтжанға да барып айтты, Қайтып келип еки өжиредеги затларын үлкен бир өжиресине тасып, босатып қойды.

Сейтжан Салый уста менен Орынбайды ертип, сәске болмай-ақ жетип келди. Олар жайларға бири-бири мирип жүр.

— Дүйсенбай, затларың азайып қалыпты ғой,—деди Салый уста бурын көрип жүрген дунъялардың қайда екенин билгиси келии.

Үйдеги өли дунъясын да билдиrmей қыпсалап жүрген Дүйсенбайдың еситетин дегени де усы еди, қуёныштан:

— Жәнибек хан тағы еки жыл сораса, мың там босайды деген емес пе, бир байыўлы,—дегенин билмей-ақ қалды.

Сейтжанның бирден қабагы жабылып:

— Тарт тилинди! Бир сенин жайың босап, дәўлетиң қайтса, мың жай толып қатарға қосылып атыр,—деди қызып.—Сениң жайыңың кереги жоқ, кәне, Салый, жүр кетти!

Дүйсенбай «ҳаў-ҳаў, инилерим» деўи менен аўзы ашылып қалып, олардың изинше не қыларын билмей ақсақалға жуўырды.

— Төреbай иним, жаздым- жаңылым, сорым қайнап Жийренинен сөзин айтып не қыламан?! Мен олай дейжақ емес едим. Құлки ушын айтып едим. Сейтжан қызбалық етип, түсінбей қалды. Кеўлимде зэрре қыйлықал жоқ еди.

— Кете бер, өзим сөйлесемен, — деп Төреbай да дүнкүйиү менен қалды.

Дүйсенбайдың иши-баўырына енди от тұсти. Үйине келип жата алмады. Сейтжанның изинен және барды. Салыйға ушырасты. Орынбайды көрди:

— Керек болса бас пүкіл алың. Қуда бир, рәсиўли ҳақ, ҳаслан сумлығым жоқ.

— О дунъядан биротала қол жыўған адамсан,—деп жибердік Орынбай оның жығырданын қайнатып.

Дүйсенбай жалын үстинде ушқан көзсиз гүбелекке айналды.
Бириңең екиншисине зыр-зыр жуўырыш...

— Аўыл кенестин қарапын шығарсақ та алар едик. Өзин жақсы адам болып инам етесен. Қәне, ырасынан кел, не сумлық пenen берип отырсан? — деди Төребай ол келип қоймаған сон қайтадан сөйлемтиси келип.

— Ырасын айттым ғой, баланың дауысын жақсы көремен, баланың! Ең болмаса үйимниң дөгереги шаўқым болсын. Құдайым ҳеш кимди бийперзент қылмағай. Өзлериниз билин.

Төребай оны шығарып жиберип, Сейтжан менен кенесил. Турымбетти шақыртты.

— Маған бәри бир, — деди Турымбет. — Қайсы жай болса да оқыла беремен.

— Енди жай салған менен ызғары кеппей, оқыубаслау қыйын. Ҳәзириңе сонда бола берсін, — деди Төребай. Сейтжан ойланып-ойланып келисти ҳәм:

— Дүйсенбай да қоян жүрек болып қалса керек, — деп күлди, Ертенине усталар қайтадан келди.

Дүйсенбай мәнгі қуллап туратуғын жайын ашты. Иши бос еди. Бос мийманханасын да көрсетti:

— Өтинишim, екеүинин де есигин арқадан ашып ала қойын. Бала дауысын мен жақсы көрген менен өкшеси қанамаған ҳаялым жақпайтуғын көрипеди. Бийшараның бас аўырыуы да бар.

— Ҳаяллар көзиниң отын алған екен ө? — деди Салый уста дәлкекке айландырып.

— Аўя, инилерим. Қартайдық ғой. Етиңниң ысыўы қашқан сон ҳаялға да қәдириң кете береди екен.

Усталар менен бирге, келген Турымбет олардың өз-ара дәлкегине түсінбей өликтей сәррийип, шырайы көгерип тұрыпты. Оның бет-әпшеринен хабарлы Дүйсенбай дыққат аўдармастан:

— Еки жай босатқанымның себеби, аўзы арқадан ашылған сон биреўи дәлиз есабында суұқытты бөлсін деп отырман, — деп үйине кетти.

Жай сыбаў басланды...

Турымбет сыбаўшылардан күнине бир ирет хабар алып кете-ди. Бирақ, журиси бәрәңде кеүілсиз. Оның бул кейпин көрген усталар бир-еки сапарға шекем үндемеди. Жас жигиттин күнде ашыўлы, ойлы сыпатын көре берген сон шыдамаған Салый уста дегиши:

— Иним, биреўди сүйип қалып пәнт жедин-аў, шамасы?

Турымбет тек мыйықтарртты. Үндемеди.

Жаңа оқыў жылы басланыўдан еки күн бурын кеште Төре-

бай мұғаллимди үйине ми्रәт етти. Бағдагүл Тұрымбетти жек көретуғын еди: Төребай аўырғанда оның зорлық етпекши болғанын Бағдагүл еле умытпайды. Әттен, ери ертип келгенсоң нәйләж. Хызмет етип журип тек көз астынан сыйғаланып қарап-қарап қояды. Тұрымбетте әлленеткен мемменлик бар тәризли, бурынғыдай шоштыйып отырған жоқ.

— Иним,—деди Төребай оған,—өмир дегенде урысасаң да, жарасасаң да. Жүрттың көпшилиги «муғаллим-муғаллим» деп қуанысып жүр. Партиямыз бенен ҳұқиметимизди бир гүжим деп есапласақ, сен де, биз де сол гүжимниң жапырағымыз. Өзиң билесен, мен саўатсызбан. Бизге жәрдем бер. Аўыл кенестин мәжилис протоколы, қәўли-қарапы базда жазылмай қала береди. Өзим де ўақыт таўып саған оқысам деп жүрмен.

Дүйсенбай менен урысып айырылысқалы ишеклерине қоз туспип, жүргегине пышақ қадалып жүрген жигит көп ўақытқа шекем жуўап бермей: «Бундай қолайлы ўақыт бола бермес, барлық бастан өткенлеримди ҳәзир айтсам ба еken?—деп қыял-ланды.—Айтыў керек! Сонда ғана таўдай дәнгөн қара булттан қутыласан! Жоқ-ә... бирден исенсе, жақсы. Исенемен, анықлайман деп жүргенде бул үйи жаңғырдың Жуманияз ләүзе, Мәтжан мықыры дегенлери тири жүргизер дейсөн бе? Не деген ақыл бар Дүйсенбайда? Көрдин бе, мектепке жайын берип, жағының жүргегенин. Төребай неге усыларды тусинбейди еken?». Тұрымбет өз ойларына шырматылып Төребайдың не айтқанын да умытты. Жамбаслап жатты.

Төребай: «бундай гежирлик өзине питкен мінез еken, еле қалманты» деди де, сораўыма өзи-ақ жуўап берер деп, такрар-ламастан мектепке балаларын кимлер беретуғын болғанды, кимлер балаларын қашырып жибергени ҳаққында өзи барған үйлердің мағлыўматын айтыўға өтти...

* * *

Қалай еткен менен мектепке жайын бергени ушын Дүйсенбайдың кеўли қарап таўып, жүргеги басылған еди. Бир жола Тұрымбетке көз қысып, сөйлесикке шақырмақшы болғанда, оның қол силкип кетип қалғаны ушын қайтадан көкрги ҳәўлирип, қорықты. Ал кеште Төребайдынин киргенин көрип жан-ийнине әбден от түсип, олардың не сөйлеспекши екенин аңлып турып еди, өзи ҳаққында гәп болмайтуғынына түснеп, Тұрымбет Төребайдынинде отырғанда аяғындағы геўишин қолына

алып, сылт етпестен Төребайдын жайының артындағы саймен Мәмбет молланынине барды. Он жети-он сегиз жаслардағы былқылдақ денели, семизшік, жалпақ бетли, сәл жумық, көзлилеў қызы жип келеплеп, қатпа, арық, көзлери алақандай кемпир иришінде көз көз түсіп, өзи көз әйнек пенен қуранға үңилип отыр еди. Даңадағы дурсилдиден ҳаұлығып апыр-топыр болып атырганда-ақ Дүйсенбай сып етип кирди.

—Улбоган, ешектин дорбасын көрп келши,—деди Мәмбет молла қызына. Қыз әке сөзин еки етпей шығып кетти.

Молланың кемпирі Дүйсенбайды көрсем болар деп отыргандай сөйленди:

—Бай мырзага, геүектин баласы енди бизин гаррының оқытқанына қарсы шебекей оқытады дей ме? Оқыу дегеннин биреүі от, биреүи суудай бола ма екен? Қалайынша оқытады? Бизин мышаш гарры қағаз деген құдайдын бир аты, қуран қуданың ұммири менен аспаннан түскен, оны намәрам адам қолына тутыуға болмайды деп, бизлерди жақынлатпайтуғын еди. Ыштанына дәрет сындырып жүрген ол қағазды қалай услайды? Ямаса әрүақлар қашты ма? Сен жайынды да берипсөн ғой...

—Қойсанға быжық! Аўзыңың ўадыўасылы бар сениң!—деп молла жекириindi.—Бар, жаңағы қыз ешектин дорбасын таба алмай жүрген шығар.— деп, кемпир шығып кеткен соң:— Дүйсенбай жан, мен еле пәнт жеп журмен. Ең болмаса мени қуүатлау орнына жайынды берипсөн. Ийшанымыз еситсе, саған шатқ болмас па екен?—деди.

— Сеники дурыс, меники де дурыс,— деди Дүйсенбай тез-тез сыйырланып.— Сениң жолың сондай болыўы керек. Оның менен саған ҳештene қыла алмайды, кеширимли. Себеби сен ескише оқығансан, болғаны. Ал, мениң келгеним: Турымбет өзгерген. Сен оған қызыңды беретуғын болсаң қайтеди? Бастан қолға алмасақ болмайды. Биротала өзгеретуғын түри бар. Өзи дүнья-паразлау бала еди. Мен бир нәрселер берейин десем алмас деп журмен. Тарысып қалдық. Ең болмаса бергенди алатуғын болын. Қейни аңсат. Ал, кеттим...

* * *

Турымбет Төребайдикинен келип, үйинде Мәмбет молланың чай ишип отырганын көрди. Гүлбийке кемпир демлеўли палауын еле түсирмепти.

Баласыңың келген күнгиден басқа бир майдан жадыраға-

нын көре алмаған бийтақат ана шыбыжыңлап, оның кеүлиң көтериүге тырысар еди. Ырғып тұрып оған төсек салды.

Тұрымбет төсегин сәл иргеге тартып, дийўалға жаўырының беріп отырмақшы еди. Кемпири жұқтиң үстинен көпшик тасады.

— Шырағым, арқана ызғар өтип кетер. Сүйениң жат.

Ол көпшикти арқасына қойып, қос дизесин баўырына тартып, мойны алдына бұғилип отырды. Мәмбет молла әңгімелден әңгіме туўатуғын пайыт излеп те қыйналмады.

— Оқыў деген бахыт. Билими бар мынды жығады, билеги жуўан бирди жығады деген. Бирақ билимли адамға да арқа сүйер адам керек...

— Айтарың бар ма?—деди кемпир. Тұрымбет олардың гәпиниң қайда баратырғанына пәрўайысыз, өз ойы менен бәнт.

— Бурынғы ўақытта еки ағайинли жигит болған екен,—деди молла тамсағып.—Сол еки ағайинлиниң үлкени бай, кишкенеси жарлы болса керек. Кишкенеси үлкепиниң дүньясына күтә қызығады екен. Бир жола кеўли сұмлық жайлап ағасының ғәзийнекханасына кирип барады. Барса, келбети келип қалған, сақалы аппақ қуўдай, ийман жұзли, қызыл шырайлы бир киси ғәзийнекханасының ишинде ғүрек алып, арман берман тынымсыз журипті дейди. Мынаў неткен киси деп, оны танымай, маңлайы дийўалға тийгендей гилт тоқтапты да, «сиз кимсиз?» деген екен, ийман жұзли киси: «мен сенин ағаның бахтыман» депти дейди...

Әри-бери өз ойын жуўумақластыра алмай отырған жигит азда болса ғалмағалдан қутылайын деди ме, ямаса қуры сөйлең отырған жас үлкенге томсырайып отырғаным унамай, сөгили кетер деди ме, ямаса ертекке қызықты ма, молланы тыңлады.

Молла көз әйнегиниң үстинен Тұрымбеттиң кейпин байқаң, ертегин даўам ете берди:

— ...Сұмлық пенен кирген жигит сол кисиден: «Сен ағамның бахты болсаң, мениң бахтың қайда?» деп сорапты. Сонда ол: «сениң бахтың үйқылап атыр, себеби сен оны излемедин, ақылсызылық еттін, сен ақылсыз болған сон, ол да ақылсызылық етил, сени излемей атыр» деп жуўап берипти...

— Бахыт дегенди излеп тапса бола ма екен—деп кемпир сорай менен бөлди.

— Болады екен... Сөйтіп, сол ағасының бахтынан өзинин бахтының қәйерде екенин, қандай жоллар менен барып тауып алыў кереклигин сораған екен. Ол, «пәлен деген Байтеректиң түбинде үйқылап атыр, пәлен деген жоллар менен жүрсөң бара-сан» деп, силтед жиберипти. Жигит ертецине ҳеш кимге хабар,

ласпастан жөлға раўана болады. Бир күнлери бир қалын төгайдың ишинен кетип баратырса, бир жолбарыс алдынан кеселшығады. «Әй, адамзат,—депти жолбарыс,—маған жақынла, қорықпа, баратырған жөн-жосағынды айт». Жигит жөн-жосағын айтады. Сонда жолбарыс турып, «илайым баҳтынды таўып алғайсан, бирақ маған ем сорап қайта гөр. Мен бир жылдан бери кеселге шатылдым. Ҳеш нәрсе жей алмайман, аўзынан ақ көбик ағады, қайтысын айтып кеткейсен» деп өтинип қала береди. Оннан өтип үш күн жол жүргеннен кейин, бир аламанға тап болады. Шөнте-шарда есап бар, аламанда есап жең қусайды. Барлығы қазыў қазып атыр екен. Қазыўшылардың сәркардасы жұд қатал екен. Қазыўшылардың биреўі отырса төбесине, турса тирсегине қамшы урып, тыным тапқызбайды екен. Сол сәркарда жигит ғайры елден киятырған болады. Бул жигиттің баҳыт излеп баратырғанын еситкен соң ол да «иләйым жолын болсын, бирақ, сол баҳтынды гезлестирсөң, менин дәртиме даўа сора, мен усы елдин патшасынын баласыман, бирақ, мен мына адамларға көп азап берин болдым, урмайын десем де шыдамайман, соның еми не болар екен, баҳтынан сорап, билип, қайтысын маған айта гөр» деп жалбарынады. Оған да ўәде берин, жүрип кете береди. Жигит және бир ҳәнте жол жүреди. Бир елдин шетиндеги үйге барайп қонақ болады. Барса бул үйде үш ағайишли жигит бар екен. Ғайры елден келген мийман деп сыйлайды. Астына жақсылай төсек салады. Тойдырады. Бирақ ярым ақшамда үш ағайинли жигит орынларынан турып қызыл муш болып төбелесе баслайды. Ыңқа-ыңқ, былша-былш таң атқанша даўам етеди. Бул ҳайран болады. Бир үақытта таң алажеўгим болып, күн шығарбет ағарыўға мейил берген гездे олар өзлериңен өзлери тынышланып, орынлы орынларына отырып атыр дейди. Бул олардан «не ҳал?» деп сорайды. Сонда үш ағайилинин ен үлкени турын: «Хүрметли қонағым, сен баҳытынан бизлерге ем сора, ярым ақшамнан кейин усылай төбелесемиз, таңын алдында басыламыз, күндизге қараса әп-әнедей болып жүремиз» депти. Жигит оларға да ўәде берип, кетеди. Сейтіп ол күндерден бир күн излеген Байтерегине жетеди. Қелсе, Байтеректин астында биреў үйқылап жатыр дейди. Оятады. Сорасады. Айтқанындай бул жатырған адам сол жигиттің баҳыты болып шығады. «Сен неге жатырсан, ал мен болса жарлыман» дейди жигит. Сонда баҳыт турып «мениң жатқанымның себеби сен талапланбадын изленбедиц. Баҳытты излеў керек» дейди. «Олай болса келгеним, жүрсди» дейди жигит. Баҳыт турыш: «Яқшы, сен асықпай қайга;

бер, мен сеннен бурын үйине жетемен» депти. «Олай болса мениң мына сораўларыма жуўап бер» деп, жолдағы жолбарыстың, қазыў қаздырып атырған атлы жигиттиң ҳәм үш ағайинлиниң тапсырмаларын айтады. Сонда бахыт: «Жақсы, сен оларға айтып бара ғой» деп үшеўине ем айтады: «Үш жигиттин бундай кеселге шатылғанына үш ай болды. Себеби үш айлықта әкеси өлди. Бирақ әкеси өз исине писик, зықна адам еди. Төрт гүзе алтыны бар еди. Сол төрт гүзени үйиниң төрт мүйешине қөмип, өлеринде балаларына айта алмай кетти. Ал сол төрт гүзе, алтынның пуың көтерип балаларына төбелес құрғызады. Егерде, соның ашып алып бир гүзесин басқа биреүге берсе, үшеўин өзлери алса, ондай төбелес тоқтайды. Ал енди, қазыў қаздырып атырған жигитиң келсек, ол жигит емес, қызы. Оның әкеси ул көриүгө интизар еди. Қызы туўған ҳаялларын өлтириетуғын еди. Соның ушын, ең соңғы ҳаялы қызы туўса да, қорқып, ул туўдым деген. Патшаның өзи де сол ҳаялды жақсы көреди екен. Соңлықтан «уллы болдым» деп, елге жар урдырып, ул болғаны ушын той береди. Ҳәзір сол қызы баләтқа жетти. Енди күйеўге шыққысы келип жүрипти. Өзиниң нашар екенин айтыўға халықтан тартынады. Егер ол өзи менен сырлас адам таўып, соған тийсе кеселинен айығады, адамларға азап бермейтуғын болады, ҳеш кимди урмайды. Ал енди оның аржағындағы жолбарыс болса, усы кеселге бир жылдан бери тап болды. Ол бир байдың баласын аң аўлан жүргендे жеген еди. Оның қолында алтын жүзиги бар еди. Сол жүзик ҳәзір оның ишегин ширитип атыр. Егер сол жүзикти биреүгө алдырса, тәўир болады. Егер, ҳеш ким алмаса, дүньяда ақылсыз адам болса, соның таўып жесин, сонда тәўир болады. Оннан басқа еми жоқ» дейди. Жигит бахыты менен хош аллияр айтысып, қайтады. Үш ағайинли жигиттин үйине келип, бахытының айтқанларын айтады. Оның айтқаны дурыс екен. Үйдің төрт жағынан төрт гүзе алтын табылып, үш ағайинли жигит бир гүзесин оған инәм етеди. Ал, ол «мен соңша жерге алтын көтерип бараман ба? Мәнин, бахтым бул ўақытқа шекем көп алтын жыйнап таслады» деп, алмай кетип қалады. Соңнан өтип патшаның баласына келеди. Ол еки көзи төрт болып күтип тур екен. Бахты не айтса, ҳәммесин қалдырмай айтып береди. Сонда ол турып: «Жигит, сен нағыз бахтыңды тапқан екенсөн, мениң қызы екеним ырас. Мениң ал. Мен саған тийейин. Орныма патша бол»—дейди. Жигит турып: «Жоқ, маған сендейлер керек емес бахтымның жыйнап қойған дүнья-малына сеннен де жақсы қызы алааман» деп, орнынан турып кете береди. Ол енди жолбарысқа келеди. Жолбарыс ҳалдан кетип, буның келиүин күтип жатыр

екен. Барлық ҳалжағайларды билип алғаннан кейин ол жигитке «Сен менин аўзыма қол сұғын ишімдеги алтын жүзикти ал, зиянымды тийгизбейин, аўзымды ашып турайын» деп өтінеді. Сонда жигит «мен бир алтын жүзик ушын сениң ылас-ылас аўзына қол сұғып, паспаңда болатуғын жағдайым жоқ, бахтымды таўып байыған адамман» деп кетиүге қолайласқан үақытта, жолбарыс: «дұньяда генен ақылсыз адамжоқ екен, егер үш ағайинлиниң берген алтынын алғанында, патшаның қызына үйлесіп, менин ишімдеги алтын жүзикти қолына салып, патша болғанында бахтын қасыннан кетпес еди. Нағыз бахыты тайған, ақылсыз адам сен екенсең. Сени жоқ етейин»—деп, тәп берип, жигитти жең қояды.

— Өйбей... й... й!—деди кемпир.—Қандай ақылсыз жигит. Жолбарыс ақыллы екен рой!

— Бахыт дегеннин өзи көбинше таныс кисиң болып хызмет ететугиң құсайды,—деди молла кемпирге қарап отырып.—Сол ушын биреў беремен десе, алмай кетиў керек емес. Китапта оны ақылсызылықтын белгиси дейди.

— Моллалардың кисиге бермей ала беретуғыны сол екен рой, —деди Турымбет бир жағын құлкінге айландырып, Мәмбет молла көзлерин тәбеле қаратып күлип:

— Алғаш пайда, ақыллы адам алады,—деди.

— Ақылсыз идам бере ме?

— Жоқ, байлардың Қыдыр көрген ақыллысы бере береди. Бирақ бергенлердин ишинен биреўи өзинин бахыты екенин адам елестирмей жүрийи де тәжий емес. Сол ушын биреў беремен десе, алып үйрениў керек. Ал берген адамның, беремен деген адамның зейнине тийиў аш жолбарысқа жемтік болыў деген сөз...

Турымбет үнсиз қалды.

10

Турымбет Дүйсенбай менен ашылысып сөйлеспей бир айға шамалас үақыт өткөрди. Дүйсенбай да беглигин бузбай жүр еди, бир күн Тұрымбетті аўлагында көріп былай деди:

— Ҳәрким ҳәрқыйлы тухым себеди. Жұманияз ләүзе тек өлим себиүши екенин билесен. Ол аўылға жақын жүріпти.

Усыннан баслан ҳәр өткен күн Тұрымбеттің жаңын жегидей жеп, жүйкесин құртыўға қарады. Иштейи кем, сөйлемейди, мен-менсиўден де журдай. Оны түсинетуғын адам жоқтай.

Бәри жыйналым қласста он беслеген бала бар. Сейтжан мә-

нен Орынбайдын оқып жүрген балаларына, Тұрымбеттің қуәнғанынша бар екен, классты көбинесе соларға тапсырып, қуашла-маға шығып отырады. Құнде, құнара ушырасып жүрген соң мұғаллимнің азып баратырғанын абайламағанлықтан, кешқурынлары келип сабақ алыш, ҳәріп үйренетуғын Төреңбай да ҳештепе сорамайды. Қайтама ол бүгін күлки аралас болса да:

— Иним, егер, балаларға маған урысқандай урысатуғын болсан шыдатпайсан ғой,—деп кетти.

Мине, ол далаға шығып, тамның саясындағы төңкериўли келіге қораздай қонақлады. Маңлайына қолын тиреп ойға шұмди, шыдамады. Қөленке жақпай қуашқа, қуаш жақпай қөленкеге келини жумалатады.

Ол тамының Дүйсенбайларға қараған мұшына жақын ески соқпақтың жағасына өскен жалғыз түп ерик ағашына көп үйирсек болған еди. Базда оның астына келисін көтерип әкелип, отырып алады. Усы ерик ағашының қайдан пайда болғанын да билмекши болып ойланады, ҳеш есіне түсіре алмайды. «Кудаңың ҳәмири менен бир шанғалақтан өскен шығар» деп, гүбирлеңип, мийин жегидей жеп баратырған тикенекли қыялларына тағы бериледи.

Олай-былай өтип баратырған адамларға базда бир бас көтерип, және маңлайына қолын тирейди. Қалийдың қызы Нұрзаданың суýға баратурын соқпағы да Тұрымбеттің тамының артындағы сайдың арқа ернеги. Ийинли, қызыл шырайлы, писте мұрын сол қызы, бетинин Тұрымбетке қараған жағын бир алақана менен жаýып өтип қала қойса, ол басын көтерип, бир қараған күйинде, қызы Кегейлинин рашиынан өрмелеп, төмен түсип кеткенше, ямаса қайтысын үйине кирип көринбей кеткенше қарайды. Бәрхәма жигит көзи узатып салып турған соң ба, бүгін екинші күн, Нұрзада бул кәрадан өткенди қойды. Қерисинше үйи алысырақтағы Мәмбет молланың ақ бозлақ, былқылдақ қызы Үлбоған суýға усы жақтан жүретуғын болып алды. Ол Тұрымбеттің абайламағандай, Нұрзада усап бетин жаппастаған, қызыл айдыллы көйлеги жасырған қос анары дир-дир өтип, есилген тулымлары өзинің жүрген пәтине желбирип, жеделли өтеди. Усы көринислер ғана оның басын ғаўлатып, ишеклерін өртеп баратырған қыяллардан азмаз сақыт қылған менен, бул көринислер бәрхә тұра бермейди. Қара қозы тери үшқулағын сәл жоқары көтерип, еки шекесин қысады да және отырып қалады.

— Балам, не қылыш отырсан?

Тұрымбет анасының даýыссын таныса да басын көтермеди.

— Мынаған қара, балам?

Ол кемиирдин қолтығындағы шыйратылған қызыл нағыслы текийнеметті көрди:

— Неше сом?

— Бахыт!...— деди де анасы иркилмей, бүгеженлеўи менен жайына кирип кетти. «Бахыт; бахыт!... Дүйсенбай бахыт-емиши» деди Турымбет гүбирленип. Ол отырып-турып, бирден ушып түргеле сала, асығып, анасының-изинен кирди:

— Ўине қайтып бар, баҳасын айтсын.

— Пулы керек емес деди.

— Апарып бер, ҳәзир апар.—деди Турымбет жекиринип.

— Келген нәрсе дәўлет. Ол киси сениң бахтың, шырағым.

Пул берсөн кеўли қабарады.

— Керек емес!

— Сени жин урганнан аманбысан, шырағым. Алмасақ, сен жолбарысқа тап боласаң. Бай сөйдеди. Айа, келген бахытты қайтарма. Анаң айтты-ұассалам!

— Ислегениме бир нәрсе алсам бәри бир пулын бергиземен...

Ол өз келешегин ойлап, исенип, Дүйсенбайсыз да тоқ турмыс та жасаў мүмкін скенин еспиңе алса, бираз нәрселерди умыт-қандай болып турады да, ал мектепке барғанда Дүйсенбайды көрип, ишинин ашыўы тағы улғаяды. «Мен усы Дүйсенбайды көрмейтуғын жаққа неге кетпедим?... Бул шайтан адам мени қолтығына жақын жүргизиў ушын өжирелерине шекем бериўине қара...» деп өзинше гүбирләйди, бирақ ашық сыртқа шығара алмайды. Кеўилсизлиги ушын ба, мектепке балалардын аз тартылғанына да басы айланбайды. Дүйсенбай, Жуманияз ләўзе туýралы ескерткели, буны көрген жерде өзин еркин тутып:

— Жаңаша оқып мийин жегизген сорлы!—деп түйреп кете-туғын болды.

Турымбеттиң уйқылап та мазасы жоқ. «Төrebай енди келсе айтып жарылайын» деп турады да, келген соң батылы бармай, оған күндегисинше даўыслап отырып ҳәрип үйретиўин даўам етеди...

Бүгін ол уйқылай алмай жатыр, себеби кешқурын Дүйсенбай туынан өтип баратырып:

— Ырза бол,—деп кетти. Оның не ушын хошласып атырғанына көзи жетпеди... «Яки ол аўылдан көшип кетпекши ме екен? Қәнекей, онда!...» Ол усылайынша өзин жубатып тан алдында көзи илинген еди. Бир ўақытта мурны қымыршып «ҳәф, түшкий» деп, қатты түшкірди де, екинши бүйирине бурылып жатты. Бәри

бир ,бир, гыныш таппады. Биреў басын шайқап, қулағынан тар-
тып, жулқып-жулқып жиберди.

— Неүе өзи?—деп, Тұрымбет және қорылдаң баратыр еди,
танаўларына құйылған наслай үсти-үстине түшкіртіп көзин аш-
ты. Бас ушында Жұманияз ләўзе жүресине отыр. «Хе, түсімде
сандырақлағаным ушын анам басымда отырған ба» деген қы-
ял менен, көтерген басын дастыққа қоймақшы болып атырғанды,
әйнектен түскен айдын нурынан, омыттай шөгип отырған адам-
ның ийниндеги мылтығын ҳәм қолындағы шығанақ бойлы пыша-
ғын көзи шалып шоршып түргелди:

— Кимсен?

— Қыймылдамай жат. Сораў берме, кимликсен, соны айт! Дүйсенбайға неге жекириндің? Өлим керекпе, өмир керекпе? айт тез, айт! Айт!

— Ҳаў, ҳаў!—Тұрымбеттің жалаңаш денеси қалтырады. Шығанақ бойлы пышақтың ушы туўры алқымына қадалажақ. Ҳәттеки кем-кем жақынлап киятырғандай! Пышақтың ийеси зеребесин үйирип асықтырыды:

— Сөйле, жуўап бер. Дүйсенбайдың айтқанынан шығасаң ба.
жоқ па? Жоқ де, я аўа де? Бол деймен! Тилинди биреў жулып
әкетти ме?

Тұрымбет бул кисинин майда дауыслығынан Жұманияз ләўзе
ме деп пәм етти, бирақ албырағанлықтан анық танымай, дастығының
астынан бир нәрсе излеп қармаланып еди, таппады.

— Тарт қолынды! Өлесен,—деди ләўзе тикейип,—Тан атың
киятыр. Боласаң ба, жоқ па? Ямаса тилинди айқыра тислетип,
сестинди биротала гүм етейин бе?

— Дүйсенбайды өкпелеткеним жоқ.

— Ертең үйине бас ийип барып, қолынан алмасаң, келеси
жумаға тири жетемен деп дәмеленбе!...

Дастыққа шекеси тийсе «пар-пarr» қурылдаң уйқылайтуғын
кемпир де оянбады. Дизелеринен дәрман кеткен муғаллим және
жуўап бермеди. Соның арасында кемпир ыңырысп, бир қапта-
лына аўдарылып түсти. Жұманияз ләўзе мылтығын Тұрымбет-
тің өкпе тузына тутып тикейди:

— Ойчан, бирақ, бир аяғым гөрде, бир аяғым жерде дег-
ойлан! Бүгинше тири қалдыраман. Тамам!...—ол аяқларын раз-
ғаз басыўы менен бәсип-бәсип шығып кетти.

Тұрымбет өзине келемен дегенше гүз таңының қатқалағында
«тақ-тақ-тақ» шаўып баратырған ат дүрсилдиси еситилди.

Азанда ол тұнғи болған ҳәдийсениң я туси, я оны екенин бил-
мей, аласы чай қайнатқанша басын дастықтан көтермей жатты.

Түгеле бергенде басынын иши «гүү-гүү» етип, көз алдының тыңғайтын кеткенинен уйқысының шала экенин, я қысылғанын байқа-мады.

Мектепке сәскеде келди. Бес-алты бала да лада жуўырысып ойнаш жүр екен. Есигинин алдында жалғыз өзи жарғы тартып, гөне ерик әғашын қыйқалап атырған Дүйсенбайға көзи тусин, балалардың «сөлем, муғаллим аға» деп жабырласқанын еситней. Эстен жүрип барып, Дүйсенбайдың жарғысының екинши қулағына асылды...

11

Гүздин, биринши айы дийханлар ушын бираз бостанлық болады. Бул күнлери егинлерге тәрбия беріў көп ғалан етілмейді. Сүүғарыў да, отаў да керек емес. Егинлер наятий зор. Ендиги жумыс-зүрәэтти жыйнаға таярланыў. Бирақ дән егинлер еле толық писпей атырыпты.

Сонлықтан дийханлардың көпшилиги шоқ-шоқ болып жүрип егин аралайды. Егинлердин зүрәэтин сырттан пишип: «мен быйыл дәп сатып арба аламан», «мен ешек аламан», «мен ат аламан!» Быйылғы қыс кийимге бир жарырмыз»... десип ҳәр қайсысы өз алдына тон пишеди.

Мине, бой жүйери атызын аралап, бир топар дийхан өз-ара сөйлесип баратыр. Шелдің басы менең жол баслап сөйлеп ки-ятырған Орынбайдың кегирдегинен бир иймек бас илип қалды. «Хоҳ!» деп тоқтап, жүйерини буұнынан сыңдырып алмаў ушым мойнынан жаздырып атыр еди. Қатты түшкирди. Қараса мойнын илген иймек бас күйик бас екен. Шинғиригин белинен морт етиксип сыңдырды ҳәм усындағы күйик баслар және бар ма екен дегендей атызға қарап турып:

— Қалий, міснау күйик бас кимге мегзейди? — деди. Қалий да онын басқысынан қорқып, мени айтып тур, деп ойласа керек.

— Саған усайды. — деди.

— Табалмадың жора, — деди Орынбай. — Басы бәлким маған усар. Бирақ буұнын Хожаниязға усайды.

— Солай десеш. Буұны да, басы да, жуўұлалығы да, ҳарам нийетлиги де соган усайды. Ол быйыл мениң Дүйсенбайдан аласы ҳақымнан бир ылақтың пулын жырып қалды. Соннан бери бәлдедей көремен. Оның үстине маған «қарақалпақ едим, не-те қуұатламайсаз?» дегенин қәйттерсен.

Қара сақаллы, шымыры денели дийхан да гәпкө араласты.

— Күйик бас жүйери емес, жабысқақ ошаганнан кейин емес.

Аўылның дийханлары ҳақымызды жеп болды деп зар жыла-
сып жүр. Ал енди саған айтқанын маған да айтты. Ол нөле-
тий «қарақалпақ» деген сөзден утып жүр ме даймен...

Олар усы шоғын бузбастан, тары атызын аралап киятырган
шоққа қосылды. Олар Сейтжан, Салый уста ҳәм басқалар еди.
Қалий шыдамсызлық етип оларға күйик бас жүйері ҳақында
айтып еди:

— Тап бизлер де тарының арасындағы жабысқақ пышың
күйрық жөнинде гәп қылып Хожаниязды еслеп едик, — деді
Салый уста.

Усылайынша, бос ўақыттың көп болғаны ушын ба, ТОЗ шы-
лар батрашком ҳақындағы мәсселени қайтадан қоздырды. Егер
кенес ұқимети әдил болатуғын болса бизге батрашком есағ
берсін десіп, Төребайдан жыйналыс талап етип де барды.

Қөпшиликтің талабын орынламаў мүмкін емес еди, екинші
күнге Төребай жыйналыс ашыұды белгиледи.

Жыйын-терим алдында қолы бос, иси ериккен дийханлардың
бәри қалмай келгенликten жыйналысты кенседе өткериүге мүм-
кін болмады. Жыйналыс кеңсениң алдындағы қуяшламада өт-
ти Алды менен Хожанияз сөйлемеди. Ол дәслеп ұқимет пенен
партияның жарлы жалаңашларға ғамхорлық етип атырғаны ҳақ-
ында көп айтты. Қарақалпақ халқы өз алдына автоном болға-
лы жақсы болып атырғанына миллий жигит-қызлардан ел бас-
қарыушылар шығып атырғанына да әдеуир тоқтады. Оннан кей-
ин «Бахытлы» аўылын келе қылған «Жана жарған»ның әхмий-
стин ҳәм дийханлардың қазыўға қалай қатнасқанын көп дәлил-
лер менен айтып бирақ ҳәр гәпиниң арасында:

— Биз қарақалпақлар жаўынгер милlet едик, сол ушын қа-
рақалпақ ҳеш қыйыншылықтан тартынбады, қазыұды жақсы қаз-
ды. Биз қарақалпақлар эзелден аўзымыз бир халық едик. Сон-
лықтан халық халықлығын етиў тийис, қарақалпақлар өзиниң
ул-қызларын өсирсін, көбейтсін, егінди жыйнап, қарақалпақ
ашырқамасын. Биз қарақалпақлар... — деп қайта-қайта мыжып
орнына отырды. Дәслеп адамлар силтидей тынып қалған еди,
бириňши гәпти Орынбай баслады. Соннан кейин қызып кетти.

Төребай Хожанияздың сөзин жақтырмады. Бир ойы оған «биз-
қарақалпақлар...» деп, көкирегиңе өтирик ураберме» демекши
еди. Жыйналғанлардың рәмәүизин анлаған соң, надурыс түси-
ник пайда болып шаўқым көтерилип кетер деген ой менен өзин-
зорға иркин отырды. Бирден оның қыяллын уққандай Сейтжан
түргелди.

— Қәне Хожанияз, сен биз қарақалпақлар өйттік, буйтик биз

қарақалпақлар ондай едик, бундай едик дедин. Сонынан не түсіндік? Ямаса сен бул сөз бенен бир нәрсени утпақшымысан? Жоқ, болмады, бул сумлығың. Гәп қарақалпақтың қандай халық болғанында емес, сениң қандай батрашком екенлигінде, — деп, ол оның жекке кемшиліклерине тоқтады...

Хожаниязды қуұатлаушылар да аз болған жоқ. Қәпелимде жыйналғанлар екіге болинди. Бир тәрептен соң екенши тәрептің адамы сөйлеп, ўарра-ўарра тартыслар ярым ақшамға шекем созылды. Құndиз ғой деп, женилtek кийинип келген дійханлар бүгінгі гүз ақшамының қатты суýығын да ескермеди.

Қол көтериспеге келгенде еки жақ тен келип, Хожанияз босатылмады...

Қалий бәрқулла ерте туратуғын еди. Жыйналыстан кеш келгенине қарамастан, бүгин күндегисинен де ерте оянды. Қараса этирапқа қар жапқандай, қыраў!

— Ұақ! — деп ол жамбасына урып.

Сөйтті де қарсы есигиндеги жорасы Орынбайды ояты:

— Түргел, Орынбай, апатшылық!

Ешайнде, «көсө» деп, айыбын айтып шақыратуғын Қалийдин дауысына Орынбай ушып түргелип, шала кийинип қапыдан шықты:

— Не өзи, не ё?

— Мақсым батрашкомының көраматына қара, үлкен апат! Қыраў, түспити. — Қалийдин дауысында қайғы бар еди.

— Аўызыңа құм! — деп Орынбай сөйлениүи менен далаға шықты. Екеўинң дауырынан барлық қонсылары оянды. Азан менен бирин-бири көрсе айрықша үақты хошлық пенен сәлемлесип, ҳаяллары менен қалай жатып шыққанларын да айтысып күлисетуғын дійханлар қәбір басында турғандай тунжырасып қалды.

«Үлкен жай» дан изли-изинен адамлар шығып, шөплердин басларына қарап турыпты. Орынбай тамды жағалап барып дій-үалға өрмелеп өскен асқабақтың пәлегин услап, үңилди:

Кыраў буны да урганы, ҳеш егин аман қалмаған екен.

— Эй, қудай, — деп Қалий гүрсинди. — Шалыдан басқа барлық егінди шала қалдырын-ә?

— Ашлық болмаса болар еди, — деди Салый уста.

— Ашлық болмас-а-әү, — деди Сейтжан, — Пушлаў болса да қапларымыз толғандай егин бар. Пахтаға алармыз. Ал аўыстырып мәмлекетке не беремиз?

— Эй, Сейтжан, ешкігө жан қайғы, қассапқа ет қайғы. Саған, мәмлекет, бизге бала-шаға қайғы. Хұқимет әділ болса биз-

ден алмасын. Берсин, сонда ғана жарлыларға қол жалты ден түсінеміз.

— Бизден алған менен басып қоймайды рой, Қалий Және бир жарлыларға береди. Оқып атырғанлар бар, халықты қорғап тұрған өскерлер бар...

— Мениң бүгінгі түсім рас болса ғарғысқа ушырадық, — деди Қалий.

— Не дегениң ол?

— Тұнде Хожанияз батрашкомлықтан шықсын деген аўзы же-нил мен едим. Сол ушын «ийшанның әүладына тилимиз тийе қойды, кейни не болар екен?» деп жатып едим. Жаман тұс кө-вип ояндым. Түсімде Хожанияздың әкеси менен анаў қақсал. Мәмбет молла орақ алыш, бизнә көк жүйерилерди орып жүр екен... Органы емей не, ғүллән егінді қыраў жалпайты рой. Ұай-ұай, билесиз бе, оның әкеси ағын сууды терис ағызған адам дейтуғын еди. Егер ақшам босатқанымызда болады екен зимистан! Онда қыраў емес, дизден қар жаўар еди.

Дийханлар үймелесип Қалийдин сөзин тыңлай баслағанда Сейтжан:

— Әүлийе болса, әүладларын жарылқасын, — деди олардың арасын ашып.—Молла, ийшанлардың ғарғысы келгенде ТОЗға кирген сизлердин биреуиціз тири жүрмес едициз. Дуўала-рың шебекейине оқып, өзлериңін баяғы ҳұқимдарлығына ери-сер еди. Бул қыраў жылдың нақолай әлематы.,,

* * *

Егінлерди ертеден суүқ урығы дийханлар ушын ең аўыр қайғы, оннан аўыр қайғы болыбы да мүмкін емес. Буны ту-синбейтуғын адам бар ма?! Азанда далага шыққан Төребайдың да жүргеги «суý» ете қалды:

«Бул не әлемат!»

«Улken жай» бетке көз жиберип, дийханлардың шоқланып турғанын көрди де үйине қайтып кирмestен солай қарап кетти. Олардың азанғы сәлемлесиүи де солғын болды.

Төребай гәп баслады:

— Жигитлер, болар ис болды, иләж жоқ. Енди шала пис-кенлерин сепситпестен жыйнап алышуға киресе бериў керек. Ке-шеги сизлердин ашың сөзлериңізден соң түни менен ышқыста болып шыққан Хожанияз қуўанып отырған шығар. Бәлкім «мен-ин кәраматым» деп өсек таратар. Ҳаўа райының усындей ша-лыслығы болып турады рой. Абзалы, душпанлардың өсегин тың-

ламау Шала болса да пискенлерин жыйнаў керек, қулласы, бир дәң сепсисин.

Сепситпесбиз-аў!

— Мұрының тесиги төмен қарамасы Орынбай,—деди Салы уста. — Батпан уйайымнан мысқал пайда тапқан жерин болды ма? Қәне көтер басынды!

12

Дийханлар қанша сыр бериспеймі деген менен гүллән егіндер мыллыйсқанға өзлери де мыллынысты. Шала пискен жүйеринин жапырақларындай жүзлери сарғайысты. Тәбият күшине ҳеш қайсысы илаж таппады.

Жалпыламай орақ басланды.

Усылайынша шала пискен егинлерді жыйнаўға ҳәмме кири-
сип атырған күндердин бириnde Дүйсенбай Шымбайдың узақ базарына кетти: оған таза геүиш-мәси ушын сары телетин керек екен. Бул күнде ондай тери таңсық еди. Излегенин таба алмай, етик базарын арман-берман гезип журипти. Ҳәр кимниң қолтығына, түйиншигиге бир үңишлип уры көзленип жүрген Дүйсенбайдың аяғын биреў басты.

— Не керек еди, сизге?

— Базар адамы сыбырлап сораў бергенге, бул да сыбырлап геүиш-мәси кереклигін айтты.

— Изиме ер! — деди базар адамы.

Бул, орта бойлыдан келген, аўзы басын жүн басқан, шырайш өртең шалғандай бир қара киси еди. Сақалының қаралығынан айырмаса жасын шамалаў қыйын. Әден оны Дүйсенбай «қаланың жалатайы ма?» деп, қыялына келтирип, қорқып турды да, «шуқлап тескендей дөңгелек шуқыр көзлери таныс сияқты ғой» деп, тәўекел, изине ерди.

Олар базардан шығып кетти.

— Дүйсенбай аға, үй-ишлерин саў ма? — деди ол киси былайырақ шығып.

Алдынан жылан кеселеп өткендей, Дүйсенбай адырайып гиљиг тоқтады.

— Ҳаў, танымайсыз ба? Мен сизди умытқаным жоқ. Ийшанымыздың үйинде қолыңызға суў қуйған ким еди? Есицизге туририн.

Әмиүдәрьяның арқа қубласына аты белгили Қасым ийшанның үйине Дүйсенбайдың он жыл илгериде бир барғаны бар еда. Соннан соң қайтып барған емес. «Ийшанымыз» деп Нурымбет ахунның аўзынан түсирмейтуғыны усы Қасым ийшан екенин

ишинен билетуғын еди. Бирақ онын ҳәзир қаяқларды пәналап жүргени бир Дүйсенбайға емес, ҳәммеси ушын айрықша сыр еди. Нурымбет ахун қамалғалы Қасым ийшан менен байланыс үзилип қалғаны ушын онын менен енди қәйтип қатнасық жаңаларын билмей жүрген Дүйсенбай, алдында бөденеңдегі жорғалап киятырған күйик қара адам жөнинде ойлағ, еске тусирип: «ха, ха, баяғы есигинде оқып жүрген Шанияз екен ғой»... деди. Сонда да ойын тастыйықлағысы қелди.

— Ҳаў, сен онда Шаниязбысан?

— Қартайған екенсиз, Дүйсенбай аға. Мениң Шанияз екенімді зорға танылдыңыз. Енди Шанияз мақсым десенизде, Шанияз супы десениз де болады. Ийшанымыз «қатым хатын» берди.

Олар базар жайдын қубласындағы еки жұзлеген ешек, атлар байлаұлы турған шенгел ҳәремли шарбаққа келип иркилди. Шанияз, изимизден биреў киятырған жоқ па дегендегі, сарапаған болып, жән-жагына ҳәккедей қаранып-қаранып, алдындағы бийик ҳәййанлы жайға зып етип кирди. Дүйсенбай да кирди.

Мелле шапан кийип, белин ақбелбеў менен шомдай етип буўған кемпирбет Қасым ийшан бир баў ақ пишендей болып төрдө ақ қурашын қасына қойып тақияшан жамбаслап жатыр екен. Оның сары телетин мәсисине тийер-тиймес болып аяқ ушында Зәрипбай, қарсы алдында Қутымбай саққа жүгинип отыр.

Тек атын еситсе өлгенин билмей хызмет ететуғын бай Қасым ийшанның өзин көріп, сынық оқ жайдай еки бүгиліп, жерге дидерлеп келип сәлемлести.

— Зәрипбайжан ғой хабарлы еди, мынаў екеўицизді қудай айдал келди,—деди Қасым ийшан жамбаслаұын бузбай.—Мүшкилициз женил екен. Дүйсенбай, Шаниязжанды сенин үйине жибермекши едимдағы, Қутымжанға бир шалғай жақын Зәрипжаннан айтып жиберейин деп отыр едим. Бул заманда топ-топ, шоқшоқ болып журиүге, сөйлесиүге болмайды. Нурымбет ахун жұдашық кетип, изин ойран етти. Болмаса, әп-әнедей болып киятыр еди. Топарласыў деген барлық мәселе пискен соң болады. Үеделесип, бир жерге жыйналасаң да дийділекен қалана бас саласаң. Ал енди, сабындај жылысқақлар бар. Оларға антты тәкирарлатып, наң услатып, қуран услатып, ўәдесин алмасаң суýға арқа сүйенгеннен кейин емес. Инилерим, қудай бизге он көзи менен қарап, исламға қуýат бережақ. Он көзи менен қарағаны сол—тилегимиз қабыл болды. Суýқтың ерте тусиүин тилеп едик. Тилек қабыл. Егинлер писпей қалды. Енди өзлерин қусаған бурыннан жуқталы, қазаны қаспақлы, қолы кирли, урасы толы адамлардың баҳыты баһент. Келеси бәхәрдин ашлығы ақ

қапшық¹ жылынан кейин болмайды. Ҳәзир ҳәкирелеп жүрген дийханларға еле атшоқай жетиспейди. Сол ушын ҳәзирдең бас-лап, дән сатқанды тоқтатын. Есабын тапсаныз аўысық пулынызға сатып алыңлар. Бала-шағасына қыс кийим алғысы келген дийханлар шала пискен дәнлеринин жартысын сатыўға мәжбүр. Олар кийим ушын пулға мұтәж. Ол жөнинде тәжирийбеніз бар, айтпасам да билесиз. Бәхәрде көзи көнгейленген, аштан тенселип келген дийханларға бир қырма жүйері берсен, бир батрақты өлтирип береди... Ешекti қына менен айдағаннан гөре жем менен айдаса жүрдек болады. Билесизлер ме, жем менен! Бий-азар жүрдек болады,—деп Қасым ийшан гәпин шегелеп жуў-мақлады.—Кулласы, дәнлиге ере ме, дәнсизге ере ме, өзлери-циз түснесиз ғой. Нәсиятым: пулларыныз болса бүгиннен бас-лап базардан дән алың. Ура табылады. Жердин астында ҳеш кимниң көзи жоқ! Және бир пәнду-нәсиятым: халықта, әсиресе, басқарыўшылар арасында миллий алаўызылық туýдырыў ке-рек. Яқшы, буны Атанияз ақ қурашқа өзим айтаман.

—Шарапатлы аўзыныздан және бир арқа сүйер гәп еситсек, —деди Дүйсенбай. Онын не билгиси келгенин Қасым ийшан бирден түснинп бойын тикледи:

— Фам жемен, Жөнейткан тири. Ол Иран патшасы арқалы қурал-жарап алдырыпты...

— Ол Персияға қашып кеткен емес пе?— деди Зәрипбай.

—Бул Қызыллардың тауып жүрген былшылдысы,—деди Қасым ийшан гәпти қысқартып.—Көп отырыудың қажети жоқ. Керек ўақтында тапсырманы меннен күтесиз. Ҳәзирше усы. Қә-че, әүмийин, айтқанымыз келсин!— деп, ийшан еки алақанын жайып бетин сыйпады, басқалар да оның дәл өзиндей етип исledи.

—Менде де бир сораў бар, ийшанымыз,—деди Зәрипбай:

—Қарақалпақ автоном болса, ҳүкимет бир ҳәпте жасай ал-майды делинген еди, бир жылға шамаласты ғой?

—Хеш қапа болмаң, жасатпаймыз, Төрткүлде биреўлеримиз бар: «Қарақалпақ болжаса оқыўға алынбасын» деп, базыбир қазақ, өзбек балалары миллетин өзгертип атыр. Еле усы жақсы ақыбет береди, яғнай алаўызылық, өшпенлилік дәретеди.

— Олай болса неге басшылардың бәри қарақалпақ емес?

—Еле сизлер ойлағандай ҳайран қаларлық ҳүкимет болады. Гәлти майдалай бермендер. Ең соңғы нәсиятым: биреў-

¹ Ақ қапшық—1916-жылғы ашлық солай аталған.

дик шаланы жанып атырса, өшириү орнына соған жылшыўдың үйрениў керек.

— Қуллық, тақсыр.

Шанияз ҳәммеден алдын шығып даланы бақлап қелип:

— Биримелеп шыға қойың! — деди.

Дүйсенбай геүиш-мәси базарын қойып, дән базарына бурылды.

Усы күни-ақ, базарда дәнниң нырқы көтерилди..

13

Дийханлар бар етіндерин жыйнады, Төребай олар менен кеңесип, барын алып атырса да, «Бахытлы» аўылында мәмлекетлик дән планы орынланбады. Қыс түсе келе дәнниң нырқы гүздегиден еки есе артып кетти.

Дән базарда да кемиди. Сатып алыша келгенлер қап-кенеслеринин аўзын ашып, базда босқа кетеди. Оның менек окружкомда дәнге болған талап пәсеймедин. Төребай менен батрашком тез-тез Баймуратовқа шақырылады. Олар окружкомның кенсесинен терлептепшип шығады да аўылға келип ҳеш дәрек таптай келеси қысқыны күтеди...

Суұық күн сайын өршелейди. Аяқ астылары ғырт-ғырт қар. Төребай және қалаға шақырылды. Бул сапары ол ҳаўлықты. Өткен ретте окрисполком председателинин босағанын еситип қуұыншып қайтқан менен, дән планы жөнинде қатты ескертпіп жиберген окружком, енді аўыр шара қолланыўы мүмкін.

Окружком бурынлары ҳәр аўылдың басшыларын жеккелеп шақыратуғын еди. Усы сапары барлық ақсақаллар, бираз батрашкомлар келипти. Кеңсениң кеңдәлизинде быған-жығаштағы ғауырласып жүріпти.

Төребай үндеместен келип дәлизге қойылған скамейканың бир шетине тауықтай қонақлады. Жыйналғанларға қарайды. Олар өз-ара тартысып, гә бир-бирин мақуллайды. Бәринин де баслы гәни дән:

— Жоқ дәнди қайдан табамыз?....

— Быйыл дән жыйнамай қойғанды қәйтеди екен?...

— Таллықта бир батрашкомды өлтирип кетипти...

Ғауырлы бирден тынды.

Төребай «бул не ҳәдийсе?» деп, есик бетке қараса, басында он еки шерекликтің қызыл гежи, аяғында қара хром етик, үстинде кек тери жағалы келтелеўғана қара пальтосы бар, суұықтан қарапәрең жүзи қызарған, толық денели, ийинли бир ҳаят

енкейип, аяқларының қарын босағаға сыйрып атыр екен. Ол бойын тиклеп босағадан аттай бергенде Төребай ушып турып, алдына шықты:

— Жумагүл!!

Жумагүл бурылды. Дәлизди басына көтерип сөйлеп турған-лар үриккен жылқылардай адырайысып, дийўалға жаўырынла-рын берип өртадан жол ашты. Жумагүл ақ маржандай тисле-рин көрсетип күлийи менен Төребайға қайрылып, бир қоллап сәлемлести, соң оның қасындағы шөгирмеси қазандай биреүге қолын узатты. Оннан соң келесиге... Ақыр соны дәлиздегилер-дин ҳәммеси менен қатара қол алысып шығып, Төребайдың қа-сина айланып келди.

— Төребай аға, үй-ишлер аман ба? Бағдагүл саў жүр ме?

— Шұқир, шұқир, ҳәммеси аман...—деп, Төребай оған тик-ленбей, аяқ ушына қарап турыпты.

— Қәне, жүр, кенсеге кирейик,—деди де Жумагүл, тық-тық адымлап, сырты қара жылтыр тери менен қапланған қапыға бурылып, қалтасынан гилт шығарды.—Биз де округке жумысқа келип қалдық.

— Төреңайдың қолы бәлент!—деди олар ишке кирип кеткес соң бир даұыс.

— Жүрт кеңсесине аяғын изеп басыўға қорқатуғын ҳаялдың өзи ертип кетти ғой, бала, оны!...

— Қапылтпа, қатынға ел басқарыўды ким қойыпты? Үйине барып қазанын ассын!

— Басшылар да келбетли келиншеклерди жумысқа көте-реди-аў!

— Жаңа окристолком усы ма?

— Хе, бурынғы окристолком шығып қалып па?

— Шықпақ түүе, қамалатуғын қусайды. Жүрген бир қатын-пүрүш еди ғой. Хийўаханның ҳәмелдарындай «қаранғы қонақ» сорайтуғын еди...

— Ҳаққынан нәлдеттін. Орнына Гафуров деген келген дей ме? Сонда жаңағы ҳаял ким болғаны?

— Ҳә, мени усы қаладағы ҳәмелдарлардың сәремжаны дей турсаң ба?

— Бул, ҳаял окружкомның ҳаял-қызлар менен исlesиў бөли-минин базлығы.

— Несине мақтанасан! Онда өзине емес, ҳаялыңа басшы ғой!

— Құлғенше аққудай тоба де, дадымды алла берсин де!

— Ҳаялға ҳәкимшилик тийсе, аттан түсип от жаққыш болыў-дан басқа немиз қалады?...

Ишке кирген Жумагул менен Төребай сырттағы бул гауыр, лының ҳеш қайсысын еситпеди.

Кенсеге от жағылған, жыллы еди. Жумагул сыртқы пальтосын қапыдан кирген жерде, шеп жағындағы дийўалға қағылған шегеге илдирип:

— Ал, Төребай аға, жаңалықтарды айта бер,—деди де өзи отырмaston бурын бир гүрсими столына жақынлатты.—Минекей отыр.

— Хәмме аманбыз, егиз қызылы болдық. Мәрьям, Гулайым деген қызыларым бар...

— Құтлы болсын!

— Бийбайымды ТОЗ ға ағза еттик. Құргын. Баслы кемшилигимиз, мәмлекетлик дән планды орынлай алмай атырмыз... Өзин қашан келдин?... Мен қалаға ярым айдан бери жаңа келип турғаным. Гафуров деген биреў окрисполком болған ба? Қалай, өзиңин оқыуын питти ме? Тазагүл саў ма?

Жумагүл оны тыңлап турып, столдың үстіндеги китапларды бир шетке жыйнап, сыя-дәүестинин аўзын ашты.

— Жаңадан болған окрисполком председатели Гафуров деген жүдә тәжирийбели адам,—деп Жумагүл оның сораўларына асықпай жуўап берди.—Бурын Түркістан ЦК сында ислеген қусайды. Баймуратовлар менен, Коразбековлар менен бурыннаң таныс болса керек. Бүгін көресіз. Ал, Тазагүл ме? О, о! Ол жүдә шаққан қызы! Өзим жөнинде болса, Областьлық партия комитети оқыууды питкеріүиме қаратпады. Ярым жыл қалып еди. «Еңдигисин сонырақ питкерерсен, жергилики кадрлар керек» деп, шыдатпады. Илаж таппадым...

— Аўадағы, обком айтқан сон, жалтармаў керек.

— Келгениме бүгін он күн болды. Жаңалықтарды да еситип атырман. Баймуратов «Бахытлы» аўылы жүдә жақсы шөлкемлескен аўыл болды» деп мақтады. Төребай аға, сизге умытпастан бурын бир сыр айтып қойайын. Тек өзиңиз билиц. Бийыл округимиз бойынша бир МТС тын қурылышы басланыўы керек еди. Бүгинги биороның қарапының жобасына сол МТС тын қурылышын сизин аўылдан баслаў мәселеси киргизилди. Қөп ақсақаллар, батрашкомлар таласар, бәлким. Сиз жоба бойынша турып альң...

— МТС деген не?

— Машина-трактор станциясы,—деди Жумагулдин ишек-сиялеси қатыя күлип.—Тракторлар келеди. МТС солардың устаха-насы...

Трактордың қандай күшке, ииे екенин бурынлары аўызеки
еситип жүрген Төребай, өзин ирке алмады.

— Олай болса табанлап турып аламан. Ондай күшке ким
қарсы турады.

— Ҳәзирше бәхәрги ёғис ушын ТОЗ ға плуглар, тырмалар
бериледи. Тракторлар жылдың ақырына таман келе баслар,
бәлким...

— Раҳмет, Жумагұл...

— Бул ушын маған емес, партияға, кенес ҳүкиметине раҳмет
айтың! Мектеп қалай, ҳәмме оқыў жасындағылар оқыўға кир-
ди ме?

— Еситкен шығарсан, Турымбет—муғаллимимиз. Бирақ ба-
лалар көн емес. Қөпшилик дийханлар «Күн көрис» салығын да
төлемейди, балаларын бермейди.

— Төрткүлде оқыўға Гүлжаннан басқа ҳеш ким де көнбен-
ти ғой.

— Уятлымыз. Окристолкомның қыздарды оқытыў жөнинде
қарарын бежере алмадық.

— Қыздарды оқыўға жибериў жөнинде қарар шығарыў жа-
май дүшнанлары ушын үлкен қурал...—деп, Жумагул гәпин тү-
йеснай-ақ, Баймуратовтың қабылханасында ислейтуғын хаткер
жигит қапыны ашты:

— Жумагул апа, секретарь келсни деп атыр

— Төребай аға, мәжилистен кейин кетип қалмаңыз, үйге ба-
рып қонасаз. Сөйлесемиз.

* * *

Олар жыйналыстан үшеў болып қайтты.

Жумагұл Окр ОНО Нураддин Мәжитов пенеи бір тар кө-
шениң бойындағы қарама-қарсы жайда туратуғын еди. Екеўи де
бір ўақытта шыра жақса, тамларының тусы айналадан өзгеше,
күндизгидей жақты болатуғын еди.

— Түн ишинде излеген адам үйлеринизди алжаспай табады
екен. Мынаған қарап,—деди Төребай еки—әйнектен түсип, қосы-
лып кеткен нурдың қасында иркилип. Нураддин Мәжитов тоқ-
тап, алдына, артына бир қарап алды:

— Өзлеримиз серлемейди екебиз-аў, Жумагул, қарай ғой,
көшениң өне бойы қаранғы, ал мына кәра жақты.

— Бәри ОкрОНО ның нұры ғой,—деп Жумагул күлиүи менен
есілгін ашып шыра жаға сала, қызын ертип келди:

— Қуни менен Нуратдин абыйдың балалары менен бирге ойнайды.

Тазагүлдин дөңгеленип қыйылған шашы маңлайына көзилдірик салғандай жарасып қалыпты. Ақ көйлек, қара юбка кийген бес жасар сүйкимли қызды Төребай бирден қушақлады ҳәм әр бетинен шорп-шорп сүйип, жайдың ишин шыр ғубелек айландырып шығып, сорады:

— Апаң жоқта жыламайсан ба?

— Жыламайман. Сен менин ағамбысаң?—деди қыз таңлаңып. Төребай бул қыздың соңғы сораўын еситпегенсін, оның маңлайынан сыйпалады. Қыз қайтып үндемеди. Буны Жумагұлде еситпегенси迪 ме үндемеди. Бирақ, Төребай сыр бермей:

— Айналайын ақылынан, айналайын...—деди.

— Дүньяда сондай қайырқом, ҳақ нийетли адамлар көп,—деди Жумагұл даладан бир құмған суýалып кирип.

— Жердин жүзи жақсыларға толы болғаны ушын дүнья-дүнья болып ҳәрекетке келип турған сыйқлы. Сүй-пуўына ким жарасып тур?—деп, Төребай малдас қурынып Тазагүлди дизесинң үстине отырғызыды.

— Қалада бир суýши бар екен, бир жола жекке қоллығымды айтып едим, соннан бери жумысқа кетердө дүнди далаға шығарып, астына пул қойып кетсем, дүнди толтырып, пулдан керегиз алып, аўысқанын орнына қойып кетеди.

— Әлжан суýши шығар?

— Аýа, аýа.

— Оның өзи бир сөзли адам. Ҳаялды машинышы. Қисиниң ҳақына қылап қылмайтурын адамлар. Сол ушын шығар, өзлерин жәш кимнен ғәрэзсиз сезеди.

— Төребай аға, Турдығүлдин апасының ҳалы қалай?

— Бийбайым женгей ме? Ол күтә зор адам екен. Шығырдан шығарып, көзииң матаўы алынып жиберилген атты көз алдыңа келтир де, соны көр. Жүдә еркин. Еле де мектепке бираз бала жыйнағанымыз сонын арқасында.

— Соннан келген оған аўызын қыйсайтып күлетуғынлар да бар шығар. Бирақ бизиң жағдаймызда олардың кулиўи тәбиии ңәрсе-аў... ашыўланып ушына шықпайсан.

— Қудай аўзын орнынан теспегенлөр аз емес ғой,—деп, Төребай темир печтиң қызғанына шыдамай төрдеги темир кроватьқа арқасын берди.

— Қудайдың атын айтқаныңды Қоразбеков еситсе ғой, мәсленди бюроға қояды,—деди Жумагұл күлип.—Ол киси жүдә бир қызық адам екен. Қудай жолы садақа, үсир-кеўсен дегениң-

ди сүйтсе, шыршыры шығады. Қудайсызлар уйымының баслығы да!

— Ол кисини билемен,—деди Төребай.—Өзи диннен күйгезадам. Ол киси туўралы еситкен жоқ шығарсан!

— Еситпедим. Тек қызбалығын, дин десе төбе шашы тик туратуғынын көрип жүрмөн.

— Онын себеби: диншиллдердин мийримсизлигин көзи менен көрип исенген. Қарақалпақта аты жайылған Қәлмен ийшанның есигинде жүргенде Қәлмен ийшан ҳажыға бараптуғын болған. Адамлар ол ийшанды ҳұрметтеп, есик-төрли жерден бас ийип тәжим берип келеди екен. Себеби, Қәлмен ийшан еки жылда бир ҳажыға барып қайтатуғын болған. Ҳажыдан тек өзи, және еки-үш сұпсызы аман келип, басқа түйе жетелетип кеткенлери қайтпайды екен. «Олар қайда?» деп сораган адамға «ҳажыдан қайтқысы келмеди, жәннетте қалды» дейди екен. Сөйтіп бир күн Қәлмен ийшан ҳажыға кететуғын болып, отыз түйеге жұк артып, есигиндеги дийханы Қоразбековқа да түйе жетелетип кетеди. Бир күн олар заўыты¹ бар бир татардын сарайына түсіп, ертениң сауда-сатлық жұмысын жүргізе баслайды. Қоразбеков ҳайрағ болады. Себеби, онын өзи де Кабаны көриўге интизар екен. Қоразбеков та шаққан жигит гой. Барған жеринде «бул жер нейер?» деп сораса, «Қазан деген қала» депти, жолдас сұпыларының биреүи. Бул үндегі алмай жүре берінгі. Бир күн қайтатуғын болыпты. Еле Кабаны, «Халқа тас» ты көремен деп дәмеленип жүрген жигит:

— «Халқа тас» қәне, тақсыр?—депти ийшанға.

Ийшан етик қәлиптей ийеги менен түйенин үстіндеги затларды көрөтеп «Халқа тас, әне» депти дейди. Қараса ийшанның көзлери қанталап турған қусайды. Ийшанның сұпыларының бири Қөразбековты жақсы көреди екен. Оны аўлаққа шығарып алып: «иним, бир ақ көкирек жигит един, жақсылық етейин, есит депти. Биз жылда Каба деп елден шығып, усы Казанға келип саудагерлик етемиз. Пайдаға таласатуғын, я сендей өркөкрек жигитлер болса елгө жетпей сап болады. Бизлер тилемизди тислеп зорға жүриппиз. Сен тири қал, усы Казанда қашып қала бер...» депти. Сөйтіп Қоразбеков Казанда қашып қалып қойған. Соннан соң революция. Оннан соң Қызыллар менен 1918-жылдың басында қайтып келип, бириňши болып Қәлмен ийшанның масқарасын шығарып өлтирди... Енди ол қудайсызлар уйымы-

¹ Заўыт— завод.

ның баслығы. Бийшара, қатан ақ көкпек адам... Жумагүл-аў, Тәнірберген машиныш геўек адам екен фой. Адам перзентине қалай қол көтереди?

— Ол нәләтий адамды еске тусирме, керек емес! Турдыгүлдин «күнделік дәптери» бар еди. Қоре алдының ба?

— Қолға түспеди.

— Муғаллимиз қалай? Адам құсан сынып киятыр ма?

— Турымбет пе?—Күлди Төребай.—Минези онша өзгермеген. Мен де оқып жүрмен. Гейде айтқанын билмей қалсан, кенсиригиңе берип жибере жазлады.

Олар тамақ жеп болған сон да сөйлесип, көп ўақыт отырды. Шыра өшкен сон да уйқыламай сөйлесип жатты.

— Дүйсенбай өзин қалай тутып жүр?

— Ол кисиге түсінбеймен,—деди Төребай.—Жаман жерде аты да еситилмейди. Тәнірберген машиныш судланған ўақытта Пүйсенбай жөнинде бир аүыз сыр айтпады. Өзи жүдә ықшыл адам екен. Не тапсырсан, цени исле десең бәрине ләббай дең турғаны. Ҳеш ким зорламай-ақ еки жайын мектепке босатып берди...

— Ол кисинин минез-құлқы меннен гөре сизге жақсы мәлим, сонда да анқ ете бермеў керек болар...

* * *

Жумагүл «Еркіндәръя» аўылына батрашком Өтәмбет пал-үан болғанын еситкен еди. Ол азанда Төребайды узатып кенсесине келсе, Өтәмбет палұанның өзи күтил отыр екен. Қорисип апақ-шапақ болысты. Жумагүлди бундай ҳалда көремен деп ҳеш ўақытта ойламағанлықтан ба, Өтәмбеттин көзлеринен жасы шыбып көтти.

«Қарагым, қарагым»... дейди басқа сөз таппай. Палұан би-раз жууасыпты. Жумагүл ҳайран қалып тур: «ямаса баспашибар көкирегиндегини ислетпегени ушын жүрек шайды болған ба екен»...

Әллен ўақыттан кейин олар сорасты. Жумагүл өзи билетуғындарын ҳәммесин қалдырмай сорап атыр, сорап атыр...

— Басқа аўыллар усал өз аўылыңыздан бир адам таўып оқыўға жибере алмадыңыз-а?—деди Жумагүл аўылда муғаллим жоқлығын еситкеннен кейин.

— Неткен-ә, қарындастым. Еле еситетересен, бизин аўыл округте даңқы шыққан аўыл. Бир жағымыз көл, бир жағымыз тоғай болғаны ушын ба, қаладан 150 шақырым қашықлығы ушын ба, азыўы бар гүллән донызлар айналамызда. Қызынды Төрт-

күлден қайтарып әкел деп Бийбигүлдин де ата-анасын өлтириө кетти. Оны еситкен шығарсан. Баяғы өзине белгили жесир Айшаның Ешимбет деген жалғыз улы бар еди ғой. Сол жигит усыманда Мәжитовтың дизимине жазылып болып кете алмай қалды. Өткен жылы халық қатары бизлер де ТОЗ дүзип едик, бир ақшамда баспашилар келип, шығырымыздың гүзелерин дәрьяға ылақтырып, аўыл арасына ойқан салып кетти. Адам өлтириў, мал үрлаў онай. Сол ушын ба, аўылда пасық сөзлер де көп. Биреўлер қайтадан байлар заманы болады-мыш деп сөз тарқатып, иске кесент жасап жүр... Мәжитовқа өткен жазда муғаллим сорап келип едим, жетиспей атыр деди...

—Дұрыс, муғаллимлер жетиспей атыр. Быйыл жазда Төрткүлден муғаллимлер келсе сизлерге жибергизиүге күш салып көремен. Ал, байлар заманы қайтадан болады деген сандырақты бастаң шығарыў керек. Адам өз желкесин қалай көре алмайтуғын болса, байлар өзлери күсеген бурынғы дәүириң сондай көре алмайды. Ҳәзириш бундай сандырақ байлардың түсіне ғана өниүй мүмкін...

Жұмагүл гәпин тамамламай-ақ басында гөне қара қурашы бар, сары шерим етигинин баслығынан шылғауы аққан бир киси ҳаиплығып:

—Жұмагүл деген усы жерде ме?—деп қапыны сарт еткисип ашып, изип жаппай:—қызлардың бийлиги сенде болса, жәрдемге келдим. Кисиге пәтия оқысып, мал өткерисип қойған қызымды биреў әкетип қалыпты,—деди жөн-жосақ та сораспай.

Жұмагүл өзин жұдә тыныш тутып, қапыны бекитип келди:

— Жақсы болыпты!

— Жақсы болыпты?!—деп танланды қара қурашлы киси алақанын жайып.—Жақсы болыпты-э? Түснин турсанба, маған? Бул бузықлық ғой! Қоңсы ҳаял бар еди, сол қашырған. Түснин турсан ба? Кисинин ҳаялы болған соң, округте ҳаяллардың інәхәни, әменгери бар дегенге, барып өзи менен ўәжлесеңин дәл, сол ҳаялды сабай алмадым. Билдин бе? Ҳаялға басшы болсан, сондай мәkkәр ҳаялды жөнлеў керек емес пе?...

Күннин сууықлығына қарамай манлайы тершип турған бул киси аўзына не көлсе соны айтып турған менен Жұмагүл оны ирикпеди. Өзи құлмеди де, ашыўланбады да:

Өтәмбет палұан бул ҳәдийсеге таңланып, тупириги шашырап сөйлеп атырған кисиге қарап тыныш отырыпты.

— Болдыңыз ба?—деди Жұмагүл ол киси сөзин түүескенинен кейин ҳәм орнынан түргелип бул кисиге енди гүрси қойды.—Кәне отырып дем алыш айтың, жас үлкен?

— Төплик, қәне? Мени неге бассынады? Нашардың ақылы көзинде деген. Жас нашарды неге алдайды?...

— Болдыңыз ба?—деди Жумагүл бул сапары қаталлышақ.— Ямаса және бар ма?

— Сол!

— Қандай адам әкеткенин билесиз бе?

— Шаш қойып, оқып жүрген бир сырғия.

— Тил дегеннин бүйіны болмайды, жас үлкен! Тилге ерик беребермен, ахыры!

Бул киси, көзлери жасаўрап, Жумагүлге тикленип қарап турды да, Өтамбет палұанды көре сала, гүрсиден тикейип, жуўап та күтпестен, қапыны «тақ» еткизип жаўып, шығып кетти.

— Сиз таныйсыз ба?—деди Жумагүл Өтамбет палұанға.

— Қөрген өгизим емес.

— Эне, Өтамбет аға, гейпара адамлар бизин жұмысты усылай түсінеди. Ҳеш гәп!

— Ладанлығы шығар, қарағым... Бизде еле суў кемтар, Жумагүл. Суўға тийик жерлер Құтымбайда.

— Бул мәселе быйыл шешиледи. Өткен жылы октябрьде жер суў реформасы жөнинде РКП(б) сыйаси бюросы қарап шығарды. Ҳәзир сол қарапарды иске асырыға таярлық баратыр. Соннан кейин дийханлар биротала артықшашық алады. Ҳәзирше кешеги бюроның қарапары бойынша, дән планды орынлаға күш салынлар. Дійханларды быйылғы егиске бириктирилдер. Бәлкім, сизин аўылға барып қайтарман.

— Бир өзин бараман деп жүрме, жол жаман, қарағым. Егер қабар жибергизсөң алдыңнан бир-еки жигит шығараман...

14

Жумагүл жұмысты неден басларын жартыўлы билмей жүріпти... Өткен жылы жазғы дем алыста Төрткүлде үақытша исслеп қалғанда, жұмыс оған қызық ҳәм ансат көринетуғын еди. Соныңтан тек оқыуын питкере алмағанына кыйналғаны болмаса, лийкин қолға тийсе, жұмыс қыйын соқпас деп, ойлайғуғын еди. Барлық ғалмақ енди сезилди.. Төрткүлге көп шатас исслерди Иванованың өзи шешип жиберетуғын еди. Булкәрада тек окружкомға барыў керек. Оның да жұмысы көп.

Бириńши ҳәптеде оны онша елестирмейтуғынлар, енди келе беретуғын болды. Көбинесе:

— Баймуратов сизге жиберди,—деп келеди. Округлик партия комитетинң бөлим баслығы болғанлықтан, секретарыға

«маған неге жибересен» деў нақолай. Бәлким, ол Жумагұлди адалар танысын дейтуғын шығар. Бөлимелерди ислепсесе, окружком секретарына көп тараулы жумыс айыр. Жумагұл усыны түсинеди.

Шагым арзалар менен келетуғынлардың көпшилиги ереккелер. Кимиси ағайинин, дайы-жийенин сөз етеди. Қызы айтқанына көнбесе де келеди. Баласын қызлар қәлемесе де келеди. Ҳаялы қынырылқ ететуғынларда келеди. Қулласы, келгендердин мақсети бир сыйқы: я женгесин, я ҳаялын, я қызын жөнге салып бериўди сорайды. Мүмкиншилигі болғанынша олар менен жайпарахат сөйлесип, кенес береди. Бирақ түсинбейтуғынлары бар, олар суд шешетуғын даўлар менен де келе береди, бундай жағдайларда оларға өзиниң судья емеслигин айтады, сирэ тынласа олар. Бир жола ол Баймуратовқұзылар жөнинде айтып еди;

— Еле жергилекли халық түсинбей атыр, ҳаял-қызлар менен ислеседи дегенге оларды бағындырып береди деп жүрген ғой.— деди өл.

Иванова оны узатып салып: «өз ҳалқының дәстүрин, тилин билесен бирақ салмақлы бол, тийкарғы жумысты ҳаял-қызлардың ҳұқуқына, олардың оқыға, жәмийетлик жумысларға аласыўна бағдарла»... деген еди. Областьлық партия комитетиниң де тапсырмасы, талабы усы. Кенсеге қуры келип, кетип даўагерлердин арзасын тыңлап отырыў менен қуры нәсият бериўден ҳештene шықпайды, ол усылай ойланып, исти қандай әхмийетли нәрседен басларын билмей отырғанда, қарашадан келген, басындағы қара кепкасы шетинен буйра шашы шығып турған, сүлингир жас жигит қапыны тық-тық шертип кирди. Бул жас жигит Қазақстаннан жәрдемге келген, ҳәзир қалалық интернаттың директоры болып ислеп атырған Муханов еди.

—Жумагұл апа, мен сизге келдим,—деди ол аман-есенлик сорасып болғаннан кейин.—Өзинизге белгили, интернаттыңеса таярлап атырмыз. Бирақ қыз ролин, кемпир ролин атқаратуғын адам жоқ. Тилимде қазақша акцент болса да, үйренсермен деп, кемпир ролин өзим алдым. Ал қыз ролин бир жиги алды. Өзинизге белгили, ғарға ғанқылданға болмайды еken. Ер балалар қанша қыз боламан деген мекен қыз емес. Дауыслары, қыймыллары өзгеше. Қойып көрдик. Тамашагей келип жарымайды.

Жумагұл бол жигиттиң не демекши екенлигин бирден түсінди ҳәм оған көзлерин сүзип қарал мыйығынан күлип, азмаз ойланып отырды.

- Қандай пьеса таярлай атырысыз?
— «Қызын малға сатты» деген пьеса.
— Қим жазды?

— Интернаттың ҳәмме баласының үлеси бар десе болады. Пьесаның атынан-ақ оның мақсетине түснинип:

— Жұдә керек пьеса екен,—деди Жумагұл.—Мейли, кепек болса сизлер талап еткен рольди атқарайын.

— Рахмет. Пьесамыз енди табысқа ийе болады.

Жумагұл жүдә жағымлы қауаз бенен күлди:

— Таярлыққа қашан барапайын?

— Бизлер бәрхә таярланып атырмыз. Тек сиз өз ролинизде-ги сөзлерди ядлап алсаңыз болды. Басқалар тайын.

Окружкомде Жумагұлдин барлығын, жоқлығын ҳеш ким төжемес, кешиксе қайда жүрсөн деп сорамас еди. Ал Баймуратов қанша жүйәс ҳәм кишипейил адам болған менен оның көкргегинде өзине әллеқандай исенбейшилик бар екенligин сезип, Жумагұл бир ис көрсетиүди ойлар еди. «Баймуратовқа ҳәзир ескерттиүдін кереги болмас, жуўмағын көрген сон пикирин айтар» деди де Муханов пенен интернатқа кетти.

Бул кәрада ҳәр қыйлы жастағы балалар бар. Фатима усы кәрада да сабақ беретуғын еди. Жумагұлдин келгенине ҳәммеси құйғанды.

— Балалардың ықласы ушын мен ойнайын десем, тилим та- машагөйлерди инандырмайтуғын болған сон ҳеш илаж ете алмадым. Келгениң жақсы болды,—деди Фатима.

Усы күннен баслап Жумагұлдин жары жумыс күни интернатта өтө баслады.

Пьеса бир орта дийханның жалғыз қызын сақалы қуўдай ғарры байға көп мал ушын сатқаны қақында еди. Қызы өқыўға кетпекши болады. Анасы қызының тәрелинде қалады. Бирақ жауыз әке кемпирин сабап, керегеге байлап қояды да, қызының қолын артына байлап, ғарры байдын арбасына миндирип жибереди. Арбакеш жигит жолда қыздың қолын жаздырып, арбаға жегилгөп атты босата сала қызды артына мингестирип Төртқул-ге атып қашады...

Пьеса Жумагұлға унады, бирақ, ериксиз қыздың бираз ерлиги, батыллығы керек етиледи екен, оны бирден-ақ түснинип, рольдің таярлығына киристи...

Бәри бир, Баймуратов оннан қайда жүрипсөң деп сорамады...

Жумагұл келип қызы ролин ойнайтуғын болғаны ушын интернат коллективи де жумысты айрықша қызығыўшылық пенен қолға алды. Екинши ҳәптеде-ақ пьеса таяр болды.

Пьесаға кимлер қатнасыўы керек? Бул мәселе ҳәммеси ушын өхмийетли еди. Шешиў қыйын болмады. Қошелерге дағазалар жазылды. Клуб ушын Нурназар бақталдан тартып алынған жайдың жазғы эйўаны белгиленди.

Жумагұл бир мәртебе Баймуратовқа, интернатта ҳаял-қызлардың езилишілігін көрсететуғын пьеса таярлап атырганын айтса да өзиниң бас рольди атқаратуғынын айтпаған еди.

Бирақ пьесаның тамашагәйлери Жумагұл ойлағандай болып шықпады. Басшы хызметкерлер менен мұғаллимлер ҳәм интернаттың балаларынан басқа қала халқынан санаўлы адамлар келди.

Окристолком председатели де ашық кеүилли ҳәм искусствоны жан-тәни менен жақсы көретуғын адам екен. Ҳәммени бир кайтара құтлықлад болып, Жумагұлге:

—Дұрыс исследиң, сиңлим. Егер сазшыларға мүтәж болып қалсаныз дәпшилик өнерим бар,— деп те қойды. Баймуратов тақиши пейиллікте ҳеш кимнен қалыспас еди. Ол да роль атқарыўшыларды бирим-бирим құтлықласа да ақырында Жумагұлге ашыўлырақ дауыс пепең ескертти:

— Жөлдас Зәрипова, азанда бизин кенсеге келерсөн.

«Секретарьга мениң ролим унамады ма екен? — деп тыптырышлады кеште Жумагұл. — Ямаса аз адам қатнасқаны ушын айыплайтуғын шығар. Жоқ, адамларды қатнастырыў оның да үазыйпасы емес пе? Ескерттик, қошелерге дағаза қақтық. Ҳаяллар келмегени ушын айыплайтуғын шығар. Олай болса не ушын тек өзи ҳәм Қоразбековтан басқа басшылар ҳаялларын ертип келмеди? Усыған мениң бир өзим ағыптыман ба? Мен артистлик үазыйпамды атқардым, қаяғына боламан деймен. Мүмкін, ол мени айрықша алғыслайтуғын шығар...яки басқа тапсырма бар ма екен?»...

Азанда оны Баймуратов бираз суўықлау қабыл етти. Жумагұл бул жұмысқа келгели секретарь менен тиклесип сөз алыспаған еди, бул адам ашыўланса қабағы сәл үйилип, көзлери ойшыл отырады екен.

— Қарақалпақтың қызы қалайынша басшы жұмыста ислей алатуғын болды дедим-аў, — деди ол басын көтермesten зилли.

— Не болып қалды? — деди Жумагұлдің дауысы қалтырап.

— Жөлдас Зәрипова, өзиниз билесиз, сизин орныңызда, сизге шекем бәрхә еркеклер ислеп келди. Биз сизди қарақалпақ ҳаял-қызларының дәслепки қарлығашы деп ҳүрметлер едик...

— Не болып қалды?

— Сиз түснин, ақыры, бәринен де бурын округлик партия комитетиниң бөлім баслығысыз. Сиз округлик партия комитетиниң абройын төктиңиз

— Сол ма?

— Ҳа, буннан артық не қылмақшы едиңiz?

— Жолдас Баймуратов, бул аброй төгиү емес, иске жәрдем! Қыз ролин ойнайтуғын адам табылмаса, не қылышы керек?

— Әне, әне нышанаға жаңа келдин. Мен сизин жекке абройыңыз жөнинде емес, окружкомның абройы жөнинде айтып отырман. Пьесада ойнаған ҳаял-қыздардан аброй қашады екен деген пикирден пүткіллей аўлақпан. Бирақ сиз өз үазыйпаңызды түсниниңиз тийис еди. Үазыйпаңыз ҳаял-қыздар жетиспей атырған жерде өзиңиз ислеп орнын өтеуден ибарат емес, сол жерге орынлы ҳаял-қызы табыў.

Жумагұл столдың астына жиберилген қолларын таррашлап тәмен соғған күйинде ашыўлы керилди.

— Ҳәэир, ҳәэир, — деди де Баймуратов қабылханасындағы жигитти ишке шақырып:—Мәжитов келип кетсин,—деди.

Мәжитов көп күттирмеди.

— Жолдас Мәжитов,— деди Баймуратов,— Жумагұлди мектепке ертип барып ижи менен таныстырың.

— Яқшы.

Баймуратов оларға буннан артық көп тапсырма берместен кете беріўлерине урықсат етти.

— Бул жұдә тәжирийбели адам,— деди Мәжитов Жумагұл менен кабинетине келгеннен кейин.— Абайладың ба, және өзине ерик берип жиберди... Исти мектептен басласын деп атыр.

— Мххх!— деди Жумагұл ойлы.— Оның ойын шамалап турман.

— Қалаға үйренисе берсін деп мен де айта алмай жур едим. Мектепти көрсөң түсінесен...

Интернattan басқа қалалық мектеп жалғыз еди. Бунда да сол интернаттағы жағдай. Қыздар аз. Тек сегиз қызы бар.

Мәжитов Жумагұлге, Жумагұл Мәжитовқа қарады.

— Мениң шамалаўымнан шықты, енди не ислеўимиз керек?— деди Жумагұл сыйырлап.

— Көрдин ғой, қыздар түүе ул балалар да аз. Аналардың тилин билетуғын жәрдемши керек.

— Қандай жәрдем берсе болады?

— Мен де талапланып көріп едим, бирақ аз жуўмақта ерисим. Сен енди бюроға арнаўлы мәселе қойыўың тийис:

— Қызлар мәселеси жөнинде ме?

— Ең аўырының өзи усы мәселе.

— Менинше, әүеле гилем қалалық басшылардың өзлеринин оқыў жасындағы қызларын дизимге алып, мектепке келтирийи-миз зәрүр,—деди Жумагұл. Буған Мәжитов бирден-ақ келисти. Қалалық басшылардың өзлеринің жигирмаға шамалас қызла-ры бар еди. Бул жөнинде Мәжитовтың өзи окружкомның бир мәжилисінде мәселе қойыпты. Бирақ изи даўам етпей, басшы-лардың көпшилиги ҳаялларының қынырлығын айтып, қызларын оқыўға жибермей-ақ қойған екен. Жумагұл мектеп директоры-нан сол дизимди қайтадан анықладап, толықтырып бериүди өти-ди де дизим тайын болғаннан кейин окружкомның бюросынан аринаўлы мәселе таярлады.

— Алды менен партия, совет активлери қызларын билимлен-дириүге усылай қараса, қызын мектепке ким береди? — деди ол, мәселеини додалаў гезинде бириңши болып сөйлеп. Жәнжағына қарап, отырған активлердин жақтырмаган түр менен қыйпақ-сыйпақ ете баслағанын көрген ол бирден қызды. — Оқыўдың әх-мийетин сизлөрге де түсіндіріп отырыў керек пе? Керек емес?. . Айтыңдар, қимлер ҳаялларын сyltaўlaи қызларын мектепке жи-бермейди?. . — Ҳәммениң жым-жыртлығынан пайдаланып, ол даўысын және күштейтти. — Ҳаялымды көндире алмайман деген-ге ким ишапады? Бул бийкар. Бул диншиллик, ескишиллик! Оны қоя берсек хожалығына күши жетпеген адам басшы болып жа-рай ма? Жарамайды. Бұғинги бюородан бундай басшылардың жұмыстан босатылыўын талап етемен!..

— Молодец Жумагұл! — деп қудайсызлар уйымының баслы-ғы Қоразбеков ушып түргелди—Қызларды оқыўға жибермей қудайға исениўшилик. Расында да бизин ҳаял өjetлеў еди. Ени қалай болмасын көндирнемен.

— Жолдас Коразбековке исениўге болады, — деди Баймуратов. — Женгейде азмаз тәкаббирлик бар. Қәне, басқа жолдаслар, не дейсиз?..

Басқаларда шығып сөйлеп, қызларын оқыўға жибериүге ўәде берди... .

— Бұғинги ҳәрекетин орынлы, — деди Баймуратов жыйналыс-тан сон Жумагұлге. — Теренге кеткен темир шегени босатыўға магнит керек еди, магнитлик ўазыйпаны атқарыўға қәдем қой-дың.

Ертенине азаннан бастап Жумагұлге арза менен келиўшилер бираз өзгерди, яғнай ереклерге араласа ҳаяллар келетуғын болды. Бирақ олардың бәри де оқруглиқ басшылардың ҳаяллары

еди. Биреүлери келе сала ерлеринң жазықсыз екенин дәлпилеп қызларын оқыға бергизбей жұрген өзлери екенин айтып кетеди. Жумагұл жай-парахат тынлап, оларға келешек жөнинде түсіндиреди. Түсингени үндемей кетедидағы, түсінбегендері аўзына келгенин сандалап, ҳәкиренлеп баратырса Жумагұл:

— Тубинде қызың оқыйды—деди қысқа ғана. Ал базы биреүлерине «еринди жумыстан шығарамыз» десе, зым-ғайып шығып кетеди. Қоразбековтың ҳаялы менен сөйлесиү қыны болды. Кийген қызыл көйлегинин ҳәр жәні-еки жасар қызға көйлек шығатуғын, көкирегиндеги гүмис түймеси баланын басындей, қызыл жүзли семиз Қызларгұл ҳеш сөзден қайтпады:

— Оқыға қызыым бармайды дегеним бармайды. Не деп барды? Ақыры айланып ол да мендей ҳаял болады. Нашар деген қазаннын ийеси. Оқығанымыз сен бе? Сендей болып байынан айрылып, салтан қақай болып жүрмегей. Өзиң менен кетсин. Керек десен мениң байымды жумыстан айдатып жибер! Қалай айдатасаң? Ол усы ұқиметти құрысқан адам. Сендейлердин қолынан жетелеген адам. Бугинлиги қатынға бийлик тиіпти-миш. Қарық! Эне, болдым. Қолыннан бир келсе еки қыл!...

Жумагұлдин көкиреги ҳәйлирди. Бирақ ашыға ерик бермеүге тырысып бақты. Оның көзинше Баймуратовқа кирмекши болып, тикейип еди, кетиүге қолайласып атырған Қызларгұлди көрип иркildи, оны да ирикти.

— Женге, қатты кеттициз! Өйтіл желпәріклене бермен! — деди ерлерге тән буйрық пенен. — Ериңиз ұқиметти құрысқандардан екени рас. Сонда неге оның абройын төгиүге урынасыз? Ердинң атын қатын шығарады, дегенді умыттыңыз ба? Жақсы хожалық болыў ҳаялға байланыслы. Жас үлкеннин күйгелеклиги сизден екен, ериниздин ҳәмеліне сиз семиргенсиз. Ҳәзір туғанип турман. Бурынғы заман болғанда бүйтіп сөйлеў түүе, ерин тилинди кесер еди. Заманың ырқына қарап бетице келмеген ереккек үстемлик еткің келеди-э?

Ҳаял сөз таптай ғұрсиге жалп етип отырды.

— Қызың ертең мектепке келсин,—деди Жумагұл қысқа.

Оның ерекклерше буйрық бергенін ушын недерин билмей ҳаял үнсиз шығып кетти. Ол кеткен соң Жумагұл аўыр ойға шұмди. Желкесине түйдекленген бурымына қыстырылған мүйиз тараққа еки алақанын басып, мойны сынып кеткендей ериксиз, алдына жайыўлы түрған китапқа тигилип қарап отыр. Бирақ, көзлери китантың ҳеш қатарын көрмейди. Тула бәдени қалтырап, бойын ашыў қаплаган еди. Қапы сәл ашылғандай болып, етине суўық самал тиіген мәхәлде, әстен басын қөтерди, қапыға

арқасын берип дәпен биреў силейип турыпты. Бул Тұрымбет еди. Құтилмеген адамға таңланып, селк етип, жылдам столдың тартпасын ашты да он қолын басып, қандай да бир шайқасқа таярланды.

Тұрымбет артынан қапыны бекитип алға қәдем таслай алмай, табанынан шегеленгендей еле тур. Малақайы қолында. Пальтосының сыртынан енли әскерий қайыс буўған. Суұықтан қызарған жүзинде ашыў, я күлкі билинбейди. Солғын. Жумагұл столдың тартпасына қолын басып сазырайыўы менен отыра берди. Жигит алға жүрмеди. Жумагұл «кел» деп айтпады. Ҳал сынаспа, тынышлық даўам етти.

Жигит бир ұақытта оннан отыр деген мирәт күтпей-ақ еркеклерге тән батыллық пенен алдына еки-үш адым атлан, қапталдагы гүрсиге отырды.

Жумагұл оған көз астынан қарайды. Ол Жумагұлдин қараң отырганын байқап, басын жоқары алған қәддинде оның үсти-басына, жайдың ишиңдеги ҳәр қыйлы затларға нәзер салып, гүрсилерди санағандай, бирим-бириим ҳәр қайсысына көз жууыртып, шкафқа, темир аршаға бир-бир қарал, Жумагұлдин басына жоқары қағылған, есиктен кирген адамға бир қыялап қарайтуғын Лепинниң сүүретипе узақ тигилди. Оның тыныш отырыўын баһқага Жумагұл шығып кетиў жөниндеги өз қыялын бийкарлап, столдың тартпасын орнына ийтерип қойды да оқыған болып китабына үңиди.

Тұрымбет қалтасына қол суғып шырпы алды да, шетинен бир қыйығын сындырып тисин шуқлады. Ол кеўилдегисин айттұға албыраса, тис шуқлайтуғын әдетин билетуғын Жумагұл оның өзи сәйлегенше жай-парахат отырыўын даўам етти.

Жигит соң папирос шекти. Тис шуқлаудан бурын папирос алмағанына қарап, «жақында үйренте керек» деп, көз астынан бурылып, оның шырпы шағып алыстырыўын көрди. Ол папиросын тутандырғаннан кейин симире аўзын бир толтырып, жән-жағына алланлағанды қойып, етигиниң баслықтарына қарап, жаўырыны түйениң өркешиндеги ийилип отырып қалды. Енди Жумагұл оқыўын қойып, еки алақанын жағына тиреп, «Бул не ушын келди екен?»—деген жумбақлы сораў менен, бирақ оған үстемлик нәзерин бузбай көз тики. Тынышлықты хаткердин бас суққаны бузып, Жумагұлдин көзлери күлип, шырайы гүлдей жайнап. «Хәэзир, ҳәэзир бараман» деп қалды хаткерге.

Тұрымбет еле қозғалатуғын емес еди. Жумагұл көп отыра бермей орнынан түргелип, алдына жайыўлы жатырған китаптың бетин қайырып, бүклей сала тартпасына салып, тық еткі-

зип жапты. Есиктиң гилтлерин сыңырлатып қолына алып, шығуға мейилленип еди, жигит те турды, бирақ шыққысы келмеди. Жумагұл қапыны ашып, оның өзи ескертиүсиз шығар ма екен деп күтип-күтип, ақыр соңы шыдамай:

— Мени Баймуратов шақырып атыр, кетежақпан,—деди қатал даұыс пенен.

Ол ашыұлы сөйлеген менен оның көкирегинде құуанышы бардай сезген Тұрымбет желкесин оң қолы менен қасып-қасып:

— Жұмысым бар еди,—деди төмен қараған ҳалында.

— Не жұмыс? Мектеп жөнинде болса Мәжитовқа барыныз...

— Сенде еди...—деп жигит өлпен даұыс пенен айтты да, Жумагұлге қайтып тикленип қарай алмай, ысырылып, қапыдан шықты...

15

Баймуратов бул сапары Жумагұлди рухландырып жиберди:

— Мәжитов пенен өзин жобасын таярлаған қаардың орынланыўы жөнинде мәселе таярлаў есиңнен шықпасын. Мектептен қол үзбе. Басқа адам жетиспей атырса илаж қанша, пъесада ҳәзирше ойнай тур. Бирақ пъесада ойнайтуғын қызлар жақын арада мектепте тәрбиялансын...

«Бул кисини Гафуров ақылландырыған шығар, қалайда дұрыс ақылландырыпты» деди Жумагұл өзинше ҳәм ол усы күннен баслап мектептен күнине ен кеминде бир рет хабар алатуғын болды.

Хаялды шығарып кеткен менен Қоразбеков қызын бириńши болып мектепке әкелди.

— Кешир, қарындасым,—деди ол Жумагұлге.—Женген саған да келип кетипти. Азғана бас аўырыўы бар ма, гейде сондай әдetti шығарады...

— Зияны жоқ, жас үлкен, бирақ жөңгейдин өзи мектепке бир келсе жақсы болар еди.

Буннан қейин мектепке және еки қыз әкелинди. Ол еки он үш жаслардағы был қызлардың бәри натық, бәри уялшақ еди. Жумагұлдин әпиүайы сораўларына жуўап бермеүге урынады. Шашларын тышқанның қуирығындағы етип бурымлап өрген, туымлары бетлерин жаўып тұрылты. Сыртқы көриниси кәмалға келгенликтин белгисин беретуғын олардың бәринин де мойынлары қарағарғанын тұяғындағы кир. Қызлардың бол кейиплерине иши ашыса да Жумагұл ҳештене дей алмады, себеби, оларға ҳәзир монша жөнинде айтыў, жанған отқа ийтериў менен бара бар кө-

ринетуғының сөзөр еди. Соңықтан ҳәр қайсысының басларын сыйпалап: «Қарақларым, жақсы оқынлар, қалмаңлар» дег марапаттайты.

Мұғаллимдердин барлығы ер мұғаллимләр еди. Ҳаяллардан жалғыз ғана Фатима. Ол усы мектепте де сабақ берер еди.

— Фатима апа,—деди Жумагүл.—Бул қыздарга ҳәзирше өзиңiz ғамхорлық етесиз.

— Болады, сиңлим. Бирақ қыздарды еле де көбейтиү керек. Қөп болған сайын исслесиү оңай.

— Көбейтемиз, көбейиү сөзсиз!—Жумагүлдин бул исенимли ўәдесине ер мұғаллимлер ан-тан. Бирақ бәри де кеүилли, үлкен исеним сезими билиніп, қуұыншы тұрыпты.

— Көбейтиү ушын қаланды көшеме-көшке аралап шығып, мектеп жасындағы барлық қыздардың дизимин алыў керек, жолдас Зарипова,—деди бир егеде мұғаллим. Бул сөз Жумагүл түүе ҳәммеге белгили, ҳәттеки ҳәр жыналыста айтылып жүрген гәп болыуна қарамастан, Жумагүл «яқшы» деди бирден ҳәм өзи интернатқа келди.

Жумагүлдин қыз ролин ойнағанына кеўли толған интернаттың балалары және бир жаңалық күтти ме, оны қоршап ала қойды.

— Мектеплерде өзлериңиз бенен бирге қыздар оқыуын қәләсиз бе?—деди Жумагүл оларға. Бәри бир аүыздан «қәләмиз!» дег жабырласып еди, арасында қарсылықтар да еситилип қалды:

— Мен қыз бенен оқымайман...

— Бизге қыз керек емес!

Жумагүл бул қарсылықтарға қарсы сөз айтып, бөрттирип тұрыуды ҳәзир нақолай көрип, Мухановқа «сиз сөйлен» деген дей, ым қақты.

— Қәне, пионерлер, қол көтериң!—деди Муханов алға шығып. Жыналғанлардың бәри көтерди.

— Түсириң. Бизге ким жәрдем бергиси келсе және қолларын көтерсін.

Бул сапары балалар «Мен! Мен!» дег жабырласса да әдеп-кідей бирден емес, изли-изинен қол көтеристи.

Жумагүл қуұыышлы түрде Мухановқа сыйырлады:

— Булар бизге қандай жәрдем беретуғының билмей-ақ қол көтерип атырған болмасын.

Муханов Жумагүлдин ескертпесине мыйығынаң кулип, бирақ балаларға қарап түрған нәзерин бузбай:

— Билесиз бе, балалар, қалада он-онеки мыңға шамалас үй

бар. Сол үйлерде оқыў жасындағы қанша ул, қанша қыз бар, жазып келесиз,—деди. Балалар қуёнанып және шаўқымласты: — Экелемиз.

Интернатта мақсетли исин питкерип келип Жумагұл мектептиң муғаллимлерин кенсеге жынады.

— Исти бираз айқынластырақ деймен, жолдаслар. Сол ушын менин сизлерден өтнишиим: бурынғыдай ҳәмме «қыз келий керек» деп жүрмestен ҳәзириш ҳәр бириңiz мектепке еки қызды әкелсениз. Мен жақын күнде үш қыз келтириүге ўеде беремен. Жолдас Муханов, сиз де ҳәзириш еки қыздың ата-анасы менен сөйлесип әкелип берсениз, соның изин даўам етиў қыйын болмас.

— Оқыў сентябрьде басланбай ма?—деди бир муғаллим ту-синбегендей.

— Зияны жоқ. Келген қызларға қағаз-қәлем берип оқыта беріў керек.

— Бир бала есиктен басын суғып:

— Жумагұл апа, сизге бир ҳаял келип тур,—деп хабарлады.

Күтип турған Қоразбековтың ҳаялы еken, жұдә жууасып қалыпты. Жумагұл келип қолын узатқанда, езиүинде күлкинин изи көрингендей болды.

— Эне, көремен десениз, қызыңыз класста,—деди Жумагұл.—Сондай сулыў қыз еken. Әкесине усап-ақ кеүилли, сизге усап гайбар болатуғын түри бар. Кеширесиз, атыңыз ким еди, жеңде?

— Қызыларгұл.

— Қызыңыздың да атын сорадым. Айгүл еken. Менин атым Жумагұл. Ҳәммемиз «гүл-гүл». Бурынғы заман болғанда бул гүллер солар еди, енди гүлдей ашыламыз...

* * *

Кеш.

Әлле қашан шыра жағылған. Тазагұлуйқылап атыр. Жумагұл бүгинги ислерине онша кеүилсиз емес. Фатима менен келешек ҳаққында сөйлесип отырыпты.

— Кеүлиңе келтирмесен, бир нәрсе айтайын, — деди Фатима жәптин ақырында батыллық етип. — Орақбай Ембергенов деген жигитти таныйтуғын шығарсан. Ташкентте оқып келген, үйинде жалғыз анасы ғана бар қусайды. Өзи маған бир неше мәртебә келген еди. Ҳәр келген сайын «қарақалпақлардың дәстүри бойынша женгелик етип Жумагұлге гәп айтып көрин. Мен оның жо-

лына төсек болар едим», деп қоймайды. Өзине айт десем «сиз айтып кериниз» дей береди. Бирақ кеўлице алыш өкпелеме.

— Ҳеш кеўлиме келмейди, Фатима апа, — деди Жумагүл. — Ол өзиме де хат жазып берип еди. Жуўап қайтармай жүрмей. Ол, бир жағынан, қызы алмаған жигит, екинши жағынан мен сыйбай салтаң болсам екен қызыым бар. Шынжыр менен қайсы еркекке унайсан. Оның үстине, гәптиң арғы төркүнин... — Жумагүл үндемей қалды. Фатима не айтажақ болғанын туシンди:

— Оның менен биротала ашым-айрық болғаның жоқ па?

— Болғанбыз. Мен оның минезлерин жек көремен. Бирақ көкирегимде еле сөнип болмаған ушқын бар сыйқылды.

— Кеширерсөң, Жумагүл. Бирақ Тазагұлиңе болған аналық мухаббет пенен басқа өз мухаббетинді шатастырып жүрген болма.

— Қәйдем, Фатима апа, Тазагулди ҳәр сүйген сайын, көз алдыма уятсыз әкеси келеди. Неге екенин билмеймен, жақында өзи келип кетти...

Бул әнгімे усының менен кесилип қалды...

Жумагүл азанда кеңсесине баратырып Әлжан суўшыға гезлесип қалды. Ол он-он бир жаслардағы қызын алтақтага стырғызып қиятыр екен. «Мынаў қызы мектепке барыўы керек ғой» деди өзинше. Сөйтті де:

— Сәлем, Әлжан аға! — деди.

Әлжан суўшыға ҳаял ғой ҳаял, өркеклер сәлем бермес еди. Ойда жоқ жердеги Жумагүлдин сәлем бергенине қуўанып кетти.

— Мың жаса қарындастым, — деп ол ириклиди. — Суў керек пе?

— Жоқ, мынаў қызыңызды... — деп Жумагүл гәп баслаудан оның не айтпақшы болғанын туシンди ме: — Қызы жөнинде анасы менен сойлесер болар. Шүў! — деп, қолындағы узын шыбығы менен арбаға жегилген танасын бир урды. Дүңдердеги суўы шымбырлап, шелеклері бир бирине сықырлап тийип арба жөнелди. Жумагүл ан-таң, изинен қарап қала берди. Бирақ бул ушырасыўды изсиз қалдырмады, жумыстан соң Әлжан суўшынике барды.

* * *

Әлжан суўшының жайы бир тар көшениң ең шетинде, үлкен арнаға жақын қонысласқан еди. Қысқа қараса ҳәмме арна, жапларда суў тартылып қалатуғын болғанлықтан, үйиниң қасынан еки тас құдық қазып қойыпты. Суўы душшы.

Қысы менен құдықтың суұын тасып күн көреди. Буннан тысқары күнелткіши—жудә ескерген «Зингер» тигиү машинасы бар. Оны да еки жыллықта алған. Ҳаялы соны тындырмай-ға тырысады. Жас балаларға топпы, көйлек, гүпі тигип сатады, соның менен күнелтеди. Ҳеш кимге қол жаймай, жалынбай күн көрип киятыр. Артық-аспай ҳеш теңеси де жоқ. Әлжан суұшы кешигип келди. Ҳаялы Улжан күндегидей емес, жудә ойшыл ҳәм бир түрли қуұанышлы сезимде отыр еди. Ери бирден-ақ байқады.

— Жұмагул, келип кетти.—деди Улжан ишинин дүбирлисін ерине билдиргенше асығып.

— Кийим тиктире жақпекен?—Әлжан суұшының даүсынан жақтырмалығы сезилді.

— Қызыңызға өнер үйретин, деп кетти.

— Жүрттың бала сақлауына нәсият ететуғын болыппа сиди? Суў тасыұды үйретип жүр деп айтпадың ба?! Машыншы қыламан демедин бе?!

— Айттым. Бәрин мақуллады. Қызың шебер машиншы болса усы қаланың ең қоқтасынлы, бардамлылары бас ийип келеди деп мақуллады.

— Оны ким билмейди? Несине мақтанып отырсан, оқыўға бер деген шығар?!

— Устинен түстин. Мен оған көп нәрсе айттым. Алтын баслы қатыннан бақа баслы ерекк артық дедим.

Әлжан суұшы ҳаялының жалбырақлап атырғанын да жақтырмайдай шешинип қантал бетке салыўлы көрпешениң үстине жанбаслап жатты. Улжан айыплы кисидей қылпылдан хызмет етип жалбыраўын тоқтатпады.

— Жұмагулдин айтыўы бойынша қыз мектепте оқыса машины тигиўбылай тұрсын, анаў аспаннан ушып өтетуғын айыр-план деген бар ғой, соны да айдай аладымыш.

— Сандырақлама, чайды ашшырақ сал,—ол алдындағы чайнегинин қақпағын ашып ҳаялына қайтып берди...

Улжан Жұмагулдин бираз гәпине елигип «ойланып көремен, ағасы менен ойласайын» деп қалған еди. Енди ол Жұмагулғе не жуўап бериўі тийис. Ерин жаманлаў бурыннан соңғы әдети емес.

Әлжан суұшы бир сөйлемесе бир-еки күнге шекем де сөйлемей жүре берер еди. Бундай жағдайда оған ҳаялы да түсінбейди. Тек ығын шалып хызмет етеди.

Улжан усылайынша еринен дұрыслы жуўап алалмай жүре

төнде, үшинши күни Жумагүл және келди. Улжан бул сапары бурынғысында ашылыспады, сүйүқ күтип алды.

— Улжан женге,—деп Жумагул күлип кирди ҳәм «Зингердин» қапталындағы гүрсиге отырды.—Әлжан ағам менен ойласып болған шығарсыз.

— Неге зинғирләй бересөн? Қыз меники ме, я сеники ме? Ҳүкимет теңлик берген болса, айтқанымыз орынланады. Қызым оқыўға бармайды. Ал зорлық ететуғын болсанлар да шара табармыз.—Улжанды бүйтіп қызып ретсиз сөйлейди деп ойламаған Жумагул де бирден ашыўланды:

— Егер жақсы сөзгө түсінбесеңиз, зорлық етиўден де қайтпаймыз:

— Айкан!—Улжан ашыўланып далада ойнап жүрген қызын шақырды.—Ер мына ҳаялдың изине. Қайтып үйге кирмейсөн! Еки бастаң сеннен перзент болып жарымайды!

Қызы жылап жиберди. Жумагул түргелип барып, оның басын сыйпалады:

— Бар, қарағым, далада ойнай бер!

— Перзент сизики,—деп нықыртты Жумагул.—Бирақ тәрбиялауды билиндер. Қөзинше, нашар перзент болмайды деп, неге зейнине тийесиз? Усындај жаман сөзді айта берсөн, нәрестеде жаман түсінік пайда болып, ҳәзириден-ақ өмирден үмити үзиледи. Ұақтында сиз бенен биз усындај гәплерди еситкен-биз... Сизин айтып отырганыңыз да усының кесапаты. Оқыўға быйыл жибермесеңиз, жарын өзиңиз апарып бересиз, бирақ деп Жумагул өкениши бас шайқады.—Тағы өтінемен, «нашар перзент емес» деген тәпенди тилиңизге басылмасын. Нашар перзент болмаса сиз бенен биз қайдан шыққанбыз?

— Тилимди неге қышытасаң шырағым,—деди Улжан ашыўлы,—Перзенттиң бийлиги ата-ананың қайсысында екенин түсінбей, қалай басшы болып жүрсөн?

— Эдептен солай дегеницизде болады ғой.

Улжан және сөйлемей қалды. Бирақ бул сапары көзлеринде ойланыұшылық сезилди. Жумагул түргелди:

— Әлжан ағаны “бундай қатал деп ойламас едим. Сиз қәтери жам болың. Оның менен жекке сөйлесемен... Хош, женге!

Бир ҳәлте ҳәлекленип Әлжан суұшының қызын зорға келтирди. Қебинесе кенсени таслапта кетиў қыйын. Қала халқы үйқысынан енди оянып атыргандай азанинан баслап келип тындырмайды. Кенседен шыға алмайтуғын болып қалды. Гә, ҳаял, гә ерек арзагәй.

— Пәленше ҳаялын сабалты...
— Пәленше еки ҳаял алып отыр...
— Ерим қуўып жиберди, балаларым менен қайда қаңғыраман...

— Қызы алайын десем малым жоқ...

Базда жасырының қызлар да келетуғын болып қалды:

— Менин сүйген жигитимниң малы жоқ, әкем бермейди.

Ол бәрине дәдимәмил айтып, кеүлин табыұға тырысады. Гейпараларына ерип үйлерине барады. Базда Орақбай Ембергеновты шақырып алыш:

— № 196—статья бойынша ҳәрекет етиң,—деп, тиккелей буйрық берип те қоя береди. (Бул статья бойынша қызға қалың мал төлеүшилер, алышылар бир жылға шекем еркинен айрылады, ямаса мәжбүрий жумысқа жегиледи).

Жумагүл кенсесинде азғана сауа таұып, әлле бир нәрселерди жазып қойғысы келди ме, столының тартпасынан дәптер алыш атыр еди, шамал ийтергендей қапы әстен ғана ашылып бир қара малақайдың жартысы көрипди.

— Кириң, кириң!

Қара малақай басын тартып алды. «Бул ким екен?» деп, Жумагүл қапыға келип, сыртты қараса, қара малақайлы менен бир кемпир турыпты. Келгели бундай жастағы кемпирдің қаллаұханаға келгенин көрмеген Жумагүл оның қасына барып «қәне шеше, қолыңды бер» деп, қол алсты ҳәм:

— Менде жумысының болса, ишке кириңлер!—деди.

Фарры тораңылдай бели бүгилип, басына ақ орамалды гүдидей үйип орап, аўзын ақ бөз бенен таңған кемпир көзлерин жендери менен гезекпе гезек сыйрып сорады.

— Сен Жумагүл дегенбисен?

— Аյа, шеше.

Кемпир шерим геүишин қапының сыртында қалдырмақшы болып еди. Жумагүл оның қолтығынан сүйеп:

— Зияны жоқ, геүиш пенең кире бериң,—деди де ишке киргизип, өзинин қасындағы гүрсиге әстен отырғызды. Кемпир белин бир услап сәл тикленип қойып, ҳасасын ийегине тиреди.

— Қызымы, әпіү ет, қартайғанман. Бурынғы кемпир—фарралардың қартайған соң неге өлгиси келеди екен десем, қатар-құбысы қалмаған соң, өткен-кеткенди айтысып, сырласатуғын абысын-ажыннан айырылғаннан соң өлгиси келеди екен. Менде...

— Өйдеме, шеше, өлиү аңсат, жасаў қыйын. Еле қуўнақсыз Атыңыз ким шеше?

— Анам бәрхә қыз туўа берген соң, енди арасы үзилсін деп
Узилдик қоя қойынты.

— Эпіү етиңiz, шеше. Қайерден келип единиз?

— «Қара тереңнен» келдик, қызым.—Кемпир ийегин көтеп-
рип, жаўрынын гурсиниң арқалығына тиреп бойын жазды—Хә-
зирги ұқимет дурыслықты иркилмей айтқанды жақсы көреди
дейди ғой, айта берейин, қызым. Жаңағы далада қалған жигит
менин балам. Бирге ертип әкелди.

— Ҳаў, мен оны шақырып келейин.— деп Жумагұл тұргеле
бергени:

— Тоқтап тур, шырағым, ол уялады, әбден сөйлесип алайық,
— деди кемпир.

— Яқшы онда, шеше.

— Қызым, баҳтың жатпасын,—кемпир аўзын жасырған бөз
белбеўди ийегинен төмен жылыстырып тамсанды.—Бул қурақым
хаялдың қатарға қосылғаны ушын аллаталаға мың қатлы шу-
кир дей бер. Аўлымыздың ҳаяллары «Жумагұл деген шығыпты»
деп еситип, тәсийин қалып журипти...

Жумагұл бул кемпирдин сөзге дилўарлығын түсніп, гәпин
бөлмеди. Кемпир арасында бир жөтелип, өзи жөнинде сойлең
кетти:

— Қызым, тусинип отырман, сен мени түркмен кемпирге мег-
зетип отырсан. Буның себебин айтып берейин саған. Бизин зама-
нымызда атқа минер ҳаял болған жоқ. Бердақ шайырдың қызы
Ҳүрлиман деген бақсы болыпты, деп еситетуғын едик, болса
болған шығар, биз сорлы көзимиз бенен онын тойда бақсышы-
лық еткенин көрмедин... Ҳоҳ, ҳоҳ, оҳ! Әй, шырағым басқа не
саўдалар келип түспеди. Мине, басым қалтырайды. Еми жоқ...
Биз камалға келген жыллар ала сапыран жыллар еди. Әсиресе,
қысқа қараса бир қыз жүзин жарқын тутып жүре алмас, қорық-
қаннан бетлерине күйе жағып, жаман кийим кийип жүрер еди.
Мен жаңа он төртке, шыққан жылы қыста елге және яўмытлар¹
шаптыма де. Мен өркөкирек пе едим, билмеймен, аппақ бетиме
күйе жаққанды намыс билдім. Оның устине жас гезинде қәд-
ди-қәўметинди өзгөлдердин көргени көкирегине жағады ҳәм-аў!.
Сол келген яўмытлар мени көріп, желимдей жабысты. Әкем,
шешем, жигит ағам, синлилерим бар еди. Жигит ағам намыс-
ты қолдан бергиси келмей, оларға күш көрсетип, балта алып
жуўырып еди, бир яўмыт атып таслады. Мени әкеткен қайғы-

¹ Яўмытлар — түркмен феодалларының ел тонаўшыларын қарақалпақ-
лар усылай атаған.

сы былай тұрсын, үйдің иши улы-шуў, құм-қуўыт болып, жигит ағамның өлигин құшақласып қала берди.. Яйымтлар мени сол әкеткеннен елине апарып, өзли-өзи шек салысып, мени жаңағы далада қалған баламның әкесине берди. Баламның аты Назарымбет, шырағым. Мениң баҳтыма Назарымбеттің әкеси жұдә қанхор, жаўыз болар ма! Мени аямайды, куни-түни жумсайды. Есіаўандай жүре беремен. Соннан келген еки жылға жетпей бир құрсақ көтеремен. Бирақ балаларымның өмири келте болып өле берди. Ишиңдеги беккеми, ең генжеси усы Назарымбеттің болды. Қысқасын айтсам, усы Назарымбеттің әкеси өлгеннен соң ғана басым шамаллады. Ол жалмаўыз, бирақ, дастықта өлмеди. Жөнөйтханның нөкери болып жүріп оқтап ушып өлди. Оның өлгенин анық еситкен соң ғана киндик қаным шашыраған елиме қайтқым келди. Шырағым яйымтларда апаларың көнғой,—кемпир Жумагулдің тұнжырап қалған жұзин көріп өзөзинен күлимсиреди.—Сөйтіп Назарымбетжанды ертип қайта бердім. Елге келгениме быйыл саррас еки жыл болды. Ҳәзір заман бурынғыдай емес қусаған, ал дәстур бурынғыдай еле.

— Қайсы дәстур, шеше—деди Жумагул кемпирге анығын айтқызыұышын.

— Былтыр бир дәстур шықты. Қарақалпақ автоном дей ме, бир нәрсе боладымыс деген. Адамлардың биразы маған келип, «қаласаң», ал баламның әкеси түркмен болғаны ушын оны «турк мен елине кетсін» дейди. Бундай дәстур бола ма екен деп, биразлары менен шайдай айқастым. Быйыл шүкір, құлағымыз питетегене тыныш. Енди сениң алдыңа үлкен бир жұмыс ленен келип отырман.

— Айта бер. тартынба, шеше.

— Қартайдым. Келин жұмсағым келеди. Қысқасын айтсам, келин алыўға шама жоқ. Келте жип гүрмеўге көлмей, еклемп отырған ҳалымыз бар. Бирде табамыз, бирде таппай қаламыз. «Жумагұл деген жас жигитлерге қалың малсыз қыз әперетуғын болыпты» деген данғара бизин аүйлға да тарқады. Сол ушын балама: «Жумагұл аpana барып арзы.-аўхалымызды айт» десем, «уюламан» дейди. Ақырсоны шыдамай өзим шықтым. Ең болмаса, жасымды сыйлап, бизин балаға алды менен әпере ғөр дейин деп, қоңсымыздың қалаға балық артып баратуғын ешегин сорап алып, минин келип отырғаным. Ендиги жағы өзинде, шырағым.

Кемпир сөйлегели бері қабағы биресе түнерип, биресе ашылып, гейде көзлерине жас келип отырған Жумагул бирден мыйық тартып күлди.

— Жұдә жақсы, шеше, әперемиз.

— Сейт, шырафым.

— Назарымбеттин қәлеп жүрген қызы бар ма екен. өзинен шақырып сорайық қәне.

— Жоқ, сорама, шырафым. Ол сеннен уялады. Өзи уялшақ бала. Мен зорлап әкелип отырыппан. Аўылда Шернияз деген дайыларының (менин урыўлас ағаларым екенин түснүп отырғай шығарсан) Улбосын деген қызы бар. Өзи де уйылжып писиң тур. Балам сол қызды жүдә жақсы көреди. Қатар-құрбыларынан сорасам, қыз да баланы тәўир көретуғын усайды. Соның менин әкеси Шерниязға барып «сондай, сондай, қуда болайық» десем, (олар да бизиң балаға иштейли) «Бурынғыны айтпайман, тек еки бузаўлы сыйыр, бес кийим тап та алағой»—дейди. Оны табыў қайда. Ол түүе көйлекке, елдин қәде-қәйметине түгимиз жоқ. Болмаса қыздың ана сутиниң ҳақысы да бар. Оны айтқызыбай--ақ бергизер ёдим.

Кемпир шыны менен сөйлеп атыр еди. Жумагұл бираз ойлаңып:

— Жақсы, шеше, келистиремиз,—деди.—Хәэир 196 шы деген статья бар. Ол бойынша қызларды малға сатқан да, мал берген де жазықлы болады. Мүмкін, өзим баарман, болмаса аўылыныздың ақсақалына қатты тапсырып жиберемен. Егер, қыз қәләйтуғын болса балаң қосылады.., Бирақ, екеүин де оқыўға жибергиземен...

— Мениң балам еле түркменше сөйлеңкирейди, оқыўға алар ма екен? Төрткүлде миллети, тили таза қарақалпақ болмаса оқыўға алмайды деген гәп тарқады. Бизиң аўылдан бир қазақ қоңсымыздың баласы миллетим қарақалпақ деп өзтертипти дейди.

— Ондай болғаны ырас, бул миллий сиясатты бурмалап жүрген душпанлардың иси.

— Илайым, алауызлық болмағай, шырафым. Ал есигиме келин түскенин көрсем, Назарымбетимди қайда жиберсөң сонда жибер. Мен өлсем де қайылман.

— Өлимди ойламаң, шеше. Хәэир заман ҳәммеге тен, жақсы болып баратыр. Сизди өлтирмей, узақ жасатыұдың да илажы табылады.

— Олай болса түк өлгим келип жүрген жоқ, қызым.

Бул жигерли кемпирге кеўли толған Жумагұл даладан Назарымбетти шақырып келди. Қызыл жүзли, баспақ, мурғыны, ийинлери кен, жас жигит ишке кирерин кирсе де, анасының қапталына келип, ҳаса таянған анасы сыйқылыш төмөн қарал отырды.

— Жигит деген бундай тартыншақ, натық бола ма екен? —
деди Жумагұл.

Назарымбет оннан сайын буқты.

Назарымбетжан, өз апан ғой. Уялмай-ақ қой,—деди кемпир баласына.

Жумагұл асықпай отырып, баладан аўылдың ҳәзиригі жағдайын, ақсақал менен батрашкомның қалай ислеп атырганын сорап, әстен-әстен сөйлетши, соныңан ҳәмме аўылдың жақсы келешеги ҳәм сол жақсы турмыс ушын жас жигиттер менен қызлардың не ислеў кереклигин түсндирип, баланын көз алдына, жайларын қала сыйқлы дизбе қатар салған аўыл, арасында қызық ойын-заўықлар, әжжеленген ақ жайдан кирип-шығып атырган балаларды, қызларды елеслетти. Жигит басын жоқары алды...

Кемпир Жумагұлдин сөзлерине қуўанып, қалтанлаған басын күш пenen иркип, қайта-қайта ийзеп мақуллайды.

Олар кеткен сон «адам деген көнип кетсе зәхәр жутқанын да билмейди екен-аў... Ҳаял- қызлардың басына не таслар түспеген, не зулымлыққа көнбекен... Бурын маган бул турмыс елес-песиз, ҳаяллар ушын қәлиплескен нәрсе деп есаллар едим, ал ҳәзир еткен турмыс жабайы турмыс сыйқланады...» деп Жумагұл бираз тисленди. Сон Баймуратовтың кенсесине кирип, кемпирдин айтқанларын қысқа баянлап, «Қара терен» жаққа барып қайтышып сорады.

Баймуратов азғана ойланып турды да суўықлаў жуўап берди:

— Ұзақ жолды мақсет еткен ақыллы жолаушы астына ат тийиүден алақайлап шаба бермейди...

16 .

Төребай аўылға келип, МТС жөнинде окружкомның бюро қарапын ҳәм Жумагұлдин айтқанларын хабарлағанда, есиг-кенлердин ҳәммеси таңланды:

— МТС деген не бәле екен?!

Төребай өзинин еситкенлери бойынша түсндириди. Бирақ ТОЗ шыларда «МТС темиршинин дүкәны¹» дегеннен басқа түснек пайда ете алмады.

«Уста дүзелмей ел дүзелмейди», «Еңкейип келин болған елатының ғамын жеп, устахананы бизин жаққа ысырған Жумагұл-ге раҳмет».. «Жұз сомың болмасын, жұз досың болсын деген

¹ Темиршинин устаханасы—дүкан деп аталған.

усы»... «Басқалардан бурын пайдамызды туурайтуғын болып-
пзыз...»

«Бахытлы»лар өз-ара мине усылай ғаўқылдасып жүрди.

МТС жөнинде көп билетуғылар да табылды.

— МТС деген жаны бар темир екен... Ол өгизсиз, адамсыз, кәрамат пенен жүре бередимиш. Ким де ким оның еккен дақылын жесе, ишсе, басына шақ көгередимиш... көзден айрыладымыш...

Хеш қашан өзлеринң мийнетсиз жерден дақыл өндирип көрмеген дийханлар бул гәплерге де инанып журди...

Бәхәрге таман Төребай қалаға барғанында Александр Александрович Козлов деген рус жигитин ертип келип:

— Бул жигит болажақ МТС тың бас устасы,—деп таныстырыды аўылласларына, сөйтіп олар аўылдың келешеги жөнинде узақ әңгіме баслады.

Жасы отызлардың этирапында жүрген бул рус жигитинң жайдары минези, әлпайымлығы аўыл дийханларына әллеқандай жыллылық, жақсы сезим туұдырыды.

Оның менен дийдарласып, сөйлесип кеткенлер Төребайдикинен шыққан соң алсыраққа барғанша да шыдамайды. Гүңкилдилери еситиледи:

— Илаҳийда мийнеткеш көринеди.

— Кишипейиллигин айтпайсан ба?

— Бул МТС жигиттин қолларын абайладың ба, рас, шеккиш үрып темир ериткен қоллар.

Төребай Турымбетке сыйырлап:

— Қонақ жолда, «аўылнда мұғаллим бар ма? деп сорал еди. Жатарға шекем зериктирмей, биргे отыр, қосшым,—деп өтиниш қылған еди.

Сол бойынша Турымбет ҳәммениң сонына шекем гидирди. Александр оның сыртқы пишининен кәсибин шамалап билди.

— Сиз мұғаллим болсаныз керек?

Турымбет русшаға онша түсінбеседе, жүзи бурыштай қызырып «аўя» деди.

Александр русша менен өзбекшени араластырып сөйлер еди. Турымбетti көп қысындырмайын деди ме, мүмкіншилигинше өзбекшелеп Төребайға:

— Жолдас Председатель бул күтә қуўанышлы,—деди өзин еркін тутып. 1921-жылы бәхәрге Түркстан ЦК сыйның тапсырмасы менен агитбригаданың составында ҳәзирги окрисполкомының жолдас Фафуров дилмашымыз болып келгенимизде, жергилиқли жигитлерден мұғаллимди аўылдан түүе қаладан ушыратыў

қыйын еди. Қөрдинизбө жаңа дүзим қанша нәрсеге еристирген!..

— Оған шекем қәйерде ислегенсиз—деди Тұрымбет аўзын буўғандай үнсиз отыра бериўдің есабын таппай.

— Бурын Сормова заводында ислегенмен. 1920-жылы мени Туркстанға жиберди. Соңнан баслап Ташкентте исследим,—деп, ол Тұрымбеттің қашшаннан бери муғаллимлігі, үйинде кимлери бары мәнен қызықты. Сораўларына жуўап алғаннан кейин:

— Мен сизикинде болсам мақул ма?—деди, Козлов күле шырай берген қәлпинде.

Ешайинде мойынтаұлық ететуғын Тұрымбет қысынды ма, ямаса албырады ма, сәл қызыарып:

— Мақул, —деп салды. Төребай қуўянғанынан күлип қоя берди.

— Қөплеген қонақ атқарады деген усы, Тұрымбет иним. Бизикинде жас балалар болған соң қысыныспаға түсе мәдеп отыр едим. Тамақ жөнинде қысынбан, туп-туұры үйге келе берин...

Тұрымбет Александрды ертип келгенде Гүлбийке кемпирдин бети қырыққатланып, бирақ, жалғыз баласының билип ислегени усы болғанлықтан қарсы келеалмай, тек бир шәрт қойды:

— Үйде шошқанын гөши желинбесин!

Александр кемпирдин не айтқанын өзинше шамалап «яқшана» деп, қулимсиреди. Ал, Тұрымбеттің анасын тόлық қуўатлағанын сезип, қулағына аўзын басып сыйырлады.

— Қапа болма, муғаллим, бул жөнинде мен сенин жүзинди төмен етпеймен, бирақ, шошқаны асыраў пайдалы фой, ҳәр жылы нешеўин туўады жаныўар. Ҳеш гәп, еле сен түүе апамыз да тусинеди...

Оның бираз сөзлерине түсингеген ушын ба, ямаса анасының онайсыз гәпі ушын қысынғанлықтан сыйырлыны еситпей қалды ма, Тұрымбет үндемеди, солай болсада жузи жыллы еди.

* * *

Өткен тунги келисім бойынша ТОЗ ағзалары Александр менин бирге МТС қурылатуғын жерди көриүи керек еди. «Ұлкен жай» да биринши болып оянған Орынбай болды. Ол Қалий мәнен қарсы есикте туратуғын еди. Дәрриў Қалийдин қапысын урды.

Қалий кийинип атыр еди. Азан менин мени басқыламақшы екен деген ой менин Қалий иштен даўыслады.

— Билемен, Орынбай көсе, билемен, Түсінде басыңың саўтанақ жери қалмай, жұн шыққанын айтажақсан...

— Оннан да зорын көрдим, бала. Түс кийели болады. Ең

жақсы көретуғын болғаным ушын саған айтпақшыман, шықдалаға.

Қалий тез шықты.

— Мен кеше көп нәрсени ойлап, бир ырым менен жатып едим, түс көрдім.

— Не түс, жақсылық па?

— НЕ болаңтуғының билмеймен. Бұғин түсімде кешеги келген, «МТС жигиттін» қолтығында гелледей ай көрдім. Тап құшаклап алып туп-туұры усы «ұлкен жайға» әкеле атыр.

— Пай айттың-аў сен де.

— Аўа, жора, аўа. Гелледей бир бөлек айды иркилместен әкелип усы дәлизге қойды ма де, әлем жақтыланып кетти. Құянғанымнан ҳаўлығып ояңдым.

— Сен де тығынын баспай сөйлейсөң-аў. Аспаннан ай түсерме, оны алған киси өзгеге берер ме.

— Ҳаў, мен өтирик сөйлеп ол «МТС жигит»тен ғәрезим барма?

— Ҳәй, келте, неге инаңбайсан?—деди даладан отын қушақлап киятырған Тұрсын.—Қараң, күн жылдытып бәхәр басланыпты.

— Эне, айттым гой, усы «МТС жигит»—инде кәрамат бар. Өзи менен бәхәр әкелген. Аўылымызға баҳыт болар, сирә—Орынбай баладай қуўанып, Қалийди далага қарай сүйреп жөнелди.

— Ҳә сений, қуршаңқы қатын. Егер сол араласпағанда жақсы түс екен, ўақ бузды,—деүи менен Қалий тисленип, Орынбайдың жетегинде жуўырып кетти.

— Ямаса кеше кеште электр деппе бир нәрселерди айтқаны. түс болып ендимекен?

— Қәйдем, бала.

Олардың даўрығына ҳәмме ояңды. Ҳақыйқаттан да далада бәхәр кейпі бар еди. Өткен гүздің ерте сүйіғанынан қысы менен бираз тарыққан ТОЗ шылар бәхәр кейпине қуўанысып, далға шығып тур еди. Тұрымбеттин үйинен үш адам шықты.

Олар Төребай, Тұрымбет ҳәм Александр еди. Үшеўинин де ийинлеринде бел. Жалаңбас бийдай сабан реңли шашлары азанғы қуяшқа шағылышып, желкилдеп, сәделлери илиўсиз ески сур шийнелинин шалғайлары бәхәр шамалы менен артқа қайтарылған Александр, алда киятыр.

ТОЗ ағзалары «МТС жигиттін» алдына шығып қоршалап, шоғын бузбастан аўылдың шығысына қарай бағдар алды. Александр тап олардың ески танысларындағ-ақ әжик-гүжик сөйле-сип баратыр.

— Биздеги бир шешилмей атырған мәселе,—деди Сейтжан.
— Байлардың жерлерин толық тартып алыша мүмкіншілік болмай атыр.

— Аўа, аўа... Александр қосшым,—деп Орынбай да оны жанапайлады.—Гилем өнимдар жерлер еле Дүйсенбай менен Атајан байда.

— Былайынша қарасаң, бизди байлардың баяғы езиүи, азық аўқатты солардан алыш, қазыўын қазамыз,—деди Қалий.

Дийханлар, жабырласып, арза етип атырғаны ушын қысынды ма:

— Жоқарыдан бай, бардамлыларға белдар салып қысыў керек деген тәртип бар,—деди Төребай.

Александр дийханлардың ойларын жуўапсыз қалдырмады:

— РКП(б) Орайлық Комитетинин сиясий бюро мәжилисінин қарапы бар. Қарапда Орта Азия республикаларында жерсүү реформасын жүргизиў жөнинде айтылған. Жергиликли шааратларға байланыслы усы нәрсе қарақалпақ автоном облас-тымызды еле қолға алышбай атыр. Азғана сабыр етиңлер, ҳәм меси шешиледи. Ҳәзирше МТС қура турайық.

Олар аўылдың күн шығарындағы ушы-қыйырына көз жеткисиз көңисликке шықты.

— Қарашлар, қанша партай жерлерге ийесиз,—деп Александр белин ғырт еткизип, жерге шанышты.—Усы кәрадан МТС қурылсын басласақ қалай қарайсызлар?

— Суў шықпайды бул жерге,—деди Қалий.

— Бизиң қолға алайык деп атырған исимиз Қегейли түүе жер асты суўларын аспанға атлықтырады. Ал, ҳәзирше қурылсыты дәръяның тасқын суўы да баспайтуғын бийигиректе салғанымыз жөн.

— Бизиң аўылға сени Жұмагүл жиберди ме?—деди Орынбай ишин дүбірлеткен сорауды бергенше шыдамай ҳәм «айтып жибер» дегендей Турымбетке қарады. Турымбет төмен қарады. Александр Турымбеттин не ушын төмен қарағанын анғармай, сорауды да еситпей, шинелин қапталындағы шөпликтин үстиңе таслаш, дәңгелек жағалы тоқыма жүн көйлеги менен жалаң бас, қолына белин алды ҳәм турған жерине домбық үйди.

Енди оның қасындағылар да қарап турмады. Бәри шешинип, кийимлерин бир жерге үйди. Александрдың көрсетпеси бойынша Төребай менен Сейтжан шыжым тартты, басқалар шыжымның изи бойынша бел-кетпенлери менен узын шубай шапыңық ислеүге киристи...

Сәскеге таман олардың изинен Бийбайым бир гүзе қатық пешен келди.

— Иске сәэт, азаматлар!

Бул дәстүрге қаның ТОЗ шылар Бийбиайымды қоршап алды.
Бириңи кесе қатықты Сейтжан Александрға усынды.

Александр симирип ише сала қалтасынан пул шығарып берди:

— Ҳақыныз.

Дийханлар шүү ете қалды.

— Аўылда қатық, сүт сатыў айыл болады,

— Аўылымызда ондай дәстүр жоқ,—деп Бийбиайым Александрға қайта-қайта басын шайқап. ТОЗ шылардың балалардай таласып күтө іштейлилік пенен өзлери құйып қатық ишкенине мardыйып.—Ише бериндер, тағы әкеleмен,—деп атыр.

Бул пейли кең аўыл адамларына Александр айрықша ырзашылық пенен құлымлеп, шеп қолы менен шашын өрлеңкиреп жиберди де, бириңи домбық урылған кең жазық далаға узақ нәзер таслады.

* * *

Бәхәрге қараса Салый устаның жумысы гүжип, устаханасын шықпас, соннан келген аўылдың ғуллән керек-жарагын соғып үлгере алмас еди.

Александр тек Салый устанын ғана емес, пүткіл аўылдың мүшкілини женилледti. Қолы ҳәр тәреплеме өнерли жигит екен. Дийханлар көмир жеткерип турса болды: бел ме, кетпен бе, орақ па, ҳәттеки, ең қызыны пазна қуын ма, бәрин ислей береди. Аўзы-басы ғожалақ-ғожалақ қүйе болып, ис көбейип кеткен ўақытта, я көрик баса алмай, я оттағы қызған темирин ала алмай, шыр-пыры шығатуғын Салый уста Александрдың шәкиртіндеги болып қалды: көбинесе көрик басады, ал көрикке темир таплаў, соғыў Александрдың исине айналып кетти. Қалайда барлық ис жылдам исленеди. Ҳақ кеүіл, бул мийнеткеш жигиттін дәслепки қәдеми ҳәммени ырза еtti.

МТС салынатуғын майданлықтан тырнақ орны қазылыў менен бәхәрги егиске таярлық исleri де тенден күшәйди.

Жаңадан егис жерлер де ашыла баслады...

Әүелги күнлери Төребай Турымбеттиң анасы менен сөйлесип егер үлгере алмаса, Бағдагүлге дән тарттырып турыўды тапсырып кеткен еди. Дән бираз қәхәтлеў болғаны ушын кемпир берип жибериүге қыйланып, өзи дигирман тартатуғын болып алды.

Бир жола кемпир өзинин отырма дигирманына ун тартыл атыр еди. Александр көрип қалып, қасына келди де кемпирден рүқсат сорап, тартқышты усады. Айландырмақшы болды. Зил екен, «Хүй!» деди тартқышты бирден айландыра алмай.

— Ана, қалай күшиң жетип атыр? !

Кемпир түргелди. Александр мүмкін болғанынша кемпир түсініү ушын жергилікли тилде келешекте бундай қол мийнети болмайтуғынын, аўылда орталық ун қараз салынып, ол МТС та трактордың күши менен айдалатуғынын айтып атыр. Гүлбийке кемпир түсінбей, оған дигирманды көрсетип: «дигирман яқшы, яман?» деп қояды.

— Яман.—деди Александр.

— Келин керек, көлин! Балаға айт,—деди кемпир,

Александр оны түсінді. Тұрымбет келгеннен соң сорады:

— Не ушын анаңа аўыр дигирманды тарттырып қойыпсан, неге көмек бермейсөн?

Тұрымбет жергилікли ҳалық арасында еркек адам ушын дигирман тартыў намыс болатуғынын, ондай еркеклерди адамлардың «қатынек» деп ататуғынын айтпақшы болып еди, тили тығызып қызарды. Оның әлле әрселерге қысынғанын билип, Александр дигирманың ояқ-буяғына қарап-қарап алыш:

—Бузып қайтадан қурайын ба?—деди.

— Пускай,—деди Тұрымбет келте ғана.

Александр кемпирди шақырып алыш, дигирманды қайтадан түргелме етип құрыўға келисти.

Ертенине, дигирманның ун түсетеуын уясы кепкеннен кейин, Александр дигирманды урман-пурман тақырлатып айландырды. Шашлары селкилдеп турған бул жигит бир қолы менен дигирманның аўзына дән құйалмайды екен. Кемпир уұысы толы жүйері қуып жиберди. Дигирман Александрдың қолында зырзыр гүрилдеди. Кемпир шад, шақалақлап құлиў менен тур. Мектептен ҳәзир ғана келген Тұрымбет дигирманханаға кирип, ҳайран қалып мыржайып тур еди, женинен услап.

— Крути, крути,—деди Александр оған тартқышты усынып. Тұрымбет ўаҳаҗалап күлип, қашып кетти. Александр оны қайтадан жетелеп келди....

Тамның ишине өзгерис кирди. Александр ағаш таўып келип үлкен кәт соғып, терге құрды. Бунда еки бойдақ жатады. Бара-бара оған кемпир де үйренді. Тегаран ылас болып жатырған жер болса, Александр сыйрырып таслайды ямаса Тұрымбетке сыйыртады. Ҳәптесине бир сипсе усламайтуғын кемпир баласын аяғанлықтан ҳеш бир төсектө гирбең қоймайтуғын болды. Александр кийим жууыўға шорқат еди. Егер, кемпир көйлеклерин жууып берсе, бир шийшеге ыссы қум толтырып, астақтанын үстине қойып, ыссы шийшеге менен ысып-ысып тегислейди. Оқыўдан келгели кийимлери, жыйрық-жыйрық болып жүретуғын Тұрымбеттін көйлеклері, шалбары сымра тартқандай тегислеңип қалды.

Аўылда дигирман жетиспейтуғын болғанлықтан ҳаяллар бул үйге көп келетуғын еди. Базда Александрдың дигирман тар-тып атырғанын көрсө бетлерин сыйып, «өйбей, өйбей» десип зып береди. Ол Ҳаялларға көп қарай бериүге тартының, дигирманда бийтансыс ҳаял гүрилдеп атырса, дигирманханаға нәзерин де салмас еди. Бир сапары, тулымлары есилген, ири денели, қызыл шырайлы, қара қаслы, кен маңлай бир қыздың дигирманханаға кирип баратырғанын көрип, қапыға жақынлаған жерде бирден иркилип жүргеги гилк еткендей болды. Әтирапына жалт қарап, адам жоқ екенин сезсе де келген пәтиндеги және ишке кирип кетти.

Кемпир оның жумысташ келетуғын ўақтына чай демлеп қойған еди, чай ишип отырғанда да дигирман оның басынын ишинде айланып атырғандай. Тартқыш «шақ-шақ-шақ» еткен сайын, жүргегинде бир нәрсе шатнап баратырғандай сезилип, чайын онлап ише алмады.

Усы күннен баслап ол дигирманның пәтли гүрилдеп тартқыштың «шақ-шақ-шақ» еткенин еситсе, сол қызы емес пе екен деп, қулағын салып өтөтүүн әдетті шығарды.

Сөйтеп жүргенде, Турымбет пенен түсте шығып баратырып, сол қызды гезлестирип қалды.

— Нурзада, аман-саұ бармысан—деди Турымбет қызға.

Қыздың қара қаслары еркисиз қағылып, ийнедей кирпиклері төмен қадалды. Александр Турымбеттин бул сорауында сыр бар ма дегендей, қарап еди, ешенинде қызға жолықса пәрүйәй пәнсери болып өтип кететуғын жигит мақтандышлы пишинде:

— Жақсы ма—деп сорады Александрдан.

— Ҳымм!—Александрың жүзлөринде әлле қандай кеүйлсизлик пайда болғанын Турымбет сезбеди. Бирақ сол күннен баслап Александр Нурзадаға бурынғыдай ынтық бола бермеүге өзинше қарар етти. «Бәлким, оны Турымбет жақсы көретуғын шығар. Мен олардың алсып баратырған отына суў болыш қүйылмаўым тийис...»

Деген менен ол жумыстан үйге қайтысын, шаң басқан жүзиндеғи ойнақшыған жаўдыр көзлери дигирманға киятырған кепшикли ҳаяллар арасынан Нурзаданы излей бериүин, бәри-бир тоқтатпады. Өзине жәрдем бергени ушын ба, ямаса бәрхә ағаштай қақайып, үйдин ҳеш бир машқаласына айланбайтуғын улы Турымбетке үй жумысын ислетип, базда отын жарғызығаны базда от жақтырғаны ушын ба, дигирманға келип гезек күтиш отырып қалған ҳаяллар менен әнгимелессе Гүлбийке кемпир:

— Бизин Турымбеттин жорасы «МТС жигит» жақсы жигит екен...—деп сөз қылатуғын болды.

Солай етип Александр аўыл арасында «МТС жигит» болып атасып кетти.

* * *

Арадан көп ўақыт өтпей, Александр аўылдың үш-төрт адамы менен Тәрткүлден ақсайлар, плуглар, тырмалар алып қайтты.

Бул жағдай биразлардың ишегине қоз салды. Дүйсенбай-дың геүкеўи менен Мәмбет молла қайтадан тиришеленип:

— Ағаш гүндесиз еккен егин мәкириүге айналады,—деген өсегин қайтадан гүжитсе де, өсектин кимнен шыққаны және белгисиз қалды. Деген менен биразлар болу өсекке исенди де, өзлериңин ағаш гүнделері менен бола берди. Ал ТОЗ шылар болса плуглардың жерди тереннен сүретуғының көріп, егиндердин зор болатуғының қуұанысты. Плугларды сүйретуғын өгизлерди, атларды айрықша баққыра қойды...

17

Тұрымбет өткен сапары қалаға—Жумагулге барғанда Дүйсенбайдың «барып бир көрин, не дер екен» деген тапсырмасы бойынша барған еди. Жуұмағын елеге шекем Дүйсенбайға айтпай жүріпти. Барды ма, бармады ма, ямаса Жумагул оны құуып жиберди ме, ол тууралы Дүйсенбай билиүге қызығады. Себеби, Тұрымбеттен Жумагулдин кейипин билсе, ислейжақ ойлары бар еди... Өзи барып сорауға батына алмайды. Бәрқұлла қо-лындағы құсы болып жүрген Тұрымбеттің үйине Александрдың келип жатыўы оның аяғына урылған гилти жоқ кисен болды. Жазы-қысы бир ен бәздей болып жататуғын еки үй ортасындағы ақ соқпақтың үсти гөнерип баратыр, усы бәхәрде шөп басып кетиў хәўпи бар.

Ол бир рет Жуманияз ләўзени излеп тауып алып Тұрымбетти аўзына қаратып беріүди өтинген еди. Тұрымбет жарғының бир қулағына бас урып келсе де, ләўзениң қорқытқаны себепли келдім деп айтпады. Тұрымбет енді айтқанына жорта бере ме, жоқ па, бул жөнинде Жуманияз ләўзе келип ҳәм хабарламады. Соған қарап «Тұрымбет маған өз-өзинен келди» деп, қуұанып жүрген Дүйсенбай Жуманияз ләўзе кешиккен сайын, «негайбыл тұнде буның гүмин шекпесе болар еди» деп қорқатуғын еди. Тұрымбет және хабарласпай бийдәрек кеткенге «мейли, өлтири-син» деп турады да, «хаў, қоя гәр, онда бергенлерим күйшп кетеди ғой» деп, ҳаўлығатуғын болды.

Хәkkедей сақ ҳеш қашан алжаспайман деп жүретуғын Дүй-

сенбай қыстың күни және бир алжасқан еди. Бул алжасыры еле есінен шықпайды. Дән план ушын қыстың күнлөрги ура қараспада арқадағы топардан келген дийханлар қырманының қасына көміп кеткен бир ура тарысын тауып алды. Ҳәмме нәрсени ерки менен берип жүрген адамға бул өлимнен жаман пәнт еди. Бирақ оған да сумлық тауып қутылды.

—Алақойынлар егис басланарға таман тұхым ушын бережақ едим...

Ал Александр келгели, әсиресе ол Тұрымбеттикең қоныс басқалы Дүйсенбайдың жан-ийнине от тусти. «Нәләтийлер неге хабар алмайды», деп сөгинеди. Түн ишинде үйқысын бузған адамды ийттен бетер жек көретуғын Дүйсенбай түндерде үйқыламай, тышқан тысыр етсе де «усы Шанияз емес пе?» «Жуманияз ләүзе ме екен?» деп, басын жыландай көтерип және дастыққа қояды. Өзинен өзи жатып «япырмай алла! Өли төсекке киргеннен соң да үйқыдан бэздирдин» деп ҳәр қапталына гезекме-гезек аўнайды...

Далада ийт үрди. Дүйсенбай орнынан тұра сала қапыға жақынлап, тың-тыңлады. Биреў киятыр. Ийтке бир нәрсе тасласа итимал. «күшим-күшим» деген дауыстан кейин ийттиң шабаланғаны басылды.

Сырттағы кисиниң аяқ алысынан-ақ танып, тәмбини тайдырып, киргизип алды.

— Эй, алла, басымды сургинге салдың-ә! Бейиштен орнымыз болса налымас едик,—Аўзы басы таңылған Шанияз супы сарсылып, төсекти қармаланып барып жанбаслады.

— Араны ашып жибердициз ғой, супы?

— Сорама, сорама...—Шанияз супы еле солығын баса алмай отыр. Оның бул келисine қәнәэт етпей, Дүйсенбай тыптырышынып, оның келиў себебин билгенше асықты;

— Супы, сөйлей отырса?

— Ийшанымыздың абройы зор екен.—Суўпы сақалын сыйпады.—Аржақ бержақтан күш биригип атыр. Мен Әмиүдәрьяның қубласына өтип, ийшанымыздың тапсырмаларын орынлайман деп көбірек иркилдім. Үш жұз алпыс әўлийе жайласқан Генеде¹ болдым. «Қара қапы» әўлийеге бардым, ҳәмме жерде ийшанымыздың атын еситкенлер орнынан ушып тұра береди. Ийшаның өзи ашық айтпаған менен олардың жоқарыдан қолы барырас па деп сездім. Әңгимелери соған үқсаған. Ираннан жәрдем бар қусайды. Гөнедегилерден де соны аңладым.

Гөне—Түркменстанның ҳәэзирги Гөне-Ургенч районы.

- Тек адам жыйнадын ба?
- «Қара қапы» әүлийеде жұзлеген бес атар көрип қайттым.
Соны бизлер аламыз.
- Дүйсенбайдың аўыр бойы азмаз жеңиллескендей болды.
Көкирегин кернеп «ұххұ» деп созды.
- Жұманияз ләўзе менен Мәтжан мықыры келди ме? — деди Шанияз супы.
- Келмей атыр. Келемиз деген ўәделерин жұтып кеттиме деймен. Тұнде ийт үрсе солар ма екен деп, шала уйқылап басым зил, мең-зен!
- Ал, еди, мен усы киятырғанда олардың мәкан жайынан, «Жиңишкениң» тогайынан киятырман. Жоқ!
- Олар былтыра-ақ Порлы таудын арқасына қарай жылдысты, гой.
- Ишан маған усы сәрсөнбиге жет деп еди. Бүгін сәрсөнби. Бир күн кешиктим. Бирақ, көр дегенлерин көрип, бол деген жерлеринде болдым. Ишанымыздың саған тапсырмасы мынау: Сен Ләўзе менен Мықырыны таўып, ақылландыр, олар жас гезлеринде Қасым ийшаның мектебинде оқып журип, бир-еки шаппатын жеген екен. Сол ушын дық сақлап, өз алдыларына бир төбе болып жур. Онысын қойсын. Түбинде мақсетлери бир болғансон суйлыққа таслай бермесин. Айт. Олар туғе Барлықбайға шекем ийшанымыз не айтса мойын бурмайды...
- Ишанымыз Жумагул тууралы не айтады? Еситиүиме қарғанда Жумагул абыройлы болып баратырса керек. Қалада жас қызыларды мектепке жыйнатып атырған усайды... «Қаратерен» жаққа барып қайтқан дейме?
- Ондайды сорап не қыласан? Биреў «Жумагул сөйтепе?» десе «өтирик» деуди билмейсен бе? Сен де сөз қылсан, халық инанғыш! Оның абыройы өсе береди. Сениң не ушын жайынды мектепке бергенінди ишанымыз бирден-ақ түсінді. Бирақ, аз ҳәрекет етип атырғаныңа кейип атыр. Аўылдынан адамлар таярла. Бир орыс уста келипти деп, еситтим бе?.. Айтпақшы, сизин аўыл ақсақалының өзге миллеттен екенин неге умытып баратығанына ишанымыз жүдә қатты ашыўлы... Хожанияз дегениң қандай пәмсиз адам өзи... «Қарақалпақ, қарақалпақ деген сөзді неге бөрттирип журмейди. Айт бөрттирсін. Болмаеа ишанымыз наразы болады.. Қой, болар, таң атып баратыр, кеттим!..
- Үй ийеси Турымбет жөнинде кеүил қапашылығын айтпақшы еди, үлгере алмады. Шанияз аяқларының ушынан сылт-сылт басып шығып, ерик бағының арасында байлаўлы турған атына минди. Дүйсенбай үйине кирип «Жумагулди ишанымыз не

ушын «Қара терең»нен аман қайтартқан себебин сорамаппан-аў» деп, жамбасына бир урды.

Азанда ол Турымбет жөнинде және ойлады: усының өзи айнып кеткен жоқ па? Оқыудан келгенде бир өжетленди. Соңынан онғарылды. Қалаға барды, және бир бәле тапты, Жумагүлге жиберіў қәтө болған жоқ па усы, мына бир орыс адамды сол үйге киргизген құдайдан бийүмитти айтсана!...» Ол әри бери ойланып көріп, қайтадан анықладап, сөйлеспесе, жигиттиң кем-кем қашықладап баратыранын сезди. Сол ушын түстө бир тауық сойып Турымбетке ми्रэт салды. Турымбет, оның менен жеккө отырсаң тағы мийимди айландыраң деди ме, мектептен шығып киятыранда алдынан гезлескен Хожаниязды ерте келди. Ушेүинин ортасында бир-бирине ҳәл салыспа, тек ғана МТС жөнинде әнгіме болды. Бирақ гәплердин арасында Турымбет Александрды да қосып отырды:

— Мийнеткеш, ақыллы рус екен.

Олар Хожанияз екеўи бир-бирине түсинетуғын еди, ал, Турымбеттің өзге гәп қозғамай ақыллылық пенен сақлық еткенине ҳайран болып, кеүлиндегилерин ортаға салып, ашылыса алмады. Солай етил, бул сапары Хожанияздан бетер Турымбет пенен ашылысып сойлесс алмағаныша Дүйсенбайдың пұшайманы артып, ертецине түстө Турымбетти үйине қайтадан шақырды. Бул иретте ол үйинде Александрдың жалғыз күтип отырғанын сылтаулап, кетип қалды. Дүйсенбай енди қасарысты. «Гөрге де бармайсан. Жылауын қолда. Алып қашып көр, аўызылық жағынды айырсын» деди тикленип. Ақырында, төртінши мирәтке Турымбет жалғыз келиүге мәжбүр болды. Бул да туслик гези еди. Ҳеш ким Дүйсенбайдын киргенин көрген жоқ. Көргендеге де мектепке қоңсы үйден ким гүманланады?

Тамақ пискенше олар соқта ойнады. Турымбет утыла берди. Оның кеўли пүткиллей басқа жақта екенин сезген Дүйсенбай жортатып, бир утылып еди. Турымбет оның көз көреки утылғанын билип:

— Есап емес, —дең соқтаны жыйнап алып, қайтадан бөлди.

— Жуманияз ләўзе тутылыпты!—Дүйсенбай қолындағы бес қағазды манлайының алдына жайды ҳәм соқта арасынан сығаланды. Турымбеттің жазық манлайында жыйрық пайда болғанын сезип:

— Алты қал менде—деди де ғарғаның алты қалын жергетасласап жиберди.

Александрдың пүткил елдин келешеги, МТС, социализм, коммунизм ҳаққындағы әнгімелерине елигип жүретуғын Турымбет-

тиң ҳәммә нәрседен гүдери үзилгендей көзлери тынып, Дүйсенбайдың жерге түсирген қағазын кесиүдин орнына:

— Алты қалың жоқ болса жети қал менде,— деп қайсы қағазды услағанын анғармай, гарғаның дузын жерге таслаш қойды.

Дұзды көрип утылатуғынына көзи жеткенликтен бе, ямаса оның албырап қалғаны ушын ба, қолындағы бес қағазын жердегилерге араластырып жиберип:

— Ләүзе геүек адам. Басы бас емес, малақайға қәлип,— деди Дүйсенбай.— Адамның нәмәрти өзи менен турмай жолдасын әш-кара қылады.

— Ылаж жоқ па, енди? — Тұрымбет суүық дем алды.

— Қорықтың ба? — деп күлди Дүйсенбай. Тұрымбеттің жүзи қәдимги күйине түсти.

— Қорықпа, ҳәзирше ол аман. Егер тутылып қала қойса ҳарамлық ететуғынын билер ме еken деп, сынап атырман. Билсөн болты. Оны тутылмайтуғын етиў көрек. Жәрдем сорап жүрипти.

— Енди қойса болмай ма еken. Бир жерге барып ТОЗға киосе ким биледи. Александрдың айтыўы бойынша еки-үш жылдың ишинде тракторлар көбейип, «арба», «гүнде», «мойынтырық», «тиркис» дегенлер, тек аүыз еки айтып жүретуғын керексиз зат болып қалады, жерди трактор сүрип, егинди трактор егетуғын болады. Сондай күши бар кенес ҳұқиметине қарсы турып еси жоқ па еken? Қөрсем түсіндірер едім өзине.

— Сол тракторларын, МТС ын, бәри де өтирик нәрсе. Абайсиясат деген бола береди. Тек халықты инандырыў ушын ислеят атырған нәрсе. Жансыз нәрсе жер сүрип, егин егип келистире ме? Бәри шайтанның иси. Ондай жерден алған егиннин өзи ҳарам! Диіханның қолы қабармай ишкен тамақ мәкириў дейди моллалар.

— Мәкириў болса өзлери неге қолын қабартпай, уялмай ишил келди? Бәри бийкар!

— Сени МТС орыс қатырып баплап, мийине құрт болып түскен еken. Бәри бир, сен Жуманияз ләүзениң тақымына көкмар болатуғын адамсан. Бир мүшенди суүырып алмай жаздырса, басым садақа.

Тұрымбет және албырады.

— Баяғыда Жумагұлдин алдына барып па едің?

— Ўй жансын оның!

— Өзин бил. Ол түўралы да Жуманиязға бир жуўап берерсен. Ал енди, Қалий келтениң қызын аласаң ба? Я Мәмбет молланың қызын аласаң ба?

— Ақылым ҳайран.

— Шақырғанда сөйлесейік, дегеним усы еди. Телпегін менен ойласып көр. Әрманда өлип кетпел Қысқасын айтқанда, менини үажыбаты ийман, халықты ҳәм қытатуғын, ҳәм узақ өмир сұретуғын жолынды айтып атырман. Түбінде адам деген жер томпайтатуғын мақлук! Өли арысланнан тири тышқан артық.

Тұрымбеттің тамақта иштейі кемейді. Пұтқил денеси аўыр тастың астында езилгендей сүйретиле, бир қолын жерге таянып орынан тикейді...

* * *

Тұрымбеттің турақсызылығына уұы-зыйы қурыған Дүйсенбай азанда күтилмеген жаңалық еситти.

— Салый устаның көрігин жыртып дүканын өртеп кетипти...

— Таза плугларды жоқ етип, баққыдағы өгизлерди әкетип қалыпты...

Дүйсенбай бул ҳәдийсеге өзинше баҳа берип, усы әтирапқа Жуманияз ләўзениң келгенин түсінді.

Дийханлар бул ойқанды ислегенлерди таппай зер-зебилликте.

«Егер өртенге шекем табылмаса, менин де гүман етийі мүмкін»; деди өзинше Дүйсенбай бас қасып ҳәм кеш болғанда өз жайына — мектепке от бериүди ўйғарды. Солай етип, аўыр жатарда далаға шығып жән-жаққа қулақ салып тур еди: «Дүйсенбай!» деген сыйырлыны еситти. Ўйқылап кеткеним жоқ па деп, көзлерин уұқалап, жан-жағына қарап, қауын қарақшысындей биреүди көрди.

— Жақына бері, неге қорқып турсаң? — деди жансыз қарақшы тилге келип қыбырлап:

Дүйсенбай түйе таұықтай талтаңлап қасына барды.

— Ҳәзір «Жаңа жарған» жаптың сағасына жет!

Бай айланып үйине кирди. Ойласарға адам жоқ. Күткен адамы келсе де бойы аўыр. Ошақтың басында бир чайник чай демлеүли тур еди. Сүүип кетипти. Бир кесе құйып алыш лық-лық симирип, мұртын, алақаны менен сыптырып жүрип, үйден шықты.

Оның қайда кетип, қайда жүретуғынын өмирлик қослас болғалы сорап көрмеген ҳаялды, ол кеткен соң есикти иштеп жатып қалды.

Үәдели жерде бағанағы шақыртышының бир өзи зенірейип тур еди. Қасына жақын келип жулдызлардың жақтысы менен оның балтырын ораған ақ пайтабасын абайлады. Бирақ ол Дүйсенбай жақынлаған сайын артына бәсип-бәсип бир түп жыңғылдың қасына иркилди ҳәм «ықым!» деп қырынып жөтелип еди,

дөгеректеги қараўытқан жыңғыллардын, шенгеллердин түплери сыйыр-сыйыр етип, астыларынан зонқ-зонқ етип тақыр жерден көгергендей, биреўлер көтериле келди. Бай қоршаўда қалды. Этираптағыллардың ҳәммеси жарақлы еди, базыларының қапталына асынган қос баўларынан сүйек саплы пышақлардын гүмис бурандалары жылтырап көринеди. Кимиси мылтық асынған. Қийимлери де ҳәр қыйлы. Ҳаял жаға бешпент кийгенлери де бар. Җүйсенбай олардын түрлерин көрип, неси екен деп, ойланып турмады. Себеби ҳәммесинин де ерекек екенлигин иши биледи. Ҳаял жағалы бешпент кийгенлер де ерекек қәддилерин дүзеп тур. Ийегиндеги сақалы қалың, елиўлердин шамасындағы муртыжоқ биреўди көрип, супыма екен деп, ойлады. (Супылар муртың қырдырып, сақалың қалдырады). Бирақ бул малақай орнына, түйинин еңбеклигине қойып, шаршы тартқан. Әстүрде бундай жастағы адамлар ақ териден тысланған жатақ малақай, я кураш кийиүи тийис. Бай қийимлерине қарап оны онбес-жигирма жастағы бала жигит пе деп шамалады. Ким өзи бул? Егер айқасып қалғанда, қайсымыз жеңер едик деп, ийинлерине қарады. Оның ийини онша кең емес, жұдә әлжуғаз, билеклери жицишке, бармақлары аш ишектей сылынып қалған биреў. Бойы да орташа. Қалғанлары да ҳәр қыйлы. Ишинде бир ақ теректей узыны бар. Ол бойы менен ҳәммени басып кетежақ болып тур. Оны бирден таныды. Бул Жуманияз ләўзе еди. Басқаларының кийимлерииниң өзлериники емес екенлигин, гейпарасының сақалларының да анық сақал емес екенлигин анғарды. «Буған заман айыпты. Бәлкім, булар гилем байлар шығар, мақсымлар ма, молла ма, ийшан ба, улама ма, қудай билсин, ямаса иштен қартайып жаслайынаң кеселбент болған биреў ме екен»—деди бойы ҳәстедей Мәтжан мықырыны абайламай. Ал буны шақырған шабарман өзи менен қапталласып тур еди.

— Қәйерде сөйлесемиз?—деди оған бай. Әдебинде өзин жудә қорқынышлы тутқан бай оннан жуўап алмастан бурын бир өкшеден айланып, әтирапындағыларды және көзден өткерди. Соң Жуманияз ләўзеге қарады:

— Шақырған екенсизлер?

Түйениң мойнындай иймейген дәпен Жуманияз ләўзе байдың ийнине қол салып «отыр» деген ишарат пенен тәмен басты.

— Өзлериңиз неге отырмайсызлар?—деди еңсесине минген аўыр күштен айбынып. Ҳәмме кейин серпилди. Жылдам-жылдам жерге отырысты. Әдебинде албыраған менен бай бул адамлардың ҳәрекетлерине өзинше сын берип тур. Ләўзениң даўысы өзине ылайық емес, майда еди. «Қатын даўыслы еркектен сақла»

деген, деди де, оның наудурыс ҳәрекетине, бассынбақшы болғанына ишинен наразылық билдири, бирақ сыртқа шығармады. Шөкке түсип отырды.

— Дүйсенбай, келген себебиңди ишинен билип отырган шығарсан?—деди Жуманияз ләўзе.

— Қайдан билейин. Мен ондай ўәлий емесмен. Маған ҳеш ким түсіндирген жоқ.

— Қәне Мәтжан мықыры, бир түсіндіріп жибер!

Жуманияз ләўзе, кисинин бойына сын таққанды қоясан ба, жоқ ба?!—деди тикейип турғанының өзи ләўзениң отырғаны менен барабар Мәтжан мықыры шинкілдеп.—Өзиң түсіндірең де болады. Мен түсіндірсем де болады, бирақ бул байдың ақылдан құры алақан емес екени ҳәммеге мәлим. Тұн ишинде кисинин мазасын киси ала бермейді фой. Соның ушын өзи барлығын түсініп отырған болыўы керек деп шамалайман.

— Гәптің қысқасы жақсы, неге сен соза бересең. Қәне, Дүйсенбай, сен кимликсөн, соны айт. Бизликтисөн, ямаса оларлық пысанды?—деди Жуманияз ләўзе гәпти шорта кесип.

— Сизлерлик болғанда кимлик болғаным, оларлық болғанда кимлик болғаным, мен түсінбедім? Бирақ бир құдайлышқапан. Рәсиўли ҳақ, Мұхамет пайғамбардың үмметимен.

— Сен жалатай адамсаң, сақлық етемен, исламға пайда келтиремен деп, жайынды мектепке бердің. Қәне, биз көрген пайда?—деди Ләўзе пәтли.

Дүйсенбайдың тили тамағына тығылды.

— Неге қамыстай қалтырайсан? Сендей қорқақ адамның жанын жәхәннемге жибериў керек. МТС қурылатуғынын неге хабарламадың?—Жуманияз ләўзениң даўысы қалтырады.

— Оллагер билмей қалдым... Оның үстине өзлерицизді көлдер деп күттим. Егер бир қасық қанымнан кешшениз бир нәрсе айтар едим...

— Бар кештик. Өлимлик болса да айт,—деди Мәтжан мықыры.

— Эй, Мәтжан!!! Бийлик етиўге ким ерик берди саған?—дел Жуманияз ләўзе ашыўланажақ еди:

— Минекей, сизлердин өзлерициз алаўыз адамларсыз,—деди Дүйсенбай пайттан пайдаланып.—Сизлер менен бас қосыў жаңға қәўипли. Бүйтетуғын болсаныз, бир-бирицизге аўызы салып тарқасып кетесизлер. Қордициз бе, Әир-бирицизге мин тарғып, бир-бирицизді сөйлөтпейсиз. Мен Жуманиязға сораў берсем Мәтжан жуўап береди. Болар елдин балалары бирин-бири батыр дейди, болмас елдин балалары бирин-бири қатын дейди. Усыннан

тәртии, аўыз биршилил болды ма? Өзлериңиз келип хабар алмас-
тан мени гүнакарлайсыз?..

Тым-тырыслық.

Дүйсебай орынан тикейип кетти. Этирапын тандырдай қор-
шаганлардың ортасында шыр гүбелек айланыш, бәрин ишинен
санап шықты. Олардың алауызылығы айтылғанин кейин тым-ты-
рыс болғанынан умитленип сөйлей баслады:

—Мен бәрине түсинемен. Бирақ сизлерди бундай ҳалда деп,
ойламағанман, баяғы көтерилистен соң тусинген шығар деп едим.
Енді де кеш емес. Ишицизден бир оданбасы сайлау керек. Сол
өл деген жерде өлип, тирил деген жерде тирилиү керек. Маған
да басшылық керек. Сол оданбасыға орынбасарлар белгилесе-
ніз де жақсы болар еди. Баяғы Тәжім мұрттың ислеген қәтеси—
орынбасар сайламағанлықтан болды. Өзи оққа ушқан ўқытта
усы араңыздан басшы болар адам табылмай, басқыға ушыраған-
сыз. Эне, бул жарамайды. Соның ушын өзлериңиз ойланып тел-
лекицизге кеңесип көриңдер. Нурымбет ахун қамалғалы ыдыра
кеттициз, билесиз бе соны? Менин айтайын дегеним: Қасым ий-
шаниң тапсырмасы. Ендиги жағында соның айтқаны менен жү-
риү керек.

—Керек емес!—деди уЖманияз ләүзе жекиринип.—Биз сеп-
нен Қасым ийшан менен арамызға дәлдәлшы бол деп отырғаны-
мыз жоқ. Билесең бе, баяғыда Төребай ел басқаралмай аўылға
масқара болады деп едиң. Бәри керисинше. Қасақана машинышы-
ның ҳаялын да қатарға қосып алышты. Сен неге сол ҳаялды қа-
тынлыққа айттырмадың?! Дүньясы көп ҳаял еди. Байы жоқ қа-
тын, жас жигитке қармақтай қабады. Өзине тиймесе, Турымбетке
неге әпермәдиң? Ешек!

—Ол қатын Турымбеттин бурынғы мұрындық енеси...

—Жап аўзынды! Дәліл керек емес! Аўылың орыс аўыл бо-
лып баратырғанда, сен не деп сөйлейсөн! Қаше плугларын дәръя-
ға таслаттым. Сол орысың мылтықлы жүре ме, билип бер. Ке-
ше топылайық десек мылтығы барма деп ойладық.

—Мылтық ол түүе Турымбетте де бар ғой.

—Билемиз. Ақсақалда да бар. Бизге сол уста орыс керек бо-
лып тур.

—Яқшы, билип берейин. Бирақ, инилерим, мени азмаз тың-
ланлар. Ең болмаса усы өз араңыздан бир одан басы сайлансын.
Ойланып көриңдер. Ал енді, ойлағанда да ҳәр ким көмешине
кул тартып, жақының гөзлемесин. Дыянатлы, аўзының дүйәсі
бар, обал-саўапты аңғаратуғын, оның үстине қатал, күши ҳәмме-
ден басым биреүди ойланыңдар. Ҳәзир билесиз бе, Қасым ий-

шан жарақ таярлап үлкен атланысқа шығажақ болып атыр. Бөлингенді бөри жер деген. Қасым ийшанға қосылыуды және бир ойланып көриндер.

— Дүйсенбай, билгишсine берме!

— Төбе-төбе болып жүриў, өз адамларыңа алып топылыў өз-лерицизге зиян, басшысыз бир ис ислеүге болмайды, түснинлер!

Хәммә самсаз. Дүйсенбайдың сынағысы келди ме, ямаса айтылған кеңеске олар ойлана берсін деди ме, көп иркилмей араптарын анып:

— Көрискенше хош, жигитлер! — деди де, мәрт қәдем менен кетип баратыр еди:

— Турымбетке бек бол, ол айныса сен де тири журмейсөн, — деп дауыслады Мэтжан мықыры изинен. Ояў жатпасаң сүйдүн астында қаласаң.

Дүйсенбай артына қарай-қарай кетти.

Бир жағынан олардың услап қалып азап бермегенине қуүанса да, шигинниң қамырындай ыдыраған, бир-бирине ийттей ырылдасатуғын бул адамларға иши ашып баратыр. «Әй, нәмәрттлер! деп бир гүңк етип, бәлким мениң жасымды сыйлаған шығар, ҳәм ғамымды жейин, ҳәм көмек бериўдин жолын табайын» деген ой менен үйиниң қасына келип иркилди. Жән-жағына ойланып қарады.

Айнала жым-жырт. «Жаңа жарған» ның саға бетинде ғана гүңкілділер еситиледи.

Таң атыўға мейиллене жақ. Анда-санда шөже қораздың қырылдаң дауысы шығады.

— Әс сақытламасам болмас екен!

Ол үйинен май дүңкесин алып шығып, класс жайына кирди. Партағарға бир, май дүңкеге бир қарап алып бирден серпип-серпии жиберди. Соң шырпы жақты...

* * *

Лаўлаған өрт жалыны эйнектен сағым тусирди.

— «Ха Дүйсенбай, түргел, өрт кетти, ха Дүйсенбай!»

Асығып, шешине сала атлас көрпеге оранған Дүйсенбай еле ояў жатыр еди. Бул дауысқа дәрпенбеди, тек мұртынан күлди. Өртес жыйналып қалған адамлардың дүрсили көбейип күйгелек биреў:

— Үай-үай, жанларың болса турынлар! — деп, эйнегин сиңдыражақ болып «тарс-тарс» урган соң барып «хаў, бала, ҳаў бала, не дейсөн? Не болып қалды?» деў менен тырдай жалаңаш даға жуўырды.

Бул ўақытта барлық парталар жанып, класстың төбеси ортасына түсип, енди Дүйсенбай жатырған өжиреге жармасып киятыр еди. Дүйсенбай жалаңаш күйинде албырап журип бираз ларға көринди ҳәм аяғына қоз басылғандай асығып қайтадаң ишке кирип, бөз ыштанын кийип, қолына бир шелек алғып шықты. Ҳәмме ҳәрекетте, зыр жууырысып, өртке суў қүйип жүр еди. Бул да араласып кетти. Бирақ ол нешше рет тәкирарлап «ўаҳ-ўаҳ!»—деп, сөгинсе де муртында күлки, ишинде ўақты хошлық бар еди. Сол ушын аяқлары да женил. Бирақ, онысын ҳеш кимге сездирмеди. Сәл саўасын тапқан гезде: «Усы ақылым менен қор болып жүрмөн-аў» деп өз-өзинен масайрап, сессиз күлип алады.

От оширилген гезде адамлар бирден басқы тапты.

— Суў-суў!.. жыққын-жыққын!..

Быйылғы бәхәрде Кегейли бираз суўлы еди. Аўыл бетки раشتан жыққын көтипти. Жалтыраған суў сарқырап, аўылды басып киятыр. Үлкен баса-бас енди басланды. Қыбырлаған адам Кегейлиге қарай жууырысты. Дүйсенбай бул ҳәдийсеге оннан сайын қуўанышлы еди. Шыдай алмай, аўзын алақаны менен басып селк-селк күледи де басқалардан қалмай алға жууырады.

Бәхәрдин бириńши айы болған менен еле суў қаймағы муз еди. Аўылды басып кетиў кәўпи туўып тур. Кишкенеден келип Қалий жууырғыш екен. Ол бириńши жетип келип жыққынга бел урып еди, бели бойламай өзи алдына ентерилип, Кегейлигеге шомп етип түсип кетти.

Төребай менен Александр ийнлерине бел салып қатара жууырысып киятыр еди. Александр келә сала Қалийдың изинен бой таслап, музлы суўда жүзип кетти.

Соның арасында издегилер де жетип үлгерди. Ени жигирма адымға шамалас жыққын Кегейлиниң суўын бурып, сарқырап ағып тур.

— Сабырлылықты сақлан!— Төребай жыққынға абына келип қалған адамлардың алдын кес-кеслеп турды.

Александр Қалийды балладай қылып қолына көтерип келип Төребайға:

— Үйине жеткериў керек,— деп раşқа жатқарды. Еки адам көтерип кетти. Александрдың үсти-басына музлы суў сүмекле-сип жерге сорғалап турса да кетпеди:

— Жолдаслар, ҳәмме изге қайтып, көтергеницизше қада ҳәм шөп таўмы келиндер!— деп буйырды жыйналғанларға.

Көзди ашып жумғанша ҳәмме зымғайып тарқады. Оған шөп кем өзи де тынбады. Сыртқы кийимлерин щешип алғып сырып,

қайтадан кийди ҳәм жағаға жақын құрғақлықта құлыпераңы шығып жыққынға басатуғын шөп шаўып жүрген Төребай менен Сейитжанның қасына келип, қолына орақ алғып, шөп орыға туспип кетти..

Демнин арасында қадалар да тайын болды. Енди бул қадаларды жыққынға ғаз-қатар қағып, өрине шөп салыў керек, сонда ғана ағыс иркиледи. Суўға ким түседи деп, турмастан:

— Қәне Төребай, қадалардың ушын шаўып ҳәзирлен! — деп, Александр жыққынға секирип түсти ҳәм өзи сияқты бойы ири Турымбетти қасына шақырып, қолына балта услатты:

— Мен услап турман, сен урасан!

Жағада қарап түрған адам болмады. Кими шөп қушақлан, кими қада сүйреп, кими алысырақтан топырақ арқалап киятыр, Дүйсенбай жыққыннан алысырақта қап пenen топырақ арқалап киятырғанларға:

— Тасый ғойынлар,—деп тур.

Хожанияз да келип қалған еди, ол не ислердин есабын таппай, суұық суўға түспеўдин ҳийлесин ислеп, арман-берман жуұырып, қонышындағы қамшысының ушы тирсегин сабалап тур.

...Төребай қызып кеткен еди. Ҳәр келгенде ярым қап топырақты дүрс еттирип төгип жыққын менен құрғақлықтың арасында ҳәммеге бас болып жуұырып жүрипти, ҳәмме қара тер.

Жыққын уллы сәскеде байланды. Қандектен, топырақ тасығанлардың да, шөп тасығанлардың да батпақлыққа батпағаны шамалы.

— Қане, енди тез үйлеринизге қайтып жылынылар,—деп, Төребай ҳәммениң қайтышына урықсат берди.

Бул ойқанның айыпкерлери түстен кейин изленди. Төребай менен Александр келип жаға менен көп жерге шекем жүрип көрди. Әтирап быжнаған ат излери еди.

— Менинше, усы аўылда сүйенишлери бар,—деди Александр. Төребай басын қасыды. Ҳәзір екеўден екеўи ҳештене шеше алмайтуғын болған сон, олар үлкен жайға келди. Бұя жерде де адамлар өз-ара ҳәр кимди айттысып, ҳәр қылыш болжап атыр екен. Булар келип қосылды.

— Менинше усы иске Дүйсенбайдың қатнасы бар,— деди Бийбайым бирден. Адамлар аң-таң болып тур еди.

— Сеники ҳаялшылық? — деди орта бойлы шымыры денели бир дийқан.

— Не ушын ҳаялшылық?

— Мектептің пәтиги алысып атырғанда өзин зорға оятыны алдық. Егер билсе өз жайы алысып атырғанда жүрттап бурын

даңғара салып шықпас па еди?— деп және сол шымыры денелик дайқан женислик бермеди.

Дәлілге ҳеш ким дыррықшылық ете алмады...

Бул хабарды еситкен Дүйсенбай және құуанып, өзине бурынғыдан да бетер исеним түдірып, ушын жоғалған плуглардың Кегейлиниң ултасында екенин айтпақшы болып турды да, сонынан «қайдан билдин?» десе не қыламан деп, үндемеди.

Бирақ буған Қалий анықтық киргизил, кеше Кегейлиге суўға батқанында аяқларына темир тийгенин айтты.

Александер Кегейлигө қайтадан сұнгип көриүге мәжбүр болды. Қалийдин гәпи ырас шықты. Оның айтқан бағдарынан плуглар, тырмалар табылды

Бул ойқанлар «Бахытлы» ларды жолдан ирке алмады. Мектептиң төбеси қайтадан бастырылды. Александрдың басшылығында класста скамейкалар соғып қойылды.

Аўылдың күншығарындағы аланда жумыс бурынғыдан да қызып, МТС тин жайлары ушын дәслеки дийўаллар жүргизилетуғын тырнақ орынлары қазылып, жерлер тегисленип, сәүир самалы менен аппақ шаң бурқылдап аспанға көтерилиүүн тоқтатпады.

Дийханлар жаңадан егис жерлер ашыўын даўам етти...

* * *

Аспанда тырнақтай булыт жоқ. Қуяш жарқырап тур. Самал да жағымлы. «Бахытлы аўылының» ҳәр бир үйинен шықсан адам күн шығысқа қараса, ала шаңғытта ислеп атырған МТС қурылышыларың көреди. Сол ушын кеўли бузықлар ғана күн шығысқа қарай алмас еди.

Дүйсенбай мектепке от берип, ақыллылық ислегенине және мақтанышлы еснеп, «өз ўақтында аўыл-елдин ағасы, елтиритонның жағасы болғаным бийкар емес екен»—деп, бетин күн батысқа алып, далада ойланып, желкесин қасып турып-турып, Тұрымбеттиң кемпирин көріп қайтыў ушын баратыр еди, соқпақтың ернегиндеги бир түп ериктин шақасы ақ қой терисинен қыстырышылы дегелейин илип қалды.

— Эй, нәлетий,— деп ол жоқары қарады.

Ақ қураштай дөнгеленіп үстіне дөнген ерик ағашының ақ гүллери көзлерин қамастырды. Ол усы ўақытқа шекем абайла-магандай таңланып көзлерин билеги менен сыпырып:

— Қотерип нәлини еккенде көгермейтуғын нәрсе тепсено шықкан соқпаққа қалай көгерген?—ә? япымай-ә? Адамлар сыйқ-

лы жер—эм өзгергенбе?»—деп ояқ-буяғын айланды. Өзинин ерик бағына бурылып қарады. Фарры ерик ағашларында ҳәр күрәнде, санаулы гуллар көринеди. «Әй, мынаны көзге күйик қылғанша шабыў керек екен?... Тоқта, билип алыш керек, бул маған дерек пе, я Тұрымбетке дерек пе?»—деп еки үйдин аралығын көз бенен шолды:—«Тұрымбетке дерек, шабыў керек... Әй, усы ерик ағашына неге сөйлеп турман. Қаўипли. Әбди жоқ болсын. Айтпақшы, Мәмбетти неге жиберип алмайман».

Ол аяғының ушына мұннип аўылдың шетиндеги гөне сайдын ернегине салынған жайға бир көз таслады. Өткен жылы басына жыналған бояны аўып турған бул жай Мәмбет молланики еди. «Ери аўған ешектей болып қалыпты— аў» деп гүбірлеп, алды-артына бир қарап алды да, таса-таса менен сол «ери аўған» жайға қарай асығып кетти...

18

Басы жоқ истин ақырыда болмайды.

Жумагұл азанда кеңессіне киргеннен кешке шекем ҳешқандай сауа ўақыт таппас. Келиўшилердин изи үзилмейди, оны гә окружком, гә окрисполком шақырады, гә ол комсомол комитетиниң мәжилислерине қатнасады. Кеште үйинде отырып, бүгін неңдей ис питиргенин еслеп өзине өзи есап берип қараса, устаканлы ҳештene көз алдына келмейди, бассыз, ақырсыз өмир ғалмағал, мисли бир дәнгелекти айналып жүргенге усаиды.

Әллекім оған, «бир қарлығац бәхәр әкелмейди» деген еди, сол есіне түссе, өзинен өзи күйинип тисленеди, бирақ белгили баслы бир иске бас жип тағалмайды.

Китаплар оқып өзин толқытқан ойларға жуғап излейди, ҳешжерде ҳештene табалмайды. Бир күни ол ески газеталардың биринен, Владимир Ильич Ленин Шығыстың мұсылман ҳаялқызыларының ўәкіллерин қабыл еткенде Надежда Крупскаяға «Ең тәменги қатлам көтерилди, енди бизин елимиизде социализм тәмийин етиледи» дегенин оқып қалды да, қайтадан тे-рең ойға шұмди: «Бул қалайынша, қайткенде иске асады? Мен не қылыштым керек?» ҳәр күни усы сораўлар үстинде бас қатырып бирден жуғап тапты, «ҳаялларды жұмысқа тартыў керек. Бизде барлық ҳаяллар жас балалы. Оларды не қылады?. Әүеле балалар ушын бала бақша ашыў керек. Қолы босаған ҳаяллар, әлбette, жұмыс ислеўге келиседи. Сонда қандай жұмыс бар оларға?»

Ол және көп күн бас қатырып, ҳәрқыйлы жұмыслардың

түрлерин көз алдына келтирди, ҳәзириш бәри нақолай, ҳаяларды қызықтырымайды. Барлық ҳаял ушын ең қолайлы, ҳәр бир ҳаял ушын, бала шағасы ушын әрман ететуғын бир жұмыс бар, бул машины болыў. Әлжан суұшының ҳаялындай машины болыў. Өз балама өзим кийим тиксем, өз кийимиди өзим пишсем, өз ериме өзим кийим тигип кийиндірсем деп қызықпайтуғын ҳаял қалмас.

Усы ойы басына келийи мәттал Баймуратовтың кабинетине кирди. Секретарь оны асықпай тыңлад, ҳәрқашанғысынша салдамлылық пенен жуўап қайтарды.

— Жумагұл, жәрдем көрсетиў ансат, бирақ ҳәр исти қалай баслаў онша қызық емес, қалай питкериў қызық. Әүеле усы жағына ой жуўырт.

Ол және ойланды... Ҳаяллардың басын бириктириў ушын соңғы тапқан ойларынан артық бирнәрсе еснеге келмеди.

Интернатқа барып Муханов пенен келисип қаладағы ҳаяллардың дизимин алыў ушын балаларға тапсырма берди де. Окроно Мәжитов пенен келешектеги балалар бақшасының орнын таңлады. Бурынғы Нуриазар баққалдың жайы қолай деп табылды.

Бундан соң бақшага қойылатуғын ҳәрқыйлы үскенелер ушын, ойыншықтар ушын Төрткүлге адам жиберилди.

Оған шекем машиншылықта бирнеше ҳаялларды қызықтырып, ҳәтте ис көрсетиў керек. Оны да биреў үйретиў зәрүр. Әлжан сүўшының ҳаялы Улжанға барған менен ол яқшы дей қойса не жақсы, оның үстине машиншылық оның күн көрис кәсиби басқалардың машиншы болыўын жақтырмауы да итимал, егер келисе қойған жағдайда, өз машинасын басқалардың үйренбекен қолларына үслатпауы да мүмкин.

Сол ушын ол бир базар күни өз пулына бир «зингер» машинасын сатып алып болып Улжанға келди. Ол ырастанда Жумагұлдин шамалаған жеринен шықты:

— Сиңлим-аў,—деди ол бирден қызып.—Ашығын айтқаның заўалы жоқ. Қайсы киси өзине гөр қазады. Кәсибимди өзимнен басқаларға үйретсем, машинышы көбейсе мениң тигип сатқанларымды ким алады? Жоооқ, бул қосығың дым ғана келиспейди, синлим.

Жумагұлдин ишек-силеси қатып күлди.

— Женге, түсінши мени, гилем ҳаялларды бириктирип артель дүзбекшимиз, гилем ҳаяллар бирге ислеймиз, сонда сен ҳозиргиңен көп табасаң. Тигиў машинасын-әм бийпул беремиз, шыт-шебирди-әм бийпул беремиз.

— Ал, балларға ким қарайды?

— Оғанда илаж бар.

— Балларды жыйнап аласызба?

— Нуриазар баққалдың жайын билесизгой соны тазалатып ҳөккетип қойдық, бир бөлмесин баспукіл саған беремиз, ҳаялларға машина тигиүди үйретсек, және бир бөлмесинде баллар бағылады. Қим саған шәкиртликке келсе, тек олардың баллары бағылады.

Улжан үлкен көзлерин сұзип бирақ ойлы пишинге кирди. Бул Жумагұлди дәмелендірип түргелиүге қолайласты:

— Женге асықпай ойлан, еки-үш күннен хабар аламан я өзин жолыгарсан. Бир «Зингер» алып қойыппан, мынауыннан ана-курлым жақсы.

— Балларды ким бағады?

— Қызыларғұл бағады.

Жумагұл еле Қызыларғұл менен келиспеген еди, аўзына қалай түскенине өзиде ҳайран, ал Үлжанның мақуллау белгисінде таңланғанын көріп, ырастанда, Қызыларғұлди үгитлеў көрсек деди ишинен.

— Қызыларғұл келистиме?

— Келиспесе өзим бағаман.

— Басқа ислерин менен бола бер, мен үйдеги менен-әм мәсләхәтлесип көрейин.

Ис бирнәйе жақсы бағдар алғанына қуўанып Жумагұл үйден шықты-да, және ойланды: ҳаялларға әүеле балабақшаны көрсетиү керек. Қалай келтириү мүмкін? Ҳа, және бир қызық ойлап табыў керек. Бәлкім, қайтадан бир пьеса таярлау керек болар. Соған өңшең ҳаялларды шақыртамыз. Изинен ҳаялларға үскенеленген балабақшаны көрсетемиз. Ойнышықтарға көзи түскен балалары ҳаслан кеткиси келмейди. Бала неге қызықса, тилегин орынламайтуғын ана барма?.. Ал, сонда қандай пьеса? Бурынғыны тәқирапламау керек. Пай усындаға жазыўшылар болса еди?..» Ол усы ойы менен Мухановқа келип еди; ол кенсесиниң алдында тур екен.

— Ҳешқандай ойманатуғыны жоқ,—деди ол Жумагұлди қысқа тынлап болды да. —Халықтың өз өмиринен алымыз. Мәселен, Әлжан сүүшының қызын оқыўға қалай жибергени?.. Ол болмасада толып атыр. Қалаға келгелі өзиң нешеүін көрдин, солардың бириң герой етип алымыз. Ҳаял роли керек болса базбаяғы өзиң бар.

Жумагұлдин қеўлиндегиси табылып өзин басты.

— Ал енди, Жумагұл, сениң жолына қарап шығып едим,

иште мәжилис басланайын деп атыр, комсомолға жаңадан ағзалар қабыл етпекшимиз.

Жумагүл интернаттын комсомол шөлкеминде бюро ағзасы еди, кеше ескертилгенине қарамай, басқаларды күттирип қойғанына қысынып ишкерилесе, президиум столында Қоразбековтың да отырғанын көрди. Құдайсыздар уймының баслығы неге шақыртылғаны оны таңландырмады.

Бириши болып, узын бойлы, сүйен жағында тұлымлары салбыраған, мурынлы, көзлери шүнгиллеў бир жигит кирди. Үстінде қолдай сырылған сарғыш гүпі, ақ без көйлегинин ногайы жағасы илинген, қара қурашы қолтығында.

Комсомол шөлкеминин секретары ушып түргелип киргендік жигиттін Әмир баянын, арзасын оқып болғаны сол еди, Қоразбеков шырп етип сораў берди:

— Ҳәй бала, тұлымшағын не?

Жигит қызарды.

— Қашан алдырасаң? — деди бир бюро ағзасы.

— Жалғыз анам бар. Сол бир жан сойып алдырамыз деп еди, ҳәзирише сойыслық табылмай атыр.

Жигиттін ырасын айтқанына отырғанлардың биразы күлмисиреп қойды. Қоразбеков күлмеди, қызды.

— Не өзи? Ишшаның я, молланың тухымымысан?.

— Жоқ, аға, — деп, бала кесип жуўап берген менен, гәпин дауам ете алмай тығылып, бетине қан төпти.

Жумагүл сораў берди:

— Комсомолға не мақсет пenen кирип атырсаң?

— Ленин исине садық болыў ушын, жамай душпанларың құртыў ушын. Оқыў ушын. Елди қорғаў ушын...

— Биреў зорлады ма? — деп, қосып қойды интернат комсомол шөлкеминин секретары.

— Жоқ, өз тилемі менен кирип атырман.

— Кимде сораў бар?

Сораў бериүге асығып отырған Қоразбековқа жан енди.

— Қудай бар ма, жоқ па?

Жигит иркилип турып, мурының жәні менен сыйырып қойып азете, ғана жуўап берди:

— Жоқ, дегенди еситип журиппен,

— Еситип жүрсөң бе, я жоқ па, ашып айт?

— Жоқ.

— Шығысы тексерилген бе? — деди отырғанлардың биреўін,

— Аүа тексерилген. Интернатқа келгенине бир жыл болды,

— деп жигит ушын секретарьдың өзи жуўап берди.

- Қәне жигит,—деп жыйналысты Қоразбеков бийлеп кетти.
- Сен қудай жоқ дедин, оны не менен дәлийиллесен?
- Ант иш десеңиз ант ишемен.
- Арақ ишесен бе?
- Ишип көрген нәрсем емес.

— Эне, сен нағыз диншил жигит екенсең. Усы ўақытқа шекем арақтан қашып журиў—бул диншилликтиң белгиси. Қәненінадан уртла.— Қоразбеков қалтасынан бир шийше арақ шығарып столдың үстине суў ишиў ушын қойылған кесеге бир жұтымдай қүйді.— Қудайсыз болыў ушын шошқаның гөшин ҳәм жеў керек. Мә, ишип жибер.— Қоразбековтың ҳеш ким менен жұмысы жоқ, ҳәттеки жән-жағына қарамастан кесени жигитке услатты. Жигит кесени қолына алып, ийискеп көрип, мурның жыйырса да, қысынғанынан не екенине қарамай ғылқ еткізди. Сонынан бираз ўақытқа шекем шақалып, көзлериниң жасын сыйырды:

— Бұның зәхәр емес пе?

Отырғанлар құлди...

— Эне, ҳақыйқы қудайсыз комсомолец. Мениң сораўым питти.— Қоразбеков ырза болып, шийшесиниң тығынын тығын қалтасына салып қойды.

Қөпшилдиктиң ликири бир жерден шығып, жигит қабыл етилди. Келеси гезектеги жиілт кирмestен бурын Жумагұл:

— Аз ғана иркile турың,—деди тикейип,—Мениңше, қудайсыздығын билиў ушын арақ ишкизип көриў пүткіллей надурыс жолдас Қоразбеков. Сиз арақты бизин жағдайымызда жана нәрсе деп қарамаң ақыры. Ақыбети неге әкелетуғынын тусинесіз бе? Бүйтсек көп жасларды қатардан шығарамыз, адамларды қашырамыз. Ҳәзирги көргенимиз ақыры болсын, жолдас Қоразбеков.

— Тоқтатыў мүмкін емес!—деп Қоразбеков өрре турды.— Арақ ишиў ҳәзир жана дәстүрге айланып баратырған нәрсе: Қекнарды құртыў керек. Гуллій зыян. Араққа келсек, бизин командирлеримиз ишетуғын еди. Бир комиссардың ишкенин де көрдім. Соңда бизлөр неге ишпеймиз? Бизде бурын болған ба? Болмаған. Себеби не, ислам дини жол бермеген. Ал сениң мениң биз динге қарсы адамлармыз. Динди ен жайдырмай керек. Сол ушын арақтың ишилийи зәрүрли нәрсе. Кимде-ким комсомолға кирсе, бир-бир уртламанан ишип, құдайсыз екенине исендири辛勤 ақыры. Мен комсомол жөнинде айтпай-ақ қояйын: РКП (б) ның 1921-жыл сентябрь Пленумының қарапларын оқыған болсаныз итимал. Онда көрсетилийинше: партияға, ҳәттеки кандидатлыққа қабыл етиўде қандай киси болыўына қарамас-

тан, диншиллдердиң айтқанларының бириң орынлап жүргенлер алынбаўы тийис. Моллалардан сорасаң, арақ ишпе, намаз оқы, дейди. Арақ ишпеген адам, намаз оқыған адам диншиллдердиң айтқаның қылғаны емес пе? Әлбетте, диншиллерге бойсынғаны.

— Сиз сол өзиңиз мысалға алған қарады бурмалап тусин-дирмеңиз,—деди Жумагұл зилли.—Онда арақ жөнинде айтыл-маған, ал диншиллер жөнинде болса, басқа нұнктлеринен көр-иц, ақыры...

Шыдамай секретарь тикейди.

— Жолдаслар, арақ жөнинде тартыстың кереги жоқ. Арақ ишиүгे менде қарсыман.

— Араққа Мұхаммед пайғамбар тыйым салған. Соның жолы менен кетпесек жақсы,—деп Қоразбеков басылды.

Гезектеги жигит шақырылды...

...Қоразбеков мәжилистеги ҳәрекетиниң озбырлығына соң түсніп Жумагұлден аўлағында кеширим сорайжақ болып оған жаналайласа шықты. Жумагұл оның мақсестине тусинбей арақ жөниндеғи пикирин өткериў ушын және езбелей берер деген ой менең өзин аўлағырақ тутыўға мейилленип бир қырынлай берген әллеқандай дәстурхан көтерип киятырған Қызларгұлди көз шалып Қоразбековке дегиши.

— Женгейдин дастурханың көтериспейсизбе?

— Бул қартайғанша мени аңлып бир жағымнан жанапай-лайды да жүреди.

Аңсыз баратырған Қызларгұл ериниң дауысын танып мойын бурды, Жумагұлди көрип иркилди:

— Жумагұл менде сенлік болып қалдым. Бүгін бир тойда еки ҳаялды үгитледім, екеўіде қызын оқыўға жибериүгে келисти.

— Рахмет, женге. Сәл гидирсен қолыңыздан алайын.

Ақ кейіл Қызларгұл дәлбіреп қайрылып келди. Жумагұл оны бир қолтығына, Қоразбековты екінши қолтығына алып, Мухановқа «изимизден ер» деген белги берди де, ерли зайдың ортасында олардың қызындағы еркеленип, келешектеги ба-лабақша менен артельдиң жайына қарай жүрди, ҳәм жол бо-йыниша өз ата-анасына ойласып атырғанға мегзетип, бала бақ-ша ҳәм тигиў артели жөниндеғи ойларын баян қылды.

— Жудә—ҳәм жақсы ой,—деди Қоразбеков.—Мен ҳәм мы-наў женген қандай жәрдем болса аямаймыз.

Жумагұлдин көзлери күлимлеп Қызларгұлға еркелене қара-ды:

— Ағайға қосылассызгой-а, женге?

— Қосылмасқа болмайды. Буның өзи күтә кәраматлы адам.

Түнлөрде сөйленип шығады. Себеби аты әпсана Маман бий¹ барған жақларға барған, солайғой-э?

— Элбетте, солай.

Ерли зайдың татыўлығы, ашықлығы Жумагұлге күтә оңай түсти.

— Қызларгұл жеңге сол болажақ бақшага сиз басшы болыт бирииши балаларды өзиниз қабыл етсениз екен деген тилегим бар. Бул-әм әпсаналық ис болады.

— Мен-ә?-деп Қызларгұл көкирегиндеги муштай түймесин қамтылады.—Балалары жыласа, ата-аналары мени түтип же-мейме?

— Болабер, ҳаял, бола бер,—деди Қоразбеков.—Қайтама жақсы, балаларды жасынан баслап қудайға исенбейтуғын етинг төрбиялайсан.

Қызларгұлдин еринлери жыбырласып, әллеқандай қарсылық билдириүге сөз изледи, бирақ Жумагұл алдын алды.

— Ҳаял ерименен тең ҳұқық алған заман орнаған менен ердин атын ҳаялы шығарады деген нақыл өзгерген жоқ, женге.

— Уттын, сиңлим.

Олар жайды биргелесип көзден өткерип және жақсы болыўын үшін қандай ремонт жумыслары кереклигин мәсләхэтлесип тарқасты.

Жумагұл Муханов пенең көлешек пьесаның мазмұнын сөйлесип қалды.

* * *

...Нурназар баққалдың терис әйүаны әдеүир кең еди, пьеса қойылыўға белгиленген мүддette елиў-алпыс жас бала менен жигирмалаган ҳаял келтирildи. Буның өзіде үлкен женис еди. Жумагұл олар менен бирим-бирим сәлемлесип, ҳал-жағдай сорасып, кимисинң баласын еркелетип көрисип ҳәзир ойын басла-натуғынын ескертти де сахна артына кетти.

Дәрриў-ақ сахна ашылды.

Келгели улы-шуў қым-қуўыт болып атырған балалар, өз-ара әңгіме жарыстырған ҳаяллар бирден жым-жырт болды. Басында қазандай үлкен қара шөгірмеси, белин кендир жип пенен буўған қырық бес жаслардағы дийқан жанбаслап чай ишип атыр. Гөнелеў айдыныны, басына ҳайұанқаслап орап азмаз наўқас-

¹ Маман бий—Тарихый деректерде 1743-жылы қарақалпақлардың Россияға қосылыў жөниндеги хатын Петербургқа апарған Маман батыр.

лыры себепли жөтелип отырған ҳаялы оның аяқларын уүқалап атыр еди, бесиктеги баласы жылаған соң оған екинши қолын созып бесик тербетти. Даладан он-онбир жаслардағы қызы жу-ұрып келди.

— Апа, мен дә балалар менен оқыўға барайыншы.

Үйийесинин Муханов, ҳаялдың Жұмагұл, қыздың Әлжан суў-шының қызы екенин ҳешким таныған жоқ, ҳәмме жым-жырголардың ҳәрекетин бақлауда.

Үй ийесинин көзлери қәхәрленип қызына бир нәзәр таслап еди, ол шәҗедей болып үнсиз ғана анасының қасына отырды.

— Ағасы урықсат бере. қойса...

Үй ийеси қолындағы кесесин услайды менен оған сүўрет болып қатып тислерин қайрап гижинди:

— Мениң қулағым не еситти?!

— Ағасы...

— Қыз оқып не арттырады, бәри бир изинде сендей шүйкебас ҳаял болады-дә.

— Өйбей, сорлы, ондай гәпти айтпаға уялмадынба?

— Ҳәй мынаў мени сорлы дедигой-әй! -деп ери қәпелимде құйындағы көтерилип, кесени чайникке урып жиберди де, ҳаялын тепкинин астына алып қалды, ҳәтте кишкене қызында бир қолы менен қағып жиберди.

Ҳаял тепкиге шыдамай қып-қызыл қан қусты.

Тамашагәйлер арасынан бир келиншек шыдамай ушып-ақ түргелди.

— Ҳәй, халайық, мынабир реҳимсиз ҳаялын өлтириди ғой, арашаланда!

Балаларда ҳаўлығысып, ҳаяллар өрре-өрре турып сахнаны ғүй басты...

Жұмагұлдин ойлағаны болып басындағы орамалын алыш таслап бетинин бояүйн сыйрып ҳаяллардың алдында турып қалды.

— Рахмет сизлерге, рахмет кеўилицизге. Мине, ҳәэйр көпшилик үйлерде әне усындар...

Ҳаяллар ан-тан.

— Женгейлер, апайлар, еди мен сизлерге шынымды айтадын. Ойынның сұлтауы болмаса келмес деп усылай исследим. Енди сизлерге бир жай көрсетейин.

— Ол ҳаялларды баслап екинши бөлмеге кирди.

Төрткүлден әкелген ҳәрқайылды ойыншықларды сулыўлап рети менен жайластырып, жайдың ортасында Фатима тур еди. Ол ҳаяллардың алдына шықты:

— Келиңлер, келиңлер! — Дијүалға Владимир Ильич Ленин-

нин, Надежда Константиновна Крупскаяның сүйретлери де ил-
ирилген еди, Жумагул алға өтип Ленин ҳаққында, Крупская
ҳаққында түснік берди.

Хаяллардың аўзы ашылып тынласада, балаларының көзле-
ри ойыншиқта еди; ҳәрқайсысы бир ойыншиққа қол узатып
аналарының шалғайларынан тартып қынырлық қылып атыр.

— ... Енди, балаларының да дыққат аўдарынлар,—деди Жу-
магұл гәпти көп соза бермей.—Егер қәлесеніз, балаларыңың
күни менен усы ойыншиқлардың арасында болады.

— Өзлеримиз?—деди жас келиншек.

— Малдай туұып жүребересен, рәхәтін басқалар көре бере-
ди дә,—деди қәйүаны бир ҳаял.

Соңғы гәпке не жуýап болатуғыны ҳәммени қызықтырып
ләм-мийимсиз қалды.

Жумагұлди ашыў қысып жұзи бурыштай қызарсада өзин
басты, ҳәтте жүзинде сәл өтіриклеў көрінседе күлки ойнатты.

— Ҳаслан ондай емес, женгейлер. Балаларынызды күни ме-
нен бағып беремиз, өзлериниз үй жумысларының бенен бола-
сыз. Бул әлбетте, жалықтырады. Сол ушын бир жерде ислей-
сиз. Қәләйтұғынлар ушын кийим тигиў артелин дүземиз. Қәне,
изиме ериңлер, мынаў жайда бир «зингер» турыпты, ҳәзирше
үйрениңдер. Оннан соң ҳүкимет ҳәрбиринизге бир машина әпе-
реди. Сизлер басқаларды үйретесиз. Оннан соң ҳүкимет және
оларғада машина әпереди...

Бул кимниң қулағына жақты, кимге жақпады, ҳәзир жете-
билиў қыйын болды, бирақ ҳәрким ҳәрқыйлы болжаў айтып өз-
ара ғүнкілдести. Деген менен бәриде балаларының ырқына
жығылып, ойыншиқ қойылған бөлмеге қайтып келди. Биразлар
балаларына урып-кейип қайтты, биразлары балалары менен
отырып қалды, батыллаў еки ҳаял үйлеринде асығыс жумысы
барлығын сyltaulap; ҳәзир қарап турғой... деп балаларың
Жумагұлге таслап үйлерине қайтты.

Жумагұл кешке дейин бала бақты.

Бул әдет жақсы үлги болып, сол ҳаяллар кеше ойыншиққа
үйренген балаларының қынырлығына шыдамай ертеңине бала-
ларын және әкелди. Жумагул кенседеги жумысты қойып ерте-
нине күни менен бала бақты. Өзиде епшил еди, әкелинген ҳәр-
бір бөпени өз анасынан бетерирек қәстерлеп қушақлап алды
қалады, ойнатады, биреүінде жылатпай ҳәр қолына биреүін-
көтерип әўкишлейди... соңғы күни олардың қонсылары бала-
ларын әкелди...

Бирақ олар балаларынан қашық кете алмай екинши белме-
де машина үйрениў менен әүере болды...

Жумагүлге жәрдемге Қызларгүл келди. Соң Улжанда келди.
Усылайынша мақсетли ислер басланды... Ҳаяллар ушын
жаңаша ислер басланды...

Ұақыт өте берди. Ҳәр бир өткен күн жаңа басламаның пай-
дашына шешилип бара берди. Оқыў жылының ақыры жақынлап
қалғанына қарамастан мектепке тазадан қызлар келе баслады.

Булардың ҳәммеси жаңалықтың душпанларына усы ўақытқа
шекемги ҳүким сүрген Әмирди күлгө айландыратуғын өрт сыйқ-
лы сезилер еди.

«Бахытты» аўылында суў жыққының шөлкемlestirip плуг-
ларды суўға таслағанында жақсы нәтийіже шығаралмай иш-
қысталықта жүрген душпанлар Жумагүлдин иси раўаж ала
баслағанын еситтиде, енди қаладан узақта журе алмады.

Қаланың арқасында арғы басы еки шақырым шығатуғын
далаңлық бар еди. Айналасы қарабарақ. Егер күндиз болса,
бул далаңлықтың бергі шетиндеги бир түп қарабарақты пана-
лап отырған киси арғы шетинде мәйек жумалағанын көреди.
Ал, айсыз түнде сол бир түп қарабарақты панаған мылтық-
лы бир адам-ақ бир топар атлыға көринбей қырып салса бола-
ды. Сол ушын да олар қаладағы ҳеш бир үйде жыйналмай, бу-
гинги ойласықтың орны етип усы далаңлықты белгиледи.

Қас қарайып, қарандырылған қойыўласыўдан ҳәмме келе басла-
ды. Бул жерге Жуманияз ләүзе, Мәтжан мықырылар жигитлері
менен жыйналды. Дүйсенбай жекке келди.

Бирақ ҳәммеси атларын басқа жерде қалдырып пиядалап
келип атыр.

Олар шоқланысып атырғанда, алыстан нәзер таслағанда па-
дадан бөлинип қалған бир топар малдай көринер еди, сол ушын
онша қорқыспады, керисинше ҳәрқайсысы бир тәрепке қарай-
ды.

— Қәне Жуманиязжан, Мәтжан,—деди Дүйсенбай гәп бас-
лап.—Өзлериңизге белгили, Атанияз ақ қураштың хабары ме-
нен жыйналып отырмыз. Ең қәўипли нәрсе Жумагүл Зәрип қы-
зының баслаған ислери ҳәйиж алып баратыр. Бас ўазыйпамыз
ендиғи жағында ҳаял-қызларды кенес ҳұқиметиниң ҳеш бир жу-
мысына араластырмаудан ибарат. Мениңше, бул бәримиздиң
қоюмыздан келеди. Соңда биз, усы ўақытқа шекем шеше ал-
май жүрген милдет мәселесин шешемиз. Мен елеге шекем қара-
қалпаққа автономлық бергениниң ақыбети не болатуғының ту-
синбей жүрмен.

Жуманияз ләүзеге Дүйсенбайдың еки-ушлы, сүйеп-салдылауға
тәплери жақпай бирден қызды;

— Сен адамман деп сөйлеме. Тәңирберген машинының
соңша дәскели ҳаялын Турымбетке әпере алмай, я өзин алал-
май жүрип сөйлейсөн. Қәне сениң ақылын? Мұрындық енебол-
са баяғыда болыпты. Еле де Турымбетке алғызы сол ҳаялды.
Айттым, баяғыда, ғарры ҳаял жас жигитке қармақтай қабады.
Қәне, ақ қураш, өзин сөйле. Сен усы нәрселердин ҳәммесин би-
лип жүрип, биз ушын көрсеткен хызметинди ортаға сал. Авто-
ном болған менен ҳұқимет тез қулайды деп един, қәне қулаға-
ны? Қайтама барлық милләттін адамлары ийинлесип, ел басқа-
рып, қүшәйип баратыр. Өзин қалада турып, бирге ислесип, бу-
гинги елдин ары намысын сатып жүрген ҳаялды тири қойыу
 себебинди айт!

Дүйсенбайдың аўзына құм құйылғандай тығылып, басын қа-
сыўы менен отырып қалды. Қурбанияз гәп баслады:

— Жигитлер, мен сизлерди ойласыўға шақырттым. Усылай
ислеўди иишанымыз, Шанияз сүўпидан айтып жиберген екен.
Ақыры билесизлер ғой, мениң де қалада белгили орным бар.
Мениң ўазыйнам дүшпанымызды өлимге таярлау, ал сизлердей
мәртлердің иси көрсеткен жерге ғана шөкелеп урыў...

— Қәйерине шөкелеўимиз керек? — деди Мәтжан мықыры асы-
ғып.

— Тоқта, айтып болсын, пәмсиз, гешше! — деп Жуманияз
ләүзе жекиринді. Мәтжан мықыры ерниң жалап-жалап шөгип
қалды.

— Қәне айта бер, ақ қураш, — деп буйырды, Жуманияз ләүзе

— Жигитлер, мен не айтаман, милдет мәселеси ҳәммемиз
шешетуғын мәселе. Оны өзлериңиз билесиз, Автономиялығы ҳеш-
жаққа бармайды. Исениңдер. Ен жаманы не болып тур? Ҳаял-
лар мәселеси болып тур. Ҳәзир қалада балалар ушын бала
бақша дүзилип атыр. Баласын бақшага берип, қо-
лы босаған ҳаяллар артель деген уйымға биригүй-
ге нийетленип атыр. Әлжан сүүшының ҳаялы көп ҳаял-
ға машина тигиүді үйретип атыр. Енди окружкомның мәжили-
сінде қарау ушын жаңадан дүзилетуғын тигиү артениң жо-
басы тайын тур. Келеси мәжилисте қаралады. Оннан соң
ҳаяллар ҳәр айда пул алып ислейтуғын болады. Қырман сүзис-
пени соңнан соң көресиз.

— Милдетке қыянет еткенлер жүре береме? Басқа милдет-
лер қарақалпақтан неге көшпейди? Соны айт. Өзин не қылыш
атырсаң? Соны айт. Елин сатқан бир сәйиек қатын тири жүре
бере ме? — Соны айт! — деди Мәтжан мықыры.

— Жигитлер, азғана сабыр етиң,—деди Дүйсенбай қайта-
даң тилге келип.—Атанияз айтарын айтты. Буның қаладағы ср-
ны белгили. Егер басқарыұдың лийкіни қолға тиісе, қаланы
уршықтай айналдыратуғын жигит. Өзлериңиз билесиз, келешек-
теги усы қаланың ҳәкими өзи, буган ийшанымыз алдын-ала
тил хат берип қойыпты. Бүгінги тийкарғы ойласатуғын нәрсе,
Атаниязды тергеү емес, не ислеўимиз кереклигин ойласыў. Қа-
рақалпақтың автоном болып кеткенине Атанияздың бир өзи
айыпты емес. Жумагұл Зәрип қызы баслаған иске темирден
бөгет бассақ бәри жайына түседи, деп ойлайман. Усыған ақыл
табың. Ақыры, Атанияз бенен бизин белгили үазыйпаларымыз
бар. Соннан шықса болмайды. Ийшанымыз солай деп қойыпты.
Бирақ Атанияздың бир кемшилиги, қаладағы басшыларды «Қа-
рақалпақ» автоном» деген сөзлердин әтирапында шайнастырыўы
керек еди. Оларды шайнастырыў ушын сүйек таслай билиў ке-
рек. Сонда ҳәммемизге жол ашылады. Буны Атаниязжаннан
өзи де түснеди-аў. Баяғы да бул ақылды өзиң таўып усылай-
деген жоқпедин, Атанияз?

— Мениңше, сол бақшаға жыйналған балларды қырыў ке-
рек,—деди Мәтжан мықыры.

— Дұрыс ақыл,—деди Дүйсенбай.—Ал енди, қандай жол
менен қырыў керек, ол кимге тапсырылсын. Усыны ойласыўы-
мыз лазым,

— Бул аңсат ис, балабақшасына балалар жыйналған гезде
қапысын сырттан құлыпладағана от бериў керек,—деди мықыры.

— Жигитлер, бир өтинишиим бар,—деп Қурбаниязов қайта-
дан сейледи.—Мен сол жайдың өртөлгенин жақсы көрмеймен.

— Не ушын? —Мәтжан шинқ етип тикейди.

— Билмейсизлер ме, еле? —деди Дүйсенбай.—Ол жай Нур-
назар баққалдың жайы. Ҳүкимет зорлық етип алып қойды. Бақ-
қал бийшара атылып кетти. Ол кисиниң жалғыз миyrас қоры,
жийени усы бизин Атанияз ақ қураш ғой. Ертеңги күни, за-
ман өзгергенде, оған жай керек емес пе?

Бундай сыртынан әлпешлеп жүрген жай, дүнья, мал ҳәмме-
синде бар еди. Соның ушын ҳәр қайсысы қысқа үақыт ғана
жекке қиялларға шұмди. Бул ақыл ҳәммесине унағандай қай-
тып жай ҳаққында гәп қозғалмады.

— Мениңше —деди Дүйсенбай тынышлықты бузып,—Жай-
ға от бериўдің де, мылтықлы топылыұдың да кереги жоқ. Мен,
оларға бир жерден аўқат-бөкпен писирилип бериледи деп есит-
тим. Сол аўқатқа уў салып жибере қойыў керек.

—Мынаў киси ақылдың қалтасы ғой-эй,—деп жиберди бирей шыдамай.

—Дұрыс ақыл,—деди Атанияз ақ қураш.

—Жумагұл Зәріп қызының өзи аүқат писирип берген күні усылай ислетсе, жүзикке қас қондыргандай болады,—деп Жуманияз ләўзе жүдә қанаатланып гәпкө араласты,—үйтілсін, нәлестійлердин балалары!

—Бұған келистік, буны ислейтуғын адамды Атанияз ақ қураш қаладан табады,—деди Дүйсенбай.—Ендиги мәселе, Элжан сүүшіның ҳаялын ортадан аласлаў керек, ол ушын не қыламыз?

—Оның өзин де қызын да атып емес асып өлтириў керек. Түппа-туұры базар жайға асыў керек,—деди ләўзе.—Бул жұмысты мениң жигитлерим мойнына алады.

—Жумагұл Зәріп қызы тири қала бере ме?—деди Мәтжан мықыры.

—Мәтжан әғаники орынлы,—деди оның топарынан қырылдақ даўыслы биреўи.

—Бәсе, оны не қыламыз?

—Мылтығы бар ма?—деди ләўзе.

—Бар,—Атанияз ақ қураш жүйап берди.

—Сонысы қыйын,—деп ләўзе кейин бәсти.

Оны өлтиргеннен пайда жоқ,—деди Дүйсенбай.—Белсенді қатынды өлтирасен, жүрт өшегисип кетиүй итимал. Оның ислейжақ исин пасыққа шығарып, өзиниң абыроійн төгип көре-йик. Ол ушын келисилди ғой, балаларға уү берилсе, қосығы тамам. Ол да болмаса, көре берермиз. Қашанғы қаланы пана-лап жүрер дейсен. «Қара терен» сыйқылы узақ аўылларға бир шығар, жолларын анлып жатарсыз. Мениңше, «Жумагұл жа-лан putt, уятсыз, бүгін пәленше менен бәзим құрды...» деп, қа-ғазға жазып, ҳәр бәндиригге илдирип шығыў керек.

—Дуп-дұрыс ақыл. Ийшанымыздың тапсырмаларын айтайын. «Бул саллақының гәпине ерген жан диннен шығады, өзи өлім-те гириптар, үримпұтағы дуўаймент бөлады...» деген сөзлер жазылған қағаз дуға қылып тарқатылсны. Ийшанымыз «МТС орыс кәүипли, өлтирилсін!» депте ҳәмир етти.

—Бул ислер Дүйсенбайға тапсырылсын.—деди Жуманияз ләўзе.—Себеби оның Мәмбет молласы бағ. Тұрымбети бар. Ал, енди Дүйсенбай, сенин Хожаниязың ҳәрекетте мә, жоқ па?

—Ол ҳүкиметтін адамы. Ҳәмели бағ. Оның менен Атанияз ақ қураш сөйлессин,—деди Дүйсенбай.—Мәмбет моллага жа-нағы айтқаныңызды ислетемен. Айт десеңиз, басымда және бир пикир пайда болды, айтайын.

— Айт! — деди Атанияз ақ қураш.

— Тоқтап турын, — деди Мәтжан мықыры. — Мениң билгим келип турған бир нәрсе бар. Аўылышдағы МТС ты солайынша қоя беремиз бе, я жоқ етемиз бе?

МТС ҳәзирше тоқтап тұрсын. Изі не болар екен, қорейик, деди Дүйсенбай

— Не ушын? — деди Жұманияз ләүзе.

Булар екеүинің пикири бир түйинге келгенге Дүйсенбай бир жағынан құуанды, бир жағынан ҳаўлықты:

— Менинше бир жұмыстан он биреүине өтиў керек.

— Қәте — деди ләүзе тикейип, — дийўалын тасталқан етиўимиз тийис.

— Отырса, Жұманияз. Егер өзимизге лийкин тийсе МТС тың зәрүрлиги туғып қалады, Дүйсенбай, жаңағы айтайды де генинди айт, — деди Атанияз ақ қураш.

— Ишшанымыздың суýпысы Шанияз кеше де келип кетти, — деп, баслады Дүйсенбай — Жұманиязжан менен Мәтжан бириксин, депти. Биреўі оданбасы болып сайланыўы тийис. Баяғыда ескертеп едим, ойланып келдиниз бе, жигитлер? Мен усы Мәтжанды ҳәм шаққан, ҳәм ақыллы жигит-аў деп ойлайман.

Отырганлар сөйлемеди, ҳәтте жөтелисип ҳеш ким тамағын да қырынбады. Бәринин де оданбасылықтан дәмели екенине Дүйсенбай тусиңди, бирақ Мәтжан мықыры болсын, деп айтыўға батына алмады. Ҳеш ким үндемей қалғанға Мәтжан мықыры шыдамады:

— Мен өз жигитлериме оданбасыман, — деди Дүйсенбайдың мақтаў сөзлериңе қуўаныш пенен.

— Отырсаңа! — Жұманияз ләүзе жекириңип жиберди, — Сениң бойын қанша келте болса, пәмин бойынан он есе келте.

— Сеники ше? — Мәтжан мықыры қызды. — Сеникиш? Ол изин айта алмай тығыла берди. — Сеники ше?

— Айтса, Мәтжан аға, — деп, онын жигитлеринен бири күш берип жиберил еди, Мәтжан мықыры бирден ҳәўлирди. — Сениң бойың узың, өзин семиз болған менен, көмпексөң. Бетиң мақаудың бетиндег болып ақылың жоқ. Сен де тең, ишине сабай тығылған қанар да тең. Оданбасылық дәркар емес! ..

— Мынаў ҳәсте не дейди? — деп, Жұманияз ләүзе мушын көтере Мәтжан мықырыға умтылып еди, Атажан ақ қураш шаққанлық етип ортаға түсти ҳәм ләүзени қушақлады. — Қойсанызда жигитлер. Еле бәримизге басшылық жетиседи. Бирақ ҳәзирше еки адамның емес бир адамның айтқанына жүргенинiz мақул. Қәне, Дүйсенбай, Сен айтып жибереғой.

Дүйсенбайдың қыялы Мәтжан мықыры еди, енди ләүзедеп

қорқып не қыларын билмей турғанда отырғанлардың ишинен қарлықпа дауыссызы гәпке қосылды.

— Дүйсенбайдың төрелиги керек емес. Жуманияз бенен Мәтжан екеўи де Қасым ийшанда оқыған жигитлер. Булар ийшанымыздың тек бир шаппатын гүйче етип, оны көрмей, қолына алмай жүрипти. Билетуғын адамлардың айтыўына қарағанда, ийшанымыз буларға ҳеш қандай өкпелеместен жүрген қусайды. Керисинше, буларға бәрә ақыл айтып жибергенин суұптары жеткерип келип тур. Сол ушын булардың қайсысы оданбасылыққа қолай екенин ийшанымыздың өзи айтып, төрелик бергенше шыдап турылсын.

Бул қүнлери ярым ақшамнан кейин ай туўатуғын еди. Ай түдүй. Енди далаңлықта отырыўға қорқысып олар тарқасты. Айрылысада үақытта дәслепки келисилген ўазыйпаларды қайтадан шегелеў ушын өз-ара және тәкирарласты.

— Бала бақшаның балаларына уў жегизиў ақ қураштың жумысы:

— Элжан суұшының ҳаялы менен қызыны өлтириў Жуманияз ләўзенин жумысы.

— Жумагұлдин абройын төгетуғын хатлар ҳәм дуўа таярлатыў, МТС жигитти жоқ етиў Дүйсенбайдың жумысы.

Топар бөлингенин кейин Мәтжан мықыры өзине дәрек жигитлерин ирикти.

— Жигитлерим, билдициз бе, бизлерге исеним болмады; ҳеш ўазыйпа берилмеди. Буның бәри Жуманияз ләўзениң өзинде емес, жигитлеринин арасында ақыллы жигитлердин барлығында. Сол ушын маған кенес бериндер.

— Сиз, Мәтжан аға,—деп біғанадан бери ойласықта сөйлей берген қарлықпа дауыс биреўи сөйледи.—Сиз Қасым ийшаның пәтиясын алыўыныз керек. Ол ушын қалай болмасын Жумагул Зәрип қызының өзин өлтирип, Қасым ийшаның алдына келеси ислердин жобасы менен барыўың тийис. Келеси ислер неден ибарат? Жумагұлден кейин МТС ты бузамыз. Өлтиргимиз келгенин ойласпай өлтиремиз. Ийшанға сөйтеп мardыйып бара беремиз.

— Эне бул ҳақыйқый ақыллы, ҳақыйқый кенесгөйдиң гәпи,— Мәтжан мықыры қуўанғанынан оны толық сөйлетпеди, өзи ҳәм жетерли ойланбады. Мен өз қолым менен сол саллақы қатынды өлтирип барсам, Қасым ийшан мени Жуманияз ләўзеге сөз жоқ үстем етеди. Олай болса, сизлер атларынызға кете бериндер, мен қалдым. Бүгін ай жақтырытып кетти. Мен сол бузакыны өлтирмей усы қаладан ҳеш жаққа кетпеймен. Фам жемендер, ҳәзирше пана табарман...

Басқалар топарын бузбай кетти. Мәтжан мықыры бөлининде ойдың жақтысында мылтығының оғынын бары жоғын тексерип отырып қалды.

20.

Әмирдин құбылыслары да қызық. Исиң бир өрлесе өрлей береди. Балабақшанында, тигиү машинасын үйрениүшилердин де иси жақсы бағдар алып, жөнлесип баратыр. Жумагүл ара-тура кенседен бир хабар алмаса, бәрә бақша балалары арасында, бәрә олардың аналары менен. Күндеги азанғы талабы ерте турып балаларға бекпен писирип, қызын қолынан жетелейди де бақшаға асыгады. Және бир қызығы соңғы бир ҳәптеден берли тап азанда есиги алдында турған Ембергеновты көреди. Ол жай сәлемлескени болмаса онша сөйлеп жарымайды, Жумагүл үйинен шығыўынан қызы Тазагүлди көтерип бақшаға шекем апарысып жумысына кетеди. Тазагүл бүгін оларға тутыў бермей томпанланап алға жуўырып кетти.

— Хатынды оқыдым,—деп Жумагүл биринши гәп баслады,
— Қөрдинбе биринши мен сөйледим. Буның мәниси жаңа заманға ылайық ашық кеүилли қыз болғаным ушын емес, бети ашылған келиншек болғаным ушын. Болмаса, жигит пенен қыз арасындағы қарым-қатнаста жигит-жигит, қыз-қыз екенин түсисемен.

— Жумагүл-аў...

— Мақсетициди хатында айтқансаң, бирақ бил болмас деймен. Себеби сен онекиден бир гүли ашылмаған, еле үйленбеген жигитсен Мен болсам сыңырлауықтыман. Ҳа, Тазагүл, алдыңдағы ылайдан айланып өт!

— Бәриненде хабарлыман, Жумагүл,—деп Орақбай бирден ашылысты.—Бәринеде қайылман. Анаў Тазагүл мени «аға» дейди, дегизе аламан.

— Орақбай, бил не, саған мени бағып жүриүди тапсырып қойыппа?

Орақбай бурыштай қызарды.

Олар бақшаға жақынлап гидирди.

— Орақбай, ҳәзирги адамлардың үйлениүи асығыс болмауы тийис. Жән-жағына қарап алмасан, бил әмирдин ойлы-бәденти көп екен.

— Қанша күт десен—күтемен.

— Яқшы, Орақбай, бәрин келешек көрсете берер.

Жигит оның асығыслығы ушын ирке алмай, ботасын қыя алмаған әрўанадай артына қарай-қарай кетти.

Бұғин Жұмагұлдиң кеўли көтерінки еди... сәскеге тамаң алыстан сөйленип киятырған Төребайдың дауысы еситилди.

— Ой, азamatсаң, Жұмагұл. Сени көриүге киятырман. ТОЗ шылар жаңа ислеринди еситип көрпің қайт дести.

Қызларғұл менен бирге алмажезек бала көтерип жүрген Жұмагұл Төребайдың алдынан жууырып шықты. Төребай қапыны ашарын ашса да, қара қонышлы етигинин ылас ултаны менен ишкери кире алмай азадалыққа аўзы ашылып қалды: дийўалға ақ сүп шыттан тутылған, балалардың ҳәммеси ақ көйлек-ыштан қийген, биразлары ойнал жүріпти.

Жұмагұл күлип қасына келді:

— Төребай аға, неге таңландыңыз?

— Не деген азадалық ә? Балаларын мисли аққуўлар...

— Барымыз усы.

— Барымыз усы емес, бала буннан артық қандай азадалықта сақланыўы мүмкін? Көйлеклерин буйыртып тикирип алдыңызба?

— Өзлөримиздин машиналарымыз бар.

— Бұның жаналық ғой.

Бул күнлери Улжан машина тигиүди бираз ҳаялға үйретип үлгерген еди. Балаларын бақшаға әкелген ҳаяллар Жұмагұлдин кенеси бойынша үйлеринен ақ сүп әкелип, қол үйретиў ушын өз балаларына өзлери көйлек -ыштан тиккен еди. Жұмагұл Төребайды ертіп, басқа бир бөлмениң қапысын ашып көрсетti. Иште төрт-бес ҳаял «Зингер» машинасына үцилип, Улжанды қориалап тур еди. Олар өзлериниң «тақыр-туқыр, тақыр-туқыры» менен булардың қапыны ашқанын да, жапқанында ескермеди.

— Түпәләм, көз тиймесин.

— Көз сизлерге тиймесин, Төребай аға. Округ бойынша сизлер ен алдағы аўылсыз. Бириңи МТС сизлерде, аўыллар бойынша жоқары мәдениятқа сизлөр ерисесиз. Социализм сизлерде бириңи болады. Сол ушын да жамай душпанларының дыққаты сизин аўылда. Мектепке от берилийи де, плуглардың сууға тасланыўы да, аўылды сууға бастырыўға талапланыўы да сизлердин бахытыңызды қызғанышылықтың нәтийжелери.

Усы пикірди Александр да айтқан еди, бұғин Баймуратов таусыны айтып, сақ болыўды ескертти. Мине, Жұмагұл де соны тәкирарлап турыпты. «Булардың ой пикирлери бир-бирине қалай сәйкес келеди екен, ямаса жағдайға бир баҳа бергенликten бе» деди Төребай ишинен.

— Төребай аға, сизң өзиңизде сақ болыўыңыз керек,— де-

ди Жұмагүл, оның қандай кейипке киргенин байқамай.—Александр Александрович те сақ болсын, бирақ оған өзлериңіз көбірек көз-қулақ болып турынлар. Елдин дәстүри шығар деп сум биреўлерге исенип қалмасын. Тұрымбетке толық исениү мәсесесин ойлап көриў зиян етпес. Айтпақшы, бир өзиңиз келдінiz бе?

— Жоқ, Александр менен келдик. Ол керек-жарағын сөйлесіү ушын окружкомда қалды.

Төребай аўзын жыйып болғанша болған жоқ, Александр Мәжитов пенен бирге жетип келди.

Олар бақшаның жайларын, машинылар ханасын бир қайтара арапап болып, Жұмагүлди дәслепки табыслы қәдеми менен құтлықлады.

—Дұрыс, Жұмагүл Зәриповна,—деди Александр.—Табыслар тилеймен. Бирақ тез арада орыныңға тәрбияшы табарсыз.

Төребай менен Мәжитов бул еки бойдақ сөйлесип ала қойсын деди ме, өз-ара әңгимелесип шетирек шықты. Жұмагүл менен Александр арасында гәп русша даўам етип атыр.

— Мұғаллимизүндейши ма?—деди Жұмагүл.

Александр Турымбет пенен бир гүрринескенинде шынын айттырып, окруженотдел баслығы бурыңғы ҳаялы екенин билген еди.

— Унайды,—деди Александр күлип турып.

— Унаса, жұдә жақсы. Бирақ сизден оның кеүил сандығын аштырып көрийиңизди өтингемен, жарты дийўал там болмайтуғынын есизиде сақларсыз, Александр Александрович...

Түстө Баймуратов пенен Faфуровта бақшага келип, Жұмагүлди құтлықлады.

— Бул баслама қуўандырады,—деди Faфуров. Бирақ сиңлім, жүртты үйретемен деп марапатланып кетпе, халықтан үйрен. Ҳәзирги басшыға тек киши пейил болыў аз. Жүргегінде «мен халықтың хызметкеримен» деген түсінік мәңги жатсын.. Ҳәр бир адамның кеүил құлпы қайсындай гилт пенен ашылатуғынын билиүң шәрт. Бир басшының қәтелігі сол кәрадағы жүртшылықта ұқииметтің қәтелігі болып түсениледи. Усыны естен шығарма...

Ол бүгінгі ушырасыўларға, ислерге қәдден тыс қуўанышлы, кеште күтә тыныш уйықлады. Ерте турып таң самалына сәүирлеў мақсетинде тасқын Кегейлиниң суўынан бет-қол жуўыға баратыр еди. Бир қайғылы хабар екеўин бир минуттай турған-турған жеринде қалдырыды.

— Элжан суўшының қызын өлтирипти!...

Ұақыяның орнына келсе, бәри ырас; он бир жасар қызды

қаланың дәрүазасына асып кетипти. Жумагұлдин көзлері тынып, жығылып кете жазлады...

Қаланың ишинде уүшүй гәп... Жән-жаққа атлылар шауып жүр. Бирақ бул шабыспалардың барлығы да Әлжан суұшының хожалығы ушын бийпайда көринди. Ҳаялы екеўи ботадай бозлап, манлайларына урып-урлып жылап атыр. Тәүеллешілердин ҳеш қайсысы өңсиген ата-ананы тыншыта алмады. Үйдің ҳәсірети жер титиретti. Оларды нәсиятлауға Жумагұл баралмады. Барған менен қалайынша, не айтып жубатады. Қерисинше, күйип турған ата-ана «сеннен болды» деп оны жулып таслауы мүмкін.

Қәпелимде Окружкомның гезексиз жабық бюросы шақырылып, ОГПУ дың қырағысызлығы ҳақындағы мәселе қойылып еди изи айланып, Жумагұлдин тәнхә минез-құлқы жөнінде гәп қозғалып кетти. Ол кәсіз ис қыладымыс, үақты жетип писпеген мәселелерди қозғайдымыс. Бул пикирди округлик таярлау бөлиминин баслығы Атанияз ақ қураш Қурбаниязов айтқан еди, биразларға унап қалып, Жумагұл додалауға түсти...

Бюро жатарда тарқады...

Аспан алағат бултлы еди... Дөңгелек ай аспанды жылжып қара түнек булыт астына ақ қуудай сұнгип кетип, және жалт ете қалады. Және солай.

Бюордан терлеп шыққан Жумагұл еле солығын баса алмай, тұнғи аспан көринислерине көз жиберип, далада турыпты. Қаланың аргы басларында ийтлердин «Ваф-ваф» үргенлери еситиледи. Жақын көшелер тым-тырыс. Қанасына сыймай тур. Себеби ол, партия қатарынан сәл шықпай қалды. Бахтына таза окрисполком Faфуровтың билимли дәліллери пайда берди. Ол ҳақыйқаттан да Жумагұлдин гейпарат кәсіз ҳәрекетлерин қатты синап, минеседе, сөзинин ақырында:

—Жергилики ҳаяллардан бириңи жеңотдел еди...—деп үақыяның желисин толық тосаттан шыққан ақыбетке әкелменде, базыбир тисин қайраған ала тұяқлар, оны партиядан шығарыуға шекем апаражақ еди. Себеби биразлардың айтығы бойынша кәсіз де ол болды, он бир жасар қызға қосық айттырып, пъесада ойнатып, анасын бийпайда жумысқа бәнт етип, ғүлдей бир хожалыққа душпанлық еткен де ол болды. Бирақ ҳеш ким Faфуровтың дәліллериине қарсы ужыбатлы дәлил келтире алмады.

Жумагұл тек суұық демин алып «үх-үх!» дейди гейде. Көз алдына үлбіреген жас нәресте елеслейди: Үлжанды айды. Ҳақ кеүіл, кисиге жаманлығы жоқ бийшараның басына аўыр мүсийбет түсти. «Бул кимниң қолы екен-ә? Ҳәссений! Ҳақыйқат-

тан да ОГПУ таптай ма ямаса солардың арасында қастыян душпанлар бар ма екен?.., Жумагүл есигиниң алдына келип тура-тура денесин бираз суұық жайлана соң ишкери-леди...

Тамақта ишпей шыраны өширип қызын баўырына басып жатса да, кирпиклери айқаспайды. Қызы «пыр-пыр» уйқылап кетти. Ал онын еле көзлери ашық. Әсиресе, бүгинги үақыя оған уйқы берер емес. Не ушын усылай болды? —дейди өзине-өзи. «Ал усы Қурбаниязовтын менде не қасты бар? Әлжанның қызына қала-йиша қайырқом болып жүр? Ямаса олар ағайин бе екен, яки тамыр-тансылығы жақын адамлар ма? Онда ҳеш гәп, егер бузықлығы болмаса бәрекелла, Неге еки сөзинин бирине бармай «мәмлекетлик план», «мәмлекетлик план» дей береди? Тигиү артелинен ҳәзир пайда түспейди деп, кеше пул бергизиүге қарсы усының киргизген де сол... Тек «мәмлекетлик план, мәмлекеттин пулы» дей бергени ушын қуяатлады ҳәмме оны. Неге ҳеш ким аўзын қақпаламайды? Душпанлардың соңғы гезде жүдә қутырып кетиүй неде?»...

«Бул сораў бүгин бюрода да ортага түсип еді ғой. Қурбаниязовтың айтыўы бойынша қарақалпаққа автоном берилген соң қарақалпақ адамларын басшылыққа көтериў керек. Қәте, пүткіллей қәте түсиник! Сонда неге қарақалпақ басшылары арасынан Баймуратовтан басқалардың биразы неге шырп етил турып Қурбаниязовқа соқы бермейди. Ямаса «қарақалпақ, қарақалпақ»... деген сөзи қулақтарына жаға ма? «Жолдас Қурбаниязовтың айтып отырғаны қарақалпақстанға жаңы ашыў емес, душинанның гәпи! Жәмиіет душпанының гәпи!»..—деп, кескин дәлиллемегендеге не болар еди? Басқалар оннан кейін түсінді. Ҳақыйқатында да Faфуров Баймуратовты дурыс қуяатлады. Жыллар бойы иргелес болып, қаны қарысып кеткен халықлар өз алдына еркін милlet болды деп, бир-бирине жәрдем бергизбей бөлшеклеў, душпаның иси. Руслар, өзбеклер, қазақлар, не ушын өзлери еркінлікке жетип қоя қоймай, бизлерге туұысқанлық жәрдем етти. Түсіниў керек! Бул күнлиги биреўлер жорта ма, рас па автоном деген сөзге сүйенип, елимизди сырттан адам келмей-туғын атаў етпекши. Не деген наданлық! Пәмсизлик! Соқырлық! ..»

Ол уйқысызлықтан түргелип, шыра жағып: көп үақыттан бери жазылмай жүрген күнделігін жазбақшы еди, шыраның жақтысынан Тазагүлім оянып кетер деп, жата берди, бәри бир көзи илинбеди.

«..Мен не ушын Қурбаниязөвты жек көремен? Оның маған қарсы сөйлегени ушын ба?» Қемшилигиди айтқан адамға жаманлық ойлау большевиклик қасиет өмес! «Усы сөзді ким айтып еди? Төрткүлде еситтим бе? Иванова айты ма? Ҳәзир буның не әхмийети бар?... Қурбаниязов мәселеси... Неге және сол есіме түсे береди? Сирә мен большевик емес шығарман. Қатты критикалады, деп, оған жаманлық ойлағым келеди... Бул надурыс. Мен Баймуратовлардан билгиш емеспен. «Мәмлекетлик план, мәмлекетлик ис» десе, Қурбаниязовтың пикирин ол да мақуллайды. Миллет мәселесин түсінбей айтқан шығар, сонда мен қай ийттиң артқы сыйрағыман? Қемшилигиди айтқан адамға қарсы келе бермеўим тийис... «Енди ол Қурбаниязов ҳаққындағы ойларын умытқысы келип, қызын сәл ысырып, бир аўдаралып тұсти. Басында басқа ойлар быжнады: «Не ушын бәдайбат ҳаяллар алдында тилем мүки?... Аұа, бул жесирліктен. Орақбайға келисім беріў керек пе? Керек шығар, керек емес! Менин жарты дийўал ҳаққындағы пикиримди Александр қалай түсінер екен? Еси бар жигит көринеди, түсінер. Бир есіктен қайтып, қыз алмаған жигиттен дәмеленбегенимди билий мүмкін. Турымбетti неге жөнге тусириүгө болмайды? Болады. Орақбай өзимди жақсы көргени менен, бәри бир, Тазагулим өгей қыз атын кеширмей ме? Ол айтпаған менин басқалар айтады, сонда не ушын Турымбетti қайта тәрбиялауға қудиретим жетпейди. Усыниан басшы болып?... Баймуратовқа, Faфуровқа кенесиў керек...» деп, Жумагұл уйқылай алмай жатырғанда, қапы тықырлады. «Саяқ ийт пекен?... Оқыўға кететуғын болғанда да усындей бир саяқ ийт ергенекке сүйкенген еди. Сақ болайын...» ол әстен түргелип, қапыға қулағын салып еди, бир адамның пысынап, қапыны аша алмай атырғанын сезди. «Кимсөз» деп бақырсам, қайерде турғанымды билип атып жиберетуғын биреў болмасын, жазатайым. қызыма тийип кетер деп, аяқларын ғаз-ғаз басып артына шегинди де наганын қолына алып босағаны қанталлап тұра берди.

Бир ўақытта қапы қопарылды. Мылтығын алдына тутып киятырған биреў көрінді. Жумагұл қарап турмай наганын туўрылап гүрп еттирди. Бийсәўбет адам да бир оқ шығарып үлгерди ҳәм «ұаҳ-ұаҳ!»—деп, қулады. Жумагұл де жығылды. Тазагұл шоршып оянды.

Изли-изинен еки рет атылған мылтық сеслеғине қоңсызы Мәжитов наганын бир қолына тутыўы менен көйлекшен жуўырып-ақ келди. Иште ыңырысған Жумагұлдин сесті еситиледи. Келе сала шырпы шағып шыраға басты. Тазагұл бир мүйеште ийттеп қорыққан пышықтай тығылып отыр. Жумагұлдин жеңлери

қан, Мәжитовты көриүден ол шеп қолын он қолы менен услар үцилсе, алақаның оқ тесип кетипти. Ол қолының қалай питетү-ғынын ойламастан, тентиреклөп барып қызын қушақлады.

— Нәрестем, нәрестем! Сениң балалығың қорғасын оқлар арасында, түтин арасында өтти-аў! Ой, Нуратдин абый, көр-өс, аман ба?...

— Аман, ҳеш оқ тиімдепти,—деди Мәжитов қызды өз қолына алып. Сөйтеп олар босағада тилин айқыра тислеп қулагатырған өликке үнілди. Шыраның ҳастесиндей биреү босағада қулагатыр. Бул Мәтжан мықыры еди.

— Ой-ой,—деди Жумагұл өкініп.—Баяғыда Тәжим муртты да өлтирип қойып едим. Мынаның да уү жеген ийттей өли-үин қара. Жолдасларын табыў керек еди.

Мәжитов сөйлеүге де асырып, өзинин көйлегин «пар-пар» жыртып, Жумагұлдин жалбырап тустиүге аż қалып турған бармақларын орнына басып танды...

21.

Александр Турымбеттиң минезлерине көп түсіне алмас еди. Эллеңандай аўыр минезли, көп сейлемейди. Базда өз-өзинен үсқини қуялып жүреди. Бунысының себебин сораса, айтпайды. Александр биринши рет аўылдың ҳал-жағдайын сорағанда, Төребай оған Дүйсенбай тууралы да айтып берген еди, ал енди оның байқауынша бул үйдің сол Дүйсенбайлар менен жақын қатнасы бар сыйқы. Гүлбийке кемпир базда Александрдың көзинше баласына: «Бай мырзаға сени сорап кетти»,—деп, айтып салар еди, ал бундай ўақытта Турымбет шып-шып терге шомылады. Александр түсінбегенсип:

— Бай мырзаға деген не?—деп, сорап қалар еди, Турымбет өтирик сейлей алмай:

— Дүйсенбай!—деп, ашыўлы, бир қолы менен ҳаўаны кесип жуўап береди. Соған қарап оның Дүйсенбайды жек көретуғынына кеүили исенишли жүрер еди.

Дүйсенбайдың өз жайына от тиігенине онша қыйланбағанын, аўыл суў басқынына ушырап, пүткіл аўылдың тәғдиди қыл үстинде турғанда жаңсыз қыймылдағанын сырттан байқаған Александр Дүйсенбайды жүдә жек көріп қалды. Сол ушын Турымбеттиң ол кисиге болған мұнасабетин биротала анықлағысы келип, кемпир үшөй чай ишип отырғанда сорады:

— Турымбет, мениң байқаўымша, қарақалпақларда урыў-шылық бар, ал усы Дүйсенбайдың сизлерге қандай жақынлығы бар?

Тұрымбет Александрдан бундай сорауды ҳеш қашан да күтпеген еди. Манлайында төрт қатар жыйрық пайда болды. Александр енди не ушын сезикленгенин үкты, бирақ өзин ҳеш нәрсе билмегенге салып, сораўна жуўап күтти.

— Жақынылығы жоқ.

— Ол не дегенин?—деди кемпир баласының гәпине шыдамай.—Бизге жүдә жақынылығы бар. Урыўласпыш. Ол сени келе қылып, әкен жоқта қол жаўып, усы дәрежеге жеткерип оқытқан адам...

— Аўа, солай,—деди Тұрымбет илажсыз. Бирақ онын бул сапарғы дауыснан да, өзин тутыўынан да Александр бираз нәрсени байқады.

— Тұрымбет, мен саған бир нәрсе ескертеин,—деди Александр гәпин көп мәнили етип,—хәр үақыт дұрыс сөйлеў пайдалы. Бәхәрде муз дингекке минип, өзинди бийиклетемен деп санаў айрықша қәўипли. Муз ерип кетсе, киси шуқырға сылқ ете қалады. Және бир гәп, ертеннен қолы жоқ киси—шолақ..

Тұрымбет онын не айтпақшы болғанын толық уға алмаса да, өзин ҳақыйқат шуқырға түсип кеткендей сезигі, Александрдың тениздей ҳаўайы көзлериңен пана изледи. Бирақ услап қалғандай ҳешитең таба алмай, етик қәлиптей ийеги жағасының жоқарғы аппақ сөдеплерни жасырды.

Кемпир бул еки жигиттин арасындағы сырлы әңгимеге түсингебай:

— Аўа, балам, муз деген ерип кеткенше өзинди тондырады да,—деди далаға шығып баратырып.

«Мейли ойлансын!» деп Александр да оған селтең бермей, түргелип, жұмысына кетип баратыр еди, көзи жақсылық көрди:

Нурзада киятыр! қолтығында кепшиги. Дигирманға баратыра керек.

Мұзлы суўға түсип шыққалы аязладап аўырып қалған Қалийди көрийү ушын Александр үйине келген сайын, қызы шығып кетер еди, алдынан жолықса бурылып кетер еди. Онын не ушын усылайынша жатырқайтуғының түсинетуғын жигит, бир түп жыңғылды паналады да, шөкке түсип отырды. Қызы таў текесиндей омыраўын көтерип бийғам келе берди.

— Сәлем, Нурзада!

Қызы шоршынып, гилт тоқтады ҳәм Александрдың жергиликли дәстүрге бағынып, қызы қасында басқа аўыл адамларының қозине түспеүи ушын жасырынып отырғанын бирден түснин, ақ наржан тислерин көрсетип жымыйып күлді.

Бул күлкі Александрға унап кетип түргележақ еди:

— Үай, үай, түргелме, отыр.

Александр бағынып төменирек буғып отырды.

— Енди көринбеймен бе? Сени көрсө ҳеш гәп пе?

— Мениң бир өзимди көрсө ҳеш гәп.

— Ағаң тәйир ме, Нурзада?—деп сыйырлады Александр.

— Бугин тәйир, азанда түргелип тамақ ишти.

— Жұдә жақсы. Құйыныштыман. Енди барғой, енди барғой...

— Жасырынғандағы мақсетиңиз не «МТС жигит»?

Үйине ҳәр сапары барғанда көз астынан қарап дийдарына тоймай жүрген қыздан Александр көзлерин алмай:

— Отырса, сулық қызы, отырса, жұдә соранаман, сулық қызы,— деди басқа сөз таппай.

— Өй-бей, бундай мақтаусөзлерди қайдан үйрениңиз?

Жигит қайтадан тығызып, бираздан соң тилге келди:

— Нурзада, енди барғой... сен оқы, оқыў пайдалы, енди барғой, дигирманнан қутыласаң.

Нурзада қайтадан күлди.

— Сонда биреў уи тартып берег мес?

— Сен барғой, дигирман тартқызбайман...

Қызы бир шақалақ атып күлип еди, бул күлки Александрға сондай жақты, орынан гарғып турып, құшақлап алажазлап, өзин ирикти, бирақ тулабедени дир-дир-дир етип, өзин зорға тутып отыр. Бул жигиттин не ойы барлығын ҳәзир қандай кейипте отырғанын түсінбей, сөйлесіүгे ишқыста болып жүрген қызы ҳәзиригидей қолайлы пайытта гезлесе бермеспиз деди мес, өзин әллеқашан толқытып жүрген сорауды бермей кете алмады:

— Аўылымда қызың бар ма? Неге әкелмейсен?

— Менде барғой, қызы жоқ, Нурзада...

Нурзаданың тилеги усы жуўапты алыў еди, бирден асықты:

— Эне, биреўлер киятыр, мен көринбей кеткенше түргелмей!

— Сизин үйге барып турсам кейимейсен бе?—деди Александр изинен. Қызы жуўап бермедин. Оның буйрығын еки ете алмай Александр әллен үақытта бойын тиклеп қараса, қызы кепшигін қолтықлауы менен дигирманхананың шалдығарына сүйенип, артына қайрылып тур екен. Александрға жаўлығының мушын бир былғап, дигирманханаға кирип кетти.

Бул көринис Александрдың жүргегине айрықша түрткі салып, йошландырды.

Ол қызы жөнинде кимге айтарын билмей ишқысталықта жүрген еди. Жақында қалаға барып Жумагүл менен ушырасқаны ойын бөлип ҳайран етти, Оның айтқаны дурыс Жар-

ты дийўал там болмайды, мен үйлениўим тийис. Онын айтайдын дегени тек усы ма? Жоқ бир бул емес...» деп, ол, Жумагулдин сол сапары не айтқанларын қайтадан еслеп, ҳэр гәпине мәни берип сайбағыслай баслады: «Муғаллимди сорады. Оның кеўил сандығын аштырыўды өтиндиди... ямаса бурынғы ерин еслеп, қайтадан қосылыға жәрдем сорағаны ма екен?...»

22.

Бәхәр ҳәр қашанғыдан да өзгеше келди. Аўыл өтирапы жанлы ҳәрекетке кирип, тыңнан жерлер ашылып, шөпликлер өртелип, буудақ-буудақ түтиндер аспанға көтерилип жатты. Аўылдың күн шығарында МТС тың қурылышы да қызығын пәт алыш, буудақласқан түтіндеги болып аппақ шаң уйтқыды. Қублаға қарасан «Жаңа жарған» ҳәрекетте. Құшлы дийқанлардың қолларындағы нышлы беллер жап ултанаңдағы ызғар топырақты қалпақтай дәнгелетип жоқарыға зытқытып, жаптың рашы көтерилип жатты.

Дүйсенбай Атажан бай усап үйинде еки бүгиліп, жатпады. Дийқанлардың өз-ара әнгимесин тыңлап, жер-суў реформасы жөнинде еситкенликтен бе, жаңадан жер ашып атырғанларға:

— Бизиң жердиң жартысын алыңдар, — деп кетти.

МТС ушын қурылыштың тырнағын қазып атырғанларға барып ҳармасын айтады:

— Хәй, бәрекелла, жигит келсе иске деген, тез-тез піткере қойыңдар.

Қаланың қасындағы тақырлықта түнде өткериленген мәжилистен алған тапсырманы орынлаўға ол жүдә шабан киристи. Себеби, Мәмбет молладан қорқар еди.

Ақыры шыдамай, изинен болатуғын тексеріўден қорқып Мәмбет моллаға келди:

— Моллеке, қатаң тапсырма мынадай: қандай болмасын, Жумагүл Зәрип қызының абройын төгиў дәркар...

Бул тапсырманың мақсетин Мәмбет молла бирден-ақ түсінди;

— Яқшы, яқшы, бежеремен. Ал, сен, баяғыда бизиң қызды Турымбетке беремиз деп едін, не болды?

— Аўа, аўа, қызынды Турымбетке беремиз... — деди де, Дүйсенбай тез-тез ўәде берип, көп отырмады.

«Жумагүл жараланыпты» деген хабарды еситкенде, Дүйсенбай «бул кимниң батырлығы екен?» деп, мыйығынан күлип қойып еди, «Мәтжаң мықыры өлипти» деген хабарды

еситкенде, «оданбасылыққа да жақ жарыстырып, аўыз биршиликті қашырып еди; енди, ләйзеге лийкин тиістетуғын болған екен» деп, оның өліміне бийпарўалық пенен қараса да, соңышап астынғы ерниң тислеп-ақ алды: «Не ушын Мәтжан мықырының өлетуғыны билмей сонда мақтадым? Ақылсыз шәддестин ығына жығылмаү керек еди. Енди ләўзе күн көрсетпес маған. Өлип болды, бул гешше пәмлер... Ол есіуастың өлімінен ислам қанша уттырды, мен қанша уттырдым... Өлетуғын адамның ығына енди жығылсан, аўзыма құм!...»

Дүйсенбай бул сырларын ҳеш ким менен ортақласпады.

Соңғы гезде Хожанияз көбірек құмар ойынға берилип кеткенликтен бе, Дүйсенбайдикіне сийрек келетуғын болған еди. Дүйсенбай оның келиүйн күсемейди де: «Бундай құмарпаз адамның дәйеги болмайды, көп сырласыў зиян» дер еди өзинше. Бул сырын да ол ҳеш ким менен ортақласқан емег. Оның аңлығаны Турымбет. Бар өмири, тәғдири, сол Турымбеттің қолында турғандай. Турымбет болса, соңғы күнлери оның менен қатнасқытты және сийреклетип баратыр. Дүйсенбай оның тек усынысына қыйланады...

Манлайына қолын тиrep ойлы отыр еди, күтилмегендеге Хожанияз кирип келди.

— Дүйсенбай аға, шырайыңыз солғын көринеди?

— Сизлердей инилеримиз барда жерсизлерге жәнжелсиз жер берсек те, ертенимизден айрылып баратырмыз.

— Ертенимиз дегенинiz не?

— Ертенимиз—артық-аспай дүнья малымыздығы...

МТС қурылышында ислейтуғын дийқанлардың да көпшилиги Атажан бай менен Дүйсенбайдың есабынан еди. Олар ушын батрашком өз алдына шартнама дүзисип қойған. Хожанияз оны усылар женинде гийне сақлап отырған екен деген пәм менен, көп отырмай атланды.

Төребай кеңсесинде отыр еди.

— Ақсақал,—деди батрашком қамшысын столдың устине қойып.—Бизлер бираз қәтелікке жол қойдық па деп пәмлеймен.

— Не ушын?

— Бүгін Атажан менен Дүйсенбай тақыяда тамтығымыз қалмады деп алдынан жылап шықты. Себеби ҳеш жерде болмаған тәртіпти қылып, бийшаралардың жерин алдық. Енди оларда дийқан жумсайтуғын шама қалмағаны да ырас. Егер олар окружкомға барса, сениң менен маған сөз келеди.

Сол ушын дийханларды олардың есабына жумсағанды тоқтатыў керек.

— Хожанияз,—деди Төребай нықлап,—Хожанияз, сен онын менен жақсы аға бола алмайсан. Сол еки адам өкпелеген менен көпшилилк дийқанлар разы.

— Мен де билемен. Оларды қанша қорлаған менен қарақалпақтың бурынгы пәленше-төленше деген абыройлы адамлары.— Хожанияз Төребай менен жекке отырғанда адамларды миллетлери бойынша атамайтуын еди. Сол ушын ийегин бир тислеп алып дауам етти.—Өзин билесен, олардың гөне абыройын көп адам ҳүрметлейди. Олардың абройынан пайдаланыў керек. . .

Ол гәпин айтып үлгерместен, почтальон бир буұат газета әкелип берди. Екеўи де әнгимени қойып, газеталарды ақтарыға киристи. Төребайдың көзлери әлле нәрселерди излейди. Өйткени жақында аүүлға Төрткүлден газета хабаршысы Әбди кеп кеткен еди. Бир үақытта Хожанияз қолына түскен бириңи газетаны бир қатар көзден «өткерип, бир жерине үңилди де, жумбаршақлап қалтасына тығып, ҳеш нәрсе билмегендей мәнтийип отыра берди.

Төребай қолындағы газетадан излеген нәрсесин таўып, көзлери күлимсиреўи менен ериндерин жыбырлатып, оқып атыр еди, Хожанияз мойнын ғаздай созып қарал, онын қолындағы газетаны жулып алды да, майдалап жыртып- жыртып таслады. Төrebайдыңөні өзгерди:

— Бул не зорлық? Қутырдын ба?!

— Қутырдым,—деди Хожанияз.—Енди оқырсан!

Төrebай онын қалтасындағы газетаға асылды.

— Таслап кет, мынаны!

Хожанияз «яқшы» деп қайырылып турды да, қалтасындағы газетаны шығарып, пырым-пырым етил майдалап, әйнектин тесик көзинен ылақтырып жиберди. Кеспастай тууралған қағазлардың ушып баратырғанына қарап көзлери күлимлеп гижиңди.

— Өзи еки газетке жаздырған екенсөн, бәрін жыртып ҳәзеттим бе? Бар Әбліге және жаманла: «Батрашкомның қылышы...» деп және жазсын.

Төrebай енди түсінді: ески саўаты бар батрашком газетадан өзи жөниндегини оқыған екен. «Төрткүлге тағы сондай газета жибериүін сорап хабар жибериүдин қыйынып айтса, бәрін жоқ етти үйи жаңғыр!» деп, өзиниң аңқаўлығы ҳәм саўатсызыл-

ғына пушайман жеп, желкесин қасып отырып, басқа газеталарды жыйнастырып, қойнына салып кенседен шықты.

Бул ўақытта Александр Турымбет менен бир түп ерик ағашының астын тазалап атыр еди. Төребай олардың гүррицин алыстан-ақ еситип киятЫР.

— Нәлди гүзде ексе дә болады. Бундай жемис ағашын көбейтиү керек,—деди Александр.

— Өзин-айтқандай, көбеймесе болмайды екен. Бир түп болған соң шақасына балаларда минип сындыра береди. Егер бизин кемпир қарамағанда бол да болмас еди.

— Өзин египпедин?

— Есимде жоқ, сирә кемпир еккен шығар.

— Жер ҳасылдар екен. Бәлким, абайсыз таслаған бир шанғалақтан көгерген шығар.

— Қәйдем.

— Қара, қандай мийүалы! — деп, Александр енкейген ҳалында бир шекелеп жоқары қарайды.

— Мийүалы болғанда несин айтасан, елди көркейтиү ушын жемис ағашын көп егиү керек екен, —деди Төребай аттан туспи.

Александр белин шашып, алақанларының шаңын қарып, Төребай менен сәлемlesti ҳәм оның жүзинен әлле қандай нәрсени уқты:

— Ақсақал, кеүілсизлеў көринесиз бе?

Турымбет те Александрдың пикирине қосылған киси Кусап оның қабағына қарап турыпты. Төребай өзиниң Хожанияз бенен арасындағы жаман қатнасығын елеге шекем сыртқа шығармаға тырысатуғын еди, бул сапары шыдай алмады.

— «Батрашкомның қылышы...» деген мақаласы бар еки газетаны басқалар оқымасын деп, Хожанияз жыртып таслады...

— Өзи тууралы ма еди? —деди Александр.

— Аүа.

— Нешеүин жыртты дайсен?

— Екеүин.

— Онда зияны жоқ басқа газеталар бар емес пе?

— Бар болған менен не пайдасы? бар? Өзи жазылған еки газетаны жыртып таслады. Енди басқасын Төртқұлден алдырмасақ.

— Сирә қалмады ма?

— Мына биреүлерин қалтама салып едим, керек болса,

мә,—деп, ол қойынындағы бир буұат газетаны Александрға берди. Ол Турымбетке усынды:

— Оқып көр, достым, бир мақала солкүнги барлық газетада басыла береди.

Турымбет бир газетаны алып өйер-бүйерине үңилип «Батраш-ком-ның қылышы...» деп, оқыудан-ақ Төребайдың жүзлери жайнап сала берди.

— Табылдыма?—деди Александр оның бетинен кеүли қарап тапқанын түсніп.

— Өзи ғой!

— Қәне, нешини бетинде? —деп Александр үңилип.—Хә, екинши бетинде екен. Мине, мынаусының да сол жерин көр, және мынаусының да...

Төребай Александрың айтқанын қылыш, қолындағы барлық газеталардың да екинши бетинен сол мақаланы көре берди.

— Ҳаў, көп болып басылады екен-аў!

— Тек сизин аўылға емес, пүткіл Қарақалпақстанға жайлалады...

— Жанағы ақмақ та билмейди екендә, бәрин жыртып тасладым, деп, мәсирип кетип еди қәне, буны басқа жолдасларға еситтирейик,—деди Төребай оларға.

— Жүрдик онда.—Александраның менен қубладагы егисликтегі қарай кетпекши болды. Турымбет беллерди жыйнап, үйине апарып таслай сала, аяқларын басар-баспас болып, олардың изинен ерди...

23

«Бәхәрде муз дингекте минип, өзинди бийиктемен деп түсній айрықша қәүипли...» Усы гәп Турымбеттин мийине жеги бола баслады. Ойланады. Ҳақыйқатында ол муз дингектин үстинде ме? Ол және ойланды. «Не ушын «ақыллы» Дүйсенбайдың болжаўлары шебекейнне дөнип баратыр? Ол гейде батрашкомды мақтап, «Хожаниязжанның адамгершилиги ушын жақсы ҳасылдар жеримді орталықта алғанына қайыл болдым»—деп, отыратуғын еди. Мине, сол «адамгершиликли» адам писпеген қауынның шопағындай пуш, дәръяның жарқабагына өскен торанғылдай тамырларын дегиши алған екен. Ең баслысы, оны ТОЗ шылар қуұттамайды. Бүгін оның газетада әшқара болғанына ТОЗ шылардың барлығы қуұанды. Александрдың айтыўларына қарағанда бүгінгі ТОЗ дийқанлар ушын ертеңгі үлкен хожалықтың тырнағына бир гербиш. Александр бәрҳа; «ертең-

нен қолы жоқ кисі шолақ...» дейди. Қалий келтеге шекем «ҳақ-қынан Хожанияз! Рахмет хабаршы Эбдиге» деди-аў»...

Енди ол көп ойланып өзин-өзи жоғалтып, құрт түскен жүйе-ринин жапырағындай солыға қарады. Жүрсө көленкеси де өзи-ники еместей, қыял бийлеп кеткен үақта, биреў ерип жүрген жоқ па деп, қырынлап, гейде қуяшқа, гейде саясына қарап ала-туғын дәрежеге тұсти. Мектепке келип сабақ берсе оқыўшылар-ға: «Ҳа тыныш! Гешше!» «Ақпа қулақ» деп қызып кетеди. Әси-ресе, кешеден бери жүргеги және муз, нағыз қоян жүрекленди. Бир жаман жері, мектепке келсе, аңшы тазыдай қыйсанлаған Дүйсенбай тайын. Оның менен сөйлесіүй болай тұрсын, узақтан қарасы көринге тұла бойы босасып, тобығына шекем қалтырай-ды.

Ол бүгіннен кешиктирмей Александр менен сырласқысы келсе де мектептен шығып үйине жақынлағанша сарсанлықта киятыр. «Қәйтиү керек? Еки кемениң басын услаған суға кетеди. Ал мен ҳақыйқаттан да муз дингектемен бе? Александр мениң Дүйсенбай менен қатнасымды билди ме екен? Александрға айтсам қалай болады?» Бирден өзи ислеген қылмыслары есіне түсип кетти: еки мәртебе кенес ҳұқиметине қарсы шабы-үйл... Айтбай большойдың жазықсыз қаны... Буны ким кешире-ди?... Александр еситсе, бирден шоршынып, турған жеринде қа-матады. Менин бақлаўымша «орыс» деген сөздин мәниси бир сөзли дегени! Ол ашыўланбасын, ашыўланса алдына Қаратай шыдам бермей, пыт-шыт болады...» Турымбеттиң басы зил. Еки ийниниң арасында бас емес, суў қабақ турғандай, қыймылдаса, сылық-сылық... Ол бирден изине қайтып, қәпелимде Дүйсенбай-дикине кетти.

Дүйсенбай еки көпшик салып шалықортасына жатыр еди. Шақыртыўсыз келген Турымбеттиң солғын шырайын көріп ушып турды.

—Кел қарағым, кел!

Турымбет, аяқлары тусаўлы адамдай төрге отпей, Дүйсен-байдың аяқ ушына әстен отырды; бирақ өзи мениреў секилли.

—Қалий келтениң қызын үйиндеги МТС орыс сеннен тартып алажақ па?

Астынан жылан шыққандай секирип турып, Турымбет үнсиз шығып кетти. Ол Дүйсенбайдың «ҳа бала, дениң саў ма?» де-генин де еситпеди. Ол ушын Александр ең қадирли қонақтан да жақын, туўысқандай болып баратыр еди. Өзи ҳаслан ерицібей-туғын жигит екен. Русша үйретеди, өзи қарақалпақша үйренеди. Гүлбийке кемпирге жүдә баўырман. Оның үстине Турымбеттиң

Нурзадаң дәмеси жоқ. «Көрдин бе, шуғыллығын! Нурзада ушып арамызға от тасламақшы...» деди Тұрымбет былайырақ шығып. Сейтіп тамының артындағы жылғаға келип иркилди; Быйыл там салыў ушын ылай аўдарылып қойылған еди. Бул да Александрдың усынысы. Өмиринше өз хожалығына пайда тийгизип көрмеген адамды мийнетке көнликтіріп, ылай аўдарысқан ким?—Александр. Оны анасы да улындай сүйеди. Бурынлары онша адам қатарына алмайтуғын адамлар Александрды жақсы көргенликтен бе, буның менен де мәмле. Ол усыларды ойлап, Дүйсенбайды қайтып көргиси келмей турған менен изинен қорықты; Айналасы түпсіз қуы, оған қулататуғын усы Дүйсенбай болып көрине берди оған.

Не ислеў тийис? Билмейди. Ҳәзир жүріп киятырғанда бир жағы тунғызық, бир жағы құрғақшылық сыйқлы... «Қандай жағдайға түссем де өлмеўім керек, деди гүбирленип, не ушын өлемен? Эй, сений, усы ләўзесі болмаса барғой...» Ол желкесин қасый-қасый үйине келсе, Александр бир китапты оқып отыв екен. Оған селten бермesten сыртқы кийимлерин шешине баслады. Александр китаптың ашық бетлеринин үстинен Тұрымбетке қараң еди, қәпелимде оған өли шырай еніп қалғанын сезди.

Базда өзи менен қанталласып отырып қолына түскен газета-ны ежелеп оқып отыра қоятуғын бул жигитте не әндийше бар екен? Ямаса Нурзаданы сүйип қалып, маған ҳештene айта алмай иниқысталықта жүр месекен, деген қыял келди Александрға

—Тұрымбет, аўырып жүргениң жоқ па?

—Билмедин, өзимше саў сыйқылыман.

Александр түргелип барып оның билегин услап көрип еди, ыссылығы болмаған менен қан тамырлары ҳәдден тыс соғып тур екен.

—Тұрымбет, жатып дем ал.

Тұрымбет басын көпшикке қойды.

Александр үнсизликте китап оқыуын даўам етти.

Тұрымбет дийўал беткө бурылым жатты. Ҳәр қылыш нәрсеслер және көз алдына елеслейди. «Усы Дүйсенбай ҳақыйқаттанда менин ғамхорым ба? Нурзада жөнинде не ушын айтты? Усы Александрдың расында да сол қызда қыялды бар ма? Ал, қыялды болғанда не болыпты? Қалий келте саў турса, қызын орысқа бермейди. Тоқта, тоқта, егер Александр ол қызыға дыққат аўдарса, қыздың қандай болғаны? Әлбетте, сулыў ҳәм жақсы болғаны. Себеби руслар жақсы-жаманның парқын айырады. Жаңа заман қурған солар. Төртқұлдеги муғаллимлердин айтыўы бойынша 1917-жылы адамзат өмиринде жаңа жылнаманың бириң-

ши бетин ашқан ҳәм жазған усы орыслар. Александр кеүил берген жақсы қызды Дүйсенбай оннан неге қызғанады? Өзи алмайды, сонда мен ушын болғаны ғой. Сонда онын менин ғамымды жегени ме? Жақсы жатқа кетпесин деген мақсетте ме екен? Олай болса Дүйсенбай мениң нағыз табалдырықлы қайырқомым ғой. Сонда неге муз дингектің үстінде турған боламаң? Қурысын, бул жұмбақлы әңгімелер... Қурысын бул шынжырлы ойлар!» десе де ойынан ҳеш-нәрсени шығара алмады. «Усы үйи жаңғыр Дүйсенбайды өлтирип қутылсам ба?» деген де ой келди бирден, бирақ бул қыял оның демин тарайтып буўлықтырыды: «Бул болмаған қыял, бул ақыллы кисиге қыянет...» Ол ишегине ийне кеткен ийттей буратылып жатыр...

Александр Тұрымбеттиң әлле қандай ойларға берилип жатырғанын билип, бирақ оның тийкарын түсінбей отыр еди, ақыры сорады;

—Тұрымбет, неге бунша ойлысаң?

—Менде ҳеш ой жоқ.

—Айта бер, достым Өзиң айтпаған менен жұзиң, көзлериң айтып турыпты.

—Сен солай ойлайсаң ба?

—Гүллән қыймылың, ишиндеги терен сырларды сөйлеп турынты.

—Олай болса таба ғой,—деди Тұрымбет басын көтерип ҳәм әпкес араласқаны ушын ойларын умытты.

—Билемен, бирақ бар ғой, өзиң айтқанша шыдайман,—деп Александр және китабына үңілген болып еди, Тұрымбет бир үмлұқ тапты, бул сумлұқ бирден есіне түсे қойғанына қуяышлы;

—Мен бир қызды жақсы көрип қалдым.

—Мүмкін емес.

—Не ушын?

—Хәр адамда жүрек биреү болады. Сол ушын бир жүректи елшеклеү мүмкін емес деп ойлайман.

—Мен еки жүргем бар дедим бе?

—Әңгіме айтыуда емес.

—Сонда не?

—Сен Жумагұлғе қайтадан қосылығың керек?

—Мениң-ә?

—Әлбетте, сениң!—деп, Александр өткірлендірди.

—Мениң-ә?—деди және Тұрымбет.

—Әлбетте сениң!!!

—Усы дурыс кенес пе?

—Тек дурыс ғана кесес емес, ҳақыйқат дослық кенес. Билесең бе, сен муғаллимсен. Педагогика бойынша муғаллим қеш қандай минсиз болыўы шәрт. Ал сен ҳаял таслаған қатал адамсан. Тек ҳаял емес, гүлдей қызыңды жетим қалдырган тас жүрек муғаллимсен... Бул бул ма, округ бойынша ҳаял-қызларды ағартыў исине кесент жасап отырган муғаллимсен.

Сонғы сөзді еситкенде Тұрымбеттин денеси түршигип, өзин жоғалтып ала жазлап, қорыққанын сорады;

—Менин округ ҳаял-қызларын ағартыўға кесент жасап отырғанымды қалай дәллелейсөң?

—Тұсынбей отырсаң-э?

—Тұсынбей отырман.

—Тұсын онда. Жумагул жесирлиги себепли басқа ҳаяллар алдында еле де ашық ис алып бара алмай жүр. Базыбир шешен ҳаяллар алдында тили тартық. Өзин жарты дийўалдай сезеди. Биреўге басын байлаўға сеннен дәме етсе керек. Жаңа дәўирдин ҳаялы болған менен қарақалпақшылық етип, дәслепки некеге қыянет ете алмай жүрген усайды...

—Қарақалпақта айрылышқан ҳаялға бас ийиў жигитликке нұқсан келтиріди.

—Егер сен өзинди ҳақыйқый совет муғаллими деп есалласаң, оның менен қосылып, жаңа идеяға хызмет етийиң тийис. Сонда жүрт сенин қәтенди мойынлағанынды түсінеди.

—Бир рет барып едим, хабарласпады.

—Ийилген басты қылыш кеспейди, және бар. Усы күнлери жарапанып үйинде жатыр. Туп-туўры үйине бар.

—Япымай-э,—деп Тұрымбет басын қасыды. Ол, Александр басқа ислеримди билип қояма деп, қорыққан еди, бул кенес жүргегине толық жетип бармаса да, кеўли бираз қарар таўып кеўли сергекленип, күлимсиреди. Александр оның бул қыялъяна түсинген адам сыйқлы;

—Хәзирше Жумагұлден хабар ала бер, басқасын соң сөйлесемиз,—деди.

Тұрымбет басын қасый-қасый көнді.

—Көрмей қайтпа! Дослық, муҳаббат бирде қапалықта, бирде шадлықта өзинен белги береди.

Тұрымбет қалаға базар күни келди. Қалаға келерин келсе де, Жумагұлден айбынады. «Неге зингирлөп келе бересең, кет десе не қыламан?—деп, Жумагұлдин үйине бара алмай, көшесинен арман-берман отти. Бармай қайтса, Александрға өтирикши болады. Қатал минезли бул жигит бир өкпелесе, қайтып сөйлеспейди. Соннан кейин истиң патыратқа айланған-

ны, Жұманияз ләүзе және бар, «Үх, үххх!.. Барайын, көрейин, қалай барыў керек? Наўқас адамға бос барғаным қалай?»— Ол бир дүкеннан үш қадақ набат алды, оның қасындағы дүкеннан ортасы кеседей дөңгелек ақ ғулли бир қызыл шаршы сатып алды.

Көшесинен және өтти. Сыртта жүрген ҳешким көрінбейди, қарап, бир майдан турды. Соның арасында көктен тилегени жерден табылды. Шашлары желкилдеген Тазагұл көринди. Қызын бирден-ақ таныды. Жаслайынан-ақ ири денели Турымбеттин дәл өзи. Қулақлары алақандай, мурны қоңқы қара көз.

—Тазагұл!

Қызы жалт бурылды.

—Берман кел, Тазагұл, апаң үйде ме?

—Үйде, аўыйып атый.

—Мә, мынаны апаңа апарып бер, мына шаршыны басына тарт,—деп қолтығынан бир қос шаршыны шығарып, қыздың басына орады.

—Үйге келе бей; апам адамлайдың келгенин жақшы көйеди.

Қыздың сөйлегенине Турымбеттин баўыры елжиреп, көзлеринен ериксиз жас сорғалағанын өзи де сезбеди. Оның бул жасы шын көз жасы еди. Қыздың кекил шаш жасырған жазық манлайынан шорп-шорп сүйди де;

—Апаңа сәлем де, ҳәзир бараман,—деп, қызы шапқылап үйине киргенше изинен көз айырмай қарап, аўыр қәдемлер менен зорға-зорға келеси көшеге айналды. Бирақ жүрегин бир нәрсе тырнағандай, ишеклери ашып аўылға қайтты.

Турымбет қалаға не ушын кеткенин ескертпесе де, Дүйсенбай билгендей, геўгимлете киятырған оның алдынан шықты. «Үйижанғырдың жер астында қулағы бар ма?»—деди оны көриўден ишине муз қуылған Турымбет.

—Жумагұлди көрдин бе?—деп сыйырлады Дүйсенбай.

—Көрдим.

—Жайша барып па един?

Оның анық билмейтуғынына толық исенген Турымбеттің көкирегі қарап таўып басылды:

—Мәжітсөв шақырған екен...

Усы киси менинен сезикленип жүр-аў, шамасы» деди ол Дүйсенбайдан айрылысқаннан кейин.

Александр оны тақатсызлық пеisen күтип отыр еди. Көрген-билгенин сорап болғаннан кейин ҳәрекетин мақуллады:

—Дұрыс ислепсөң, Базарлық берип жибергенин, қызының

басына орамал тартқанын сен екенин сөзсиз түсинеди. Жумагул жұдә ақыллы.

Бул қатал жигиттин бир ирет мақтауына ашық болып жүретуғын Тұрымбет еркин дем алды, чайды терлеп-тепшип иشتі.

—Дүйсенбай алдыңнан шықты ма?—деди Александр гәп арасында. Тұрымбет биреў тұртап жибергендей селк етти: «Жасырыў мүмкін емес!»

—Шықты, аўа. Сен қайдан көрдин?

Александр Дүйсенбайдың кепкүрын излеп келип, кемпирден қалаға кеткенлигин еситип, арқаға қарап бағдар алғанын әйнектен көріп қалған еди. Буны жасырды:

—Мен де бир қанталыныңда киятыр едим.

«Қапылды, аспан жерге түсти»—деди Тұрымбеттің қыялы.

—Сонда неге «хә Тұрымбет» демедин?

—Сөйлесип алсын деп тұра бердім.

Тұрымбеттің көзлері уясынан атлығып кете жазлад, Александрдың өзин өзгериссiz тұтып атырған қатаң келбетине қалша қарады.

—Бунша не?—деди Александр оның әлле нәрселерден сөзсиз қыпсаланғанын түсініп.—Бәрибир, гәплериңізді ҳеш кимге айтпайман.

Тұрымбеттің көзлери тынды.

← Оқымаған бир киси, оқыған жуп киси, Тұрымбет Аяғыңның асты геудирек музекенине көзиң жеткен күни өзиң-ақ айтарсан, соған шекем мен күтемен.

Тұрымбет бирден «ұақ-ұақ», деп, ишин басып, иргеге бурылып жатты.

Александр ҳаўлығып жылдам ишин уйқалады, бирақ ол рас аўырды ма, я әлле нәрселерди ойланып алғысы келди ме, ҳеш гәп қозғамастан жығылды. Деген менен етінин ыссылығы қәпелимде күшнейип кеткен еди.

Тұрымбет азанда чай ишиүге де турмады. Жатысының созлатуғын түри болды.

Мектепти муғалдымсиз қалдырыў нақолай, сол ушын муғаллим табыў керек. Өйтпесе, балалар тарқап кетиўи мүмкін. Аўылда Мәмбет молладан басқа саўатлы адам жоқ еди, оған тапсырыў мүмкін емес. Не де болса балалар менен бир мезгил шуғыллана турыуды Александр өз мойнына алды. Ол келген күннен баслап-ақ бар ықласы менен жергиликли тилди үйренип, еркин сөйлейтуғын болған еди. Балалар жатырқамады. Себеби өзи де қаты-қулақ, әңгимешіл екен, сабақ болатуғын ўақытта балаларға әлләқандай әңгимелер, ертеклер айтып береди. Гүл-

лән әңгимеси, ертеги революция темасынан еди. Балалар аўзы ашылып тынлайтын болып кетти. Ара-арасында Орынбайдың улының басшылығында оқыушыларға өткен сабактарын пысықлаттар еди. Балалар өткен сабакты пысықлағаннан гөрө оның гәпине көбірек қызығады:

—Муғаллим, Ленин атамыз, ҳаққында және айтып бер...

* * *

Тұрымбетти кесел қылған қыйлы-қыйлы қыяллар еди. Ийне жутқан ийттей буратылады. Жұманияз ләүзе көз алдына елеслесе де, Дүйсенбайдың ҳәрекетлерин бирим-бирим сайбағыласа да, олар менен бир қатарда кишикене Тазагұл көзине көрінеди. Жұманияз ләүзениң қорқынышлы бетәпшеринен қорықпай, манлай шашы желкілдеген Тазагұл; « келебей, апам... жақшы көйеди...» деп, жалынып турғандай. Көзи илиссе, усы көринис және елеслейди. Сол ушын көзлерин жумбауға тырысар еди.

Оның ет қызығы жуўғарада пәсеймеди. Кирпиклери айқасса сандырақлайды, түсніксиз бир нәрселер айтып, жылайды. Гейбир түндерде Александр қаулығып гүзетип те шығар еди.

—Жұмагүлге тағы барып қайтажақпан,—деди ол бир күн азанда.

Бул да базар күни еди.

—Барып қайта ғой,—деп мақуллады Александр.—Хәзир ол тәүір болып жұмысына араласып кеткен. Артелин де тиклепти. Бүгін де сөзсіз кенсесинен табарсан.

Александрың болжауы бийкар шықлады. Жұмагүл кенсесинде екен. Қапысы пышақ арқасы ашық. Дәлизде бир жигит тұрыпты. Үстінде аүыл дийқанларының кийими. Бұның таза кийимлерин көрип бирден ишке кирер ғойлаған еди. Иркилип қалғансон;

—Сиз де Жұмагүлге мे?—деди Тұрымбетке.

—Аға.

—Сизден ҳәм қызлар қалың мал сорай ма?

—Ол не дегениң?

—Кийимиңе қарап айтып атырман. Бизин аўылда сендейлер бийпул қыз алады. Ал мен қыз алайын десем малым жоқ. 196 ынши деген статьясы бар құсайды, сол бойынша қалың малсыз, қыз әпереди дейди. Сол ушын бул Жұмагүлден жәрдем сорайын деп келип отырман.

Тұрымбет мыйығынан күлди:

—Иште адам бар ма?
—Бир ҳаял бар.
—Тоқта, онда тыңлайық.
Екеўи үнсиз қалды.

—Мениң айыбым,—дейди өзге ҳаял даұысы.—Күйеўиме қарсы көлгеним. Бир жола бизин үйге бир топар баспашылар аўқатыланыға келди. Тамақларын берип бола сала сыйтырылып шығып кетип, Қызыл әскерлер жатқан жерге хабар бердім. Ол кәрада мени жас құнимде алмақшы болып, ала алмай мәрдикарға кетип, қызыллар менен бирге келген бир жигит бар еди. Соған болған ўақыяны айттым да қайттым. Келсем, күйеўим «хә, қатын, ҳә» деп, излеп атыр екен. Мениң изимше қызыл әскерлер келип үйди қоршап бәрин тутып алды. Баҳтыма, бизин үйдегини де әкетер ме, аўыл жигитиниң жәрдеми менен зорға шығартып алдым. Енди бәринин изи басылып кеткен еди. «Сен бийопа қатынсан», деп, күйеўим қуўып жиберди.

—Қапаланба,—деген Жұмагұлдин даұысы еситилди.—Әлжан суұшыдағы женгей қайтадан белин буўып, жумысқа шықты. Қызынды бала бақшага тапсыр да, әзиң артельге шәкирт болып кирип, машина тигиўди үйрене бер, ериңнің басында ақылы болса, изиннен өзи келеди...

«Мени көрип турған жоқ па?»—деп, Турымбет кейинине бәсты. Соның арасында уш-төрт жастағы қызын жетелеген бир ҳаял иштеп сөйлене шықты.

—Жүре ғой, қарағым.

Турымбет бурынғы келип отырган жигиттен алдын кирмеге бата алмай, дәлиздин сыртына шығып тур еди, қолтырында түйиншиги бар, сыртқы көриниси аўыл ҳаялларына тән, қызыл гүлли жаўлышының мушын тислеген бир келиншек Турымбеттең Жұмагұлдин кенсесин сорап ишке кирип еди, иштеги жигит тез күлиң шығып:

—Кора, 196 ыншы статьясы бизге де жәрдем беретуғын болды,—деп, сол күлийи менен Турымбеттің тузынан өтип кегти. Соңғы келиншек бир сааттай иркилди. Енди түсликке кетип қалмаса болғаны ғой деп, Турымбет биресе шағырайған қуяшқа, биресе билегине зорға сыйып турған дегершиктей саатына қарайды.

Есик шайық өтип ашылып, еки адамның бирден шыққан аяқ дурсидисин аңлат Турымбет кириўге асықты. Жұмагұл иштеп шыға алмай атыр еди, бирден қапыны ашып жиберген гездे екеўи соқлығысып қалды.

—Хаў!—деди Турымбет күлип. Жұмагұл күлмеди, орнына да

өтырмады, гилтлерин баяғысынша қолында сыңғырлатып турыпты:

—Жұмыссыңыз?

Тұрымбет ойланып турмай, ғұрсилердин биреүине отырды:

—Жумагұл, өзің бил, сөксен жұзим, урсан жаўырным.

— Бул пәслик,—деди Жумагұл оған бир шекеленип тұрып,— Мен сени урыўға, сөгиүге құштар емеспен.

— Тазагұл ушын?—Тұрымбеттің жалынышлы даўысын еситкенде Жумагұл жығылып кете жазлад, өзин зорға бийлеп барып, қасындағы ғұрсиге бир қолын таянып, отырды, бирақ бир аўыз сөйлемей бетин басып төмен қарады.

— Оқымаған бир киси, оқыған жуп киси, Жумагұл, сен менен кел, оқығансаң, ақылына сал.

— Усы ғәпти саған айтқан адам менен ашылышып сойлес.

— Бул сөзді Александр айтқанын қайдан билесең?

Жумагұл сәл жұмсарып, езиүинен құлқи изи билингендей болды. Тұрымбет басын көтерип гарғанды;

— Эңемнін төли болмайын, расым менен келдім.

— Тил дегеннин буўыны жоқ, еркіне жиберсен сайрай береди. Ҳәркім атанын баласы емес, адамның баласы болыўы щәрт.

Тұрымбет бул сөзге де ашыўланбады. Бирақ бир аяғын екинши дизесинің үстине айқастырып қойып, ойға шұмип, сүйеги билинген жақлары қуўарды.

— Ат айланып қазығына келди гой.

— Ат қазығына үш жол менен оралады. Бириншиси жемжеген жерин умыта алмай келеди, екиншиси мәжбүрлеў менен келеди, үшиншиси ақылы менен излеп келеди.

— Откенге гийне қылып жараның аўзын тырнай бермеші, Жумагұл.

Жумагұл кекетип, даўысын созыңғырап сойледи:

— Хoo, Тұрымбет, жудә шешен болыпсаң, Откен күндерди умытыў—бүгингини баҳаламаў болады, муғаллим?

— Мен муғаллиммен, бирақ әззи муғаллим екенимди сезип журиппен. Мендей тул ереккің балаларға үлги болаалмайтуында түсніп журиппен.

Жумагұл оның сөзлерин исенбей кен жазық маңлайы жыйырылып жаўатуғын булттай тұнерди.

Тұрымбет басын қасыды, аўзын сыйпалады. Белиндеги ушы пөпекли ақ жип белбейинин түйинин арман-берман қозғап, тыптырышылады, қабағы биресе жабылды. Биресе ашылды, тисленди, мурнын услады. Әлле-немирде тилге келди.

— Жумагұл, мениң сарсақ етий жалындыра бермесең нәтті?

—Мен сени жалындырып, өзим еркеклик рольди алыш, саған ҳаял ролин бермекши емеспен. Сен бәрибир еркексөң, мән бәрін бир ҳаялман. Сениң ҳаялың болғаным, сеннен қызы туғаным ырас!

—Ашық айтшы, Жумагүл, не қылайын?

—Арыслан болып өле беріү ҳәркимнин қолынан келе бермейди. Өз жүргегине ойлас, ақылына, сал. Үйиндеги Александр менен шынталап кенессен зиян таптайсаң. Ол сени анаў-мынау батпақа батырмайды.

Тұрымбеттің кеүли жибисип, басынан кеширген барлық қыянкестілерді қалдырмай ақтаражақ болып турды да, өзиз зорға ирикти. Жалбарынды:

—Кешир, Жумагүл, Тазагүл ушын қосылайық.

Жумагүл қайтып сөйлемеди. Столдың тартпасынан бир жа-пырақ қағазды алыш, оның қолына услатты.

Тұрымбет оның ой-пикери усы қағазда ма екен деп, қуұа-нып Жумагүлгө жол берип кейин бәсти.

Кеңседен шыққан жerde Тұрымбеттің бойы женил усаған еди. Базаршылардан бөлиніп аўылға баратурын жолға түскең соң, көкиреги йошып, қолына жумбаршақладап қысылған қағазды ашып оқып көріп еди, бийрәхим биреў қаладан тас арқала-тып жибергендей, бойын зил басты...

* * *

Жумагүлдин оған услатқан бир бет қағазы Мәмбет молла жазып, көшелердің бир бәндиргисине жабыстырылған «дағаза» еди.

Тұрымбет әкелип Александрға көрсетти.

—Инанасаң ба?—деди Александр оның қыяллын анықлау ушын.

—Адамның кеүли шошқаның гүркеси.

—Керисинше, сен буған қуён...

Александрана кейнин айттырмай, Тұрымбет қызыраңлады:

—Мен оны қайтадан алмақшы боламан, және бузықлығын еситип қуўанаман, ол қалай?

—Шыда ҳәм түсін? Бул Жумагүлдин пәклигин ҳәм күшли-лигин дәлійлләйди. Душпан пәс болып, өзиниң бир қыл устинде турған әzzилигин сезсе усылай ислейди. Мине бул сол душ-панлардың Жумагүлге күши жетпей, тапқан нас ҳийлелеринен бири.

Тұрымбеттің көзлери дийўалдағы гилемниң ғарға тұяқ на-ғысларына қадалып қалды...

Быйылғы жаз бул этирапта көрilmеген жаз болды. Егіндердин ҳәр түри атызларда ыргалысқан. Дөгерек көк жасыл, Қегейлиниң бийик ырашына минип қараган адамға ҳәмме жерге көк нағыслы гилем төсөлгендей еди.

Усы айналаның жанлы-жаныўарларының илхамы Қегейли төппелеме болып, шимпилдеп аққан суұын зәхәрли көзлерден жа сырысы келгендей, еки жағасына урық пенен сүйрикликтен жал өсирген. Ығынан ескен самалға қарсы майдада толқынлар дөретип, байдай—ирен ылай суұын, бүйириентекен тарнаулар менен тоғыртқаларға бөлшеклегенине наразы мақлұқтай, шымбыр-шымбыр сес берип, қайнауытлап ағып турылты. Урық пенен сүйрик аралас қос жалы ортасынан ийрек-ийрек арба жолдай жалтырап көринген бул арна үстинде, әнекей, жалғыз шағала өрлең, қанат қағып киятыр. Ийеси тартып қалған қағаз пәтпелектей гейде өзин бирден суұфа урып, және дин аспанға көтерилип, жемтик излеген қара тұмсығын суў үстинен айырмай пәл-пәллейди.

Тап усы шағала иренли мінсиз ақбоз ат минген жекке жолаушы шаршаған тәризли, мойның төмен алып, әлле қандай терең ой менен Қегейлиниң шығыс тәрепин жағалап, шағала менен жарысқандай өрлең киятыр. Аттың жүйені ердің басына илдирилген, он қолындағы қамшысы зәңгилікке салбыраған. Базда естен-әстен ғана аттың саўрысына тиједи. Қамшыға зор бермей қос зәңгилігін басып жиберседе гүл мыйықлы телетин баўлы зәңгиге қамшының ушы шыңғыр етип тијип кетеңі де, ақ боз ат журийин сәл тезлетеди. Үстиндеги адам және де ойға шұмсе, ат Қегейлиниң ишки қандегиндеги урықлыққа отлаң кетежақ болып, тұмсығын гейде этирапына бурып-бурып оқыранады. Ийеси усыны сезип, қамшылы қолы менен жүйенін сәл тартыңқырайды да, еки зәңгилігін тәңнен бир қысып, қәдимги ойна шұмеди..

„Окружкомның соңғы мәжилисінде аўылларда жер-суў реформасын шешіүге таярлық бойынша аўылларға белсенди-үекиллер жибериўи шешілди. Жумагұл өзинин балалығы откен «Еркіндәръя» аўылын сорап алды. Оған қосымша Баймуратов «Бахытты» аўылы менен Жумагұлдиң таныслығы ушын Хожанияз ҳаққындағы фельетонның жуўумағын жөнекей тексерип өтиўди де тапсырды..

Мине сол тапсырмалар бойынша Қегейлини жағалап киятырған жекке ақ атлы Жумагұл еди.

Ол барлық тұмғуық қыялларды бирден умытқысы келип атының басын шекшийтиңкиреп тартып аўылға нәзер таслады.

Әне аўыл, оның ең бириňши ирет келин болып түскен аўылы, бетине ең бириňши ирет ақ салынған аўыл ҳәм бахыт босағасынан киргизген, ҳәм бахыт босағасынан шығарған аўыл. Әне, анау жантын бойында Тұрымбетлер оны аттаң түсирип кеткен еди, ол сонда сол жапқа түсип қолын жуўған еди, айна орнына тынық .суўға қарап отырып шашын тараған еди.

Ол әстен жымыйып күлди. Сондағы келин болып түсиўин, сонда жалғыз басының тағдийрин шешіүге күши жетпеген келиншектің бүгін пүткіл аўыл тағдийрин шешетуғын мәселеге төрелик етиўге киятырғанын еслеп, бахытына ырзалық пенен жымыйып күлди. Және, бирден өз-өзине сораў қойды «Қызық, мени усы аўылға қандай күшли магнит тартты—ә?» Хожанияз мәселеси ме? Жоқ, Баймуратовқа фельетонды басқа биреүге тапсырынлар десе де болатуғын еди фой. Ямаса жалғыз анасының соңғы қәдемлери тийген жер болғанлықтан ба, МТС тың бәнеси ме, усы елден бахытқа батыл қәдем атлағанын елге көрсетип, даў шешіў ушын ба, ямаса оған жол силтеген Айтбай «большой»ды еске түсириў ушын ба, Тұрымбет ушын ба?... Жұмагүл бул сораўлардың баслысын таппай, зәңгиге ширенип тура берди: Басына ораған ақ «узын шашағы» қара пәрең қызығыш шырайына сәйле түсирип, төрт ели жазық маңлайын оғада кеңейтип жиберген. Үлкен қара көзлери үстинде қосылып кеткен қойыў қара қаслары ашыўлы бүркиттің қанаты янлы гә кериледи, гә үйиледи. Жас гезиндеги, тегаран күле шырай берсе, бетиниң алмасында пайда болатуғын күлегиши шуқыр орнында ҳәзир ийнениң узынлығындағы сызық қалған еди, ашыўланса билинбей, йошланса ийнемиң ушындай көринеди. Әтирапқа тигилген сайын йошланғандай болады. Бирақ ойшыл көзлериңиң қарашығы бәрхама биржерде турмай ойнақшып, қаслары астында әлле неткен қайғының ба, ямаса келешектен болған үмиттиң бе, излери, көрингендей.

Оның қыяллы Қегейлининң батысы менен шығысын және салыстырғысы келер: айырма жоқ сыйқлы. Бирақ өз аўылының сыртқы көриниси, азғана өзгерген. Бурын қазан ошақтай дөңгелек шуқыр болып көринетуғын билеңдірді. Бул аўыл ҳәзир басқаша, жерлер кең, жазық. Ылайдан салған тамлар көбейипти. Жайларының әтирапына жицишке—қара таллар еккен, қара үйлериңиң есиги алдында бир түптен гүжими бар үлкен отаў менен киши үйлери қатар тигилген қоқ тасынлы үйлөр пайда болыпты... Ағаш бастырмалардың да саны көп. Шаңырағының орнын-

да кесесине тасланған төрт ағаш қарауытып шошайған ылашықтар да аз емес. Егисликлер, дала. Шенгел ҳәремли атызлар. Бурынлары үлкен ҳәрем байларда болатуғын еди, ал мынау ҳәремлер кишкаң-кишкене, гейпара орынларда бир танаң, ярым танаң қауын атызлары да, жүйери атызлары да ҳәремләнген. Базы бир жерлерге қауын қослары тикленипти.

Ол нәзерин Дүйсенбайдың тамына аударды. Бул тамның әтирапы бурынлары Кегейлинин рашиынан қарағанда адамға айрықша сәнли, думандай терекли, журттан өзгеше атаудай болып көринетуғын еди, енди ерик ағашлары қартайғанлықтан ба, бурынғыдай жапырақлы емес. Тек ушларында ғана көк жапырақлар көринеди. Жуўан шақаларының түплери де сары. Үйинин қубла тәрепинде арғы басы бир қара көрим кең атыз жатар еди. Ҳәзир ол бөлшек-бөлшек. Бурынлары ортадан турпаты қара үйдей ылай үйилип, оның үстинде жүйери қорыйтуғын палақпанишы «хийилғақ, хийилғақ» деп, бақырып, палақпанды былғап бир шарт еттирип туратуғын еди. Сол үлкен дингек орнында турпаты мardандай-мardандай киши ылай дингеклер пайда болған. Аралары жұз-жұз елиү қәдемнен артық емес...

Аўылдың қубла тәрепинин қорғаншасында «Жаңа жарған» жаптың еки бойындағы қатара май кендир мисли тоғай.

Байдың отауының да қунары қашқан. Ұзиклери оқ тескендей тесик-тесик, ҳәр жеринен жамаў түскенлиги айқынланын тур. Тамның әтирапында ҳәр адымнан шарбақшының қазығындағы, жигирма—отыз қазық шошайтып туратуғын еди, орынлары таптақыр. Тамның арқа бетинде балалар ойнап жүр. Балаларға қараған қапының үстинде қызыл жалаў желбиреп турыпты. Бул жағы мектеп!

Ол Турымбеттин жайына бурылды. Бул жайдың арқасы да, қубласы да егислик. Бирақ ол кимге дәрек? Белгисиз. Дүйсенбай менен үйинин арасындағы бир еки ен бөздөй ағарып жататуғын соқпақ ҳәзир гөнерип үстине шөплик шығыпты. Ұсы соқпақ ернегинде, бурынғы асқабақ егилетуғын жертөлеге жақын, Турымбеттин тамының батыс тәрепинде әлле қандай бир түп ерик ағашы пайда болыпты. Сол ерик ағашының жаслығынан ба, ямаса байдың бағындағы барлық күш жалғыз түнке берилген бе, Дүйсенбайдың бир атыз бағынан, сол жалғыз түп ерик ағашы шырайлы. Байдың бағындағы ағашлардың ғүллән жасыл жапырақлары соған апарып жабыстырылғандай, күтә жемисли усаған: шақалары тәмен ийилипти. Бул бир түп ерик қайдан пайда болған? Ҳәзир жерлер қандай өнимдар болып кеткен-ә? Тепсени шықкан соқпақ үстинде өсіп турыпты. Бул

не? Тәбияттын гәрдиши ме? Ол соңғы келип кеткенде де бундай ерик ағашы жоқ сыйқылыш еди: Тұрымбеттиң ерик егемен, бағыт қаралынан келди екен? Дәстүрде ғарры адамлар қартайса ағаш егип, изинде ең болмаса көлеңкели терек қалдырып кеткенин мәп биледи. Ал Гүлбийке кемпир онына қайтып, екти ме екен, ямаса Тұрымбеттин өзи ме? Бәлкім, оның оқыудан кейин сана-сы өзгерген шығар. Эй, қәйдем. Баласы оқыуға кеткенде, кемпидири қарап отырмай, бир ақыллы ғаррыға тиип алған болыуы мүмкін. Бул әдис сондай пітне ғаррылардың ғана қолынан келеди. Егер олай болса, неге көп етип екпеген? Бийшаралар нәлди қайдан табады? Атақты «бағымның әр бир түбин жоқары жақтан алдырыдым» деп мақтандып отыратуғынын сырттан еситип, Жумагұл усы гәпке исенетуғын еди. Себеби, оның балалығы өткен «Жалпақ жап» тың бойындағы Зәрипбайдың елинде, қызы болып камалға келген «Еркиндәръя» бойындағы Құтымбайдың аўылында бундай жемис ағашлары болмайды. Бәлкім, усы жалғыз тұпти Тұрымбет Төртқұлден альып қайтқан шығар: Эне, бул ақылға муýапық келеди.

Жумагұлдин нәзери бирден арқа тәрептеги мазарстанға аударылды. Әүлийешілік құмның арасында болыуына қарамастан бул кәрада да әлле қандай гүжим пайды болыпты. Неткен гүжим? «Хе, ҳе, ҳе,—деди өзинше, — бул Айтбайдың басына шанышылған, ағаш болыуы керек. Ол да ҳәэзир әнәхән гүжим болған.. Әтирапының барлық қарандырылған өзине тартып, қара булттай дөнип, қураштай дәңгеленип тур... Апамның басына неге терек шанышпадым?.. Жумагұлдин көкиреги босасып кетти. Соның тан нәзерин дәррий мазарстаннан өзгерту.

Эне, гөне жылғаның қубласындағы Төребайдың қақырасы. Әтирапы егислик. Бағдагүл менен бирге жүүери еккен атызын үйине шекемги ажырық басып жататуғын аралық атызлықта айланыпты.

Төребай неге таза жай салып алмаған? Қомекши шақырыуды да, адам жалдаү деп, ойлап жүрген болыуы керек!.. Оның арқа тәрепинде, шетиректе, әйнеклериниң алды ақланған жай майды қамыстай жицишке ақ терек пенен қара таллар арасында жылтырайды. Мине, бул аўыл кенестиң кенесеси болса итимал...

Айтбайлар отыратуғын шоқтың орнына үлкен бир жай тикленипти. Қаланың бир көшесин толайым әкелип қондырған сыйқылыш. Узынлығы елиү, алпыс, ени жигирма бес-отыз қәдемге

шамалас. Күн батысында жети әйнек бар, «Ха, ҳа, ТОЗ ағзалары биригип салған «Үлкен жай» усы болса итимал. Қәне, көбейсе сондай жайлар! Аўыллардың қаладан не айырмасы қалады? Басқа жайлар шашау-шашау. Ҳәр кимниң пайына жер тийген соң көмешине күл тартып кеткен фой...»

Кегейлиге тийик Дүйсенбайдың бурынғы қалыпта атызында пахта кетпенелеп жүрген бир топар өркеклерди көрди. «Әне, ТОЗ дың күши» деп, қуўанса да «арасында бир ҳаял жоқ-э?» деп, қыйланды. «Ҳаял болыўы тийис. Олар шықпай, атызға сән, жумысқа берекет енбейди...»

МТС қаяғында екен? Ҳо, әне, аўылдың шығысындағы тақырықта бир пақсалық, узынша дийўаллар тикленипти. «Мине бул аўылдың келешеги»—деп ол мыйық тартты.

Оның гүллән ойы, нәзери, дыққаты қайтадан Тұрымбеттиң тамына аўа берди. «Өзи неге көринбейди? Аўыл арасында ғелегейлеп жүрип партия менен ұхқиметтің қаули-қарапларын, өзинин үйренгендерин адамларға неге үйретип жүрмейди? Неге ол жоқ? Ҳұқимет оны пулсыз не ушын оқытты, түсine ме екен?... Мен Тұрымбетти неге айыплап турман?»—деди және өзинше. «Ол еле өрмекшинин аўынан шыға алмай жүрген шыбын болса? Өткен сапары мен берип жиберген «дағаза»ға кеўли исенди ме екен? Мүмкин, қәтелесермен. Менини не, суў көрмей етик, шеш ип? Алдымға және келсин. Тұрымбет неге есімнен шықпайды?» Ол соңғы сораўына жүўап излеп, қолы боқасты. Ал, Аты урықлыққа отлап кетти. «Тұрымбетти ойлаўымның неге кереги бар? Ашықлығым және басланғаны ма? Усы емес пе еди, Қызметкенниң сағасында изимнен оқ атқанлардың бири? Жоқ, ол бир елес болыўы мүмкин. Егер ол анық мылтық атып, елтире қояйын деген нийетте болғанда оқыўға барап ма еди? Есерсоқ болмай ер болмас деген. Қудай мениң қызымында әкесиз жасата бере ме, еси енген шығар енди. «Кисини оқытыў ушын өзин оқы, үйретиў ушын үйрен, ақыл бериў ушын ақыллан, мин тағыў ушын мінсиз бол. Ҳаял адам ана екенин умытпаўы керек. Адамзаттың, сағасы ана... Усыларды кимнен еситтим-э?.. «Жұмагулдин қыяллары шашырап кетти: «Аўа минлимен. Кисиге хожалығынды бузба деймен, ал өзим ше? Жесир қатын. Жарты дийўал жөнинде айтқанымды Александр түсінди ме екен? Түсинген шығар, Тұрымбет алдымға шынталап келе баслады фой. Тұрымбетти енди мен тәрбияласам-шे?!.»

Жағадағы сүйрікке отлап, шамбыр-шамбыр суўға түсө баслаган ат ойын бөлип, және дизгинин тартты. Бирақ бул ҳәдий-

се баспақ баққан күнин еслетти: «ұарам қатқыр баспақлар үстің қаймақласқан музлы суұға түсирип еди. Сен мениң әптадалық менен пияда кеткен елиме атлы киятырғанымда, суұға жығажақсан ба?»... Балалық қыялыша ол күлимсиреди.

Бундан бес-алты жыл илгери усы кәрадан қараған адамға бөлек бұлыттай тереклик көз ушынан көринер еди. Бул бөлек тереклик «Ийшан қала» еди. Ҳәзир ол көз тартпайтуын болып қалыпты. Оның орнына «Бахытты» аўылдың арқа таманындағы бурын сийреклеў орналасқан аўыл көркейип кетипти. Бұлыттай тереклик көп. Қоралары жанаша, бурынғы қамыс қоралар жынығыл қоралар менен аўмасқан. «Бул да елдин тоқылғының белгиси. Еркіндәръяның бойындағы ел ҳәзир қандай екен? Қаладан жұдә шеттеги аўылда Өтамбет палұан ҳеш нәрсе ислей алмай-ақ жүрипти... Еле баяғы қамыс қоралары шығар...»

Әне, қабақ арқалаған биреў ыраштан төмен түсип баратыр? Бул ким? Гүлбийке кемпир... Қийимлери жаңаған, Үай, бул кемпир гилен бир қыйлы қабақ егеди. Мынаўы да баяғысындағы заңғар! Ҳә сений, баұы ұзилип кетип, паңқ ете қалса, ҳәзир! Сонша нәхән қабақты толы суұы менен қалай көтерип киятыр? Тыңлады: «шылп-шылп.. шылп». «Бийшара, ярым қылыпты-аў»..

Кемпир ыраштан төменге түсип қабағының баўын жыйнақластыра бергени, ақ атлыны көріп қалды, оның үстіндегинің я ҳаял, я ерек екенин абайламай, босаған бир қолы менен көзин көлөгейлеп бир қарады да, «ҳаял тұсли еркектен сақла» деп, губирлениўи менен, қабағын шылпымдатып кете берди.

Жумагұл мырс етип күлип, атының жүйесін силкип жиберди де, ыраштан түсти ҳәм әйнегиниң дөгереги ақланған аўыл кеңестің кеңсесіне қарай бурылды...

25.

«Аўылға Жумагұл келди. Ертең ўаз өткереди» деген хабар аўылдың барлық мүйешине ушып кетти. Бундан Қалий бийхабар еди. Себеби ТОЗ ағзаларының бәри МТС қурылышына кетип, оған, «сен бүгін жүйерлерди суұғар» деп, егинник басына жиберген еди. Олай болмағанда да ол ҳәр сөзге қулақ ербен-лете бермейтуын адам еди. Жети қызының алды ер жеткен соң олар жөнинде биреўдің насақ сөзин еситип қояман ба деп, қорқады. Базда өз-өзинен ашыўлы, жаўатуын бұлыттай түнерип өз үйине өзи қонақ усан малдас қурынып, төрде шоштыйып отырады, базда бұлыттан шыққан қуяштай ашыла қояды да. Қызларының аңлығаны әкесинин қас-қабағы еди. Егер ол ашыўланып отырса, шай көрген шәжелердей, я үлкен әжепасы Нурза-

даны, я анасы Айзаданы дөгереклеп, бир-бирине тығылсысады. Өйтпесе ақырет еситеди...

Қалий, өзинен басқа еркеклер биригип, саўат ашыў ушын келисимге келгели де қапа, ашыўлы еди: «Қартайғанда не үй-реилемиз? Эй, соқыр қудай»... Мурнының ушынан моншақ-моншақ тер шығады. Манлайын жени менен сыйырады. Қөзлериңе жас келеди. «Хұқимет дәүириnde ең болмаса бир ул берсөң қайтеди, қудай-әй. Оқытар едим. Халық қатарына қосылар едим. Бизиң үйге дәўлет қусы қонар еди»...

Оның бул сарсығын умыттыратуғын нәрсе Хожанияздың газетада жазылғаны еди. Есина түссе, өзинен-өзи қуўанып кеүиллене туседи. Ал гейде, қызларының ең кишенесин алдына алыш зарланады:

«Бирадарыў, досыў яран, ешитиң арзы-дадымды,
Бул ишре дүнья ғам-гүм болмаған барма екен?...»

«Әй, эттегене, буны айтқан Әжинияз шайыр заманының қайғы-хәсиретине налынып иши қайғыға толып жасаған адам екен ғой, я мен сыйқыл үлсыз болды ма екен»—деп гүніренер, көзиниң жасын сыйырып алар еди.

Ақшам жүйері атызларын бир қайтара аралап, күндиз уйық-лап қалмаў ушын көк чайды басыңқырап ишиўге қайтып киятыр еди, «Ұлкен жай»дың көленгесинде қарауытып турған көлеңкени көзи шалды да, «уры мекен?» деп туұры үстине қарай келе берди. Қасына жақынлағаны көлеңке еки бөлинди де еки жаққа бөлинип қашты. Бири «Ұлкен жайға» сұнғып кетти, оның қайсы жайға киргенин абайламай қалды, себеби далаға қарай қашқаны иркилип, жерден бир нәрсени алмақшы болып атыр еди, соған белин силтеў менеж ҳәлекленди. Бәри бир оны да тута алмады бирақ, оның еңкейген жеринде қарауытып қалған нәрсени алып қараса бас кийим. Александрдың кепкасы! «Үай, бул не қылып жүр, жаңағы қушақласып турғаны мениң кызым болмаса жақсы»... Ол асығып үйине кирип еди, қызы ошаққа от жағып ҳеш тене көрмегендей болып отыр. Кеүілін жаманлықта бермейин десседе шыдай алмай, чай ишиўге қарамай кетип қалды. Тұни менен жүйері атызларын аралап жүриpte тақаты болмады. «Буның бәрин ҳаялым биледи, соныңғана жаңын алайын» деп тан ата үйине қайтты.

Ҳаялы қораздың бириńши шақырыўы менен турып қамыр ийлел атыр еди, көлди де ыңсыз-жыңсыз тепкиге алды.

Ири геўдели ҳаял оның анаў-мынаў тепкисине дәрпенбейтуғын еди, қамырлы қолы менен аларып қарады:

— Бул не, қорықта сени жин урып кеттиме?

— Нәлдетий, үндеңе,— деди Қалий және тепкини күшейтип.— Жети қызы туўып жулыныма жети пышақ суғып қойғаның азбесид? Ҳа, аз беди? Енди неге сол пышақларды қыймылдата бересен. Өлетуғын болдым фой.

— Ҳәй, неүе дайсан?

— Олим даймен! Қызды тый даймен.

Әмири туўып ерине қарсыласып көрмеген Айзада қәхәрленип, қамырлы қолларын сыптыраға .сыптырып, самарды сәл ысырып қойды да, туў сыртынан сәдделеп турған Қалийдин кишикене аяғынан шарыппа тутты. Бундай болады деп ойламаган Қалий келте соңғы тамыры шабылған геллектей шалқ ортасына ыңқ етти. Айзада арысландай ыңырсып оны қапсыра қушақлады:

— Саған менде көрсетейин көримди. Сен фой тәкирлеп, мийлімди айландырдын.

Қалий қақпанға түсken қояндай тыптырап, олай-булай жулқынып, аўзына не келсе қайтармай, сөгип атыр, сөгип атыр. Ҳаял оның сөгисине де қарамай аяқ қолын табжылтпастан, астына басып отырып, басындағы алты қослы гөне айдаллышын шешип алды да, Қалийдин қолын денесине қосып, шандып-шандып бир байлады ҳәм дастықтай көтерип апарып, жүктин үстине узынына жатқарды:

— Ал енди, күшиң болса шығар. Жалынбасаң жаздырмайман...

— Жалынбайман, ал. Тап усыннан аяғым жерге тийсе, астында жер, үстинди тепки қылmasам, еркек емеспен. Соны бил, соны!

Ҳаял селк-селк күлип, қамыр ийлеүин даўам етип отыра берди.

Кеүилли күнлери «үлкен жайдағылар» ҳалқаста да биргеле-сип, бир үйден аўқатланатуғын еди. Орынбай қапысын ашып басып сүкты.

— Қалий!

Қалий жүктин үстинде кирпидей жыйырылып бетин иргеге қаратты.

— Айзада, Қалий еле қорықтан келмедине?

— Яқ, келмеди.

Орынбай қапыны жапты. Қапы ашылғалы ерекклик намысы қысып жаны көзине көринип атырған Қалий қапының жабылғанын көрип жаңланды.

— Айтпағаныңғой жақсы болды, қатын, сонда да босаған сәэтте бәрибир аямайман. Астында жер үстинди тепки қыламаң.

Айзада түргелип оны жүктин, үстинен түсирип, шандып буған орамалын шешип алды да қапыны ашты.

—Сақаллы қурдас, жораң келди.

Қалий-үсти басын қағып-силкіп асығыс далага шықты да, ҳеш нәрсе болып өтпегендей Орынбайдың ҳаялына дегиши:

— Палбий, торағын барма?

— Ҳәй, сен қаяқтан өттиң?

— Көз байлаұшылық илимим барын билмейсен бе?

Орынбай әллеқандай сыр билетуғын секилли төмен қарал мырс-мырс күлди.

— Мейли, ҳаял, торақ бер, ашыласа силкинип-силкинип уза-ярмекен?

Палбий шубар ешкінің терисинен исленген тулыпты Қалий-дың алдына қойды.

— Ҳәй, қурдас, мына тулыптан неге Орынбайға сақал ислеп бермейсен?

— Сақал болса өтирик сөйлей алмай жүктин үстине көзим түскенин жасыралар медим?

Қалийдин жүзи бурыштай қызырып, гәптен қалды. Орынбай енди оны көп қысындыра бермей гәпти бурды.

— Бәле, бүгін кеүіллісін, азанда қорықтан шығып Жума-гүлди көріп қайттың аў, шамасы?

Қалий ҳайран болды;

— Жумагүл деген ким?

— Жөги бол ә?—деди Орынбай.—Еситпедін бе? Бүгін Жумагүл келди. Бағы Тұрымбеттің ҳаялы ше? Ҳәзир округкомда женотдел деген жумыста ислейди. Ертең ўаз өткереди, ҳәммә барамыз.

— Бизлер ҳәм қалмаймыз,—деди ҳаяллардан бири.

Қалий ҳаял дауысын жақтырмай өз сораўы менен болды.

— Женотдел деген не екен?

— Билмейсен бе?—Орынбай биляғышсінди.—Сениң, бизиң ҳаялдың, қулласы округтеги ҳаял-қызы тухымының ҳәкими. Ҳаялынан айрыламан дегенлердин де сазайын берип атыр дейди.

Жүрек дурсидисин қәйтип басарын билмей жүрген Нұрзада-ның жаўырыны тамға сүйелгендей болып, Жумагүл жөниндеғі әнгимениң бола бергенин тилем отыр еди, әкеси Қалий қәпелимде шырт етти.

— Ҳей қатын, торақты неге онлап езбедиң?

Айзада ериниң ашыўланғаның қоңыларына сездиргиси кел-меди ме, ишке кирип кетти. Қалий де изинен кирди. Сөйтіп

олар арасындағы мәлел күни менен даўам етип, екеўи еки жерде томпайсып жатып қалды.

Шыра ерте өширилди.

Нурзада қешқурын суұға баратығаныңда бир топар адамның МТС қурылдысына қарай кетип баратығаның көрген еди. Әсиресе Жумагұл менен Александр, бир-бирине жақын ийинде сип, сөйлесип өтип қетти. Тыңлап тұра алмады. Соған ба, иши ашып жатыр. Өзи менен қатара бир көрпени жамылған үкелери әллеқашан уйықладап қалды, ал оныңда көзлери уйқыда, көкиреги ояү, көрпе астында демигип бир нәрселерди сөйлеп атыр.

«Жумагұл апа, сен неге МТС жигит пенен ийинлесесен?.. Шашы желкілдеген орыс балағына сен де ашықпысаң? Арманырақ жүр, бул жигитлердин сересине асылма! Сен, Александр, өзимнен сорап жүргенше неге келе бермейсен... Айыбым не? Тил билмеўме? Аўылда сени жаман дейтуғын ҳеш ким жоқ. Кисини жақтырмайтуғын Гүлбийке кемпирге шекем мақтағанда аўызынан суұы агады. Бәлкім, Жумагұл сени излеп келген шығар. Ол Турымбетти биротала қойып кеткен ғой. Сөзсиз саған. Эй... Жумагұл апай, сен бизин арамызға түспесен нетеди? Александр, сен неге мени түсінбейсен? Ҳәссений, узын бир сым болып жүрегимнин дүрсілдісін еситтириң ме едім саған. Растаң да Жумагұл сени излеп келди ме? Оның мәргия шәби бар дегени рас па, я артықлығы оқығаны ма? Егер оған бурылып кетсең не қыламан? Бәлкім, өлермен. Оның қасына қас, өшине өш, оқыға кетсем не қыласаң? Сонда да Жумагұл менен ийинлесесен бе? Мени аямайсан ба? Турдығулдей болып қалсам ше? Мейли, боларман. Бүйтіп ишқыста болып жүргеннең қара жер тислеген артық. Нәтінде дем алысқа келмеспен. Тоқта, неше жыл оқыйман. Александр, сени таслап кетемен бе, сонда. Қояғер... шыдамаспан. Жоқ, оқып, оқып мен де женотдел болсам не қыласаң? Соннан соң менини боласаңба? Менини менини...».

Қоңылардикі бос турса да, дигирманды бәнелеп Турымбеттикіне кете беретуғынан ақ Нурзаданың ишкі сырларын анасы уратуғын еди. Бирақ ол жөнинде қызынан туýрылап, ҳештепе сораған емес, соғаған менен қолынан келер хийле жоқ, әкеси қызын орыс жигитке беріў түўе, оқыў жөнинде әңгіме болса қырға шыққан бөргедей шапшайды:

— Қозғалың тирисинде нашарды оқытып, халыққа күлки, бий аброй бола алмаспан.

Айзада қызының сандырағын әкеси еситип қойыўынан қорқты:

— Нурзада, үкенниң үстине көрпе, жаўып жибер.

Қыз басын көтерип, өзине жақын жатырған кишикене үкесин бауырына тартып, екинши бүйирине аўдарылып түсти.

26.

Аўыл кеңестің кенсесинң алдың таң азаннан ҳәрекетке кирди Жигитлер атлан-шап. Ыссыға қарамай, селкилдек шөгирме кийіп манлайлары шып-шып терлеген адамлар жуұрысып жүр. Асығыста бир қос шаршыны басына тарта ғалған, айналасы қыстырығышлы ҳәр қыйлы дегелей күйген егеделер жасы кишилерге көрсетпе берип, әлле нәрселерди сорап, ҳәр жерде топ-топ болып турыпты. Бала жетелегенлер де бар. Жас жигитлер шыпта, кийиз қолтықладап келип, кенсениң алдындағы қуяшламаға төсеп атыр.

Той-мереке болып, бақсы, жыраў айтылатуғын болса аўылда бүгингидей ҳәрекет болатуғын еди. Ҳәмме бақсыға асыққаннан да бетер, шалт қыймылдал, асығып киятыр...

Бир ат арба әқелиніп, кенсениң дийўалына жақын қойылды. Оның алтақтасына қызыл гилем, көкирегине қурақ көрпешелер төселиүде...

— Жумагұлдин демине наң писетуғын болыпты,— деп сыйрыласады сырттағы биреўлер.

Төребай, Александр, Сейтжанды баслап киятырған Жумагұл көринди. Жаўдырасқан көзлердин бәри сонда. Биреўлері оның қынама белли қара костюмына, екиншилери қызыл атлас шайы кейлегине, ушиншилери қара етигине, төртингешелер оның қара-пәрең жузине қарасып, ҳәр адымын бақлад отыр.

Олар арбаның алтақтасына шықты. Шеп жағында Александр, он жағында Төребай менен Сейтжан отырды. Жыйналысқа Бийбиайым да келген еди. Жалғыз ҳаял болғаны ушын ба, оны Жумагұл қасына-алтақтаның үстинде отырыўға шақырып алды. Еле ол аўыл ҳаялларының кийиминде еди. Басын ораған, үстинде кен етекли, жени кен койлек. Мурнында әребеги де бар. Турымбет пенен Хожанияз батрашком алтақтаға шырыұдан гүдер үзип, жерде, бирақ ҳәммениң алдындағы қатарда малдас қурынып отыр еди. Жумагұлдин ескертіүй бойынша Төребай Турымбетти шақырды.

— Муғаллим, мынаяққа шық!

Хәммениң дыққаты өзине аўғанын сезсе де, Жумагұл албы-ғамады. Алтақтаға минип, жузин тикке адамларға қаратыўы менен бурымларын желкесине тусирип, бир тартар менен отыр. Александр қадимгисинше жалаң бас, Төребай манлайы бийик сур шапкасын қапталына қойды. Сейтжан қара тақыялы, ал

тақтага жақын төңкерилигө келиге Тұрымбет қонақлады. Оның кең ақ көйлегинин жағасындағы көгис нағысына, ушы бир қана пахтадай, пәпекли ақ белбейіне адамлар бир қарады да және Жумагүлге нәзәр аўдарды. Тұрымбет өзин бираз бийжағдайлықта сезип, ара-тура шашын сыйрап қойып, еки көзин аяғындағы қара ботинкаларынан айырмады...

Төребай жыйналғанларға қалша қарап, бәрин бир мәртебе көзден өткерип шығып;

— Аўылласлар!— деди дауысын көтерип. Ҳәмме ләм-мийим қатып, мыш-мыш сыйырлылар шорта кесилди.

— Аўылласлар!— деп, ақсақал және тәқиарлады.—Кенес ҳұмитетинин әділ сиясаты арқасында, бизиң арамыздан түлеп ушынан Жумагүл Зәріпованың келиүіне байланыслы жыйналыс ашиқ. Өзлерицизге белгили, Төрткүлде оқыды...

Отырғанлар жабыр ете қалды.

— Таныймыз өзине сөз бер!

Жумагүл отырып сөйлеуди нақолай көрип, алтақтаның үстинде тикейди. Бет алды тәрептен азғана самал есип, бир тартарының ушын, көйлегинин етегин артына қарай желбіретti.

— Жолдаслар, туұысқанлар, ағайинлер, аға-инилер!—Ол ҳәр сөзин жүдә салмақлы етип баслады.—Мени ҳәммемиз билесиз. Сизлердин араныздан шықтым...—деп, сөзин дауам етип кетти...

Халық силтидей тынған. Тұрымбет қалтасынан төрткүлли ақ орамал алып, мурнына басты да «киң-киң» еткизип, симгириң ҳәм қалтасына салып қойды. Көзлери астынан Жумагүлге қарап және көпшиликтеке бурылды. Отырғанлардың арасында оның да ҳәрекетлерин бақлап отырғанлар бар еди. Оның ылас орамалды қалтасына салғанын көрип «мынаў мурны боғын қалтасына жынаңац, тазалықлы болеаны ма екен? дести сыйырласып. Бул Тұрымбеттин де қулағына сап еtti. Сыйырлы шыққан қатарда отырған Дүйсенбай гә артына бурылып, гә көпшиликтеке гә Тұрымбеттин кейпине, гә сөйлеп турған Жумагүлге, гә ойлы Александра, гә көпшиликтин алдында ақ қуба шырайына қан тәүип, қызырып, Жұмагүлдин сөзине аўзы ашылып отырған Бий биайымға ҳәккедей тез-тез қарайды. Соң Тұрымбеттин бетиңен биразга шекем көз алмады. Әллен ўақытта көзи ушырасқаннан кейин, не екени белгисиз, Тұрымбетке бир нәрсени ынлағандай болды да, және Жумагүлге бет алды.

—... Қосемимиз Ленин «пролетариат, ҳаял қызлардың толық азатлығын жечип алса ғана, толық азатлыққа ерисиүи мүмкін» деп көрсеткен еди...—Жумагүл ара-тура алақандай қағазға бир

қарал сөйлеп турыпты, ол сондай йошлы, сөзлери үйирсекли, гәплерди жүдә қүйқылжытып атыр...

Дийқаплар қаттырақ дем алып жиберсе, оның пикирлерин еситпей қалып шырышты бузатуғынын түсинип, қокиреклерине қолларын салып отыр. Жөтелгиси келгенлер аўзын басады. Гей-паралар қасында адам отырганларын да абайламай, ылайдан салған сүүретлердеги қатып, аўызлары ашылып қалды. Орынбайдың да еки көзи арбаның алтақтасында, алға ентерилинкиреп қызыұлы сөйлеп турған Жұмагулде. Оның үйреншикли үлкен қоллары қалтасынан насыбай излеүде. Бешпентинин өне бойын қарманып шықты. Қапталында баласында болып тығызып отырган Қалийди умытып, насыбай қабақ излеген қоллары өз қалтасын аўызын таппай, Қалийдин желкесин сыйпалады. Қалтамның аўзы ма деп оның көйлегинин жағасынан мойнына кол суғады. Ешайинде шыбынның қонғанына селк ете қалатуғын Қалий мойнын тырнаған Орынбайдың жабадай ири қолларын сезбей, мойныма бир нәрсе өрмелеп жур ме дегендей, Орынбайдың қолынын үстине сарт еттирип урып отыра берди. Ара-тура қытыты келип, мойнын ишине тартып ғыржытады, басын силкеди. Қолынын үстине бир-еки шаппат тийген соң Орынбайдың қолы желкеден тайып, Қалийдин тар қалтасына тығылды. Сыймай атыр. Басады, сыймайды. Олар менен қатар отырган Салый устаның да аўзы ашылған, езиүинде наннын усағы жабысып қалған екен, көрмепти. Бир шыбын биресе нанның усағына қонып, биресе аўызына кирип шығып атыр. Ол Орынбай менен Қалийдин ҳәрекетлеринен де бийхабар. Қыйық көзлери алтақтада. Дүйсенбай отырган қатардағы дийқанлар да сол кейипте. Тек ғана Мәмбет молла шибиш ешкідей тыныш таппай, Жұмагул қаты сөйлесе соған қарал, даўысын пәсенлетсе, Дүйсенбайдың май қарындай жыйырылған жылтыр бугағына үцилип, базда қапталындағыларды сықақламақшы болып түрткилеген менен, өзинен басқа ҳеш кимнин дыққатын өзине аўдара алмай отыр еди. Ол шыдамай Салый устаның қулағына шертип жиберди.

—Аўзыңды жап, шыбын услайсан.

Ҳеш ким Мәмбет молланың гәпин еситпеди, күлиспеди, сыбырласпады, Салый уста ерниң қымды да қойды. Бир ұақытта молланың дөңгелек уры көзлери Орынбайдың қармаланып жүрген қолларына түсти.

—Әй, Қалий мыртық,—деди ол шалгайынан тартып.—Қалтанды пулың болса айрылдың!

Усы мәхәлде адамларда азмаз қозғалыў пайда болайын деди. Ҳәр ким белдемесин, қалталарын сыйпады. Ал Қалий қалтасына

үнилип, Орынбайдың сыйғыза алмай атырған ири қолларын шап берип услады.

— Бул не?

— Ҳаў!—Орынбай уйқыдан оянғандай селк етип Қалийдин кишкане қолын қағып жиберди де өз қалтасына қол суқты.

Бирақ насыбайды алақанына салыға тәэти жоқ, еки көзи алтақтада, насыбай қабағын аўзына төңкерип, екшеп атыр, екшеп атыр. Аўзы толып кетип қатты шақалғанлықтан қасындағылардың аўызларына, көзлерине бүркіп алып, азмаз қыймылды пайдада болды да, бир еки адам жөткіринип тыныш тапты. Адамлар арасындағы азғана қозғалған пайдаланған Мәмбет молла және гүбірленди:

— Ақырдың ўағында ҳаял ақылгөй болады деген усы. Сирә ақыр жақынлап қалған ғой...

— Тыныш! —деген бүйрүқ пенен бир жуўан жудырық Мәмбет молланың сүйеги шыққан жаўырынына дүңк етириди.

Мәмбет молла бир урганның ким екенин билиў ушын артына бурылып атыр еди, жуўан жудырық шаппатқа айланып, онын гөне сыпырадай жағын алтақтаға қарай бурды.

Жумагулдин даўысы және күшейди.

—... Жолдаслар! Пұткіл езилген халықтардың атасы, досты, устазы, адамның адамы, көсемимиз Ленин 1921-жылы июнь айында Шығыстың мусылман ҳаял-қызыларының ўәкіллери менен ушырасқан соң өзиниң өмірлік жолдасы Надежда Крупскаяға: «Ең төменги қатлам көтерилди, енди бизиң елиミзде социализм тәмійин етиледи» деп қуўанған. Ал усы уллы адамның қуўанышына ылайық қарақалпақ аўылларында не исленип атыр?...—Ол округтеги ҳаял-қызылар арасында жүргизилип атырған, енди жүргизилиўге тийис мәселелерге тоқтады.

Бул жерде де рус революционерлери ҳаққында, Надежда Крупская ҳәм Клара Цеткин ҳаққында сөйледи. Буннан кейин большевиклер партиясы менен совет ҳукиметиниң көп милдетли совет халықтарының мәдениятин көтериўге қаратылған планлары жөнинде жаңалықтарды айта баслады...

— Бұның ерни бурын қалың емес пе еди?...

— Жүйени мойнында болған соң ҳәр кимге сүйдире-сүйдире жуқарып қалған ғой. Дүйсенбайдың жесири Бийбигүл енди тәжжадай уұдырлатып-жуұдырлатып келетуғын болған...—деди Мәмбет молла артындағы жудырықтан қорыққанын күтә әстен сыйырланып.

— Жолдаслар, әне, машина трактор станциясының тырнағы салынып атыр. Бул ушын рус халқына, оның арамыздары ўәкили Александр Александровичке сансыз рахмет. МТС питкен-

нен кейин «темирдин пири ҳәзирети Дауыт» деп, көз жумып, исенип жүргенлер, темирдин пири ким екенин көзи менен қореди.

Жұмагүлдин гәплери кем-кемнен ҳәммени үйирип, шүйир-келестире берди.

— Бирақ усындай өскен аўылда бир өкінишли нәрсе бар, ол да болса усы жыйналысқа ҳаялын—өмирлик жолдасын ертип бир еркектин келмеүін...

— Эне бузды. — деп Қалий гүбирленди. Ким не дер екен деп, анлып отырған Мәмбет молла оның сөзин қақшып ақ алды;

— Еле ңесин қорипсөн, қыл таққан соң анқылдайды, деген. Өзинин бийабройлығы менен турмай, өзи жығылған гөрге, бас-қаларды да тарта жақ...

— Отырасан ба, я шығып кеткин келип отыр ма? — деди молланың шеп қапталындағы бир дийқан. Мәмбет оған көз қыйығы менен қарап, қақпаштай алақанын аўзына қақпақ қылды.

...Жұмагүл сөзин тамамлай келе қолындағы бүклөули газетаны жайды. Бул газета Хожанияз батрашкомың надурыс қылышлары ҳақында фельетон басылған газета еди...

Газетаны дауыслап оқып, оған жуғап ушын Хожанияздың өзине сөз берилди. Ол жүдә салмақ пенен тикейди. Арқасын ал-тақтаға тиреп көпшилікке дәмели көзлери менен бир қарап алдып, ойлы пишинде:

— Мениң аўылласларым, өлим менен қууанышымның сериклери... — деп асықпай гәп баслап, отырғанлардың ҳәммесин көз бенен бир қатара шолды. Аўзын сыйпалады. Дүйсенбай таманға қарап, оның «сөйлей бер, тартынба» деген ымын қорип алған соң өзин менгерди, әдебинде қалтырап шыққан дауысы биротала ашылды.

— Биз қарақалпақлар!... — деп даўам етти Хожанияз қәдимгисиншे. Солай етип ол өзин қарақалпақтың ҳақыйқый жан ашыры етип көрсетиүге урынды. Халықтың өткен дәстанлары, өзи билетуғын атақлы бийлери менен батырларын қалдырмай мақтаныш етип атап өтти. Қайтама автоном болғалы миллеттің гейпара өзгешеликleri жоғалып баратырғанына қыналған болып, усыларды айтқаны ушын гейпара «түсімсизлер» оны орынсыз критикалайтуғынын айтып, еки гәптин басына бармай «биз қарақалпақлар, биз қарақалпақлар», деген сөзлерди қайта-қайта тәқиарлап, гәпиниң дәмин қашырса да, бул батрашком өзин биротала көрсетсін деди ме, Александр менен Төребай үн-деместен, бирақ жығырданлары қайнап отыр еди, Жұмагүл шыдамады.

— Жолдас батрашком! Тийкарғы мақсеттен шығынып, ким-

лерде қандай сезим оятқыңыз келеди? Исициз, қылмысларының бойынша айтын!

— Қойсана, Хожанияз!

— Неге көпирте бересиз?

— Қысқартсын!...—десип шуұласты көпшилик.

Күнгө күреген билеклери жеңсиз бөз бешпентинен толық көринген дайқан ушып түргелип, көпшиликтің ҳәмириң басылдырығысы келгендей дауысының барынша бақырды:

— Сизлердикі дұрыс емес! Хожанияз сейлей берсін. Ата жо-лын қуяатлап, өз миллеттін мақтаныш еткен адамның неге аўзын қақпалайсыз?

— Эй, сен, көп былшылдамасаң!—деп шолақ бешпентли менен қатар отырган онлаған қоллар оның шалғайынан тәмен тартып, күш пенен отырғызды. Ҳәр қайсысы ҳәр жақтан сейле-нип атыр.—Жениңди усы ўақытқа шекем шолақ қылғаны азба-еди мақсымлардын?...

— Тағы айтатуғын гәпиңиз бар ма?—деди Төребай Хожа-ниязға. Хожанияз исинип, сөйлеместен орнына отырды.

Жумагұл «сизлер не дейсиз?» дегендег қапталындағы жол-ласларына қарап алып, олардың «сөйлей бер» дегенин көз қара-сынан үғып қайтадан сейледи:

— Ҳәр бир халық өзинше жаўынгер, ҳәр бир миллеттің өз-гешелиги бар. буны ҳеш ким бийкарламайды, жолдаслар. Мен жақында Бердақ шайырдың «Болған емес» деген қосығын ха-лық аўзынан жазып алған едим, сонда.

«Қарақалпақ халық болғалы

Халық атағын алған емес...»—депти шайыр. Мине, сизге буннан алпыс-жетпис жыл илгери Әмиүдәръяның аяғындағы қол шаршыдай бир қолтықтың қамысын жарып шыққан шайыр ҳаўазы, шайыр зары,—деп Жумагұл бул қосықты күтә айрықша йош пенен және бир рет тәкирарлап еди, он тоғызынышы әсирдин орталарында бағ табалмай әрманлы сайрап кеткен бұлбилге қайтадан жан ендирип, әлемге жар салып атырғандай сезилди ҳәммеге.—Мине, дослар, әдалатсыз заманың торында халқы менен бирге жасағаң адамның өз халқының тәғедирине берген баҳасы... Емин-еркін сайрауға бағ излеп, бұлбіл атағын алғы-сы келген ҳақыйқат бұлбидин бул зарлы ҳаўазы тек Октябрь революциясынан кейин ғана еситилди, әрманы иске асты. Қара-қалпақ халқының әсирлер бойы еткен әрманы орынланып, халық деп мойынланды, өз алдына милlet болып танылды. Өз тәғедири қолына берилип автоном болды. Енди советлик қарақал-пақты пүткіл дүнья билетуғын ўақыт жетти. Халқымыз буған қа-лай еристі? Бириңши нәўбетте, Уллы рус халқының ағалық

жәрдеми нәтийжесинде еристи, өзбек, қазақ, татар... сыйқлы бир тәғдирлес халықтардың туүсіңдердің қол созыўлары нәтийжесинде еристи. Эсирлер бойы қуўғынларға ушырап, қонысы тұрақтамай ақырында Әмиүдәръяның қуяр жериндеги қамыслықтың арасын паналап, дүньялық раўажланыудан умыт қалып батырған аз үйли қарақалпақ халқына дослар табылып, солардың күшли қоллары менен қуяш көріп тәнлик алғанын мынау Ҳожанияз сыйқлылар көргиси келмей, «Биз қарақалпақлар, биз қарақалпақлар...» деп оты сөнген ошақтың күлини былғап қоз излемекши болады. Егер ишине дебдиўи сыймай мақтанғысы келсе, бузылған ошақтың суұық қули менен емес, ҳәйри әлемге ыссылық беретуғын бүгинги жана ошақтың ғыжлаған оты менен мақтансын. Адамзат әрман еткен уллы ошақтың от жағары большевиклер партиясы менен мақтансын. Уллы ағамыз русхалқы менен мақтансын. Егер қарақалпақтың менен мақтанғысы келсе, халық атағын алып, көп милдетли үлкен хожалыққа ағза болғаны менен мақтансын. Әпиүайы қарақалпақ емес советлик қарақалпақ болғаны менен мақтансын. Қандай жақсылардан дос тутқаны менен мақтансын. Өткени менен емес, ертени менен, келешеги менен мақтансын. Оқып билими менен мақтансын...

Бул кәрада Жумагұлден басқа адамлар қалмағандай тынышлық орнады.

Жумагұлдин йошып қызығаны соншелли. өзиниң алтақтада турғанын да умытты. Жығылып кетемен деген ой есіне келместен, алға сәл ентерилип, он қолы менен ҳаўаны үсти-үстине кесип сөйлей берди...

Гәптин ақыры Ҳожанияздың батрашкомлығына шөккен гезде бурыннан ақ жығырданы қайнап жүрген дийқанлар изли-изинен шығып сөйледи...

Дауысқа қойылған үақытта мәселе аңсат шешилди.

Хожанияз батрашкомлықтан босатылды.

Батрашкомлыққа ким сайланыуы керек?

Әне, бул мәселе ҳәммени қызықтырады. Фажжа-ғаж қырқыспаның енди басланатуғыны сезилди.

Батрашкомлыққа усынылыўы тийис адам алдын-ала Александр, Төреңбай, Сейтжан, Жумагұл арасында да бираз тартыс пenen келисилген еди. Оны бул жерде өткериүдиң әсиресе, қынынға соғатуғыны көзге көринип тур....

Алтақтадағылар толқыса баслады.

Үақытты босқа өткермей Александр Жумагулге русшалап сыйбылады.

—Қорықпа, батыл усынып көре бер!

Сейтжан да, Төребай да, оны қуўатлап «алды менен өзиң усынғаның мақул» деп сыйырласты.

Бийбиайым болса ҳештегеден хабарсыз.

Жұмагүл қалай да батыллық ете алмай, қасындағыларға жалтақлай берди. Адамлардың арасы гаўырласып кетти. Бир үақытта Жұмагүлдин шыдамы таўсылып аўыр қозғалды, ҳеш үақытта қырынбайтуғын адам қайта-қайта «ыхым-ыхым» деп, қырынып тикейди:

— Аўылласларым, менде бир пикир бар. Қуўатлауыңызды сорайман. Батрашкомлыққа Бийбиайым болса қалай болады?

Күтилмеген усынысқа Бийбиайымның өзи:

— Өйбей!—деп, таңланып бетин сыйзы.

Оның таңланғанын еситпегенлер шуў ети:

— Қойсаңа сол қылапгөйдин қатынын!

Отырғанлар бузылған сендей соқұлығысып, орынларынан тура-тура үстилеринин шаңларын қағып, кететуғын болған гезде Жұмагүлдин жалынған даўысы еситилди:

— Ағалар, құрдаслар, инилер, соранаман, аз ғана тынышлық сақларап отырынлар, пикир айтыңлар!...

— Ҳа, ҳәмме жақ қурып, енди қатынның аўзына қараймыз ба?

— Бийбиайым әүеле өзиниң ошағын тұтетип келе қылсын!

— Биз оны жалғыз қызынан айрылған ушын сыйлап жүр едик...

— Қатын адамның қәдириң биле ме? Өзи қатын болған соң ҳәмме жерден қатын басшы қылмақшы...

Алтақтадағылар бул даўысларды үнсиз тыңлап отыр. Жұмагүл тикейип тур еди, Бийбиайым көйлегинин етегин тартты:

— Қой, Жұмагүл, булар дурыс айтады, мен болаалмаспанд.

Жұмагүл еситпегендей оның қолын қағып жиберди. Александр Бийбиайымға бурылды.

— Сиз тыныш отырың, ҳәмме жәрдем беремиз.

Бийбиайым тынышланды, бирақ көпшиликтің арасынан сөгис сөзлер де шыға баслаған соң еки құлағын басты.

— Ағалар, құрдаслар, —деди Жұмагүл және, дійқанлар бақырысып, шаршаған гезде.—Отырыўыңызды, жекме-жек шығып пикир айтыўыңызды сорайман.

Александр да тикейди.

— Жолдаслар, пикир айтыңлар, егер дәлнилиңиз күшли болса, басқа адам сайлап аласыз.

— Аўылласлар, аўылласлар, парасат сақланлар!... деди Төребай жалынышлы. Енди Сейтжанда алтақтадағылардың арына шағпаса болмайтуғын көринди:

— ТОЗ ағзалары, тыныш отырыңлар да пикир айтыңлар!

Түргелгенлер тоқтап және орынларына отырысты. Ҳеш ким кетпеди. Биразлар пикир айтыў ушын емес, қандай тартыс, не қызық болар екен, деп отырысты. Ҳеш ким сөйлемеди.

— Ағалар, қурдаслар, баўырманларым,—деп баслады Жумагул—Мен жаңа ғана пүткіл адамзаттың көсеми Владимир Ильич Лениннин, жәмийеттеги ең төменги қатлам есапланған ҳаяллар қатнаспаса, социализмнин жениси тәмийин етилмейди дегенин айттым. Ҳәр бир ҳаял ушын гурес—бул социализм ушын гурес деп, түснійү керек. Егер, сизлер, кешеги басы байлы дийқанлар, бүгінгі азат дийқанлар, ҳаялларды өзлериңиз сыйқы, адам деп сезсениз, бул пикирди қуўатланлар. Бүгингидей азатлық да жетемиз, деп, сизлердин қайсысыңыз ойлаған единиз? Мен бүгингидей болып сизлердин алдыныңда сөйлеймен деп, ойлан па едим? Ойлан көриңдер, баўырманларым!...

— Ҳаў бурыннан соңға ҳаял ел басқарып көрип пе?

Бул сораўға Жумагул ашыўланбады, қайта күлип турып көпшиликке өзи сораў таслады:

— Бурын жарлыдан шыққан ерек ел басқарып көриппе еди? Ҳәзирги басшылардың бәри дерлик кешеги панасылар, жалаңақлар.

Хәмме сыйыр-сыйыр бола қалды.

— Еркектің аты ерек ғой. Бурынғы ел басқарып жүргенлерден үйренеди, ерекке салынған жол бар,—деди бир батыл даұыс.

— Эне, усыған түсінсениз болғаны. Ҳаял ҳаялдан үйренеди. Мен, мәселен, Иванова деген рус ҳаялдан үйрендім.

Александр түргелди.

— Жолдаслар! Октябрь революциясы пүткіл адамзаттың тәғдирине өзгерис киргизди. Тәғдирге өзгерис киргизіў-ақылға өзгерис киргизіў деген сөз. Маркс айтқандай, турмың адамды бийлейди. Ал большевиклер партиясы жаңа жәмийет құзгендеге, бурын сыналған, көрилген жәмийеттің үлгисинде дүзил, басқарып отырған жоқ. Дәүірдин, халықтың рабочий ҳәм дийқан класының талабы бойынша жумыс алып, басқарып баратыр. Миллетлер арасында да шек жоқ. Бурын қарақалпақ ҳаялы ел басқарыў тәжирийбесине ийе болмаса, тәжирийбелі бақа милдетлердин ҳаяллары бар. Соларды барып көреди, сейлеседі, тәжирийбе алмасады. Ерек болсын, ҳаял болсын, ол киши милдеттен бе, үлкен милдеттен бе, бәри бир, тәжирийбеси ҳәммеге ортақ. Сол ушын халықтың өткен турмысы менен тартыншақ болмаў керек. Советлик қайсы милдет бай мәдениятқа ийе болса, сол сизин мәденияттың, рус мәденияттың сизин мәденият-

ныз, өзбек мәденияты сизиң мәдениятыңыз, украин, қазақ мәденияты сизиң мәдениятыңыз, ал сизиң мәдениятыңыз олардында мәденияты... Уйрениүге ҳеш ким қарсылық етпейди. Бийбиайым үйренсе, бул жумысты толық атқара алады. Гәп сизлердин құytатлауыңызда ҳәм кемшилигин өз ўақтында көрсетеп, жол сиптеүинизде. Өзи инталы, ықласлы ҳаял екен. Тез үйренин көтеди. Ҳәзирги заман, ҳәзирги дәүир бостанлық, еркинлик дәүири. Жудә ислей алмаса кейни қыйын емес.

— Ерек болғанда, мен сизлерден артықпан ба?—деди Төре-бай түргелип.—Сизлер усап саўатым жоқ. Тек былтырдан бериғана Турымбеттен ҳәрип үйренип жүриппен. Исенип сайладыңыз, ақсақал болдым. Өзлериниз бенен кенесемен, округте тәжірий-бели басшылар бар, солар менен кенесемен. Жақыннан бери Александр келді, бул да көп нәрселерди үйретип атыр. Эсте ақырын бәри бола береди. Егер мени ҳәзир шығарып, қәлеген биреүиниз ақсақаллықта көтерилсе, ислеп кете береди. Себеби, ҳеш кимниң бурынғыдай өзинше, көпшиликтек кенеспей, ислеүге ҳақысы жоқ, сол ушын ҳүкиметті кенес ҳүкимети деймиз.

— Бийбиайымның өзи бола ала ма екен, айтсын —деди және бир даұыс.

Көпшиликтин азмаз қыймылынан пайдаланып, Александр оған сыйырлады.

— Исенсөз боламан деп, айт.

Бийбиайым солғынлау тикейсе де, батыл үн қатты:

— Исенсөз, сайласаңыз боламан.

— Онда бир сораў бар,—деди Орынбай отырмастан.—Қәне айт, кенес ҳүкимети күшли ме, я күнде ҳәр жерден бир дүт берип жүрген кеңес ҳүкиметинин душпанлары күшли ме?

Орынбай орнына отырды. Басқалар оның сораўын мақұл көрип, жуўап күтип тынышланды. Қалайынша жуўап беріў керек-лигин Бийбиайымға алтақтадағылардың ҳеш қайсысы сыйырлады да, Бийбиайым алтақта да тикейген қаддинде азғана ойланды да:

— Анаў «ұлкен жай»ға қараңлар,—деп көз алдында узақ таўдай көринген «ұлкен жайға» қолын шошайты, ҳәммे солай бурылды.—Кенес ҳүкимети әне сондай, ал енди, анаў жайға қараң,—деп, туўры артына қайрылды. Отырғанлар ҳештеңени көре алмай, өрре-өрре тикейисип, оның қол ушына қарады. Қөз ушында, аўылдан, ерегирек, жылғаның бойында, басына өткен жылы жыйналған бояны аўып, қулап кетейин деп турған Мәмбет молланың жекке жайы көринди.—Әне, мениң пәмимшө кенес ҳүкиметинин душпанлары тап сондай, жарқабаққа қулаге кете жақ болып, жабыўы аўып тұрыпты.

Александр қол шаппатлап жиберди, оған көпшилик қосылды—
— Орынбай аға, қанаатландының ба?—деди Жумагүл. Ҳәм-
ме этырған сон бетинде құуаныш көринип:

— Қанаатландым, —деди Орынбай. Аўылда еле жекке там-
лар көп гой, соннан келгей Мәмбет молланың жайын мысал етке-
нине қанаатландым.

Ендиги тартыслар әүелгидей кескин болмады. Тек болғаны ал-
тақтада отырғанлардың Бийбайымнан басқалары және бир
мәртебеден шығып сөйлемеди. Ҳәр қайсысы «ұлкен жай» ға бирик-
тирилгенлер менен жар бойындағы гөне жайдың не ушын салыс-
тырылғанын жүдә төрөн дәлийиллеп, сөзлеринде МТС ты ара-
ластырып, келешек ҳаққында, ҳаяллар ҳаққында айтты...

Ақырында, Бийбайым батрашкомлыққа сайланды!

27.

Ким өзгеге гөр таярласа оған өзи жығылады.

Дүйсенбай жыйналыстан кейин тап соңдай, өзи қазған гөрдиң
ғыра ернегинде турғандай сезди.

Хеш жерге сыймай, мал қорасының қуяшламасында бир-
күйиз төсеп, соған шығып отырды да, қораның қыспалары ара-
сынан аўылды бақлады ҳәм ҳәрқылды ой ойлады. «Кишкене ға-
на бир ушқын алысса пүткіл елатты өртеп жоқ ете алады.
Бирақ сол ушқынның өзи әүеле өртенип жоқ болып кетеди.
Караматлы ийшанның соңша исенген адамлары арасынан соң-
дай бир ушқын шықпағаны қалай болды?—Хожаниязда бийкар
көтерилген екен. Айтар сөзин таппады, өзин жаңған отқа урды.
Ондай көzsiz гүбелеңтиң не пайдасы бар?...»

Ол қора арасындағы саңлақтан атланып баратырған Жума-
гүлди көрди, оның менен қатарласқан бийтаныс атлыға сығала-
нып Ембергенов Орақбай екенин танылды.

«Қайдан келип қалған билік нәлетий»—деп қорықанынан
көйлегиниң жағасын ашып, өз көкпирегине әзи түпирди. Онда
бундай әззиликлер болып көрмеген еди, бирақ не қылып турға-
ның өзи де сезбеди. Ембергенов жаңарапта, келсе керек. Сөйле-
нип баратыр.

— Мени Баймуратов жиберди. Мен Жумагүлди «Еркин-
дәрдің» ға бирге апарыўым керек. Қурбаниязов қашып кетти..

Қапталдан бир баланы жетелеп, бир баланы арқалаған ҳаял-
дың келип қалыўы Ембергеновтың гәпин бөлип ҳәммеси иркил-
ди.

Дүйсенбай ҳаялдың батрашком Хожанияздың ҳаялы екенин
таныды да, дизелеринде дәрман қалмады.

«Нәллетти сәйләтпей атсамбекен?» Ол үйине сұңғип кирмекши болған менен күнә-күндиз атса да, қашып қутылмайтуғының көзи жетти, өзин басғы. Ҳаял жыламсырап бир нәрселерди айта баслады. Ол қулағын тутты.

— Батрашком түнде соқта ойнап мени биреүге уттырынты. Жыламсырап келди, қасында мени утқан адамы бар... Эт эший биреү. Мени әкете жақ... Батрашком барасан дейди. Жалма-жан Балаларымды оятып үлгердим. Бәри улы-шуў болып жыласып еди, батрашком оған «соң әкетерсиз» деп сыйырлады. Түни менен уйықламай, енди үйде отырсам әкетип қалауды деп ақсақалға киятырман.

Дүйсенбай ашыў мейен Хожанияздың атына нәлет жаўдырын және сегинди, тупиринди...

Жумагуллерди әдеўир жерге шекем узатып салып киятырган Тәребай, Александр, Бийбайым, Сейтжан еле күтип турған Хожанияздың ҳаялын ертис кетти. Олардың сәйлегенин тыңлағысы келип еди, самал дауысларын арман әкетти. Бийбайымның Александраға еликлеп узын бешпентиниң қос қалтасына қолларын суғынып баратырганың көрип жеркениш пенен және тупиринди:

— Эй, жүзегөй қудай, енди кимлерге жол аштың ә?

Дүйсенбайдың ацлып турғанын сезип, қасақана еситсін деңгендей тузынан өте бергенде Бийбайым қаттырақ сөйлемеди:

— Александр, сездин бе, мен Жумагулдин гәпинен пүткил қарақалпақ халқының тәғдиди биз мұсылман ҳаяллардың тәғдидирине усал қалған екен деп еситтім... Тек уллы Ленингे, большевиклер партиясына күни-түни рахмет айтсақта аз...

Олар шоғын бузбай «Улken жайға» кирип дәлизине гилен ҳаялларды жыйнап атырғанында Дүйсенбай көрди, бирақ қорадан шықпады. Кеште, өмири туўып қылып көрмеген қылық шығарып, пададан қайтқан малының алдына шырып еди, падашының шаңғытына араласып киятырган биреў оны танып шалғайнан тутты.

— Ай батыўдан «Жана жарған» ның тарнаўынан табыл!

— Қасқырларға баспақ пенен топылыўдан не пайдада?

Хабаршы қайтып тилге келмestен, шаңғытқа араласыўы менен аўылдың қубласына қарай кетти. Дүйсенбай бул шақырықтан жалтарғысы келип, сылтаў ойлап көрип еди, ужыбатлы ҳештесе таппады...

«Жана жарған» сағасына быйыл бәхәрде тарнаў құрылған еди. Қегейлинин сууы ҳалласлап бәрxa «сарр-сарр» ағар еди. Бул сарылдының қасында турып сөйлесіў қыйын. Егер сөйлесе, дауыс узаққа кетпейди.

Дүйсенбай тарнаудың кесе ағашларына аяқ қойып тыңладп, арманырақта биреўлердин гүнкілдисин еситти. Жақынырақ барап тыңлад еди, еки уш дауыс биреўге кейип атыр. Жуманияз ләўзенин қатты дауысы жұдә жеделли:

— Қәне, ашып айт, кимликсөн? Бизлерликтисең, оларлықп-сан? «Дуўа» тарқатыўға көмегин болды ма?

— Неге сөйлемейсөн, нөкер болғаның есиңнен шықты ма? Неше «дуўа»ға сөз жазыстың?

— Жумагұл келди деп бизлерге неге хабар бергизбедин?

— Тилинди биреў жулып әкетти ме?

— Муғаллим болған соң аңсат құтылдым деп жүрген ғой.

Сендей самсамларға бир оқ жалынсын.

— Ишанымыздың антын ядлап, лебиз бермедин бе? Қәне, айтып жибер: «Бисмилла, Ислам ушын...»

Дүйсенбай көп тұра алмады. Алға жүрди. Жыйналғанлар өзлериңін даурықлары менен сырттан не келгенин де байқамайтуғын еди. Қуұрап қалған шөпликлерди аяқлары астында сыртсырт сындырып басып, гейпара түбіршиклерге бир-еки мәртебес дүрис-дүрис сүрнігип, мисли көлеңкедей қараўытып, үстилеріне дөнгөн мәхәлде ғана, отырғанлар кейин-кейин бәсисип оның отырыўына орын ашты.

— Эй, бассызлар,—деди Дүйсенбай иркилип тұрмастан ҳұмидарлық пенен. Жыйналғанлар тым-тырыс болды. Ол ортаға алынған адамның ким екенин абыламай, бетине үцилип қарап еди, қәдимги өзинің Тұрымбети, ортада сынған шақадай ийилип, сумирайип тур.

— Сени қысып атыр ма еле булар?—деди Дүйсенбай отырған еки келте адамның ийнинен ишке секирип өтип, — Қәне, берман кел,—деп Тұрымбетин қолынан тартты. Бағанадан берли өзин қасқырға байланған ылақтай сезип, барлық буұны дірілдеп тұрған Тұрымбеттин териси жайылып, Дүйсенбайдың қасына келип «үххұ» деп отырды. Басқалар да оны қоршап, жақынласып жылдысып қораға қамалған ешқилдердей тығылысты. Тесексиз, ким жүресине, ким астына бүршик салып, ким бир қысым шөп таұып аяғының астына басып, бир дизелеп отырған еди. Арасында мылтығының құндағын астына басып малдас құрынғанлары да бар. Дүйсенбай Тұрымбетти қапталына алып, шетиректеги бир түп ақсарды аяғы менен пышырлатып қайырып жиберди де, устине шөкти.

— Жуманияз, берман жақынла,—деди Дүйсенбай сыйырла-нып.—Хайранман, сунқарды алсын деп ғарғаны ушырмақшымызыз.

— Эй, Дүйсенбай,—деди Ләўзе ашыўланып.—Сол Жумагұл

сүңқарма? Қысқарт. Бизге келсең бәрхә зәхәринди жайып желе-
сен, айт не демекшисен?

Қелген пәтте үстемлике ерисемен ғой, деп ойлаған Дүйсен-
бай ләўзениң гәпине тилин тислеп алды. Шыбынның ызылды-
сы еситилетуғын тынышлық басланды. Елпіп ескен жазғы са-
мал менен бир-бирине шылп-шылп үрған Қегейлиниң толқыны-
ның шалпылдысы, «Жаңа жарған» ның тарнаўынан өткен суў-
дың сарылдысы ғана еситилип тур. Аспандарғы шағырайысқаң
жулдызлардың ҳәммеси жымыңласып, буларға да көз тигиүде.
Узағырақта ийтлердин шабаланып үрген дауыслары тал-тал
еситиледи... Егис жерлерине түнде суў алыш, кишкене салма-
ларға бөгет басқан суўшылардың бел арқасы менен бөгетлерди
«панқ-панқ» үрған сеслери келеди.

Отырғанлар ҳэтте жөтелиспеди де, ҳеш ким тамағын да
қырмады. Бир ўақытта Ләўзе тикейди.

— Сен, Дүйсебай бунша неге зәхәринди жаясан, ямаса
ҳәммемизди қорқытып, қолтығының астында жұмсағын келип
жүр ме. Мазамыз қаша қалды ғой. Қәне, жигитлер, буннан не-
ге қорқысып отырмыз,— деп жолдасларына қарап еди, олар қас-
қырдан үриккен қойлардай өрре-өрре түргелисти. Буннан кеўли
ескен ләўзе және Дүйсенбайға буйырды.—Бизин көзимизше мың-
на есиўасын менен сөйлесип бер. Бизге түсінбейди бул гүн.

— Сизлер нағыз көтенсиз қорқақ екенсизлер,—деп, Дүйсен-
бай оған қарсы тикленди.—Билмеймен, қалай биригип жүрсиз-
лер, усындей қорқақ адамлар жаў қашыра ала ма?

— Бийкар. Өйтеп жала жаппа,—деди Ләўзе жекиринип.—
Сендерди еркинізге қойғанымыз ушын қорқақ болыптыз ба?
Неге намысқа тијесең? Аяқ қолларынды бүўып Қегейлиниң ул-
танина зыңғытайын ба, түрған жеринизде?

— Қолыңыздан келмейтуғын нәрсеге лап етпенізлер,—деди
Дүйсенбай тисленип.—Сизлер қорқақсызлар. Батыр адамлар
бүйтеп сөйлесип турмайды. Мархұм Мәтжанда мәртлик бар еди.

Мәтжан мықырының аты айтылып мақталғанға Ләўзениң
тула бедени титиркекіп:

— Жигитлер, неге тұрсызлар!—деп байды қапсыра қушақлап,
қолын артына қайырды. Басқалары да қоршап келип жән-жа-
ғына асылды. Олардың нағыз ашыўға мінгенин бай енді ту-
синип, ғарқ-ғарқ күлди.

— Эне, буныңыз ўәж. Жигитшилигиңизди көрдим.

— Жегисиреме!

— Яқшы, Жұманиязжан. Қолым сынып баратыр, жиберө
ғой, енді ырасымды айтайын.

Жуманияз Ләүзе еки жеңи түринип, байды босатып кейиз шегинди.

—Мен сизлерди қорқақ деўимнин себеби, мен келген мәхәлде қорқысып қалдыныз.

—Ол не дегенин? Сенинше ақылсыз Мәтжан мықыры қусап мылтықлы душпаның алдына көкиректи ашып бара беріү керек пе, ямаса сырттан келген адамға абай етпеў керек дайсен бе? Кимниң өлгиси келеди? Ҳеш ким өлиүди қәлемейди. Сен қо-легенде жаңа жалынбас един, Қөрдің бе, менин күшимди. Қо-лың босаған соң және бизлерге қорқтыныз дайсен. Биз сақлық етип атырмыз.

—Ұаҳаҳаҳа! Иним, мен усы жөнинде айтып атырман. Сизлер сақ емессизлер, сақ болсын деп айтып атырман. Егер өлгиңиз келмесе, неге сыртқа қараўыл қоймайсыз? Соның менен батыр боламан деп жүрсизлер ме? Жоқ, батырлар олай етпейди. Бул көсиззлик. Өзин айтқандай, бул отырысының қулагы қайырыұлы қошаның оғына көкирек керген менен бап-барабар. Тұрымбетти ортаға алыш не десип шаўқымласқаныңдың ҳәммесин мен узақтан еситип киятырман. ОГПУ дың тимискеленип жүрген соппаслылары түнде жүрип үстиңизге келе қойса бәриңизди бир оқпенен жайратып кетеди. Аўылға Ембергенов келди.

Бул атты еситкенде Жуманияз Ләүзе секирип-ақ турды:

—Қәне, сен қараўыллыққа бар!—Ол қапталында турған биреүди мылтығының түтеси менен тарнаўға қарай ийтерди.

—Бул әдисиң мақул. Мен де усыны айтпақшы едим,—деди Дүйсенбай. —ОГПУ дың жансызы болғанымда жаңа бәриңизди алдыма салып айдал кетиўиме болатуғын еди. Себеби, сизлер мениң келгенимди де аңламай қалдыныз. Мен дәслеп сыртыңыздан абай етпекши болып та кәрдим. Бирақ мылтығым жоқ еди. Егер мылтығым болып, үстиңизден бир оқ көширип, Тұрымбетке байла бәрин деп, буйрық бергенимде, бәриңизди ылақтай ғүүенлейтуғын еди.

—Кудай сақлаған екен,—деди ҳәммеси жабырласып.

—Енди, Дүйсенбай, көп гәнти қой, аўылдыңдағы жаңалықтан сөйле, ўақыт тар,—деди Жуманияз Ләүзе.

—Аўылға Жумагүл келди. Тұрымбет айтқан шығар.

—Буның нағызы мал, аўзын буған өгиздей сөйлемейди. Қысқасына келейик,—деп Ләүзе Дүйсенбайға жақынлады.—Ең болмаса сен неге хабар жеткермедин?

—Жылдам ким табыла қояды, оның үстине сизлердеги турақлы мәканды өзимнен баска хешким билмейди.

— Эүеле, соған келисип алайық, мынауына исениүге болама?
деди Ләүзе Тұрымбетти нұқсан.

— Эй, қәйдем...—деди бай. Тұрымбеттің жаны шығыл кете жазлады. Оның зәрреси ушқанын көрген бай жорта кенкілден күлди:

— Ойнап айтаман. Бул өзиміздің адам.

— Эй, гүнелек,—деди Жуманияз Ләүзе Тұрымбетке.—Сен де билип қой, бизин мәканымыз Құсхананың үнгіри болды. Тисин-иен шықпасын.

— Биз алдандық,—деди Тұрымбетти қойып Жуманияз Ләүзе,—Атанияз ақ қураш Жумагұлди «Еркіндәрьяға» барады деп хабарлап еди. «Еркін дәръя» ның жолын тосып жата бериппиз, бул бұяққа кетипти. Бизин ақ қурашымыз да пәмсиз болып баратыр.

— Оны алдаған гой. Иште душпан болып журе ме деп «большойлар «бәрхә усылай жол таслайды. Бирақ Ақ қураш-әм қаладан қашыпты.

— Ким айтты?

— Ембергенов.

Ләүзеге бирден қалтыратпа тийин,, тили тутлығып барып, жигитлеринин зәрреси ушқанын көріп өзин зорға басты.

— Сонда Ембергенов неге келген, деп ойласам, сыры бар. Себеби Атанияз ақ қураш тап «Ембергенов пенен Зәріп қызы арасында байланыс бар» деп еди, сол ушын келген.

Тұрымбетте әлле қандай сезім пайда болып, орнынан тикленип еди, Дүйсенбай шалғайынан төмен тартып жиберди:

— Отыр!

— Онда ҳәзір олар уйқылап атырған шығар, еки душпанды бир жерден табамыз,—деп; Жуманияз ләүзе тиқейип еди;

— Сабыр ет, Жуманиязжан,—деди Дүйсенбай,—Оларды қалайынша ҳәм қайердे өлтириў жөнинде Қасым ийшанын көрсетпеси керек. Өзлериңиз билесиз, халық деген сүриүдеги қой: ким тойдырып, қалай айдаса солай кете береди. Тек ҳәзириги сум басшыларын жоқ етиүімиз лазым. Бирақ, соны билиндер, оларды өлтиргенниң ақыбети жақсы болып шығыўы дәрkar. Эне, сол ушын ийшанымыздың ақылы керек.

— Аүа,—деп салды Тұрымбет.—Мен Төрткүлде оқығанымда, муғаллимдерден ақыл көнинин гәпин еситкенмен, басшыларды жекме-жек өлтирмей керек деген...

— Қойсаңа сұғылыспай,—деп Жуманияз ләүзе жекиринди.— Ақылынды басына жақ!

Тұрымбет неге сөйлегенине пушайман жеп, тынышлана қойды.

—Жеме-жемеге келгенде Қасым ийшансыз, тәп шешилмейди,—деди және Дүйсенбай.—Билесеңлерме ҳәммени бириктирип жүрген ким? Сол ийшан. Сизлердиң антыңызды тапқан ким? Қасым ийшан. Жеме-жемеге келгенде елди сорайтуғын ким? Қасым ийшан. Сизлерге тек төрелик, бийлик, волостълық жетиседи. Себеби не? Себеби Қасым ийшан арғы басы Дәўқараның көли, Таллық болысЫнан баслап, МайлЫ шенгелге шекемги ара-лықтағы ең баслы атқа минерлердин дизимин алып қайтыпты. Жөнөйтхан арқалы Иранда қолы бар. Гөнедеги «қара қапы» әүлийеде үш жұз мылтығы бар. Шабыұылға таярлық қүшнейип атыр. Сизлер ше? Алапайға шаўып жүрсиз. Тасқынға толқын болып қосылmasаңыз, толқынсақ болып, шығып қаласыз.

—Ембергенов пenen Зәрип қызын өлтирип барсақ ийшан үақ демейди. Гәпти қысқарт, Дүйсенбай! Ҳәзир мынау ләмсерің менен барып, олардың кимдикінде үйқылап атырғаны жөнинде белги бер, гүмин шекемиз,—деп ләүзе түргелип, жигитдерине,— қәне, атлар бетке бара беріндер. Дүйсенбай, сен азғана тоқта,—деди.

—Тұрымбет, мени тарнаўдан өтип күте тур,—деди Дүйсенбай,—Ембергенов пenen Жумагұл Еркиндәрьяға кетип қалды.

—Олай болса басқаларын өлтиремиз. Батрашком болған қа-тынды не қыламыз? Төребайларға қоса Турымбетти, Александр орысты өлтире аламызба?—

—Тұрымбетке тиймей тур, ҳәзирше керек. Оған батрашком ҳаялды әпәремиз. Саүатынан пайдаланыўымыз керек.

—Гәп питти.

Бул ярым ақшамнан аўған ұақыт еди: Дүйсенбай көп иркил месцен Тұрымбеттің изинен жетти. Тұрымбет хәр түрли қыялда еди, бирақ бул жауызлардың пәнжесинен аман қайтқанына ишинен Дүйсенбайға ыразы болып киятыр. Оның усы қыялын түсингендей, Дүйсенбай Турымбеттин бир түп еригинің астына келип иркилди ҳәм устине қара булттай дөнип турған қалың шақалар арасында аңлып турған биреў болмасын деп бир қайтара қарап алды:

—Мениң келгеним саған жақсы болды ғой, Турымбет-ә? Олар сени нағыз ҳұқиметке берилип кеткен деп өлтирежақ екен ғой, қысқасын айтқанда, мен саған қорған сыйқылы емеспен бе, а?

—Жуманияз ләүзе дегениң нағыз ҳайұан ғой өзи. Бағана

шамаллайын деп шыға қойып едим. Тутты да алды, жаўызлар.

—Мен турғанда өлимнен де қорықна. Саған дуўры келген оқقا мен қалқан болыўға таярман. Ал енди, қосшым, жаңағы Жуманияз ләўзени де құры алақан екен демеймен, ақыллы жигит. Сен оны да танып қойыўын керек,—деп, жән-жағына қарап алып сыйырланды.—Отыр, сениң менен сөйлесип алайық. Түйе қартайса көшегине ереди деген. Мен ендиги жағында сениң шалғайына асылғаным асылған. Сен мени таслап кете алмайсан. Себеби, сен ондай дәрежедеги қатты көкирек, мириимсиз азамат болғаның жоқ, жақын-жуўықтың, ағайниннин, урыўдың, қәдир-билистің ҳәммесин таныйтуғын, оларға қол жаба турын жигит болып киятырсан. Мениңше, Жуманияз ләўзелер усыниан муштай болып бириксе, женеди. Бирикпесе, қыйын. Өзиң билесен, өлим деген жаман нәрсе, ҳеш кимге жақпайды. Ырасын айтайын, моллалар «құдайтала бендеге ертеден өлим берсе, гүнәдан пәк еткиси келгени» деп, халықта данғара салады, ал өзлери өлгиси келмейди. Оли арысланнан тири тышқан артық. Сен соны мәңгиге билип қой. Егер жана мен келмегенде сениң исин қоржын еди. Олар дуўысыйына қарамай аяқ-қолынды буўып дәръяға ылақтырып жибере береди. Ҳәзир сөйтпесе, адамлар жапа-тармақай большойлардың айтқанына көнин кетти. Бүгін көрдин ғой, Хожанияз паллақтан ушты. Бәри сениң ҳаялының гәли. Тиринде көзине шөп салдырган, сен де пәс жигитсөң. Ембергенов сыйқыларды қум қантырыў керек. Яқшы, зияны жоқ, сен де қалтырама, бәри өзимиздин қолда. Өзимиз шешемиз, өзимиз билемиз. Енди өзиң жөнинде тынла. Сен ҳүкимет адамысан. Дұрыс, болыў керек. Бирақ, бул дәўлетин мәңгилик емес, тек бир өткинши булттың көленкесиндей екениң ядыниан шығарма. Жаңағылардың ҳәммеси де баҳытлы, оқлысадақлы, аўзының дуўасы бар адамлар. Ҳәзирше азмаз баҳыты тайып тур. Ҳақыйқатында, шенгел түбірден қайўакта да шенгел өседи, жемис ағашының түбірінен жемис ағашы өседи. Олар жемис ағашының түбірлери. Сен де баяғы күнлеринди умытпа. Сол ушын не қылыш кереклигин билесен бе? Билмейсен. Ҳақыйқатында сен мектепке бала жынап, оқытыўын керек ҳәм сол балаларды мектептен қашырыўын керек.

—Хаў, ол қалай?

—Асықпа. Сөзимди тынла. Мен айттым ба, болды. Орынлауын керек. Ал олай етиўдің жолын өзиң изле. Адамлар сени тепе-シリш десин, оқытқан балаларын да солай ойласын.

—Қалайынша исленеди бул сумлық?

—Тынла, тынла. Ол ушын тек мени тынла? МТС орысты қандай ўақытта өлтириүн қереклигин саған өзим айтаман. Еки бастан Жумагұл саған тиймейди. Сол ушын Бийбиайымды ал. Егер оны алмасаң, жигит емессең ҳәм тири жүрмейсөң. Жана Жуманияз ләўзениң айтқаны усы. Себебин түсінесөң бе? Батрашком қайтадан қолда болады. Адамларға сол керек.

—Ырасын айтың, сейтпесем олар мени өлтире ме? Сиз айтпадыңыз ба, ол ҳаял менин бурынғы мұрындық өнем ғой, шәрият көтере ме, онын үстине гарры ҳаял...

—Үай, үай, еситтин бе, жанағылар киятыр, түргел. Биздің сыйырдың бас жибин шеш те, Төребайдың үйине қарай қуў, египпине мал түсти деп даўрық сал, үай, үай, жуўыр, деймен, жуўыр! Бақыр, бақыр, тез-тез!!!

Тұрымбет Дүйсенбайдың аўылдан енди адам өлтирилсе қайтадан тергеүге түсип, сырым ашылып қала ма деген суммың түсінбеседе, асырыслық пенен байдың сыйырының бас жибин үзип жиберип, бир шыбық пенен сарта-сарт урып, қуўып бара-тырып қыйқыўлады:

—Тұрынлар, егинге мал түсти! Егиницизге бек болыңлар, бос мал жүрипти!

Қара үйде үйқылап атырғанлар бул шаўқымды еситип жыллы орынларынан өрре-өрре түргелип, жалаңақ-жалаңбас далага жуўырысты. Жуманияз ләўзелер аўылга араласқан еди, көшеде шаўқымласып жүрген адамларды көреп, топылыс жасай алмай кейинлерине бәсти.

* * *

Дүйсенбайдың қылыштарына түсінбей-ақ Тұрымбеттиң иши ғылжал болды. Соңғы гезде ҳәкисине, ҳәр дуўшакерлескен сайын көз қыспай өтпейтуғын еди. Оның бул көз қысықтарына не қыларын билмей, аяқлары кисенли аттай гибиртиклип, тисленип «усы заңғарды өлтирип тынсан ба екен?» деп те қыялланар еди, бирақ «үй жаңғырдың Жуманияз ләўзеси бар-аў...» деп изинен қорқар еди.

Тұнги ўақыядан берли мийи және шыр айланды. Басының ишинде ҳәррелер уя салып, ушып-қонып атырғандай;—зың-зыңзың!

Хәр аяғына тас байланғандай, босағадан зорға атлап, далаға шықты. Қөзи ерикке түсти. Бир бала шақасына минип ерик қағып атыр екен, шыдамай;

—Әй, ийттиң баласы, түс!—дегенин билмей-ақ қалды. Балз-

жерге томп етип секирип, қашып кетти. Александр оның жөн-сизлигин билип, бир жола «оқыўшыларыңа бийтәртип сөз айтпа, салмақлы бол» деген еди. Мынаў қашып кеткен бала өзи оқытқан оқыўшылардың бири болғанлықтан, биреў еситип қойғаш жоқ па деп, ҳаўлығып, жән-жағына қарады. «Улкен жай» ға кирип баратырған Төребай менен Александрдың көзи шалып қалды. Ериктин сынған бир шақасын қасындағы жүйанырақ бир шақасына қосып байлап, түбине жаўырынын берип отырды. Оның қыялышына быйылғы оқыў жылы жаман болған жоқ. Оқыўшылардың көнишилиги дерлік өзи шелли ҳәрип биледи, өзи шелли ҳәриплерди дүгистирип оқыйды. Александрдың себебинен өзи де жақсы болып киятыр. Александр китап оқыған гезде, ол қапталында ежелеп газета оқып отырады. Бул жөнинен ОкрОНО айыллап атырған жоқ. Керисинше:

—Жазы менен балаларды көбейте бер,—деп қойыпты. Бул да оған йош берип, қолына газета түссе ҳәрибин қоймай оқып шығады. Бул әдетин Александр да унатады. «Александр сол ушын маған Жумагұлди қайтадан ал деп жүрген шығар» дейді өзинен-өзи. Соңғы гезде Александрдың кеўли унатып, оның ақылышына исенгени соншелли, кеше Ембергенов пенен Жумагұл арасында қатнас барлығы туўралы еситкенде, бир титиркегени болмаса, ҳәзир оған кеўли исенбей отыр. Барлық ақылы, ҳүшү, қыялыш Дүйсенбай жөнинде. «Бул киси қалай-қалай болып баратыр? Айланып келип Бийбайайымды ал деёи неси? Дұрыс, түнде өлимнен қутқарды. Ал, енди, сыйыр қуудырып адамларды оятыўға себепкер болғанда кимнин ғамын жеди? Александрдың өлтиретуғын ўақтында айтаман дейди, ўай нәлет! Сыйыр қуудырғаны сонда кимнин ғамы? Бийбайайымды ал дегени мени бир емес күнде өлип жүрсін дегени емес пе? Перзент ата-ана өмириңнің даўамы, шашы желкілдеген Тазагұлди қалай қыяман? Ол мениң өмириңнің даўамы емес пе?.. Жоқ, жоқ!.. Мұрындық енени алыш қайсы елдиң дәстүринде бар екен? Усынысы қайыркомлық а? ўай, атаның сениң!.. Жоқ, бул ҳарамзадалық! Түнде мағаш сыйыр үркитиүй дә бостан-босқа исленген емес! Бир сумлық бар. Бул не деген тәсилли адам ә?.. Мен бир жағынан саған да исенип журмен аў? ўай, сор басым!—деп, ол алақанлары менен еки шекесин қысты.—Не қыламан енди? Мен қандай қақпанға түскенмен ә?...» Оның жуўан мойны ғаздың мойнындай ийилип, кеп ўақытқа шекем дир-дир етип отырды. Соң ол қалтасынан орамалын алып, жасаўраған көзлерин сыпырды, мурнын артты. Шаң басқан бет алдынан қарағанда еки көзиниң этирапы пүт-киллей өзгеше, ушығадай қызыарып турған еди. Мурнын пырқ-

пирқ еткизип, ишине тартты. Тикейди. Этирапына бир шолыў жасады. Қөзлери «ұлкен жай» тәрепке ериксиз бурылды. Бир қыялы сол жаққа барғысы келип, алдына бир еки адым атып турды да, және жүресине түсип отырды. Мурнынан қан ақты. «Усы Дүйсенбай өлтиреди мени» деди тисленип. Мурнының қашын арта сала ашыў менен бирден түргелип» ҳәзирден қалдырымай Александр менен Төребайға жарылыўым тийис» деди де, «ұлкен жай»ға жетиүге асықты. Аяқларын аннан-саннан бир бир басын баратыр. Ойланбауға тырысады. Қапталдан биреүдии шығын, алағада етиүинен де қорқады...

«Тез жет, Турымбет, тез-тез! Жарыл, ишинде ғирбиң қалдырма!...»

Аяқлары тубиршиклерге сүрниксе де, ботинкам жыртылады деп, қарамады. Асығыста соқпақтан шығып кеткенин де абайламады. Алдындағы жүйері, мәш егинлериниң шеллери бойынша айланып жүрмestен, туппа-тууры орталарынан жүрип киятыр.

— Эй, муғаллим, көзин қөр ме? Аяғыңың астындағы егинге қара!...

Қапталдан шалаўытлаган ғарры даўысының кимдики екенинде де нәзер аўдармады.

«Ұлкен жайдың» күн батыснан келип қубласындағы аўзына қарай айланған бергени, Қалийдин ала көпеги «ваф-ваф» етип аяғына жармасқанын-ақ билип қалды. Жалт бурылып шалбарының бир балағын қақ айырып тислеп баратырған ала көпекти көрди.

— Эй, ийт! Атаңның...

Ол шалбарының балағына үцилип «Иишанға қарсы баратырған екенмен, қудай жолымды кести» деп, ғырра изине оралыш сөгинді; «Қызылары көп болған соң ийт сақлады; нәлетий», Ҳәўлирген жүргеги басылмай, бир жағымнан тағы келип қалмасын деп, жән-жағына апалақлап, уры ийттей қаңғып изине қайта берди...

Үйине келген соң аз ғана гидирди. Бирақ шашы желкилдегеч Тазагұл көз алдынан шықпады. Шалбарын тез алмастырып киди де тууры Төребайдың үйине жүрип кетти.

Соңғы гездे Төребай менен бирге үйине келгишлейтуын Турымбетке Бағдагұл ашыўын қойған еди. Ҳәзир оның аўлағында қелгенинен-қәүйиленді:

— Өзи жоқ ғой.

Бағдагұл «Өзи» деп ери Төребайды айтып, буны жақтырмашылық билдиргенин түсінсө де Турымбет қалтасынан шүберек

алып, қара ботинкасын сыпрып-сыпрып, қаптал бетте жайылды жатырган кийизге шығып отырды. Ол келген пәтте жүдэ батыр, батыл қәдем менен төрге өткенине қарамастаң, басын жоқары көтермеди, қалайынша маддас қурынған болса, сонында бузбады. Бағдагүл оның кетпесин билип, жамбаслай қойсын дегендей, көпшик алып таслады, оған да қарамады. Бағдагүлдин егиз қызы үйқылап атыр еди, қонаққа хызмет етиў ушын ошақтағы құлди көсөў менен ашып, астынан бармақтай қоз таўып алды да, үстине бир қысым қамысты тамызық етил салып, от жағып жиберди ҳәм ошақтын қазан-табақ бетки мүйешине құман қойды. Қуман тез қайнай қоймады. Үйдин ишинде тынышлық орналады. Екеўи де иллә деп аўыз ашыспай ҳеш, нәрсе жөнинде сөйлеспей отырыўын даўам етти. Турымбет бул отырысқа қанаатланбай, өз-өзинен тыптырылаўға қарады. «Байын кесел, маған, қара, маған»... деп, Бағдагүлге зорлық еткенлерин есіне тұсирип, гибиртиклей берди. Бағдагүл де үнесиз. Турымбет тәүірлеў сөз бенен гәп баслайын десе, қапылғыр сөз келе қоймады. Қуман да қайнады. Алдына чайник те қойылды. Ол чай қайтарды. Бир кесе ишти, ҳәр сапары еки бети жыбыржыбыр етип, сөйлейжақ боладыдағы, бирақ сойлей алмайды. Турымбет екинши кесени қуып болып басын қасыды ҳәм мұрның астынан мингирледи;

—Бағдагүл, мен сизден кеширим сорал келдим.—Оның даўысында әлленеткен қалтыраў ма, ямаса ишиндеги барлық ғәпті сыртқа шығарыға асыққан лоқсыў ма, бир өзгерис сезиледи. Ол гәп баслаган ўақытта Бағдагүл бас көтерген еди, оның сусы басты ма, Турымбет гәпин даўам ете алмады. Жигиттің келгендеги мақсетин түсіне алмай отырган келиншек оны бийкардан бийкарға телезитип қыйналдыра бермейин деген қыял менен үшқатты.

—Адам дегеннин кеўли бир кен сарай. Оған сүзейік те, жуўас та сия береди екен. Ийесине пайлы. Сүзейік мал дийўалға өзин-өзи урып қорланады. Шақын сынған болса...

—Жаңа жигит болғанлар, жаңа қыз болғанлар ҳәкери келер екен. Сен кешир мени...—Турымбеттің көзлери аяғы астында тәсөўли жатырган ақ кийиздин ернегинде еди,—Ендиги жағында маған жәрдем бер.

—Хә, не болып қалды?

—Жұмагүл Еркіндәръяға кетти. Қайтысын келеди.—Ол кейин айта алмай кеўли қобалжып, бирақ гәп басланып кеткен соң өзин азғана еркін тутып, қапталына жамбаслады.—Бузыл-

ған қосымды дүзетип, Жумагұлди алсам деген / нийетим бар.
Қызым бар қолында, қызым...

— Маған айтатуғын ўақытлар өтип кетти. Ҳәзир ол мениң
кенесимді тыңлаў түүе, өзи пүткіл аўыл-аймаққа кенес берету-
ғын дәрежеге жетискен.

— Билемен, Бағдагүл,—деди Тұрымбет даўысы бөлинип-бөли-
нип.—Өзине де барып едим. Хабарласыўы солғын.

— Билгени бар шығар.

— Сонда да қарақалпақшылық қалған жоқ. Қалмайды. Кел-
ген соң айт, Бағдагүл. Мен алайын; енди оллә-биллә зейнине
тыймеймен. Қызым оқыў жасына жетип қалыпты, қызым?

— Қызым?

— Аўя, Тазагүл —шे?

— Олай болса ақсақалдың өзи менен сөйлес.

— Тұрымбет Төреңбай менен сөйлесиүге енди қорқып қалған
еди. Сөйлесе, ашыў менен оған барлық ўақыяны айтып қойыўы
мүмкін. Егер, айтса, ийт шалбарының бир балағын емес, өзинин
путын пут, қолын қол етип бөлип таслайтуғындей. Қөзлери
жасауырады, жалынды.

— Бағдагүл, түсин мени, ҳаял менен ҳаял сөйлескени жөн.
Жумагүл усы аўылда сеннен басқа ҳеш кимге исенбейи мүмкін.

Бағдагүл не дерин билмей ойланып қалды.

Оның шыннан ойланып отырғаның түсінбей жолкерлик пе-
нен жеңгелик ҳақы талап етип, айта алмай отыр мекен, деп қал-
тасына қол суғып, пул бермекши болып турдыдағы, бул бир сөз-
ли зәбердес ҳаялдан қорқып, ҳештеңе шығара алмады. Ошақ-
тың ернегиндеғи жыңғылдың қыйқымын алып қәдимгисинше
тис шуқылады. Сүйекке түйилгендей қөзлери мөлерип, түпирі-
гин жутып, қылғынды.

— Бағдагүл, ғарпасаң да, жарылқасаң да өзиң бил. Анаү
куни қалаға барғанда Тазагүлди көрдім. Мени сойып қаплаған-
дай. Рас, Бағдагүл, рас.

Жигиттин жыламсырап емизиклеңгенине қарап, шыны менен
жáлбарынып отырғаның билди де Бағдагүл:

— Тұрымбет,—деди ти肯екли даўыс пенен.—Сен насан, ерме
жигитсең, Аржағын өзиң бил.

— Жумагүл бир сөзинде «өткениң менен емес, ертеңгі менен
мақтан» деди. Еске салмаўынды сорайман. Берекет тап. Айтып
көр-ә?

— Тәүекел, айтайын, онда.

— Раҳмет.

Тұрымбеттің белінен белбеў буўғандай мәдетленип, аяқларын

тик басып тикейди. Оның жецил қәдемлер менен шығып бара-
тырғанын Бағдагұлдин қара көзлери күлимлеп узатып салды...

Ол үйине келип анасына хабарласпастаң көкирегине көп-
шикти қойып, шырпының бир шөбин шайнап дүс төменине жа-
тыр еди. Александр қуұанышлы кирип келди:

—Турымбет, сен де барыұын керек еди. Бийбиайым бар ғой,
бәле ҳаял екен.

—Айа, сөзге шебер ҳаял,—деп мақуллады Турымбет суұық-
лау.

Оның гей ўақытлардағы минези усындаі бола беретуғын бол-
ғансон Александр елестиремеди:

«—Улкен жай» дын ҳаяллары алдында бир сөйлемди дейсөн,
кешеги Жумагұлдин гәпин тап өзи тапқандай, Лениннин сөзле-
рин тап өзи еситкендей айтып, ҳаялларды гәпке үйирди. Сейт-
жанның ҳаялы зор адам екен. «Заман аяғынан енди тик басқан
екен» деп, Бийбиайымның батрашком болғанына қуұана-қуұана
оны қуяатлап сөйлемеди...

Бул гәплер қулағына онша жақпай, дийўалдағы гилемлерге
көз тигип жатырған Турымбет омыраўын найлаж көтерип, өлим
жақында хабар еситкендей тунжырады.

—Сен және аўырыў емесписен?

—Билмедин, әллеқандай бир жапсаққа шаталсам керек.

—Көзлерин басқа нәрсени хабарлап турған секилли.

—Жоқ олай емес.

—Рас айтаман, Турымбет. Адам тас болып қанша шыдасада,
ақыры қақ айрылады.

Турымбет басын қасып еди, анасы кирип келиўден жүрегине
чай тартқандай силкинип, тулабедени қаталланды ҳәм Александрға айтпай қалды.

Александр оның қандай болмасын бир сырды айта жазлап,
иркілгенин үғып, нәсиятлады:

—Ойлан, усы бар ғой, айтыұын зәрүр. Егер Жумагүл жөнин-
де болса жудә жақсы ойлан. Жүрек деген солатуғын гүл емес.
Бир алжасыў мүмкін. Бир нәрсе жөнинде еки алжаспаў керек.

Кемпир үндемеди, Александр жумысына кетти.

Ембергеновтың Жумагұлдин изинен келгениниң мәниси—
аўылларда жер-суў реформасын өткериүге кеткенлердин биразы
жөнинде жаман хабар келди. «Каратерен» жақтағы аўылларға
кеткен Муханов ҳәм Қоразбековларды баспашилдар жолда ан-

лып, атып таслаңты. Бул сәтсизликлер кең ен жаймаұы ушын ҳәр аўылға жиберилген ўәкиллөрдің излеринен ОГПУ қосымша адамлар жиберди.

Жумагұлди «Бахытлы» аўылынан соң тийкары тапсырманы орынлаұы ушын «Еркіндәрьяға» апарып қайтыұға Ембергеновтың өзи атланды, түни менен жүрип азанда келгени еди.

Жумагұл онисызың-ақ жолға раұана болмақшы еди, Ембергеновтың жетип келип Еркіндәрьяға шекем жолдас болыұды усыныс етийи, оны нақолай жағдайда қалдырыуына қарамастан, Жумагұлдин ҳайранлық түрин көрсеткен сораұлы нәзерине, сәлмыйық тартып бир гәп айтты.

—ОГПУ дин тапсырмасы.

Узатыўшылардың алдында оның бол мыйық тартыўы Жумагұлге онша унамады, сонда да былайрақ шыққан соңда, қазбаларап ҳешнәрсе сорамады. Бәлким Ембергенов баяғы гәпин жаңалап аўлағында сөйлесип алғысы келген шығар.

Ембергеновтың әүелги ойы Жумагұлдин кеүлине ғул-ғула салмаў ушын ол кеткен бир күннин ишинде қалада, басқа аўылдардың жолында жұз берген сәтсизликлерди айтпаў еди, Жумагұлдин оны онша жақтырмаданық кейпі үnsiz узақ жүргіз жалықтырып жиберди.

—Жумагұл, узын жолды қысқартайық.

—Мени бағыұға шыққан болсаң жалықластай әңгімениде өзин табасан.

—Бул мениң өзимниң ойлап тапқаным емес. Жолдас Баймуратов жиберди Жумагұл. Сени Еркіндәрьяға аман-есен жетке-рип қайтаман.

—Әлжан суұшының қызын өлтиргенлерди еле таппадыңызба? Ембергеновтың жүзи қызырып айыплы түр қөрсетти,

—Табылды.

—Кимлер екен?

—Бизиң жұмысымыз көбірек сыр сақлауды талап етеди. Саған исенгеним ушын айтайын. Қурбаниязов екен.

—Атанияз Қурбаниязовпа?

—Тилемекке қарсы, қашырып алдық.

Жумагұл атының жүйенін тартты;

—Бул қалай?

—Басқа жолдаслары менен қосып тутпақшы едик, соны се-зип кеше ақшам қашып кетипти.

—Қуўмадыңызларма?

—Айттымғой, сени Еркіндәрьяға апарғансон кетемен.

—Районда оларға байланыслы және басқалар бар шығар.

—Олар сыр. Бирақ «бахытлы» аўылынан Дүйсенбай менен муғаллим Тұрымбетте бул истен хабарлы болса керек деген шама бар.

«Бәлкім меннен де гұманланып ерип киятырған шығар» деген—ой менен Жумагұл оған жек көриүши нәзерин бир қаратын, атына қаттырақ қамины урды. Ақ боз бирден жортып, және әүелгі қәддине түсти. Ембергенов оның қыялышына тусингендеп изинен жетип және әңгимеге айналдырыды.

—Жумагұл, егер Қурбаниязов тутылса, қандай аўыр жаза қолланғанын қәлер един?

—Адамларға исеним ҳәм жақсылық жоқ сыйқылды ен аўыр жазада жоқ.

—Егер гүлдей нәресте қызды аямай қаланың дәрүазасына илдирип кеткен адамды дарға асса, қандай болар еди?

—Ондай адамды атып өлтириў-әм, асып өлтириў-әм жақсылық еткен болар еди.

—Сонда қалай?

—Билмеймен, бирақ ондай адамға барлық жаза аз.

Әдеўир ұақытқа шекем үнсизлик ҳұқым сурди.

—Айтпақшы, Жумагұл,—деп Ембергенов және гәп қозғады.

—Мен кетерде Мәжитовтың үйине кирил шықтым, Тазагұлда Фатима балабақшаға апаратыр екен, Тазагұл мени таңыды, қолымнан алды.

—Балаға ҳәр көргенде қант берсөң, әлбette, таныйтурын болады.

—Мениңше оннан емес, жас нәресте мени өзине жүдә жақын сеземе деп ойлайман, егер анасы қызына усаса бәриненде жақсы болар еди.

—Орақбай, бир өтинишим, бул ҳаққында ҳәзири гәп қылмайық-ә?

—«Ҳәзиришке күтиүге туўра келер» деген гәпиннен-әм өзгерген бисен?

—Неге келискең болсақ сол дә?

—Сениң қыялышында түснімен, Жумагұл, сол ушын күтемен.

—Мени ким түснісе—мениң қарақалпақ қызы екенимді түсингени. Ондай адамларды күтә ҳүрметлеймен, төбеме көтеремен.

—Онда мен сондай адамыңман.

нып жүргени. Кийим де жаңаламайды. Жазда жумысқа айланысса, ҳөргиз көйлек киймес. Қара жұн шекиенин ийнине илдирип, төсіне ешкінин жарғағын жабыстырғандай, көкирек жұни буйра-буйра болып, қолынан жабасын тасламайды, қора тазалайды. Пишен гүдилдердиң орнын алмастырады. Өзіндегі генлес бай болмаса, той-мерекеге де бармайды. Соңғы гездеги жалғыз сырласы Әйтен молла еди. Жуманияз ләўзелерге де сол арқалы байланыслы.

Гүллән жаңалықтарды сол Әйтен молла арқалы еситеди, Қасым ийшан, Жуманияз ләўзелергеде сол Әйтен молла арқалы байланысады.

Қораны тазалап болса ермеги-ҳаялы Ханымгүл. Ол чай ишип отырғанда қасына келип бир жанбаслайды да, шашбаұларына тағылған майды-майды сары гилтлерди алақанына салып сыңырлатып, пышықтың баласындаі ойнап жатады.

Фарры байдың бунысы бурыннан соңғы әдети. Ол бириишиден ҳаялының әкесин сыйлайды, сол ушын ҳаялының ҳәрқандай орсақы қызықтарында сезбес, сезген менен өләмәте елестирмес еди. Әйткени Қутымбайдың шанрақ болыұына, бай болып қатарға қосылыұына усы Ханымгүлдин әкеси Әлеүеддин ийшан себепкер. Әлеүеддин ийшан динге айрықша берилген адам еди. Ол усы Қутымбайдың қызы аласын алып өзин үйинде жумсады, бирақ оны үйлендирмеди. Қутым қырық жасларға шыққанда Әлеүеддин ийшан ҳаялы менен Ҳажыға сапар тартып кетіүге пийетленди де, үйинде қалып баратырған жигирма жасар жалғызы, бираз кеселбентлеў Ханымгүлдин тағдирин Қутымға тапсырып кетти. Ол оннан қайтып келмеди, аққапшық жылы Әлеүеддин ийшан Марыға барған жерде қалтаманларға тутылыпты деген хабар шықты. Егеде Қутым ҳәрқайлы жол таұып Ханымгүлди өзине некелетти де барлық дүнья малға ийе болды, Қутым бай атанды, Ханымгүл бираз ерке, оның үстине аса дүнья параш еди, әкесиниң малы сепсимегенине, оның үстине Қутымбайдың мийнеткешлигине қуўанды, бирақ кеўлине не келсе қәлегенин ислеўден тартынбады, Тәжимуратта оның кеўил қәлеўлериңиң бири еди...

Ханымгүл ерине қарағанда жас болған менен жасынан кеселбентлиги ушынба ынчылғысы, еринен жасырын ислерин бәрхә жасырын иште сақтай бериў өз алдына кесел болғаны ушынба, жасынан бурын қартайған сыйқылды көринетуғын еди, бирақ бир әдети аўылдан сыртта не болып атырғанына қулақта салмайды, еситкен менен түсінбейди де. Ҳәтте ери менен Әйтен молла құния сөйлесип атырғанда соңғы гездесе бийдәрек кеткен Тәжиму-

раттың атын еситип қалыў ушын қулақ қоймаса, ҳешқандай мәни бермейди.

Азан менен бетине жаққан сары майы ерип, сиңип болғанша қозғалмай чай ишетуғын Ханымгүл, қапталында, қалашлары сәл қыбырлап өлиўге жақынлаған ылақадай болып жатырған ғарры Құтымбайға бираз ашыўлы нәзер таслады:

—Хәй, көп үақытлар болды, Тәжимурт көринбейди. Яки сен гұманланып үйге жоламайтуғын қылдың ба?

—Гұманы неси?

Орынсыз сораў бергеніне, гөнепатлақты қозғап, питип барытған жараның аўзын тырнағанына Ханымгүлдин тырнақлағына шекем күйинип, деми қысты, шөллеген сыйырдай тилин шығарып, қағаздай жуқа үстиңги ернін жалады.

Хаяллының шашына таққан гилтлерин алақанына қысымлауы —менен Құтымбай қатып, жаўатуғын булттай түнерди.

Бул жағдайдың әллеқандай көрилмеген ақыбетке әкелийиңен Әйтен молла қутқарды—аңлып турған уры тазыдай сылпетип есиктен кирди де, геўишин шеше сала қапталға отырды. Ен болмаса өз ҳәсиретин умытыў ушын, ҳаял бурынғы әдетлерине қасахана, ушып түргелди, отқа қуман қойды.

Құтымбай басқа байлар усап көкнар ишиўди урдис етпейтуғын еди, бирақ Әйтен молла ҳәр келгенинде бир жазылысқанды онша шеп көрмейди, сол ушын сандықтан көкнар шекийнен алыш Әйтен молланың алдына қойды. С

Молланың еңесеси қуныштай дүмпейип, тырнап тескендей питик көзлерин сүзип көкнар езиўге киристи ҳәм асықпай гәп баслады.

—Бир жаңалық, ақшам Жұманияз ләўзе менен сөйлестим, Қаладағы Атанияз ақ қураш оған Жумагүл Еркіндәръяға барады деген екен, соны күтип-кутип ақыры болмағансоң Дүйсенбайдың аўылына кетти. Жумагүл сояқтан айланып келсе керек.

Құтымбай Жумагүлдин қандай жұмыста ислейтуғынын билетуғын еди. Оның тусинигинше, Жумагүл тек ҳаяллардың ғамхоры, ҳаял қорламаған, ҳаялға азап бермеген еркек пенен оның иси болмаса керек. Өзи болса ҳаял қорлаған емес, ҳэтте мынаў алдында отырған сарықаялынан басқаға көз қыйығын салып көрмеген, гейпара байларға усап кеўли ҳалласлац, екинши, үшинши, төртинши ҳаял алыш түйе усы Ханымгүлдин тустандеги шақын шертип көрген емес. Сол ушын Жумагүл ҳаққындағы әңгимелерге жүдә бийпәрўа қарап еди.

—Келсе келеди дә,—деди және сол бийғамлығы менен—Жұманияз несине күтип жүр? Ямаса ол және ҳаял алажақ па?

—Мәселе жүдә аўыр, Құтымбай. Ҳүкимет ҳәзир жер-суў реформасы дегенді шығарып атыр. Бизиң аўылға келип ҳүкиметтің қаарарын иске асыратуғын адам сол Жұмагүл болса кепек.

Молла көкнарды езип, сұзип, енди симирип ишип атыр еди, Ханымгүл бир зеренге қатық толтырып алдына қойды.

—Изинен ишерсөн, қайнаға!

Әйтеп молланың жанбасын жылан шаққандай өрре тикейип, кейнине бәсиүи менен, жудырықтай басы керегеге сақ етип, төбесин услай, сала, дәрриў шөкке түсти, көкнар төгилип қалды.

—Бул не, ҳә, бул не? Астапыралла!—Кұтымбай тикейип молланы сүйеди. Кирпидей жыйырылып отырған ҳаял көзлеринен жас аққаша шақалақлад күлип мәс болды. Оның ишек-силеси қатып атырғанына еки еркектің ҳеш қайсысы үндей алмады. Молла исken басын сыйпалап, көкирегин қолы менен басып төсегине келип, ошаққа абынды:

—Бәйбише, көкнар менен қатықтың келиспейтуғынын билмейтуғын ба един? Қурттың гой!

Көп күлкіден көзинен аққан жасларын жеңи менен сыпрыын;

—Моллеке, айыбымды аршыйын,—деп Ханымгүл түргеле сала чайнекке чай демлеп оның алдына қойды—да, қазаң асып қатыбыламық писириүге киристи.

Әйтеп молла пәйнекке қашып үнсиз чай ишти.

Ханымгүл аўқатын тезлетti.

Дәстүр бойынша Ханымгүл өз алдына, ал молла менен ерине шүңгіл бир табаққа қатыбыламық салып, қолларына суў қуиды.

Үй ийесиниң «сиз баслаң, сиз...» деп айтатуғынын билетуғын молла, күтип отырмaston, табаққа қол урып, алақаны толы быламықты ортадағы майға тийгизип алып «бисмилла» деп ғылқ етириди. Быламық ыссы екен, көзлеринен жас қуылылып кетти. Бирақ бунысын сездиргиси келмей жүзин шаңараққа қаратып табаққа және қол урды. Оннан қалыспаў ушын Құтымбай да асығып, қол ура бергени, табақты айланып ушып журген қара шыбынлардың екеўи быламықтың үстине қуылған майға жалп ети. Молла алдындағы шыбынды алып ошаққа атып урды да, жей берди. Құтымбай оны жақтырмай мурнын жыйырды:

—Молламыз, өз асыныз болмағансон шыбынға жабысып кеткен майға қыйланбадыңыз ә!

Ол екинши шыбынның қанатынан еплеп ғана көтерип шаңарақтан түскен қуяшқа тутып турып аўзына салып сорып-сорып ошаққа зытты

—Әне, дүнья усылай жыйылады.

Еки еркектин аўызлары жылпышасып, бири-екиншисинең қалыспауға урынып, қулперең болған гезде Ханымгүл қарап отырмай гәп баслады:

—Моллеке, кеширесиз, жана «Жуманияз ләүзе» «Жумагүл» дедиңиз, кимлер өзи? Ҳе, жақында тойдың хабары барма?

—Жумагүл деген баяғы бизин үйде болған қызы ше?

—Бизиң үйде кимлер болмады, қайсысы есімде тұрады.

—Умытқаныңба? Баяғы жесир қатын Сәнемнің қызы. Анаү Нұрым урлықшы деп қулағын кескен ҳаял ше?

—Ал, ал?

—Соның қызы Жумагүл ше?

—Енди не, соны сен алажақсанба? Моллеке, айтынышы, сиз гүүасызгой, мен туұмағаным ушын айыптыманба? Өзиңiz талай дуўа бердиниз. Талай әүлийеге қатнадым.

—Мен ие, саған бала туұмадын дедимбे?

—Моллеке, айтыңызшы, аппақ асымды жеп отырып неге айтпайсыз, мынау мени кемситип болдығой.

Тамақта тойған сонда пәйнекке қашып отырған молла гәпкес араласты.

—Келин, әңгіме пүткіллей басқаша. Сол Жумагүл ҳәзір қалада үлкен хызметте. Ол келсе жерлеріңизди, малларыңызды тартып алады, жарлыларға береди.

—Алса сизиккиң алсын, енаптатай жеріңиз бар, стызлаған аша туяғыңыз бар.

—Хәй, бәдбақ, аўзына құм!—деп молла ушып түргелди.— Белсенді мыннан шықтығой еле! Баяғыда биреў көшсөң сен көш көлигин бар деген екен, алса сизлердиккиң алсын, көп, оғада көп! Мениңкін қалай алады дейсөн, сизлердиккиң үсириндей жоқ...

Молла қолын жуўмасстан жамаў-жамаў геўишлерин кийиүге де асығып қолтығына қысыўы менен үйден бәдар кетти.

Байдың аўзы оқпандай ашылып, быламығы еки өзійінчен сорғалауы менен, аўзына шыбын үймелеп қалды. Ал, бәйбіше хеш іәрсе түсіне адмай, молланың өкшесіне қараған көзлерин босағада қалдырыды.

Бир гезде бай өзине келип быламықлы қолын мушлап өз манлайына былш еткизип урды:

—Курттың мени! Еди сол бизден бурын иләж етип тып-тыйыл болып отырады. Биздер үлгере алмай қалатуғын болдық. Бул бийүмит молла өзиникиң жасырып, өзи аман қалыў ушын бизиң сырымызды ашып белсендилек етиўден қайтпайды... Үхх! Өлемен, өлемен!...

Ханымгүл қазықтай қатып қалды.

— Қәне, есле, биз сол Жумагулғе нендей жақсылықтар қылдық? Ен бириňши нәўбетте мен ҳаял қорлаған емеспен! Айт, сирә зейнице тийдимбе?

— Яқ!

— Енди ойлан, төрт-бес жыл есигимизде жүрип қазанымыздан тамақ ишкен адам жаманлық ете қояма? Ете алмас! Қәне бармағынды бүк, мойынларына дорба асып дийўаналықта жүрген анасы менен қызын ким отырықлы етти. Мен. Апасын үйге жумсаған ким? Сен. Қызы узатыларда ылақ бергизген ким! Мен.

— Мен!

— Мейли, ҳаял, сен-ақ бол, ҳәзир бәри бир, Дүйсенбай қыз алышуға келгенде от жақыш қылып басқа елге танытқан ким? Мен! Ҳәй, сен ойланса, «Сәнемлерге қарасып турсанба?» десем, «жудә қарасып турман» демейтуғынба един? Ҳәркүни бир аўыз-қабақ ашыған айран беремен дейтуғын едиңғой?

— Талай мәртебе көздей-көздей сары май-әм берип турдым.

— Және? Және?!

Күнде көрседе ескермегенбе, ямаса бұрын бундай етип шынталап қарамағанлықтанба, еринин жалын жалағандай сарғыш жүзи, аппақ сақалы жыбыр-жыбыр етип турғанын көрип ғыжырданы қайнады, әри аяды;

— Булардың бәри не ушын, анықладап түсіндирсе?

— Оны қоятур, және не жақсылықтарымыз бар, есле, есле!

— Тап ырасың айтсам, солардан жууынды аўыстыра алмай сары ала ийтти аштан өлтиридик!

— Және?

— Ҳәй, алба-дулба гәп айта бермей түсіндирсе, бул өмириnde сарсылып көрмеген мени сарый қылып өлтиреин деп турсандай.

— Эй, эттегене, эттегене, сор басым! Оның анасының қулагын кестирген екенбизгой.

— Ол сен емес, анаү жилли Нурым еди ғой. Ол өлип кеткен жоқ па?

— Ҳа, бәрекелла, бәрекелла!

— Ҳәй, сенбир жөнге келсе, бир жола маған Жумагул байынан айрылған деп айтқан единғой. Егер жесир болса, үстиме алып ғана аўзына құм қүйсеш! Келсин, өзим сени мақтап беренин. Ҳастурып есигимнен ҳаял болып атласын, аўзын бақанын аўзындағы қылып айырмасам маған кел. Күнде-күнде манлайнаш муш айырмайман!

— Сен не деп отырсан? Ол маған тиймек түүе, от жаққышына да алмайды.

— Эне, сенини сондай басқа қатынларды айға төңгере бер. Өзинди пәс тутып, қатынды аспанға шығарсан, не қылмайды? Бері өзинниң пейлиннен. Баяғыда оны Әйтеп моллаға ғана әпепе рөйсіз дедим. Сенин жаманлығынан болды. Япырмай, өзлериңин паспандадан келип кеүиллериниң аспанда екенин қәйтерсөн? Шүйке бас кемпирі тойына келе, бизге ұқимдар болыўды ойлап, жалахорлық етти-аў, наисап! Ой, урлықшы! Урлықшы Япырмай, ҳайранман. Енди тойынып алған соң қызы да адам кәлемейтуғын болып па? Ҳе, ҳе, жаманке! Сендей бай адамлардың аяғын қысыўға зар болып жүрип, енди от жаққышына да алмайды-мыш!... Алды менен сен көтермелеп сөйлеген соң, не қылсын? Ҳаял дегенди көтермелесөн мойның алшайып минип алады. Мен ғой оны саған алғызбайжақ едим. Анық көкиреки сондай өскін болып кеткен болса, ала ғой. Бирақ туўар ма екен? Бурынғы байынан туўып па? Ямаса туўмай ажыралып па?

— Үх... ҳхххх!,..

— Неге суүқ деминди аласан?

— Басқаны қой, және қандай жақсылықтар еттик? Есле! Ханымғұлдин қолындағы кесе чайниктиң үстине «шықырр» етип түсип пашақ-пашақ болды. Аўзы оймақтай дөңгеленип, сарғыш жұзи қызыл ушығадай дөнеп отырған ҳаялдың бети бирден күлдей түс алды:

— Үххх!!

— Жумагұл ҳәзир қәлентар атқа минер болды. Қимсен, Жумагұл! Қимсен, Жумагұл! Кенес ұқиметиниң үлкен жұмысында жүрилти. Енди келсе жеримизди, мал-дәскемизди басып алыўға келеди.

— Соңғы гезде гилен суұмақайлар неге құтырынып жүр десем сол қатыннан пуў алған екендә! Әй, ақылсыз басым! — деп, Ханымғұл бирли-ярым ақ араласа баслаған шашына пәнже урдя. Тисленди, пискен гелледей ыржыйды.— Әй, ақылсыз басым! Неге үақтында сазайын берип, тухым қурт етпегенмен? Оны саған ғана әпергенимде, еки көзин сояр едим, ҳәр күни тоқал етип жумсал, кегирдегинен қол айырмай отырғанда, неше пуллық кисқ болар еди. Сен де әпер деп айта қоймадын! Басына телпек кийип қуры ереккепен деп жүрсөң-аў! Әй, қатынша! Сенин менен қослас болған өмириң әрманда кеткен өмир!...

Кұтымбайдың жамбасына темир шеге киргендей олай-булай бураңлап, таўланды. Ҳаялының сөзлерин еситпегенсип, эри-бери шыдап еди, соңғы сөзлер оның ерекклик ҳұжданына ништер

тийгизгендей, жанын ашытты. Жыламсырады... Деми бөлек-бөлек.

—Қатын... бийкарға қыйнама! Мен мал жыйнаудың тәрепдары едим, сениң көзиңе шөп салыұды ойлағаным жоқ. Егер, сол Жумагұлди ала қойған күнде Зәрипбай уялмай мал сората ма деп, қорықкан едим. Ҳаў, есиңе алшы, мaldы сен де жақсы көретуғын едигін. Адам мал менен адам. Мени неге жөнсиз қыйнайсан? Сол ўақытта Жумагұлди аламан десем, ийегимде бир қыл қоймай жулған болар едін. Қейинде сенөм ақылдан алжасажақпысан? Алжаспа! Еки қатыннан еки сыйыр артық деп жүрген аппақ ғана көкирегиме қудай еле де берер.

—Оны мутқа ғана әперетуғын едим ғой.

—Қулагың бар ма? Әкеси Зәрипбай қудайдан бий үмит адам. Ҳаялын тасласа да ерип кеткен қызына қалың мал сораудан қайтпайтуғын еди. Еситип отырсан ба? Мен соны айтып отырман. Қатын қой енді... Солығынды бас, өткен ис өтип кетти. Аяғыңың ушына мин. Ертенгі күни келе қойған ўақытта дады-мәмле әйтатуғын болайық.

—Ерекклер келмес пе екен?

—Билмедим. Жумагұл бир өзи келер дейсөң бе? Сен усы Өтәмбет палұан менен қалайсан-ә? Өзин-әм азып кеткенсөң-аў, сорлы!

Көрген жерде қас қағып, неше қылыш етсе де көнбей жүрген, жаўырынлы, ҳәрбилеги балтырдай, «Жаңа базар» ҳәм Талышқ волостларында жаўырыны жерге тиймей палұан атағын көтерген қәзирги батрашком Өтәмбет палұанның бет бурмай жүргенине иши ашыған ҳаял бүгиліп, ерине сыр бермей жуўапсыз қалды. Екеўи қосылып, өмир сүргели бүгингидей ишкен тамағы қарақан болып, көк чайы запырандай болып ишлерин ашытпаған еди. Ҳаялы жәнжел шығарса, шийдің сыртынан-ақ тоңқылдасып жүретуғын бай, қайғы үстине қайғыланған берди. Жерден үйне излегендей. Жер астынан ҳаялына қарайды. Қөзлери ушырасып қалса, ийт пенен пышықтай үрләйиседи. Бири аўырлау сез айтса, екиншиси пышақ алып жуўырыұдан қайтатуғын ҳалда емес, зорға-зорға отыр.

—Олай болса мен райдан қайттым,—деди Ханымғұл,—Мейли, Жумагұл келсе үйде қонсын, жапатармақай хызмет етейик. Бир күн дуз ишкен жерге қырық күн сәлем деген. Үрлышы анасын сақлаған Төребай дегенди қоллаған болса, бизлер де кем смеслиз. Бурынғы жақсылықтарымызды бирим-бирим есine салайық. Түргел, шабазым...

Ханымғұл бүгингидей кеп «шабазым, шабазым» деген емез.

Усы «шабазым» деген сөзді еситсе, Қутымбайдың тула бойы балқып, ҳаялына деген аса бир сүйиүшилик пенен меҳрибанлық пайда болып, егер, ол манлайын сәл-пәл жыйырса, аянышы артып, қазығын айланып шапқан аттай, ҳаялын айланышыңдай беретуғын еди. Алақанының арасына салы езгендей уүқалап-үүқалап жиберди.

—Айтқандай, үйге қондырайық, қатын, мениң айтталмай жургенимди айттын.

—Бундай нәрсени әүелден айтсан болады ғой. Эй, усы қудай-аү, қудай! Жұдырығы жуған, сусы басым, нәзери қатты, даўысы ири ереккө неге тап қылмадын?!...

Қутымбайдың ийини қысылып, ҳаялының алдында бурынғысынша пәжмүрделенип, қайтып оған қарсы сейлеүге тили гүрмелмеди. Орнынан турып, алдында уршықтай айланып, бөденедей жорғалаўға қарады. Ханымгүлдин оның менен иси болмай, отырған орнынан қозғалмастан қатын шағаладай шашқылдаپ, қатты даўыслады:

—Зерихан, ҳә Зерихан! Кел мында.

Ханымгүлден ғөре сәл толықлаў, үстиндеги жамаў-жамаў қызыл көйлеги күнгө күйреп ағарған, ақ бозлақ, қыр мұрынлы, көзлери қайғылы ҳаял ишке кирди. Бул ҳаял Қутымбайдың атлас жијени, жаңа оқыўға баратырганларға қарсы атыспада абайсыздан Тұрымбет атып алған, Нұрымның жесири еди.

—Еки желпим бийдай тарт, онсері тарыны сөк ет, балаларынды үлкен қызын бағатурсын. Мә, етегинди тут, мына кесениң сынығын далаға тасла, чайниктиң шүндигин желимлеп аларсан.

Зерихан тирсегине оралған бөз көйлегинин етегин тұтып, чайник-кесениң сынықларын шақырлатыў менен алып кетти.

—Әне, арық малды асырасаң—аўзы басынды май етеди, жетимекти асырасаң аўзы-мурнынды қан етеди. Сол Жұмагул менен оның бийәдеп анасын тәрбиялап келе қылғанша, жаңағы Зерихан усаған өзимиздин аталасларымыздың әүладын сақласақ болады ғой. Мине, аўысқан-сүйискенлерге хызмет етип, бес баласын сақлап отыр. Ҳәй, тоқта, тоқта, басыма ой келип тур.

—Айтса тез!

—Сен Зериханды ал. Бес баласына дүнья бөлистирейик...

—Ақылын бар қатынсан,—деди Қутымбай қуғанып.—Яша, Нұрымның ҳөр баласына пай алып қаламыз. Ҳүкиметтің қарары бойынша да жан басына еки танаптан жер тийисли. Малларды да атағына өткерип қоямыз. Паҳ, паҳ! Ақылына тассадлықпан, сениң әке-шешен пақырлар сондай ақылдың булағы еди, саған

да солардан аўысқан екен! Билесенбе, Зериханның үлкен қызы—
да ер жетип киятыр. Сатсақ бәрин тиклеймиз!

Хаял мардыйды.

—Олай болса Зериханға сен айтасаңба, мен айтайынба?

—Хаял сен айт!

—Яқшы, Пай, усындауда Тәжим мурт болғанда жүдә жақсы
ақыл табар еди, өзи қайда? Талай сорадым, неге айтпайсан?

Иши тұтигип отырған бай ашыўланды;

—Қәне, сөзді азайт! Мурттың о дүньяға кеткени қашшан.
Бул ўақта оның сүйеги сипсе болған шығар. Ой, үххх, ишим-
ишим...ммм!..

Хаялдың көзлері патлыйып уясынан атлығып кете жазлады.
Орнынан секирип турды, және отырды. Бойын тиклей алмай
жығылды. Хаялының бул абыржыўы Тәжим мурттың өлимнін
еситкеннен кейин болғанын билмеген бай «менин ишим тырыс-
қаиға қыйланып жығылды-аў» деп, оны сүйемекши болып
көрген менен, өз бауырын көтере алмай; «ишим-ишим»... деп,
зир-зир қатты.

Хаял оның үстине жығылды;

—Не болды, шабазым?

—Зериханды шақыр, айт. Сөйтеп үйди Жумагұллардың күтип
алыўға таярла!

Ханымгүл шыдамай Зериханның изинен дигирманханаға ба-
рып қайтып келди;

—Хәй, сен олардың қашан келетуғының билесенбе? Усылай
—тип жатқанда олар келип бир жалаңаяқтың үйине өтип кетпе-
сін!

Бай қуұанып үшіп түргелди.

—Есин бар, ҳаял!

—Бәрин де қойып тұра тур, шабазым,—деди ҳаял.—Гезек
пенен далага шығып, елдин шетин қараўыллап турмасақ бол-
майды. Күн шығыс беттеги жолға қараў керек. Бәлкім, Жума-
гүл сол жақтан келер.

—Не ушын?—деди бай саңыраўланып. Оның кирпиклеринде
ириң басып қабағы қатқан еди. Ҳаял оны елестиримеди.

—Өзінди басса, шабазым, мен иште Зерихан менен сөйлесе-
мен, сен сыртты қараўылла.

Бай далага шығып үйдің ийнөүине келсаптай сүйенип, күн
шығарға қарады да турды.

Әри-бериден соң аяғы талды ма, ямаса қуяшта турған соң
үйқы басты ма, артына қарай берди. Ҳәзір ишке сұнғип кирип
кетсе де, я мойның төмен алып тикейип турып үйқылап кетсе

де, күткен атлылары келип қалатуғындаі көринетуғын еди.
Ханымгүлге дауыслады:

—Қатын, келши, шаршадым.

Бундай жағдайда «өлмейсөң, тұра тур» деп, жәкиринетуғын ҳаял тым-тырыс ғана келип, оның орнын аўмастырды. Бай үйге кире сала өліктей узынына түсип жатты. Арадан көп үақыт өткермей-ақ Ханымгүл де шаршады. Ол еки белине қолық таяндып, омыртқасының сырқырап баратырғанына шыдамай далада турып, иштеги ерине сөйледи.

—Пай, шабазым-ай, келсен қайтади.

Еле белине дем берип үлгермеген бай қайтадан келди.

Ханымгүл үйге кирип азмаз дем алғаннан кейин, гезеги жақынлаған гезде, үйдин төсеклерин шығарып қуяшқа жая баслады. Бай иләжсыздан еле зенирейп турыпты:

Эне, күн шығыстағы тоғайдың жийегинен зонқ етип қос атлы көринди. Қара шымылдықтай тоғайды белип ағаралаган орпан топырақлы ғұзар менен қатара киятыр. Бири ер, екинши-си ҳаял екенин байдың жыпылық көзлери узақтан-ақ шалды.

—Қатын, қатын,—деди ол қуўанышлы—Шық далаға, киятырыпты, анлат турыплан.

—Қәне, бар ақылынды сал, қатын.

Ханымгүл атлылардың узақта екенлигин көрип, орамалынын ҳалақасын дүзестирип, еки өкшесине гезекме-гезек үцилип қарап алды да:

—Әй, бийхая, саллақы!—деди губирленип.—Көрдин бе, аттың үстинде мелшийип отырыўын. Баяғы куни болып алдыма келсе усы үақлары,—деп тисленди. —Пискен гелледей ғана еки езиүйн қак айрып, кисиниң бетине қарагысыз етер едим. Ҳәй киси, —деди ерине бурылып. —Егер усыннан айтқаным көнбесе не қыламыз?

—Ол жағын ойланып көргеним жоқ. Өзин бил. Ҳаялдың тилин ҳаял таппаса мен қайдан билейин?

Атлылардың қаяққа қарап бурылатуғынын билиў ушын екеўі қатара турып, шалдыўардың тасасына жасырынды ҳәм қамыстың арасынан сығаланды. Олар иркилместен Өтәмбет пал-ұанның үйине қарай бурылды. Жумагуллердин бурынғы ылазығы да солар менен қоңсы еди. Узатып салғанлар да усы Өтәмбетлер екенин олар соң еситкен. Бул көриниске ерли-зайыллылардың жан-нйнине от тусип, бир-бирине қарасты.

—Жалаңақлардың үйине баратырғанына қара. Ешектен ешек туўылады, арғымақтан арғымақ туўылады деген усыдә!

Тойып тамақ ишпеген адам, тойып тамақ ишпеген жерди гөзлөүнө қара.

Құтымбай оның қызыл түрмесиниң ҳалақасынан услап, «көп сөйлей бермей алдына шық», дегендей ергенекке қарай ийтерди. Ханымгүл бул сапары ерине бетлеспеди. Адымын тез-тез атып жақынлар-жақынламастан сөйледи.

— Жумагүл, шырағым, саў жүрсөң бе?

Жумагүл оны таныды. Бирақ жуўап қайтармай, еки аяғын зәңгиге тиренип, атының суұлығын тартты. Орақбай да тоқтады. Ханымгүл өзинде болып көрмеген қылұа менен белин буранластып, шайқатылып, бадабат салды:

— Қүйеў баланың өзи неге сәлем бермейди?

— Бәйбіше, ҳәр истиң ақырына бақпай сейлемен!—деди Жумагүл, оның не сумлық пенен айтып турғанын түснеп—Алдымыздан шыққандағы мақсетин не еди?

Жумагүл атының дизгинин жаздырыды. Олар жана бир-еки қәдем атқан ўақытта Ханымгүл қәдемин шыйрақлатып қанталласты:

— Жумагүл, келеди деген хабарынды еситип күтинип жүр едик. Қолда өскен палапанның қаршыға болып ушқан уясына қонғанын көргимиз келеди. Таярлығымыз мол. Мийнетимизди күйдирме, керек болса палўанларды үстиңе шақыртып беремиз.

— Керек болсаныз сол жерге сизлерди өзимиз шақыртып алармыз.

Хаялының сыртынан бақлап турған Құтымбай оның қамыстай аяқларының жерден зорға-зорға көтерилип киятырғаны ушын кеўлин қабартпайын деген мақсет пенен, ҳеш нәрсе билмегенсип, қорасына кирди. Хаял оған шағынып, жылап жиберди.

— Көргенсиз көргенсизligин қылды. Жети атасы бий болған бийгүнә қолды байламайды, уяда не көрсө ушқанда соны ислеп атырғанына қара, көргенсиздин. Соңша жыл берген дұзымыз бир пул. Аш ўақытында бир ирет тойдырыў түүе өз күнлерин зорға көрген үйлерге кетти, бийхая!

Құтымбайдың исик қабагы жабылып, жарғақтай ерни түйениң ерниндей салбырап, төрт мүйешли қалиптей ийеги кемсөңледи;

— Геўгим түссин, Қасым ийшанларға хабар етип, қонақ жериниң бала-шағасы менен биргө тухым құрт қылып, күлин көкке ушыраман! Ҳәзир Зерхан менен сейлесемен.

Ханымгүл үйине кире сала, ойма нағыслы сандыққа текшөленип жыйналған жүккө бойын таслады..

Батрашком Өтәмбеттиң үйи қара үй деген атақ алған менен бәхәрге зорға шыққан уұқылары, керегелери көринип турған үй еди. Кийиз ұзиктиң жулллығы да жоқ, гилен шыпта менен жабылған, тутығы, есиги қамыс ший. Бир жақсы жери, бурыннан соңға үйиниң иши таза, гөне көрпө-төсеклеринде де гирбін болмайды.

Хәр қайсы аўылға округтен ким келетуғыны батрашкомла-рына ескертилген еди, Өтәмбет палюан үйин әбден тазалатып, аўылласларының биразына хабарлап күтип отыр екен. Жума-гүлдер аттан түсиүден-ақ бәри ағытылып келип қалды.

Бурыңғы қоңсы-қобалар, таныс-билислер көрисип бир майдан апақ-шапақ болысты. Бул ўақыттағы ең үлкен базарлық қант еди. Аўылларда онша табылмайды. Жумагүл әтиаждан қоржынның бир басын толтырып алып шыққан екен, балаларға шекем қуұанысып, үй әтирапларында Жумагүлдин атын мақтаныш пенен тилге алып шапқыласып кетти..

Демнин арасында дастурханға гиндикли жүйері зағаралар толып, чайниклерге чай демленип келип қалды.

Жумагүл үй ийесинен комиссия ағзаларының дизимин сорап алып бир ескертиү қылды.

—Бир ҳаял жоқ рой, Айша жеңгей қайда?—Ол аўзын жыйғанша болмады, сөйлене Айша кирди;

—Шарқыпәлек айланып биз ҳаяллардың басына да қонатуғын заманы бар екен.

Айша жасарған секилли, кийимлери де бурынғыдай гөне емес, бираз күнге күйрекен менен, жаца.

—Айша Аман қызы деп те жазып қой,—деди Жумагүл дизимди алып көрип отырган Ембергеновқа.

Айша таңланды.

Хәмме кеүилли құлисти.

—Жақсылық па?

—Жақсылық. Құтымбай қусағанлардың жерин өлшеймиз, малларын санап аламыз.

—Басына жаз, қәйним. Ҳаял басламаса еркек тұтепе алмайтуғының көрсетейин.

Хәмме және құлисти.

Дизимде аты жазылған дийқанлар толық жыйналып болған соң Жумагүл оларға Айшаның атын қостырып қайта оқыды да, тийкарғы мақсетлерин қысқа түсіндірип, тикейди.

—Кәне, баўырманлар, ис баслайық. Қөпшилигин бүгін тут-

пасақ қашады, ямаса сырттағы сериклерине хабар жиберил, аўылда нақолай жағдай туұдырыуы мүмкін...

Жумагұл Айшаның қолтығынан қолын өткерип, алға түсти. Басқалар ерди.

Қонақ күтиүге таярланып жүрсе де алды менен кирген Өтәмбетti көріп, Қутымбайдың урқанаты ушты. Ханымгүл жолбарыс көрген күшиктең қуұысқа тығылады. «Көзлери тынып, «кел» деп те айттыұды естен шығарды.

Изин ала Жумагұл кирди. Ханымгүл бирден тиришеленді; —Айттым ғой, өзи келеди деп.

Хаялын бундай үақытта дәліл табады еken деп ойламаған Қутымбай сөн ҳайран болып бурылды. Жумагұл оларға жуғаң та бермеди. Ал Қутымбай болса оны көлегейлеп, айланышықтай берди;

—Жумагұл, қарағым, үй-ишлер саў ма, Сәнем женгей күтә-күт жақсы адам еди...

Апасының атын айтқан үақытта Жумагұлдин қеүли жибисейин деди. Бирақ булардан көрген азапларға буұынын босатпады.

—Бәри саў. Қане, Қутымбай, мынаў келген комиссия ағзалары алдында барлық жеринди, қанша малың барлығын жасырмай айттып бөр.

—Хаў-хаў, Жумагұлжан, Жумагұлжан!—

Онын және бир нәрселерди айтажақ болып киятырғанын түсніп Жумагұл әбден қатайды:

—Жумагұлжан жәрдем бере алмайды.

Ерли·зайып бир-бирине алақласып, турған-турған жеринде лал болды. Олар ұсылай сөйлесип тикейип турғанда Айша төрдеги дийўалға илинген нәхән ғалыны жаздырып жиберип төседи ҳәм Жумагұл менен Орақбайдың отырыуына ишарат билдирди. Басқа дийқанлар есик бетте зенирейсип зеребелерин үйирип турынты. Бай болса қырғыйдан қорыққан шымшықтай кем-кем кейин бәсип, жүктин қуұысына кирип баратыр. Көкиреғи ҳәмме үақытта өсқин жүретуғын, кисиден сөзин алып қалып көрмеген бәйбишенин еки дизеси қалтырап, жығылып кетиүине сәл қалып тур. Олардың бул кейпин көриў жудә жеркенишшли еди. Бир-бирине де қарамайды. Егер қараса, өзлери бири-бирин аяп, жылап жибере ме, ямаса ашыўланып жулыса ма, түсній қыйын еди. Бирақ еринлери тислеўли. Иркиниш созылған сайын Жумагұлдин ғылжырданы қайнады;

—Ойнамаңлар, айттыңлар тез! Басқа адамнан жасырсаңыз

да меннен, мынаў аўылласларыңыздан жасыра алмайсыз, соны
билин...

Маллар жазлауға шыққалы аўылға келмейтуғын болған-
лықтан аўыл адамлары оның саны менен онша қызықсына бер-
мейтуғын еди. Бай усыған исенип «Сасық көл» деги бир бөлек
малымды ҳеш ким билмейди ғой деп, исенимли. Ал Нурымның
балаларына атаған маллары менен қойлары Порлы таұдың
қубласындағы келде. Базда шопанлар аўылға да айдал келе
береди. Оның үстине шопанлары өжет шопанлар еди, алдың
ала оның айтқанына журмегенликтен жасыра алмаған. Ҳәзир,
жасырмаданы да мақул болған тәризли. Оларды ертеп барса
айтқанлары орнынан табылады. Соның ушын да өзин еркін ту-
тыл, тилге келди;

—Көбисин салыққа берип болдым. Қазыұға белдар берип
атырмыз. Инанбасаңыз падаға адам жибертип санатынлар.

—Биз өйтіүди билемиз. Кереги сениң қанша дәрежеде өти-
рик сөйлейтуғыныңды байқаў. Жайлауға да адам кетти. Қәне,
болыңлар бизде ўақыт жоқ.

—Жақсы сөз бенен сөйлендер, қәне, жаздым гүллән егисли-
гиңниң түрлерин, көлемин, малларыңың санын, қәйерде екеи-
лигин түри-түсін қалдырмай айт, бәри бир, айтасыз, зорлық
пенен айтқызымыз.—Орақбай ататуғын киси сияқты мылтығын
жорта ийнинен шығара баслап еди, үй ийелери бирден қалт-қалт-
ете қалды:

—Хаў, ҳаў!

Үй ийелериниң бүйтіп албырақлауын көрмегенлердин күл-
киси де қыстады. Бай қалышылда мурнынан миңгирледи:

—Ҳүкиметti әділ деп еди, бул не зорлық?—Өтәмбет палұаң
ала көзлерин байдың үстине қаратты. Бай муз үстинде турған-
дай тайып қапталына қулады.

—Жөгисиреме! Сендейлердин талайын көргенбіз—деп бу-
йырды. Орақбай, Жумагұл байдың желкесинен услап жерке-
ниши жоқары тартты:

—Түргел! Еркөлөй бериў пайда емес.

—Турайын, турайын,—деди бай ентигил сөйлеп.—Қане, жа-
зың...

Усы ўақытта Ханымгұл ериниң үстине аңшы тазыдай ат-
лықты.

—Есиң бар ма, сақалы күнге ағарған? Зериханның балала-
рына бергениңнен басқа аўысық жер, мал бар ма бизде?

Кутымбай оның сөзине қулақ аспай, неше атыз егини, малы-

барлығын, қайсылары Нұрымның балаларына дәрек екенлигин айта баслады.

—Және, және,—деди Жумагүл пәсіне қайтпай.—Егерде өтириғіңиз сезилсе, аямаймыз. Сол ушын айта бер.

—Инанбайсызлар-аў. Сақалым менен өтирик сөйлеп, қудай урып па? Еки жылдықта еки өрис қойым жылдыға түсип кетти. Сыйырларға бир дүркін қасқыр тап болды..

Еринин тайсалмастан өтирик сөйлеп келистирип турғанына ишинен құйғанған менен, әкесинен үйренген дуясын ишинен оқып «булар кеткен соң, жаңағы айтқанлары өтирикке шыққай, бізин бай айтқан жылдыға мыналардың өзлери түсип, аман қалғаны қасқырға тап болғай» деп, гүбірленип отырған Ханымгүлге бирден жан енип құтырған пышықтай Жумагүлге тәп берип бурымларына жармасы;

—Сениң қолындаған өлейин, бийхая!—

Жумагүл оның шекесине шаппаты менен салып жиберип еди, исkenжедей қоллары бурымлардан жаздырылмай, қанталына құлады. Айша асығыслықпенен жақынлап Ханымгүлдиң қарнына ыңқ еткізип бир тепти, оның қолы босады.

—Қәне, айтасаң ба?—деди Жумагүл байға. Байдың аўзына құм қуылды.

—Жолдаслар, буларды қаманлар!—деп буйырды Жумагүл.

—Қалғаның өзиміз табамыз.

Комиссия ағзалары бай менен ҳаялын тырпеткізбей аяқ-қолларынан көтерип апарып есиктін алдыңдағы дигірман құрылған қақыраға апарып тықты. Сырттан құлып урды.

—Қәне, Әйтеп молланықиңе кеттік,—деди Жумагүл.

Қақырада дүрис-дүрис айқасқан сесслер қала берди...

* * *

Кутымбай әри-бери тисленип, сыр бермеүге тырысып еди, шыдамады Өз-өзинен дәрманы кетип, талып қанталына жығылды, сандырақлады:

—Сендейлердің шетиңнен тири қойсам, қудаға құл, Мұҳаммедке үммет емеспен,—аўа құл емеспен, үммәт емеспен, мәниң малым—жаным, мениң жаным-малым!...

Гарры байдың қаншама бажылдап, бийпәрәуа сөз айтқанларын шыбының ызылдысы шелли көрмейтуғын Ханымгүлге ҳәзирги сандырақлар жана жылаў болып еситилди, жаны титиренді. Аяп, бас ушына жақын отырды. Бирақ өзинен де ҳәл кеткен еди, ериниң басынан сүйеп тикейте алмады, қоллары

қалтырап, таслап жиберди, усы сапары еринин ҳақыңат аўырғанын сезди. «Өйбей, өйбей, жаным» деўи менен, келип қапыны урды.

—А а аш!

Сыртта сес жоқ. Ҳаял кем-кем өзлериниң қамақта екенин де умытты. Қутымбайдың биресе аяқ ушына, биресе бас ушына шығып, пәрмана болыўдан басқа илажы қалмаганын билип, бириňши рет байланған қабаған қанышқтай, тыным таппай телмендел алды артына жуўырды. Ағы басым көзлери шапырасып аналақлады;

—Өйбей, жаным! Денең күйип баратырғой!.. Шекең парлай тур!—

—Молланы шақыр!

Ҳаял кези байлаұлы пышықтай қапыға дүкти де қайтадаң тым-тырыс болып, ержиниң қасына барды ҳәм даўысының барынша даўыслады.

—Зерикануу ҳууў!

Ашы даўысты жанлы мақлуқ еситпеди ме, даладан ҳеш ким сылт етпеди. Бай керилди, созылды. Еснеди. Аўзын ашты. Еки езиүинен көбик шыгарды. Қөзлери аларды. Усы ўақыттә оны тутанақты кеселге тап болды ма екен деген ой менен, Ханымгүл бетіне үңилди. Бай оны көрмейди. Ал Ханымгүл болса, оны тутанақты кесел емес, иш қысталықтын зардабы қысып атырғанын сұзды Ери енди оған ҳәр қашанғыдан аянышлы ҳәм езине жақын көринди. Бай және гүбирленди;

—Ҳаял, риїза бол!—

Ханымгүлдин көзлери уясынан шығып кете жазлады. Даўысының барынша әлле қандай бәдайбатлық пәнен сыртқа қарай бақырды:

—Келе گерин, жанларым ухуўу!!

Ҳаялның ұақыйқаттанды пәрмана болып жүргенин бай сезип, оның аш ишектей жинишке бармақлы қолларын, өзинин тозған ағаш жибадай алақанына салып, сыйпалап, жыланды:

—Қатын, мек бүйтеп аўырып көргеним жоқ еди, әжел-муғаллақ анық келген сияқты. Егер разы болсын десен, ишимди өртеп баратырған бир ფораўыма жуўап бер. Дәрт үстине дәртли болып кетпейин.

—Сора, шабаýым, сора! Сеннен аяр жаным жоқ.

—Хөх, ҳөх! Сен... Сен,, жасырма, шабазым, сен Тәжим мурт пенен журип көзиме шөп салдың ба?

—Жаныңдан еле дәмем бар гой, шабазым. Тәўир болсаң...

Димары қурып баратырған Кутымбай аяғын баўырына тар-

тып тисленин, үзилген оқжайдай қатты серпилип, күшиниң ба-
рынша қөкирегине дұрс еткізип тепти;

—Ха, өләтизиниә!

Ол аздай бирден аяқ ушына минди ҳәм басы менен ҳаялы-
ның бетине дүге берди, дүге берди, урыспаз қошқардай кейин
бәсип келип те дүкти. Өмири туўып буидай болып қапаланып,
таяқ жел көрмеген, оның үстине, ишкі сырын ашып алған. Ҳа-
нымгүлдин мурнынан қан дийўалға атлығып, даўылға ушыра-
ған жалғыз қуўрайдай қалш-қалш дирилдеп, өзинен-әзи пәт-
ленди. Мурнының қанын тыйығға ҳәрекет етиудин орнына бир-
ден ушын түргелип, фарры байдың сақалына пәнже урып басын
дийўалға дүкіп жиберди. Фарры бай тұби ширік ағаштай омы-
рылып қапталға қулады. Ҳаял оның менен тынбай алқымына
қол салды. Кегирдегин езип мурнынан тислеп гижинди:

—Ха, мениң сырымды ашатугын сенбе?—Қутымбайдың өңе-
шине қол урылғанда-ақ жаңы жәхәниемге кеткен еди, оның
қарсылық етнегени ҳаялдың оған меҳириң оятып үстинен түр-
гелди де, не болғанын бирден уқты. Шашларын тартты, бурым-
тары жайылып кетти. Бир ўақытта көзлери уясына сыймай, та-
кеје сала үстиндеғи қызыл көйлегин қақ-қақ айырып, орамалың
ылақтырып жиберди. Дамбалын шешип, еринин үстине таслай
сала және қапыны урды. Бир гезде көзине пәтик көрингіп, түр-
гелме дигирманның үстине минди-де, пәтикке тығылған сабанды
алды да орнына басын тығып, өзи сыртқа атты. Қойлекинин
жартысы пәтикке илиннің қалды да өзи жерге дүрис етти.
Енди ол үстинин ашық жабығына қарамай, үйгө кирип шырпы
алды-да отаўға ҳәм қақыраға от басты. Усының менен мақсети-
не жеткендей үсти-үстине шақалақладап күлип, жаланаш жанба-
сына шаппатлап, шынжыры үзилген ийттей бет алды қараған
тәрепке шапқылады-да кетти...

Күнименен күнге күйрекен қамыс, ший, көзди ашып жум-
ғанша быж-быж алысып өрт көтерилди. Қасахана самал да
күшейди.

Геүгимлете көтерилген жалынға аўыл адамлары менен Жу-
магүллдерде жуўырысып келди, бирақ ҳештене үлгермеди, бай
отаўынын шаңырағы ортасына түсип қақыра қып-қызыл жалын
болып атыр еди...

Жумагүл от сәўлесинен көрингөн қамыс қораларға нәзер тас-
лап қасындағы жолдасларынан өтінди.

—Жас гезимде Аналық кемпир дегенинің даўыллы-күни
«отыңызға беккем бола гөриң!» деп аўыл аралайтуғыны есіме

түсип тур. Серлейсизбе, барлық қоралар бир-бирине жалғасып кеткен, егер оларға өрт өтсе, билмедим.

Аўыл дийқанларының көзи үйренип кеткенге ме, ырасында да ҳештеңе елестирмейтуғын еди, Жумагұлдин ескертийине пайдаланып, бир-бирине ым қағысты-да, қоралардың араларын бөлшеклеүгө—қамыс шомларды қопарыўға киристи.

Еле олар тарқамай-ақ, қуптан гезинде аўылға бир топар аттылар келип ҳәржерден оқ көширди-де, өртти, ояў адамларды көрпі эллеқайда зымгайып болды.

Бул ўақиядан соң дийқанлар тарқамастан аўылды қорып шықты.

30

Жылан ғана ийретилип жүре алады.

Қасым ийшанның усы ўақытқа шекемги тутыслық бермеў жылан болып жүре алыўынаи еди. Қөп жерлерди айналып ақыры Құсхана таудың бир үнгирин мәкан еткен Қасым ийшап кем-кем күши сепсип азайып баратырғанын сезседе сыр бермеў ге тырысар еди. Сыртқа қойған бир суўпсынан сыртта Жуманияз ләўзениң бир топар жигитдер менен келип сыртта күтип турғанын еситип қушағын жайып сөйлене шықты:

—Ха, шырағым, Шерим, келдиң бе? Қанша күттим сени! Билдим, келер деп ойладым-аў, келдиңбे, Шерим!

Жуманияз өз алдына бир топар дүзип алыш нийетинин орынланбайтуғынына көзи жеткен соң наилаж келип турғаны еди, бирақ ийшанның бундай қушақ ашып мақтау сөзлер еситиүден дәмеленбегени ушынба, кемпирбет Қасым ийшанның соңғы гезде жасыл урган ағаштай қараўытқанын, азғанын байқамады, атынан секирип түсип алдына бас ийди. Ләўзениң қара буўырл өсик шашларынан сыйпалап, тасбақаның жаўырнын дай қат-қат аламыш бетинен сүйди.

—Қасқырым, жолбарысым!

—Қасқырызы, ийт орнында жүр.

Ийшан Жуманияз ләўзеден ўшырма гәп шығады деп ойла-маған еди, оның көп жыллап қашып ҳәрекет етиўлери нәтийже-синде тәжирийбеси артып бираз ақыл топлаған екен деп сүйсінди.

—Қәне, ислерициди баянла.

—Сизиң алдыңызға келгенде жақсы хабар менен яғның маңғыт аўылдындағы МТС жигитти, солқерада Жумагұлди Ем-бергенов пенен қосып өлтирип келмекши едим. Иске аспады.

Соннан соң изин қуўып тұнде Еркіндәрьяға келип едик, бир жай өртенип атыр, ҳәммे адам ызық-ызық болып жүр. Соған қарап, биреў бизлердин алдымызды алып оларды өлтирген екен, Жатқан үйине отберген екен деп берман қарай тарта бердик.

—Қарасаңғой қасқырға мегзейди, лекин, жури辛勤ен тұлки болып қалыпсан.

—Жоқ ийшаным, шынлықты айтып турыппан.

—Дұрыс, дұрыс,—деп індерлериде мақуллады.

Ийшан оларды ишке алып кирди. Ләўзе булкәрада Атанияз ақ қурашты, Зәрипбайды, Хожаниязды көріп «ҳа усы найсан-лар»дың иси екенғой» деп, басқа жаққа кетпей туұры келгениң ишинен қуўанды. Сандықтың артынан шығып атырган аяқтардағы қара мәсіни бир жерде көргенге мегзетип, еки көзин сол жақтан алмай отыр еди. Ийшан сезип құлди;

—Өтиригим шығып қалар деп корқып отырсаңба?

—Кім өзи?

—Үйқын қанған болса тикей,—деп ийшан қолын созып мәсіли аяқларды шайқады. Үйқыдан көзлери исинкиреген Дүйсенбай бас көтерди. Жуманияз ҳайран қалды.

—Ха, онда, оларды өлтирип, үйине от берген сиз екенғой.

—Сиз қараны айтып ақты ойлайсыз, қолыңыздан түк келмейди.

—Сизиң аўылда өлтиреин десем пүткил аўыл түргелип кетипти ақыры.

—Қылышың ендиги жағында қанлы болсын,—деди Ийшачтынышлық орнатқысы келип. Оның даўысынан ҳешкимге де, кеўли толмай сарсылғаны билиніп турыпты. Оны сезгенде сезбегендегі қайтып тилге келмей, аўзын бақты.

Ийшан ишине жел толтырылған ыдыстай тырсыйып, астындағы төсегин қомлап қоқырайынқырады.

—Азаматлар, бизин қарақалпақ халқына «бирикпеў» деген дуға кеткен шығар деп ойлайтуғын ўақытларымда болатуғын еди, буның себеби, гейбир сәтсиз қәдемлер үстинде Ерназар ала-қәздин «алма жеген алпыс бий» есіме келе берер еди. Бул құрлым шүкир, бизлер билмейтуғынлар арасында бизлерди қуўатлаушылар, ҳұқимет исине қарсы турышылар бар екен. Мынадай бир әпсана билетуғын едим. Бир мұсылман патшасы қәфирлер менен урыста өлген соң жақын жууықлары оның өлимиң елине, жаўына билдирмей ҳатте патша сыйламай ақ, жүз жыл соның аты менен ҳұқим жүрткен. Бизин ҳәзирги мұсылманлығымыз әўеле қудай, сондай жолдан барады. Илайым, Жуманиязжаның хабары ырас болғай.

— Ырас ийшаным!!

Ләүзениң тастыбылауынан соң ийшанның кейпі әдеүир ақ көтерилди;

— Азаматлар, енди тонды өзгертип кийиүге туўра келеди. Бир қәтемиз, ағаштың шақаларын кесемиз деп бираз күшимизди заялап алдық. Өмір деген әм қапылып, гөне қаптай, бир жағын жамасан, екинши жағынаң тесик шығады. Сол ушын ағаштың түбіне балта урыұымыз тийис, яғни Шымбай қаласына топылыұымыз тийис. Атаниязжан Муханов, Қоразбековлардың өлтирилгени ҳақында жүдә жақсы хабарлар менен келип отыр. Ҳәмме белсендилери аўылларда жүргенде Баймуратовты, Гафуровты, Мәжитовты гүм қылып орнын алышымыз керек. Оннан соң аўыллардан келгенлерди не қылыуды түсіндіриў қажет емес. Айтпақшы, Жуманиязжаның ҳұқық алатуғын қағазы жоқ, Дүйсенбай, сен ҳәзір аўылына қайтып, анаў мұғаллимине соны ислетесен ҳәм өзин нөкерликке әкелесен. Тамақ ишпесе, сайдайтуғын құс жоқ екенин умытқан секиллісеп.

— Тұлки уясына жақын жерден урламайдығой, тақсыр.

— Дәлкектин ўақты емес. Сол мұғаллимди бәлким Мәжитовтың орнына отырызармыз.

— Атшабардың жәрдемшисі қамшысы екен, тақсыр, дұрыс.

— Зәріпбай, қасқыр терисиниң орнына қой терисин жамыласаң. Егер қызын Жумагүл өлмеген болса, геллесин алдымға өзін әкелесен. Имканиятын тауып тири келтирсең, онда сеннен бейиший адам болмағаны. Басқалар қалаға топылысқа таярланады. Басқа гәп жоқ, шыраны өширилді.

Шыра өширилди.

Қаранғының иси бәрқа қара ис. Сол қара ислердин жол-жобалары ҳақында гүнкілділер тыйылмады...

31

Таңның алдында ғана жатқан Жумагүл сәскерек оянып да-лаға шықса, үй ийеси Өтәмбет палұан үй әтирапындағы көл жыллық қамыс қораны қопарып болып, орнын тегислеп, ҳаялы менен сүй серпип жүр екен.

— Жумагүл,—деди Өтәмбет палұан.—Адамның бир нәрсеге көзи үйренип кетсе, елестирмей жүре береди екен, көрдин бе, үйдин ҳауасыда тазарып қалды.

— Бул қораның қыспасында ата-бабамның маңлай тери бар деп қопармай жүрген өзин еди ғой,—деди Өтәмбет палұанның ҳаялы.

Жумагүл күлип ҳаялдың қасына барып қолынан сүй шекөрин сорап алды да, оның исин өзи даўам еттириди.

— Женге, чай қайната бер.

Азан менен ат суұғарыұға кеткен Ембергенов кейилли сөйлеп киятыр.

— Отәмбет аға, кеше киятырғанымызда, Жумагүл аўылының алысырақтан нәзер таслап «анаған қара, көлдиң ортасындағы кишкане атаға өсип, қыста жапырыла сынып атырған шоқ қамыслыққа мегзейді» деп еди. Жанада жап бойына қарадым. Ақшамғы ҳәрекет аўылды гөнекорадан әдеүир жәцилләтипти. Аўыл ҳақыйқый аўылға мегзеди.

— Енбаслысы, ҳаўа тазарып атыр, оннанда ағласы, өрт қауиiplи емес. Кеше түнде жүрген гәzzаплардын басына жаман ой келип, ҳәр жерге бир от тасласа, өшириў мүмкин, емес, Қутымбайдын қорасы кеше шырпыдай болып жанғанын көрдицизгой.

Чай тайын болғаны ескертилди.

Чай үстинде кеше түндеги бийсәубет атлылар жөнинде қайтадан гәп болып, оларды тутыў ушын Ембәрденов атланатуғынын, озса қаладан бес-алты атлы алып излейтуғынын айтты. Оған қарсылық болмады.

Ембергенов кеткеннен кейин Жумагүл кешегиденде көбирек дийқанларды жыйнап байдын ҳәм молланың жерин танаплад үlestириўге шықты.

Бүгін күн ҳәрқашанғысынанда шыжғырды. Оның үстине аўыл қуяшқа тутылған табақтай қызды екен. Бирақ олар иске қунығып қуяш тас төбеге тирелгенде де түсликке шықпады. Аўыл арасындағы бул жағдай ен аўыр аяқлы гежир дийқанлардында биразына қозғаў салып, жер өлшеүшилерге келип қосыла берди.

Жумагүл қапталынан Айшаны қалдырмай бәрдә қолтығынан усласп жүр еди, байдың кең көлемли атызының шетиндеги жүйері қорытуғын дингекте отырған Зериханның қасында иркildи.

— Бул кимнин атызы?

— Бизики,—деди Зерхан әстен.

Адамлар айланышықларап жабыр-жабыр бола қалды:

— Бул қалай?

Кешеги байдын хабарынан кейин Жумагүл Айшаны Зерханға жумсал бай оның балалары ушын жер, мал үlestирип, өзин екінши ҳаяллыққа алатуғын болғаның ырас өтириклигин анықлаған еди.

— Нәлеттій бай өлер алдында да алдаң үлгерген ә! — деди Жумагүл Зерханға тигилип қарап. Зерхан үндемеди.

—Айша женге, көпшилилкке бир сөйләйсөң бе?—деди Жумагүл сыйырланып.

—Қашан? Қайерде?

—Хәзир екеўимиз мынаў дингекке шығамыз. Сен қалтандасын җақында кеше маған айтқанларының көпшилилкке жерия қылсан болды.

—Сендей оқыған емесен, мени ким тыңлайды.

—Хешгәп.

Жумагүл жүүери қорыў дингегине Айша менен көтерилди.

—Жолдаслар, Айшаның еки-үш аўыз сөзин тыңлайық.

Дийқанлар ан-таң болып силтидей тынды.

Айша узын шыңжыры бар алақандай алтын саатты қалтасынан шығарып көпшилилкке көрсетти:

—Бурын көргенсизбे? Ким таныйды?

Адамлар көрмегенин; ҳэтте не екенин билмейтуғынын айтын гауырласты.

—Биржола, оразаның ишинде Эйтен молланың көз ашықлық еткени бәршениздин есициздеғой, солай емеспе?—деди Айша узын женлерин сәл түриңкирең.

—Айта бер, айта бер.

—Оразаның иши еди. Құн тутылдыма, бир бәле бөлди. Эйтейір түстен кейин еди. Құн батқандай айнала геўгим тартты. Соңнан бәрше оразалар құн батты деп аўызларын ашыуды баслап еди, Эйтен молла «еле ўақыт бар, шыданлар!» деп аўыл арасында жуўырып даўрық салды. Адамлардың биразы оған исенбеди. Соның арасында аспан ашылып қуяш шықты. Еле намазлыгер екен. Ҳәмме моллаға таң қалды. Менде сонда молланың көз ашықлығына исендим. Бүгін билсем, ўақытты өлшайтуғын мынаў saat екен!

—Саат!

—Аўа, saat, оның дин етип ашылатуғын аршасынан шықты.

Саатты көрмегенлер минберге анталай баслап еди, Айша оларға саатты услатты. Шыңжыр баўлы алтын saat қолдан қолға етти.

* * *

Тап усы ўақытта Еркиндөрьяны жағалап, аўылдың туўсыртынан қарап қара атлы турды. Ол Зәрипбай еди. Жән-жағына асықпай қаранып атын эстен айдады. Урыдай ҳәр түптен қаўип-қатерленип астына қарайды.

Кутымбайдың ақ үзикли отаўы алыстан көринетуғын еди,

көзи шалмағанына ҳайраны шығып, зәңгисине ширене берген қапталындағы гөне гүзардан шашы уйдар-дуйдар болып шапқылап киятырған албаслыдай биреүге көзи түсти. Танымай үцилиң-киреп еди, «албаслы» тилге келди:

—Хә, қара атлы, қара атлы! Тоқта, сен ушын ғарры байды өлтиридим...

Зәрилбай оннан қорқып тақымын қаттырақ қысып, атын алға илгерилетседе, былайырақ барып гидирди». Бул Ханым-гүлгөй! Жин урғанба? Атты таныұнына қарағанда, еси путин бөлүйі керек. Сөйлесейин, аўылдың жағдайын билейин...»

Ханымгүл сол жуғырған пәти менен келип Зәрилбайдың қамшылар зәңгилигіне асылды:

—Мени аласаң!

Зәрилбай енди ғана онын анық ақылдан адасқанын сезип қамшысы менен басына урып жиберди, Ханымгүлдин қолы зәңгиден шығып, аттың шамына тийсе керек, ат сәдделеп-сәдделеп жиберди. Ханымгүл қарның қушақлауы менен есик-төрли жерге малақайдай жалп етти.

Зәрилбай онын аўзынан қан ағып атырғанын көрседе, биреүдин «сен өлтирдин» деген жаласына қалыудан қорқып, айналасына және бир көз тасладыда, ҳешким жоқлығынан пайдаланып алға жүріп кетти. Құтымбайдың отауын излеген-көзлери енди басқа нәрсени көрди. Кең көлемли жүйері атызының шетидеги дингектің айналасында адамлар шоғыртпақласып турыпты. Бир ғарры тораңылды паналап оларға узақ сер салды да, адамлар арасында ОГПУ дин кийимин кийген ҳешким жоқ екенине көзи жетип, тәүекел, атын солай бурды. Бул ўақытта Жумагүл сөйлеп, бурынғы дин ийелери, ҳәтте илимниң жаңа-лықтарын халықтан жасырып, өзлериниң пайдасына қалай қаратқаны ҳаққында айтып атыр еди. Қөпшиликке жақынлаудан атын жетелеп киятырған Зәрилбай, атын босқа жиберип ийегиң көтерип қолын жайды:

—Мынаў менин Жумагұлымнин даұысығой, шырағым, баўырым, сени қанша изледим!...

Адамлар артына жалт бурылды. Зәрилбайдың олар менен иси болмай, қушағын жайыұы менен минберге жақынлат баратыр.

—Шырағым, көзлеримниң қарашығы, тырнағым, баўырым...

Жумагүл оны әлленеткен жәбиркеш шығар деп тур еди, жақынлаған гезинде ғана танып, бир демге лал болып барып, бирден өзин бийледи:

—Мен сизди танымайман!

—Мен қартайдым, сол ушын танымаганың дурыс. Мен өз әкен Зәрипбайман фой!

—Зәрипбай мениң әкем емес, мине мыналар мениң әкем!

—Хаў, қызым, жалғызым, ҳақыйқатлық қайда қалды?

—Хақыйқатлық деп сурен салғанлардың бәрін ҳақыйқатлықты қуұатлаушы деп түсіниў қәтеде.

—Хаў, қызым, бахытлы менен бахытсызылық араласса бахытсызылық жецип кетеме?

—Көрдинбе жөгисиреүин! Халайық, Зәрипбай минип келген қара атты таныйсызба?

Танығандарда самсаз еди. Айша жалтармады:

—Бундай атты Тәжим мурт минип келетуғын еди.

Жумагүл минберден түсти.

—Өтәмбет аға, анаў қара атта Зәрипбайдың ҳақысы жоқ, алдып қал. Қәнс, халайық, енді түсленип, исти соңдан соң даўам-лаймыз.

Адамлар топарласыўы менен Жумагулге ерди.

Өтәмбет қара атты жетеледи, Зәрипбай оған асылалмай я көпшиликтек ере алмай, үки аңлыған тұлкидей жалғыз өзи зени-рейип қалды.

Түстен кейин жер өлшеў қайтадан басланды. Ис арасында Айша Жумагулге бүгін сәрсенбі екенин ескертпіп қойды.

—Онда аўылыңызға келиншек келеме ямаса қыз кетеме?

—Қыз кетеди,—деди Айша.—Зергердин қызы Арзыгүл. Бәл-ким, танымассаң. Жақында қыздың анасыда өлди.

—Тенине кетип атырма?

—Яқ, дәръяның аржағынан бир бай екен. Қалың малын бирогала айдатып әкелген дейди.

—Бул қызық екен, исти ертен даўам қылармыз, күйеўлерди көрэйик.

Оның бол пикирине батрашком Өтәмбет палұан әм қарсы болмады.

—Барыңлар, анаў-мынаў ис болмаўы ушын бес-алты жараЄ-лы жигит сыртыңыздан әм батып турады.

Зергердікі аўылдың батыс шетінде, өз алдына еди. Күйеўлер оның қара үйине түсирилген екендагы, үй ийелери менен еки-үш қызы-келиншек ылашығында қалды.

—Кел, женге, сизге де атап әкелген кейлегимиз бар,—деген бир даўыс еситилди иштен.

Жумагүл енди иркилип турмай, биреўден қашыртып жиберип қояр, алды менен қызды көрэйин деген ой менен ылашыққа кир-

ди. Иште еки ҳаял Арзыгүлди узатыўға қолайлас, жасандырып атыр екен. Ҳаяллар ҳаўлығып өрре-өрре түргелди.

Арзыгүл жылап жиберди.

Жумагұл қатал түрге кирип, зенирейген ҳаялларға бунырды.

—Қыздан күйеўдин кийимлерин шешиндер!

Ҳаяллар апалақласты.

Қыз неликтенде албырақлап зер нағыслы қызыл жегдесин, басындағы ақ-ала жаўлығын асығыслық пенен шешип, мурныңдағы әребегин, қулағы толы гүмис сырғасын шыңғырлатып алғы ҳаяллардың биреўине услатты.

—Енди тынышлықты сақлан,—деди де Жумагұл күйеўлер отырған үлкен үйге кирди.

Алдын ала келисилген ўәде бойынша Айша Жумагұлдин неушын иркілгенин түсініп, қүйеўлерди қорқытпай, қәдімгисинше сейлеп, бир дизеге қонып отыр еди. Жумагұлди көріп ушып түргелди.

Шырайы, сақал-мурты өттей сары арық зергер, ақ шапанлағын желбекей салған еки қонақта от жағып отыр. Қонақлардың биреўи қуудай ақ сақаллы, екиншиси өртөн шалған шенгеллік-тей қара сақаллы еди.

—Қайсысын қүйеўсиз?—деди Жумагұл төрде . сзызылысын отырғанларға нәўбетпе-нәўбет тигилип. Қарасақаллысы ийеги менен нусқады.

—Бул киси!

—Жасыныз нәшеде?

—...

—Неше ҳаял алдыныз?

Күйеў үнсиз. Кем-кем кейин бәсип, артындағы сабаяқтың астына пышықтай тығылып баратыр.

Зергер «күйеў»лердин алдында қысыныспаға түскенине шыдамай түргелди.

—Неге зеребенди үйиресен, қыз беретуғын биреў, қыз алатуғын биреў.—Ол пәтленип Жумагұлдин ийеги астына кирип ақ қалды.—Сен биреўдин қызының баҳытын қызғанғанша, ;әүеле өзиңе бай таўып ал! Төреликти ким қойыпты саған!

«Күйеўлер» селк-селк құлисти.

—Қәне, қарасақал, сен күйеўдин несисен?—деди Жумагұл ишки ызасын сездиримеүге тырысып.

—Хе, атқосшысы? Оннанша солай сорасып, қәде ал. Эй, Айша, бүйтіп дәбдебе қылып турғанша мынаұынды неге бизин қүйеўдин атқосшысына бір ақшамға тапсырмадын?

Айшада әлле қандай күш пайды болып зергердин қекиригениң көйин қарай түйип жиберди:

— Жасама аўзынды!

«Күйеўлер» өрре-өрре тикейисти.

— Қылт етпейсизлер! — деп буйырды Жумагұл. — Қәне қара-сақал, сен жууап бер, мынау, «күйеў бала»ның неше ҳаялды бар?

— Ҳәй қызым, сеники не күш? — деп «күйеў» жанланып атқосшысын қолы менен түртти. — Мейли, қызды әкетпей ақ қояйық. Бирақ малларды түүеллеп айдалашың.

— Сизге енди мал жоқ, 196-статья менен айыпланаңыз! Қәне, қара сақал, тез ғана байдың қолын артына қайырып байла, болмаса өз қолың әм байланады.

Зергердин урқанаты ушты.

Қарасақалдың да, күйеўдин де көзлеринде Жумагұлге топылыў нийети бар еди. Оның айбынбай буйрық етийинен изинде күши барлығын сезип, екеўи теннен қалт-қалт етил тур.

Тап усы пайытта жарақты еки жигит ишкерилемеди. Жумагұл оларға ым қағып еди, биреўи қара сақалдың, екіншиси «күйеўдин» қолын артына қайырды. Зергер гезек енди меникиғой деп, көзлериниң әлле-пәллеси шығып, биресе қонақтарына, биресе Жумагұлге қарап дирилдеп тур еди. Жумагұл қабақ үйип доқурды:

— Қалың ушын әкелинген маллары менен қосып мыналарды қалаға өзиң апарасаң. Гүёа боласаң. Усы аўылдың еки жигити бирге айдастып апарады.

— Яқшы.

— Және бир буйрық, өз қызынызды оқыўға жибересиз. Мен қалаға барғансон шақыртаман.

Зергер буғанда бас ийзеп мақуллады.

Жумагұлдин, кескин ҳәрекеттери аўыл арасында өз алдына жанланыў туýдырып, азанда жер өлшеўге келиўшилердин саны және қебейди. Ҳеш жерде дем алмай, шаршап түсликке киятрығанында күтпеген және бир, адамына дусласты. Қарсы алдында дайысы Төренияз қайда болды. Бурынлары усти-басы қустут-кендей әптада болып жүретуғын еди, енди кийимлерин дүзепти. Жумагұл жаслығындағы әдети бойынша алдына шығып қолынан алды, ҳал-жағдай сорасты. Ири геўдели Төренияз оны бүйтеди деп ойламаса керек, көсемнамайлаў жүзи жадырап үлкен аўзын ашып күлди.

— Шырағым, қандай бахытлышсан, мен қандай бахытлышман.

Жумагұл усы ўақытта ғана оның етинишин, аўырыў Сәнемнинң аўзына көпшик қойып өлтириў жөниндеги мәсләхәтин, еслеп

хәкислениңкиреди. Төрениядың иши ғымылдан түсine қойды.

—Кешир, жийеним, менде еле баяғы жоқшылық, баяғы журип. Жетпесинликтиң себебинен анаңада пәтия қылалмадым.

—Хәзирги талабыңыз не?

—Уятты қойып Зәріпбайға қайтадан дийқан жүрдім, Өзи күтә қатал! Түнде оннан сениң булжақталығыңды еситтімдә шаба бердім. Неде болса жалғыз аманнан қалған жалғыз жийеним еди; байлардан комлискап алып атырған пұлынан сорайын, мал сорайын, сөйтіп жарлылықты умытайын, Зәріпбайдан құтылайын деп келдім.

—Күтә ақыллы болып кетипсиз.

—Адам дегенге жас мінген сайын Әмир ғалма-ғалы минеді. Әмир ғалма-ғалы ақыл қосады, шырағым! Оның үстине нәүбет жарлыларға қарады дейді ғой. Нәүбет қараса ақыл қосылып келеді.

—Байыйжақсызба?

—Жийенимиздин арқасында бир байысам байыйын деген нийетим жоғем емес. Билесен бе, билмейсөң, бе еле, нағашы атаңын көп садақалары берилмей жүр еди. Енди сениң арқанан нағашы атана садақа берилip қуў сүйеклери мәлхәм болып жибисин, жийенине ырза болып жатсын жийеним Ә?...

—Нәүбет жарлыларға қараған менен мақсет оларды байытп, байларды олардың орнына түсириў емес, бәрин тенлестириў.

—Басың искен екен. Дүнья тегис боламан дегенше кисиге бир ис болады деген. Сендей жийенимиз барда шалқымасақ не қыламыз енди? Айт-шы, шырағым, меннен басқа сениң қол жаўып, қәдириң билетуғын жақының бар ма? Қолда ҳамал барда алды менен өз туўысқанларыңа қол жаўып қал. Ең болмаса, жийенимиздин арқасында ат миндик, байыдық деп айттың жүремиз ғой. Солай емес пе?

—Келгендеги мақсетиңиз тек усы ма?

—Сендей ҳүкимет адамына усынан зор, усыннан үлкен етіниш бола ма? Жаңа ииятырып зергерди көріп едім, қызының қалынына алған малларын қалаға әкетиүгे таярланып атыр. Болмаса соннан еки сыйыр бергиз.

—Және?

—Сени көріп қуўанғанынан айтайын дегенлеримнин биразын умытып қалдым. Ишке кирип чай ише берейік, есіме түссе бәрин айтаман. Ақыры жарлы адамың тесик-жыртығы көп болады. Қәне жүр, жийеним. Мынаў батрашком Өтәмбет палұаның үйи ме?

Жумагұл неликтенде өзин жоғалтып бирден кийликті:

- Жоғал, көз алдынан!
- Кимге айтып турсаң? — деп, Төренияз елестиirmегесип жонжагына қарап басқа биреүди изледи. — Ҳа-ә, жаңағы сөзиң маған ба?
- Саған! Мениң сендей туўысқаным жоқ. Қәне, батыр қаранды!
- Ҳа ў, Ҳа ў!
- Енди қайтып жұзиме жұзин түспесин!
- Бул сөйлесиккә аң-таңы шығып турған Айшаның жаўырынына қол салып үйине кирип баратырып өз ҳәрекетин ақлауға урынды.
- Оған сол керек.
- Айша гәп-сөз қоса алмады.
- Жумагүл Төренияз жөнинде умытқан кейип көрсетти:
- Айша жеңге, енди гилем ҳаял-қызылардың басын қосып бир сөйлессек болар еди.
- Ҳәзирги ислеринди аяқтай бер, олда болады...

32.

Бұғинде кешегидей болып күн шығып, кешегидей болып күнбатқаны кешеги Әмир ғалма-ғалы тәқирадланғаны емес, ҳәркүн өзинин қуўанышына ҳәм өкинишине ийе. Соның менен бирге ҳәрбир инсанның өзинше күн өткериүи бар, ҳәрбир инсанның сол күнгі бериси бар, сол күнгі алысы бар. Бул жағдайларға ҳәркимнин өз түснеги ҳәм сол түснеги дәрежесинен өз сүйениши өз күйиниши бар.

Жумагүл ҳәр өткен күннин жуўамына сүйинседе, күйинседе көпшилик адамлардың өзин қуўатлағаны ушын ойының солар менен бирге болғанына әбден ыразы болып күйинишлерин умыттуғын еди.

Еркіндәръя аўылына келип ислерине, жүргизгел сиясатына сонша ыразы болып қайтты. Әсиресе, оны қуўантқан нәрсе соңғы күни гилем қызы-келиншеклердин басын жәмлеп өткөрген жыйналысы.

Тили ашыны биреўлери тартынбай сөйлеп әқыўға кеткен қызы-келиншеклерди адамлар бузықлыққа айыплайтуғынын, оның мысалы етип тәнхә Жумагулдин атын келтиретуғынын жасырмады, ҳәтте өзлериңин де соған иссенетуғынын айтты. Жумагул ҳешқайсысына ашыўланбады, қызбады. Оның ойынша ҳәзир ең әхмийетлиси қызы-келиншеклердин жасқанбай кеўил сырларын ақтарыўы еди. Қайсысы қалай сөйлеседи, мейли ол Әмирке налынсын, мейли шарқыпәлекти әрман етсін, мей-

ли ол үнсиз ғана көзлери менен сөйлесин, бирақ бәрінде тамға қамалған қустай, тегеран жақты көрінсе соған умтылатуғыны айқын сезилип турды. Сол ушын ол өзинше сейлеў іншілдегендегі асықпай, барлығыныңда қыялларын мақуллаған болып, елдин келешеги ҳаққында айтқанларында имканияты барынша исендириўге тырысты, оқыўға барыўға тилек билди-ретуғынларының, қызын, синлисін жиберетуғынлардың дизимин жазып алыш, өзи қалаға жеткеннен кейин оларды шақыратуғының ескертпіп аўыл менен хошласты.

Ол тикке қалаға емес Бахытлы аўылына бет алды. Қалаға барғансон жумыслар көбейип кетеди. Сол ушын жаңа батрашком Бийбайымның қалай ис басладап атырғанын ақсақал арқалы емес, өз көзи менен көріп өтийи тиис.

Аўыл адамлары арасында өзин батыр жүрекли, көрсеткиси келдіме еки атлы жигиттің узатып салыўына да келисім бермеди.

Жеделли еркеклерге усал аўылдан шығыўдан ак, ак боз атына бир қамшы урып, изинде бурқ еткізип шаң қалдырды. Былайырақ шыққансон бир бап пенен жүріске өтти.

Орпан топырақлы гөне гүзардың еки бойы дұт төфай: бийик-бийик тораңғыллар, ҳәтте оларға жарысып өскен ерманы жыңғылларда тораңғылдай болып кеткен. Тораңғыллар устинде дұмандай болып ғарғалар ушып-қонып «құсбазары» қызып атырыпты. Ол тәбияттың бул көринисине сүйсіне қарап атын адым-адым айдал киятыр. Қыялы ҳәржақта гезеди: «Хаўызда қатқан мұздың бетіндегі тегіс жалтыраған жолларда үзликсиз машиналар қатнап, бул аралықтан атлы журийге еринетуғын күндер туўады еле... Аўылдан қанша алыслаған сайын төфай қалыңласып.. бүршикли жыңғыллар, ийиси мұңқип мұрын қышытатуғын жигілдік жийдeler молайды, бул кәраларда жол кем-кем тарайады. Өткен арбалардың көшерлері, қылышлары бүршиклерин жалап кеткен қызыл жыңғылдың қәлемдей жонылған шыбықлары зәңгілікти сыйпал қалады... Усы төфайға нәше менен қарап киятырған Жұмагулдин алдынан мисли жер астынан көгерип шыққандай, бир атлы зонқ етип, қалың төфайды екиге бөлип турған дәлиздегі жолға қапыдай кепсерленди. Жұмагүл гилт тоқтады. Атлы Зәріпбай еди. Бундай ушырасыұды ҳеш ойлап көрмеген Жұмагүл Зәріпбайдың алдына өңгерген мылтығына көзи түсиўден сескенип, он қолын жалма-жан қойына тықты ҳәм қалша қарап турып қалды.

—Таныйсан ба?—деди Зәріпбай күлип. Ол өзин мәрт тутқан менен әzzилиги дирилдеген даўысынан билиніп тур еди. Жұмагүл өзин үстем сезди.

— Жолды неге бөгөп тұрсыз?

— Сени күтип. Қорықпа!

— Қорқып тұрганым жоқ.

— Өз перзентиме қол көтермейтуғыныма исенип тұрсаң **аү**, қызым. Дұрыс, мен бир өзиммен.

— Мақсетиниз?

— Зәрипбай қара шөгірмесин дүзестирип, қарсы киятырған жолаушы қусап атынын басын бурды.

— Жақынламай гәпинди айта бер.

— Өйтіп қатты кетпе.—деп Зәрипбай гарқ-гарқ күлди **хәм** дауысын бирден өзгертип жыламсырады.—Билесен бе, заман өзгерип, ҳәр күн сайын жана ғалаўыт көтериледи. Аспанды бұлыт басып, биресе жаўын, биресе қар жаўады. Буны мен де билемен, сен де тусинесен. Қартайғанда ҳәз етермен деп тистырнақлаш жыйнаған мал-дуңыяман айрылдым. Ҳуқықым кетти. Өзин атымды тартып алдын. Он еки жасыңа дейин мына алақанымда өсип еді.—Зәрипбай алақайларын жайды.—Сол ушын атымды алып қалғаныңа гийне етпедим. Болмаса, бир қорғасын оқ ҳақын бар еди. Енди сен, ең әүеле менин ҳуқықымды әпериүгे жәрдем бер. Йзин көре беремиз. Билемен, менин мал-дуңыямы, жер -суўымды қайтарып бергизиў әм қолынан келеди. Эке жүреки бос жүрек, сол ушын сениң менен жай-парахат сөйлесиў мениң әкелик қарызым деп турыппан. Мен өлгенде көметуғын жалғыз өзин **Жумагул!**

— Ишитарлардың көзинен, қызғаныштан, күнлеўден ғана жас шығады. Кеўили пәклердин көзинен қуўанышта ғана жас шығады.

— Кеўлим пәк, қызым.

— Жооқ, сүзиғе үйренген өгиздин шақы сынса, маңлайының исиги менен әм сүзе береди.

— Көп сөйлей бергенше перзентлик парызынды өтеп жер-мұлкимди қайтарып әпер.

— Жер мұлқинди алған мен емес, өзинниң көп жыллар езген дийқанларын. Соядан сора. Төбенди көзлерин қалай көре алмайтуғын болса, ҳуқықын жөнинде соны ойла.

— Не дейсен?

— Кұлағын не еситсе сол.

— Сен ҳарамы перзент болма. ойлан. Билесен бе, сыртыңнан адамлар не десип жүр? Жүртлар сени өлтиремиз — деп «Еркин-дәръя» дан қалаға келетуғын жолды тосып жүр еди. Мен сениң сумлық пенен усы жақтан қайтатуғынды билдім. Себеби перзент минези әкеге аянда! Бирақ мен оларға сениң усылайтетуғынынды айтпадым. Динсизлердин сөзине ерин мурнынды көтерме.

Қарақалпаққа бий болып, ақыр соңы халқын сатқан Айдос қайда кетти? Ал сен абайламасаң, қарақалпақшылығынды—мұсылмаништыңынды жойтсаң паллақтан кетесең, түсіндің бе, қызым?

— Мен сиздегі милдетшил, пасың адамның қызы емеспен. Қабыныздан шығып қеткениме қуёнанаман. Аз үйли қарақалпақты көп милдетли уллы орыс халқынан, мәнгі иргелес өзбек, қазах, түркмен халықтарынан айрыўға урынған сизлер сыйқлы сатқынларды көзим көрмесин! —Шық жолдан! —Жумагүл зәңгилінгін қысып алға дөнди. Зәрипбай және кеселеди.

—Хә, тили қырқылғыр!—Зәрипбай асығыслы түрде, жән-жарына қаранды: тоғай түпкирине сығалайды. Оның жаман қыялға берилетуғынын әлле қашан билген Жумагүлдин он қолы еле қойында. Зәрипбай зәңгиге ширенип, алдына ҳәм артына мойын созып алдына өңгериўли мылтығын көз ашып жумғанша көтерип;

— Эй, бийхая!—деп түтесин туўрылап үлгермей ақ, Жумагүлдин он қолындағы наганның аўзы Зәрипбайдың өкпе туына туылды.

—Сүйүқ суў иш, Зәрипбай!—Жумагүл буйрық берседе, Зәрипбайдың муздан шығарып алғанған баспақтай дир-дир еткенине мырс етиси күлди.—Әке жүреги бос екен ә?

Ізага буўлықтан Зәрипбай мылтығын қос қоллап тутыўы менен, ердин үстинде отырғызып таңылған өлидей қатып қалған еди.

— Жан саўға, Зәрипбай,—деді Жумагүл қәхәрли.—Мылтығынды маған тасла, болмаса ийманынды айтып та үлгермейсек.

— Эй, өзиң бийреҳим болып кеткенбисен?

Жумагүл енди бурынғысынанда қatalырақ ашыўға минди.

— Перзент әкесинен батпан артық туўмаса неге керек деметүғын ба единиз? ! Қөз жумып ойланып көрин. Соннан соң речимсизлик маған кимнен жуққанын билесиз! Эй, бос жүрек, әкел! Болар енди, қәне мылтықты таслаң маған, тез-тез!!

Зәрипбай мылтығын бермей, атын бурып еди, Жумагүл наганың тетигин басып қалды. Устинен гүрп еткен оққа ол, атының қуирығынан биреў тартып қалғандай, қазық болып қақайды.

— Қәне тасла бері!

Зәрипбайдың басындағы шөгирмеси бир шекесине аўып, жасаўраған ириңли көзлери атының алдыңғы аламыш аяқларына тигилип турыпты.

— Бересиз бе жоқ па?—Жумагүл наганың аўзын енди оның өкпе туына қаратты. Оның раслағанын билип, Зәрипбай мылтығын сарт еткисип жерге таслады.

— Билип қой, Зәрипбай. он еки жыл тәрбиялағаныңыз ушын, оның үстине, менде анамның мәхрибан жүргеги болғаны ушын, аман, кетесиз. Екниши рет жолықсаныз, изи не болатуғынын түсинин. Бирақ ойланып, досларынызды ұқиметке тұтып әкелесиз деген исеним менен жиберип атырман.

Зәрипбай қара ғерим жерге шекем әстен-әстен жүрип, оқатылыұын күтип баратыр.

Оқ тийетугын жерди қолы менен қорғағысы келгендей көк желкесин қасып баратыр. Әлленемир жерге барғанда артына бурылып, Жумагұлдин аттан түсіп мылтықты бийғам алғып атырғанын көрді де өлимнен құтылғанына жүргеги ҳәўлирип атының саурысын үсти-үстине қамшылады. Қамшы күтпейтуғын алааяқ бирден патыр-патыр шаўып, бектергиси жалп-жалп етийі менен көзден ғайып болды.

Жумагұл енді өзин бирқанша сағырақ тұтып ақ бозын жеделлірек айдаға тырысты...

«Бахытты» аўылына жақынлаудан қулағы жағымлы ҳаўаз еситти. Сырнай-гернай шертилип атыр. Кегейлиниц ырашына көтерилип еди, ТОЗ шылардың жайы үстинде саз шертип халықты кешки тамашаға шақырып турған қос баламаншыны, дәпшини көрді де, әкеси менен гезлескели ашылмаған ашыўлы қабағы жадырап сала берди.

— Яша, «қызыл үйшилер». Булар менен Бийбигүл сөзсиз келеді.

Таныс балалар Жумагұлдин алдынан жууырып шығып оның ойын тастыйқлады.

— Апай, Бийбигүл артист келипти.

33

Өмир лаұлаған от. Оннан қашып құтылыш җоқ, әззилер өртеп-ніп күлге айналады, күшлилер шынығып шығады.

Тұрымбет еле лаұлаған от ишинде ...

Бүгінгі концерт оны сол оттан бирнәүийе қутқарған секилли, барлық ғалма-ғалын умытты. Бийбигүлдин қосықтарына ҳәммедин көп қол шаппатлады, ескиликті ермеклеп көрсеткен масқа-рапазларға бәршеденде көп күлди, қулласы: бүгин ол ҳәр қашанғысынан көп қуёндь.

Концерттиң соңында артистлерди қутлықлаү ушын саҳнаның артына кеткен Александрды күтип, далада, «Ұлken жайдың» Оурышында тур еди, ҳәрқашанда оның көлеңкесиндей қанталынан қалмайтуғын Дүйсенбай артынан келип ийнине қол салды:

— Сорлы, жүр, гәп бар.

Тұрымбеттиң ийине адам қолы емес, әзирейлиниң пәнжеси салығандай төбесинен аяқларының ушына шекем бир жылан жалап өткендей болды.

—Қасқыр қақпанға түссе, ойнамай аяғымды жибер деп жалынармыш. Сөйткін келип турма, тез жұр.

Тұрымбеттин басына ҳешқандай ужыбатлы ой келмей ерди.

—Шамасы, сен өзинди қоразға тәңгерип, шақырып берсем болды, таң атыұы мениң исим емес деп жүрсөн керек. Шақырсаң—таң атырасаң, болмаса, халық биймезгил шақырған қораздың басын жулады.

—Дүйсенбай аға, өгизди қанша сабасанда сүт шықпайды ғой.

—Адымынды ат тезирек, сүт шықпаса, қан шығарылады.

Дүйсенбай Тұрымбеттин шалғайынан услаұы менен мектеп жайына ертип кирди де, әйнектен түскен нұрға тутып тұрып муштай бир шекийне берди.

—Бул не, ишиндеғилер асықпа,—деди Тұрымбет шекийнени сықырлатып қысып көрип.

—Ишин ашып айдын нурына тут.

Тұрымбет онын айтқанын болжытпады. Шекийнедеги бөлек-бөлек асық үлгисинде құйылған таза алтынлар еди. Тұрымбеттиң ҳәрекетлерин бағып турған бай оның шекийнени қалтасына тығыўына буйрық берди.

—Буны не қыламан, аға?

—Билесен бе, бул алтынларды асық қылып мениң әкемниң әкелери күйса керек, бул дәүлет асықлар. Сен енди өмир-өмириңше тарықпайсан. Эне, сени қор қылмайман деген сөзимнен шықтымба, шықтым.

—Өзин не қыласаң?

—Усы ўақытқа шекем мен сени сақладым, енди сен мени сақлайсан.

—Мийнетсиз пулды алыў гұна емес пе?

—Бул дүньяда гұнасыз бенде болмайды. Абайла, бул алтын менен, қой жеген қасқырды айыппы қылмай, тоғайға неге бара-сан деп қойды айыплаў, жудә ансат.

—Дүйсенбай аға, халықтың рәмәүзин көрдин ғой, ҳәмме жаңалыққа ерип баратыр. Өтинишім, енди сенде қой, менде қоя-ын. Йиилген басты қылыш кеспейди. Ҳұқиметке екеўимизде шынлықты айтып барайық.

—Бүркиттиң қанатына оқ тиїсе, ғарға оны шоқып ойнайды. Сен мениң қанатымды сынған деп ойладыңба, қәне жуўап бер.

—Тұрымбет үндемеди.

—Тыңла, гәлтиң тоқ етерине келейик. Ертең кеште Қасым

иішаның басшылығында қалаға шабыұыл болады. Қатаң шабыұыл! Мен ҳәзир атланаман. Сен үйине барып «МТС орысты» өлтирде, изимнен жет, жетеалмасаң, Қусқана тауызың үнгирине бар. Мә, мынаұ пышақты ал. Сойыға имканият таппасаң, азанды ҳалқас үақтында тамағына уү сал. Мә, усла!

Бай Тұрымбетке алтын тұсли дөңгелек жүзик берди.

— Япымай е! — деди Тұрымбет жүзикти жақтыға тутып. — Мениң Әмирим секилли буның я баслаған жери я тамам болған жери жоқ екен.

— Сен усындай орсақыларды қайдан үйрентенсөн, — деп бай оның кеүлин алып, бираз жуғас кейип тутты. — Бул оғада шебер исленген жүзик, қыса берме, иши толы зәхәр. Бармағына кийесен де, азанда «МТС орысқа» берип атырған табагыңын ернегін жүзикли бармағын менен қысып жибересөн, тамам! Сунқарым, басынды көтер, тек өзиңди ойла, өли арысланкан тири тышқан артық. Бирақ, бир тесиктен басқа санлақты билмеген тышқаның ҳәм ҳалы қыйын. Сол ушын анаұ алтын асықлар сениң Окр ОНО Мәжитовтың орнын ийелеүінг ушын әм жумсалады. Көрискенше!

— Көрискенше!

— Шаймалап жүрмө!

— Яқшы.

Дүйсенбай қорасында ертлеўли турған атына минди.

Тұрымбет байдан алған пышақты тәүекел жанбасына қайрап-қайрап үйине келсе шыра жанып тур. Александр әллеқашан келип, оқып атырған китабы бетине жабылышы менен кәтінде уйықладап қалыпты. Печтын артындағы қараңғы қуышта анасы жаңа сойылған қойдай құрылдап атыр.

Қара ислер ғана қараңғының иси. Гүнаның көпшилигі тек қараңғыда исленеди. Үйдеги жақты Тұрымбетti келген пәттен иркіп, босағаны атлаған жерде Александрға қараўы менен лал болып қалды. Пышақ услаған қолы қатты муш болып, бармағындағы зәхәрли жүзик жарылып, ишинде ҳештеңе қалмай ағып кеткенинде ескермедин. Усы демде оның басына түрли әндийшелер келип, өз тағдайри жөнинде ойлады, өзин қақыйқаттанда бәхәрги геүдирек муз үстинде турғандай сезди де, бирден урқанаты ушып қалтыратпа тийди.

Александр еле уйықламай оның әдеттегиден тыс қәдем басыўларынан ақ гүдиксиреп, бетине китапты жаўа сала ҳәрекетлерин бақлап жатыр еди. Китап қуышынан оның пышақ қысқан қолындағы сары жүзиктин жарылып, арасынан бир нәрсе аққанын абайлады, бирақ оған үндемеди. Келген пәтте урылмаған пышақ биротала ҳәрекетке келмей, печтың үстине қойылды. Ен-

ди ол қалтасындағы түйиншикти шығарып, биразға шекем көз алмай турып, Александр таманға және нәзәр таслады. Оның қыймылсыз ҳәрекегин көріп, пеңтиң үстине қойған пышағына және бурылды. Усы гезде анасы уйықладап атырып жөтелді. Ҳаўлығып гә аناсына, гә Александрға, гә пышаққа, гә қолындағы түйиншикке қарады. «Бир тесиктен басқа саңлакты билмеген тышқанның ұалы қыйын...» Неге усы гәп ғана басына сап етти? Оны өзіде ғүсінбей ҳәзір ғана қысқысы келгендей саңлақ қарастырды. Артында тек есік бар, оннан сон? Дүйсенбай айтқан құсқана тауғағы Қасым ийшанларды излеп кетиү керек, оннан басқа саңлақ жоқ. Олда бәрибир өлимге әкеледи. Және басқа жол бар, қалаға кетиү, ОГПУ ға барып ҳақыйқатлықты айтыў... жоқ, олда өлиге әкеледи, Қасым ийшан өлтиртеди, Дүйсенбай өлтиртеди. Өйтеп еки жаққада масқара болып өлгенше ҳәзір тым-тырыс өлеқойған аbzal емеспе?...

Анасы және жөтелді. «Қартайғанды мынаў бийшара жалғыз қалады ай». Тап мени сезип атырғандай үсти-үстине жөтелийің қара, сорлының! Сорлы анам қор болмасын, өзим тыныш өлейинде, мынаў алтынды қалдырайын, ендиги жағында мен ушын оған усы алтын хызмет етеди... Бул оған буйырама? Өзимді өзим өлтирсем, анама Александр жәрдем қылса, өзи илахийда жақсы жигит екен. Өтирик сөйлемейді, кисиниң ҳақын жемейді, жақсы-сы Александрға хат жазайын.

Ол түйиншикти анының дастығының астына тықты да, пеңтиң қуұысында жатқан папка ишинен бир дәптер алып астахтаның үстине жайды, бирақ не жазарын билмей, қәлемин бармақларының арасына қысқан ұалында ийегин еки алақанына басып отырып қалды, узақ отырып қалды.

Әлленемирде жазыўға киристи.

«Александр жора, мени кешир. Мен өзим еки жолдың бәндиргисинде қалған адам едим. онға кетсемде өлим, шепкे кетсемде өлим. Екеүиненде қутылыў ушын өзим өлгім келди. Бирақ анам ушын бир қалта алтын асық таптым. Мен бәри бир өлген адам едим, бул алтынды сорлы анамның несибеси ушын қудай жеткерген шығар. Сеннен биринши өтинишім, анамның сол алтынына ҳешкимді тийгизбе, бийшара анам ғамқор перзентине ырза болып өлсін. Екинши өтинишім, Жумагұлғе айт, мен оның шыннан пәклигине исепиши пенен әрмансыз өлип баратырман. Бирақ қызыма мениң жаман жағымды айтпай тәрбияласын.

Ырза бол, жора, Турымбет»

Ол күтә суұыққанлылық пенен асықпай қағазды бүклеп Александрдың дастығының астына тықты да, қолындағы жұзигіне аўыз салып еди, онда ҳеш нәрсе жоқ екенин уқытда, ўақытты

босқа өткермей есиктеги ағаш қазыққа илдириўли отын арқанды алды..

Александр енди оның нендей сумлық ойлағанына ақылы уғрас келмей, азмаз күтип жатып еди, бир нәрсе дұрс еткендей болды. Асығып жуўырып шықса шертектиң бақанында сәллендеп тур. Асыққанынан ол Тұрымбет теўіп жиберген келиге сүрнігіп, пәти менен изге оралды да, бағана Тұрымбеттің өзи қойған пышақты әкеle сала, мойнынан арқанды кесип жиберди, Тұрымбет жерге сылқ етти. Александр оны көтерип әкелип өзиниң орнына жатқарды, мойнын уўқалады. Тұрымбет ярым saatлардан кейин өзине келди.

— Мени неге қутқардың?

— Сен өлимниң менен кимди құйантпақшы, кимди жылатпақшы болдың?

Тұрымбеттің көзлерінен жас көнгейленди.

— Жылама, асылып өлиў жаңалық емес, бундай өлим мәртлікке де саналмайды. Айт маған себебин?

— Қыйнама Александр, мен бәри бир өлемен!

— Өлетуғының тақыйық. Бирақ сен қайсы өлим менен өлмекшиisen? Соны түсіндір?

— Адамға өлим бир рет келеди.

— Бириңшиден, адам атын көтерип жүргенлердин бәри бирдей адам емес, екиншиден, мен сеннен бир адам ушын неше рет өлим барын сорап отырғаным жоқ, қайсы өлим менен өлжек-сан?

— Неше түрли өлим бар?

— Еки түрли өлим бар. Бириңиси өлилердин өлими, екиншиси тирилердин өлими.

— Менини ше?

— Сенини өлилердин өлими.

— Түсінбеймен.

— Халыққа бийпайда, ҳеш нышансыз өлиў—бул өлилердин өлими!

— Хе?

— Дүньяда сейдей болып өлгенлер аз емес... Тирилердин жолы менен өлген жақсы.

Тұрымбет көзлерін ашып-жумып, ашып-жумып бираз үақыт жатқаннан соң, басын көтерди.

— Александр айт, жора, мен қәйткенде тирилердин жолы менен өлемен.

— Сени усы дәрежеге түсирген сырды мұлтиксиз айтып бер, соннан соң мәлім болады.

— Гүнам жұдә аўыр.—Турымбет басын иргеге бурып узақ үнсиз жатты да, бирден шапшып тикейди. — Билесенбе, гүнәм күтә аўыр. Ҳүкиметке қарсы талай-талай сауашқа қатнастым. Айтбай большой дегенді тәнә өзим өлтиргенмен. Жумагұлдың анасын атқан әм мен! Қасым ийшан және шақыртты..

Турымбет маңлайына қос мушын тирем және үнсиз қалды.

— Өне, жана тирилердиң ҳәрекетин қылып киятырсан. Еле толық емес. Сен олардың жатқан орнын билесен бе? Барып көрисетуғын белги барма?

— Билемен. Мен оларға қалай барыұды, қайтип тутыұды билемен. Түнде ың-жыңсыз есигин аштырыў белгисин әм билемен. Олар Қусхана тауында.

Александр оның өзин тутып, жыламсыраўынан, шын кеүлиң ортаға салып отырғанына тақыйық исенди.

— Олай болса ҳәзир алдымға тұс, бирге қалаға барамыз, соңнан соң Қусқанаға кетемиз.

— Анықпа?

— Анық.

— Мен сениң қасында журип өлсем әрмансызбан.

Олар буннан соң әнгімени көбейте бермей тез атланды...

34

Хәрким өзи жасаған дәүирде сырлы өмирдин әлұан сырлы түйинлерин шешеди, соның менен бирге нешше қыйлы жумбақлы түйинлерди өзи түйип қалдырады.

Жумагұл және кенсесинде, әне усы өмир түйинлерине ақыл жуўыртып отыр.

Ол бүгін азанда, өзи менен Бахытлы аўылынан ертип әкелген Нурзаданы басқа аўыллардан келип жыйналған қызларға қосып, Төртқұлде оқыўға салтанатты узатқан еди. Бул ислердин нәтийжесине кеүли ырзаланып, ҳәзирғи азғана сауашылықтан пайдаланып, тиккелей өзиниң қатнасы менен түйилген өмир түйинлерине ой жиберип отырыпты..

Бирақ оның ойын көбірек ийелеген іэрсе—өмирде шешкен ҳәм жаңадан түйінген түйинлеринен ғөре, Төртқұлде оқыўға жиберілген бир топ қызларды узатып қайтысын Баймуратов пенен наколай сейлескени. Ол Баймуратовқа бириңши гезекте, «Бахытлы» ҳәм «Еркиндәръяда» жүргизген жұмыслары ҳаққында есап бериў орнына, Қоразбеков пенен Мухановлардың жамай жаўлары қолынан қаза тапқанын қалаға келип еситкенин айтып, гийне билдири ҳәм Округте жамай жаўларына

қарсы гурес босан баратырғанын, Әлжан суұшының қызы. Елтиргенлер еле тутылмағанын ескертті.

— Жолдас Баймуратов шынын мойынлау керек, — деди изинде.—Класс дүшпанларына қарсы ерте ертленген атлар кеш минилип атыр.

— Жумагұл, — деди Баймуратов күтә сабырлылық пепең тынласада, ашыўлырақ.—Айтқанларын дұрыс, лекин, өзине тийисли емес истин тарауларын әм қамтыман деў, адамды сایызға шығарады.

Ақыллы, парасатлы басшының тәпи Жумагұлге әри ерси, әри орынсыз түйилди. Кенсесине келген сон столға шығанағын тиреди де, усыларды және ойлады. Ақыры шыдамай столының тартпасын ашып, көл күндерден бери жазылмаған күнделік дәптерин алды да, алдына жайды ҳәм асықпай жаза баслады.

«Бахытлы» ҳәм «Еркіндарья» аўылларында бираз жаңалықтар иске асты, құйаныштыман. Тилекке қарсы жолдас Баймуратовтың минезинде өзимшилликтиң, өзимбілерменліктиң тұхымы пайда бола баслағанға үсайды. Ямаса күни-түни истен шаршаганлықтанбекен? Бәлкім, солай шығар! Неге бир ғәпнүйшін кейдіме гүлтікей келди, бәлкім, айтқанларым бола баслағаны үшін сол өзимшиллик өзимде пайда болып киятырасада тәжіп емес. Аяқ суринсе бас жуўап береди, бундай болыбы мүмкін емес!»

Ойларына, жазғанларына кеўли толмай, Жумагұл қолындағы қәлемин столдың үстине сарт еттирип таслады да, тиkeydi ҳәм артына айналып, әйнектен сыртқа нәзер таслады.

Бүгін базар куни еди. Базаршылардың изи үзилмей арманберман өтип турыпты. Отын тиілеген арбалыларды көріп өзиниң ең бириňши мәртебе қалаға келгенин еследи де мыйықтартып гүбірленді: «Мине дәйір гәрдиши... менде пүткіллей жаңаша әмир басланды, ал базар еле баяғысынша...»

Ол қыялын жуўмақлап үлгермей ақ, көшенин бир шетинде пайда болған бир атлы қолын сермел әлленэрселерди айтып өтип кетти, базаршылар көшениң еки шетине айрылып жол босатып турып қалды.

Бәрининде жүзлеринде ғазебет оты пайда болып бир тәрепке бурылды.

«Бул не, және бир жамай дүшпанының қурбанын жерлеүге алып баратырмекен? Соның арасында, ели емес, бир-бирине қосақланып байланып айдалып киятырған елиүлеген адам көринди. Жумагұл олардың алдына кепини менен тирилтиш жиберилгендей, гилен ақ кийген Қасым ийшанды танымай тур

еди, оның изиндеги Атанияз Қурбаниязовты, Дүйсенбайды, Зәріпбайды, бети тасбақаның арқасында аламыш Жуманияз ләүзени абайлап, ойлы жұзи жадырап сала берди. Ол бирден айдаұшы атлыларды серледи. Ембергенов ҳәм Александрдың ортасында, басын, бир ийнин ақ шыт пенен таңған атлыны әллекимге мегзетип жудә тигилинкиреди, бирақ таныйалмады, ол тап усыны үқандай, әйнектин дәл туынан өте берип артына бир бурылып еди, Жумагүл енди ғана танып, қуұаныштан еки езиўи жайылды:

—Турымбет!! Мениң Тазагулимниң әкеси!! Усы гезде есик ашылды. Ол артына жалт бурылды.

Қолына жыртық конверт услап, жұзи күяштай жарқырап күлимелгендеген Баймуратов турыпты. Бағана ушырасып, түсисиңстей кеўли сәл мәлел тапқанын Жумагүл умытып, отыз еки тисинин бәри көрингенше езиў тартып күлимелейи менен қол узатты.

—Күттәләйман,—деди Баймуратов оған конвертти услатып,—Мынаў областылық партия комитетине сени Москванды көреп кайтыўға жиберетуғын болыпты.

Жумагүл қуұаныштан өзине келип үлгермей, есикти кағып ишке бир жигит кирди. Бул бурын Жумагүлге анасы менен бирге келип кеткен «Қара тереңли» Назарымбет еди.

Ол Баймуратовты елестирмей, азғана уялғынқырап турып Жумагүлди тойға ми्रәэт етип келгенин хабарлады.

— Кимниң тойы?

— Өзимниң тойым, Жумагүл апа,—деди жигит.—Анам тәнхә өзин барып хабарла, шақырып қайт деди. Сизин тапсырманыз бойынша аўылымыздың ақсақалы жәрдем етти, қызы алдым, апа!

Жумагүлдин қуұаныштан езиўи жыйылмай Баймуратовқа қарады. Ол балаға сораў берди:

— Тойың қашан?

— Ертең, аға.

— Москваға кеткенше тойға қатнасып әм үлгересең, Жумагүл.

Жумагүлдин көз алдына қуұанышлы той узын шубай жоллар елеследи, ойлы-бәлент белес-белес жоллар!..

Ендиги жолларың бәрҳама айдын болғай, Қарақалпақ қызы!

Екинши китаптың ақыры.

На каракалпакском языке

Тулепберген Каипбергенов

Собрание сочинений в 5 ти томах, том 4

ДОЧЬ КАРАКАЛПАКИИ

Роман

I и II книга

Издательство „Каракалпакстан“ Нукус—1989

Редактор *Ш. Сейитов*
Художник *И. Алибеков*
Худ. редактор *К. Нәжисимов*
Тех редактор *Ж. Даесжанова*
Корректорлар *Т. Тұрдымуратова, Б. Файзулаева*

И. Б № 1148

1975-жылғы матрицасынан басыўға рухсат етилген ўақыты 7/II-1980-ж. Кағаз форматы 60x84 1/16. Көлеми 31,25+0,5 вкл. баспа табак. 31,24-вкл. 0,55 есан басна табақ. Тиражы 5000. Бағасы 2 м. 40 т.

„Карақалпакстан“ баспасы. Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9 .

Карақалпакстан Баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери бойынша баскармасының „Правда“ның 50 жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты, Заказ 475 .

من لهنبن!

